

શ્રીશ્રેયઃસાધક અધિકારીવર્ગ મંથાવત્તિ મધાંક ૨૨

મગધુદાર મળિશંકર જટામંકર ઈશંગી
ઈનામી મંથમાતા, ૨.

શ્રી.

પાતંજલ યોગ દર્શન.

ઈનામ મેળવી ગુજરાતીમાં સવિસ્તર ટીકાસહિત
બાણનગર

નેહીસનદાસ નેહાભાઈ કણુઆ, બી. એ.,
સરકૂત પ્રોફેસર, સામગ્રદાસ કોલેજ, બાણનગર,
પૂર્વે દક્ષિણા ફોતો, એલિફન્ટા કાર્ટોન, મુમ્બઈ

દ્વિતીયાવૃત્તિ

પ્રસિદ્ધ કરનાર

શ્રીશ્રેયઃસાધક અધિકારી વર્ગ

અમદાવાદ.

“શ્રી મુદ્ગલિયમદિર” લિમિટેડ-ખાડીઆ

સ ૧૧-૧૯૫૫.

ઈ સ ૧૯૫૫.

મુદ્ર ૨. ૨-૦-૦

પ્રથમાવૃત્તિની પ્રસ્તાવના.

પૂર્વથી દિતનું ચામન કરનાર સ્વસ્તમૂલને પ્રાગ્ પુરુષે એ ચા
અમઘા આપી છે એ દિન એ પ્રકારનું છે — (૧) લૌકિક અને (૨)
પારમાર્થિક આ બે બેઠી શાસ્ત્રોના પણ બે વિભાગ પાડી શકાય
છે આ શ્રીયોગદર્શન પાઠ્યમાર્થિક દિતના સાધનોનું યુક્તિપુર મર અ-
નુચામન કરનાર છે તેથી લૌકિક દિન કરતાં જેમ પારમાર્થિક દિત,
વાચન દિત દેરાયી, એક છે તેમ આ સાત્ર સંપૂર્ણ લૌકિકશ્રુ
કરના એક છે, એ મરં વિવેકીને વિવિધ મિદ છે * પારમાર્થિક દિ-
ત તમા તેના સાધનોનું પ્રતિપાદન કરનાર ન્યાય, સામ્ય તથા વેદ
નાદિ અનેક શાસ્ત્રો છે તેની અપેક્ષાથી આ શ્રીયોગદર્શન કંપી બૂ-
નિમમા મૂકવા યોગ્ય છે, એમ તથા એ અન્ય શાસ્ત્રોમા શા શા
પ્રધાન બેદ છે ઇત્યાદિ પ્રતિપાદન તથા આ અથ સમગ્રન્યા માટે એ-
નો દુક સાર એ આ પ્રસંગે પ્રાપ્ત થાય છે તેમ જ આ શ્રીયોગદ-
ર્શનના કર્તા ક્યે સમયે થયા, એ કર્તા તથા શ્રીવ્યાકરણમહાશા-
ખ્યાના કર્તા જે બને એક જ શ્રીનવનિ મઠાથી વિદિત થયા છે તે
એક જ છે કે બિન્ન નિમ્ન પુરુષો છે એ વિચાર પણ આ રચનાવિ-
ત જ ગણાય એમ છે તથાપિ આ ભાષાન્તરને વખત વધારે થઈ
ગયો છે, શુભવત વર્તમાનુસાર મોસાઈટી તત્ત્વથી અતિ સલિમ પ્રસ્તા-
વના સખયા મૂચના થઈ છે, ઉક્ત પ્રતિપાદનોમાટે અધિક કાગડી
આવશ્યકતા છે તથા આ જ અથની દ્વિતીયાવૃત્તિ અલ્પ સમયમા
બહાર પડનાર છે એ સર્વો વિચાર કરતા આ સર્વ પ્રસંગો દ્વિતીયા-
વૃત્તિમાટે સખી હાય એ સખધે કરો વિસ્તાર ન કરતા માત્ર આ
સગીક ભાષાન્તરસખધે જ વત કિચત્ કહી શિરમતુ ઉચિત લાગે છે

એક પક્ષથી જોતા મઠામુાર મણિસકર જટાસકર કીમથી
કુનામ માટે મુનતત વનાકપુલર મોસાઈટીના પ્રાગ્ પરીક્ષમ આગા
આવી પ્રાપ્ત થયેલા વિરિધિ નમૂનાની અપેક્ષાથી શ્રીયોગદર્શનનું આ
ભાષાન્તર જ ઉત્તમ ગણાય છે તેથી એની પ્રસસામાટે કશુ ક-
રેતુ પ્રાપ્ત થનું નથી આ ભાષાન્તર શ્રીયોગદર્શનનરના શ્રીવ્યાસ
ભાષ્ય, તે ઉપગની શ્રીવાચસ્પતિમિશ્રની વ્યાખ્યા તથા શ્રીયોગસાતે-
ક, અને શ્રીમણિપ્રમા, શ્રીભોજવૃત્તિ ઇત્યાદિ અધોને સમરનોકી
કરનામા આનુ છે તેથી એમા ખામ વિરોધનો સખર ઓછો છે
ન્યા ભાષ્યકાર, વાર્તમાર તથા ટીકાકાર-વિગરોનો વ્યાખ્યાનબેદ
છે ન્યા વિશેષ યોગ્ય લાગનું વ્યાખ્યાન મૂલમા સખી ઇતર વ્યાખ્યા
નોનું નીચે કુનોટમા પ્રદર્શન કરવું છે આમ દેરાથી થયાર્થ
સમજ આ ભાષાન્તરો આનોકન કરારને હાય પ્રમિદ થયેતા યો
નૂમથમાથી નાન્ય મેદુ ગાનોકન કરેતુ ખામ આરમક રદેશે

એમ માનવા કારણ એના છે, એટલું જ નહિ પણ કેટલાંક અમાય-
ક સખાભૂતી જે હાન થાય છે તે પણ મત્તા એટલે સંભવ દેખા-
ય છે. આ વખતનો બાગ એવો નથી કે આ એક મથમા સર્વે
મથિના બાગ નારે દીકરામાં આપી દીધો છે અર્થાત્ યોગસિદ્ધિનાં
આધનમાનનું આમાં પ્રતિપાદન છે કારણ કે અધિકારીના અનતભે-
દ હોય મળે છે. અધિકારી અનુમાર સાધનોનો બેદ હોવાથી સા-
ધનો પણ અસમ્ય છે, અનધિકારવડે ક્ષતતાં સાધનો અનર્થની જ
વિતરિ કરનાર નીકળ્યાં જાણ્યાં છે અને અધિકાર નિબંધ કરી યોગ્ય
સાધનોનું જાન તથા પ્રમિ શ્રીસદ્ગુરુ પરમાત્માદાર જ થાય છે અ-
ન્યથા કદાપિ થતી નથી. નાન્યકે મપૂર્ણ સાધનોનું પ્રતિપાદન
આશંકા છે અને ક્ષત્ય પ્રતિપાદન કમલ તોષણ યોગીન્દ્ર મદ્મુરુ-
શ્રીની આદાપ્ય વિના તે નિરુપયોગી છે આ જ કામ્યને લીધે આ
મથમો મુદા રિજેરેનું સંવિનર નબૂન પણ, આસ ઉપયોગી નહિ
મળી, કચ્છ નથી.

આ શ્રીયોગદર્શન મથકરે ત્રણ વિભાગે રચ્યુ છે અર્થાત્ એના
ત્રણ ભાગ છે પ્રથમ ભાગ કલમાધિકારી માટે, દ્વિતીય મધ્યમાધિ-
કારી માટે અને તૃતીય વા ચરમ ભાગ મહાધિકારી માટે છે આમ
ત્રણથી આગળની કેટલીક પ્રક્રિયા પ્રથમ વાંચનારને મમજવી પ્રસ-
ંગે કહિન લાગે એમ દેખાય છે તથાપિ મથકરે એની એ જ પ્રક્રિ-
યાએને આગળ સ્પષ્ટ રીતે પ્રતિપાદન કરી છે તેથી આગ શાસ્ત્રી-
ય મથને વાંચનામાં યુગ્મે ધૈર્ય તપ્પા અતપર્વન્ત અનુચિત્વે જરૂ-
રનો છે તેથી ધણે પ્રમગે, આરભમા અગ્રજ રહેલી પ્રક્રિયાઓ આ-
ગળ જતા સ્ફુટ યથ જ્યા સુભર રહે છે એ તો સાચુ જ છે કે
એ સર્વ પ્રક્રિયાઓ વાચવા માત્રથી વધાર્ય રીત્વા સ્ફુટ થાય એમ
નથી જ પણ કેટલીકનું સ્ફુટ જ્ઞાન થવા તથા તે દર રીતે આતાક-
રણમાં સ્થાપવા યોગી મહાત્માની આદાપ્ય જરૂરની છે.

આ શાસ્ત્રીય મથ છે તેથી અન પ્રતિપાદન કરેલી પ્રક્રિયાઓ-
માં પારિભાષિક સખ્દો સ્થયે સ્થયે આવે એ સ્થાભાષિક છે. એ
પારિભાષિક સખ્દો જે અર્થનું વદન કરે છે તેટલા જ અર્થને તેવી
જ રીતે વદન કરનાર પ્રચલિત સખ્દો બાગ્યે જ જડી આવે છે
અને દરેક પ્રસંગે એ સખ્દોના અર્થ સમજવ્ય એવાં વાંચો મૂકવા-
થી વાસદાયક રીતે મિથ્યા વિચાર થશે કુર્વાર છે તેથી એ સખ્દો-
ને એક વાર—પ્રસંગે અધિક વાર—સમજાવી પછી એના એ જ
સ દો વ્યાખ્યાનમા સખ્ત્ય યોગ્ય ગણવા છે. આ પારિભાષિક સખ્દો-
ના ઉપયોગને લીધે અને પ્રસંગે વિચારની સ્ફુમના તથા વિષયના
માબીધને લીધે—એમ વિરિષ મજ્જથી કાઢ કાઢ સ્થલે લાગતી કહિ-
ન, શેલી નિર્ભૂવ કરમમા ખાસ આમદ કયો નથી.

॥ ॐ श्री ॥

દ્વિતીયાવૃત્તિપ્રસ્તાવના

આ અથર્વ પ્રથમાવૃત્તિ સમિદ્ધ થયને આજે આ ૧૧૬
પર થયા છે એની પ્રથમાવૃત્તિમા યુક્ત તપ મનાર અન્ય નેવાથી વિવિધ
સ્થિતે અશુદ્ધિ રહી હતી તથા સખ્દો જૂઠા ભેગા અયોગ્ય ગીતે છ
પવાથી ધમે પ્રસંગે વડાપાપ દુર્બોધાત્મ થયો હતો આ નવે રિયા
રી એની દ્વિતીયાવૃત્તિ મદદનાં હાથ યુજાવતા વર્નામયુગ્મ મોખાહટી
એ અથર્વનાં આગે તન્મનાર આ આવૃત્તિ અમયસર પ્રસિદ્ધ ક
રાગે વેગ છતાં વિવિધ પ્રતિધોથી આ પૂર્વે તેમ યજ્ઞ સાધવા
યોગ પ્રાપ્ત થયો નહોતો

આ આવૃત્તિમા પ્રથમાવૃત્તિ કરના સમ્પ્રદાય વિગેરે અધિક મા
અવગણ્યા આવી ૮ એટલું જ નહિ પણ જે જે સાક્ય દુર્બોધારેવા
હતા તેમને બનનામુખી સંગ્રહ કરવામા આયા છે તથા કેઇ
કેઇ તાળા પાસમા વિવિધ અર્થ આચરી સાક્ય એ રમાએ તે
ના ભાગ પશુ ક્યાં છે અસ્તિક અવિચાર વિગેરે ચતુર્વિધ સંપ્રદાય
તોમના અવરૂપના પ્રતિપાદનમા મધુસૂદન મંગલિ વિગેરે દીગકારો
એ જે અથ લીધે છે તેનું પણ પ્રતિપાદન કુટનેટમા કરવામા આ
વ્યુ છે તથા એ બાળ્યાનબેદથી અવિચિત નથી એ સ્પષ્ટ કર
વામા આયુ છે અથવ પશુ પ્રમ પ્રાપ્ત દિવ્યણી રસારસમા આ
વી છે તથા મુખ્યત્વે તો આ સાત્ર આરબમા દુર્બોધ હોવાથી તેને
સ્પષ્ટ કરવા બુદ્ધિમ આપવામા આવી છે તથા યોગસૂત્રની અકસદ્ધિ
ક્રમથી સુચી આપવામા આવી છે આજે છે કે આ સર્વ ફેરફાર
થી અથર્વ પૂર્વધરના વિશેષ સુગમતા વાચનારને થશે

થાય છે કે પરમાનન્દની પ્રાપ્તિ તથા દુઃખ મારનો આત્મતિક અભા
 । (પુનરુદ્ભવરહિત અણ્નાન, એ જ ચરમ પ્રયોજન છે આ ચર-
 મ પ્રયોજનને જ વ્યવહારસૈદ્ધાંતથી મોક્ષ, નિઃસ્વેચ્છ, કેવલીભાવાદિ
 મુખ્યથી જોવાખાવાય છે. એ પ્રયોજનની મિદિમાટે મર્વ દિતકર
 શાસ્ત્રમુદ્ધારને પામેલા અચોની પ્રવૃત્તિ છે ત્યાં એ બેમા પણુ, પ્રા
 જ્ઞાને દુઃખપ્રતિ બલવાન દ્વેષ છે તેથી સર્વને એ નિઃસ્વેચ્છની
 સિદ્ધિના ઉપાયની સરખી આવશ્યકતા દેખાય તથા ઉત્સાહથી પ્રવૃ-
 ત્તિ થાય તેટલામાટે ન્યાય, વૈજેયિક, સામ્ય તથા યોગ એ ચાર શા-
 સ્ત્રોમા તથા અન્ય નાસ્તિક મનાતા શાસ્ત્રોમા દુઃખના આત્મતિક અ-
 ભાવને જ ચરમ પ્રયોજનરૂપે સ્વીકાર્યું છે અને મીમાંસા શાસ્ત્ર-
 મા ઉત્તરને સ્વીકાર્યું છે વસ્તુતઃ એક નથી કાગળ કે આગળ સ-
 મજાશે તેમ આગી સાધનાદિના બેઠ થતા નથી

આપમાણે પ્રાપ્ત્ય અર્થની અપદ રીત્યા પ્રતીતિ યદ્ય એટલે
 હવે કહે મ તથા જ્ઞાતમ્બનો એને અંગે નિર્ણય કરવા પ્રાપ્ત થયો,
 અર્થાત્ એ પ્રાપ્ત થનો નિર્ણય યથાર્થી સ્વભાવત એ પ્રજ્ઞા હવે
 થાય છે કે એ સુખ જોમા છે, કયી સત્તાને અધીન વર્તે છે, અભિ-
 માનીને મેદા એ મ પ્રાપ્ત નથી, દુઃખ જોમા છે, કાથી આવે છે,
 અભિમાનીની અનિ-હા છતાં એ કેમ આની પ્રાપ્ત થાય છે, એનો
 નિયત્ર કયી રીતે યદ્ય શકે, કાઇ એવો ઉપાય છે કે નહિ કે
 જોથી એનો મદ્ય અસ્પર્શ યદ્ય શકે, એ સુખ દુઃખ તે જાણ પદ-
 થથી જ આવે છે કે એના હેતુઓ અતદુર્ભા રિચમાન છે, એ બે-
 ની પ્રતીતિ કાથી થાય છે, એ બેની જોમા પ્રતીતિ થાય છે તે
 અભિમાની શુ છે, એનો સ્વભાવ કેવો છે, એમા દુઃખ સ્વભાવથી
 જ મિદ્ય છે કે એનાથી દુઃખ પૃથક્ યદ્ય શકે છે (પિચેરે આ મર્વ
 નો યથાર્થ અમદિગ્ધ ૧. ૧. ૧ થવામાટે ૭૧, ઈશ્વર તથા જગત્, ત-
 ત્થ રમ્બનો તથા નિઃસ્વેચ્છ એ મર્વનું જ્ઞાન થનુ જોમ્બો, કેમકે ન-
 દિનો એક બામના જ્ઞાનથી જે નિર્ણય કરામા આવે તે પ્રમગે અ-
 જ્ઞાન જાપિત પણુ દેવે અને આ મર્વનું જેને જ્ઞાન દેવા છે તે સ-
 વંત છે કાગળ કે એથી જદાર કાઇ અસ્ત્રો વેશ શ્વેતુ નથી આ સ-
 વંતમા અધિક કહેવા જરૂર નથી કાગળ કે અસ્પર્શ પ્રવનથી થતી
 પદ્યેવિમાન ચર્ચથી થયેલા યદ્યુગીપ્રભાવથી આ મર્વો મગ
 મિત થાય છે. તેથી એ મિદ્ય થનુ કે આ મર્વનો યથાર્થ અમદિગ્ધ
 નિર્ણય સર્વ પુરુષની અનિરિચથી યદ્ય શકે એમ નથી, માત્ર મ-
 વંત પુરુષ જ કરી શકે છે એ સંજ્ઞ પરંતુ ને જ કુશિર કહેવાય છે

નેથી એ પર્વચિત્ર થયું કે શ્રીધર્મસ્થી આનો નિર્ભય થઈ શકે છે, જીવથી થાય એમ નથી મર્વેષધર્મસ્થી જા રેતુથી કરજીવવાના કહેવાય છે કે પોને હંમેના ઉદ્ધારણાએ, આ સર્વનો સહયોગિપર્વચરિત્ર નિર્ભય જીવને પ્રકાશો છે. જે શબ્દસમુદયમાં એનું પ્રકાશન થયું છે તે વેદમંડાળી જોળખાય છે. તેથી વેદથી વિરોધી વા અનિશ્ચિત ગ્રંથો આ મર્વેના નિર્ભયમાટે જોતું એ જ્યા પ્રયત્ન તથા દુન્યા છે

આદિ' એ શંકા થશે કે આ રીતે તો વેદ ધર્મપ્રણીત હશે છે પણ વેદ તો ને તે ઋષિવિગરથી કરાયેલો તે તે ગ્રાને વધ્યો છે. તેમજ વેદમાં માત્રવચ્ચ, મંત્રથી, ગાર્ગી, ઉદ્ધારણ, શ્રેતકેતુ, ખાર-હાન વિગરે નામો આવે છે તથા એ વિગરેનો સવાદ આવે છે તથા રામ, દતુમાન, નૃમિદ વિગરે નામો આવે છે. ત્યાં એ સર્વ રીતના આરંભમાં જ થયા હોય તથા વેદનું સાથે જાણએ પ્રાપ્તવન રંગે નેય એ ન મળવે એવી વાત છે. તેમ જ રામ, નૃમિદાદિ અન્ય તાર તો બિનકાળીન છે. તેમ જ વેદની જાણ જોનાં કમવડે નિત્યસિ થયેલી દેખાય છે. તેમ જ નદીઓનાં નામ પણ અમુક કમ-વિશેષમાં આવે છે, અર્થાત્ ને તે દેશ કે જ્યાં એ ઋષિયો રહેના હતા તેનાં જ નામ આવે છે. આ મર્વથી એમ દેખાય છે કે એ ઋષિઓથી વિનોદાયે કરાયેના કાવચ વેદ છે એથી અધિક એમાં કંઈ જ નથી. એ તો માત્ર ઋષિપ્રણીત છે, કંઈ ધર્મપ્રણીત નથી. એમ ધર્મપ્રણીત તથા એ તો પછી સર્વ અર્થો ધર્મપ્રણીત જ થઈ જાય વિગરે. ^૧

આ સર્વ મંત્રિનસંસ્કારવાદિની બુદ્ધિને જ પરિણામ છે. એ અનુપદ ગ્રંથ થશે. અત્ર જે લોકોને અનિદ સંસ્કારવશાત્ આ પ્રકારનો જન્મ થયો છે તથા જે પોતાના દુસ્તમદથી એવો નિશ્ચય કરી બેઠા છે કે આ સળધમાં જે પોતાના મતને સમર્થન કરવા કંઈ અમે પણ મર્મર છે તેનું અદ્યુ કરવાનું છે અને એથી વિપરીત જે

૧ આ સર્વ કુતકોની મથાર્ય મમાત્રોચના કરી જતાવવા આ અથકર્તા પશુ મોટા મથની આવસ્થકતા છે તો પછી તે આ બુ-નિદામાં થઈ શકે એમ નથી એ તો રપદ છે. તેથી એ મર્વેનો વિભારથી મંત્રાદ અત્ર આપ્યો નથી. પણ એ મર્વેની આર્યસિદ્ધા-ન્તનો અવિરોધ કેવી રીતે થાય છે તેનું માત્ર ઈન્દ્રજ્ઞન કરાવવા તથા ધ્રીયોગમુત્રમાં જે વેદમંડાળી વિચાર કલો છે તે અનુપ-પત્ર, નથી એ અર્થજ્ઞન કરતા અત્ર આ પ્રતિપાદન છે.

મહા કહે તે સાબગવા જેવું જ નથી તેવા દુરાચરી સત્યમજ્ઞ મનુષ્યોમાટે કંઈ પણ કહી શકાય એમ નથી એ માણસોને અનુલક્ષી જ 'જહા પશુ એમનું રજન કરી શકતા નથી' એ સુ બારિતાર્થ પ્રમિદ્ધ છે એ માણસો તો પેના પાત્ર પગસાગા માણસ જેવા જ છે એવું આ સર્વ તર્કબાસથી જે વેદનું ઈશ્વરપ્રણીત તત્વ અનુપપન્ન છે એ મિદ્ધ કરવા ધાર્યું છે તે સિદ્ધ થઈ શકે એમ નથી તે આ રીતે વેદનું જે પ્રામાણ્ય છે તે કંઈ ઈશ્વરપ્રણીતતા ઉપર જ આધાર ગમતું નથી કારણ કે જે ઈશ્વરપ્રણીત નથી એ વા મગો પણ અનુભવથી જે યથાર્થ વસ્તુનું પ્રતિપાદન કરનાર હોય છે તો તે પ્રમાણરૂપ જ છે તેથી પ્રામાણ્યવિરહમા યથાર્થ જ્ઞાન તો તે તે અર્થના અનુભવથી જ થઈ શકે છે અને એ પ્રામાણ્યનું સામાન્ય જ્ઞાન તો સિદ્ધપરિગૃહીતત્વ, અનુપપત્તિરહિતત્વ વિગેરે થી મત્રાણુવેદનત્વ અનુમાનથી સિદ્ધ થાય છે તેથી વેદપ્રામાણ્ય કેવન આ નિર્ણયોપજીવી નથી વળી અનુ જે ઈશ્વરપ્રણીતતાનું ક હું છે તેનો અર્થ કંઈ એવો નથી કે આ જે રૂપમા વેદો હાન પ્ર તીત થાય છે તે રૂપમા લખી બાંધી ઈશ્વરે આગમશાખાથી ફેરવા છે વા જુનિગમાથી જોદી કાઢવા છે હાન જે રૂપમા એ પ્રતીત થાય છે તે રૂપ તો વેદ પાસે એવું બ્યમન કરાણી જ પ્રાપ્ત થયું છે ત્યાર પૂરે બધી નહિમહિતા એક રચને, યજુસ્ અન્વય, સામ અન્વય તથા અચર્યન અન્વય ભેગી કરેલી નહોતી એ વેદ ની જૂનોકપર પ્રાપ્તિ આ નિરખે કરી થાય છે કે સર્ગોદરને શ્રીસ મહિ ઈશ્વર પોતાના દિવ્ય લીલાતનુધી જે આનુપૂર્વીકાગા વેદ પૂર્વ

૧ અહિ આખ્યાયિમ એ છે કે મહા માણસે મહા દરતી પોતાની મુદ પાણીમા મુકી જવ પીતો હતો ત્યારે તેને જોયો તે પ રથી હાથી પાત્ર પગસાગા હોય છે એ તો નિર્ણય હતો રરતે આ મગ આનતા કોઈસાથે એ પક્ષ લાઇ એ માણસ સમત બગો તથા પાતાને મહા અન્વયા નિદ્ધ કરી ચાલો તો આમુખ રકમ આપના ન હો મ્યું તે જાને માણસો પેના દબીના રચાઈ જતા હતા એ દયામા રસ્તામા મહા મિત્ર તેમો મળ્યો તેને જોઇ બનેએ પોતાની દહીકન તેને જણાવી તે ઉપરથી પેના મિત્ર પેના પાત્રપગસાગાને જણા વ્યુ કે એમા મનસા કઈ દા જુ નથી કારણ કે એ પાત્ર પગસા ગા સાથી જોયો છે આ દવે ચાર પગસાગો મ્હાપિ દેખાએ તો મુ મિત્ર વિષાને આનંદાર નથી એટલું જ નહિ પણ જે દાર નથી નેથી રપીઆ એમને મબવ જ નથી.

કંપમા હના તે જ આનુપૂર્ણ જાણા વેદનો નર્મમાન સર્ગમા આધિકારિ પુરુષગ્ધ્રાજ્યા રિગ્ને ઉપદેશ કરે છે તે ઉપદેશ બ્રહ્માદિ ઈશા અન્ય અદ્વૈતશિષ્યજન્ય તનુગાળા આધિભરિક પુરુષને કરે છે અો એ આધિારિ પુરુષ તો પ્રાણીનો અધિભર થયે તે તે મમયે બુધિપર એક યોગ્ય તનુ ધારણ કરી તેહારત એ વેદોત્તુ અધિકાગ્ધસપત્તિઅનુમાર અર્થાત્ સકેતાનુમાર પ્રાપ્તય કરે છે આ રીતે આરબધી તે અતપર્યન્ત વેદનુ પ્રણયન આધિભરિક પુરુષોદ્ધારા જ થનુ આને ઇ તથા તે એ સમરે સમગ્રનુ થનુ નથી પણ યોગ્ય સમરે યોગ્ય ભાગનુ જ થાય છે અને તે યોગ્ય જ છે કારણ કે જે વસ્તુગત મુક્તમ મસ્મગે ઇ તે હ્રદયદિથી જાણાય એમ નથી અર્થાત્ જે જે દેવ જે જે સમ્પ્રદાયના હિન્નારણ્યથી પ્રસન્ન થઈ જે જે કાર્ય કરે છે તે તે સમ્પ્રદાય, તે તે દેવને તથા તેમના સમ્પ્રદાય પ્રકૃતિગ્ધ નિરમોને ન જાણનાર જીવો મેદિ કહ્યે પણ તેમના તમા તેથી અધિક રાજસક્રિયાના અધિકાગ્ધવાળા ઈશના અથવા તત્પ્રદિન અન્ય પુરુષના ઉપદેશ રિના જાણી શકે એમ નથી. આ જ કારણથી વેદમા જે સ્થિતિ આવે તે તે આધિભરિક પુરુષો છે, પ્રાકૃત મનુષ્યો નથી અો તેથી એ નરિયો પોતે પણ પ્રમગે મનુ હૃદય રપટ પ્રતિપાદન કરે છે આ જ હેતુથી સ્થિતિ સ્થિતિ મત્રો ॥ મ્તારિયે પ્રતીત થાય છે તે બાધક હરતુ નથી રણુ કે ત્યા અધિકારિના પોતાની કંપનાથી મૃત્વ નેએ પ્રતિપાદન કરતા નથી તેથી દ્વંદ્વવાળા અતિસાથે એકવામ્પતા કરતા આ કર્તુતર પણ દ્વંદ્વ નથી અભિન્ન જ કરે છે વિપરીત માનતુ થટતુ નથી કારણ કે અધિકાર (મત્ર) નિના મધ્ય માણસનુ ઉપરજેવી રીતે બુદ્ધિ પૂર્વ હૃદયનુમાર કર્તુ ૧ સબરતુ જ નથી અને ધ્યાનઅનરથાથી સમાધિ થમેથી એએ વાક્યો એમને જાણ્યાયા એમ સહએ તો તે પણ હૃદય થી કારણ કે એ રીતે થયેલા જ્ઞાનના પ્રતિપાદક મયો પણ વિચમાન છે અને તેને એ શુદ્ધબુદ્ધિ મહાત્માઓએ સ્મૃતિ મગા આપેલી છે એથી ઉપર એ પુરુષોએ જ આને શ્રુતિ કહી છે અતિસમાને બાવ એવો હે કે એ સમ્પ્રદાય પર્વ પર્વરી મિદ્ધ છે અને તો ૧ સમ્પ્રદાયરીત્યા પ્રચાર પયો છે તથા થાય છે તેથી એમા કોહનુ બુદ્ધિપૂર્વક કર્તુ ૧ વ પ્રયત્નથી જાતૃત્વ નથી તેથી સર્વમા એ જ હે છે કે દ્વાન પ્રમિદ વેગ આ રીતે અધિભરિક પુરુષથી પ્રગીત છે તેથી ઈશિયગ્રીત છે આ જ રીતે એ વેદો અપોરુષ હૃદય ઇ અપોરુષનો અર્થ એવો નથી કે મનુષ્યાકૃતિધારી

પુરોથી અનુચ્ચરિત વા ઇશ્વરથી અનુચ્ચરિત ગોદો અથ માન
 એમો ના છે કે પૂર્વ સર્ગીયાનુર્સીમમાનનુર્વીકરત અથ ત
 એ વદનાયોમા ને અમુક પદથી પછી અમુક પદ પછી અમુક
 પ વિશે પદોના તથા અક્ષરના વિન્યાસો કમ છે તે નેવો
 પૂર્વ સર્ગમા નો તેવો ના આ સર્ગમા પણ છે આ કારણથી
 અન પણ અવિરોધ છે કેમકે ઇશ્વર પૂર્વસર્ગીયાનુર્વાને સમાના
 નુર્સીથી વેદનુ પ્રાપ્ત કરે તો વદોનુ અપેક્ષેયત્વ પણ ને
 અને ઇશ્વરપણીતત્ત્વો પણ નિર્વાદ થાય નો ઇશ્વરપક્ષમા તથા વેદ
 પાત્રમા એ ધો છે કારણ કે ઇશ્વર સર્વસ્વ અનાદિ સિદ્ધ હોયગી
 એમને પૂર્વસર્ગીયાનુર્સીનુ જ્ઞાન હોય છે અને મર્મજાત્રીથી સમગ્ર
 વિશ્વના યથાથ અપરોક્ષ જાનથી ને સર્વોત્તમ નિમો રિતના સા
 ધ્મ જ્ઞાન થયા છે તે વિષયો એ રિશ્વના રાખાવો લોપ ન થાય
 ત્યામુધી તેના તે ન રહેવા ઘટે છે કેમકે સર્વોત્તમત્વ એ ધર્મ એ
 કને વિરોધ રહી શક છે તેથી અમુક અમુક સ્વભાવનિયમથી ને
 મર્મજાનમ એકવાર કરે તે એ નિયમોની જ્યાનુધી ગિયતિ હેય ત્યાનુધી
 મવાત્તમ ન રહેતે આ મરણુથી એ નિમોની સ્થિતિપર્યન્ત ને વેદ ાધિ
 નુ સર્વોત્તમ ન ગયા સર્ગમા હતું તે ન વિશ્વમાની સ્થિતિ હાન પણ તે ન
 તો એ ન વે ગણિતનુ મર્મજાન ન હાન પણ તે જાનુ જ્યાનુ-
 ધી અભવો બેદ થય હિ ત્યાનુધી એ નિમોનો બેદ પાન
 થાન નહિ સ્વભાવનો બેદ તો કલપિ થનો થી એ મર્મ
 જાન જાન છે નથી એ ન મિદ થાન છે કે એનો એ વેદશિ
 મન સગમા એના એ સર્વોત્તમત્વે વિજમાન થવો અથાત્ર શ્રી
 ળે અગો એનુ જ પ્રાકટ્ય પ્રકૃતિન સિદ્ધ નિમ તુમાર અનચદ
 થી ન ના તેથી વે ગણિતુ અનાદિ ન તથા અબેદ મિદ છે આ
 ન અશમા ન તથા રશ્મિપુરાણાદિનો બે છે અકે રશ્મિ, પુણા
 મા નેના સિદ્ધા નો અથ પ્રતિમર્મે એક અગિન રે છે તથા
 પિ આખ્યાયિમા તથા આનુર્વામા બે છે આ ન હેતુથી એ
 સન પૂર્વ સર્વ છે આ વેદ તે અપારખ છે

આદિ એ સમ પ્રાપ્ત થાય છે કે ને આ રીને વેદનો કમિ
 કે આનિભાવ થના હોય તો હાલ પણ વેદો પૂર્ણ થઇ રહ્યા છે
 એમ સાચી માનનુ ? એનો જિનર એ કે આ આપત્તિ દોષરૂપ ન
 થી કમકે હિ છે વેદની પૂણતા અમિદ ન છે હજી પણ ઉતાર
 કાલ વાના કષ્ટ કષ્ટ ભાગો પ્રાણિકમાનુસાર અવિર્ભાવ
 થાનો એટલુ ન નહિ પણ હાન એ ન પુરવધોરૂપ શ્રી

મિસ્રાસ પ્રાણિકમાનુસાર વેદનો આદિર્ભવ થતો હશે આ જ કા
રણથી તંત્રિરી. શ્રુતિ કહે છે કે અનન્તા ચૈવેદા - વર્ અતરહિત છે
આ શ્રુતિ પણ જ્ઞાનના જ જગ્યાવેના વદને પૂર્ણ વેદ જ્ઞાનનથી ગા
નિત થય છે એવું જ નહિ પણ બીજાઓક હોયો ત્રાપ્ત થાય છે કે
જે પુવર્ગીનામા, પશ્ચિનીના મિત્રે જનણનગો રપટ છે એ તો સિદ્ધ જ
કે આમુશ્ચન્દ્રમમૂલમા વેદાનો આરોપ કરવ મગ્ય અપેક્ષિત સ
નં ધર્મો દેસા જોઈએ, નહિ તો કામ્યે રવન્દાણે જાએના ગાલી
વિતરક રા રો પા વેદ નહિ છતા વદ કહેરા પ્રાપ્ત થાય એ ધર્મો
આ છે પ્રથમ તો અપૂર્વમોષક વ તે ત્રાપ્તમા હેનુ જોઈએ પ્રતિપાદિત
અથ વજુન મલ જોઈએ અને મુખ્યમા જો કે એ ડી એ જ આનુપૂર્ણ
પૂર્વમર્ગમા પણ હોની જોઈએ તમ જ તે ૥ પ્રગેતાને શુદ્ધમુદ્ધિથી
પોને મોઢા દ્રવ્ય છે પણ કર્તો નહી એવું જ્ઞાન થવું જોઈએ
તથા તે પુરુષ અધિભારિ પુરુષ દો ૥ જોઈએ આ મિત્રે લખો
જો આ કામે પ્રણીત કામ ન કરસગદમા સિદ્ધ થાય તો તેને પણ વ
દાન્તર્ગત જ્ઞાનના અગ્રણ નથી એ તો સાચુ જ છે કે આ ધર્મો
સર્વાન જનશૃં શકેનો બહુ જ કઠિન છે અમભા જોયો છે તેથી
જોયો વિશિષ્ટ પગ એવા અધિકારક પુરુષરોરૂપ સિદ્ધિથી જ થ
યો તથા તેના અન્યો જાણના અ નિષ્ણાય જો માટે નથી

અ પ્રમાણે વેદસર્ગો સર્ગો અગ સિદ્ધ થયો એટલે હવે જે
પ્રથમ શમ્યો કરી હતી ૧ ૧ નિચાર થઈ શકે છ ત્યા જે ચાર
વ ના ગાર્ગા વિરે નમોની ઉપનિષ્ઠથી દોરપતિ મરી હતી તે દ
ર થાય છે કેમકે કમિક ર મ્હદે રૂપ નહી આ જ મરમુથી બા
પાએ એ પણ રોરૂપ નહી તેમ જ વેદો ૥ રજોરૂપ જે જે નહ
ના નામો આવ છે તે અધિકારક પુરુષ છે અને પ્રતિપાદમા
જે શમ કૃષ્ણ હનુમન મિત્રેના નામ આવે છે તે અર્વ પણ મા
યિ તથા સામેતિ તનુઓ છે અથાત આ મર નામધારી નેકમર
સુદ્ધિ ૥ પુરુષો હોરાથી નિમર્ગે એના એ જ નામથી આદિર્ભાને પા
મે છે તેથી એ નામજન વેદો બેદ પગ થવો થટનો નથી આ
રથને એ કહેવું કે આ રીતે તો રમ થય બાગાદિ પણ વેદવત નિ
ત્ય હરે એ યોગ નથી મરણ કે એ મયોમા શ્રીગમ્યદ્રશ વિગે
નુ સૂક્ષ્મ ચરિત આપ્યું છે અને એ ચિત્તમા જમ સમ્યથી અ
ધિમાનુનાર પ્રવૃત્તિ વર્ષ છે તે જ પ્રમાણે જોયો એમના સબધથી
મુખતાર પ્રતિપાદન મું છે તેથી જે જોયોને મુખતરવુ પ્રતિપદન
કર્વું છે તે જોયોમાયો સ નવ હનગ મગમા નહિ દોરથી તે

અમે એ ચરિતો બે. થાનો આમ હોવાથી કૃત્ત મર્મમા ને ગમાય
 છુદિ થાને ૧ આ સર્વનો બેઠ ડોવાનો માન ને નૈઋત્ય મુદિતો ૧
 હાર ૧૫૦ છે તેના ૮ મમાન મેદાનો આ ૮ મરણથી વેના એ નૈ
 ઋત્ય વિના થી અનિરિક્ત કાંઈ વ્યવહારનું રમું છે જ નહિ ને
 થી સર્વ રીતે ૧ જ અથ સિદ્ધ થાને છે > વેદોનું નિર્ણય આ ૩
 તમોથી અમાધ છે તમા પુણ્યભિ બહુધા અથને અમેદ છતા
 પણ અનુદાનો બે. થાથી એનું નિચન્દ નથી

આ રીતે એ દ્યુ કે પ્રથમ નામ તમાનથી ને પ્રત્યો ઉદના
 દના તે અનુ સહયચિત્તવરિતરે સમાધાન મેદાન વેદ એ જ
 સાધન છે એ વેદો અરબમા લોકોનું સામર્થ્ય અનિક હોવાથી
 પદતપાદનરૂપ નાપ મેદાનથી વા મુખથી જ થતો આનો
 કાળે કરીને જેમ જેમ મનમાતામ્થી તથા ઉપોગને લીધે સ
 મગની કીણતાથી પૃથિ વાઈ પદથામા મત્વની ન્યુનતા થવાથી તદપ
 થી પુરતી પ્રમ મેધા ન્યુન તદાગી થતી મધ તેમ તેમ એના
 અથની રરબતા અથ અધોત કલ ય જાતન્ય તથા પ્રાપ્ત્યની બાન્તિ
 રહિત ઉપસ્થિતિઅર્થે અનિક મગની આરમ્પકતા થના માડો જેમ
 જેમ એ અરમ્પતા વતી જા તેમ તેમ લોગના અધિમગનુમા
 ર નિમિત્તોગે સર વનોગો વિચાર કરી મિનમિજ સૂતો જેના
 કે ૨ પમન દરમ્પ પડ થના સૂત રિમરે રમ્યા તથા તેનું પોત
 પાતના શિષ્ટ ૧ ૧૬ તામ્પ ૩૩ પ્રમરે અધ્યયન કમરતા ગય એ શિ
 એ પાતન ત્રિષ્ટોને તે જો પુન મોતાન શિષ્યે ને એમ રિ દમ્પ
 તરની અ વનન આનનું થયું તથા વદના અનો અધિન ૧ રમ્યા એમા
 પથુ નારે અનિમ્પન ૧ થોની ન આ મુત્યારે વિસ્તૃત અથો તેઉપર બા
 પ્યા તેના ૫ મીં બ્યાપ્યા વિમરથના તેમ જ બપારે વિવેરકિત મૂન
 થઇ તથે રસરકિતનું પ્રા ૧ પદમ ૩ ત્યારે પુણ્ય છતિતાસ વિમરે જે
 ક ૧ મધ અમના કુરનો જ રચનિત હતા તેનું બ્યાપ્યાસમ્પદન થ
 મુ આ રીતે તમાનસ નિના આરમથી તે આ જ મુધી વે દ્વા
 આનની આગી છે તથા તેને માટે વિવિધ અથો રનાતા ગયા છે તે
 મા હાવ થો ૧ થે ૩ ઉપનમ્પ આય છે દાન પણ આ જ નિરમથી
 દેશકનનુ ૧૨ ન્વનો અધિકાર જોઈ મદા મા પુરો એ વેદના
 સિદ્ધાને જ નિકારી ન્વની રજાનુસાર ત્રિવિધિ અથો રમી જણા
 વે છે તથા ઇદઅનુમદ છે ત્યામુવી એની એ વ્યવસ્થા ઉત્તર
 માટે પણ સજના અતમ્પથી આનની એ જુલના દૃષ્ટાન્તથી બાવિનું
 અનુમાન લે મનુ લેખ નો—અનુમાનથી દેખાય છે

આ રીતે ઉપર જે વર્ણન કર્યા તે વચ્ચે સિદ્ધાન્તને અધિ-
કારીએથી અપ- કરનાર છે અને જે મુદ્દા ગ્રાહ્ય, કર્તવ્ય ત
થા પ્રાપ્ત્યનો આકાર છે તેથી જ વિવિધ પ્રસંગે જાત જાતના આ-
ક્ષેપો એના પર અનુ મનુષ્યોથી થયા તોપણ આનુષ્યન્ત એનું આ-
શ્રાવન માત્રિક પ્રજ્ઞામાં રહ્યું છે એ વર્ણનનો આ બે ન્યાય, બે મી-
મામા તથા બે સામ્ય છે જે સામ્યમાં (૧) કપિનમુનિ પ્રણીત
સામ્ય છે અને (૨) શ્રીપત્નિનિમુનિપ્રણીત સામ્ય છે જે શ્રી-
યોગાનુશાસન, યોગદર્શન, યોગસૂત્ર, સામ્યપ્રવચનનગર નામથી
પ્રસિદ્ધ છે યેગ વિના આ કર્મ પ્રાપ્ત મક અથ નથી પણ એની
પૂર્વે પણ અનક અથો એ વિચિત્રતા અધિકારી પ્રજ્ઞાનુમાર ગ્યાયા દ-
શે, એ આ યોગદર્શન જેતા પણ સિદ્ધ થાય છે છતાં છેત્રી પ્રજ્ઞ
માટે રચાયેલો આ અથ હોવાથી અથના અન્ય અથોકરતા પ્રજ્ઞ
માટે અધિક અનુકૂળ હોવાથી અન- અથો લુપ્ત થયા છે તથા
જે જડ છે તે પ્રજ્ઞથી આ અથ જેટલા સત્કૃત નથી

આ શ્રીપત્નિનિમુનિપ્રણીત યોગદર્શનમાં આ ગા વિચિત્ર આવે છે
તેનું યથાર્થ વિસ્તારથી જ્ઞાન તો મૂળ અથથી થશે તથાપિ એ આ
શ્રીપ અથ હોવાથી એ સમજવામાટે કંઈક સંક્ષેપની જરૂર દેખા-
ય છે તેથી તે વિગેરેનું પ્રતિષ્ઠાદન પ્રાપ્ત થાય છે આ પ્રાપ્ત્ય
પદાર્થ તો પૂર્વે કર્યાપ્રમાણે મમમ દુખનો અત્યંતિક અભાવ એ
શાસ્ત્રમાં લીધો છે ^૧ તા સમમ દુખનો ત્રણ પ્રકારમાં વિભાગ થ-
ઈ શકે છે તે આ છે (૧) આધ્યાત્મિક, (૨) આધિનાતિક અને
(૩) આધિદૈનિક આ જે દુખો શરીર તથા મનના ન થાય છે તે
આધ્યાત્મિક કહેવાય છે જેમકે આધિનાતિક આધિ જે દુખો મનુષ્ય
થી થાય છે સર્પિથી થાય છે તે મર્મ આ વાકના પતથથી થતા
દુખ હોવાથી આધિનાતિક છે અને જે દુખો યવમાં આ નોકથી
ભિન્ન લોકના નિવાસી નિમિત્તરૂપ હોય છે જેમકે અનિદ્રા, અનાદ્રિ
વિગેરે, તે મર્મ આધિદૈનિક દુખો ગણાય છે આ ત્રિવિધ દુખનો
આત્મનિક અભાવ થશે એ પુરુષાર્થ છે તેમાં પણ જે દુખો ભો-

૧ આ અસુખમાં આ શાસ્ત્રનો વેદાન્તમિદાન્તથી અપાનન બેદ
દેખાય છે, જેમકે વેદાન્તશાસ્ત્રમાં પરમાનંદની પ્રાપ્તિ પણ માની છે
તથાપિ આ શાસ્ત્રમાં નિધાન કરના માધોથી જે રિચિત થાય છે તે
રિચિતમાં પરમાનંદની પ્રાપ્તિ પણ થાય છે તેથી વગર શાસ્ત્રમાં એ
પ્રાપ્તિની અતર્મૂલ મગી નથી છતાં અનુસરણ એ પણ
અતર્મૂલ યર્થ સમ છે

ગરબ ગરા નેનુ દાન થયુ સ નવતુ નથી તેમ જ ને નતમન મને
 બાગાય છે તેનુ પશુ દાન થયુ અથુજા છે તેથી પરિણેથી એ જ
 ને છે કે ને અગામિ અનાગત દુખ છે ને જ (કિ-હે- કરના
 યોગ) છે આ રીતે પ્રસ વ નિશ્ચિત થયુ તેથી નવે એ વિચાર પ્રા
 પ્ત થાય છે કે એ દ ખનુ આતતિ દાન થી રીતે યદ શ- લ્યા
 એ પશુ સિદ્ધ છે કે દુખ વાકિનરે અનત છે તેથી પ્રતે દુખ
 દાન થી શકના મબ નથી તેમ જ યોગ થગ દ ખનુ દાન
 થયુ એટનાથી ફૂટક રતા નથો કારણ કે એ એ દુ મો વિનાઇ ગના
 તે પશુ કિતર કો દ ખવ્યમિત અનત નોસથી અન્ય અન્ય આવી
 પ્રાપ્ત થવાન અ વ રીતે મ્દીએ તો આ સ પૂ દુઃખપ્રપથ
 કેમ મમર દુખ પુલ છે તેથી એના દાન (કિ-હે-) વિના એ
 દ ખોનુ આ રીતે કેમ દાન થઈ શકે આ શાસ્ત્રના સસારને
 દુખ પુલ જ મા રો છે તેથી મધ મધ લોક ને એમ માને
 છે કે યોગશાસ્ત્રના મસારને મુખનુ માનો છે એ કેવલ
 તેમની પ્રતિ છે સસાર નો મને દુખથી મનિત જ છે
 આ તેથી વિવેકીની દૃષ્ટિથી દુખરૂપ જ છે એ કેવલ આ શાસ્ત્ર
 નો મિદ્ધાન છે એમ નથી પણ વાન નવ નૌદ પાદુપત વિ
 ગે મમમ આપશાસ્ત્રનો અનિન મિદ્ધા ત છે આ વિનમા યાશ
 ત લેખમના વિચાર પણ મગતા આવે છે જર્મન તત્ત્વશોધક
 શોપનદાસ તથા હટમારો આ અથની મિદ્ધિમારે મોગ મયો
 પ્રમિદ્ધ કયા છે તથા અનિરિચ્છારથી આ જ મિદ્ધાનતુ રચાપન
 કરું છે તેથી એ દુખમનુ સમાનુ દાન થવાવિના દુખ
 દાન થઇ મન એમ નથી અને મમાગો કિ-હે- સર્વથા થઇ જના
 એ પણ અગ્રક્ય છે તેથી આ રીતે દ ખ પમિતો કિ-હે- થઇ
 મના મબ નથી તેથી એ જ મો ન્યુ કે એ દુખો કિ-હે-
 ના એના મગ્યુ કિ-હે- થઇ શક તો મરેવો દુખ ગે જ એક
 પાથી ય છે તેથી અ વ શબ્દના ક્ષીરે નો એ નામ થયુ
 મમના મ ખો કિ-હે- થઇ શકે નો કવો આ વિના થી બધ
 શાથી યાય છે એ વિચાર નામ થયુ તથા ને આવે જ બધે મો
 ને મો છે નો યાય ને નમા સ્વામિદ્ધ છે કે કેમ વિગે
 વિચાર નામ થતા અથાત મલ્યના વિચારથી શાત્ત્વરિચ આ
 વી નામ થયો

તા એ મ મમમા યે મમામ નિદ્ધાનો આ પ્રમાણે - સ-
 સન પગપો અનિત ના અનુર અનત ઉલ્લા ને ન્યો

આ ચાર વિભાગમાં સમાવેશ થાય છે-(૧) કેટલાક કેવલ પ્રકૃતિરૂપ પદાર્થો છે, (૨) કેટલાક વિકૃતિરૂપ છે, (૩) કેટલાક પ્રકૃતિવિકૃતિ ઉભયરૂપ છે અને (૪) કેટલાક એવા છે કે જે કોઈના પ્રકૃતિરૂપ નથી તેમ વિકૃતિરૂપ પણ નથી આ અર્થે બિન્ન તત્ત્વનું ઉપાદાન કર્યું તે પ્રકૃતિ છે અને જે પ્રકૃતિના કાર્યરૂપ પદાર્થ તે વિકૃતિ છે તંત્રોનો બેઠ મૂલ્યમાના તારતમ્યથી થાય છે એટલે જે જે વસ્તુમાં હિન્દ્રિયઆણ્વત્વ સમાન હોય છે તે બિન્નતત્ત્વ કહેવામાં નથી પણ જે જે એમાંથી એક વિશેષ સૂક્ષ્મ હોય નો જે બિન્ન તત્ત્વો કહેવાય છે. આ રીતે ક્રાંતિયું (શરણ) તથા ઘટ એ બે બિન્ન તત્ત્વો નથી કેમકે બંનેમાં હિન્દ્રિયઆણ્વત્વ સમાન છે એ જ નિયમથી મૃત્તિકા તથા ઘટ એ બે બિન્ન તત્ત્વો નથી વિગેરે. એથી વિવતું પાર્થિવ-આણ્વ તથા એના કારણરૂપ આપ્ય(જલનું) આણ્વ એ બે બિન્ન તત્ત્વો ■ કારણ કે પાર્થિવ આણ્વ આપ્ય કરતાં વધારે સૂક્ષ્મ છે. આ રીતે પ્રકૃતિ સમ્પન્નો અર્થ છે.

ત્યાં જે કેવલ પ્રકૃતિરૂપ પદાર્થ કહ્યો તે એક જ છે અને તે મૂલાપ્રકૃતિ અથવા પ્રમાણ કહેવાય છે. એનું લક્ષણ સામ્યાવગ્ધાથી ઉપસક્તિગત સત્ત્વાદિ ગુણુત્તમ એ છે એથી એ કશું કે એ પ્રકૃતિ વા પ્રધાન એકે રૂપ કદી છે જ્ઞા એ નામ અમુક અવસ્થાથી વિપલક્ષિત અસંખ્ય અણુઓને આપવામાં આવ્યું છે એ અણુઓ જે આ મમમ સમાન્ના પરિણામી ઉપાદાન કારણરૂપ છે તે ત્રણ જાતના સ્વ-ભાવવાળા છે અને તેથી આ ત્રણ વિભાગવાળા છે (૧) સાત્ત્વિક, (૨) રજસ અને (૩) તામસ, અર્થાત્ સત્ત્વ, રજસ અને તમસ્ એ વિવિધ દ્રવ્ય ને આ આણ્વ છે. આથી એમ સમજવાનું નથી કે આ અણુમાંથી કેટલાક કેવલ મત્ત્વરૂપ છે, કેટલાક કેવલ રજસરૂપ છે તથા કેટલાક કેવલ તમસરૂપ છે પણ એ જ અર્થ વિવક્ષિત છે કે આ ત્રણ પ્રકારના અભાવ સર્વ અણુમાં વિદ્યમાન છે તેમા કેટલાક અણુઓમા મત્ત્વપ્રયુક્ત અભાવની પ્રધાનતા હોય છે તેથી તે સાત્ત્વિક કહેવાય છે, કેટલાકમાં રજસપ્રયુક્ત સ્વભાવની પ્રધાનતા હોય છે તેથી તે રજસ કહેવાય છે અને અન્યમાં તમસ્ની પ્રધાનતા હોય છે તેથી તે તામસ કહેવાય છે. આ પ્રકારના અસંખ્ય અણુઓ એ જ આ સસારમાં જડ વસ્તુ છે. એ અણુઓ જ્યારે ગતિક્ષણમાં હોય છે ત્યારે અદિ કલા પ્રમાણે સાત્ત્વિકાદિ ધર્મોનો એમનામાં આવિર્ભાવ હોય છે. તથાપિ એવી ગતિ કેવા હોતી નથી ત્યારે વિજાન્તિ કલા પણ એ અણુઓની હોય છે. એ કલામાં જ્યારે એ અણુઓની રિયતિ હોય

છે ત્યારે એમના માર્તિન્દ્ર, રાજસ તથા તામસ ધર્મો તિરોબૂત થય
લા હોય છે એનું નામ જ સામ્યાવસ્થા છે એ અણુની આ
મામ્યાવસ્થા અથવા આ સામ્યાવસ્થાના આ એ આપ તે પ્રકૃતિ વા
પ્રધાનપદનામ્ય છે આ અવસ્થામાં સાર્ત્તિન્દ્રધર્મ નો તિરોબૂત થ
મો હોવાથી સર અણુઓ એક સગળી જ બદિરુ યિતિમાં હાય
છે તેથી રકુટ બેદકના અભાવે એ સર એક રૂપ જ બેખાય એમ છે
તેથી આ ગીતે એ પ્રકૃતિ ના પ્રધાનને એક તરત ગણ્યુ છે યોગ
શાસ્ત્રનો મિદાન્ત છે કે આ પ્રધાન વા પ્રકૃતિ નિત્ય છે અર્થાત્
સદ્ય નિરમાન છે દરે જો સામ્યાવસ્થાના અણુઓ એ અર્ગ પ્ર
કૃતિ ના પ્રધાનનો લક્ષ્યે તો સર્ગમમયે એ અવસ્થાનો ટેટલાકે
અણુમાં ભગ થાય છે તેથી તે અવસ્થા નિન્યત્વ નદિ આને તેથી એ
નિન્યત્વનો નિર્માદ કરવા સાચીય બક્ષણરૂપે સામ્યાવસ્થાથી ઉપલમ્બિ
ત જે ગુણત્રયને પ્રકૃતિ છે એ લક્ષણ અપનામાં છે પ્રત્યક્ષમયે પ્રકૃ
તિ આવા રૂપમાં તેમ છે ત્યારે અમક કાવર્ણવન્ત આ સામ્યા
વસ્થામાં એ અણુઓ રહે છે ત્યારે એમાં વેગ પ્રાપ્ત થાય ૭ એ વેગ
પ્રાપ્ત થવાથી એમાં ક્ષોભ થાય છે અર્થાત્ જે એ અવિભક્તરૂપે
એ અણુની સ્થિતિ દલી તે દહે મળી જાય છે અને તેમાં બેદની વતી
તિ થતા યોગતા આવ છે

આ યિતિને પામેના એ અણુઓ ને મદત તરત કોના
છે એમાં અમુક અણુઓ સાર્ત્તિન્દ્ર છે અમુક રાજસ છે તથા ૦૧
મુક તામસ છે એટલે બેદ રકુટ થાય છે પણ એથી ત્યારે બેદની
પ્રતીતિ થતી નથી એ જ અણુમાંથી કેટલાં અણુઓ પોતાના ૧૧
આસનુમાં આ સ્થિતિમાં રહે છે આ અન્ય અધિક અનુવર્તો પા
મે છે એ અણુમાં પામવાથી એમાં અદ કો ૧૧ વતીતિ થવાની
યોગ્યતા આવે છે આ સ્થિતિને પહેલેના એ અણુઓ અદક્રમ થ
બધી ૦૧૧૬૨૫ છે એ અણુમાં સાર્ત્તિન્દ્ર રાજસ, તામસ બેદ નો
પ્રતીતિ આવ્યા આવ છે. તેથી આ અણુઓ ત્રણ પ્રકારના થતા—
માનિક અદક્રમના અણુઓ, (૨) રાજસ અદક્રમના અણુઓ આ
(૩) તામસ અદક્રમના અણુઓ અપાથી રૂપ અણુઓ તો આ
ના આ જ રૂપમાં પોતાના અનાસનુમાં મિત થઈ જાય છે આ
કો ૧૧૬૨૫ અણુઓ અધિક રૂપનાને પામતા ચારે છે તેમાં મા
નિક અદક્રમના અણુઓ અનુવર્ત પામતા એમાં પ્રથમ હિદ્રિય ૧
ધર્મ અધિક રકુટ થય છે એ હિદ્રિયો ને જાનેન્દ્રિય છે અર્થાત્ એ
અનુવ ૫૧ હાથે દયાત્ર મનુ જોન તરુ રમના અને પ્રાણુ નો

પાય ભેદ પડે છે જે રાજસ અદકાના અણુઓ છે તેમા પ
 કન્દ્રિયત્વ ધર્મ અધિક સ્ફુટ થાય છે કન્દ્રિયો તે કર્મેન્દ્રિય છે, ૧
 થીત એ અણુઓના પુનઃ કાર્વવસાત્ હસતા, પાદ, પાપુ, ઉપનય
 ને વાક એ પાય ભેદ પડે છે, અને જે આસ્તિકતત્ત્વસ અણુઓ
 ને સ્થૂલતા પામતા મનરૂપ થઈ ને છે હવે જે તામસ અદકાન
 અણુઓ રહ્યા તે મ્થૂલતાને પામતા આવે છે તેમાથી પ્રથમ રાજ
 માત્રનો પ્રકાસ થવાની યોગ્યતા રાગા અણુઓ થાય છે આને તા
 તન્માત્રા કહે છે એમાથી કેટલાક અણુઓ એ જ રૂપમા અધિક
 ય ॥ અને અન્ય પરિણામ પામતા અધિકમા સ્પર્શ ધર્મના છે
 વાગા થાય છે આને સ્પર્શતન્માત્રા કહે છે આમાથી પણ કેટલા
 અણુઓ આ સ્થિતિમા અટકી જાય છે અને અન્ય અધિક સ્થ
 થતા રૂપધર્મનું પ્રાકટ્ય કરે છે આને રૂપતન્માત્રા કહે છે એમા
 પણ કેટલાક અણુઓ સ્થૂલ થતા સ્પર્શધર્મનું પ્રાકટ્ય કરે છે અને એ
 માથી પણ કેટલાક અધિક મ્થૂલ થતા ગંધધર્મનું પ્રાકટ્ય કરે છે
 આ એને અનુક્રમે સ્પર્શતન્માત્રા તથા ગંધતન્માત્રા કહે છે આ રીતે
 આ પાય તન્માત્રાની ઉત્પત્તિ થાય છે એમા કેટલાક અણુઓ એ જ
 રૂપમા રહી જાય છે અને અન્ય આગળ પરિણામ પામતા જાય ॥
 એ અણુઓમાથી શબ્દતન્માત્રાનો જે સ્થૂલકક્ષા થવાથી પરિણામ
 થાય છે તે અણુઓ આકાશના કહેવાય છે, તથા સ્પર્શતન્માત્રા,
 તન્માત્રા, સ્પર્શતન્માત્રા તથા ગંધતન્માત્રાના આવા પરિણામો તે
 નુક્રમે વાયુ તેજ, જ્વલ તથા પૃથિવીના અણુઓ કહેવાય છે

આ રીતે મુલ્ય પ્રકૃતિથી મહત્ તત્ત્વ, નિર્નિધ અદકાર
 પાય તન્માત્રાની અનુક્રમે ઉત્પત્તિ થાય છે એ સાત તત્ત્વો મૂલ
 કૃતિના કાર્યરૂપ છે તથા પોતાની વિકૃતિના કારણરૂપ છે તેથી
 માત્ર પ્રકૃતિવિકૃતિરૂપ તત્ત્વો કહેવાય છે અને એ સાતથી અતિ
 રિક્ત જે ૧૬ તત્ત્વો ઉપર વર્ણવે છે તે કેવળ વિકારરૂપ છે ૫ રા
 નેન્દ્રિય, ૫ કર્મેન્દ્રિય, મનસ્ તથા આકાશાદિ પાચભૂત એતુ
 ૧૬ થી મદષ્ટ થાય ॥ એ ૧૬ને કેવળ વિકારરૂપ કહેવામા
 વે બાવ નથી કે એ એના એ જ રૂપમા રહે છે પણ એટલે
 માત્ર અર્થ નિશ્ચિત છે કે એ ૧૬નું સયોગીકરણ થઈ ને
 ઉત્પન્ન થાય છે તે એનાથી અધિક સ્થૂલ નથી પણ એ
 અવગ્યાવિશેષ છે આથી ઘટ, પટનિરે પદાર્થો એ અણુઓ
 થી, કેટલાકની અનુસથા વિશેષરૂપ છે તેથી એ અણુઓ એ
 પદાર્થ કારણરૂપ છે છતાં પ્રકૃતિરૂપ નથી આ જ હેતુથી મ

૧૬ કાયોનુ પ્રતિપાદન વિગત આવતુ નથી ૩૩૬ એ લૌકિક
આધ્યાત્મી જણાઈ શકે છે અને એ ૧૬ની પૂર્વ ૥ જ તત્ત્વો છે તે
૩૩ નામરૂઢી જણાતા નથી તેથી તેમણુ નિત્યાર્થી પ્રતિપાદન
૩-૯

આ રીતે ત્રણ પ્રકાર ૥ આ ૨૪ તત્ત્વોનુ પ્રતિપાદન થયુ તે
એ મર્વમા સમગ્ર સસાન જે દૃશ્ય દોષથી જડમજાથી આગ
શાસ્ત્ર તેનો મમાવેશ થઈ જાય ૥ હવે જે તર ૧ પ્રકૃતિ ૫ ન
સદા ચિત્કૃતિરૂપ પણ નથી તે ત્રણ એનુ નામ આ સાતમા પુ
રૂતિ થુ છે એ પુરુષ આ સર્વજ્ઞ જડથી વિનક્ષણુ તત્ત્વ છે એ
૨ જડમા જે જે ધર્મો હોય છે તેમથી મત્તા વ્યવસ્થિત ૧૨૫
૧ આ તત્ત્વમા નથી એ પુરુષ સત્ છે તથા ચિત્ત છે અર્થાત્
નરૂપ ૨ છે, જ્ઞાતા તથા દ્રષ્ટા આ પુરુષ નથી પણ જ્ઞાતા ૩
તપ જ છે એ પુરુષ જાને રસનાથી જાય વા મોક્ષ સર્વથી
તિષ્ઠિ છે જ્ઞાતા એ ચૈતન્યરૂપ દોષથી એમા બોધનૂતવની યો
ગ છે આ યોગ્યતા જ પ્રગમે યાગિની યોગ્યતા કહેવાય છે
સાન્યતાસાત જ પ્રકૃતિ ચિત્તમા પડે છે અર્થાત્ જેમ ન
જી પ્રેમને પોતાનુ રૂપ તથા અભિનવ જતાસા વિવિધ એકાએક
મનુષિપર પ્રાપ્ત થઈ કરે છે તથા તે થઈ ન્યાથી નિરૂપ થાય છે
જેકા પ્રતિ પોતાના રામાથી જ આ પુરુષના દૃશ્ય થતા અથ
૧૫ પરિણામો પામે છે અને જ્યારે પૂર્ણમે જે જે પુરુષની દૃશ્ય
૬ રહે છે ત્યારે તે ને પુરુષની અગેક્ષાથી નિરૂપ થાય છે
૭ આ પુરુષોમા સર્વ ૧ બેદ મર્ત જાતો નવી જ્ઞા ઉપાધિએ
મે.

૧ સામ્યશોભમા પ્રકૃતિ તથા તેના મળને રસાન સત્તાવાગ
૫ની ૭ તથા પુરુષો પણ સ્વતંત્ર સત્તાવાગ આના છે એ એ શાસ્ત્રો
વેદાન્તમા બેદ છે વદાન્તમા પુરુષથી અનિષ્ઠિત સર્વને
સત્તાવાગ જ માન્યા છે આ બે શાસ્ત્રમા પુરુષો
છે તથા વેદાન્તમા નાના ન લેતા એ મર્ત રાપ
(૩) એ જે મર્ત સગા આપી છે આ વિરાધો પણ પ
ના ૧ જ
જો ૧૫
નિષ્ઠ ૧૬ની આગમા ન્યાયશાસ્ત્રથી વૈનકાલ્ય છે આપમા આત્મ
ધર્મ અમાન ૬ તથા હિંદુ, ધર્મ અધર્મ તિરે આત્માના વિગે
આ ૧૫ના આ શાસ્ત્રમા ન્યાયથી આગતની દૃશ્ય પર જા એ
૧ આગ ૧ છે તથા આત્માને એ નાંખી દિન ત્રનો છે

દથી એમાં પણ બેદનો વ્યવહાર કમય છે ત્યા પુન્યની ઉપાધિરૂપ
એ પક્ષે જેના સમય પ્રકૃતિ છે હતા વિશેષ સિદ્ધાંતથી સમય પ્ર
કૃતિ ન લેના પ્રકાશ સ્વભાવ । ૭૭ તેવાથી મહત્ત્વ (બુદ્ધિસત્ત્વ)
જ લેવાય છે પ્રતિપુન્યની ઉપાધિરૂપે અનાદિકાળથી આનુ એક
બુદ્ધિમત્ત્વ વા ચિત્ત હોય છે એ ચિત્ત તે પુરુષ બોલ્ય થવાની યો
જનારાનુ હોય છે, તેની જે પુન્યના બોલ થવાની યોજના એના
મા અનદિમાગથી સિદ્ધ હોય છે તેનું એ સ્વ કહેવાય છે અને તેના
અવેશથી એ પુરુષ તેનો સ્વભાવ મહેસાસ છે આ ઉપાધિને ત્રીધે જ
પુરુષ દ્રશ્ય થાય છે તે આ રીતે પુરુષ સર્વ વ્યાપક એતનરૂપ છે
તથા બુદ્ધિમત્ત્વ મત્ત્વધાન હોવાથી અનિસ્ત્ય છે તથા પા
નિહત છે તેથી બ્યા સુધી એ બુદ્ધિમત્ત્વ યોગાડપે વિદ્યમાન રહે
છે ત્યા સુધી સ્વરૂપ તેવાથી એમાં પુન્યનુ પ્રતિબિંબ પડે છે આ
ગતે ચૈતન્યનુ પ્રતિબિંબ પડતુ એને ચિત્તસાપનિ કહે છે આ
ચિત્તસાપનિથી જાણી પાળુ બુદ્ધિસત્ત્વ મત્ત્વધાન થઈ ગઈ છે,
તેથી દ્રશ્ય થાય છે, અને જેમ સૈનિકો મરેના વાજ તથા પાળાય
નો ગળતમા આગેપ કરવામા આવે છે તેમ અવિધાવશાત્ આ દ્રશ્ય
મા રહેવા ધર્મોનો પુરુષમા આગેપ કરવામા આવે છે તેથી ૧ નુ
જ નહિ જાણી પુરુષ દ્રશ્ય ગાતા, ઇન્દ્રિયના મંત્રણના રિગ્ને નિ
શ્ચા ગળાય છે આ રીતનો બુદ્ધિપુરુષો સર્વોર્ગ પાળુ બધું કહે
વાય છે આ રીતે એ હ્યુ કે બુદ્ધિમત્ત્વમા મંત્રણા સુમદુ આદિ
નો અવિધાવશાત્ પુરુષમા મિશ્રા આગેપ કરવામા આવે છે ૨ નુ
જ પુરુષમા એ સર્વનો અલગતામા જ છે વર્ગીયિત એ મધ્યમ
પરિભામણુ અછ છે તથા જેમ મર્મભાગથી કિરોનોના જ છે તેમ
એ ચિત્ત પાળુ પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયે કેવું છે એટલે કે ૩ નુ
પામે છે એ દ્રશ્ય પરિણામો ને વૃત્તિ મહેસાસ છે એ વૃત્તિ પાળ
સ્વરૂપ તેવાથી પુરુષપ્રતિબિંબવાળી છે એ વૃત્તિના જ જ્ઞાન
કે, મકલ્પ નિરે સિવિર બેલ પડે છે આદિ એ નિરમ છે કે
જે પ્રતિબિંબ હોય ને ઉપાધિમદ્દસ થઈ ગઈ છે, અર્થાત્ પુરુષ પ્ર
તિબિંબ તે વૃત્તિમાર મહેસાસ છે તેથી વૃત્તિનો જે આ ૧ ને જાણે પુરુ
ષનો આમર હોય એમ થાય છે આનુ નામ જ વૃત્તિમારૂપ કે
તથા આ ઉપાધિવશાત્ જ પુરુષ પ્રત્યાનુષ્ઠાન (વૃત્તિનો દ્રશ્ય)
કહેવાય છે

આ મર્મથી એ થયું કે પુરુષ નિત્ય છે, અવિરૂપી છે તથા
સર્વ એ જ સન્ધા છે તથા જે વિગતની અવેશથી જેમાં રામિ

ત્યાં ગામવા રહી છે તે ચિત્ત વા ખુદસત્ત્વના બેદે કરીને ભિન્ન ભિન્ન કહેવાય છે આ પ્રમાણે પુરુષો અસખ્ય છે છતાં તે સર્વનો આ પામ્યા સમાવેશ થાય છે (૧) પ્રાકૃત પુરુષો, (૨) વિદેહ પ્રકૃતિત્વ વિગટે, (૩) જીવ-મુક્ત પુરુષો, (૪) કેવલ્યતે પામેલા (કુસન) પુરુષો, અને (૫) ઈશ્વરરૂપ પુરુષ ત્યાં નો પુરુષોનું ચિત્ત ક્ષિપ્ત, વિદ્ધિપ્ત વા મૂઢ ગિચિતિમા છે તે પુરુષો પ્રાકૃત પુરુષો કહેવાય છે, જેઓ ઇન્દ્રિયાદિ પોષ્ય નિકારની તથા પ્રકૃતિ નીજ આત્મરૂપે ઉપાસના કરી દેહપતન મુખી અગમ્ય વંશા નથી તેઓ એ પતન પછી ચિત્તની એક જાતની મરમરશેવાવ-ધ્યાને જન્મથીજ પામે છે તથા તે તે ખેવના વાતાવરણના લીન થઈ રહે છે તે વિદેહ તથા પ્રકૃતિત્વપુરુષો છે જે પુરુષોના ચિત્તમા પુરુષતત્ત્વ તથા પ્રકૃતિમુખીના સર્વે જડ તત્ત્વોનો દેહ અપરોક્ષ સાક્ષાત્કાર થયો છે છતાં જેમના ચિત્ત મા-બધસરકેગો દ્વારા ન-દિ થનાથી નિષમાન ન્હા છે તેઓ જીવ-મુક્ત છે અને પ્રારંધ સ-જારનો પશુ દ્વારા થઈ જવાથી જેઓના ચિત્ત અધિકાન્શદિન થઈ જઈ પોતાના કારણમા આત્મતિક લયને પામી ગયા છે તે કેવલ્ય પામેના (કુસન) પુરુષ છે તથા આ મર્યાદી વિનશ્ચ પુરુષાનિ ગેય તે ઈશ્વર છે ઈશ્વર અનાદિ મિદ્ધ પુરુષ છે તથા સદા સર્વત્ર છે એમના ચિત્તમા મૂળથી જ અવિદ્યાનો અજ્ઞાત હોનાથી અરિ-ધામ્યક સર્વનો અભાવ થાય છે આ એ ચિત્ત કાંપિ આત્મતિક લયને પામતું નથી સર્ગસંભવે તો એ ચિત્ત રહે છે તથા નિયન્ત્ર-ત વિગટે વ્યાપાર કરે છે પ્રલયમયે ઉત્તર સર્ગના સકલપૂર્વક જનણમાં એ ચિત્ત લયને પામે છે તેથી એ સકલપાનુસાર મર્ગ સ-મવે એ ચિત્ત પ્રથમ પરિણામ પામી આવે છે તથા ઈશ્વરને પ્રાપ્ત થાય છે એ ચિત્તવડે જન્મતત્સર્જનરૂપ સકલ ઈશ્વર કહે છે અ-નાત પ્રાપ્તની સામ્યવચ્ચનો જન્મ કરે છે તથા એ પ્રધાનને પ-રિણામ પામનામાં જે પ્રતિનયક હેતુ હોય તેને પોતાના સ્વભાવ-સામર્થ્યથી દૂર કરી દે છે એટલે પ્રધાન (પ્રકૃતિ) પોતાના સ્વના-વથી ઉત્તર ઉત્તર કાર્યરૂપે પન્થિણામ પામતી ગાને છે એ ચિત્તવડે જ ઈશ્વર સનતું પ્રવર્તન કરે છે તથા બ્રહ્માદિ મર્યાદા પૂર્વ સર્ગના વેરનો મોથ કરે છે એ ચિત્તવડે જ શ્રીકૃષ્ણ પ્રકૃતિત્વ નિયમાનુસાર વિવિધ લીનાગત તથા અદ્વૈતસોપાન્ય તનુઓને પ્રકગવે છે તથા તેમના દાન સાત્તિક અવધારો ઠસવે છે

૧ આ અસમાના શાસ્ત્રમામ્ય સાસ્ત્રથી કંઈક બેગવાળું છે સામ્ય

આ રીતે આ શાસ્ત્રમાં તત્ત્વો સ્વીકાર્યા છે. એથી હવે દુઃખ-
નો હેતુ શા છે એ સ્પષ્ટ થાય છે. ત્યાં પુરુષમાં તો દુઃખ છે જ ન-
હિ. દુઃખ એ તો ચિત્તની શક્તિ માત્ર છે. તેથી જ્યાંસુધી ચિત્ત
(બુદ્ધિસત્ત્વ) શક્તિએ પરિણામ પામે છે ત્યાંસુધી દુઃખની પ્રતીતિ
થવાની કેમકે એ ચિત્તમાં પુરુષનું પ્રતિબિંબ પડવાનું તેથી એ ચિ-
ત્ત કદાચે થવાનું તથા એ ચિત્તસત્ત્વ અને પુરુષનો વિવેક (અપ-
રોક્ષ બેદરશન) નહિ થાય ત્યાંસુધી એ ચિત્તગત દુઃખનો પુરુષમાં
આરોપ થવાનો, કારણકે એ ચિત્તના પરિણામસમયે પુરુષ જ-
ણે તમકાર પરિણામને પામેલો હોય એવો થવાનો અર્થાત્ વાસ્તવ
વિકાર ન હતાં પુરુષમાં વિકારનો આરોપ થવાનો ચિત્તનો પરિણામ
જે સમયે હોય છે તેને જ બુદ્ધિવાન કહે છે તેથી અન્ય રૂપે કહીએ
તો બુદ્ધિવાનસમયે પુરુષનું શક્તિસારૂપ હોવાથી પુરુષમાં દુઃખનો
આરોપ થવાનો અને જ્યાં પર્યન્ત ચિત્તની શક્તિ છે ત્યાં પર્યન્ત
ચિત્તનો શક્તિઆકાર પરિણામ થવાનો. તેથી એ હું કે અવિદ્યા-
તુક ચિત્તનો પુરુષસાથેનો સંયોગ તે જ દુઃખ માત્રનો હેતુ છે. એ
હેતુનો વિનાશ થાય ત્યારે એ દુઃખનો વિનાશ થાય છે. તેથી હવે ઇ-
શ્વરતત્ત્વસિદ્ધિમાટે એ સંયોગનો વિનાશ કેવી રીતે થાય છે તે વિ-
ચારવાનું રહ્યું. ત્યાં એક પક્ષે તો એ સંયોગ અવિદ્યાને લીધે જ થાય
છે કેમકે જો પુરુષનું (પોતાનું) યથાર્થ જ્ઞાન હોય તથા પ્રકૃતિ અને
બુદ્ધિસત્ત્વનું યથાર્થ જ્ઞાન હોય તો પછી બુદ્ધિસત્ત્વથી પોતાનો (પુરુ-
ષનો) વિવેક સિદ્ધ થવાનો તેથી પછી બુદ્ધિસત્ત્વના ધર્મનો પોતામાં
આરોપ કદાપિ થવાનો નહિ. તેથી આ વિચારથી એ પ્રાપ્ત થયું કે
એ અવિદ્યાની નિવૃત્તિ થાય તો પછી દુઃખનો પોતામાં અભાવ થાય.
ત્યાં અવિદ્યાની નિવૃત્તિ એના વિરોધીથી જ થઈ શકે અવિદ્યાનું વિરો-
ધી વિદ્યારૂપ તત્ત્વજ્ઞાન છે. તેથી એ ચું કે તત્ત્વજ્ઞાન (પુરુષ તથા
બુદ્ધિસત્ત્વના બેદર જ્ઞાન) થાય તો એ અવિદ્યાની નિવૃત્તિ થાય અને
એ થાય એટલે એને લાગે જ બુદ્ધિસત્ત્વના ધર્મનો પોતામાં આરોપ
થાય છે તે નહિ થાય, અર્થાત્ દુઃખનો અભાવ કરતાં તત્ત્વજ્ઞાનની
(વિવેકજ્ઞાતિની) સંપ્રાપ્તિ કરવી જોઈએ તેમાં પણ અવિદ્યાથી અ-
પરોક્ષ જ્ઞાનિત થઈ છે તેથી એની નિવૃત્તિ પરોક્ષ જ્ઞાનથી થતી ન-
થી, પણ અપરોક્ષ જ્ઞાનથી થઈ શકે છે તેથી એ વિવેકજ્ઞાતિ
પણ વિવેકમાક્ષત્કારરૂપ ટેવી જોઈએ એ પ્રાપ્ત થયું આ રીતે

શાસ્ત્રમાં આ પુરુષવિશેષરૂપ ઇશ્વરના નિર્વા જ પ્રક્રિયા પ્રતિપાદન
કરી છે, હતાં વાસ્તવ વિરોધ નથી જ.

વિવેકમાદાત્મકાર યથાર્થી જનિત દુઃખ યાત્રી અને તથી એ સયાગ
 કમે કરીને મળી જવાનો એ મર્યો । મર્યાદા દુઃખનો અમાન ય
 વો તેથી એ વિવેકખ્યાતિની પ્રાપ્તિ કરી એ કર્તવ્ય મિદ્ધ થયુ
 અહિ એ કહ્યું કે આ રીતે વિવેકખ્યાતિ પ્રાપ્ત થઇ તો પછી
 દુઃખનો પોતામા આરોપ નહિ થાય એ યત સાચી તથાપિ મુદ્ધિ
 મત્ત ચિત્ત-નિરમાન ગ્રહેતથી એના પરિણામરૂપ જ્ઞાતિ યાત્રી તેથી
 આ દુઃખ છે એ જાણનારૂપ ભોગ એ પુરુષને પશ્ય રહેનાનો તેથી
 દુઃખનો અત્પતોચ્છેદ આથી નહિ થાય આ યોગ્ય નથી કારણ કે આ
 શા અને મિદ્ધાન્ત છે કે પ્રકૃતિની આત્મા સ્વાર્થી મ્યુનિ થઇ જે કાયા ૮
 પિદ્ધામ થાય છે તેમા બેદ પ્રતીત થય છે તેથી એ બે નો હેતુ પ્રાપ્ત
 મણુ હોયો જેએ એ હેતુ તે એ આપ્તમામા રહેલા સરકારા જ છે
 એ સરકારાના મચિત્ત આરોગ્ય એવા મે બેદ છે તેથી ચિ
 ત્તની ચિત્તરૂપે સ્થિતિ કરી રૂપનાં નિનિત્ત તો આ મે રમગના
 મરમાર છે એ સરમાનો અભાવ થઈ જાય ત્યારે પછી એ આપ
 ની ચિત્તરૂપે સ્થિતિ થવામા નિનિત્ત નહિ હોયથી એ આપ્ત મદ
 કરણામર થઈ રહેવાનું ત્યા એ સરમારમા એવો નિયમ છે કે જ્યા
 મુધી અરિયાની સ્થિતિ હોય ત્યા મુધી જ એ સરમારે પોતાનું દન
 પ્રતારી શકે તેથી વિવેકસાક્ષાત્માર થયો એટલે અરિયાનો કે
 મદ્ધ થવાથી એો અનન્યન કરી રહેવા સચિત્ત મરમારે કમ્પ
 ળીજ થઇ જશે તેથી એનો નરોદ થશે નહિ અને જે પ્રા પ્થસ
 રકારે છે તમજે પોતાના કનની પ્રવૃત્તિ કરી છે તથા તે અરિયાના
 સરકારાનો આશ્રમ કરી રહેવા છે તેથી તેની અનુરૂપિ એ અરિયા
 ન સરમારની સ્થિતિપર્યન્ત રહેશે એ અરિયા ॥ સરમારનું અવસા
 ન મા સામાન્ય રીત્યા ગૈણુ ભોગથી ના મધવ્યહરૂડ કસતા ભોગ
 થી થાય છે અથવા તો દીધ અભ્યાસથી ચિત્તો અન્યત નિરોધ
 થશે થઇ જાય છે ચિત્તમત્તવને અવિવાનો ઉન્નદે થરા પછી નવીન
 મરમારને મદ્ધ કરવાનું સામર્થ્ય ગ્રહેતુ નથી તેથી સર્વ રીયા એ
 મિદ્ધ થડ ૭ વિવેકસાક્ષાત્માર મિદ્ધ થયા પછી એ પુરુષ અરમ દે
 દસણા થાય છે અને જે અત્પ સમયમા દુઃખ શન માનનો અભા
 વ કરવો નિમિત્ત હોય તો એ વિવેકમાદાત્મકાર પછી પશ્ય એમો અ
 બ્ધસ જારી રાખી ચિત્તને રૂપ નિરુદ્ધ કરી દે , જેની નિરોધન
 અરિયાસરકાર માનનો દાહ થઈ જઈ ચિત્તમત્ત રક્ષ થઈ જઈ
 સદા રણાકાર થઈ રહે જ્યાર ચિત્ત કારણામર (પ્રધનામર) થઈ ર
 હુ તાગે પછી ચિત્તના અભાવે રૂત્તિનો અભાવ આરો એ ૧૦ અ

ભાવે દુ.ખનો અભાવ તથા એમાં પડતા પુરુષપ્રતિષ્ઠાનો અભાવ થવાનો તેથી એ સમયે પુરુષ વસ્તુના કેવલ (કુદૃશ) જ હતો. હતાં ઉપાધિના અભાવે તત્સાદ્ધનો અભાવ થવાથી કેવલ વા કુદૃશ વા મુક્ત થયો. કહેવાય છે. તેથી વિવેકસાક્ષાત્કાર એ જ મોક્ષનું સાધન સિદ્ધ થઈ રહે છે.

અન્ય રીતે કહીએ તો પૂર્વે સૂચવ્યા પ્રમાણે પુરુષના અર્થની પ્રાપ્તિ, કસવના માટે નર્મકીયત પ્રધાન કાર્યકાર પરિણામને પામે છે, અને જ્યારે પુરુષના અર્થની પ્રાપ્તિ થઈ રહે છે ત્યારે પ્રધાનના કા-ચાકાર પરિણામ થવામા નિમિત્તના અભાવે એ પરિણામ થતો નથી અર્થાત્ પ્રધાનમાંથી ચિત્તનો ઉદ્ભવ થતો નથી. ત્યાં પુરુષના અર્થ તે ભોગ અને અપવર્ગ છે. પ્રકૃતિ તથા પુરુષના તત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર એ અપવર્ગ છે અને એથી અનિર્ણય જે જ્ઞાન (દર્શન) તે ભોગ છે એમાં ભોગની પ્રાપ્તિ તો ચિત્ત અર્થને કસવ જ છે, માત્ર અપવર્ગની પ્રાપ્તિ કસવથી ગ્રેષ્ઠ હોય છે. તેથી એ અપવર્ગરૂપ વિવેકસાક્ષાત્કારની પ્રાપ્તિ થઈ એટલે પ્રકૃતનું સપૂર્ણરૂપે દર્શન થઈ જવાથી પ્રકૃતિ નિરૂપ્ત થાય છે અર્થાત્ ચિત્તનો અધિકાર સમાપ્ત થઈ જવાથી ચિત્ત મહા પ્રકૃતિરૂપ થઈ રહે છે. તેથી આ રીતે પણ વિવેકસાક્ષાત્કાર જ કુર્તવ્ય હરે છે.

આ સર્વથી એ સિદ્ધ થયું કે ત્રિવિધ દુ.ખના હાન્યારે વિવેકસાક્ષાત્કાર તથા એના પુનઃ પુનઃ અભ્યાસથી ચિત્તની કેવલ નિરુદ્ધાવસ્થા સંપાદન કરવી યોગ્ય છે. એ પણ સહસ્રા યગાં નથી પણ સાધનોની અપેક્ષા રાખે છે. એમા મુખ્ય સાધન તો ચિત્તની અનુકૂળ અવસ્થા એજ છે. ત્યાં જે વિવેકસાક્ષાત્કારમાટે અનુકૂળ અવસ્થા તેને આ શાસ્ત્રમાં સપ્રમાણયોગ કહેવા છે એ સપ્રમાણયોગ પ્રાપ્ત થયો એટલે વિવેકસાક્ષાત્કારનો ઉદય થાય છે. એ ઉદય થવાથી એના પુનઃ પુનઃ અભ્યાસથી જેને પરવૃત્તિ અંધકાર કહે છે તે થાય છે તથા અતે ચિત્તની કેવલ નિરુદ્ધાવસ્થા (જે આસપ્રમાણયોગ કહેવાય છે તે) પ્રાપ્ત થાય છે. એની પ્રાપ્તિ થઈ એટલે દુ.ખનો આત્મતિક અભાવ થઈ જાય છે. તેથી મપ્રમાણયોગની સિદ્ધિ કેવી રીતે થાય એ હવે જિજ્ઞાસ્ય થયું એના ઉત્તરમા અધિકારિભેદ અવગ્રહ પ્રાપ્ત થવાનો. કારણ કે જે ચિત્તની જેવી અવસ્થા તેવાં તેને માટે સાધનો હોવાં જોઈએ તથા તે તે સાધનોનું તે તે પ્રમાણનાં મૃદુ, મધ્ય તથા તીવ્રતાથી અનુદાન કરવું જોઈએ. તેમા પ્રતિ-અધિકારીને ક્યાં-ક્યાં સાધનો કેટલા વેગથી કેવી રીતે સાધવાં એ

તો યોગીશ્વર શ્રીમદ્ગુરુદેવે જ જાણી શકાય એમ છે, અન્ય કોઈ કે પાપ એ માટે નથી તથાપિ સામાન્ય રીતે એ સમગ્રતાયોગની નિ-
શ્ચિ માટે યોગાગ્રાનુ અનુજ્ઞાન અપેક્ષિત છે, તથા એ સાથે વૈનગ્યની સિ-
દ્ધિ કરતાં જરૂર જોઈએ અર્થાત્ વૈરાગ્ય અને યોગાગ્રાનુ અભ્યાસ એ
જે બંને ત્યારે સમગ્રતાયોગની સિદ્ધિ થઈ શકે ॥ વૈરાગ્યનું વિવિધ
જોડથી પ્રતિપાદન કરાય છે તથા એની સિદ્ધિમાટે નાનારિધિ યુક્તિ-
ઓ આસદ્ગુરુ પામેથી પ્રાપ્ત કરવાની હોય છે તથાપિ સામાન્ય સ્વ-
રૂપ એ છે કે જ્યારે ચોદે લોકના સુખને અત કરણ કાઢવાનિહાસમ
જાણી તેથી અચક્ષ્ણ રહે ત્યારે તેને વૈરાગ્યપ્રાપ્ત જણાયું

અભ્યાસના વિષયસ્વ યોગાર્ગ આ આઠ છે (૧) યમ, (૨)
નિયમ, (૩) આમન, (૪) પ્રાણાયામ, (૫) પ્રત્યાહાર, (૬)
ધારણા (૭) ધ્યાન તથા (૮) સમાધિ, અથવા એને પદ્મ-
રમા અતર્ક્યા કરી કહીએ તો (૧) યમ નિયમ, (૨) આ-
સન, (૩) પ્રાણાયામ તથા પ્રત્યાહાર અને (૪) યમ આ
સર્વનું સ્વરૂપ મધ્યમા વિસ્તારથી પ્રતિપાદન કર્યું છે તેથી અન-
કરવા જરૂર નથી

આ રીતે આ યોગાગ્રાનુ અનુજ્ઞાન થવાથી સમગ્રતા યોગ પ્રા-
પ્ત થાય છે, તેથી રિચેક્ષ્યાતિ થાય છે, તેથી અવિપાતો નાશ થા-
ય છે, તેથી જુદિમત્વ તથા પુરંબનો મયોગ ને દુખનો રેતુ ॥
તે જનો રહે છે અને તેથી અતિ પુનરુદ્ભવ થવાની યોગ્યતા
વિના દુઃખ માત્રનો આયતિક અભાવ થાય છે આ સમયે દક્ષ
મનાયેસે પુનરુદ્ભવમાત્રના અભાવે કોઈ પણ આકારતાનો થયેતો
અવરદાગય એમ નથી તેથી પોતાના સ્વરૂપે અસ્થિત થયેતો કહેવા-
જે એ જ પુરંબનો કૃપમયી અને જુદિમત્વનો ખરી રીતે મોક્ષ
છે, જે સર્વ પ્રજાવાળા પ્રાણીનું પશિજ્ઞાન પ્રાપ્તવ્ય છે

આ પ્રમાણે આ દર્શનનો પ્રમેય ભાગ છે પ્રમાણ વિનયમા
અ સત્ત્વમા જણાવે સીદ્ધિ છે પ્રત્યક્ષ, અનુમાન અને આગમ
અન્યત્ર ને ચાર, પાચ, છ વા આઠ પ્રમાણે સ્વીકારાય છે તે ન-
વનો આ ત્રણમા જ આનંદન કયા છે ત્યા પ્રત્યક્ષપ્રમાણ સંજમે
અ સામ્યનો નિદાન ન્યાયરેમિક સિદ્ધાન્તથી જુદો છે, મા-
ત્ર અમે અનિષ્ઠ છે અને વેદાન્તમાયે જનુમા અનિષ્ઠ છે આ
સત્ત્વનમન પ્રક્રિયા આ છે કે પ્રમેયનિરૂપણ મળે કયા પ્રમતે
ગિનમના સ્વરૂપ છે, જનિષ્ઠમ પશિજ્ઞાનરૂપ છે તથા દ્રવ્ય પ-
નવ ઇ મોગ્યવત્ત છે જો કે વિનય સામાન્યતા મુખ્યદે ને વ

ક્રમાં દ્વેષ થઈ હિન્દ્રિયમાં દ્વેષ થાય છે ત્યારે એ દ્વેષથી ચિન્તન-મત્તનાં સામાન્યરૂપે હિન્દ્રિયસાથે સંબંધ થયેલા દ્રવ્યમાં દ્વેષ થાય છે. એ દ્વેષ થવાથી એ દ્રવ્યનો પ્રવાહ ને તે હિન્દ્રિયશક્તિથી તે તે હિન્દ્રિય ગોત્રકદાર બહાર જાય છે, તથા જેમ કોઈ ખીજામાં દુતરમ અર્થાત્ દ્રવ તદાકાર પરિણામને પામે છે તેમ આ બહિર્ પ્રેક્ષ-યેયો દ્રવ પણ તે તે વિષયાકાર પરિણામને પામે છે. એ વિષયાકાર પરિણામને પામેલા દ્રવરૂપ થઈ દ્રવ્યનું દૃશ્ય થાય છે એ જ પ્રત્યક્ષ છે અને વિષયોનું જે દૃશ્ય થતું તે આ રૂપરસ થવાથી થાય છે. આજ રીતે જ્યારે સયમની સિદ્ધિથી ને તે વિષયમાં પૂર્ણ એકામતા થાય છે ત્યારે તે તે વિષયાકાર ચિત્તગતિ થઈ રહે છે તેથી તે વિષયનું પ્રત્યક્ષ થાય છે એ તત્કારતા થવી એને જ સમાપત્તિ વા નદજનતા પણ કહે છે. તેથી જો એ વિષય આલ્પ હોય છે તો આલ્પમાપત્તિ થાય છે, અહણુરૂપ હોય છે તો અહણુસમાપત્તિ થાય છે અને ગૃહીતરૂપ હોય છે તો ગૃહીતસમાપત્તિ થાય છે તથા એ સમાપત્તિથી તે તે પદ્યર્થ સાક્ષાત્ થાય છે.

અનુમાનમ મધમાં આ શાસ્ત્રમાં વાપરેલા શબ્દો તથા કરેલા વિભાગ વિગરે તથા માંખ્ય શાસ્ત્ર અને ગૌતમ ન્યાય એ એ શાસ્ત્રમાં વાપરેલા શબ્દો તથા કરેલા વિભાગ વિગરે સમાન છે. એનું તથા આગમ પ્રમાણનું નિરૂપણ વ્યાખ્યાના વિગતારથી કર્યું છે તેથી ત્યાં જોનું.

પરાપૂર્વથી કાર્યકારણસંબંધે પણ વાદ ચાલતા આવ્યા છે. કેટલાક આરંભવાદ સ્વીકારે છે, કેટલાક પરિણામવાદ સ્વીકારે છે આ ને અન્ય વિવર્તવાદ સ્વીકારે છે. ત્યાં ન્યયવૈજ્ઞેયિક દર્શનો આરંભવાદ સ્વીકારે છે. ત્યારે મુક્તિકામાંથી ધટની ઉત્પત્તિ થાય ■ ત્યારે એ વાદ સ્વીકારનાર એનું માને છે કે ઉત્પત્તિપૂર્વે ધટ અસત્ હતો અને કાચકબ્યાપાર પછી એ ધટ સત્તાને પામે છે આ રીતે કારકબ્યાપારથી અમત્ પદ્યર્થનું અગ્નિત્વમાં આવવું એ માનવું એ આરંભવાદ છે. એ વાદમાં ઉપાસન કારણથી કાર્ય બિન્ન પદ્યર્થ લેવાય છે. ધટ એ મુક્તિકાની અવસ્થાનિમિત્ત નથી પણ મુક્તિકામાં મનવાયસંબંધરૂપ મંબપ્રવિગોષથી એકો કોઈ અત્યંત બિન્ન પદ્યર્થ છે. આ રીતે કા-પનું સ્વરૂપ માનેશું હોવાથી કારણની કાર્યમાં શક્તિ ન માનતાં એ સોદા કાર્યનો જે ઉપાદાન કારણમાં પ્રાપ્તભાવ તેને પણ એક કારણ માને છે. આ આરંભવાદના સ્વીકારથી મુક્તિકાની પ્રવિગોષ એને અનુરૂપ ભેદ થાય એ તો સ્વાભાવિક જ છે, એથી કવદું માંખ્ય ત-

આ યોગશાસ્ત્ર પશ્ચિમશાસ્ત્રે સીમરે છે જે બહુશ્ચ દાનના મળ-
સોને પણ સમગ્ર થાય છે એ વાદમા એવું આનંદમા આવે છે કે
નૃસિમરૂપ ઉપાદાન કારણથી થઈ કહ કેવલ જુદો પ્રદાય નથી પણ
શુભિકાની જ અવશ્યાંગિયો ને થઈ જ્યારે થઈ એ રૂપે એ અભિ-
વ્યક્ત થયો નહોતો ત્યારે સુદમરૂપે પોતાના કારણમા વિદ્યમાન હ
તો અને પછી મરુદ્યાપારથી અભિવ્યક્તિને પામે છે મન્ય કે
મરુદ્યાપારથી અમલની કૃત્તિ થતી નથી પણ મલની અભિ-
વ્યક્તિ માત્ર ક્રમય છે અસત્ની જાતિ થતી હોય તો કદપિ ર-
સદ્રાગ ના રધ્યાપુત્રની પણ કૃત્તિ થઈ શકે આ ગીતે અભિ-
વ્યક્તિરૂપ કૃત્તિ પૂર્વે કાર્યમાન કારણરૂપે રહે છે અને ન્યારે
કાવનો નાશ થાય છે ત્યારે પણ એ કાર્ય કદ અસત્ થતુ નથી પણ
કારણમા પશ્ચિમને પામી રહે છે આમ અભિવ્યક્તિરૂપ કૃત્તિ પૂ-
ર્વે પાંચ મળ છે તથા મળ પછી પણ મળ છે તેથી જ યોગશિક્ષિ
મળા પુરોતે આતીત તથા અનામત અર્થે બાન થઈ શકે છે
જો અમલ હોય તો જુગિ અમલમા થવાની નહિ નેથી અતીત અ-
નામત અર્થે ગ્રાન થઈ મળવ નહિ આવે તેથી પરિણામવાદ પુરિત
શુભ દોશથી યોગ છે આને જ સત્ત્વમયવાદ પણ પ્રવર્તે કહે છે આ
ને આગળશાસ્ત્રે અસત્ત્વમયવાદ પણ કહે છે રાજાનાશાસ્ત્રમા આ
સત્ત્વમયવાદ માન્ય છે પણ કાર્યમાન વ્યાવહારિક માત્ર છે તથા નૈન
માત્ર ઉપાદાન કારણરૂપ જલ પદાર્થ મળ ૮ એમ સમાપન ક-
યું છે તેથી એ અસત્ત્વમય માત્ર પાન્યમિદ્યા છે અને ૧૫રૂપ
પ્રવર્તની સત્ત્વ વ્યાવહારિક છે કાન્નનુ વિષ્ણુશાસ્ત્રના કમરૂપે
જો અવરણન થતુ તે વિરતે કહેવાય છે તેથી જલ નન્દનું વિરતે
આ વિષ્ણુ છે આટલા બેદ સિવાય સત્ત્વમયવાદ મધુજી અમે આ
શાસ્ત્રમા પણ મળ છે અત્ર વિદ્યની જરૂર નથી એવું પણ વિ-
મળ ૧૧૫ મધમા આવે જ છે

આ ગીતે યોગશાસ્ત્રના પ્રમુખપ્રમેવાદિ વિષયક મિશ્રાનો ૧૬
ગીતો મળ રિંગળે વિશાળી ન્યાર સમગ્રય એવી છે એ મળ
અર્થે પ્રતિપાદા મળમા આવે એ કારણસર મધ્યથી કયું છે આ
ના મળ મળે ન્યાયમા જ, આ ન્યાય વિષય વિષય નથી રૂપ ન
વે પદાર્થ ગીત મળિય જ મળનો કુલ મળ ૧૬૪ છે અપ્પ
મળમા મળ વિષયક કહ છે ને પ્રવેશ કર કહેવાય છે તેમા પ્ર-
મળ પામાં ૫૧ મળ છે તથા એ અમલિયદ કદવા ૧૬, વિષય
મા ૫૧ મળ છે આ એ અમલિયદ કદવા ૧૬, વિષયમા ૫૧

સૂત્રો છે તે એ વિભૂતિપાદ કહેવાય છે તથા અણુયમા ૩૪ સૂત્રો છે અને એ કૌટલ્યપાદ કહેવાય છે

આ પ્રથમના સમાધિપાદમા અચમરે પ્રથમ યોગાનુશાસન ના મનું શાસ્ત્ર આરભ કરવાયોગ્ય છે એ સિદ્ધ કરી પછી એના વિષયપ્રયાનું એ વક્ષણ કર્યું છે કે વ્યવહાર મને અચાત વ્યુત્થાનમા દ્રઢા પુરુષને જે વૃત્તિમાત્રપ્ય હોય છે તે મની નહીં દ્રઢા પુરુષને જે ચિત્તવૃત્તિના વિગેધવડે અચાતે અવગ્યાન થાય છે તે એમઅ તથા નિષ્કલ ચિત્તમા હેતો વૃત્તિનિરોધ તે યોગ છે એ પછી એ લક્ષણમા જે વૃત્તિપદ આપુ તેનું સ્પષ્ટોચ્છુ કર્યા તથા વૃત્તિવિરોધ તામ્ય છે એ સિદ્ધ કર્યા નપૂર્ણ-નિષ્કલ તથા અસ્થિર-વૃત્તિના નમાણુ વિપર્યય વિકલ્પ નિદ્રા તથા અશુચિ એ પાંચ વિભાગ કર્યા છે તથા એ પાંચના સ્વરૂપો પ્રતિપાદન કર્યા છે પછી એ વૃત્તિનિરોધત્રય યોગ ઉત્તમાધિભરી રીતે તથા અભ્યાસ એ એ માધ્યમી મરી રૂપ છે એ મરી અભ્યાસનુચારપ રીતે રૂપ રીતે મના પાંચો અપર એમ મે વિનાગવિગરેનું પ્રતિષ્ઠાન થ્યું છે આ રીતે સાધના નિષ્કલ પછી માધ્યમ પુરુષને ભૂમિકામયી સવિનય સવિચાર માનદ આ પ્રતિષ્ઠા એ આગ પ્રમારનો મ પ્રગટ યોગ થાય છે તે, તથા પછી મર્વ ચિત્તવૃત્તિનું નિરાધરથી અમ પ્રગટ યોગ થાય છે એ એ અમ પ્રગટ યોગના જેવી સ્થિતિ વિહલ તથા પ્રકૃતિનય પુરુષોની થય છે એ તથા જે સ્થિતિ પુનરાવૃત્તિમાગી હોવાથી હેય છે તેથી માધ્યમપ્રતિષ્ઠા અસપ્રગટયોગી પ્રાપ્તિ મરી એ તથા એ માધ્યમ તે શ્રદ્ધા વીય અશ્રુતિરિમરે છે એ પ્રતિપદન કર્યું છે તેમા વિગેધ એ સૂચ્ય મે છે કે એ સાધનાનું ત્રીન મર્વ-મયી અનુદાન મનુ આત છે કેમકે એથી સમાધિનાન સવગ થાય છે આ મરી પછી સમાધિનાબની સત્ત્વર સિદ્ધિના ઉપાયામ ઇશ્વર પ્રવિધાન ઇશ્વર પ્રવિધાનના સ્વનીકરણ માટે ઇશ્વરનું સ્વારપ ઇશ્વરમા પ્રમાણુ ઇશ્વર માહાત્મ્ય ઇશ્વરનાયક શ્રદ્ધા તેનો જય તથા તેના અર્ચની બાંધના વિગરેનું પ્રતિપાદન કર્યું છે તમા વિગેધ એ મરી છે કે ઇશ્વરપ્રવિધાનથી તત્ત્વજ્ઞેતનનો આઠાતપ્તર સત્ત્વર સાર છે એનું જ નહિ પમ વ્યધિ રવાન વિગરે યોગના વિધના તથા એની સાથે થતાર દુષ્ક દુઃખનપાણુ વિગરેનો અભ્યાસ સદેશી થઈ જાય છે તેથી ઇશ્વરપ્રવિધાન એ તત્ત્વમર્ગ છે તથા અન્ય પદ્ધતી સમર્થિ માધ્યમરે જઈ રાજના અભ્યાસથી એ વિગેધ જાય કેવા રીતે આ પ્રવિધાન મરી જા પછી મે માનુષ્ય વિ

ત કળા જે ગૈના, કરુણા વિભરેની શ્રાવણ, સામન પ્રાણપામ, વિ
 ૫૫૫૫૫ તથા જ્યોતિષ્મની પ્રતિ તથા વીનતમ પ્રાણી, સ્વપ્ન
 નની તથા નિદ્રામનની બાના અથવા ઇદિધ્યાન એ ઉપાયોરૂપ બા
 બકર્મની રૂર છે તેનું તથા તેની સિદ્ધિની જે ૫૦ સ્ત્રીમાર પ્રાપ્ત થા-
 વ છે તેનું પ્રતિષ્ઠાન કર્યું છે આ રીતે સાધનો ૥ અનુદાનથી યો-
 ગીને, ધ્યાન તે જાણ થાય છે એ નિયમથી તે ને નિયમમાં મથા
 મે સમાપત્તિ થાય છે એનું, તથા એના પૂર્વેકા બેદરૂપ સરિત્ક, સ
 વિચારણા વિભાગો હોય છે તેનું એ સમાધિથી પ્રાપ્ત થતી જ્ઞાન બ ।
 પ્રજાનું તથા અતે એ સમજાતરોગથી અનંતર પ્રાપ્ત થતા અમ-
 પ્રજાતરોગ પ્રતિષ્ઠાન કરી એ પાદ સમાપ્ત કર્યું છે

દ્વિતીય પાદમાં મધ્યમાધિમરીરૂપ વિદિમાન ક જુનાગા સાધક
 માટે તપ રસધ્યાય તથા ઇશ્વરપ્રભુધ્યાનરૂપ જે ક્રિયાયોગની અપેક્ષા
 છે તેનું એ ક્રિયા યોગથી મમાપિની પ્રતિ થાય છે તથા અરિ
 ધા અસ્મિતા, તમ, દ્વેષ અને અભિનિવેશરૂપ પામ કરેશોનું શૈથિ
 લ્ય થાય છે તેનું, એ કરેશોના રૂપનું તથા એ સર્વ અવિદ્યામૂલક
 છે તેથી અવિદ્યાને ઉ-છેદ થયે એ સર્વને ઉ-છેદ થાય છે એનું ત
 થા એ કરેશોની રચૂન અનુદાન ધ્યાનથી તથા સદ્ભાવરૂપાનું ચિ
 ત્ત્વો નય થમે જ્ઞાન થાય છે એનું પ્રતિષ્ઠાન કર્યું છે એ પ્રતિ
 પાદન કરી રથા પછી કરેશોનો નાશ થયેથી ત-મૂલક કર્મોપયોગો
 ઉ-છેદ થાય છે તથા નીન કર્મોપય થતા નથી તથા કર્મોપયોગો ના
 સ થયો એટલે તેના ફલરૂપ જ્ઞાન તથા પરિતપ જે પન્નિ
 મિત્વાદિ હેતુથી નિવેદીની દૃષ્ટિથી કેદન ફ અરૂપ જ છે તે
 નો નાશ થાય છે એ પ્રતિષ્ઠાન કરવામાં જે કર્મપ્રક્રિયાથી નાના
 વિષ સકાએનો ઉ-છેદ થાય છે તથા જગત્ કરા નિયમે કેવી રીતે
 ચાલે છે, જ્યોતે સુખદુઃખાદિ કેવી રીતે મળે છે વિગતે અપદ્ધ સ
 મજ્જા છે તેનું ઉત્તમ રીતે પ્રતિષ્ઠાન કર્યું છે આ પ્રતિષ્ઠાન થઈ
 રથા પછી મદ્યધિકારીમાટે વિશેષ મુદ્દ પ્રતિષ્ઠાનની આવશ્યકતા હો
 વાથી વૈવકસાસ્ત્ર આશક આ યોગશાસ્ત્ર પથ—ચેનન્ત દૂર કરના
 યોગ જે હેય, તે સાથી પ્રાપ્ત થાય છે ને હેતુ એને દૂર કરવાન ઉપાય
 ૫ આપેનો તથા એ દૂર થવાથી પ્રાપ્ત થતું કેવલ્ય—એ ચારનું પ્રતિષ્ઠાન
 કરનાર હોવાથી ચતુર્નુલ છે તેથી એ કર્માનુમાર પ્રથમ વ્યુદ્ગમ
 હવનું તથા પછી દરૂપ જે જુલિસરૂપ તથા દરિદ્રરૂપ જે
 પુરુષ તેનો સયોગ તે આ હેયને ઉત્પન્ન કરનાર હોવાથી
 હેવનો હેતુ છે તેનું પ્રતિષ્ઠાન કર્યું છે એ પ્રતિષ્ઠાન રૂપ થયા

અર્થે દમ્ય પ્રપચનુ સ્વરૂપ સ્ફુટ કરતા જડ વર્ગના જે ૨૪ તત્ત્વો પૂર્વે કહ્યા છે તેનું તથા સર્ગક્રમનું તથા દ્રશ્ય પુરુષના સ્વરૂપનું તથા દમ્ય દ્રશ્યમાટે જ પરિણામો પામે છે તેનું પ્રતિપાદન મ્યુ છે, તથા તદનંતરે એ એના સયોગનું સ્વરૂપ કહ્યું છે તથા તેનો હેતુ પણ અવિદ્યા છે એ કહ્યું છે તથા તેથી એ અવિદ્યાનો અભાવ થવાથી એ સયોગનો અભાવ થાય છે તે જ આરોગ્યવ્યથા નીચ કૈવલ્ય છે એ પણ સૂચવ્યું છે એ જ્ઞાન કરવાના ઉપાયમા વિવેકસાક્ષાત્માર એ જ ઉપાય છે એ કહ્યું છે તથા તેથી થતી મપ્તતા પ્રમાણુ પ્રતિપાદન કહ્યું છે હવે એ વિવેકસાક્ષાત્માર કેવી રીતે થાય છે એ જિજ્ઞાસા યતા યોગના બહિઃગરૂપ યમ, નિયમ, આમન, પ્રાણાયામ તથા પ્રત્યાહાર એ પાંચ સાધનોનું તથા પ્રત્યેકના અનુદાનની મિદિ અપદ્ધ થાય તેમાટે એ પ્રત્યેકથી યતા કા મેનું પણ પ્રતિપાદન કહ્યું છે તથા યોગાગના અનુદાનમા જ્યાં નિરોધીથી બાધ થાય ત્યારે તેનો અભાવ કરનાર વિતર્કની બાનના કાની એ કહ્યું છે આ પ્રમાણે આ પાંચ બહિરમનું જ પ્રતિપાદન કરી આ પાદ મધ્યકારે સમાપ્ત કહ્યું છે

તૃતીય પાદમા શેષ રજ્જા ત્રણ યોગ ગરૂપ ધારણા, ધ્યાન તથા મહાધિનું પ્રતિપાદન છે તથા એ ત્રણની શાસ્ત્રીયસદા સંગમ છે એ, એનું સામાન્ય રૂપ પ્રમાણી દીપ્તિ છે એ તથા એનું જૂ મિમંસકથી સાધકે અનુદાન કરવું એ કહ્યું છે પછી એ ત્રણ પુણ્ય પાત્રની અપેક્ષાથી અતન્ત્ર છે તથા અસપ્રમાણયોગ અથવા નિર્બીજ મહાધિમા તો આ ત્રણ પણ બહિરંગ જ છે એ પ્રતિપાદન કહ્યું છે, તથા પ્રસંગરજાત નિરોધના સરકારથી થતી ચિત્તની પ્રશાન્તવાદિતા સ્થિતિ, તથા સમાધિ એકાગ્રતા વિગરેતો બેદ તથા તે પ્રમગમા બેડશ વિગરના થતા ત્રિવિધ પરિણામોનું પ્રતિપાદન કહ્યું છે તથા અરાવનીની એ પરિણામપ્રતિપાદનથી સિદ્ધિ કરી છે આ રીતે સયમનું પ્રતિપાદન કરી પછી વિવિધ સયમથી અતીત તથા અનાગતનું જ્ઞાન, સર્વ પ્રાણીના સખ્દેનું જ્ઞાન, પૂર્વ જન્મનું જ્ઞાન, પારકા ચિત્તનું જ્ઞાન, અતર્ધાન યચારૂપ સામર્થ્ય, મૃત્યુજ્ઞાન, અવધ્ય બનતી પ્રાપ્તિ, સૂક્ષ્મ વ્યવહિતાદિ અર્થનું જ્ઞાન, બુધજ્ઞાન, તારાચૂડજ્ઞાન, તારાઓની ગતિનું જ્ઞાન, કાષ્ઠવ્યૂહનું જ્ઞાન, ક્ષુત્પિપાસાની નિવૃત્તિ, સ્થૈર્યપ્રાપ્તિ, સિદ્ધદર્શન, ચિત્તસચિત્ત, પરચરીરપ્રવેશ, જ્ઞાદિતત્ત્વોનો જ્ઞા, પ્રમશવાળા ચરીરની પ્રાપ્તિ દિવ્ય દન્દ્રિયની પ્રાપ્તિ, આકાશગમન, ચિત્તની ચરીરજળદાર સ્થિતિ ચત્તરૂપ મહાવિ

યોગીને વ્યુત્થાનમચ્ચારથી મધ્યે મધ્યે વ્યુત્થાન થાય છે તેનો ઉચ્છેદ કરવા સાધનોનો અભ્યાસ અવશ્ય કરવો પડે છે એ તથા વિવેકસાક્ષાત્કારથી પ્રાપ્ત થતી સર્વગતા, સર્વભાવાધિષ્ઠાતૃત્વ વિગેરે સિદ્ધિઓનો અનાદર કરવાથી વિવેકસાક્ષાત્કારનો અખડ ઉદય બની રહે છે અને તેથી ધર્મમેધ સમાધિ પ્રાપ્ત થાય છે તથા એ પ્રાપ્ત થવાથી ક્લેશ કર્મેની નિવૃત્તિ થાય ■ જેથી જ્ઞાન અનંત થઇ રહે છે એ પ્રતિપાદન કચ્છુ છે તથા અતે, આમ થવાથી પરવૈરાગ્ય થાય છે જેથી કૃતકૃત્ય થયેલા પુરુષ પ્રતિ સત્ત્વાદિ ગુણોનો પરિણામક્રમ સમાપ્ત થાય છે અર્થાત્ જુદિસત્ત્વ આત્મતિલ્ક લય પામી જાય છે, એ જ પુરુષનું ઉપચારથી તથા ચિત્તનું મધાર્ય રીતે કંતવ્ય છે એ પ્રતિપાદન કરી અચની સમાપ્તિ કરી છે

આ પ્રમાણે આ ચાર પદના રિપયો છે. હવે આ યોગશાસ્ત્ર જેનું નામ પ્રથમ સૂત્રથી યોગાનુશાસન ^૧ રેખાય છે તે સાખ્ય વ દાન્ય તથા ન્યાયની અપેક્ષાથી કથી ભૂમિમત્તા આવે છે તે જોવાનું ■ ત્યા ભૂમિકાથી કાવકમરૂપ ભૂમિકા વિરક્ષિત નથી પણ સિદ્ધાન્તોની કક્ષારૂપ જે ભૂમિકા છે તે જ વિરક્ષિત છે એવ જો મિદાન્તો પ્રતિપાદન કચ્છા છે તેના ત્રણ નિભાગ પડે છે (૧) પ્રાપ્ત્ય નિયમક, (૨) કંતવ્યનિયમક અને (૩) જ્ઞાનનિયમક ત્યા જે પગિજ્ઞામિ કય પ્રાપ્ત કરવાનું છે તે સંબંધમા જે જે સિદ્ધાન્તો હોય તે પ્રાપ્ત્ય નિયમક સિદ્ધાન્તો છે. એ પ્રાપ્ત્યને માટે જે સાધનોનો નિયમ દ ર્યો હોય તે કંતવ્યનિયમક મિદાન્તો છે તથા એની ઉપપત્તિમાટે જે પ્રક્રિયાઓ રિગેરે સંબંધમા મિદાન્તો હોય તે જ્ઞાતવ્યનિયમક મિદાન્તો છે આ ત્રણમધ્યે પ્રાપ્ત્ય નિયમક મિદાન્ત ન્યાય, વૈરોનિક, સાખ્ય તથા યોગનો અભિજ છે કારણ કે એ ચારેમા ત્રિવિધ દુષ્ટોનો આત્મનિક અભાવ જ પ્રાપ્ત્ય પુરુષાર્થમા મળ્યો છે વેદાન્તશાસ્ત્ર એવી આગમ જાએ રૂપમદિત પરમાનંદની પ્રાપ્તિને પુરુષાર્થ માને છે કંતવ્યના મર્જનમા આ સર્વ શસ્ત્રોનો એક માભિજ

૧ આ શાસ્ત્રપત્ર જે બાધ્ય છે તેમા સાખ્યપ્રવચન નામ આપેલુ રેખાય ■ તથાપિ એ શબ્દ માન યોગિક અર્થમા વાપરેલો છે તેથી આ શાસ્ત્રની સંગા નથી. સાખ્યસિદ્ધાન્તનું પ્રકૃષ્ટ નિરૂપણ તે માખ્યપ્રવચન છે. આમ લેવાનું કાણુ પણ એ જ બાધ્ય ઉપચારથી નીકળે છે કેમકે પ્રથમ સૂત્રના બાધ્યમા યોગાનુશાસન એ સંગ છે એવું બાધ્યમા સ્ફુટ કચ્છુ છે. યોગદર્શન, યોગસૂત્ર, યોગશાસ્ત્ર વિગેરે પુણુ આ શાસ્ત્રના નામો છે.

સિદ્ધાન્ત છે કારણ કે અવિધાની નિવૃત્તિ કરવા તત્ત્વજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ કરવી એ સર્વસમત છે, તેમ જ એ તત્ત્વજ્ઞાન ની દૃઢ અપરોક્ષરૂપે પ્રાપ્તિ થવા સપ્રજ્ઞાતયોગ તથા તેમાટેના યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધારણા, ધ્યાન તથા સમાધિ એ આઠ માધનો અનુશ્ય સિદ્ધ કરવા જોઈએ એ પણ સર્વસમત છે તેથી આ બે મુખ્ય વિષયોમા લેશ પણ ભેદ જોવો-દેખાતો નથી આ કારણથી ગમે તે શાસ્ત્રનો સ્વીકાર કરી માણુસ કર્તવ્યમા જોડાય છે તો તેથી પરિણામે એને કૃતકૃત્યતા પ્રાપ્ત થવી સંભવે છે હવે માત્ર જ્ઞાતવ્ય પ્રક્રિયાઓ રહી તેમાં જીવ એ દ્રષ્ટા, જ્ઞાતા તત્ત્વ છે, એ અદ્વય તથા પરત ન છે, એને કર્મરચાત જમણુ કરવું પડે છે, કર્મથી કર્મોશ થ બધાય છે તથા તે અવિધાની સ્થિતિપર્યન્ત જ હોય-જીવ યાય છે, જીવો અનાદિકાળથી વસ્તુતઃ વિદ્યમાન છે, જગત્ જડાવ, પશુચામિત્વ, દૃશ્યત્વ વિગેરે ધર્મોવાળુ છે તથા એ જગત્થી પોતે ભિન્ન છે આ વિગેરે અસંખ્ય સિદ્ધાન્તો સર્વ શાસ્ત્રમા અભિન્ન છે તેથી આ માન્ય જિજ્ઞાસુમાટે આ સર્વ ભિન્ન ભિન્ન શાસ્ત્રો નથી પણ એક જ શાસ્ત્ર આ સર્વ અંશોમા તો છે એ શાસ્ત્રોમા જે ભેદ છે તે બં દુર્જ અવ્ય અશક્ય છે અને તે અધિભારીના અધિકારના તારતમ્યે લીધે આનુશક પણ છે એ ભેદ મુખ્યતઃ તો તત્ત્વસ્વરૂપ તથા જગત્ તત્ત્વ સત્ત્વત્વ વિગેરે વિષયોમા છે ત્યાં ન્યાય વૈશેષિક દર્શનોમા અહ અહ રૂપે પ્રતીત થતો આત્મા સર્વ વ્યાપક છે તથા વિજ્ઞાન, મજ્જા, કામ વિગેરે ધર્માનાં આશ્રયરૂપ છે એમ લીધું છે તથા આત્મા સ્થૂન સરીર, ઇન્દ્રિયો તથા મનથી રિસક્ષણુ છે એ સ્થાપન કર્યું છે સામ્ય તથા યોગ શાસ્ત્રમા આત્માની તથા મન ઇન્દ્રિય રંગે રેની વચ્ચે બુદ્ધિસત્ત્વ વા ચિત્ત નામો એક પદાર્થ સ્વીકાર્યો છે તથા વિજ્ઞાન, ઇન્દ્રિયા, રંગ વિગેરે મર્મ ધર્મો એ ચિત્ત છે, આત્મા ના નથી એ સિદ્ધ કર્યું છે. તથા પુરુષસમ્યક્ષ્ય આત્મા કેવલ જ્ઞાનસ્વરૂપ છે તથા મિથ્યા લપચાટથી જ્ઞાતા દ્રષ્ટા વિગેરે કહેવાત છે એ કહ્યું છે એ આત્મા વા પુરુષ એ મનમા પડ્યું રિણુ છે ત્યાં બુદ્ધિમત્તરના અથવા સ્વમિત્વની યોગતાના જોઈથી નાના છે એમ સ્વીકાર્યું છે વેદાન્તશાસ્ત્રમા આ યોગ સામ્યનો સિદ્ધાન્ત માન્ય રાખી જે પુરુષ નાનાવ કહ્યું છે તેને ખડિન કર્યું છે ત્યાં કહ્યું છે કે એ પુરુષો ન્યારે મુગ થયા ત્યારે એમા લેશ પણ ભેદ દેવા મ જાતો નથી કેમકે બુદ્ધિમન્દમાયે તેમો સંજય રહેનો નથી તે મ જ બુદ્ધિમત્ત ન્યારે રોષ છે ત્યારે પણ આજ કપ વિગેરથી જ

પુરુષમાં બેદની મિદિ થાય છે પણ ઉપાધિબેદ વાસ્તવમદનો ગ્રાપક નથી નેથી તથા સાધવ વિગરે દેવુથી આ અમખ્ય મરે વ્યાપક પુરુષને બાલે એક અખડકરમ ચેતન્ય ને જાણ સજ્જથી આગખાવાય છે તે જ વખતુરે સર્વ વિચમાન છે તથા યોગમાંખ્યમાં ને ઉપચારથી પુરુષમાં બેદનત્વ સીદ્યમું હતું ને પણ અધિચારપ આચુત નિદ કરી પુરુષ વા જાણ કનુંત તથા બેદનત્વથી નિદિત છે એ નિદ કર્યું છે. આ રીને જોતાં આ યાત્રોમાં વાસ્તવ વિરોધ દેખાતો નથી પણ અધિકારીને ઉચીકની બુમિકાપર અતુ સુમમ પડે તે માટે જ, મોપાનકમ દેખાય છે. તેમાં ન્યાયરોગિક આગંબક બુમિકા છે, યોગમાંખ્ય અધ્યની જે જાને વેદાન્ત સિખર છે.

જગત્ સ્વરૂપના વિચારમાં પણ આ ત્રણ દર્શનો આ જ બુમિકાનુ ગ્રાપન કરે છે. ત્યાં ન્યાયશાસ્ત્ર દરમ પદ્યોનું પૃથક્કરણ કરતાં કરતાં પ્રથિતી, અપુ, તેજસ્ તથા વાયુના અણુઓ તથા આકાશ, કાંચ અને દિફ્ એ પદ્યોમાં દરમ જગતનું—(મન બાદ કરીએ તો) પૃથક્કરણ કરે છે. યોગમાંખ્યના સિદ્ધાન્તો એથી આગળ જન્ય છે તથા આ સર્વ તરવોને બિન બિન ન લેતાં એ સર્વ સત્વાદિ શુષુપ્તના પરિણામરૂપ છે એમ સીધારે છે સત્વાદિ શુષુપ્ત ને પ્રકૃતિ વા પ્રધાન છે તેથી આ સર્વ પ્રધાનરૂપ એક તરવના વિકારો છે એ મિદાન્ત યોગમાંખ્યશાસ્ત્ર કરે છે વેદાન્ત શાસ્ત્રમાં આ ઉદ્યા સિદ્ધાન્તને જ સીધાર્યો છે પણ એથી આગળ એ કહ્યું છે કે પ્રકૃતિ વા પ્રધાન એ કઈ રીતે તત્તર નથી પણ ને અદ્વરૂપ અદૈત તત્તર અનાદિ મિદ છે એની જ શક્તિવિરોધથી એ પ્રકૃતિ વા પ્રધાનરૂપે નિદિ જતાં થતું હોય એનું યાચ છે. એ શક્તિવિરોધ તે માયા છે. એ માયા પરમાત્માના રહા રિયન જ છે. આ રીને આ વિવચનાં પણ આ ત્રણે દર્શન ઉપર પ્રમણેની જ બુમિકામાં પ્રતીત થાય છે.

આ રીને આ એ મુખ્ય મિદાન્તના વિવચમાં આવી રીને બુમિકાકમ દેવાથી બેદ દેખાય છે. અન્ય ને બેદો છે તે પ્રાયશઃ આ બેદના જ પરિણામરૂપ છે અર્થાત્ અત્ર પ્રતિષ્ઠિત સિદ્ધાન્તોની ઉપપત્તિને માટે જ સીધારેલા છે તેથી તેમાં અતંત્ર બેદ લેવો યોગ્ય નથી વલ્લપિ આ વિવચ એવો છે કે એમંબધે અધિક વિસ્તારની જરૂર છે તથાપિ અત્ર એ વિસ્તારને યોગ્ય સ્થાન નથી. તેથી આ મુખ્ય મિદાન્તોનું સક્ષિપ્ત પ્રતિષ્ઠાન કરી દિગ્દર્શન કર્યું છે.

સાખ્ય તથા યોગ એ એ તો સર્વથો એક જ શાસ્ત્ર મળ્યાય

એમ છે, કેમકે એમાની સર્વ પ્રક્રિયા એક જ જાતેનો પ્રસિદ્ધિ
 દ માત્ર છે સાખ્ય શાસ્ત્ર વિચારપ્રધાન શાસ્ત્ર છે તેથી એમા સા
 ધનોનો વિચાર અતિ મહેતે કરીને કર્યો છે અને પુરુષપ્રકૃતિના
 વિવેકનો તથા તેને અંગે શાસ્ત્રમત તરવેનો વિચાર કર
 ર્યો છે આ યોગશાસ્ત્રમાં પુરુષપ્રકૃતિનો તથા તરવેનો વિચાર
 અતિ સહેતે કર્યો છે તથા પ્રધાનપદ્ધતિ સાધનોનો વિચાર કર્યો છે
 આ કારણુરી સાધનપ્રતિપાદક સપૂર્ણ શાસ્ત્રોમા આ શાસ્ત્ર ઉત્તમ
 કે કેમકે ન્યાય, વૈશેષિક, માધ્વ નમા વેદાન્ત એ નારેમાથી સાધ
 નોનું જ્ઞાન આ શાસ્ત્રથી જોઈયુ થાય છે તેનાકરતા બહુ જ આધુ
 થાય છે તેથી સાખ્ય તથા યોગ બને પૃથક્ દર્શન નથી આ જ
 હતુથી માખ્ય તથા યોગ પૃથક્ જ્ઞાનનાગ્ની શ્રીકૃષ્ણે તે જા
 લક છે-અજ્ઞાન છે એમ કહી નિર્દોષ કરી છે સાખ્યશાસ્ત્ર પ્રતા
 આ શાસ્ત્રમાં વિગેલા એટલી છે કે એમા સર્વજ્ઞ, સર્વશક્તિમાન
 હિંસરનો સ્વીકાર કર્યો છે આ મબધે તેમ જ્ઞાન જ્ઞાતના તર્ક આ
 થે છે કેનાક કહે છે કે મધિનું દર્શન નાસ્તિક હતું તેથી જોમને
 એ એમ નહોતું તેમાટે પતનનિએ ધ્વિરનો નામમાન આ
 અમા સ્વીકાર કર્યો છે જા તેનું પ્રતિપાદન એરી રીતે કર્યું છે
 કે તે શાસ્ત્રની પ્રક્રિયાથી અનગ જ રહે છે અર્થાત્ ધ્વિરને ન સ્વી
 કારવા હોત તો પણ જ્ઞાનત અન્ય કહે છે કે બ્રહ્મણો જે યજ્ઞ
 ગ કરતા હતા તેમનું જ્યારે જોઈ મળના પ્રચારથી પડી બાધુત્યા
 કે જોઈમતો જ શાસ્ત્રાર્થ લોકોમા માન્ય થનાથી આમા લીધા
 તથા તેમાડી નાસ્તિકતા દર કરમાતે જ ધ્વિરનો સ્વીકાર કર્યો
 છે આ વિગેરે લોકો જોનાની હિંસાનુસાર વિવિધ તરવેને વશ થા
 ય છે અને તેમા ખામ તેમનો દોષ નથી કાઢ્યું કે જેમને યો
 ગનું એક સાધન સાધવા પ્રમામમાન પણ કર્યો નથી તેમજ એ
 સાધનો સાધવા શુ શુ અડચણ આવે છે તથા તે ધ્વિરપ્રણિધા
 નથી અતિરિક્ત ઉપાયથી દર થાય છે કે અન્ય મધ ઉપાય તે સ
 મ્યે રહે છે તે કિમરેનું જા. મધ સહે એમ નથી જ તેથી તે
 લોકો તો યથામતિ તરમને વશ થઈ ગમે તે લખે જોને એ સ્વા
 બરિક છે જા સાધકની દલિથી આ શાસ્ત્રમા એનું કર્યું નથી
 કે જોયી ધ્વિરનું અગ્નિત્વ ન સ્વીકારવા જેનું શીશુત્તમર કર્યું
 મા. એમને માં સાધનોમા ધ્વિરપ્રણિધાનને જ મુખ્ય સાધન વ
 ખ્યુ છે એ તો એમના સૂત્રથી સારે રખા દેખાય એમ છે નો
 રી એથી અલિપ્ત શુ મજદત્ત એ સોમે જાએ છે તે કહી, સમુ

કહિન છે. શું એ ભોક્ષાને એવો બાવ છે કે અન્ય માધન માનના નિષેધ કરી ઈશ્વરપ્રણિધાન જ સખનું હતું કે ઈશ્વર અપૂર્વ સ-
 દ્વિનાજ ઉત્પન્ન કરનાર છે એવું સૂત્રદાર પામે પ્રતિપાદન કરવું હતું ?
 આ બંને અયોગ્ય છે કેમકે વિચારદૃષ્ટિથી અન્ય માધનો પ્રાપ્ત
 થાય તો તેનો નિષેધ કરવો વિવેકીને ઘટનો નથી. અને વળી ઈ-
 શ્વરસ્થિતિવને ન સ્વીકારનાર મદમતિને પણ યોગાનુલનમા પ્રવૃત્તિ ક-
 નવાવાગ્દાને. એ અન્ય માધનોનો ઉપન્યામ કરવો ઘટે છે જોથી
 એ ભોક્ષાની પણ એમાં પ્રવૃત્તિ થાય તથા પછી માર્ગ દાપતા એમને
 પણ જાણ્યા કે હવે ઈશ્વરનાદાવિના અન્ય ઉપાય આગળ વધવા-
 નો નથી. આ રીતે જોતા વસ્તુવિચારથી ઈશ્વરપ્રણિધાન માત્ર
 માધન આવશ્યક હોય તો પણ સર્વના શ્રેયની હિત્તાથી અન્ય મા-
 ધનની માથે વિકલ્પ કન્યા હોય તો તે પણ ઘટે છે અને તુલ્યકે
 તો સૂત્રમા વિકલ્પ છે જ નહિ આ જ તેનુંથી ઉત્તમ, મધ્યમ તથા
 મદ મર્દ અધિકારીમાટે ઈશ્વરપ્રણિધાનકે મમાન સધન ત્રય
 કારે પ્રતિપાદન કર્યું છે માધક પુરોહિતે તો સ્પષ્ટ જ છે કે ઈ-
 શ્વરપ્રણિધાન એ જ સમર્થ માધન છે તથા એના વિના અન્ય ક-
 શું કરી શકવા સમર્થ નથી કાળ્યુ કે તે મિદ્ધ જ થઈ શકે એમ
 નથી. તેથી આ પક્ષે તો સૂત્રદારનો કોઈ પણ હોય દેખાતો નથી
 તેમ જ નહીન સદ્ધિને ઉત્પન્ન કરનાર ઈશ્વરનો અસંભવ હોય તો તે
 વા ઈશ્વરને આ ભોનેને પ્રમત્ર કરવા પતન્તવિજેવા સ્વીકારે એ
 તો કેવલ અસંભવ છે તાત્પર્ય કે મત્ત વસ્તુનું પ્રતિપાદન કરના જો
 આરી પ્રાપ્ત થાય તે કરેનું એમા મધ પ્રાપ્ત હોય માને એ ઘટનું
 નથી. તેથી સર્વથા પતન્તવિજે ઈશ્વરનો સ્વીકાર કરી પ્રક્રિયાઓનું
 પ્રતિપાદન કર્યું છે તે યોગ્ય જ છે સામ્યશાસ્ત્ર વિચારપ્રધાન મા
 આ હોવાથી એમાં ઈશ્વરનો સ્વીકાર ન કરવાથી પ્રક્રિયાનું પ્રતિપાદન
 થઈ શકે પણ આ માધનપ્રતિપાદક શાસ્ત્રમા એ સ્વીકાર આવશ્ય
 પ્રાપ્ત થાય છે તેથી પ્રવૃત્તિભેદને લીધે જ એક શાસ્ત્રમાં એ સ્વી-
 કાર કરવાવિના પ્રણિયાનું પ્રતિપાદન છે અને અન્યમાં સાધનમ-
 ગથી પ્રાપ્ત પેાતાથી તેને વખને પ્રતિપાદન છે આ મમાજો ઈશ્વર-
 સ્થિતિવનું પ્રતિપાદન સાધનપ્રસંગથી પ્રાપ્ત થવાથી એને નાટે અ-
 ન્ય નિર્મુલ્ય કલ્પનાઓ કરી તે અયોગ્ય છે કેમકે આટલા માત્રથી
 એ સ્વીકાર અવિરતાથ થઈ શકે છે મક્ષેપમા એ જ કે અથ એક પ્ર-
 અગતિયાવ મામ્ય અને યોગ એ તો બંને એક જ શાસ્ત્ર છે.

આ સૂત્રથી ન્યાય, મામ્ય, યોગ અને વેદાન્ત એ શાસ્ત્રના

સબધમા સોપાનક્રમથી જોદવાગેના શાસ્ત્રો છે એ મમજ્ઞય છે તથા કર્તવ્ય અને પ્રાપ્ત્ય સબધમા તો એ મર્મ એક જ શાસ્ત્ર છે એમ કહીએ તો ચાલે એમ છે આમ હોવાથી તથા વિશેષે કરીને આ માધોનુ પ્રતિપાદન કરનાર હોવાથી સર્વ શ્રેયની ઇચ્છા રાખનારને વિશેઃ આદરથી આ શાસ્ત્ર મનન કરવા યોગ્ય છે

એ શાસ્ત્રના કર્તા પતન્જલિ કહેરાય છે એ પતન્જલિ તે કયા તથા કારે થયા હશે એ સબધમા હાનસ્પૃધી શો નિર્ણય થયો છે તે જાણુ છે આ ચર્ચા ખરૂં જોના નિરુપયોગી છે એમકે જે સાધકોને વા ઇચ્છાસુને એ શાસ્ત્રનુ રહસ્ય જાણુ છે તેને કર્તાસાથે ક જો સબધ નથી તેને શાસ્ત્રના કર્તા આજ્ઞથી હનગે વર્ષપર થયા હોય તથાપિ જે તે શાસ્ત્રનો પ્રતિપાદ્ય વિષય અસંગત હોય નો તે નિષ્કાર કરવાયોગ્ય જ છે અને જે મુક્ત હોય તો અવશ્ય સમજવા યોગ્ય છે હાન પશુ જે મધોલભાય છે તેનો પ્રતિપાદ્ય વિષય સત્ય હોય છે તો તેનો અવશ્ય લોભ સમજ કરે છે, નહિ તો નોનો ત્યાગ કરે છે તાત્પર્ય કે કર્તા બહુ લાખી મુદતપર થયા હોય નો તેડુ કહેતુ મન અને હનડે જ થયા હોય તો અસાધ્ય અથવા હનડે થયા હોય તો સત્ય અને ધણા પૂર્વકાવમા થયા હોય તો અસત્ય એવો કોઈ નિયમ દેખાતો નથી આંક વિગરેના મયોની પ્રક્રિયા પૂરથી ચાખી આરે છે હતા વિચારશીલ લોકોને તે સેતોપમા ગક નહિ જાણવાથી તેનો તેઓ ત્યાગ કરે છે એ મર્વને વિદિત જ છે તેમ જ હામની વિદ્યા હાતની હતા હુપયોગી મધુ સોમ તેને મમકે છે તેથી એ યમથી તો આ ચર્ચા નિમાર છે હતા પતન્જલિ જેવા પુરતું ચરિત જાણુ દોય તો તેમા જાણુ ચોગ્ય વ્યનિયે પ્રમગે મગી આરે તથા તેમના સમયનો નિર્ણય થયો હોય તો તે ઇતિહાસપયોગી થક પડે એ આશયથી એ ગાખી ચર્ચા રેકા કરતા રેખય છે આને એ ક્યમાટે રિગયોગી નથી હતા આ બારજગમા પૂરે જે મદાત્માઓ થયા છે તેઓએ રેગયો ગદુમા આશય કરેનો રેખનો નથી તમા લોકકક્ષ્ય ખાગે પ્રાપ્તિ કરી દખા છે તેથી તેઓએ પોતે હનિદામ બહુમ લખી મુગા નથી તેમ જ આ રેગય લોકો પખુ એ મદાત્માના ગયોતોજ મમદ કરતા રિમેઃ હત્તુક દોષથી વા અન્ય મમ ને ગરખથી પખુ બહુમ ઇવનગરિનો મમદ કરતા પ્રરખ થયા નથી અથવા નમદ કર્યા હમે તો તે રાખ પખો રખત થા જ રાખી રેગય થકા નથી જે જે ચરિત પુ. અદિયે રિખ

થી પ્રતિપાદન કર્યા છે તે માત્ર થીઈશ્વરના અસ્તારોના જ બહુધા દેખાય છે અન્ય પુરુષોના ચરિત્રો તેમાં આવે છે પણ તે જનનચરિત્રનું કામ મારે એવા બાબે જ હોય છે તેથી આના વિષયમાં વિગેય શોધ મદત પશુ નિષ્ફળપર નહિ આપ્ય એમાં આશ્ચર્ય જેવું નથી આ કારણથી પણ આવી ચર્ચાઓ વિશેષ ઉપરોક્તી દાનના જાનથી થઈ પડે એમ નથી છતાં પ્રસંગ પ્રાપ્ત થવાથી એ સંબંધમાં જુદા જુદા પુરુષોએ શા શા વિચાર બતાવ્યા છે તેનું તથા તેના માર્ગોનું સંક્ષેપમાં પ્રદર્શન કરતું અનુચિત નથી પ્રસ્તુત રિત્ય બહુ વિચારવાળો છે તથા એ સંબંધી બિન નિજ સમયે સિરિષ ચર્ચાઓ ચાલી છે તે સર્વનું પ્રદર્શન તથા એ ચારોગ્ય વિચાર આ જૂમિમાં જેને સ્થગે કરવો યોગ્ય નથી એમાંટે તો પૃથક્ પુખ્તમ જ ન્યાત્યા લખાયા છે તેથી સંક્ષેપથી પ્રદર્શન મનુ એ જ પ્રમ થાય છે ત્યાં સૌથી પ્રથમ આ પતંજલિ તથા મહાભાષ્યના મર્તો પતંજલિ એક જ છે કે એ બિન બિન પુરુષો છે તે વિચારનાં છે મજ્જુ કે જે એ જો નિજ નિજ પુરુષો હરે છે તે પછી યોગસૂત્રના કર્તા પતંજલિ સંબંધમાં મજ્જુ જ જાણતામાં નથી એમ હરે છે દાન જે કાંઈ પણ મંથનાઓ થઈ છે તે મંથન ચક્રપરથી થઈ છે તેથી એ મહાભાષ્યમાં મર્તો લાડ પડ એમ છે યોગસૂત્રના મર્તાને નહિ આ રિત્યમાં મર્તો તો એવું જણાવે છે કે એ મર્તાને પુરુષો એમ છે એ હાલ કેવન મદિધ વાગે છે જે ન્યાત્યા લખાઈએ અર્થાત્ યોગસૂત્રમાં પતંજલિ મહાભાષ્યમર્તી બિન લઈએ તો આ ચર્ચાનો અત અદિથી જ આવે છે કે એ મર્તો યોગસૂત્રમાં રચ્યા છે એ શિશ્ય અન્ય મથ રચ્યો છે કે નહિ તથા એક જ જાને મજ્જુ હતા કંતાના નિવાસી હતા રિમરે વિરમ આપજો કંઈ જ જાણતા નથી તથાપિ બનેના નામો એક છે તથા એ જાને પુરુષો એક જ છે અર્થાત્ એમ જ પુરુષે મહાભાષ્ય તથા યોગસૂત્રના વ્યાજી એ નર્તમાન વશપરથી બારત વરજો મહેતા આ યા છે જે મર્તુપનિરૂપ પદનપાદનરૂપ વ્યાપારના પ્રથમ સાંતિપાત્ર મર્તો પડે છે તેમ આ યોગસૂત્રના પદનપાદનરૂપ વ્યાપારના આરંભમાં યોગેન ચિત્તસ્ય પદેન વાન્કા મલ કારીરસ્ય ચ વૈદ્યકેન । યોડપાકરત્ત પ્રવર મુર્તીના પતંજલિ પ્રાજ્ઞલિરત્તોડસ્મિ ॥ જે મુનિમાં એવ પુરુષે યોગશાસ્ત્ર રની ચિત્તો મહાભાષ્યરૂપ વ્યા

કચ્છુ અથ રચી વાણીનો તથા વૈવસ્વતો અથ ગચી શરીરો—એમ
 અથનયથી લોકોના મનનપ દૂર રચ્યા છે તેમને હું સાબિતી નમસ્કાર
 મરુ છું—એ શ્લોક મોતરો પ્રચાર પત્રપૂવથી ચાનતો આવ્યો દે
 ખાય છે તથા બને અચના મ્તા એક અભિજ્ઞ લેનામા ખામ વિરો
 ધ દૃષ્ટ નથી તેની એ બને પત્રજનિ એક જ છે એમ દેખાય છે
 પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોનાના પદ્માન્બસ પદ્મ એ બને નિમ્ન બિન પુરુ
 ષો નથી પણ એ જ છે એવું માનના દેખાય છે તેથી સર્વ રીતે
 એ મેનુ એમ્સર લેતુ મુક્ત છે તો હવે આ અર્થ આગળ ચાની
 શબ્દા વિરોધ નથી મરણ કે આ નજી અથો એમના કરેલા છે તે
 મ જ અર્થાપચારણિ મરો અથ ને પતિપત્રમા બપોરો છે તે
 પણ એ જ નામના પુરાનો મોના મનાય છે તેથી મે અર્થો ઉપ
 રથી તથા બાલ માધોપગથી આ મળધના ધ નિચુર થઈ શકે
 છે કે ક્રમ તે જોવાનું છે ત્યા પત્રજલિએ ને વૈવસ્વત મળધનો મ
 થ ગચો મહંસાય છે ને દાન ઉપરમ્થ થનો નથી એમજો દૃષ્ટિના
 મો અથ પ રો લોચ એવું બામરમુમદભાષાય થી દેખાન
 છે પા તે પશુ હાવ ઉપરમ્થ થનો નહીં તેથી લાન તો મદા ધમ્મ
 નયા આ યોગસૂત્ર જો ને જ નયોપત્તી અવ અનુગાનો બધાય
 છે ધાલ માધનો । મગપ રાની પ્રામ કયે ૥ વૃણાન્ત ભવત
 ગિરી પુ બિભિમ્થે સાધો ૥ સમાવેશ થાય છે

ત્રી પ્રથમ આ સૂત્ર ઉપથી જોતા પશુ એમનું ઉપન રચિત
 જોન મધ ઠિકાનું નથી માત્ર જો જાના પુત્ર હતા તથા મ્યા રહે
 ન તના એ રજો રિતો મજા સા ૥ થાય છે ત્યા બૃહદ્દાદિકેશ્વર
 પુ ન પદ્મપુરા । યોગચી એવું જણાય છે કે એ પત્રજલિ જના
 નાનામા જ મ્યા હતા એમના પિતાનું નામ અગિ હતું તથા મા
 તાનું ધમ મની હતું જે ઉપર પાનુ એ જ મ્યાનમા રહેતા હતા
 એક જ મ્યા મ ત ન જૂન બરિય તથા વળમનના યાનપ ૥ થ
 યા હતા મોન ૥ નામની મધ સ્ત્રોને મુમેગના ઉત્તગાના વદરદા ૥
 મગ માધી પ્રામ મરી તો પશુ એમજો અરણ્ય મ થો હનો તથા
 પત્રી ગિમુકરપે રી એમજો લાતુ આમુર વ્યતીત મયુ છે

મધાત્ય વૈકૃત સક્ષેપ શમિ ત્યમા આવી આખ્યાયિમ આ
 પી છે ૥ અન્યવાદ મિતરે નાગિન મથોનો ન્યારે વિશ્વમા પ્રમા
 થો ત્યાર દેવતાઓ બેમા થઈ ધીસ ૥ ૫ મે ગયા તથા વિશ્વના
 ઉદા મારે પ્રાય ૥ દના વાગ્યા તે ત્યથી ૫ મમગ્નિ ૫ વાસ
 ૬ એવું ઉત્તગ આપુ ૬ એ ૬ મગ મુખ્ય મુખ્ય દાતાઓને

નૈમિત્તિક, વ્યાસ, પતંજલિ તથા શકર એ નામથી પ્રમુખે પ્રમુખે
 ઋષિપત્ર પોતાના અસથી અવતરણ કરવું આ થયા પછી રિષ્યુ
 તથા અનને પોતાના અસથી પતંજલિપે ભૂમિપત્ર અવતરણ કર્યું
 અને શ્રીશકર પોતે જ શકરનાર્ય રૂપે અવતર્યા—રિગ્વેદ આ રીતે
 એવંચ અનનનો અવતરણ પતંજલિ દોષથી લોકોમાં એવી વાતો ચા-
 લે છે કે પાણિનિ પોતાના સૂત્રો સ્વી એનું યથાર્થ નિર્વચન કરે એ-
 વા સમર્થ પુરુષનો વિચાર કરતા હતા તેવે કોઈ સમયે એમના અ-
 વતિમાથી કોઈ પુરુષનો આવિર્ભાવ થયો, તેને જોઈને એમને બધા
 થયે તથા ગમસાટમાં પડ્યું કે કોમંધાન્ એના ઉત્તરમાં એ પુરુષે
 કર્યું કે સર્વોદ્દેશ-હું સર્વ છું આ વચન શ્રાવ્ય કરી પાણિનિએ પૂ-
 જ્યું કે રેફ કુત્ર ગત-તમારા ઉત્તરમાં રેફ ક્યા જતો ગયો, ત્યારે
 એના ઉત્તરમાં એ પુરુષે જણાવ્યું કે કોમંધાન્ હવે-તમે પૃથ્વી
 વડવામાં આ ઉપરથી પાણિનિને લાગ્યું કે આ પુરુષ સમર્થ છે તેથી
 તેમની પ્રાર્થના કરી તથા એમને એ સૂત્રોપર બાધ્ય કરવાનું અ-
 ગ્રીહ્ય કર્યું અરિગ્વેદ અનેક વાતો પતંજલિ એમનો અવતરણ દર્શા
 એ સમયમાં આવે છે તેમજ શકરનાર્ય ગણ્યમાં પતંજલિ શબ્દનો
 પાદ છે તેની એક વ્યુત્પત્તિ આ આખવારિકા અનુનાન કરવામાં આવે
 છે તથા તેથી અવતિમાથી પડેલા એવંચ અથ એ શબ્દનો પણ
 પ્રમગરસાત્ કરવામાં આવે છે

બ્રાહ્મણાધ્યયના ગોણિકાપુત્ર તથા ગોનર્દય એ શબ્દો આવે
 છે તથા એ શબ્દમાં કશીકાશ-રિગ્વેદ એવા ખુલામો કર છે
 એ પતંજલિના નામો છે એ નામો ઉપરથી એના બાવ નીકળે છે
 કે પતંજલિની માતાનું નામ ગોણિકા હતું તથા ગોનર્દય મનુ ન
 મર એમનું નિરામર્યાદા હતું પણ કંઈક સારવાર એમને આચાર્ય
 વ્યદેશીય સંદર્શ આવે છે તેનો અર્થ એવા છે કે એક આચાર્યના
 દેવના દત્તા ત્યાં આચાર્યશબ્દથી કાલ્યાણનનું પ્રદાન થાય છે અને કા-
 લ્યાણન પૂર્વદેશનિવાસી દત્તા તેથી દેવદત્તા અત્રથી પણ પતંજલિ
 પૂર્વદેશનિવાસી દત્તા એ નિકળે છે ગોનર્દય શબ્દ પૂર્વે ૧ જ છે તેથી
 આ રીતે પણ પતંજલિ ગોનર્દય હતા એ કહે છે^૧

સતપથ બ્રાહ્મણના યાગવલ્કય કાંડમાં પતંજલિ કાંડ એવું ના
 મ આવે છે. એ મદ્રાગના હતા એ પણ જણાય છે એ નામ પ
 તંજલિનું જ હોય એમ લાગે છે એવું પણ કોઈ કોઈ માને છે^૨

૧ જુઓ Gold-tucker's Panini p 217.

૨ જુઓ Weber's History of Indian Lite-
 rature p 223

નેમજ પ્રસન્નમાયમાં પતન્નલિંગો વિશ્વામિત્રના વશના કહેવા છે
 આ પ્રમાણે એમના નિવાગચ્ચાન તથા માતાપિતાનિગટે
 મનથી જૂદા જૂદા હેતુ વા નેત્રાભામયી જૂદા જૂદા અભિપ્રાયો નીકળ્યા
 છે એ શિવાય એમને માટે કશું જાણ્યુયમા નથી એ તો સિદ્ધ જ ॥ આ
 મનોમા કંઈ કંઈ ચયે તો વિરોધ છે અને કંઈ રથને અવિરોધ છે
 વા અવિરોધ કરી રક્ષાય એમ છે ત્યા પ્રથમ જે પુરાણોમાની આ
 ખ્યાપિકા ॥ તેમા એમની ગાતાનું નામ સતી આપ્યું ॥ અને મ-
 હાભાષ્યમા જોણિકા આપ્યું છે, છતાં એ અશમા વિરોધ માનવા
 કશું કારણ મર્ષ દર્શાવી શક્યા નથી, કારણ કે એક જ સ્ત્રીના એ
 બિન બિન નામો હોવામા શો વિરોધ છે તે કમી રક્ષાય એમ નથી
 આવી રીતના એ બિન નામો દ્વાય પણ ઉપવચ્ચ થાય છે મહા
 ભાષ્યપરથી એમના પિતાનું નામ તો નીકળતું જ નથી કે જેથી એ
 અશમા વિરોધ આવી શકે પુરાણમા ઇલાવત વર્ણમા એમનો જન્મ
 કલ્યા છે હલાવત વર્ષ દિમાનયની ઉત્તરમા હોય એમ પુનઃજોથી
 જણાય છે મહાભાષ્યમા એમને જોનર્દય કલ્યા છે અને જોનર્દ પૂર્વ
 ભાગમા આવેલો પ્રેશ છે છતાં એ એમા પણ ખાસ વિરોધ લેવા
 જરૂર નથી કારણ કે જોનર્દય શબ્દો અર્થે જોનર્દમા જન્મેલા એમ
 ના આગ્રહ કરવા કશું પ્રમાણ નથી એનો અર્થ એ છે કે જોન-
 ર્દમા રહેનાર તો આ રીતે આ બનેલો અવિરોધ થઈ શકે છે કે-
 મક ઇલાવત વર્ણમા જન્મ હોય અને પછી આયુષ્યનો ધણો ખરો
 ભાગ જોનર્દ દેશમા ગાળ્યો હોય તો તેથી બને જુતાન્તો ઉપપન્ન
 થઈ શકે ॥ આચાર્યદેહીય શબ્દ તો અપદ રીતે આચાર્યના દેશમા
 રહેનાર એ જ અર્થનું પ્રતિપાદન કરે છે આચાર્યના દેશમા જન્મેલા
 એવો અર્થ એનો લેવામા કંઈ પ્રમાણ દેખાતું નથી આ રીતે આ
 બનેલો અવિરોધ થઈ શકે છે તેમ જ જે સક્ષેપ શંક-રિજયમા
 કહ્યું છે તેમા તો પતન્નલિંગ જન્મ પછીની ગત જ નથી પણ પૂ-
 ર્વ જુતાન્તમાનનું કમન કશું છે તેથી તેસાથે આ બેનો વિરોધ
 હોવા અસંભવ છે અન્ય મતમા જે પતન્નરિ મદ્રામના કલ્યા છે તે
 તો માત્ર મત જ છે કારણ કે એમા પતવ્ય અને પતન્નરિ એ બે
 નામોમા પ,ત અને લ્ એ અક્ષરોના સામ્યકપરથી જ માત્ર બેને એક
 લીધા ॥ આવી આવી રીતે સમ્પ્રદોનું સામ્ય લઈ જે એક ઠેરના
 ને પ્રયામ એ વલો પ્રસન્ન નિષ્કલ જ હોય ॥ અને એ પદ્ધતિ
 નિષ્કલ કન્વામા ઉપરોગી બાગે જ થઈ પડે છે તેથી
 પૂરેપૂરી જે અર્થની પ્રતિ મઠ તેને આ મન દૂષિત કરી શકે

એમ નથી આજ કારણથી અન્ય અને વિદ્વાનોએ આ મતને સ્વીકાર્યો નથી. પણ નથી^૧ પણ એ મતો પ્રતિપાદન કરના ના લખાણમાં પણ જે વિરોધ આવે છે તેનું વિસ્તારથી પ્રતિપાદન કર્યું છે.

આ રીતે સર્વ સાધનોથી એક અભિજ્ઞ અર્થ નીકળે છે. હતા દાસના પશ્ચાત્તર વિદ્વાનો તથા તેમના અનુયાયીઓ વિશ્વચક્રના નિરમ્બના આશા નથી પુણ્યોમાં કહેવી થતો મિથ્યા છે એમ માની લઈ પુનર્જોના વચનોને બહુધા સ્વીકારતા નથી તેથી આ સબધમાં આજ મહામાન્યપરથી અનુભવ થાતને જ રીમરે છે અને પુનર્જીથી જે અધિક જ્ઞાન જણાય છે તેને સ્વીકારતા નથી હતા એમાં ખાસ અનુપપત્તિ ન આવે ત્યાંથી એમણે પણ સામાટે ન રીમરે એ સમજાવ્યું નથી એમ કહી નહિ પણ ધર્મે પ્રમરે તો મનમમતો એક ભાગ પુરુષોના પણ એ ભાગ રીમરે છે તથા અન્ય ભાગને વિનાશાન્ય ત્યજે છે. પ્રમુખમાં હતાનતરવાં દિમાલપની ઉત્તરમાં હોય એ રૂપી કહે છે નહીં પણ જો ત્યાં જન્મ્યા હતા એ પુનર્જોના નાત અવિન્દ હતા સ્વીકારતા આવશે ખાસ છે વસ્તુવિચારથી આમ કરવામાં કંઈ નિવારન નથી તેથી આ વિષયમાં પણ એ મત દેખાય છે હતા શુભોપમંદા ત્યાંથી અવિરોધ હોય ત્યાં ઉત્તરમાં પ્રમાણ અનગી કાર કરસ કરવા દેખાતું નથી.

આ રીતે પતંજલિના અત્યા મુખીમાં જ્ઞાન હતાનત મ નધે નિધિ છે હો પણ કોઈ સાધન મરેથી વિરોધ જાણવામાં આવે ત્યારે

તે એ પતંજલિ ત્યારે થયા એ સબધમાં શા શા વિચારો પ્રવર્તિત થયા છે તે જોઈએ ત્યાં પૂર સૂચન તો થઈ ગયું છે હતા પુન રપટ કર્યું થોડું છે કે સામાન્ય રીતે આ મમયનિર્ણયમાં જોડેને અનિશ્ચય તથા મતભેદ દેખાય છે તેટલો બાંહે જ અન્ય વિષયમાં હશે બહુધા ભાગે અપૂર્ણ વ્યતિરે પંથી ગોક મળ બાંધી લે છે તથા પછી જે જે અહીં પાતું લાગે છે તેનો મમદ કહે છે તથા અન્યને હોડી દેડે ગેરિરે વિરિધ નેનુથી આ વિષયમાં અત્યંત મતભેદ થાય છે તેમાં પણ અત્યંત વિરોધ તથા પાશ્વત્ય વિદ્વાનોના મત મિત્ર બિન જ બહુધા થાય છે તથા આજ કાંઈ પણ પુરાણ પુરુષ વિરે કાંઈ પણ વિરોધ થોડો દ્રષ્ટિએવર નથી કે જે સર્વમાન્ય થયો હોય હતા એમાં નિમિત્ત પદ્ધતિથી કલ્પના કરી જ માન પ્રવર્તિ

કરવાની રહી છે તેથી એ શિવાય આ ય પરિણામ એમા થવો સભ-
નો પણ નથી તથાપિ એ સર્વ વિચારોમા પણ કંઈક આશ સર્વ
મા ય જેવો નીકળે છે તે નીચે અમળશે

ત્યા પતન્જલિના સમયમાટે અત્ય લોકોનો શો અભિપ્રાય
છે તે પ્રથમ જોઈશુ તો જણાશે કે અત્ય લોકો આર્ય ગણિત
શાસ્ત્રનિગરેથી એવુ માને છે કે બહાના દ્વિતીય પસંધમા એતવારા
હ કલ્પના વૈવરન્ત મન્વન્તરના ૨૮ મા મન્વન્તરના હાપરપુગના
અતમા આ યોગસૂત્રમાર તથા મહાભ્યના કર્તા પતન્જલિ થયા છે
તેથી એ રીતે જો હોય તો એમને થયાને હાથ ૫૦૦૦ વર્ષ વા તે
થી અધિક કંઈ સમય થવો જોઈએ આ રીતે લેનાથી એ મત સ્વીકાર
નાર એવુ જણાવેછે કે પતન્જલિના સૂત્રોપર જે વ્યાસબાબ્ય છે
તે ઉપપન્ન થઈ શકે છે કેમકે વેદવ્યાસ શ્રીકૃષ્ણના અનતરજુસ
મરે હતા અને શ્રીકૃષ્ણનો જન્મ કવિના આરભમા થયો છે તેથી
હાપરના અતમા ત્યાયેના સૂત્રોપર જિના આરભમા થયેલા શ્રીવેદ
વ્યાસ બાબ્ય રયે એ સભવે છે તેમ જ શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાનેતા
એ મધ્યપૂર્વે યોગ તથા સામ્યશાસ્ત્રનું અસ્તિત્વ હોય એમ જણાય
છે તે પણ આ રીતે ઉપપન્ન થઈ શકે છે ૫૦૦૦ વર્ષ પૂર્વે મા
ણુમો વસતા નહેતા એવો જે કોઈ મંદનો પૂર્વે મત હતો તે તો
હાલ નન અસિદ્ધ જ ઠર્યો છે જુસ્તનવિધાથી થયેલી શોધથી
એવુ તો સ્પષ્ટ જણાય છે કે આજથી ૫૦૦૦ શુ પણ તેથી પણ
થણા વર્ષ પૂર્વે માણુસેનો આ ભૂમિપર સદ્ભાવ હતો તેમ જ કોને
લીકૃત મધ્ય ઉપરથી પૂર્વે હિંદુસ્થાન તથા અમેરિકા આ યુરોપ
વચ્ચે ભૂમિદ્વારા સળધ હતો એ પણ સમજાય છે તેથી જે સ
મૃત આ અન્ય બાદમા મોઈ કોઈ સંબંધોનું મળતાપણુ દેખાય
છે તેટલા ઉપરથી એ સંબંધોનો પ્રયોગ કરનાર લોકો સિકંદર બાદ
શાહ વા પીયેગોતસના હિંદુસ્થાનમા આવ્યા પછી થરા જોઈએ એ
માનવુ આવશ્યક નથી કેમકે ત્યાર પૂર્વે પણ આ ભૂમિદ્વારા વાર
વર થયેલા સળધથી પણ એ મામ્ય હોવુ સભવે છે તેમા કોઈ
બાદમા એ પૂવના સંબંધો તો તે રૂપમા જ રતા હશે આ મોઈ
મામ્ય બાદમા એવું રૂપાનર થઈ જઈ અન્ય રૂપે એનો પ્રયોગ થનો આ
હા હશે એ પણ અન્ય કલ્પનાના સમાન જ છે તેથી આ સં-
બંધસામ્યથી વા ૫૦૦૦ વર્ષ પહે મનુષ્યમહાબાર નહિ હોવાના મા
મથી આ મત ખલિ થનો નથી એવુ આ યુગે જણાવે છે
આ મત નાસ બારેતવરંથ શાસ્ત્રપુરાણાદિનું પ્રામ ૫૫ સ્તી

કારનારનો છે

આ વિચારથી કેવળ જૂદો જ વિચાર પાશ્ચાત્ય લેખકો તથા તેમને અનુસરનાર જણાવે છે એ લેખકો પ્રથમ તો આ જે વ્યાખ્યાન છે તે પુરાણાદિના મતાં વેદવ્યાસનું હોય એ જ માનતા નથી અને તેમાં હેતુ એ આરો છે કે એ ભાષ્યની શૈલિ જોતા બનેના કરતાં એક ઘટતા નથી અને અધિકમાં એ કહે છે કે વેદ વ્યાસ પછી એટલા બધા વર્ગકેપર થયા હોય એમ લાગતું નથી શ્રીકૃષ્ણ કોઈ યથાર્થ પુરુષ હશે કે મદિપત નામ હશે તે પછી મ શયજેતુ જ એ સેખક્રમાંથી માર્ગ કોઈ તો લે છે અને શ્રીકૃષ્ણ થયા હોય એમ સ્વીકારીએ તોપણ તે તો ઇ સ પૂર્વે ૧૨૫૦ થી ૧૫૫૦ વર્ષ પછી થયા હોય એમ દેખાતું નથી અને કૌરવ પાનુ જે પુદ્ગલ છે તે તો માત્ર કુરુપાચલની લડાઈનું જ અતિસ યોગિની વર્ણન છે અને કુરુપાચાલની લડાઈ ઇ સ પૂર્વે ૧૨૫૦ વ. પર થઈ છે આ વિગતે વિવિધ વિચારો અનન્ય એ સોમ પૂર્વે મળે સ્વીકારતા નથી તથા આગળ એ સબધમાં વિચારો જણાવે છે તેમાં પણ એ મતો છે કેટલાક લેખકો પત્તન વિને જુદની પછી માને છે અને અન્ય જુદની પૂર્વે માને છે જુદની પછી એ થયા એમ માનનાર ઇ સ પૂર્વે ૧૪૦ થી ઇ સ ૬૦ સુધીમાં વા ઇ સ પૂર્વે ૩૫૦ વર્ષ ઉપર પત્તનલિ થયા એમ કહે છે જુદની પૂર્વે એ થયા એમ માનનાર ઓગામા ઓગા ૬ સ પૂર્વે ૬૦૦ વ. પર એ થયા હશે એમ માને છે

આ એ મતોમાં જોએ ઇ સ પૂર્વે બીજા સૈમમાં પત્તન થયા હશે એવું સ્વીકારે છે તેઓ બહુધા આગળ એ અનુમા નમાં હેતુઓ દર્શાવે છે^૧

૧ મૈત્રેય નામના જુદના અનુયાયીનું મહાભાષ્યમાં નામ આવે છે ત્યાં જીવિકાર્યે વાપણ્યે એ પાણિનિસૂત્રપરના મહાભાષ્યથી મૈત્રેય શિવ ૨૩૬ તથા વિશાખ વિગેરે દેવતાઓની પ્રતિમા ધ તા હતા એ

૧ અત્ર તે તે અધિકારનું નામ અ પી હેતુઓ દર્શાવ્યા નથી તેનું કારણ એ છે કે એ મતો સ્વીકારનાર બધાને આ મત હેતુઓ સમત નથી પણ કંઈને કંઈ હેતુ સમત છે તો અન્યને કંઈ અ ન્ય હેતુ સમત છે આ પ્રસંગના વિસ્તારથી પ્રતિપાદનમાટે જેમને ગિર્યાસા હોય તેમજે *Weber's History of Indian Literature* *Datta's Ancient India* *Goldstuckers Panini, Indian Antiqu* વિગેરે જોતુ

વા અર્થ સમજાય છે. ૧. આય એ પાટવિપુત્રના રાજના વશનું નામ છે તથા એમણે બૌદ્ધ મતનો સ્વીકાર કર્યો હતો એ જ્ઞાન છે. ગુપ્ત રાજાઓ પાછલા વખતમાં આય કહેવાતા હતા. તેથી એ માર્કનો નિર્દેશ કરનાર પતંજલિ ત્યાર પછી થવા જોઈએ. ૨

૨. પતંજલિભાષ્યમાં યવન તથા માધ્યમિક શબ્દોનો પ્રયોગ છે ત્યાં કહ્યું છે કે યવને સાકેતનો રાજા કર્યો તથા માધ્યમિકનો રાજા કર્યો. ૩ તેમ જ યવનાની શબ્દ જોનો અર્થ યવનની લીપિ છે તે કેવી રીતે થાય છે એનું પ્રતિષ્ઠાન પાણિનિએ કર્યું છે. તેથી પાણિનિના વખતમાં યવન લોકોનો અધિક પરિચય થયો જોઈએ, તેમની લીપિ જાણવામાં આવતી જોઈએ તથા તેનો પ્રચાર થવાથી તદ્વાચક શબ્દ પણ સરકૃત ભાષામાં દાખલ થઈ જવો જોઈએ એ સમજાય છે. ત્યાં યવનશબ્દ ઓમનિવાસીનો વાચક છે કેમકે શ્રીમનિવાસી ઇઓન (Ion) કહેવાય છે કે જેની સાથે યવનશબ્દ મળતો આવે છે. ઇ. સ. પૂર્વે ૧૧૦૦ વર્ષપર સ્થપાયેલા એશીયા માધ્યમિકના હેલેનીઝમાં ઇઓનીઅન (એકેસોકો) રહેતા હતા ત્યાં ઇતિહાસથી જણાય છે કે યુનાનીઓની સાકેત ઉપરની ચલાઈ મીનેન્ડરની મરદારી નીચે થઈ હતી. તેથી પતંજલિને એ ચલાઈ જાણીતી હોવાથી એક એપછી થવા જોઈએ.

૩. પતંજલિ એ બૌદ્ધ મનાવલંબી પુરોહિત નામ છે. પતંજલિને એ માધ્યમિકનું જ્ઞાન હોવાથી પતંજલિ એપછી થવા જોઈએ. નાગાર્જુને એ બૌદ્ધ મતની શાખા સ્થાપી હતી એ તથા એનો સમય ટિગેટ તથા સીત્રોનના બૌદ્ધ અથ ઉપરથી નિર્ણય થાય છે. તેથી પતંજલિ યુધ પછી થવા જોઈએ એ સ્પષ્ટ છે.

૪. પતંજલિના મહાભાષ્યમાં ચંદ્રગુપ્તમહા તથા પુષ્પમિત્રમહા એ શબ્દો આવે છે. ઓસના ઇતિહાસથી ચંદ્રગુપ્ત સિંહર બાદશાહના સમયમાં થયા છે એ નિર્ણય થાય છે. તેથી પતંજલિ ચંદ્રગુપ્ત પછી થોડાક સંકા પછી થવા જોઈએ તેમ જ પુષ્પમિત્ર

૧. પતંજલિભાષ્યમાં (૫-૩-૨) કહ્યું છે કે મૌર્યોર્ધ્વગર્વિ-મિરચ્યા. પ્રવર્તિતા મરેશાનુ ન સ્યાર્ ॥

૨. આ વિગરે કેટલાક હેતુઓ તથા એના ખંડન માટે જુઓ Prof. Kunté's Vicissitudes of Aryan Civilization in India p 388 to 404.

૩. જુઓ મહાભાષ્ય (૩. ૨-૨) મરુગદ્ યવનઃ માર્કેતદ્, મરુગદ્ માધ્યમિકનુ.

વર કરે છે એવા અર્થ મહાભાષ્યમાંથી નીકળે છે ^૧ આ પુષ્પમિત્ર
બૌદ્ધ મતના હતા એનું સંજ્ઞાતરંગિણી ઉપરથી જણાય છે ભાગવત
પુરાણમાં પણ પુષ્પમિત્ર ઉદ્ધા શુદ્ધસત્ત્વ હતા એવો લેખ છે ત્યા-
રે મીનેન્ડ્રસે હિંદુગ્રંથાનુસાર ચદાધ કરી ત્યારે એ પુષ્પમિત્ર થયા છે
મીનેન્ડ્રમની ચદાધનો સમય મીસ ઇતિહાસથી જણાયો છે.
તેથી પતંજલિ પુષ્પમિત્રના સમયપત્રી વા એટલામાં થયા હ
શે અર્થાત્ ઇ. સ પૂર્વે ૧૫૦ વર્ષ ઉપર થયા હશે એ દેખાય છે

૪ એ એક પ્રસિદ્ધ વાત છે કે કાત્યાયને જ્યારે પાણિનિના
સૂત્રોને ક્રૂપિત કરના માંજા ત્યારે એ કાત્યાયનના મિથ્યા પ્રહારથી
પણિનિના વ્યાકરણના જથ્થાવમાટે પતંજલિએ મહાભાષ્ય રચ્યું છે.
ત્યાં કાત્યાયન ઇ. સ પૂર્વે ૩૦૦-૪૦૦ વર્ષપર થયા છે એવું દેખા
ય છે કેમકે ચીનાઈ મુસાફર હિયોનસંગ જણાવે છે કે કાત્યાયન
બુદ્ધ પછી ત્રણસો વર્ષપર થયા છે તેથી પતંજલિ એ સમય પછી
કેટલેક વખતે થયા જોઈએ અર્થાત્ ઇ. સ પૂર્વે ૧૦૦-૨૦૦ વર્ષ
પર થયા જોઈએ

૫ સંજ્ઞાતરંગિણીમાં કહ્યું છે કે કાશ્મીરના રાજા અભિમન્યુની
આજ્ઞાથી પતંજલિનું મહાભાષ્ય ચદ્રાચાર્યે એ રચના દેશમાં દાખ
લા કહ્યું હતું એ ચદ્રાચાર્યે પણ મર્દ વ્યાકરણ ગ્રંથ લખેલો છે
ત્યા સીકા ઉપરથી એવું જણાય છે કે ઇતિહાસ તત્ત્વ ઇ. સ ૪૦ સુ
ધી રાજ્ય કરતા હતા એ ઇતિહાસ અભિમન્યુના પૂર્વજ હતા તેથી
અભિમન્યુ ત્યાર પછી થયા જોઈએ તેથી એ મહાભાષ્ય ત્યાર પૂ-
ર્વે ૩૦૦ વર્ષ ઉપર થયું જોઈએ અર્થાત્ ઇ. સ પૂર્વે ખ્રીસ્ત સંક્રાન્તિ
થયું જોઈએ

૬ યોગસૂત્રમાં વિજ્ઞાનરાદનું ખડન કહ્યું છે ૨ તેમ જ બૌદ્ધ
મતમાં જે મૈત્રી, કમણ્ઠા, મુદિતા રિગરેતુ પ્રાધાન્ય આપ્યું છે તેને
જ યોગસૂત્રમાં લીધા છે તથા એ મતને ગૌણ પાડ્યા એ બાવના
ની ગૌણતા કરી છે. તેથી આ ઉપરથી પણ પતંજલિ બુદ્ધ
નિનાયક પત્રી થયા છે એ નીકળે છે તેમ જ માધ્વાચાર્યકૃત મ-
હોપ સંકરચિંતનમાં પૂર્વે આપેલી આખ્યાયિકાથી પણ એવું જણાય છે
કે જૈનમિત્રિ, વ્યાસ, પતંજલિ તથા શકર એ બૌદ્ધ મતના ખડન
ગાટે રિનિધ દેવતાથી આવિર્ભાવને પામ્યા છે તેથી પણ પતંજલિ

૧ જુઓ મહાભાષ્ય (૧-૧-૯) પુષ્પમિત્રસમા ચદ્રગુપ્તસમા,
તથા (૧ ૧-૨) પુષ્પમિત્રો ચજતે ચાજવા ચાજયન્તિ ।

૦૨ જુઓ સૂત્ર ૪-૧૫, ૧૬ ત્રિગરે

બુધ પછી થયા છે.

આ વિગરે હેતુઓથી ૨ એમ સમજાય છે કે પતંજલિ બુધ પછી થયા જોઈએ. તેમાં કોઈતો ઇ. સ. પૂર્વે ૩૫૦ વર્ષપર પતંજલિને માને છે અને અન્ય ઇ. સ. પૂર્વે ૧૫૦ થી ઇ. સ. ૪૦ સુધીમાં માને છે.

અન્ય પુરુષો આ મતમાં આગેલા હેતુઓ કેવળ હેતુભાવ છે એ પ્રતિપાદન કરે છે તથા બીજા કારણોથી એનું અનુમાન કરે છે કે પતંજલિ બુધની પૂર્વે જ જન્મ જોઈએ. ત્યાં આ હેતુઓને એ પુરુષો નીચે પ્રમાણે દ્વિગત કરતા દેખાય છે.

૧ પ્રથમ જે માર્ગ સંબંધે કહ્યું તે અયોગ્ય છે. કેમકે માર્ગ પ્રતિભાપૂર્વક હતા તેથી તે બીજા મતના સંભવતા નથી. કારણકે બીજામતના ધર્મો વખતસુધી પ્રતિભાપૂર્વકનો અર્થ પણ દેખાતો નથી. લક્ષિતવિસ્તાર તથા ધર્મપાદમાં પ્રતિભાપૂર્વકનું નામ પણ આગતું નથી વળી ધનના લોભથી પ્રતિભા એક ધડી વેચતા હતા એવું જે કહ્યું છે તે તો સ્પષ્ટ રીતે એ સંસ્કૃતી નહોતી એ જ નિદ્ધ કરે છે કારણ કે જે માર્ગ સંબંધે હતા તે જાને પૈસાના લોભથી પ્રતિભા ધડી વેચે એ ન માનવા જેવી વાત છે. એ સાચું છે કે ગુપ્તસમ્રાજ્યનો માર્ગ હતા પણ તેટલાથી જે જે માર્ગ કહેવાય તે સર્વ ગુપ્તસમ્રાજ્યનો જ છે એ કદી શકાય એમ નથી. વળી એ માર્ગની જ નિ પૂર્વથી જ દોષી જોઈએ કેમકે અદ્યુષ્ણે એ જાતિનો ઉદ્ધાર કર્યો—કેવી જિજ્ઞાસાથી પ્રાપ્ત કરી-કહેવાય છે. તેથી આ પ્રમાણે તો આ માર્ગે તે સંસ્કૃતીય નહોતી પણ કોઈ દલકી વર્ણના ભોગે હતા કે જે પ્રતિભા ધડી વેચવાનો ધર્મ કરતા હતા આ ધર્મ બીજાના અનુયાયીઓ તથા શ્રાદ્ધજ્ઞો ઉભય વિશ્વગ્રા તેથી આ હેતુભાવથી પતંજલિનો બીજો સાચો કરી સંબંધ નિદ્ધ થઈ શકે એમ નથી. ૨

૨ બીજું જે યવનસંબંધે કહ્યું છે તે પણ અયોગ્ય છે મુશ્કેલીય, અચકાતો પ્રમતે પ્રસન્ને યવન સંબંધે અર્થ શ્રીમનિવામીજનો છે છે પણ એ કેવળ કલ્પનામાત્ર છે એટલું જ નહિ પણ એમ ભે-

૧ આ બીજા હેતુઓ જેવા કે જૂઓસનું તે સમયનું જ્ઞાન વિગરે, તેમનું વિવરણ કરવામાં તથા એની સાથે જે ખડન આપવામાં આવે છે તે પ્રતિપાદન કરવામાં વિશેષ વિસ્તાર થઈ જાય એમ છે તેથી દુરામાં ઉદ્દેશમાત્ર કમ્પે.

૨ અધિકૃત પ્રતિપાદનમાં કહ્યું છે. ૧૬૩૩૩૩૩૩૩૩ of Arya in Civilization.

વામાં ધણામાં, વિશેષ આવે છે. ત્યાં પ્રથમ તો યવન શબ્દનું આ-
યોનીયન શબ્દસાથે કંઈક અશે મળતાપણું ઉચ્ચારમાં આવે છે
એ જ બનેને એક માનવામાં કારણ અપાય છે. એથી અતિરિક્ત કો-
ઈ કારણ એ લોકો બતાવી શકતા નથી. એથી ઉલટું યવન શબ્દ
યુ ધાતુ ઉપરથી આવે છે તેથી રખડતી જાતિ વા સંકરજાતિનો વાચક
છે યવનવિશે શ્રીમનુષ્યે કહ્યું છે કે (અ. ૧૦. ૪૪, ૪૫) યવનો
કાંબોળો વિગરે પ્રથમ ક્ષત્રિય હતા પણ સ્વધર્મથી પતિત થયા છે
જાતમશાસ્ત્રમાં યવનો આર્યોની પ્રતિલોભ પ્રજા ટહી છે. રામાયણ
તથા મહાભારતમાં એ યવનોનું નામ આવે છે તેપરથી દેખાય કે
પ્રાચીન કાલમાં એ પ્રજા હિંદુસ્થાનમાં જ રહેલી હતી પણ એમને
આર્યરૂપે લોકો ગણતા નહોતા એટલું જ નહિ પણ એ પ્રજાએ કોઈ-
વાર પણ હિંદુસ્થાનપર ચડાઈ કરી હોય એમ દેખાતું નથી. પતન-
શ્ચિ શકસાથે યવનની ગણના કરે છે અને શક એ ઉતરતી વર્ણની
પ્રજા છે. વિષ્ણુપુરાણમાં પણ કહ્યું છે કે યવનો ભારતવર્ષની પ-
શ્ચિમમાં રહેતા હતા તથા તેમને ઈન્દ્રાકુ વસના સગર ગંગાએ હા-
કી ગુફામાં હતા. હરિવંશ પુરાણમાં સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે યવનો તથા
કાંબોળોમાં બધું માયું મુગ્ધવચાનો રીવાજ હતો. આ રીવાજ જોતાં
આ યવનો તે કદાપિ શ્રીસનિવાસી હોઈ શકે નહિ એમ સિદ્ધ થાય
છે કેમકે શ્રીસમાંનો આ પદ્ધતિ કેવલ તિરસ્કારને પાત્ર હતી. એ જ
કારણથી જ્યારે હિમોરથીનીએ ગુહામાં રહેવા વિચાર કર્યો ત્યારે બ-
હાર જવા વૃત્તિ થતી લોકલજ્જનથી અટકે તેમણે પોતાનું બધું મા-
યું મુગ્ધબુદ્ધિ હતું એમ વર્ણન કરેલું છે વળી લેસન વિગરે કેટલાક પુ-
રોષો એવું પણ કહે છે કે યવનનો મૂળ અર્થ આરબ છે. આ વિષયમાં
ડૉ. રાજેન્દ્રલાલમિત્રે ઘણાં બધાં જાણનાર કારણોથી સિદ્ધ કર્યું છે કે
યવનનો અર્થ શ્રીસનિવાસી કરવામાં આવે છે એ કેવલ સ્પષ્ટતા માત્ર છે. ૧
તેથી સર્વથા યવન શબ્દનો ઓકલોક અર્થ થઈતો નથી. આ રીતે
એ અસિદ્ધ છે તો પછી યવનનો અર્થ બિનેન્ડરજ લેવો એ તો વ-
ળી એથી પણ વધારે અસિદ્ધ છે. માટેતપર ચડાઈ માત્ર આ જ સ-
રદારની જાણીતી છે તેથી પૂર્વ કાળમાં અન્ય કોઈ ચડાઈ થઈ નથી
એ માની શકાય એમ નથી. તેમ જ ઓકલોકસાથે હિંદુસ્થાનનો
સબધ પૂર્વે કલા પ્રમાણે હજારો વર્ષ પૂર્વે પણ હતો તો તેમાં કોઈ સ-
મયે આવું બન્યું નથી એ સાચી કહેવાય ૨ તેથી આ હેતુ સર્વથા
દુષ્ટ જ છે અને તેથી સાધ્યસિદ્ધિ કરવા અસમર્થ છે

વળી આ મંબધે પ્રો મેક્સમ્યુનર નિગરે ધણા વિદ્વાનોએ આ વા નિર્ણય કર્યો છે કે આ પાતળા બાહ્ય પર વિવિધ સમ્કારો થયા છે ધરો પ્રસંગે એ વિનિહન થયેલું હતું તેથી એમાં ધણા વધાન, ધટાત તથા ફેરફાર થયેલા સબબે છે તેથી બાહ્યમાં અમુક ઉદાહરણ આપ્યું છે તેટલાક પરથી કોઈ પણ નિર્ણય બાધી સમય એમ નથી. કાગળ કે તે ઉદાહરણ પાતળાને જ આપેલું છે કે ઉત્તરકાંચે કોઈએ અદર દાખવ કરી દીધું છે એ સ્વતંત્ર સાધનથી નિર્ણય થયો નથી ત્યાંસુધી એ ઉપરથી કોઈ પણ અનુમાન બાંધી શકાય એમ નથી વળી ત્રણ પ્રસંગે આ બાહ્યમાં વિનિહન, બાંધાને વિનિહન એ નિગેષણો લગાડવામાં આવ્યા છે તેથી આ રીતે જોતા આ યવનશબ્દથી બાંધેલું અનુમાન ટેરવ બાગી પડે છે એટલું જ નહિ પણ ચદ્રગુપ્તસભા પુષ્પમિત્રસભાનિગેરે હેતુ પણ દુલ્લભ છે તેથી સર્વથા આ યવન શબ્દ પર બાંધેલું અનુમાન આમાં સરખ જ સમભય છે.

જે માધ્યમિકમાંટે કહ્યું છે તે પણ અયોગ્ય છે કાગળ કે ઉપરના હેતુથી એ દુલ્લભ છે એટલું જ નહિ પણ અન્ય રીતે તપાસતા પણ એ હેતુ દુલ્લભ છે ત્યાં માધ્યમિકનો અર્થ જે બોદના અનુયાયી કરવામાં આવ્યો છે તે જ અસિદ્ધ છે કેમકે પાતળાની પૂર્વે તથા ઉત્તર કાંચે આ શબ્દ વપરાતો હતો એ પ્રસિદ્ધ છે એ શબ્દ મધ્યમ શબ્દ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે અને તે 'મધ્યનો' એ અર્થને વાચક છે પાતળા જોગમ જુદાં કોઈ રથને નામ લેતા નથી તથા એના મતનું પણ કયન કળા નથી એ તો મહાબાહ્યથી વિશ્વવિદિત છે માત્ર આ સાકેતના સમધમાં જ માધ્યમિકનું નામ આવે છે ત્યાં પણ સાકેત શબ્દ દેશવાચક છે તથા તેની સાથે માધ્યમિકનું ઉચ્ચારણ તેથી, એ શબ્દ દ્વિતીયાબ્દનગના છે તેથી તથા અરણ્ડ (ધેરો બાદ્યો) એ શબ્દ આમવાચક શબ્દમાંથી જ યોગ્યરીત્યા અન્યથા ખમી સકે એમ છે તેથી આ માધ્યમિક શબ્દ માત્ર મધ્યદેશરથ આમ વા નગરનો બોલ કરે છે તેથી આ વાક્યનો તો માત્ર એ જ અર્થ થાય છે કે યવને મધ્યદેશના અગ્રો પર ચડાઈ કરી તેથી નાગાર્યુને રથાપેલા માધ્યમિક પદનો લેશ પણ આ શબ્દથી નીકળી શકે એમ નથી આટલું જ નહિ પણ એક દીકામાં માધ્યમિક એ નગરનું નામ પ્રતિષ્ઠાન કર્યું છે તેથી એ પદ્મમરોનો આ જે મુખ્ય હેતુ તે તો તપાસતા માત્ર જ દુલ્લભ છે આ રીતે એ અસિદ્ધ છે છે એમું જ નહિ પણ કદાચ મ.પા.નિ

ક શબ્દ બૌદ્ધના અનુયાયીનો વાચક યાચકથી થયો, તોપણ એ શબ્દ કદા એ લોકોએ નવો જ ઉત્પન્ન કર્યો એમ તો છે જ નહિ પણ એ પણ પૂર્વ સિદ્ધ હોવો જોઈએ. બ્યારે પૂર્વ સિદ્ધ હતો તે સમયે બૌદ્ધમત નહિ હોવાથી કોઈ અન્ય અર્થનો વાચક પણ એ હોવો જ જોઈએ. તો એ અર્થમાં આ શબ્દ વપરાયો નથી એમ સિદ્ધ થતું જ નથી, પણ જો સ્વાતંત્ર્ય કારણથી એવો નિર્ણય પ્રાપ્ત થાય કે પતંજલિ ખુદના પૂર્વ થયા હતા તો આ શબ્દ એ જ અર્થમાં લેવાનો હશે. તેથી આ શબ્દ બને પક્ષમાંથી કોઈને ખાસ અનુકૂળ નહિ હરવાથી કોઈ પણ પક્ષનું પણ શબ્દનો પ્રયોગ સ્થાપન કરી શકે એમ નથી.

યવનાની શબ્દ તો યવન શબ્દનો અર્થ અમિદ્દ હરવાથી હેતુરૂપે અમિદ્દ જ થઈ ગયો છે તેથી એમાં અધિક કહેવા જરૂર નથી.

૩. ચદ્રગુપ્તમત્તા તથા પુષ્પમિત્રમત્તા ઉપર કરેલા અનુમાન માટે ઉપર કહી મયા છીએ તેથી એ હેતુથી એ શબ્દો કોઈ પણ પક્ષને સ્થાપન કરવા અસમર્થ છે કમકે એ કહેલું આગેવા ઉદાહરણ છે તે જ અનિશ્ચિત છે વગી આ મત્તામાં *Vicissitudes of Aryan Civilization* માં એવું પણ જણાવવામાં આવ્યું છે કે એક લેખી પુસ્તક જે કાશીમાં મુદ્રિતપુસ્તકસાથે સંપૂર્ણ અશે મળતું આવે છે તેમાં ચદ્રગુપ્તમત્તા એ ઉદાહરણ જ નથી પણ માત્ર પુષ્પમિત્રસમાનું જ ઉદાહરણ છે. તેથી આ ઉદાહરણ વિશેષ મદિગ્ય છે તથા પ્રક્ષિપ્ત હોય એમ માનવા વિશેષ કાગળુ નહે છે વગી પુગલો વિગરે જોવા ચદ્રગુપ્ત એ કદા એક મત્તાનું નામ હોય એમ દેખાતું નથી પણ અનેક ચદ્રગુપ્ત મત્તા થયા હોય એમ દેખાય છે. તેથી આ ચદ્રગુપ્ત તે કયા ને પણ નિર્ણય થઈ શકે એમ નથી. જો યવવાન અન્ય હેતુથી પતંજલિ ખુદ પછી થયા એ નિર્ણય થાય તો પછી આ ચદ્રગુપ્ત તે બૌદ્ધ હતા એમ કહી શકાય.

૧ આ માટે *Vicissitudes of Aryan civilization in India* માં વિશેષ આ પ્રમાણે જણાવ્યું છે "The word *madhyamika* in the sense of central is used in the *Nirukta* of *Yaska* (12-9 &c) માધ્યમિક શબ્દનો પ્રયોગ યાજ્ઞકના નિરુક્તમાં પણ કર્યો છે અને ત્યાં એ મધ્યદેશીય વાચક છે. યાજ્ઞકનો સમય ખુદની પૂર્વ છે એ તો સર્વસમમ છે જુ. એ *Dutt's Ancient India*, p. 27.

પણ આ તો આ સખ્દ ઉપર જ આ મત માધ્યમ ધારયો છે તેથી એ માધ્યમ મિદ્દ કરવા કેવલ અસમર્થ છે

પુષ્પમિત્રમાટે જે કશું કે તે આથી પણ અધિક અરોગ્ય છે કારણ કે ઉપરના હેતુઓ એ સબધમાં પણ લાગે છે એટલું જ નહિ પણ વિગેય હેતુઓથી આ અરોગ્ય કરે છે ત્યાં પુષ્પમિત્રનું નામ એ સબધમાં આવે છે કે પુષ્પમિત્ર યદ્યપિ કરે છે અને ઋતિરિત્તે તેને યદ્ય કરાવે છે હવે આ પુષ્પમિત્ર એ સંજ્ઞાતરગિણીમાં કહેવા સંજ્ઞા લઈએ તો એ સંજ્ઞા વાસ્ત્વિકરણ જ વાસ્ત્વિક દેશ કારમીરની અસપામમાં છે અર્થાત્ પતનરિ પેાતે જ કહે છે કે આર્યારતની બહાર વાસ્ત્વિક દેશ ટોવાથી યદ્યપિમાટે નિર્ધિક્ષે, તો જે દેશને એક નિર્ધિક્ષ ગણે છે તે દેશમાં આ સંજ્ઞા યદ્ય કરે અને પતનરિ તે સમય ગણી તેનું ઉદ્દાનજી આપે એ કેવલ ન માની સમય એવી વાત છે તેથી સંજ્ઞાતરગિણીના પુષ્પમિત્ર આ બાબોદાહન પુષ્પમિત્ર દોષા ધરતા નથી તેમ જ ભાગવત પુત્રજીમાં જે શુદ્ધ રંગ કહ્યા છે તે જો આ સંજ્ઞાતરગિણીના પુષ્પમિત્રથી નિમ્ન દોષ તો તે પણ શુદ્ધ દોષથી યદ્યપિ અધિકારી યદ્યપિ એમ નથી તેથી ઉભર રીતે આ બાબમાંના પુષ્પમિત્ર અથવા કોઈ દોષા જોઈએ એ સિદ્ધ થાય છે અને એ પુષ્પમિત્રરિતે કશું જનજીવામાં નથી યગી આનંદ રીતે જોઈએ તો પુષ્પમિત્ર જો બાહ્ય રંગ દોષ તો એ કદાપિ યદ્ય કરે જ નહિ તેમ જ બ્રાહ્મણો તેમને યદ્ય કરાવે પણ નહિ કારણ કે બ્રાહ્મણ યદ્યપિમાટે સ્પષ્ટ રીતે નિરોધ કરી જ ઉદય પામે છે અને બ્રાહ્મધર્મઅનુયાયી તથા બ્રાહ્મજી ધર્મ યજ્ઞનાર વચ્ચે આ પુષ્પમિત્રના વખતમાં ભારે વિરોધ દેખાય છે તેથી સંજ્ઞા આ પુષ્પમિત્રનો નિર્દેશ પતનરિસિતો સમય જુદા નિર્દેશ પછી સિદ્ધ કરી શકે એમ નથી

પછી સંજ્ઞાતરગિણીમાટે એ પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો એજ પણ જણાવે છે કે ૧૫૦૦ વર્ષ પૂર્વે જે યાગ યદ્ય મર્ષ છે તેમાટે આ સંજ્ઞાતરગિણી એ કદાપિ પ્રમાણમય ગણાય નહિ તેથી આ અત્યંત માન વિગેય નિર્દેશ યદ્ય જાય છે

જ જે કાન્યાવનમળયે અનુમાન કર્યું તે પણ ખોટું છે કારણ કે એ કાન્યાવનનો મમય નિઓનસમય રજાન્ત પડેથી જે નિર્દેશ કરવામાં આવે છે તે અરોગ્ય છે કારણ કે આ જે કાન્યાવનનું

નામ આવે છે તે તો બૌદ્ધ હતા. એના અંચનુ બાળાન્તર પણ ચીન-
બાવામાં છે. પણ વાર્તિકકાર કાત્યાયન તો પાણિનિ તથા વ્યાક્રિ સા-
થે વ્યાકરણનું અધ્યયન કરતા હતા. તેમ જ અન્ય કાત્યાયનો પણ અનેક
પ્રસિદ્ધ છે. તેથી હિઓનસએ કહેલા કાત્યાયન ભિન્ન હોવાથી એ
સબંધથી પતંજલિના સમયનુ અનુમાન થઈ શકે એમ નથી.

૫ ચંદ્રાચાર્યે અભિમન્યુની આચાર્યી મદાભાષ્યનો કાશ્મીરમાં
પ્રચાર શરૂ કર્યો એ ઉપરથી પણ જે અનુમાન બાંધ્યું છે તે યો-
ગ્ય નથી. કેમકે ઉપર ક્ષાપ્રમાણે પતંજલિનું મદાભાષ્ય પ્રસંગે
વિચિત્રન થયેલું સર્વમંમત છે. તેથી એ પ્રસંગે વિચિત્રન થયેલાનો પ્રચાર
શરૂ કરાય તેથી તે ક્યારે રચાયુ તે સબંધે કશો નિર્ણય થાય એ-
મ નથી. એ પદ્ધતિથી જે અનુમાન થઈ શકતાં હોય તો પાણિ-
નિનું વ્યાકરણ, વેદ તથા સર્વ પુસ્તકો આધુનિક જ કરે. વેદસબ-
ધમાં કૃષ્ણયજુર્વેદની શાખાનો ભોપ થયેલો છે એ પ્રસિદ્ધ છે એ
શાખા ઉપનબ્ધ થવાથી એનો અમુક દેશમાં પ્રચાર કરવામાં આને
આવે તો તેટલા ઉપરથી એ શાખાનો વેદ આને 'રચાયો' એ અ-
નુમાન હાસ્યજનક જ છે. તેથી આ હેતુભાટે અભિમન્યુના સમય-
નો નિર્ણય કરવો પણ જરૂરનો નથી. કેમકે એ નિર્ણય થયા પછી
પણ સાધ્યમિદિ થઈ શકે એમ નથી

૬. જે મૈત્રી, કરણા વિગરે વિશે કહ્યું તે ઉપરથી ધારેલો અ-
ર્થ મિદ્ધ થઈ શકે એમ નથી કેમકે એ વિષય વસ્તુને અવલબન
કરનાર હોવાથી જેમ આ સમય સબંધે કલ્પના કરવાનું કામ આવે
છે તેમ એમાં થઈ શકે એમ નથી મૈત્રી, કરણા વિગરેથી જે અ-
ત કરણની શુદ્ધિ યોગસૂત્રમાં વર્ણી છે તેથી અધિક ફક્ત એનું ધટતુ
જ નથી તો એ વસ્તુમતિથી જ ગૌણ થઈ જાય છે. તો પછી બૌદ્ધ મતના દૂષણ
ભાટે આ ગૌણતા કરી છે એ કલ્પના માત્ર છે. તેમ જ આ શાસ્ત્ર
માં જે ગૌણ છે તેને જ ઉત્તરકાલે બુદ્ધે પ્રધાનતા આપી પોતાનો
મત ચાલાવ્યો છે એ પણ મુવય છે તેથી આ મૈત્રી, કરણા વિ-
ગરેથી કોઈ પણ પક્ષ સંબંધ કરી શકાય એમ નથી આ વિગરે
કળ્પોથી એ પક્ષને સ્વીકારનાર પણ અથી સાધ્યમિદિ સ્વીકાર-
તા નથી ' જે વિજ્ઞાનવાદના ખંડનથી કહ્યું તે પણ અયોગ્ય છે
કાણે કે એ વિજ્ઞાનવાદનું સૂત્રકારે કઈ વિસ્તારથી ખંડન કર્યું નથી
પણ અતિસંક્ષેપથી એ અયોગ્ય છે તેનું સૂત્રમાં થઈ શકે એનું

સામાન્ય ખડન સૂચ્યુ છે તેથી એ ખડનથી એ બુદ્ધના અનુયાયીઓની યુક્તિમાત્રનું ખડન લેવાય એમ નથી એથી તો માત્ર એ ટલુ મિદ્ધ થઈ શકે કે પતન્નિના પૂન આ પ્રકારે માનનાર માણસો પણ હતા. તથાપિ તે યૌદ્ધ જ હતા એ અમિદ્ધ છે માર્યુ કે બુદ્ધના થતા પૂરે એ વિગ્ધનશદ્દ નગેનો એમ કહી સમય એમ નથી એ વાદ કઈ બુદ્ધે જ પોતાની બુદ્ધિથી સર્ગમા પ્રથમ દાખવ કર્યો છે એમ નથી બુદ્ધનો મુખ્ય જે શરણદ તે તો ઉપનિષદના વખતમા પણ દેખાય છે પણ તેથી મધ્ય નિચારવાનુ એ ઉપનિષદ ભાગો મુદ્ધ પછી રચાયેલા ગણના નથી આ સળધમા સર્વ પ્રાણ પુરુષોનો એવો નિશ્ચય છે કે યોગસૂત્રમા મેલી પ્રક્રિયાઓ તથા અન્ય દર્શનમા પ્રતિપાદન કરેલી પ્રક્રિયાઓ પૂર્વથી આવતી આનની હતી, અને આ દર્શનોમા તો તેનું મધ્યન માત્ર જ થી કચ્ચુ છે. આમ હોવાથી જ સાખ્યમા અન્ય દર્શનોના મતોનું ખડન તથા અન્ય દર્શનોમા સાખ્યનું ખડન દેખાય છે વળી લલિતનિઘન્ટુપરથી બુદ્ધ યોગમતો જાણનાર તમા પામનાર હતા એ નીકળે છે તેથી આ ખડનથી મ્યુ સિદ્ધ થઈ શકે એમ નથી એટલું નહિ પણ આ જાણ પતન્નિના જ રચેના સૂત્રો છે કે પતન્નિએ પ્રથમ રચી મિષ્ટો પ્રશિષ્યો દ્વારા આનો પ્રચાર કરેતો અને પછી મધ્ય કુશલ શિષ્યે આનું મધ્યન ચ્યુ છે એ પણ પાશ્વત્ય મતથી સાદૃશ્ય થયું છે એઓ મ્પિનના સાખ્ય તથા બાદ । પણના વેદાન્તલોભાટે આવો જ અભિપ્રાય દર્શાવે છે તો આ રીતે તો વિગ્ધનશદ્દનું ખડન મરનાર સુત પતન્નિનું જ રચ્ય હશે કે પાડગથી થયું હશે એ પણ એ મનમા સદિધ રહેનાનું તેથી આ ખડનમૂત્રથી મધ્યિ આની રીતે સાખ્યમિદ્ધિ થઈ શકે એમ નથી

વળી જે માધવચાયકૃત શકરજ્ઞા ઉપરથી કહ્યું છે તે પણ અયોગ છે મ ગુકે એ મનમયો મેટલે આશે શ્રદ્ધય ગણના એ સમયગતું છે, અને પાશ્વત્ય વિદ્વાનો એનું બનુ આશે પ્રમાણુ પણ લેતા ।થી વલ્લભદિગ્ધિજ્ઞા સૌરપુત્રણુ વિગેરે મયોમા આવી રીતે જે આચાર્યોમાટે લખાણુ દેખાય છે તે વસ્તુગયા મેટલે આશે મત્ત હશે એ સ્વાન પ્રમાણુથી નિર્ણય કરુ પડે છે અને વળી એ શક વિજ્ઞામા જે વાત-વખો છે તે મયમતોનો અભિ

પ્રાય માત્ર બન વે છે. એમનો આ બૌદ્ધ સમંધી અભિપ્રાય તે તે આર્યાયે કહેલાં કાર્યોપરથી થવો જોઈએ અથવા અન્ય પ્રમાણથી થવો જોઈએ. ત્યાં અન્ય પ્રમાણથી હોય તો તે જ પ્રમાણની કદ કિમત છે, આ અંતર્ગત દિગ્વિજયનો પ્રમાણઅનુસારમાં શો ઉપયોગ છે? અને જો કાર્યો ઉપરથી કલ્પના હોય તો તેવી કલ્પના તો કોઈમણસ બૌદ્ધનો અમુક વાદ છે એટલું જ માત્ર જાણવું હોય અને પછી એ આ-આર્યોના અંધો પાંચે તો તેટલાથી આજે પણ તે માણસ એવી કલ્પના કરી શકે. પણ તેટલાથી એ એ આર્યાયો બુદ્ધ પછી થયા એમ કહી શકાય એમ નથી. કારણ કે પાનજિએ બુદ્ધની પૂર્વે રિવાજવાદનું ખંડન કર્યું હોય અને એ મત ઉત્તર કાંચે બૌદ્ધ ભોક્ષો એ રીકરો હોય તોપણ બધાએ બૌદ્ધમતનો પ્રચાર હોય તેવે સમયે કોઈ પતનવિમાટે લખે તો તે એ રૂપમાં જ લખવાના તેથી આ સંકરજયથી સાધ્યની મિદ્ધિ થઈ શકે એમ નથી. વળી એ સંકરજયમાં કેવલ બૌદ્ધમતનું જ કહ્યું નથી પણ બૌદ્ધ વિગર અનેક નાસ્તિકમતના ખડગમાટે અવગણ્ય થયેલું કહ્યું છે તો બૌદ્ધમતના ખડગ માટે જ પાનજિ થયા અને અન્ય નાસ્તિકોના ખડગમાટે નહોતા અવગણ્યા એવું અચકારને વિરહિત છે એમ સાચો મનાય તેથી સર્વ રીતે જોતાં આવા દેનાબાસથી પાનજિ બુદ્ધની પછી થયા એ મિદ્ધ થઈ શકતું નથી.

આ રીતે જે વિદ્વાનો બુદ્ધપૂર્વે પતનવિતે માને છે તેમનો મત છે એજો પોતાના પક્ષના મમર્થનમાટે વિવિધ યુક્તિઓ આપે છે તથાપિ તે મર્થનું અત્ર પ્રતિપાદન કરવાથી બહુ જ વિરતાર થઈ જાય એમ છે તેથી થઈ શકે એમ નથી.^૧ આજ એ કહેવા જરૂર નથી કે આ યુક્તિઓને અન્ય પક્ષકારો મમત મણના નથી કેમકે એ તો જન-અભાવ જોતાં રવાબાવિક છે છતાં એ સર્વનો અવિચાર ઉત્તર એ પક્ષકારોએ કોઈ રથલે આર્યો જાણવામાં નથી.

આ સર્વથી એ સિદ્ધ થાય છે કે પાનજિના વચસાબધે અર્થાત્ માતાપિતામજધે જ કંઈક જાણવામાં આવ્યું છે એ સિવાય એમના સબધે અવિકે જાણવામાં નથી તેમ જ એમના સમય

૧૮ અથવા શાસ્ત્રપુરાણ દિને મનનારમા વાદવિવાદ આદિ ૭ છતાં
 ૫ શ્રાત્ય વિદ્વાનોગાં એ મળધે ઐકમય થયુ નથી પણ એટલું જ
 મત મિદ્ધ થયુ છે કે પતજનિ આજથી જો દબાર ૨૧ રૂમીમા
 તો થયા જ નથી ક્યારે થયા છે તે અનિશ્ચિત છે તેથી મોટામા
 મોટા ૨૧ તરફ ૬૬ એ તો ૬૬ સુધી ૩૦૦૦ રૂમી તે ૬૬ મ પૂર્વે ૨૦૦
 વર્ષ સુધીમા પતજનિ થયા જોમ્મએ એ સિવાય હાત એમ કશું
 જાણીતું નથી આ થયા માધાને તો બહુધા નિરપોગી હોયથી
 પતજનિ ક્યારે થયા છે તથા એમના માતપિતા પણ હતા કે એક
 શુ કે ના હતા એ વિષે વિચાર અનુપાદેય છે તેમ જ તત્ત્વગોષ્ઠી
 પણ આ થયા અધિક ઉપોગી થઈ પડે એમ નથી મથની ન
 ક્રિયાનુ રામાખ્ય તો આ થયાગાથે સળધવાળું જ નથી એ તો
 પૂર્વે જ સૂચ્યું છે તેથી મધ્યને અર્થે વ્યામોહ થયા મરણ નથી
 જાન આધ્યા માધનોના અગ્નિ એ મળધમા આટલુથી જ મનોર
 માનવો ઉગિત છે

આ પતજનિ ॥ સનાપર મરૂતમા સિવિમ બ્રાહ્મણો ૧૫
 જે તેમા મોટી રધાન તો બ્રાહ્મ છે એ બ્રાહ્મ વ્યાસનું કહેલું
 દેવય છે એ વ્યાસ તે વેદનામ જ જશે કે અથ કોઈ દશ એ
 સશપમજ છે હતા એ બ્રાહ્મ પણ દુષ્કા દોરથી એ ૧૫૨ જે
 દીક્ષાઓ થઈ છે તે દીક્ષા રત તથા પ્રયજ્ઞ કુરોપીયરિદાનો
 આ વદવ્યાસનું જ બ્રાહ્મ છે એમ સ્વીકારે છે આ દીક્ષા એક
 દીક્ષા વાયર નિમિશ્રી છે તથા બહુધા શુદ્ધ અર્થો રૂદ્ધ કરે છે
 આ રીત નિગ્ધ નિષ્ક્રી છે જે મોમનનિક કહેલું છે એ વર્તિ
 કમા ૨૬ મધ્યમે જ ૧૧ રિદાજનાવાણે અથ લી ૧ ૧ નીત
 વય છે તથાપિ રામા ૧ રીતે એ વાખ્યા નૃધરાત્ર છે તથા
 ધણા રિયોને બહુ મારી રીતે રૂદ્ધ કરે છે આ ને રીતમા પખ
 વગરનિમિશ્રી વ્યાખ્યા ૧૧ ॥ છે અને રિગદિ મુની ત્યાગ પડી ॥
 જે વગરનિમિશ્રી સમય રિજીવ મો નથી રિદાનરિદ્ધો વય ૧
 ૩૦૦ ૧૧ રિદા સમય થયા મ ૧૫ ૭

અ જે દીક્ષા બ્રાહ્મકપર જ છે અન્ય દીક્ષા મુનકપર છે
 તથા ને રૂતિ એ જગતિ અથવા રજમન કહેવય છે એ દીક્ષ
 બહુધા મુનક અર્થો રિ ૧ અર્થો રિ ૨૧૮ કરે છે આ બ્રાહ્મ

નિગર કરતાં એમાં અર્થ બહુ ઝાંછો છે આ દેગુથી મુનેનું યથા
શ્રુત સ્વનીકરણ એ દીગથી થાય છે તથાપિ પ્રક્રિયામય જ્ઞાન વિસ્તાર-
થી એનાથી થતું નથી, તથાપિ સક્ષિપ્ત દેનાથી સાધાન્તુ અર્થને એ
મગવા એ દીકા મારી છે સુરસદિના એ દી નુ અંગેશમાં ઉત્ત
મ બાપાન્તર ઇ નગેન્દ્રવાલ મિતએ કચ્ચુ છે તે પ્રસિદ્ધ છે સા
ધાનના રીતે એ નિમગર ધાનના રાજા બોજ દશે એમ મણાય છે
પણ અન્ય એ મતને સ્વીકારતા નથી આ બોજદત્તિ શિવાય
અન્ય મણિપ્રભા નામની દીકા પણ પ્રસિદ્ધ છે એ દીકા બહુધા વા
અપ્રતિભિન્નના મનને જ મળતી છે એનું મુજરાતીમાં બાપાન્તર
થયેલું દેનાથી એ સુવબ છે આ બને દીકા ઉપરની બાપ્યપરની
દીકા કરતાં ધૂતે અંગે નિષ્ફટ છે

યોગ સબધી અનેક અર્થો રચાયેલા છે જેમાંના કેટલાએક પ્ર
સિદ્ધ થયા છે અને અન્ય લેખી પુસ્તકરૂપે વિદ્યમાન છે તથા આ
ન્યના નામ માત્ર પ્રસિદ્ધ છે ૧ તથાપિ તે સર્વમાં આ યોગસૂત્ર જ
મુખ્ય છે તેથી સર્વથી વિશેષ આદરથી એ અવગણના જેવ છે આ
મા જેની શાસ્ત્રીય પ્રક્રિયાઓ છે તેની અન્ય યોગગ્રંથોમાં નથી
તેની એ સર્વમાં આ ઉત્તમ છે એટલું જ નહિ પણ સાધનોના પ્ર
તિપાત્રનમાટે આ મુખ્ય ગ્રંથ દેવાથી અન્ય સર્વજ્ઞ દર્શનોકરતા
સાધનનિગ્રાસુમાટે આ ગ્રંથ શ્રેષ્ઠ છે હતિ



	पृष्ठांक	पाद,	सूत्रांक
अतीतानागत०	३६२	४.	१२
अथ योगानुशासन	३	१.	१
अनित्याशुचिदु र्था०	१६८	२	५
अनुभूताविषया०	१६	१.	११
अपरिग्रहस्थैर्ये०	२६६	२.	३६
अभावप्रत्ययालम्बना०	४४	१.	१०
अभ्यासवैराग्याभ्या	४६	१.	१२
अविद्या क्षेत्र०	१६३	२.	४
अविद्यास्मिताराग०	१६१	२.	३
अस्त्रेयप्रतिष्ठाया०	२६५	२.	३७
अहिंसाप्रतिष्ठाया०	२६३	२.	३५
ईश्वरप्रणिधानाद्वा	८२	१	२३
उदानजयाज्जल०	३४४	३	३८
उत्तमरा तत्र प्रज्ञा	१४४	१.	४८
एकसमये बोधया०	४०६	४.	२०
एतयैव सविचारा०	१३७	१	४४
एतेन भवेन्द्रियेषु०	३१०	३	१३
कण्ठरूपे क्षुत्पिपासा०	३३५	३	२६
कर्माशुद्धाकृष्ण०	३८०	४	७
कायरूपसयमान्०	३७७	३	२०
कायाकाशयोः सवध०	३४८	३	४१
कावेन्द्रियासादि०	२६६	२	४३
कूर्मेनाभ्या स्थैर्यम्	३३६	३.	३०
कृतार्थं प्रति नष्ट०	३३५	२	२२
कमान्यत्र परिणामा	३२१	३	१५
न्यस्तं हेतु			
द्वैशकर्मविपाकाशयै०	८४	१.	२४
द्वैशमूल कर्माशयो०	१८२	२	१२
क्षणतत्कर्मयो०	३६२	३.	५१
क्षणप्रतियोगी०	४२६	४	३३
क्षीणप्रेरभिजात०	१२५	१	४१

	पृष्ठांक	पाद,	सूत्रांक
ग्रहणस्वरूपास्मिता०	३५६	३.	४६
चन्द्रे ताराज्यदृष्टान	३१४	३.	२६
चित्तरप्रतिसम्भावा०	४१३	४.	२२
चित्तान्तरदृश्ये०	४११	४	२१
जन्मापधिमन्त्रतप०	३६६	४	१
जातिदेशकालन्यव०	३८५	४	६
जातिदेशकालसमया०	२५५	२	३१
जातिलक्षणदेशं०	३६४	३	५२
जगत्पुनरपरिणाम०	३७१	४	२
तच्छिद्रेषु प्रत्यया०	४२०	४.	२७
तज्ज संस्कारो०	१४६	१	५०
तज्जस्तदर्थभावन	६७	१.	२८
तज्जयात्प्रज्ञालोक	३०१	३	५
तत कृतार्थानां०	४२४	४	३०
तत क्लेशकर्मनिवृत्ति	४२३	४	३०
तत क्षीयतेप्रकाशावरण	२८८	२.	५२
तत परमवश्यतेन्द्रियाणा	२६२	२.	५५
तत पुन वान्तो०	३०६	३	१२
तत प्रत्यक्चेतना०	१००	१	२६
तत प्रातिभभावन०	३४०	३	३५
ततोऽणिमादिप्रादु०	३५३	३	४४
ततो दृष्टानभिधात	२७८	२	४६
ततो मनोजवित्थ०	३५७	२.	४७
ततस्तद्विपाका०	३८२	४	८
तत्पर पुरुषक्याते०	६३	१	१६
तत्प्रातिपक्षार्थमेक०	१०७	१	३२
तत्र ध्यानजमनाशय	३७६	४.	१
तत्र निरतिशय सर्वज्ञ	८६	१	२५
बीज			
तत्र प्रत्ययैकतानता	२८७	३	२
ध्याय			

पृ१४६ पा६, सूत्रा३

पृ१४६ पा६, सूत्रा३

तत्र स्थितौ वल्लोभ्यास	५२	१	१३
तन्नाहिंसासत्यास्तेषां	२५१	२	३०
तदपि बहिरग	३०५	३	८
तदभावात् सयोगा	२४२	०	२५
तदर्प एव हृदयस्यात्मा	२३४	२	२१
तद्व्यस्येयवासनाभि	४१७	४	२४
तदा इक्षु स्वस्वे	१४	१	३
तदा विवेकनिम्न	४२०	४	२६
तदा सर्वोद्धरणमला	४२३	४	३१
तदुपरागापेक्षित्वान्	४०६	४	१७
तदेवार्पणमात्रनिर्भास	२४८	३	३
तद्वैराग्यादपि	३५६	३	४६
तप स्वाध्यायेश्वर	१५५	०	१
तस्य प्रशान्तवाहिता	३०७	३	१०
तस्म भूमिषु विनि	३०१	३	६
योग			
तस्य वचन प्रणव	८५	१	२७
तस्य सप्तया प्रान्त	२४४	२	२७
तस्य हेतुरविद्या	२४२	२	२४
तस्याऽपि निरोधे	१५०	१	५१
तस्मिन् सति श्वासे	२७८	२	४६
ता एव रायीज	१४१	१	४६
समाधि			
तारकं सर्वविषय	३६६	३	५३
सात्तामनश्चित्त वा	३८७	४	१०
तत्पश्यवेगात्मासम	८१	१	२१
ते शानिप्रवहेद्याः	५७६	२	१०
सुखमा			
त व्यक्तमूढमा गु-	३८५	४	१३
नामा			

ते समाधायुपसर्गा	३४१	०	३६
ते ह्यादपरितापफल	१८६	२	१४
त्रयमतरग पूर्व	१०३	३	७
त्रयमेव नयम	३००	३	४
तु रादौर्मनस्यागमे	१०५	१	३१
तु रानुशया द्वेय	१७५	०	८
दृग्दशनशक्तयो	१७२	२	६
दृष्टानुश्रविकविषय	५७	१	१५
देशवन्धविषयस्य	२४५	३	१
धारणा			
दृष्टदृशिमात्र शुद्धौ	२२८	२	२०
दृष्टदृश्ययो सयोगी	२०६	२	१७
दृष्टदृश्योपरक्त	४१५	४	२३
धारणासु च योग्य	२८६	२	५३
ध्यानहेयास्तद्वृत्तय	१८१	२	११
ध्रुवे तद्वृत्तिज्ञान	३३४	३	२७
न चैकचित्ततन्त्र	४०२	४	१६
न तत्त्वाभास हृदय	४०६	४	१६
त्वान्			
नाभिचक्रे कायव्यूह	३३४	३	२८
निमित्तमप्रयोजक	३७४	४	३
निर्माणचित्तान्य	३७७	४	४
निर्विचारवेदारय	१४३	१	४७
परमशुपरमदृष्टा	१०८	१	४०
परिणामत्रायमस्कार	१८७	२	१५
परिणामसत्त्वमयमा	३२२	३	१६
परिणामिकसादृश्य	३८७	४	१४
तत्त्व			
गुह्यवर्गमूढानां	४२७	४	३७

पृष्ठांक पाद, सूत्रांक

पृष्ठांक पाद, सूत्रांक

प्रकाशमिव्यास्थिति०	२०४	२	१८
प्रच्छेदनविधारणाभ्या०	११३	१	३४
प्रत्यक्षानुमानागमाः०	२४	१.	७
प्रत्ययस्य परचित्तज्ञान३२६	३.	१८	
प्रमाणविपर्यय०	१३	१.	६
प्रयत्नशैथिल्यानन्त०	२७६	२.	४७
प्रवृत्तिभेदे प्रयोजक०	३७५	४	५
प्रवृत्त्यालोकन्यासात्०	३३०	३.	२४
प्रमत्त्यानेऽप्यनुर्त्ताद०	४२२	४.	२८
प्रातिभादा सर्व	३३७	३	३२
बन्धकारणशैथिल्यात्०	३४२	३	३७
बलेषु दृष्टित्वत्वादीनि	३३०	३	२३
बहिरङ्गमिता वृत्तिः०	३४५	३.	४२
बाध्यान्तरविषया०	३८७	२.	५१
बान्धाभ्यन्तरस्तभ०	२८०	२	५०
मन्त्रचर्यप्रतिष्ठाया०	२६९	२	३८
भक्षप्रत्ययो विदेह०	७५	१	१८
भुवनज्ञान सूर्ये सयमान्	३३१	३	२५
मूर्द्धज्योतिषि सिद्ध०	३३६	३.	३१
मृदुमध्याधिमासत्वात्०	८१	१	२२
मैत्रीकरणमुदीर्ता०	११०	१.	३३
मैत्र्यादिषु यलानि	३२६	३.	२२
यथाभिमताभ्यानाद्वा	१२२	१	३६
यमनियमागन०	२५१	२.	२६
योगक्षित्तवृत्तिनिरोधः	७	१.	२
योगमानुष्ठानाद०	२४७	२.	२८
इपलावणयवल०	३५५	३	४५
इत्तुसाम्येऽपि कित्त०	४००	४.	१५
विनिरुद्धधने प्रति०	२६०	२.	३३

वितर्कविकारानदा०	१५	१.	१७
वितर्का हिंसादयः०	२६०	२	३४
विपर्ययो मिथ्याज्ञान०	३६	१.	८
विरामप्रत्ययाभ्याग०	७३	१.	१८
विवेकस्यातिरिक्तावा०	२४४	२.	२६
विशेषदर्शिन आत्म०	४१८	४.	२५
विशेषाविशेषालिङ्ग०	२२०	२	१८
विशोका वा रयो-	११८	१.	३६
तिष्मती			
विषयवर्ती वा प्रवृत्ति०	११५	१	३५
वीतरागविषय वा वित्त	१२०	१	३७
वृत्तय एवनेष्य०	२०	१	५
वृत्तिसाहचर्यमितरत्र	१६	१	४
व्याधिस्त्यानसशय०	१०३	१	३०
व्युत्थाननिरोधसंस्कार०	३०५	३	■
शब्दज्ञानानुशानी०	४१	१	८
शब्दार्थज्ञानविरुद्धै०	१२६	१	४२
शब्दार्थप्रत्ययाना०	३२३	३.	१७
शान्तोदिताव्यय०	३१७	३	१४
शौचसन्तोषतप०	२५८	२	३२
शौचात् स्वामज्जुगुप्ता०	२६७	२	४०
प्रद्वार्यैस्मृति०	७८	१	२०
धुप्रानुमानप्रज्ञाभ्या०	१४५	१.	४६
धोनाकाशयो०	३४६	३.	४०
संस्कारसाक्षात्करणात्	३०५	३.	१८
स एव पूर्वेषामपि०	६३	१.	२६
यति मूले तद्विषयक०	१८६	२.	१३
स तु दीर्घकाल०	५३	१	१४
सत्यप्रतीष्टायाप्०	२६४	२.	३६

पृष्ठांक पाद, सूत्रांक

पृष्ठांक पाद, सूत्रांक

सर्वगुह्ययो ० ३६७ ३ ५४

सर्वगुह्ययारत्य ता० ३३८ ३ ३४

सर्वगुह्यान्यता० ३५८ ३ ४८

सर्वगुह्यमोमनस्यै ० २६८ २ ४१

सदाशानाशित ० ४०७ ४ १८

सतोपादनुत्तम ० २६८ २ ४२

भुक्तलाभ

समाधिभावनायै ० १६० २ २

ममाभासद्विरीश्वर ० २७१ ० ४५

समानजयान् उदलन ३४६ ३ ३८

सर्वोर्ध्वैराग्रतया ० ३०८ ३ ११

सुखानुशयो राग १७४ २ ७

सूत्रमविशयज्ञ का० १३६ १ ४५

सौपक्रम निरुपक्रम ० ३०८ ३ २१

स्थान्युपनिमग्नये ० ३६० ३ ५०

स्थिरसुखमासन २७२ २ ४६

स्थूलस्वरूपगुह्या ० ३५० ३ ४३

स्मृतिपरिशुद्धी ० १३१ १ ४३

स्वप्ननिद्राज्ञानालयनवा १२१ १ ३८

स्वरनवाही विदुषो ० १७६ २ ८

स्वस्वियातप्रयाग ० २५१ २ ५४

स्वस्वामिशाक्त्या ० ०३६ ० २३

स्वाध्यायादिष्टदेवता ० २७० ० ४४

हानमेवा क्लेशयुक्त ४०१ ४ २८

हृदये चित्तसावत् ३३७ ३ ३३

हेतुफलाभयालचनै ० ३४० ४ ११

हैव दुःखमनागत १०८ २ १६

શ્રી.

યોગસૂત્રભૂમિકાનું શુદ્ધિપત્ર

પૃષ્ઠ	પકિત	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧	૨	અભાવ	અનાવ)
"	૪	હિતકર	હિતકર દોવાથી
૮	૩૦	મિત્રે પેલા પાત્ર મિત્રને પેલા પાત્ર	મિત્રે પેલા પાત્ર મિત્રને પેલા પાત્ર
૯	૩૧	પ્રાતૃત્વ	પ્રતૃત્વ
૧૦	૨૧	વેદ શિ	વેદશિ
"	૩૩	વદના	વેદા
૧૩	૯	પ્રાથમિક	પ્રાથમિક
૧૪	૩	તેજ	તેજ દેવ
૧૬	૧૩	આપવામા	આપવામા આવે
૧૭	૨	છે	છે એ
૨૦	૧	સ્વના યામ્યતા	સ્વની યોગ્યતા
૨૪	૨૮	ઉપચારથી	ઉપચારથી
"	૩૪	વિચિત્ર	વિચિત્ર
૨૬	૧	પરિણામ	પરિણામ
૨૮	૨૭	અન્ય પ્રકાર	એજ
૩૬	૧૯	સેતોષ	સતોષ
૪૯	૨	અશયી	અશયી
"	૧૬	શક્યવાદિ	શક્યવાદિ
"	૨૮	પૂર્વ	પૂર્વમા
૪૨	૮	મહાભ્યાસ	મહાભ્યાસના
૪૪	૧	શિવ	શિવે
"	૨૮(તથાઅન્ય-૧)	અથ	અથ
૪૬	૯	પ્રમત્તુ પ્રજ્ઞ	પ્રમત્તુ આ
૫૨	૯	નિપદ	નિપદ
"	૧૨	સ-	સ-
"	૨૮	પ્રાશય	પ્રાશય

શ્રીધાતજલયોગેદર્શનનું શુદ્ધિપત્ર.

(તા ક. પોતાની મેળે સુધારી શકાય એવી સામાન્ય હાથાની કેટલીક અશુદ્ધિ આમાં જરૂર નહિ જણવાથી સુધારી નથી.)

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧	૧૫, ૨૨	અતિ	શ્રુતિ
૧	૨૪	શોને	શોનો
૨	૧૫	દાન્ત	દાન્તથી
૧૦	૬	"અથવા...યોગ્ય છે" આ પંક્તિઓને પંક્તિ ૭ માં "અદોષ છે" પછી વાચવી	
૨૩	૬	એ જે	એ
૨૮	૨	ના સં	ના અમ
૫૧	૧	સાચ	સાચ્ચ
૫૨	૧	સ્વિ	સ્વિષ
૫૫	૨૫	સને (જ્યાં નહિઠરી)	સને
૧૨	૨૨	માખાડિ	સોખરિ
૧૩	૧૫	વિગ્રહ	અનિવિહત
૧૭	૧૮, ૧૯	૧૯ મી પંક્તિને બદલે ૧૮મી અને ૧૮ને બદલે ૧૯મી વાચવી.	
૭૧	૧૪	વેશા	વૈશા
૭૪	૧૪	વિષ્ણુ	વિષ્ણુ
૮૪	૧૪	શાસ્ત્ર	શાસ્ત્ર
"	૧૭	સાધન૨૫	સાધન૨૫
૮૫	૨૫	સિદ્ધ	શુદ્ધ
"	૨૩	રૂપસંસ્થના	સંસ્થ૨૫ રૂપના
૯૧	૨૪	કર્મોદ	કર્મોદ
"	૨૯	પ્રમા	પ્રમા
૯૪	૨૦	અન્ય	અન્ય
૯૬	૨૩	છે અર્થ	તે અર્થ
૧૦૬	૩૧	અગમ	અગમે
૧૧૧	૩૧	મૈત્રિ માનવઃ	મૈત્રિ માનવઃ
૧૧૫	૧૧	૩૬	૩૫
૧૧૮	૭	ચંદ્ર	ચંદ્ર
૧૩૩	૧	મનનાં	મનનમાં
૧૫૦	૩૦	ત્વ	ત્વ
૧૫૩	૨૮	પ્રત્યે	પ્રત્યે
૧૬૫	૨૩	મુક્તિને	મુક્તિને
૧૬૬	૫	વર્તમાન	વર્તમાન
૧૮૬	૧૩	એને	અને
૧૯૧	૩૩	તેથી ત્યાં તો	તેથી -
૧૯૪	૧૧		

પૃષ્ઠ	પાકિા	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૨૦૭	૧૧	દોષ	દેષ
૨૦૯	૨	સ્થાવાળા	સ્થાવાળા
૨૧૦	૨૩	સંગોમ	સંગોમ
૨૧૫	૧૪	અપ,	અપ, તેજ,
"	૨૯	જે અને	જે
૨૨૩	૧૫	મત્ત	મદત્ત
૨૩૩	૩૩	મોષ	મોષ
૨૩૭	૨	દેવાથી	દેવાથી
૨૪૧	૨૫	જ અદર્શન	જ—અદર્શન
"	૩૮	તેથી આ	તેથી—આ
૨૪૨	૩૨	સંયોગમાર્ગો	સંયોગમાર્ગો
૨૪૭	૨૮	અગોનું	અગોના
૨૫૨	૧૬	એ શુદ્ધિ	એની શુદ્ધિ
૨૫૩	૯	નિશ્ચય	નિશ્ચય
૨૫૯	૭	મહિસાં	મહિસા
૨૬૨	૨	વિનશ	વિતર્કો
૨૬૪	૧૩	અતઃકરણના	અત કરણની
૨૬૭	૩૧	તિરસ્કાર	તિરસ્કાર
૨૭૦	૨૭	નિયત	નિયત
"	૩૪	એવે	એવે
૨૭૧	૨૩	ધાય કરાયેલા	કરાયેલા
૨૭૩	૩૪	આનમાં	આસનમાં
૨૭૪	૩૪	આપદેશ આક	આપદેશ આક
૨૮૦	૧૫, ૨૧	વાદ્યા	વાદ્યા
"	૧૭	આભયર	આભયતર
"	૨૯, ૩૦	સાદત	સદિત
૨૮૩	૧૮	માત્રામાળા	માત્રાવાળા
૨૮૫	૧	શરીરના	શરીરના
"	૯	સકાલ	સકાલે
૨૮૬	૩૦	જ આણે	જ આણે
૨૮૭	૩૨	તે નિયમે	તે નિયમે
૨૯૦	૨૮	કર્મોના દોષ	કર્મોના કાપ
૨૯૪	૫	હિતોચે	હિતોચે
૨૯૮	૧૦	કહેમાં ૭	કહેમાં ૭
"	૧૭	અવયવરૂપ	અવયવરૂપ
૩૦૦	૨૨	વિષયમાં	વિષયમાં
૩૦૧	૩૪	મર્થ	મર્થ
૩૦૩	૮	સાધનોને	સાધનોને
"	૨૫	માગાદિ	માગાદિ

પ્રક્ર	પાત્ર	આશુદ્ધ	શુદ્ધ
૩૦૪	૭	વિકારક	વિપકારક
"	૨૨	આ	આકે
૩૦૫	૧૭	સહૃદયી	સહિત નથી
"	૩૨	ઘટ્ટ્યાનિ	ઘટ્ટ્યાનનિ
૩૦૮	૨	અતે	અને
"	૧૫	કન્યાપણા	કન્યાપણા
૩૦૮	૧૧	ખતા યો	ખતા યો
૩૧૦	૨૪	પાણામ	પરિણામ
૩૧૬	૩૪	જે છુદ્દે	છુદ્દે
૩૨૧	૩૩	વર્તમાનઆદિમી	વર્તમાનઆદિમી
૩૨૨	૧૦	ધર્મના	ધર્મના
૩૨૪	૧૫	અ સન્દે	અ સન્દે
"	૨૮	પદાર્થના	પદાર્થના
૩૨૭	૪	કર્મ	કર્મ
૩૨૮	૧૭નાક...આયુષ્યપાપાકને	નાદિ આયુષ્યપાપાકને	નાદિ આયુષ્યપાપાકને
૩૩૩	૩૪	વ	સર્વ
૩૩૭	૬	આગમી	આગમી
૩૪૦	૧૯	પ્રાતિમશ્રાવણ	પ્રાતિમશ્રાવણ
૩૫૦	"	યોગીનું	યોગીને
૩૫૪	૨૬	રૂપે	રૂપ
૩૫૫	૧૪	પદાર્થો	પદાર્થો
૩૫૬	૨૩	નીચાવાદિ	નીચાવાદિ
૩૫૭	૨૨	ધર્મિત	ધર્મિત
૩૫૮	૧	પદાર્થના બદલું	પદાર્થના બદલું
૩૮૧	૨	આશુકલ	આશુકલ
"	૧૭	કર્મ	કર્મ
૩૮૭	૨૫	સેવ	સેવ
૩૮૭	૧૭	દેવશરીરમાનું	દેવશરીરમાનું
૩૮૮	૧૮	રૂપ	રૂપ
૩૮૯	૧૨	તથા	તથા
૪૦૧	૩૩	પદાર્થ	પદાર્થ
૪૦૪	૩૧	પણ	પણ
૪૦૮	૧૭	ગાપક	ગાપક
૪૧૪	૩	આમરને	આમરને
૪૧૬	૨૮	અને દલા	દલા
૪૨૦	૨૬	મર્મ	મર્મ
૪૨૨	૧૩	ધર્મ	ધર્મ
૪૨૪	"	ધર્મ	ધર્મ
"	૨૫	નિર્મિત	નિર્મિત

॥ પાતંજલયોગદર્શનમ્ ॥

॥ સવિસ્તરવ્યાખ્યોપેતમ્ ॥

૯૧

હોગકર્માદ્યોગાન્મે નત્યા શ્રીનહર્ગન્ ગુરુન્ ।
સાવધયર્ગેમપ્રોત્ય યોગવ્યાખ્યા વીતન્યતે ॥

નેમ કમ, વિખાડનગેડી રહિત શ્રીનહર્ગન્ ભગવાનને નમ-
મગ્ધ કરીને સાધુ નગની સન્ધ્ય રાત્રિને અર્થે આ યોગશાસ્ત્રનું
વ્યાખ્યાન થાયક

અહિ એ આલેખ કાચ છે ૨ આ યોગશાસ્ત્ર આરંભ ન
નથી તે પરી એનું વ્યાખ્યાન કરુ નવ અનુચિત છે આ વા
હોય વિશેષ યાગ નથી મ નયમ તા ને નિષ્ક્રિય હોય તેનો વા
રામ મના થટતો નથી પણ યાગશાસ્ત્ર નિષ્ક્રિય નથી વાગ્યું ૨ ૨
તાશ્વતર શ્રુતિ કહુ કે ધ્યાનનિગમનાડમ્વાસાદ દવ વ્યાખ્યાનમૂલ્યત્ । અ
નિરત્ત ગૂર રહેતા બોલિ પ આ માટે ધ્યાનરૂપ નિમગ્ન મરી એ
વા આ શ્રુતિથી એ નિષ્ક્રિય થાય છે કે ધ્યાન સમ્પન્ન થઈ પદ્મભિત યોગથી
તત્ત્વગામ થાય છે અન તત્ત્વગામી જાવા દવ સવપાસાડપદ્માન દર્શન
પ્રદેશમમૃતપ્રદાન — આ શાસ્ત્રતર શ્રુતિ અનિષ્ઠા કનેશરૂપ સર્વ
પાશની ત નિ તથા નેગોરો હાય મવાથી તેના કવરૂપ ન મમૃત્યુની
દાનિ મ્યન કરે છે તેમ ન અધ્યાત્મવાગાધિગમન મવાદય ધારો દ
વ ક્ષોકી જહાત અધ્યા મયોગની નિષ્ક્રિય નયારે પરમા માત્રા
ત ૧ થાય છે ત્યારે એ ધી- પુરના કહિસોડ જતા નેડે—એ
શ્રુતિ તથા મસ્તિયાગાત્તયા વાગ સમ્યક્તાત્તર જહાવા ૨ એ મીમ બ
ગવર્ગીતાનુ રચન પણ એ ન કરે છે કે યોગથી તત્ત્વગામ તથા
તદ્વત્ । મન નેશોને હાય થાય છે અથાત્ અનન્યમુક્તિ થાય છે શ્રી
બ્રહ્મપુરાણ મા પણ રૂપ કહ્યું છે મયરિમનસાલત્તમાત્માન વાગા જા
નાત કવલમ્ । તસ્માત્તાત્મામારમ્બ જાવ-મુક્તા અવદયો ॥ ને કહે એ
ગી પોતાના આત્માને નિર્મિતે । ચિન્માનરે દૃઢ રીને અનુભવે ૨
તે મગથી તે અવન્યમુક્ત થાય છે આત્માન આ સાચો નિષ્ઠાવ

વિષય જે યોગ તે જીવ-મુક્તિરૂપ ફલને આપનાર હોવાથી આ શાસ્ત્રનિષ્ફલ નથી અને તેથી જ્ઞાનારબ્ય નથી એ સ્પષ્ટ દેખાય છે.

આ શાસ્ત્ર અનારબ્ય કરવામાં બીજી કારણ એ હોય શકે કે એનો વિષય અસમ્યક્ હોય. પણ તેમાં પણ નથી. હિંચિત સાધનના યોગ્ય અભ્યાસપદે તથા ક્લેશાદિનાં સ્પર્શથી રહિત શ્રીપુરુષસિંહ જગવાનના અનુમંદપદે યોગ સાધ્ય થાય છે. શ્રીપતંજલિ બગવાન પણ દંશરગ્ગણવાદ્વાં એ સૂત્રથી એ જ અર્થનું બોધન કરે છે. ચેતાશ્વતર શ્રુતિમાં તત્ કારણ સાંસ્યયોગશિગમ્યં તો સર્વતુ ક્ષરણ વિચાર તથા ચિત્તવૃત્તિની એકાગ્રતારૂપ યોગથી જણાય છે. ઇલાદિ વચનોથી તત્ત્વજ્ઞાનપ્રતિયોગને સાધનરૂપ કહી વર્ણવે છે. જે યોગ અસાધ્ય હોય તો હિંચિત શ્રુતિ અસમ્યક્ સાધનનો બોધ કરનાર હોવાથી વ્યર્થ છે. તેથી પણ યોગ સાધ્ય છે એ સિદ્ધ થાય છે. આથી વિષયના અસંભવરૂપ હેતુ પણ અસિદ્ધ છે. તેથી પણ આ શાસ્ત્ર આરબ્ય છે.

યદપિ આ શાસ્ત્ર સમયોજન છે તથા એનો ત્રિવિધ સંભવિત છે તથાપિ વિચારપ્રધાન શાસ્ત્રરૂપ વેદાન્ત ગતાર્ય છે તેથી આ શાસ્ત્ર અનારબ્ય છે—એ કહેતું પુકત દેખાતું નથી. કેમ કે જ્ઞાનથી મોક્ષ થાય છે એ વાત સત્ય છે તથાપિ જ્ઞાન પોતાના સ્વભાવથી શરીર તથા અંતઃકરણ વા. ચિત્તના નિર્લેહક પ્રારબ્ધકર્મનું વિરોધી નથી તેથી જ્ઞાનીએ જ્ઞાન થમાપછી પણ અવશિષ્ટ પ્રારબ્ધને બોગવી ક્ષમ કરવાં પડે છે. જ્ઞાન જાતે હિંચિત પ્રારબ્ધનું વિરોધી નથી એ વાત શ્રુતિમાં સ્પષ્ટ કહી છે. શ્રુતિ કહે છે કે તત્ત્વતાવદેવ ત્વિર જાયમ વિમોક્ષેડય સપત્સ્યે—તે તત્ત્વજ્ઞાની મહાત્માને શરીર છૂટે. એટલો જ વિદેહકૈવલ્યમાં વિલંબ હોય છે, અને શરીર છૂટવાથી તે અદૈત અત્યરૂપ થઈ રહે છે. આથી એ સ્પષ્ટ છે કે વિચારપ્રધાન માર્ગે તત્ત્વજ્ઞાનને પામેલા મહાત્માને વિદેહકૈવલ્ય તાકાત પ્રાપ્ત થતું નથી. એથી ઉચ્છેદ યોગથી સંચિત તથા ક્રિયાશુની સાથે પ્રારબ્ધને પણ ક્ષમ થઈ શકે છે અને તેથી તાકાત વિદેહકૈવલ્ય પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. શ્રી વિષ્ણુપુરાણમાં વિનિષ્પન્નસમાધિસ્તુ મુક્તિં તત્રિવ જન્મનિ પ્રાપ્નોતિ યોગી યોગાગ્રિદશ્યકર્મચ ચોડચિત્તાત્ ॥ જે યોગીને અસંખ્યાત સમાધિસિદ્ધ થઈ છે અને તેથી જ્ઞાન સમય કર્મ હઠખીજ થઈ જાય છે તેને આ જન્મમાં જ તાકાત મુક્તિ મળે છે ઇત્યાદિ વચનોથી ચેતાથી તાકાત વિદેહકૈવલ્ય મળી શકે છે એ સ્પષ્ટ થાય છે. મોક્ષકર્મમાં પણ નાસ્તિ સાંસ્યસમજ્ઞાનનારિત યોગમમંચલગી ઇત્યાદિ વાક્યથી એ જ અર્થ કહે છે કે અધ્યાત્મવિચારથી થતા જ્ઞાનજેવું જ્ઞાન અને યોગના સમાન બને નથી; કેમકે યોગથી સંપૂર્ણ પ્રારબ્ધ કર્મ

મૈત્રુ પશુ અતિક્રમણ કરી શકાય છે આ પ્રમાણે જ્ઞાનથી અધિક ફલવાળો યોગ હોવાથી તત્પ્રતિપાદક શાસ્ત્ર જ્ઞાનનું પ્રતિપાદન કરનાર શાસ્ત્રથી ગતાર્ય નથી કદાચ જ્ઞાન ને યોગ બનેસમાન ફલવાળા સમુદાયે તો પશુ જ્ઞાનમાર્ગ સાધનચક્રદ્વયસંપન્ન માણુસને જ અનુકૂલ છે, અન્ય સર્પને એ સ્વધાર્ય ફલ આપતો નથી, અને આ યોગમાર્ગ છે તે તો સ્વમાદિત અત કરણુજ્જ્વાળાને તથા વિસિખ્ત અંત કરણુવાળાને એમ પ્રાયશઃ સર્પને યથાર્થે જ્ઞાનો આપનાર છે તેથી યોગ ગતાર્ય માનીએ તોપશુ અધિકારીબેદથી પશુ તદ્વિધમક શાસ્ત્ર આરબ્ય હરેછે તો પછી અપારે અનૈક પ્રમાણોથી યોગનું અધિક ફલ સિદ્ધ થાય છે ત્યારે તદ્વિધમક શાસ્ત્ર આરબ્ય આરબ્યવાયોગ્ય હરે જોમા શુ કહેવું હતું

આ પ્રમાણે અનેક રીતે આ શાસ્ત્ર આરબ્ય હરે છે તથાપિ એ શાસ્ત્ર ચુરુભૂતક નથી તેથી પુનઃ અનારબ્યતા પ્રાપ્ત થાય છે એ શકાનો ઉત્તર આપના તથા પરિણામે યોગશાસ્ત્ર આરબ્ય છે એ પ્રતિપાદ કરતા શ્રીપર્વજનિ કહે છે કે—

અથ યોગાનુશાસનમ્ ॥ ૧ ॥

સૂત્રાર્ય —યોગાનુશાસન નામનું શાસ્ત્ર અધિકૃત (આરબ્ય કરવાયોગ્ય તથા આરબ્યનું) અણુવું.

અથ —કોઈમા અથશબ્દના પ્રશ્ન, કાતસ્ત્ય, આનતર્ય, મગલ અને અધિકાર એટલા અર્થ આપ્યા છે અમરકોષમા કશું છે કે મગલાનતરારમપ્રસકાસ્ત્યેષ્વયો ક્વચિત્ । મગલ, અનન્તર, આરબ્ય (અધિકાર,) પ્રશ્ન અને કાતસ્ત્ય એટલા અર્થનિરે અથો અને અથ શબ્દો વપરાય છે તેમા આ સ્થળે પ્રશ્ન અને કાતસ્ત્યરૂપ અર્થની તો પ્રાપ્તિ જ આવતી નથી, કેમકે આ અથશબ્દ આરબ્યક સૂત્રસ્થ છે અને આરબ્યક સૂત્રસ્થ અથશબ્દ માત્ર ત્રણ અર્થમા જ વપરાય છે શ્રીમાત્રકવિષે કહ્યું છે કે જ્ઞાનવૈકલિકારે જ મગલાર્થે તથિત જ । જ શશબ્દોદ્ભવ શબ્દો હત્વર્થ સમુદારેત ના આનતર્ય, અધિકાર અને મગલ એ ત્રણ અર્થમા જ અથશબ્દ વપરાય છે તેથી આ અથશબ્દનો આનતર્ય, મગલ અને અધિકાર એટલે આરબ્ય એ ત્રણમાર્ગી કયો અર્થ છે તે વિચારવાનું છે

(૧) ત્યા આનતર્ય અર્થ તો નથી આનતર્યના એ અર્થ માય છે ને એક પાર્ય અન્ય પદાર્થથી ભિન્ન હોય તે તેનાથી અનવર કહેવાય છે જેમ અથથી ગાય અનતર છે એટલે ભિન્ન

છે આ અર્થાન્તરવશ્ય અર્થે આ તપનો યોગ : અર્થ છે મુખ્યાર્થમાં જે બે પદ્યાવાચ્યે કાર્યકાળભાવ હોય છે તે પદ્યોમાંનું જે કાર્ય તે કારણથી અનંતર દેવાય છે આ સ્થગે આ બનેમાથી કોઈ પણ અર્થમાં અથશબ્દથી આનંતર્ય લેવું કશિન મથી પ્રથમ મુખ્યાર્થ લઈ જોઈએ. આ અધિપરમ્પર હોવાથી એનો એ અર્થ છે કે યોગાનુશાસન નામનું - શાસ્ત્ર આગ્રહાય છે આથી એ અપદ છે કે આ સૂત્રથી શાસ્ત્રના આરભથી પ્રતિજ્ઞા પ્રાય છે શાસ્ત્રનો પ્રતિપાદ વિષય જે યોગ તેના આગ્રહની પ્રતિજ્ઞા નથી તેથી શાસ્ત્રના આરભમાં જે હેતુ હોય તે ધર્મી આનંતર્યનો અથશબ્દ મોક્ષ દર્શ યોગનો આરભ કરનાર અધિપરી ઇં પ્રિયો હોય (જેના કે ની મંદ ભગવદ્ગીતામાં ગાત્યદત્તસ્તુ યાગાગ્રસ્ત નૈવેશતમનઘન । ન જ્ઞાતિ સ્વેપ્રજાલસ્ય જાગ્રતા નૈવ જાગ્રત ॥ અત્યાહાર ક્રમ્નાઃ નિયમે યગીતે આહારગિતા રહેનાર અતિનિદ્રા લેનાર તથા અરિઃ ભગવાન નર નાર માણુમને યોગ સિદ્ધ થતો નથી—ઇત્યાદિ વચનોથી ઇત્યા મિ તાહારત વગેરે તેમજ જવાહાર પ્રયાસથી પ્રજ્ઞાને પાંચમપ્રદ । જ નતગચ્છ ગૈલ્ય ચ પહમિયાગા વિનુદવાન અત્યાહાર, ત્યક્તું યયાસ નજ દપ મિનિ નિયમેનું એદણુ જનમગ બો દિવ્યની લે ૧૫તા એ જનકે યોગનો વિનાશ થાય છે ઇત્યાદિ દ્વયોગપ્રદીપિકામાં મહેવા ત્યા ત્ય દોરોઉપરથી નીચળતા ગુણે વગેરે) યોગ્યામનો અરભ કરવામાં હેતુરૂપ છે પણ યોગ વિષયનું પ્રતિપાલન કરવામાં હેતુરૂપ નથી તેથી એ પ્રિયોલોથી આનંતર્ય ૧૧૪ ગેમ નથી થાય અને આરભ કરવામાં તો માન આ બ કરવાની ઇચ્છા હેતુરૂપ છે ન કે અગ્રથી આનંતર્ય પણ આ સ્થગે લગાય એમ નથી કેમકે આ બ કરવાની ઇચ્છા હોય તથાપિ એ શાસ્ત્ર નિષ્કરોજન હોય વા શુરમુલક નહિ હોય તો અનારભ્ય છે અને નહિ નો આરભ્ય છે તેથી પૂરેમાં વી ઇચ્છા બાજને આરભ્ય કરવામાં હેતુરૂપ નથી તેથી સરથા મુખ્યા થમાં આનંતર્ય ઘટતું નથી

। આનંતર્યનો બીજો અર્થ જંઘાનાગ્રન્થ છે તે પણ આ અર્થે લેનાય એમ નથી કેમકે મહિષવ્ય ધૂંદ્રાદૃગ અર્થથી આ અર્થાન્તર છે એ મ દોરતું અધોગત્ય લેવું જોઈએ એ ત અર્થથી અધતરત્ય મહિષે તો પ્રથમ તો તેમાં અમુક અર્થથી જન્મતું એમાં ગામ પણ નિયામ નહિ રહે એવો જીવ તો તેમ જન્મથી આ સૂત્રથી આ શાસ્ત્ર આરભ્ય છે એવું જાણુ છે તે નહિ મિદ્ય ૪ । તેથી પૂર્વનકૃત અર્થ ન આ અધોગત છે એનું જ માલક યકાય પણ ત પણ અ

યોગ્ય છે, કારણ કે આ આરબક સૂત્ર છે તેથી એની પૂર્વે કોઈ પણ અર્થ પ્રદાન નથી તેથી અથશબ્દથી અર્થાનરત્વરૂપ અર્થ પણ લેવાય એમ નથી તેથી એ મિદ્ધ થયું કે મુખ્ય અને ગાણ બનેમાંથી કોઈ પણ અર્થમાં અથશબ્દનો અર્થ આનતર્થ નથી.

(૨) અથ શબ્દનો બીજો અર્થ મગવ છે તે પણ આ રથ-
જે સેવાય એમ નથી કેમકે એ અર્થનો વાક્યાર્થસાથે અન્ય કરી શ-
કાનો નથી શાસ્ત્રારંભે મગવાચરણ કરવું જોઈએ એ નીતિનું પાલન
સૌ અથ શબ્દના ઉચ્ચારણ વાચરણ માત્રથી થાય છે તેથી તેમાં
પણ અર્થનો વાક્યાર્થ મગવ લેવો નિર્બંધ છે અનિમા કહ્યું છે કે
ઉચ્ચારણાચરણ દ્વારેતૌ પ્રજ્ઞા પુરા । કળે મિત્વા વિતિયાંતૌ તસ્મા-
ન્માર્ગાલિપિમી ॥ ઉચ્ચાર અને અથ શબ્દ આ બન્ને શ્રીમદ્માત્રા બાળવા-
નના કળમાંથી નીકળ્યા છે તેથી એ શબ્દ માગસિક છે એટલે મંગ-
લપ્રયોગનગી સિદ્ધિ યરના છે આ અનિમા અથ શબ્દના ઉ-
ચ્ચારણ માત્રથી મગવની સિદ્ધિ થાય છે એ મિદ્ધ થાય છે તથા શા-
સ્ત્રારંભે મગવ નથી કહ્યું તેથી એ માત્ર વ્યાખ્યા કરવાયોગ્ય નથી
એ કોઈ પણ દૂર થાય છે. તેથી મગવાચરણમાં અથ શબ્દનો અ-
ર્થ મંગલ કવો ઉચિત નથી

(૩) પરિગ્રેયાત્ ને અધિકાર ॥ આ બંધ અર્થ છે તે જ આ
અર્થે લેવાય છે, એટલે અર્થનો અર્થ કારણ્યત આરબાય છે એ થ-
યો. અર્થનો અર્થ આરંભ મિદ્ધ થનાથી આ સૂત્ર અધિકારસૂત્ર કહે-
વાય છે એ સૂત્રનો શાસ્ત્રની મગાસિપર્યત આધિકાર છે.

યોગાનુષ્ઠાસનમ્—યોગસ્ય ચતુર્થાસનમ્—યોગનુ અનુશાસન, અનુશિ-
ષ્યતે વ્યાખ્યાયતે સ્વચ્છાન્નરૂપમેદોવાયકસંયેન—સક્ષણ, ૨૫
૩૫, ૫૬, ૬૫૫ અને ૩૬ કરીને ૭૮૩ વ્યાખ્યાન કરાય છે તે. આ
અનુશિષ્ટથી અનુશાસનનો અર્થ સ્વચ્છાન્નરૂપ પતિપાદન એટલે વ્યાખ્યા-
ન યરનાર શાસ્ત્ર થાય છે તેથી યોગાન્ એટલે યોગનું વ્યાખ્યાન કર-
ત શાસ્ત્ર, અર્થમાં તો યોગાનુષ્ઠાસન મામનું શાસ્ત્ર. સૂત્રકારે યોગશાસન
નહિ કહેતા જન્ ૫૩ વંશર્થ છે તેથી એ મૂલ્યુ છે કે આ શાસ્ત્ર કે-
વલ જાણું નથી, પણ યોગનુ પ્રતિપાદન યરનાર શ્રીદિરદ્યગર્ભ બગ-
વાનના કહેતા અનિવિરુદ્ધ શાસ્ત્રને અનુમગીને રચેલું છે તેથી આ
શાસ્ત્ર આગોચ્ચારણાત્મક સાસન૩૫ નથી પણ અનુશાસનરૂપ છે.
યાગરૂપ (મહિત્તામાં કહ્યું છે કે દિગ્વિગમો યોગસ્ય વચ્ચા નાડ્ય. પુ-
રાણત —યોગના આચરના શ્રીદિરદ્યગર્ભે છે અન્ય કોઈ નથી.

અનુશાસન ૫૬ ચાપરથી આ શાસ્ત્ર શ્રીદિરદ્યગર્ભપ્રાપ્તિ શા-

૬ . જ . . . વ્યવસ્થા
અને અનુમતીને રચાયેલું છે એ બતાવ્યું છે અને તેથી એ પદ્યો
'આ રાજ્ય ગુરુમૂલક નહિ હોવાથી અનારબ્ય છે એ આલેખનું પ
ણ સનમરે ખડન કર્યું છે

આથી સૂત્રનો અર્થ એ થયો કે ચોગાનુસાસનમ્ ચારમ્યતે યો
ગતુ અનુસાસન કન્નાર રાજ્ય આરભાય છે અથવા અહિંથી અ
ધિકૃત થયું જાણતું આ અધિકારસૂત્રથી રાજ્યના અનુબંધચતુર
યનું પણ સૂચન થાય છે ત્યાં બહુત્પાદકનો વ્યાપાર સાધવરિત્યકહો
યછે તેથી આગળપરથી પ્રતિજ્ઞાત થયેલા આ ચોગાનુસાસનનું ક્રમ યો
ગ હોવાથી આ રાજ્યનો પ્રતિનાય વિત્ત યોગ છે એ સિદ્ધ થાય છે
વિત્તવૃત્તિના નિરોધરૂપ યોગથી સિદ્ધ થતી ઋતુભરા પ્રજા તથા કો-
શાદિ દગ્ધનીજ થવાથી સિદ્ધ થતી નિરોધમુક્તિ એ આ રાજ્યના
દૃવ છે તે દૃવની ઇચ્છાથી યોગની જિજ્ઞાસા રાખનાર માણુમ અ
ધિકારી છે વિષયનો તથા રાજ્યનો પ્રતિપાદનતિપાદકભાવ સંબંધ
છે, ફલસાથે પ્રાધ્યપ્રાપકભાવ સંબંધ છે વગેરે

આ પ્રમાણે આ પ્રથમ સૂત્રથી ચોગાનુસાસન નામનું રાજ્ય આ
રમ્ય છે એ પ્રતિજ્ઞા કરી એ રાજ્યનો વિત્ત યોગ છે, આ યોગ એ
કહે શું એ પ્રશ્ન થાય છે તેનો ઉત્તર આપનારે તેનું લગણું કરવાની
ઇચ્છાથી સૂત્રમારે દ્વિતીય તૃતીય સૂત્રનો આરભ કરે છે

આદિ એ આલેખ પ્રસિદ્ધ છે કે એ લક્ષણતિપાદક સૂત્રો વ્યર્થ
છે કેમકે યોગનું લનણ કરવા કરી આવસ્થા નથી યોગ શ-
બ્દનો અર્થ વ્યાકરણી પ્રાગ્જ્ઞાપ્ત આવે છે એ શબ્દ સમાધિવાચક
સુગ્ધ ધાતુપદ્યથી બહુત્પન્ન થયો છે તેથી સમાધિરૂપ અર્થો બહુત્પત્તિ
માત્રથી બોધન કરે છે અર્થાત્ બહુત્પત્તિમાત્રથી એનો અર્થ સમજાય
છે તો પછી લક્ષણની શું આવસ્થા છે કે જે જ નહિ

એનો ઉત્તર એ કે યોગ્ય વિચારથી યોગનું લક્ષણ આવશ્યક
જ કરે છે કારણ કે પ્રથમ તો આગળુપ્રથમ પ્રમાણ બાદ એ તો
તેથી પણ યોગનો શો અર્થ છે તે નિમિત્ત થયો નથી યોગ શબ્દ
સુગ્ધ ધાતુપદ્યથી સિદ્ધ થાય છે એ વાત ખરી છે પણ સુગ્ધ ધાતુ
જન્મ સમાધિવાચક છે તેમ જ સંયોગવાચક પણ છે તેથી આ
યોગશબ્દ સમાધિવાચક સુગ્ધ ધાતુપદ્યથી આવે છે કે સંયોગવાચક
સુગ્ધ ધાતુપદ્યથી આવે છે અર્થાત્ યોગનો અર્થ સમાધિ છે કે સ
યોગ છે એ વ્યાકરણમાત્રથી નિશ્ચય કરી શકાય એમ નથી તેથી
એ સમય દૂર કરવા યોગનું લક્ષણ પ્રત્યુ આવસ્થા છે કદાચ
લક્ષ્ય કે યોગ શબ્દ સમાધિનો વાચક છે તો તેટલાથી પણ

નિર્વાહ યાવ એમ નથી. સમાધિ એટલે એકાગ્રતા, અને એકાગ્રતા તો મધુમતી, મધુપ્રતીક, વિશેષકા અને સંપ્રસાદરૂપ ચિત્તની ચારે અવસ્થામાં છે તેથી એકાગ્રતારૂપ અર્થ યોગનો લઘુએ તો યોગત્વની હક્ત ચારે ભૂમિકામાં પ્રાપ્તિ આવે. પણ તે વિવક્ષિત નથી. તેમજ સમાધિનો અર્થ એકાગ્રતા માત્ર છે પણ તે ચતુર્ક્રિયિત એકાગ્રતા કે પરિપૂર્ણ એકાગ્રતા જ છે એ નિશ્ચય કુગતું નથી, તેથી સામાન્ય-રૂપે એકાગ્રતા જ શ્રદ્ધા કરાય છે. તો તેથી ચિત્તની ક્ષિપ્ત, મૃદ, વિક્ષિપ્ત, એકાગ્ર અને નિરુદ્ધ એ (દ્વિતીય સૂત્રની વ્યાખ્યામાં કહેવામાં આવતી) પાંચે, ભૂમિકામાં કદાચ કદાચ પણ એકાગ્રતા હોવાથી યોગત્વની પ્રાપ્તિ આવે. એ પાંચે ભૂમિકામાં ચતુર્ક્રિયિત કૃત્તિનિરોધ વા એકાગ્રતા વિદ્યમાન છે, જેમને ક્ષિપ્તભૂમિકામાં નિદ્રાકૃતિ તથા સાત્ત્વિક-વૃત્તિનો અભાર છે, મૃદભૂમિકામાં સાત્ત્વિક તથા રાજમૃત્તિનો નિરોધ છે વગેરે તેથી યોગનો અર્થ સમાધિ લઘુએ તો એ પાંચે ભૂમિકામાં યોગત્વની પ્રગટિત આવે છે પણ તે નિર્વક્ષિત નથી. તેથી પણ યોગનું લક્ષણ કયું આવશ્યક છે

આ પ્રમાણે યોગનું લક્ષણ આવશ્યક સિદ્ધ થાય છે તેથી તે કરવાને સ્વકાર ઉત્તર બે સૂત્રો રચે છે તેમાં પ્રથમ કહે છે કે—

યોગચિત્તવૃત્તિનિરોધ ॥ ૨ ॥

સૂત્રાર્થ—યોગ એટલે ચિત્તવૃત્તિનો નિરોધ અથવા ચિત્ત-વૃત્તિની સંપ્રસાદરૂપ અવસ્થા.

આ સૂત્રથી યોગનું અર્થાત્ત્વ બતાવ્યું છે. ત્યાં યોગઃ એ લક્ષ્યનો નિર્દેશ કરનાર પદ છે અને ચિત્ત એ લક્ષ્યનો નિર્દેશ કરનાર પદ છે.

× જે વસ્તુ વા પદાર્થનું લક્ષણ કરવાનું હોય છે તે લક્ષ્ય કહેવાય છે જેમ મનુષ્યનું લક્ષણ કરવાનું હોય ત્યારે મનુષ્ય પદાર્થ લક્ષ્ય છે એ લક્ષ્યમાં રહેલો જે અસાધારણ ધર્મ તે લક્ષણ કહેવાય છે જેમ મનુષ્યમાં રહેલો મનુષ્યવરૂપ ધર્મ અસાધારણ એટલે લક્ષ્યને સંબંધીય તથા વિબંધીય પદાર્થમાંથી વ્યાજ્ઞ કરનારો જેમ મનુષ્યત્વ ધર્મ એવા પદાર્થરૂપ અન્ય પ્રાણીઓ જે મનુષ્યનાં સંબંધીય કહેવાય તેનાથી તથા જડ પદાર્થરૂપ ચટપટાદિ પદાર્થો જે જડ હોવાથી મનુષ્યથી વિબંધીય કહેવાય તેનાથી પોતાના આગ્રપરૂપ લક્ષ્ય મનુષ્યને વ્યાજ્ઞ કરનાર હોવાથી લક્ષ્યનિષ્ઠ અસાધારણ ધર્મ છે, એ

વિત્તશક્તિનિરોધ. = ચિત્તની વૃત્તિઓનો નિરોધ, એટલે ચિત્તની નિરુદ્ધ વા મસ્તકને જાણ્યા.

વિત્તશક્તિ - સત્ ૧૨૨ સં અને તમસુ એ ત્રણ દ્રવ્યોનું બનેલું દ્રવ્યવિગ્રેય ચિત્ત કહેવાય છે. ચિત્તો બુદ્ધિસત્ત્વ, અતઃ ગુણ વગેરે સંગ્રાઓ પણ આપવામાં આવે છે. અગર એ વિત્ત નુ દ્રવ્યોનું બનેલું છે તથાપિ એનું મુખ્ય ગરણ પ્રધાનપણે ગદેનું સત્ત્વ છે. તેથી એને બુદ્ધિમત્ત કહેવામાં હોય નથી એ ચિત્તને મનુષ્ય મતા થનાર વિવિધ ક્ષાન્તોને વીધે થતા એના પશ્ચાત્તરવિગ્રેય વૃત્તિ કહેવાય છે. જેમ સુખમાયો ક્ષિપ્રો નાકગેહ તે સુવના પશ્ચાત્તરવિગ્રેય પશ્ચાત્તર છે તેમ વિવિધ દ્રવ્યથી બનેલા ચિત્તના કિલ્લસદૃશ જે પશ્ચાત્તરવિગ્રેય તે વૃત્તિ કહેવાય છે (શક્તિનું વિગ્રેય રિગ્રેય. આગળ પ્રમ ગણાત્ ૨ પુ ૮ તેથી આ ગ્રંથને વિગ્રેય કહ્યો નથી) એ ચિત્તની

લગણ યથાથ દોરાના જે નમુ પ્રગર. દોરેથી રહિત હોયું જોઈ એ તે દોરો અમુ નમુ એ વામિ ઓ અનિચ્છાપિ છે અમબવ એટલે લક્ષ્યમ નમા નદિ જેનું તે જે ધર્મ લક્ષ્યનિ દોષ તેજ તે તુ લક્ષ્યમ અનુસાર પણ જે ધર્મ લક્ષ્યમાનમા નદિ રહેતો દોષ એટલે અમ ન દોરાનો દોર તે તેનું નામ નદિ કહેવાય જેમ કે મનુષ્યનુલભ્યુ બતાવતા કહેણ કે જે ખરીચાગો દોષ તે મનુષ્ય ખરીચાગો એ ધર્મ મનુષ્યમા મા નથી હોતો તેથી અમબાગો અમલ છે અને નથી મનુષ્ય સદાચ નથી.

નુલ્પામિ એટલે નુલ્પા સર પ્રદેશમા નદિ ગદેનું તે જેમ વિગ્રેય દોષ ન મનુષ્ય એમ કહીએ ત્યારે મનુષ્યપ નુલ્પાપ વિગ્રેય. લગણ થવો એ ધર્મ ચીનસ, પત્રબિ યાગવદા. વગેરે મનુષ્યમા છે તેથી અમલપ મનુષ્યમા એક દેશમા છે પણ અન્ય મનુષ્યો જેઓ અમલ છે તેમા નથી, તેથી લક્ષ્યના સર પ્રદેશમા નથી, જો તેથી અમલ વિગ્રેય છે તેથી ધર્મ લગણ નથી એટલે વગર લગણ લગણે તો અમલ મનુષ્યો મનુષ્ય નદિ કહેવાય એ દોર આરોહ નુલ્પામિ એટલે અમલપ નુલ્પામા પણ રહેણું તે જેમ નુલ્પામિવાળા દોષ તે મનુષ્ય જેમ કહીએ ત્યારે અનુલ્પામિ એ મનુષ્યનુલ્પાપ, એટલે અમલપ મનુષ્યમા છે પણ તેની સર પ્રદેશમા નથી પણ છે તેમા અમલપ નુલ્પામા રહેતો દોષ એટલે અમલ નુલ્પામા છે એટલે અમલપ મનુષ્યમા છે.

રૂપિણોનો નિરોધનું તે યોગકહેવાય છે. નિરોધના આધારણ અર્થે આ-
ભાવ તથા એકાગ્રતા છે. પણ આ સ્વેગે એકાગ્રતાને માધી એકે સેવાય
એમ નથી. જો અભાવરૂપ અર્થે સ્વેગે તો ચિત્તરૂપિણો અભાવ
તે યોગ થયો. એ તો સર્વથા સિદ્ધ છે કે અભાવથી આવની ઉત્પત્તિ
થતી નથી. તેથી જો અભાવરૂપ યોગ દોષ તો એમાથી આવની
ઉત્પત્તિ નહિ થાય, પણ આગળ એવું કહેવામાં આવ્યું છે કે એ નિ-
રોધરૂપ યોગ સ્વસસ્કાન્ને ઉત્પન્ન કરે છે, એટલે મન્દાનરૂપ બાદ
પદાર્થને ઉત્પન્ન કરે છે. જો યોગનો અર્થ અભાવ લઈએ તો
એ અયુક્ત કરે તેથી નિરોધનો અર્થ અભાવ લેવો યોગ્ય નથી.
તેમ જ જો યોગનો અર્થ એકાગ્રતા લઈએ તો ચિત્તરૂપિણી એકાગ્રતા
એટલે સમાધિ તે યોગ થયો પણ નનાધિને નો અભાવ મૂળકારે
યોગના અંગરૂપ ગણી છે તેથી જો એકાગ્રતા અર્થે લઈએ તો અર્થ
જે જ અંગી થાય તેથી અંગાગિ વ્યવહાર અયુક્ત કરે તેથી એ
અર્થ પણ સેવાય એમ નથી તેથી નિરોધવન્ને અસ્વાપ્ન નેમા નિરોધ થાય છે
તે અવસ્થા—એ વ્યુત્પત્તિથી નિરોધનો અર્થ જનિતા અભાવવાળા
ચિત્તની અવસ્થાવિશેષ એ લેવો યોગ્ય છે નિરોધનો જે સાધારણ
અર્થ અભાવ થાય છે તેમા ને આ અર્થેમા જાતો કર નથી કેમકે આ
જાતમા અભાવને અધિરૂપરૂપ જ માન્યો છે, અર્થાત્ અભાવ અવિદ્ય
રૂપથી પૃથક્ વસ્તુ માની નથી તેથી ચિત્તરૂપિણો અભાવ એ ખરું
જોતા એ મતપ્રમાણે ચિત્તની અવસ્થાવિશેષ છે તથાપિ અભાવ
અર્થે લેવાથી અભાવને પ્રાધાન્ય પ્રાપ્ત થાય છે અને અભાવવાળી અવસ્-
થા લેવાથી અવસ્થારૂપ બાદરૂપ અર્થને પ્રાધાન્ય આપે છે, તેથી રૂપિણો
અભાવવાળી અવસ્થા યોગનો અર્થ લઈએ ત્યારે એ અવસ્થા બાવરૂપ
અર્થે દોષથી રૂપરૂપ બાવ અર્થને ઉત્પન્ન કરી શકે એમ
કહેવામાં કયો દોષ નથી. તેથી ચિત્તરૂપિણો નો અર્થ ગિદ્ય થયો કે
નિરોધવન્ના પશિયામરૂપ રૂપિણોના અભાવવાળા ચિત્તની અવસ્થાવિ-
શેષ, અર્થાત્ સસ્કારરૂપ અવસ્થા.

ઉપર નિરોધરૂપ યોગનો અર્થ એકાગ્રતા નથી, એમ દંબુ ને-
મી એ શકા થાય છે કે, જ્યારે એકાગ્રતારૂપ સમાધિ યોગનો અર્થ
નથી ત્યારે એને યોગ કેવી રીતે કહેવાય, કેમ કે યોગ શબ્દ

મનુષ્યરૂપ લક્ષ્યની સમ્પત્તિ, પદાર્થથી વ્યારૂપિ નહિ થાય, તેથી એ
અતિવ્યાપ્ત થઈ પદાર્થ લક્ષણ નથી, ખરું જાણી લક્ષણના વિશેષ-
નથી જ આ એવું દોષથી રહિતપણું, નીકળે છે તથાપિ અપદાર્થે એ
દોષોને આવ પૃથક્ કરી વર્ણવે છે પ્રકૃતિ અથવા યોગ એ લક્ષ્ય છે
તથા ચિત્તરૂપિણોપલબ્ધિ લક્ષણ છે.

એટલે વિશેષના કારણથી, જે સ્નેહથી તેના લેશમાનથી 'મણ ૧' દિત થવાથી, જ્યારે ચિત્તસત્વ, ખોટાના જ્વભાવસિદ્ધિ, પ્રસાદદિષ્ટે રિયત થાય છે, અને, તેથી, જ્યારે સત્ત્વરૂપ શુદ્ધિ તથા મુરખરૂપ આત્મા જે આલંબ નિવક્ષણ છે તે એના બેદરજાનરૂપ જે વિવેકસાક્ષાત્ હાર તે જ માત્ર વૃત્તિ જેની તરફ છે એવું થાય છે, અર્થાત્ જ્યાં રે ચિત્તસત્વ જેને, યોગી લોકો એક પ્રસંખ્યાન અથવા તત્ત્વજાને કહે છે, તે ધર્મભેદરૂપ સંપાદિને જ માત્ર પ્રિય માની સેવતા, પ્રતીત થાય છે. ત્યારે તે ચિત્તસત્વ એકાગ્ર થયું કહેવાય છે. એકાગ્ર એટલે એક છે અથ જોનું, એટલે જેમ નિવાત સ્થળે રહેલા દીપકની એક અખંડિત-શિખા ચાલી રહે છે તેમ જેની વિવેકસાક્ષાત્કારરૂપ વૃત્તિ અખંડિત રીતે ચાલી રહેલી છે તે. (૫) જ્યારે વિવેકખ્યાનિરૂપ વૃત્તિસદિત ચિત્તસત્ત્વની સમગ્ર વૃત્તિઓ પોતામાં લીન થઈ જાય છે, ત્યારે, તે વૃત્તિમાત્રના અભાવવાળું થયેલું સંસ્કારશેષ ચિત્ત નિરુદ્ધ કહેવાય છે,

આ પ્રમાણે પાંચ પ્રકારનાં ચિત્ત હોય છે અર્થાત્ ચિત્તસત્ત્વની પાંચ બુદ્ધિ હોય છે. એ સર્વ બુદ્ધિમાં મતકિંચિત્ વૃત્તિનિરોધ તો છે. તથાપિ એ પાંચે બુદ્ધિમાંનાં 'વૃત્તિનિરોધ' યોગપદ્ધતી સંપ્રાપ્ત થઈ, પાત્ર માત્ર છેકી જે બુદ્ધિમાંનાં 'વૃત્તિનિરોધ' સંપ્રાપ્ત છે, કેમકે એ 'વૃત્તિનિરોધ' જ છવ્ય-મુદ્ધિ તથા વિદેહમુદ્ધિને 'પ્રમાણનાર છે. ત્યાં એકાગ્ર બુદ્ધિ ને નિરુદ્ધ કહે છે, અને નિરુદ્ધ

પ્રમાણયોગ સધાઈ

'કર્મભૂષણને સિધ્ધિ કરે છે તથા ચિત્તને નિરોધના અભિમુખ કરે છે તેથી એ સંપ્રમાણયોગથી તત્ત્વજ્ઞાન તથા છવ્ય-મુદ્ધિ રૂપ પ્રાપ્ત છે. 'એ સંપ્રમાણયોગમાં જે વિવેકખ્યાનિરૂપ એક વૃત્તિ અનિરુદ્ધ હોય છે તે પાત્ર વૃત્તિ હોવાથી અનામ છે, તેમ તેને મળીને પરવિરાગના બળથી ભિન્ન દેવાય છે ત્યારે વૃત્તિમાત્રનો નિરોધ થવાથી નિત સંસ્કારશેષ થઈ 'અતો પોતાના' કારણમાં લગ્ન પાત્રી જાય છે, જેથી બુદ્ધિમાનમમયે ચિત્તમસ્તરમાં પોતાના પ્રતિબિંબને અર્પણ કરવાથી તત્ત્વ જ્ઞાને સંવેદના હોય એવો દેખાતો અપરિણામી ચિત્તિરૂપ પ્રગટ થાય. ચિત્તમસ્તરના અભાવે અતિભિન્નચિત્તનો મળેલો તેનાથી પોતે રૂદ્ધ મરણે દિવન થયો એવો દેહવાય છે. એ પ્રગટના સંપ્રમાણયોગમાં જેમણે નિતની સંસ્કારશેષ અવસ્થા અસંપ્રમાણયોગ છે, તેથી એ અસંપ્રમાણ યોગથી ચિત્તનો લગ્ન તથા તેથી નિ-

દેહકૈવલ્ય યાપછે.

આ પ્રમાણે તત્ત્વજ્ઞાન તથા જીવન-ચુકિતિપદને આપનાર હોવાથી સંપ્રસાતયોગ, તથા વિદેહકૈવલ્યને આપનાર હોવાથી અસંપ્રસાતયોગ યોગશબ્દથી લક્ષ્ય છે, તથા સિંધાદિ જૂમિકાત્રયમાનો વૃત્તિનિરોધ અલક્ષ્ય છે એ સિદ્ધ થાય છે.

આમ લક્ષ્યાલક્ષ્ય વિભાગ સ્પષ્ટ થવાથી હવે સૂત્રોક્ત લક્ષણની પરીક્ષા કરીએ. આ સૂત્રમાં વૃત્તિનાં નિરોધને યોગ કહ્યો છે, તેથી વૃત્તિનિરોધત્વ એ યોગનું લક્ષણ થયું. એ ધર્મ વા લક્ષણ લક્ષ્યરૂપ સંપ્રસાત યોગ તથા અસંપ્રસાત યોગ એ બંનેમાં વિદ્યમાન છે; સૂત્રકારે વૃત્તિનિરોધ માત્રને યોગ કહ્યો છે, કંઈ સર્વ વૃત્તિના નિરોધને યોગ કહ્યો નથી. જો સર્વ વૃત્તિના નિરોધને યોગ કહ્યો હોત તો સંપ્રસાત યોગમાં અન્યાપ્તિ આવત. પણ વૃત્તિનિરોધને યોગ કહેવાથી અન્યાપ્તિ આવતી નથી નેમ જ એ લક્ષણ લક્ષ્યમાં રહેતું છે તેથી અમંજવ પણ નથી આવતો. તેથી એ લક્ષણ અસંજવ અને અન્યાપ્તિ દોષથી રહિત છે એ સ્પષ્ટ દેખાય છે. તથાપિ જો આ સૂત્રમાં કહેતા લક્ષણને યોગનું સંપૂર્ણ લક્ષણ લઈએ તો અનિન્યાપ્તિ આવે છે. કેમકે સંપ્રસાત યોગમાં આવતી અન્યાપ્તિ અટકાવવા સર્વવૃત્તિનિરોધ તો યોગનો અર્થ લેવાય એમ નથી, તેથી અતકિંચિત્ત વૃત્તિનિરોધ યોગનો અર્થ થયો. અને યતકિંચિત્ત વૃત્તિનિરોધ તો સિંધાદિજૂમિકામાં પણ છે, તેથી વૃત્તિનિરોધત્વરૂપ લક્ષણ સ્પષ્ટ રીતે અતિન્યાપ્ત છે. તેને માટે આ મૂત્રથી યોગનું સંપૂર્ણ લક્ષણ કર્યું છે એમ લેવું યોગ્ય નથી, પણ આ સૂત્રથી માત્ર વિશેષ્ય બતાવ્યો છે અને ઉત્તર સૂત્રથી અવશિષ્ટ રહેતું લક્ષણ પૂર્ણ કર્યું છે. ઉત્તર સૂત્રમાં તદા દ્રઢ સ્વસ્વૈવલ્યપ્રાપ્તિ-તે સમયે દ્રઢા પુરુષ યોગાત્મા શુદ્ધ સ્વરૂપે યિતિ પામેછે એમ કહ્યું છે; તેથી એ મૂત્રથી એ નીકળ્યું કે દ્રઢા પુરુષના સ્વરૂપાવસ્થાનમાં હેતુરૂપ આ યોગ છે. તેથી બંને સૂત્રો મળી યોગનું સંપૂર્ણ લક્ષણ એ સિદ્ધ થયું કે દ્રઢ સ્વરૂપાવસ્થાનરૂપે સતિ વૃત્તિનિરોધવ યોગવત્. દ્રઢા પુરુષની સ્વરૂપે અવન્યિતિ થવામાં હેતુરૂપ એ ચિત્તવૃત્તિનિરોધ તે યોગ આ પ્રમાણે લક્ષણ લેવાથી મહત્તિ અનિન્યાપ્તિ દૂર થાય છે, કેમકે આજ નહીં જૂમિકામાનો વૃત્તિનિરોધ પુરુષની સ્વરૂપાવસ્થિતિમાં હેતુરૂપ નથી તેથી નિરૂપિત લક્ષણથી વ્યાપ્ત થતો નથી. એ લક્ષણમાં પણ અમંજવ અને અન્યાપ્તિ દોષો નથી કેમકે અસંપ્રસાત યોગ પુરુષના સ્વરૂપાવસ્થાનમાં આકાશરૂપ છે અને સંપ્રસાતયોગ અમંજવનાનો હેતુ દોષથી પ-

સમાધિવાચક શુદ્ધ ધાતુપરથી બ્યુત્પન્ન થાયછે તેથી સમાધિવાચક છે એનો ઉત્તર એ કે સમાધિ તથા યોગમા અજ્ઞાન અતર નથી. પણ સમાધિરૂપ અમનો અતિશય તેજ સપ્રમાણ યોગ છે, તેથી એ સપ્રમાણ યોગમા તો સ્પષ્ટ રીતે એકાગ્રતા હોવાથી શુદ્ધ ધાતુનો અર્થ અનુમત થાય છે જે અમપ્રમાણ યોગ છે તેમા એકાગ્રતા નથી તથાપિ અગ અને અગિની અબેદ વિવક્ષાથી એને ઉપચારથી યોગ સગા આપવામા આવેછે તેથી અદોષ છે.

આ સૂત્રથી એ લક્ષણ કર્યુ કે જે નિવૃત્તિઓનો નિરોધ તે યોગ અથવા ચૈતન્યજ્ઞ વૈશ્વિક અર્થમા પ્રવર્તતો નથી પણ ચિત્તવૃત્તિનિરોધત્વ એ જ એ શબ્દનુ પ્રવૃત્તિનિમિત્ત છે તેથી બંને યોગમા આ નિરોધ હોવાથી યોગસગા યોગ્ય જ છે એ લક્ષણની પરીક્ષા માટે (પૂર્વે કહેતા હોયથી રહિત લક્ષણ છે કે નહિ એ વિચારમા?) પ્રથમ શુ લક્ષણ છે અને શુ લક્ષણ છે એ સમજવુ જરૂર છે, એટલે ચિત્તની કયી કયી અવસ્થાઓ યોગ શબ્દથી લક્ષ્ય છે અને કયી અવસ્થાઓ અનલક્ષ્ય છે એ જાણવુ જોઈએ ત્યાં ચિત્તની પાંચ અવસ્થાઓ હોય છે (૧) ક્ષિપ્તાવસ્થા, (૨) મૃગાવસ્થા, (૩) વિક્ષિપ્તાવસ્થા, (૪) એકાગ્ર અવસ્થા અને (૫) નિરુદ્ધાવસ્થા આ અવસ્થાના બેદથી ચિત્ત ક્ષિપ્તા, મૃદ, વિક્ષિપ્ત, એકાગ્ર અને નિરુદ્ધ એ પાંચ પ્રકારના થઈ શકે છે.

અહિ એ પ્રશ્ન થાય છે કે ચિત્ત તો સર્વ એક જ પ્રકારના કહેવાય છે એની પાંચ અવસ્થા વા પાંચ પ્રકાર કેવી રીતે થઈ શકે? એનો ઉત્તર આ પ્રમાણે પ્રેયિતમા પ્રમથ અથવા તત્ત્વગા નરૂપ પ્રખ્યા પ્રસાદ સાધવ વગેરે યુક્તો જોવામા આવે છે તેમ જ ક્રમેરૂપ પ્રવૃત્તિ પરિતાપ, શોક વગેરે યુક્તો, કેતયા પ્રમથ અને પ્રવૃત્તિના પ્રતિજ્ઞાપરૂપ સ્થિતિ, જોગ્ય આચરણ વગેરે યુક્તો જોવામા આવે છે ત્યાં પ્રખ્યા, પ્રસાદાદિ યુક્તો મત્તગુણના છે, પ્રવૃત્તિ, પરિતાપાદિ ધર્મો રજેગુણના છે, અને સ્થિતિ મૌરવાદિ ધર્મો તમોગુણના છે એ શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાના ૧૪ મા અધ્યાયના તત્ત્વ ગણને નિર્મલ્લવાન્ પ્રકાશમ્ભવમયમ્ । મુનયવન યજ્ઞાનિ જ્ઞાનયોગ વચ્ચે ૪૪ કે નિષ્કામ અતકરણવાળા' ત્યાં સદૃશ રશ્મિક મ જિમમાન સ્વચ્છ હોવાથી પ્રકાશધર્મવાળુ તથા શાન્ત ૩ મા- ૨ પોતાના કાંઈરૂપ મુખ તથા જ્ઞાનમા યુરુપો સમ કરાવી ન-ધન કરે છે—ધર્માદિ શ્લોક વગેરે પ્રમાણોથી નિષ્કવ થાય છે અહિ એ ઠાક થાય છે કે સત્ત્વ, રજઃમ અને તમસ એ ત્રણ યુક્તો છે

તો પછી એ ગુણો પ્રકાશ, ક્રિયા અને સ્થિતિ વગેરે ગુણોના આ-
 મય કેવી રીતે થઈ શકે? એનો ઉત્તર એ કે સત્વાદિને જે ગુણ-
 સંગ્રહ આપવામાં આવે છે તે પારિભાષિક છે. એ ગુણ શબ્દનો અર્થ
 ધર્મ નથી. સત્ત્વ, રજસ્ અને તમસ્ એ ત્રણ પ્રકારનાં દ્રવ્યો ॥
 તથાપિ જેમ બાંધન કરનાર રજસ્ગુણ તંત્રીઓને ગુણ કહે છે તેમ
 ચિત્તના અવયવરૂપ આ ત્રણ દ્રવ્યો પણ પુરુષને બાંધન કરનાર
 હોવાથી ગુણ કહેવાય છે. તેથી એ ત્રણ દ્રવ્યરૂપ હોવાથી પ્રકાશદિ
 ગુણોના આશ્રયરૂપ હોઈ શકે એ અદોષ છે. ચિત્તમાં પ્રકાશ, પ્રવૃ-
 ત્તિ અને સ્થિતિરૂપ અનુક્રમે સત્ત્વ, રજસ્ અને તમસ્ એ ત્રણ
 દ્રવ્યોના ગુણો જેવામાં આવે છે તેથી ચિત્ત એક છતાં આ ત્રણ
 દ્રવ્યોથી બનેલું છે એ સિદ્ધ થાય છે એ દ્રવ્યો સર્વ ચિત્તમાં
 એક મુરખે એ સે રહેવાં નથી પણ ન્યૂનાધિકભાવથી રહેલાં છે. તે-
 થી વધપિ ચિત્તમાત્ર સ્વકા ત્રણ દ્રવ્યોનું બનેલું હોવાથી એક પ્ર-
 કારનું છે તોપણ તેના અવયવરૂપ એ ત્રણ દ્રવ્યોના ન્યૂનાધિક અ-
 રાને લીધે તથા ગુણપ્રધાનભાવને લીધે ક્ષિપ્ત, મૂઢ, વિદ્ધિપ્ત, એ-
 કામ અને નિરુદ્ધ એ પાંચ પ્રકારનું કહેવાય છે તે યોગ્ય છે. સ્ત્રી
 (૧) વધપિ ચિત્ત પ્રધાનપણે સત્ત્વગુણનું કાર્ય હોવાથી પ્રખ્યા-
 તા પ્રકાશ ધર્મવાળું છે. તથાપિ બ્યારે પ્રધાનપણે રજ્જેગુણ અને ત-
 મોગુણથી સંસદ્ધ થાય છે ત્યારે અભિમાદિ એધર્મે તથા શબ્દાદિ
 પાંચ વિષયને જ પ્રિય માને છે અને તેથી સંનિહિત તથા વ્યવ-
 દિત વિષયો તરફ જ રજ્જેગુણથી પ્રેરાયેલું રહે છે. આ પ્રકારનું
 રજ્જેગુણથી વિષયમાં જ રત્તિવાળું ચિત્ત ક્ષિપ્ત કહેવાય છે. સા-
 ધારણ રીતે દૈત્યદાનવોનું ચિત્ત સદા આતુ હોય છે. (૨) બ્યારે
 તમોગુણથી અધિકતાથી કૃત્યકલ્પને ન બળુનાર થવાથી ચિત્તસત્ત્વ
 અધર્મ, અજ્ઞાન, અવિરતિ અને અનૈશ્વર્યવાળું થઈ રહે છે ત્યારે તે
 મૂઢ કહેવાય છે. આધારણરૂપે રાક્ષસ, પિશાચવગેરેનું ચિત્ત સદા આ-
 તુ હોય છે, (૩) સત્ત્વગુણના આધિક્યથી જેનું મોહરૂપ આવર-
 ણ જનું રહ્યું છે અને તેથી જે સર્વ વિષયરૂપે રત્તિવાળું થયું છે
 એનું, તથા રજ્જેગુણના લેશથી સપ્રકટ હોવાથી, જે ધર્મ, જ્ઞાન,
 નિરાગ અને એશ્વર્યવાળું હોય છે તે ચિત્તસત્ત્વ વિદ્ધિપ્ત કહેવાય છે.
 વયાધંરીતે આ પ્રકારનું ચિત્ત શ્રીહિરણ્યગર્ભ બ્રહ્માના વગેરે દેવ-
 તાઓનું પ્રાપ્ત સદા રહે છે. (૪) શુદ્ધ સાત્ત્વિક થવાથી બ્યારે
 ચિત્તસત્ત્વ એક જ વિષયમાં ધણા વાંચા કળપર્યંત નિવાત રચેલે રહે-
 સા દીપકની માફક અમંચલ થઈ રહે છે ત્યારે તે એકામ કહેવાય છે.

રંપરાથી હેતુરૂપ છે. તેથી એ બને પ્રકારના યોગમાં નિરપિત લક્ષણ છે અર્થાત્ વ્યસંભવ વાં અત્યોપિત પણ નથી. તેથી એ નિર્દોષ લક્ષણ છે એ સિદ્ધ થાય છે. આ સૂત્રમાં તો એ લક્ષણનો એક મુખ્ય ભાગ માત્ર દર્શાવેલો છે.

હવે ઉપરના લક્ષણનો એક બીજો કહેવો અવશિષ્ટ છે, તેમાં એ પ્રકારનો યોગથી શું પુરોષાયે સિદ્ધ થાય છે એ પણ બતાવવું અવશિષ્ટ છે કેમકે યોગ નિષ્ફળ હોય તો તેને માટે સાધક અતિકટ કરવા કંઈ પ્રયોગને નથી, અર્થાત્ એમ હોય તો યોગવિધ્યની આથી પણ અતિ ઉપયોગી નહિ દે, નેથી યોગનું ફલ કહેવું અવશ્યક છે. તેમ જ આ સૂત્રમાં યોગને ચિત્તરૂપિના નિરોધરૂપ કલા પણ ચિત્ત તથા રૂપિનું સ્વરૂપ જોઈ કંઈ કંઈ નથી. તેથી એ પ્રતિપાદન પણ અવશિષ્ટ છે. એમાંથી ચિત્તરૂપની વ્યાખ્યા કરવાને તથા રૂપલક્ષણનું તથા યોગની ફલનું પ્રતિપાદન કરવાને શ્રીમદ્દર્શક કહે છે કે

તદા દ્રષ્ટુઃ સ્વરૂપેડ્વસ્થાનમ્ ॥ ૩ ॥

અર્થાત્—બુદ્ધિના દશામાં દસ્વરૂપ રૂપિના યોગથી દ્રષ્ટુરૂપ મેવાળા મનાતા શુદ્ધ ચિત્તશક્તિરૂપ-પુરૂષ અસમજાત યોગક્ષણે પોતાના સ્વભાવસિદ્ધ નિર્વિશેષ ચિન્માત્ર સ્વરૂપે સ્થિત થાય છે.

તદા—યોગક્ષણે.

દ્રષ્ટુઃ—દ્રષ્ટા પુરૂષનું દ્રષ્ટાનું વ્યાખ્યાન મુત્કાર જ દિનીય પાદમાં કરે છે. તેથી આ સ્થળે અધિક વિવેચન કરવું આવશ્યક નથી. સ્વરૂપેડ્વસ્થાનમ્=સ્વરૂપે એકલે પોતાના સ્વભાવસિદ્ધ નિર્વિશેષ ચિન્માત્રશક્તિરૂપે, રહેવું જી.

૧ શ્રીરામસ્થપતિમિથ આદિતીય સૂત્રથી જ યોગનું સંપૂર્ણ લક્ષણ ક્યું છે એમ લે છે, અને તેમ લેવામાં જે અતિવ્યાતિ આવે છે તે દૂર કરવા શ્રીપ્રાતઃજ્ઞાન બોધ્યમાંની શીખોતિ જે જ્ઞેયજ્ઞાન અવિવાદિ ક્ષેત્રોને કીધું કરે છે, એ પંક્તિમાંથી, રૂપિનિરોધરૂપ સક્ષાત્તુને જ્ઞેયસંવેદનુચં માત્ર-કલેસલેપના હેતુરૂપ હોઈને એ વિશેષણથી વિશિષ્ટ કરે છે. તેથી જ્ઞેયસંવેદનુચં માત્ર શુદ્ધનિરોધનું યોગ્યમ્—કલેસલેપની હેતુરૂપ, રૂપિએના નિરોધ તે યોગ્ય એમ સંપૂર્ણ લક્ષણ કરે છે. તવાપિ આ સૂત્રી સૂત્રથી જ સમાધાન થવું હોય તો સૂત્રી પદારથી હેતુ શોધવા જવાની આવશ્યકતા નથી. તેથી ઉપરની વ્યાખ્યામાં સૂત્રી જ સમાધાન આપ્યું છે.

૧. આ સૂત્રથી એ કુદ્યુ કે અસંપ્રગત, યોગકોને, પુરુષ, પોતાના શુદ્ધ, શુદ્ધ, મુક્ત સ્વભાવે સ્થિત થાય છે. બહુ- જોતાં પુરુષ, સદા સંવેદા-મુક્ત નહીં છે તથા પિચિત્તરૂપ કષાધિમાં સંબંધથી, બદલાવ્યાને પામ્યે, કહેવાય છે તથા એ ચિત્તને અપાય થયે કષાધિનો નાશ થવાથી, મુક્તાવસ્થાને, પામ્યો કહેવાય છે. જેમ, સ્ફટિકમણિ જાતે; સદા શુદ્ધ છે તથા પિ બહુકુસુમકષાધિના સંનિધાનથી તદ્રૂપ થયેલો પ્રતીત થાય છે, તથા તે કષાધિને દૂર કરી એ છીએ સારે મુન; સ્વચ્છ-રૂપે થયેલો કહેવાય છે તેમા આ પુરુષ પણ સદા શુદ્ધ સચ્ચિદ્રૂપ છે તથા પિ ચિત્તસંસ્કરણો સંનિધાનથી એનો ચિત્તમત્ત્વસાથે અભેદબ્રમ થાય છે, તે અભેદબ્રમનશાત્ ચિત્તમત્ત્વમા ગહેલા બધમોક્ષ પુરુષ-મા આરોપાય છે એટલે ચિત્તસત્ત્વ દોષ છે લામુધી પુરુષ બદ્ધ કહેવાય છે અને ચિત્તમત્ત્વ પોતાના કારણમાં સ્ફટિકમણિ થઈ લય પામે છે આરે પુરુષ મુક્ત થયેલો કહેવાય છે. શ્રીકૃષિય જગવાનને પ્રધુ તાજ-વૃણાવુષગાનોપરાગ, કુતુમ્બચ મનિઃ છત્યાદિ સામ્ય, મુક્તોથી એ જી અર્થ; કલો છે; જેમ જાકુકુસુમના અપાલથી મણિ (સ્ફટિક) જેમાં પૂરે જાકુકુસુમના ધર્મનો આરોપ થનો હવો તે, શુદ્ધ થયેલો કહેવાય છે તેમ પ્રાચે પ્રકારની વૃત્તિઓનો નિરોધ થવાથી વૃત્તિમા રહેલા મુખ્ય ૬ ખાંદ ધર્મોનો આરોપ પુરુષમાંથી જતો, રહે છે અર્થાત્ પુરુષ પોતાના શુદ્ધ, શુદ્ધ સ્વભાવે, સ્થિત થયેલો કહેવાય છે.

૨. આ પ્રકારના સ્વરૂપે સ્થિત થવું એ પુરુષાર્થ છે. જેમ કે જ્યાંમુધી, વૃત્તિઓનો સદ્ભાવ છે તથા ચિત્ત દગ્ધબીજ થયું, તથા લામુધી વૃત્તિમા રહેવા, કુ:ખોનો પુરુષમા બાસ થાય છે. પણ જ્યાં રે ચિત્તવૃત્તિઓનો નિરોધ, સાધ છે સારે, પુરુષમાંથી વૃત્તિમા રહેવા કુ:ખોના બાસનો પ્રધુ અભાવ થાય છે, તેથી પુરુષની સ્વસ્વરૂપે સ્થિતિ એ જ સમચ્છદાઓનો આલેખિક લય છે, અને કુ:ખોનો આલેખિક લય પુરુષાર્થ છે, તેથી એ સ્પષ્ટ સિદ્ધ થાય છે કે પુરુષાર્થ સ્વસ્વરૂપે, અધરમાન જે કેવલ્ય, કહેવાય છે તે પુરુષાર્થરૂપ છે.

૩. આ પ્રમાણે આ સૂત્રથી યોગથી પુરુષાર્થની અને તે પ્રધુચ્છેદ પુરુષાર્થની સિદ્ધિ થાય છે એ અતિપાદન કરાય છે. આ સૂત્રથી યોગના મહાબુની પૂર્તિ કેવી રીતે થાય છે તે તો પૂર્વે, સૂત્રની આખ્યામાં જણાવ્યું છે. તેમ જ આ સૂત્રથી ચિત્તને આરે, એ કુદ્યુ, કે જે વરણનાં સદ્ભાવથી પુરુષને બદલાવસ્યા પ્રાપ્ત થાય છે તથા જેની મંરકારણે અવચ્છા થવાની છે એ પુરુષાર્થરૂપે દેવ્યની સિદ્ધિ થાય છે તે જગ્ય ચિત્ત છે.

આ સૂત્રમાં એ આલેખ થાય છે કે જ્યારે અસપ્રગાતયોગમાં જે જ પુરુષમાં દુઃખનો અભાવ થાય છે, અર્થાત્ પુરુષનું સ્વસ્વરૂપે અવસ્થાન થાય છે ત્યારે એથી અન્ય અવસ્થામાં એટલે, બુદ્ધિ, આનંદ, શાન્તિ, પુરુષમાં દુઃખ હોય છે, અથવા પુરુષની અન્યરૂપે સ્થિતિ થાય છે, (અર્થાત્ પરિણામ થાય છે) એ અર્થાત્ સિદ્ધ થાય છે એ એ હોય અટકાવવાને એમ કહે છે, બુદ્ધિ, આનંદ, શાન્તિ, પુરુષ સ્વસ્વરૂપે જ પ્રકાશી છે તો પછી બુદ્ધિ, આનંદ અને અસપ્રગાત ત્રણે એ અવસ્થા સરખી અવસ્થા થઈ, એટલે એ આદ્ય અવસ્થાથી કંઈ ફરક નથી એમ થયું. આ આલેખનો પરિહાર કરવો સ્વકાર રહે છે કે—

વૃત્તિસારૂપ્યમિતરત્ન ॥ ૪ ॥

સૂત્રાર્થ—(સપ્રગાતસંહિત) બુદ્ધિ, આનંદ, અવસ્થામાં જે બુદ્ધિની વૃત્તિ તે પુરુષની વૃત્તિ થઈ રહેલી દેખાય છે.

ફતરત્ન—એટલે અસપ્રગાત દશાથી અન્ય દશામાં આ પદ્ધતિ સપ્રગાત તથા વ્યાવહારિક દશા એ બંનેનું મધ્યક થાય છે વ્યાવહારિક દશાને બુદ્ધિ, આનંદ, શાન્તિ, પુરુષમાં કહે છે, તથાપિ આ સ્થાને સપ્રગાતદશા પણ અસપ્રગાતની અપેક્ષાથી બુદ્ધિ, આનંદ, શાન્તિ, પુરુષમાં છે. તેથી ફતરત્ન એટલે બુદ્ધિ, આનંદ, શાન્તિ, પુરુષમાં.

વૃત્તિસારૂપ્યમ્—વૃત્તિનું સારૂપ્ય સારૂપ્ય નો સાધારણ અર્થ તો સમાન રૂપવાળાપણું છે તથાપિ આ કથને સ નો અર્થ એકવા અલગ છે તેથી સારૂપ્ય એટલે એકરૂપતા.

આ સૂત્રથી એ કહ્યું કે બુદ્ધિ, આનંદ, શાન્તિ, પુરુષની અભિન્ન વૃત્તિઓ હોય છે, એટલે બુદ્ધિની જે વૃત્તિઓ તે જ પુરુષની થઈ રહેલી દેખાય છે. વૃત્તિઓ વિત્ત વાં બુદ્ધિસરત્રના પરિણામરૂપ છે જેમ દીપ્તિમાંથી ચિત્ત નીકળે છે, જેમ સૂર્યમાંથી અનેક કિરણો નીકળે છે તેમ ત્રિગુણમય ચિત્તમાંથી એના પરિણામવિશેષરૂપ વૃત્તિઓ નીકળે છે, એટલે જેમ ચિત્ત દીપ્તિનો એક પરિણામવિશેષ છે તથા જેમ કિરણો સૂર્યના પરિણામવિશેષ છે તેમ આ વૃત્તિઓ પણ ચિત્તના પરિણામવિશેષ છે. એ વૃત્તિઓ પણ ત્રિગુણાત્મક બુદ્ધિમર્ત્તના પરિણામરૂપ હોવાથી સમાન, દુઃખ, અને એકરૂપ ગુણવાળી છે. તથા તેથી અનુકર્ય શાન્તિ, યોગ અને મુદ્ધ સંજ્ઞાથી ઓળખાય છે એ વૃત્તિઓ ચિત્તના પરિણામરૂપ હોવાથી સમાન છે, ગુણરૂપ નથી કેમકે જે વૃત્તિને ગુણરૂપ સમજે તો

મુષ્ણ કદાપિ ક્રિયાનો અથવા યતો નથી, એ નિયમપ્રમાણે આ
 વૃત્તિઓ પણ ક્રિયાના આશરણ નહિ થાય. અને તેમ થવાથી એ
 વૃત્તિઓનું ઇન્દ્રિયગોલકમુધી તથા પ્રદ્ધારા પ્રમુખે વિવરદેશમુધી
 નહિ સંબંધે. અને આ પ્રમાણે થવાથી પ્રલક્ષ નહિ થાય,
 એટલું જ નહિ પણ પ્રલક્ષમૂલક અનુભૂતિ હોવાથી અનુભૂતિ,
 તથા એ જાનેને મૂલ લક્ષ પ્રવૃત્ત યનાર સ્વચ્છતાન પણ નહિ થાય.
 તેથી વૃત્તિઓ ગુણરૂપ લેવી વિશેષ યોગ્ય નથી. તેમ જ વૃત્તિને
 મુખરૂપ થવાથી ધીક્રિયજનમવાનના માવનુગામ્ય તરવાન્તર વૃત્તિઃ
 સંવેદાય સર્વતિ—વૃત્તિ અવશરૂપ નથી, તેમ જ ગુણરૂપ નથી પણ
 નિમ્ન રૂપરૂપ છે; કેમકે જ્ઞાનના વિવરસાથે સંબંધ કરવા ગતિવા-
 ણી થાયછે,—એ સૂત્રસાથે વિરોધ આવે છે. તેથી વૃત્તિ રૂપરૂપ
 છે એ સિદ્ધ થાયછે. એ રૂપરૂપ વૃત્તિઓ મૂળી ચિત્તની જ છે,
 પુરુષની નથી. કારણકે પુરુષની વૃત્તિઓ માનીએ તો એ પુરુષના
 પરિણામરૂપ રૂપ થવું તેથી પુરુષને પરિણામિત્વ માત્ર થાયછે.
 પરિણામિત્વ માત્ર થવાથી પુરુષને દૃશ્ય નિલ કહેનાર શ્રુતિસ્મૃતિ-
 ઓનો વ્યક્ટો થાયછે, એટલું જ નહિ પણ પુરુષ વિશુ હોવાથી
 પુરુષના સર્વ પ્રદેશમાંથી વૃત્તિઓ નીકળવાની. તેથી યોગે કરીને
 ચિત્તનો નાશ કરીએ ત્યારે પણ અન્ય સર્વ સ્થળેથી વૃત્તિઓ નીક-
 ળાતી રહેવાની. જોથી વૃત્તિના મૂલભાવથી પુરુષને સુખદુઃખાદિનો
 ભોગ રહેવાનો; અને એમ થવાથી પુરુષનો ભોક્ષ કદાપિ નહિ થાય
 અર્થાત્ અનિર્ભોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય. એ આ હોવાના પરિહારમાટે
 એમ લક્ષ્યે કે વૃત્તિઓ પુરુષની જ છે તથાપિ એ પરિણામો
 ચિત્તરૂપનિમિત્તભાવે છે ત્યારે જ થાયછે અને ત્યારે એ ચિત્તસત્ત્વનો યો-
 ગથી નાશ થાયછે ત્યારે નિમિત્તરૂપ સદ્મારિના અભાવથી, વૃત્તિરૂપ
 પરિણામોનો પણ અભાવ થાયછે, તથાપિ એમ માનવામાં ઘોરવ
 આવેછે. એ મતમાં વૃત્તિપ્રતિ પુરુષત્વ, ચિત્તત્વ અને સંયોગત્વ એ
 ત્રણને હેતુ માનવા પડે છે. અને વૃત્તિને ચિત્તના પરિણામરૂપ જ
 માનીએ ત્યારે વૃત્તિપ્રતિ માત્ર ચિત્તત્વને હેતુ માનવો પડે. તેથી
 બ્યારે એકને હેતુ માનવાથી નિર્વાદ થઈ શકે છે ત્યારે પછી જણને
 શા મરણથી હેતુ માનવા લેઈએ? કારણ પણ વિશેષ પ્રયોગન ન-
 થી. ‘હું’, આત્મા છું, તેથી ચિત્તની વૃત્તિઓ માનીએ તો સુખ,
 દુઃખ વગેરે ધર્મો ચિત્તના થયા તેથી, એ પક્ષમાં હું સુખી (સુ-
 ખધર્મવાળો), દુઃખી (દુઃખ ધર્મવાળો), ક્રોધી (ક્રોધ ધર્મવાળો)
 છું એ પ્રકારનો અનુભવ જો કરેને થાયછે, તે અનુપપન્ન રહેછે,

અને આત્માની જનિઓ માત્રાથી 'જુ' (અર્થ) મુખી, 'કુ-ખી, કુની 'કુ' એ અનુભવ ક્ષય-ઈ હો છે. તેથી જનિમત્રિ મિતત્વ દે-
 'તુ માનવાથી નિરોધ અને નયો' એ જુઓના સ્થળે કહેતું નિરોધ
 મેં એ નથી. કારણ કે કુ-મુખી કુ-મયનિ પ્રતીતિ મુનિ વમેરે
 પ્રમાણથી મનિન નિદ-ધાવ છે. મુનિ કહે છે કે તોળાં એના કેવ-
 લે નિર્ગુજન—આત્મા તે આત્મી છે. પ્રમાણ છે વમેરે. તેથી એ
 ન પિત્ર પ્રતીતિની પુરવણી આત્મની જનિઓ આત્મીએ તો જ ન-
 નિ ધાવ. જ્યારે આ-માની જનિતિ લેધ સારે તો જુ મુખી 'કુ' ધ-
 ત્વાનિ અનુભવ નાશવર કરે. પરંતુ મનિન નરિ કરે. જ્યારે જનિઓ
 વિનની વધએકસારે જ એ વિનની જનિઓનો (કુ' મુખી ધુ'
 ક-પાદિ પ્રતીતિમાં) આત્મામાં મિથ્યા આગળ દોરાથી એ પ્રતીતિ
 બધિન છે એમ મિદ-ધાવ તેથી એ નિમદેવ મિદ-ધાવ છે કે
 એ મનમાં જોગ છે અને પુરુષને પરિણામિત પ્રાપ્ત થાય છે એ
 દોર નો ઉત્તર. તેથી જનિઓ વિનની જે મુનિ વધુ કામઃ વરુણે
 વિવેકેન્દ્રિયા પ્રદાડપ્રદા પુનેત્વાનેદંધર્મીરે તેન્મનિવન મન—કેમ, સ-
 કંપ, મંદપ, શ્રદ્ધા, અમદા, પંચ, અપેચ, વજન, જ્ઞાન, બધ એ
 મેરે મનેના પરિણામકપ મેનાથી મન જ છે કેવલિ વચનોથી
 વપરૂ રીને વિનની જ જનિઓ કહે છે તેથી જનિઓ વિનની જ
 પરિણામકપ છે એ મિદ-ધાવ છે.

આ પ્રમાણે જુ તો જનિઓ વિનની જ છે. એ ચિતમત્ત
 સત્ત્વમુખી પ્રધાનોએ કામે દોરાથી સ્થામ નિક રીને અતિસ્વચ્છ
 છે. તેથી એમાં વિનિગતિરથ પુરુષનું પ્રતિનિધિ પડે છે એ પ્ર-
 તિનિધિથી જુદિમત્ત જે જાને કેવલ જ છે તે એતનવત્ થઈ
 કહેતું બામે છે. સામ્યકારિકામાં પણ એ જ અર્થ તત્માત્મ તત્ત્વ
 સંગાદષ્ટાન ચેતનાવદિવ સિમ્મ—મિતિમતિરથ પુરુષના સનિધાન-
 થી સ્વરૂને અચેતન વા જોડે જુદિમત્ત એતનવત્ થઈ રહે છે-
 પ્રત્યાદિ વચનોથી કોણે છે. આ પ્રમાણે જુદિ એતનવત્ થઈ રહે છે
 તેથી જુદિમત્ત જ પુરુષ છે એ પ્રકારે જુદિ અને પુરુષનો અમે-
 દ બમ થાય છે. એ બમને લીને સાને, થોડ અને મૂઢ એ સંજ્ઞા-
 વાળી જુદિની જનિઓ પુરુષની ઠોણ એમ પ્રતીત થાય છે. અર્થાત્
 જુદિની જનિઓ પુરુષની જનિઓ થઈ રહેલી દેખાય છે જેમ મ
 લિન દંપત્યમાં પ્રતિનિધિત મુખ મલિન થયેતું બામવાથી કુ' મ-
 વિન ધુ એ પ્રકારે. ઉપાધિની મલિનતાનો પોતામાં આરોપ કરી
 અમ સોદા થોડ કરે છે, તેમ જુદિપુરુષનો અમેદ-બમ પ્રવા

બુદ્ધિના પમાનો પણ પુરુષમા સમારોપ કરાય છે. એ સમારોપ, પણ સમારોપિ જાનની માફક બુદ્ધિમત્ત્વની જ હોય છે, પુરુષની નથી. (કેમ, કે પુરુષ તે જીવમીન છે). બુદ્ધિની રૂપિ હોવાથી એ પણ જીવ છે, તથા અનુભવના વિષયરૂપ છે તથાપિ-પુરુષ બુદ્ધિમત્ત્વમા પ્રતિનિધિત્વ ધાર્ય છે અને તેથી બુદ્ધિ-ચેતનરૂપ થઈ રહે છે નેથી-એ મમારોપ જાણે પુરુષમા રહેતો અનુભવ હોય એમ બાકે છે-તેથી આ પુરુષ થાયપિ અમારે કરી શક છે, એટલે વિષયથી રહિત છે, અજોડ છે, વિવેકજ્ઞાતિનિનાનો છે, તથાપિ જાણે એ મર્સક્ષિત હોય એમ અનિશ્ચયી બાકે છે એ જ પુરુષ-તુ પ્રતિમારૂપ છે, શ્રીપદ્મવિષ્ણુચાર્ય પણ દુષ્ટમેન દર્શન ત્યાગે રૂપ દર્શનમ્ હોવાનું વચનોથી એ જ અર્થ ક્રમ છે કે બુદ્ધિચેતનમ્ મેરે દર્શનરૂપ, બુદ્ધિરૂપિ છે એ જ પુરુષરૂપિ છે અર્થાત્ અજોડ અમારૂં ધાર્ય છે ત્યારે અમમજાત યોગ ધાર્ય છે ત્યારે ચિત્તની પ્રતિમારૂપ નો નિર્ગમ ધાર્ય છે તથા અને ચિત્તનો પણ નાન ધાર્ય છે તેથી એ સમગ્રે ચિત્તરૂપિરૂપ રૂપમગ જનો રહેવાથી પુરુષ-અર્થ થયેનો વ્યવહાર છે જેમ જપાદુરુમરૂપ હોવાથી મુદ્ધિક મહિ અર્થરૂપ થયેનો અવિરોધીને બાકે છે તથા એ હોવાપિ નરૂપ થવાથી અર્થ થયેનો હજારાય છે તેમ બુદ્ધિચેતનમરૂપે ચિત્તરૂપ હોવાપિના યોગથી પુરુષ અર્થરૂપ થયેનો અવિરોધીને બાકે છે તથા અમમજાત યોગકારે હોવાપિના વિષયથી પુરુષ સ્વરૂપ થયે કહેવાય છે

આ વિષયમાં એ સકા દેશાધારિક મીને ધાર્ય છે કે આ સામાન્ય પુરુષોને નાનાં માન્યા છે તથા તે સર્વને સિદ્ધિ માન્યા છે તો પછી એક બુદ્ધિમત્ત્વમા એક પુરુષનું જ પ્રતિનિધિ પડે અથવા એક પુરુષનો જ અભેદબ્રમ ધાર્ય એને એન્યનું પ્રતિનિધિ તેમા ન પડે આમજા અન્યને અભેદબ્રમ નરૂપાધાર્ય એમા શુ નિવામક હો એનો ક્ષત એ કે અર્થાગિનાર સમઘ નિવામક છે બુદ્ધિમત્ત્વ અમરૂપે-તર્કરૂપ છે એટલે જેમ અમરૂપાન્તી (સોદનુબક) પેદની ગળીને પોતાતરફ આકર્ષી અભુસનો લપકાર કરે છે તેમ આ બુદ્ધિસત્ત્વ પણ વિરોધને પોતામા આકર્ષ-કર્મી પુરુષના દરૂપ કરે છે તેથી જેમ સોદનુબક બોલેમા હોવારૂં પુરુષનું એ કહેવાય છે તથા તે પુરુષ સ્વામી કહેવાય છે તેમ આ બુદ્ધિમત્ત્વ પણ એ કહેવાય છે તથા પુરુષ તેનો આમી કહેવાય છે યરૂપિ પુરુષ અપરિણામી છે તેથી, પ્રાપ્તરૂપિ રીતે હોવારૂં નથી તોપણ

પુરુષ ચેતન દેવાથી સ્વભિન્નની યોગ્યતાએ છે તથા હૃદિસત્ત્વ
જડ દેવાથી સ્વતન્ત્રી ચેતનતાવશ્ય છે. તેથી પુરુષ અને હૃદિસત્ત્વ
એ બંનેમાં બેસીબેસીની ચેતનતા છે. તેમાં જે પુરુષના બોમ્બ
ચાલી ચેતનતા છે હૃદિસત્ત્વમાં પૂર્વકેળથી સિદ્ધ હોય છે તે જ
હૃદિસત્ત્વ વર્તમાન તથા બાકી કાલે ને જ પુરુષનું બોમ્બ થઈ ર-
હે છે. એ સ્વસ્થાભિભાવ સંબંધ અવિધારૂપ અનાદિ 'પદ્મવતુ' કાર્ય
છે તેથી અનાદિ છે એટલે કાર્ય પણ કાળ એવો નથી કે જેની પૂ-
ર્વેતા કાળમાં એ હૃદિસત્ત્વ અમુક પુરુષસાથે રૂઝા સંબંધથી-
સંબંધ નહિ થયું હોય, તેથી 'મયમ' કેવી રીતે અમુક હૃદિસ-
ત્ત્વ અમુક પુરુષસાથે એ સંબંધથી સંબંધ થયું એ પ્રશ્નનો અ-
વકાશ જ નથી. આ સ્વસ્થાભિભાવનું પ્રતિપાદન દિનીય પાદમાં
વિસ્તારથી મુનશર જાતે જ કરશે તેથી આ સ્થળે અનિષ્ઠ વિવેચ-
ન આવશ્યક નથી.

આપણે દિનીય અને નૃતીય મુરથી ચેતનનું સંપૂર્ણ સંકલ્પ કર્યું
એથી થતી ટંકાને આ મુરથી દૂર કરી તથા સંકલ્પમાં આવેલા
ચિત્તપદનું આપ્તતાન એ ક્યું કે જે નિમુલ્લભ પરિણામ હતા પ્ર-
કારે રતિરૂપે પરિણામ પામે છે તથા જેના સંનિધાનથી પુરુષનો
તથા પોતાનો અમેદાશ્રમ થઈ પુરુષ સુખદુઃખાદિ રતિચાત્રો બા-
કે છે તે ચિત્ત છે. હવે સંકલ્પમાંના રતિ પાતી આપ્તતા કરી
અંતરિષ્ટ છે, તે કરતાં તથા 'ચિત્તની રતિ અનંત દેવાથી' હવેના
મદમ આગુડી પ્રભુ મધ્યે તમામ એવ પણ નથી તો પછી 'એ
સંતો નિગેષ કેવી રીતે થઈ શકે.' એ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવા,
તથા સાધકને નિરોધ કરવામાં સાધ્યારૂપ થઈ પડે તે માટે, રતિ-
ઓના પ્રકારનું પ્રતિપાદન કરના મુનશર કહે છે કે—

વૃક્ષયઃ પંચતત્ત્વઃ ક્ષિપ્તાઃ ક્ષિપ્તાઃ ॥ ૫ ॥

મુત્રાર્ધ—નિરોધ કરવાની કિલ્લ અને અગિયાર રતિ નવ
મળે પાંચ પ્રકારની છે.

જગત્—એટલે જે પ્રમાણમાં આપણે કરીને ચિત્ત હવે છે તે
ચિત્તના પરિણામરૂપ અવશ્યક પદ્મયો રતિ છે.

વૃક્ષતત્ત્વ—પાંચ પ્રકારની.

૧ કોષઃ આરંભમાં ક્ષિપ્ત ક્ષિપ્ત એવો પાઠ તથા કોષ-
માં ક્ષિપ્ત ક્ષિપ્ત એવો પાઠ પણ બેમાંમાં આવે છે.

— ક્ષિપ્રાક્ષિપ્તિયા. — ક્ષિપ્રાક્ષ અને અક્ષિપ્રાક્ષ, ત્યાં એક પક્ષે જોતા તો જ્ઞાન માત્ર ત્રિગુણાત્મક હોવાથી બંધનના દેવરૂપ છે અને તેથી ક્ષિપ્ર છે, તથાપિ કેટલીક જ્ઞાતિઓ કેવળ, દુઃખોત્પાદક હોય છે અને કેટલીક દુઃખોત્પાદક નથી હોતી, તેથી પ્રથમ પ્રકારની જ્ઞાતિઓ ક્ષિપ્ર જ્ઞાતિઓ ગણાય છે અને દ્વિતીય પ્રકારની અક્ષિપ્ર ગણાય છે, ત્યાં જે વિષયાકાર જ્ઞાતિઓ છે તે, ક્ષિપ્ર છે, કારણ કે એ જ્ઞાતિઓ ધર્માધર્મની વાસનાના સમદરેષ કર્માણ્યવત્ પીજ છે. વિષયાકાર જ્ઞાતિથી તૃષ્ણા થાય છે, તૃષ્ણાથી ખીડિત જીવ તેને સંતોષવા યત્ન કરે છે; તેમાં અન્વયે પીડા વા અનુગ્રહાદિ કર્મો રહે છે; એ અસુખ્ય કર્મોથી ધર્માધર્મના અસુખ્ય સંસ્કાર બંધાય છે; એ સંસ્કારથી જન્મમરણાદિ દુઃખરૂપ સંસારની પ્રાપ્તિ થાય છે. તથા એ જન્મમરણથી પુનઃ જ્ઞાતિઓ, કર્મ, કર્માણ્યાદિ બંધાય છે. આ પ્રમાણે વિષયાકાર જ્ઞાતિથી દુઃખધારા સતત ચાલ્યા કરે છે. તેથી જે વિષયાકાર જ્ઞાતિઓ છે તે ક્ષિપ્ર છે એથી અનિરિક્ત જ્ઞાતિઓ અર્થાત્ જે જ્ઞાતિઓથી દુઃખધારાની ક્ષતિ નથી થતી તે જ્ઞાતિઓ અક્ષિપ્ર છે. એવી જ્ઞાતિ પ્રધાન પછે તો વિવેકધ્યાતિરૂપ જ્ઞાતિ છે. કારણ કે એ જ્ઞાતિ દુઃખ અને ઉત્પન્ન કરનાર નથી, સત્વાદિ ત્રણ ગુણોના અધિકારને વધારતી નથી પણ અવિદ્યા તથા તન્મૂલક ક્લેશો, તથા તન્મૂલક કર્મ, કર્માણ્ય વગેરેનો નાશ કરી દુઃખનો અત્યન્તોચ્છેદ કરનાર હોવાથી ત્રણ ગુણોના અધિકારની વિગતી છે. આ પ્રમાણે વિવેકધ્યાતિરૂપ જ્ઞાતિ અક્ષિપ્ર છે અને એમ હોવાથી એ વિવેકધ્યાતિરૂપ જ્ઞાતિને પમાડનાર જે અભ્યાસ, વૈરાગ્યાદિરૂપ જ્ઞાતિઓ છે તે ત્રણ અક્ષિપ્ર છે. તેથી એ રૂપ છે યત્ન કે વિષયાકાર જ્ઞાતિઓ છે તે ક્ષિપ્ર છે અને જે વિવેકધ્યાતિરૂપ જ્ઞાતિ — તથા એ જ્ઞાતિના સાધનરૂપ જે જ્ઞાતિઓ છે તે સર્વ અક્ષિપ્ર છે અક્ષિપ્ર જ્ઞાતિમા માત્ર વિવેકધ્યાતિનું મંદબળે કારણ હોય તો નથી પણ તેના દેવરૂપ અન્ય જ્ઞાતિઓ ત્રણ અવસ્થા સેવી થયે છે કારણ કે નહિ તો એ જ્ઞાતિઓનો સમદ ન થવાથી સુત્રમા ન્યૂનતા ત્યાગે છે.

— આ સૂત્રથી એ કહ્યું કે યદ્યપિ ચિત્તની જ્ઞાતિઓ તો અનંત છે તથાપિ એ નિરોધ કરવાની સર્વ જ્ઞાતિઓનો માર્ગ વર્ગમા સમાવેશ કરી દર્શાય છે, તેથી સાધકને એનો નિરોધ કરવો અચ્છેદ નથી પણ મુશ્કેલ છે. એ પાંચ પ્રકારની જ્ઞાતિઓનો નિરોધ કરવાથી એના કાર્યરૂપ અસુખ્ય જ્ઞાતિઓનો નિરોધ એની મેલે ન થાય છે.

નારાયણ મે છે, તેમ અકિનદ વૃત્તિના વિષયરૂપ વિરેકખ્યાતિથી, અ
નાદિ કાગથી પ્રવૃત્ત થયેલી અનર્ત કિનદ વૃત્તિઓ જે મિથ્યાજ્ઞાન-
વિષયક છે તે તરત નાશ પામે એ આભારિક છે. તેથી અકિનદથી
કિનદનો નિરોધ થાય છે એ કહેવું યોગ્ય છે. તેથી ઉપર જે ક્રમ
, કહ્યો કે અકિનદથી કિનદનો, અને કિરેરામ્યથી એ અકિનદ વૃત્તિ
નો નિરોધ કરવો એ અયુક્ત નથી.

આમમાલો આ સૂત્રથી ભોગત્તપ પુરુષાર્થને મિદ્ધ કરનાર
મિનદ વૃત્તિઓ અને મોક્ષરૂપ પુરુષાર્થને મિદ્ધ કરાવનાર અકિનદ
વૃત્તિ એ જે બંને વૃત્તિઓનો નિરોધ અવરત કરતું ન છે અને એ વૃ-
ત્તિઓ પાંચ પ્રકારની છે એ કહ્યું, તે પાંચ પ્રકાર કયા છે તેનું પ્રતિ
પાલન કરના કહે છે કે—

પ્રમાણાધિપર્યયાચેકલ્પનિદ્રાસ્મૃતય તદેવા

મૂત્રાર્થ:—(૧) પ્રમાણ, (૨) પરિપક્વ, (૩) વિદ્યપ, (૪) નિ-
દ્રા અને (૫) સ્મૃતિ એ (ઉપર કહેલી) પાંચ પ્રકારની વૃત્તિઓ છે.

આ સૂત્રથી એ કહ્યું કે વૃત્તિઓના જે પાંચ પ્રકાર હતા તે
(૧) પ્રમાણ, (૨) પરિપક્વ (૩) વિદ્યપ, (૪) નિદ્રા અને (૫)
સ્મૃતિ છે એ પાંચ પ્રકારની વૃત્તિઓમાં પ્રથમ ત્રણ વૃત્તિઓ જાગ્રત
અવસ્થાની છે એ જ વૃત્તિઓ, કૃપ આપવાને તે પાર થયેના મુક્ત
સરકારવી જ્યારે મુદ્દે છે, ત્યારે સ્વપ્નાવસ્થા થાય છે, તેથી સ્વપ્નની
પણ મ જાગ્રત વૃત્તિઓ છે ભોકોમાં જાગ્રત, સ્વપ્ન અને સ્મૃતિ એ ક્રમ
માં આ ક્રમ અવસ્થાનો વ્યવહાર કરતું છે એ વ્યવહારને અનુસ-
રીને પ્રથમ સૂત્રારે જાગ્રત સ્વપ્નની વૃત્તિનો નિર્દેશ કર્યો છે અ
થવા તો એ ક્રમ આ રીતે યોગ્ય કરે છે. આ ત્રણ પ્રકારની વૃત્તિઓના
અભાવના કારણરૂપ તમસને વિષય કરનાર નિદ્રાવૃત્તિ છે તેથી નિ-
દ્રાવૃત્તિના જ્ઞાનપૂર્વે આ વૃત્તિઓનું જ્ઞાન થવું આવશ્યક છે કેમ-
કે પ્રતિયોગીનું જ્ઞાન થાય ત્યારે જ તેના અભાવનું જ્ઞાન થાય છે
અને પ્રવૃત્ત વિષયમાં એ અભાવનું જ્ઞાન થાય ત્યારે એ અભાવના
કારણનું કથન થઈ શકે અને જ્યારે એ કાગ્યનું કથન થાય ત્યારે
જ એ કારણ જેનો નિર્દેશ છે તે વૃત્તિરૂપ નિદ્રાનું અવસ્થા સમગ્ર
આમ દોષથી નિદ્રાના પ્રતિપાદનપૂર્વે પ્રમાણુર્વિદ્ય વૃત્તિઓનું પ્ર-
તિપાદન કરવું દોષથી એ ત્રણ, નિર્દેશથી નિદ્રાનો નિર્દેશ ક-
ર્યો છે સ્મૃતિ દમેલા અનુભવમુલક હોય છે એટલે સ્મૃતિનું કાર-
ણ અનુભવ છે તેથી અનુભવની વૃત્તિઓનો નિર્દેશ કરવા પછી

સ્મૃતિ વૃત્તિનો નિર્દેશ છે. પ્રથમ ત્રણમાં પંચ વિપર્યય અને વિકલ્પ એ મિથ્યા જ્ઞાનરૂપ છે અને જેનો પ્રમાણથી બાધ થાય છે તે જ્ઞાન ન મિથ્યાજ્ઞાન કહેવાય છે તેથી પ્રમાણરૂપ વૃત્તિનો પ્રથમ નિર્દેશ છે. વિપર્યય અને વિકલ્પ એ બેમાં પણ વિકલ્પ એક પ્રકારનો વિપર્યય ન છે તેથી વિપર્યયનો નિર્દેશ પ્રથમ છે. આ પ્રમાણે સૂત્રકારે નિર્દેશમાં જે ક્રમ રાખ્યો છે તે ચોખ્ખો ન છે.

આ પ્રમાણે આ સૂત્રથી વૃત્તિના પાંચ પ્રકારનું પ્રતિપાદન કરી હવે ઉદેશકમાનુસાર એ પાંચેનાં સ્વરૂપનું પ્રતિપાદન કરે છે. આ પ્રથમ પ્રમાણરૂપ વૃત્તિ હોવાથી તેનું પ્રતિપાદન કરે છે.

પ્રત્યક્ષાનુમાનાગમાઃ પ્રમાણાનિ ॥૭॥

સૂત્રાર્થઃ—પ્રમાણવૃત્તિ પ્રત્યક્ષ, અનુમાન અને આગમ એ ત્રણ પ્રકારની છે.

આ સૂત્રથી સૂત્રકારે પ્રમાણરૂપ વૃત્તિના ત્રણ પ્રકાર કહ્યા. પ્રમાણનું લક્ષણ સુગમ હોવાર્થક નથા પ્રત્યક્ષાદિનાં લક્ષણો જે પોતાને થણે અશમાન્ય એવું સાંખ્યશાસ્ત્ર તેમાં કરેલાં હોવાથી અત્ર કયાં નથી પણ માત્ર એ વૃત્તિના વિભાગનું જ પ્રતિપાદન કર્યું છે. અહિં એ કહેવું ઉચિત નથી કે એ વિભાગ કરવા પણ નિર્ધાર છે. કારણ કે સાંખ્યશાસ્ત્રમાં એ વિભાગ કરેલા છે. કારણ કે એ વિભાગ કરવાથી જ સૂત્રકારે એ સૂચવ્યું છે કે એ અંશમાં સાંખ્યશાસ્ત્ર પોતાને માન્ય છે. જે એ વિભાગ ન કર્યા હોત તો એ અંશમાં સાંખ્યશાસ્ત્રની પ્રક્રિયા માન્ય છે કે નહિ એ નિર્વિવાદ નિશ્ચિતપણે નહિ બધાન. તેથી એ વિભાગ કરવાજરૂરના છે. આ રીતે સૂત્રથી વિભાગ માત્ર કરેલા હોવાથી પ્રમાણ, પ્રત્યક્ષ, અનુમાન અને આગમ એ સર્વનું વ્યાખ્યાન કરવાનું છે. આ પ્રથમ પ્રમાણ એટલે શું? પ્રમાણનું લક્ષણ પ્રમાણરૂપ પ્રમાણ—પ્રમાણ જે કદાચ તે પ્રમાણ, એ પ્રકારે થાય છે. પ્રમાણરૂપ વૃત્તિથી સ્મૃતિવૃત્તિ ભિન્ન સીધી છે તેથી અનધિગતતત્ત્વગોચર પારુષેયઃ પ્રમા અથવા અનધિગતના અધિગતવિવક્ષાગત્યે પ્રમાણમ્ એ પ્રમાણ લક્ષણ છે. જે વિષયનું જ્ઞાન પૂર્વે થયું નથી એટલે જે વિષય અજ્ઞાત છે તે અનધિગત કહેવાય છે. જે અધિગત વિષય છે તે તત્ત્વ કહેવાય છે જે પુરપનિષ્ઠ જ્ઞાન છે તે પારુષેય બોધ કહેવાય છે. તેથી પ્રમાણ લક્ષણ એ સ્પષ્ટ કે પૂર્વે અજ્ઞાત એવા તથા જેનો જ્ઞાપ નથી મને એવા વિષયનું પ્રકરણનિષ્ઠ જ્ઞાન વા. બોધ તે પ્રમા. આ લક્ષણમાં અનધિગત-પૂર્વે અ-

જ્ઞાત એ વિશેષણથી સ્મૃતિની વ્યવસ્થિતિ થાય છે કેમકે સ્મૃતિનો વિ-
વેચનિયમે કરીને જાણ જ હોય છે; અવાચિત્ત્વ-જેનો બાધ નથી
થેનો એવા-એ વિશેષણથી વિવેચનાદિની વ્યવસ્થિતિ થાય છે, કારણ કે
વિવેચનનો વિષય બાધિત હોય છે; 'જ્ઞાન વા પૌસ્ત્રેય બોધ' એ પ-
દ પ્રમાણ સ્વરૂપ બતાવવા વાગે છે. આપ્રમાણે પ્રમાણ લક્ષણ
મુગમ હોવાથી સૂત્રકારે એ કર્યું નથી; અથવા તો એ લક્ષણનું સાં-
ખ્યશાસ્ત્રમાં પ્રતિપાદન કર્યું છે તેથી એનું લક્ષણ અત્ર કર્યું ન-
થી ત્યાં સાંખ્યશાસ્ત્રમાં પ્રમાણનું લક્ષણ આ પ્રમાણે કર્યું છે-
દ્વયોરેત્તરમ્ય ઘાડ્યગનિકૃષ્ટાર્થપરિચ્છિન્નિ. પ્રમા તત્સાધકતમ યત્તત્ ક્ષિ-
વિધ પ્રમાણ ॥ અ. ૧. ૧. સુ. ૮૭ ॥ આ મુતનુ િં ૧૫ ૦ ॥ ખ્યાન આ-
ગમ કરીશું. હાથનો સ્પર્શનકૃષ્ટાર્થપરિચ્છિન્નિ પ્રમા તત્સાધકતમ પ્રમા-
ણમ એટલાનું જ વ્યાખ્યાન કરવું જરૂરનું છે એટલાનો અર્થ એ
છે કે જે પદાર્થનું પૂર્વે જ્ઞાન થયું નથી (જે પદાર્થ પૂર્વે જ્ઞાનમાં
આકૃષ્ટ થયો નથી (જ્ઞાનનિકૃષ્ટાર્થ)) તે અતઃપ્રગત પદાર્થરૂપ તત્ત્વની
પરિચ્છિન્નિ એટલે જ્ઞાન વા પૌસ્ત્રેય બોધ ને પ્રમા, તથા એ પ્રમા-
રૂપ ક્રિયાના અભોગથી રહિત એવું જે કારણ ને પ્રમાણ

આ પ્રકારેના લક્ષણવાળા જે પ્રમાણગ્રાંથ ને ત્રણ પ્રકારની
છે. (૧) પ્રત્યક્ષ, (૨) અનુમાન તથા (૩) આગમ.

પ્રત્યક્ષ.

શ્રી સાંખ્યશાસ્ત્રમાં પ્રત્યક્ષનું લક્ષણ આ પ્રમાણે કર્યું છે કે
ચાગયદ્દ રાત્ તથાકારોક્ષિલિખિતાનમ્ તપ્રત્યક્ષમ્ ॥ અ. ૧. ૧. સુ. ૮૯ ॥
વસ્તુના સંનિવૃત્તિ અવાથી તે મળદ વસ્તુના આકારને ધારણ કર-
નાર જે વિશેષ જ્ઞાનરૂપ બુદ્ધિવૃત્તિ તે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ છે જેમકે
ઘટરૂપ વસ્તુ ત્યારે સંનિવૃત્તિ હોય ત્યારે એ ઘટરૂપ વસ્તુના આકાર-
ને ધારણ કરનાર 'આ ઘટ છે' એ પ્રકારના વિશેષ જ્ઞાનરૂપ બુ-
દ્ધિવૃત્તિ તે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ છે. શ્રી પાતંજલ બોધમાં એ જ લક્ષ-
ણનું સ્પષ્ટીકરણ કરતાં કર્યું છે કે- અતઃકર્યુની વૃત્તિ અત્તરુદિ

* દિન્દિપ્તગાનિકયા ચિત્તમ્પ્રકાશવન્મૂલપગમ્ તદ્વિપ્રાગમગાન્ય-
વિરોધાત્મનોકર્ષેત્તર ાપેચાવધારણપ્રધાના વૃત્તિઃ ત્રયસં પ્રમાણમ્ ॥ ૪-
ન્દ્રિયરૂપ માર્ગે ચક્રને ચિત્તનો બાધ વસ્તુથી હિષ્ટાગ અવાથી જ્ઞાન
તત્ત્વકાર પરિણામને પામે છે, અર્થાત્ તે વસ્તુને વિષય રૂપે છે ત્યાં
વસ્તુમાં એ અંશ હોય છે (૧) સામાન્ય અને (૨) વિશેષ
એ એ અસામાન્ય જે વિશેષ છે તેને પણ જાણવાનું કરનાર એ
વૃત્તિ છે. એ વૃત્તિને પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ કહે છે.

ઇન્દ્રિયદ્વારા ઇન્દ્રિયગોલકમાં થઇને અને તેથી ઇન્દ્રિયસાદિત્યથી અ-
 સર પામીને વિષયદેશપર્યન્ત જાય છે. ત્યાં વિષયાકાર પરિણામને
 પામે છે. એ વિષયાકાર પરિણામને પામેલી વૃત્તિ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ
 કહેવાય છે. એ વૃત્તિ વિષયાકાર પરિણામને પામેલી હોવાથી તે
 વિષયમાં રહેલાં સામાન્ય તથા વિશેષ સર્વેનું જ્ઞાન દ્રશ્યને કરાવે
 છે. તેમાં પણ અનુમાનાદિ વૃત્તિથી સામાન્ય માત્રનું જ જ્ઞાન થા-
 વ છે અને વિશેષનું જ્ઞાન તો પ્રત્યક્ષ માત્રથી જ થઇ શકે છે; ત-
 થા એ પ્રત્યક્ષવૃત્તિમાં વિશેષ પ્રથમ બાસે છે તેથી એ પ્રત્યક્ષવૃ-
 ત્તિમાં વિશેષાવધારણ (વિશેષોત્તરજ્ઞાન) મુખ્ય છે. ઉપર જે ક-
 લુ કે 'ઇન્દ્રિયસાદિત્યથી અસર પામીને વૃત્તિ વિષયદેશપર્યન્ત જાય
 છે' તે અવસ્થા માત્રનું જોઇએ, કારણ કે જે એમ ન હોય અર્થાત્
 ત ચિત્તનો સ્વતંત્ર રીતે એ પરિણામ થતો હોય તો અભુપૂર્ણ ક-
 મળો થયો હોય છે ત્યારે જે, વિષયમાં પીતલ નહિ છતાં બાસે છે,
 તે નહિ બાસતું જોઇએ. ઇન્દ્રિયસાદિત્યે કરીને પરિણામને પામેલું
 ચિત્ત હોવાથી તે પરિણામરૂપ વૃત્તિ ઇન્દ્રિયસાદિત્યથી અસર પામે
 છે અને તેથી અભુપૂર્ણ રહેલા પીતલને બદલ જણાવે છે. આ
 જ કારણથી શુનિરમૃતિ પગેરે શાસ્ત્રોમાં રૂપાદિ પ્રત્યક્ષમતિ અશુદ્ધ-
 દિ ઇન્દ્રિયોને કારણરૂપે કહી પર્ણી છે. પ્રત્યક્ષ સ્થિતે જ આ રીતે
 ઇન્દ્રિયદ્વારા વૃત્તિનું બહિર ગમન થાય છે.

આ પ્રમાણે બાહ્યમાંની પ્રક્રિયા છે. ત્યાં એમાં પ્રત્યક્ષવૃત્તિનું
 લક્ષણ શું છે એ વિચારીએ, કેમકે આખી પ્રક્રિયા લક્ષણરૂપ સે-
 વાય એમ નથી. ત્યાં પ્રથમ તો બાહ્યની પંક્તિનો વાગ્યાય આ
 પ્રમાણે છે કે "ઇન્દ્રિયગોલકરૂપ ચિત્તના સંચરણના આગેસાથે સં-
 યોગ પામીને, તે તે ઇન્દ્રિયદ્વારા બાહ્યવસ્તુથી ઉપરાગ પામેલા ચિ-
 ત્તનો ઇન્દ્રિયસાદિત્યથી જે અર્થાકાર પરિણામ થાય છે તે—ઉપ-
 રાગ પ્રમાણનાર વસ્તુ છે વિષય જેનો, તથા તે સામાન્ય અને વિ-
 શેષ જેનું સ્વરૂપ છે એવા અર્થના વિશેષને બાસમાન કરનાર—
 પરિણામરૂપ વૃત્તિ" પ્રસંગ પ્રમાણ છે. આ વાક્યમાં 'ઇન્દ્રિયસાદિ-
 ત્યથી' એ પદશ્રીની પદોથી એ પ્રત્યક્ષ વૃત્તિનું સાધારણ રીતે
 જે કારણ છે તે કશું છે પણ એ વૃત્તિના લક્ષણમાં એ પદો ભેગાં
 થઈ નથી કારણ કે એ પદો લઈએ તો ઇન્દ્રિયરૂપ પ્રત્યક્ષ જે
 નિત્ય દેવાથી જન્ય નથી તથા આત્મા વગેરેનું પ્રત્યક્ષ કે જેમાં
 ઇન્દ્રિયસાદિત્યની જરૂર નથી તેમાં અવ્યક્તિ આવે. તેથી લક્ષણ તો

આજ એટલું જ છે કે 'તદ્વિષયા અર્થસ્ય વિશેષાવધારણપ્રધાના' ઉપરાગ પમાડનાર વસ્તુને વિષય કરનાર તથા તે વસ્તુના વિશેષોને પ્રધાન-પણે ભક્ષ્યમાન કરનાર ચિત્તની વૃત્તિ તે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ છે. આ લક્ષણમા તદ્વિષયા-ઉપરાગ પમાડનાર વસ્તુ છે વિષય જેનો-પદ્ધતી સ્મૃતિની વ્યાવૃત્તિ કારણ છે, કારણ કે સ્મૃતિમાં સ્મર્યમાણ વિષય આતીત હોય છે અને સ્મૃતિવૃત્તિ વર્તમાન છે, તેથી, સ્મર્યમાણ વિષય કાલભેદને લીધે સ્મૃતિવૃત્તિસાથે સંબંધ હોતો નથી; દ્વિતીય પદ્ધતી જમની વ્યાવૃત્તિ થાય છે અને તૃતીય પદ્ધતી અનુમાન ત-થા આગમ વૃત્તિઓ જેઓ અર્થગત સામાન્યમાનને વિષય કરે છે તેની વ્યાવૃત્તિ થાય છે, તેથી પ્રત્યક્ષનું લક્ષણ અદ્વિત છે.

આ પ્રમાણે પ્રત્યક્ષ વૃત્તિનું લક્ષણ કર્યું હવે એ પ્રમાણ છે તે પ્રતિપાદન કરવું આવશ્યક છે એ પ્રતિપાદનમાટે પ્રત્યક્ષ પ્ર-માણ-નું છે તે કહેવું જરૂરનું છે ઉપર પ્રતિપાદન કરી ગયા-છીએ કે પ્રત્યક્ષસ્થળે વૃત્તિ વિષયાકાર પરિણામને પામે છે. એ વૃ-ત્તિ ચિત્તનો પરિણામ હોવાથી ચિત્તના જેવી સૂક્ષ્મ તથા સ્વચ્છ છે સ્વચ્છ હોવાથી એ વૃત્તિમા શુદ્ધ ચિત્તસંક્રિત પુરુષનું પ્રતિબિંબ પડે છે જેમ સૂર્યનો પ્રકાશ જે જે ઉપાધિપર પડે છે તે તે ઉપા-ધિના આકારવાળો થઈ રહેલો દેખાય છે, જેમ કાષ્ઠાદિમા રહેલો વાંદુ કાષ્ઠાદિના આકારવાળો પ્રતીત થાય છે તે જ પ્રમાણે એ પ્રતિબિંબ પણ ઘટાદિ વિષયાકાર પરિણામને પામેલી વૃત્તિના સમાન આકારવાળું થઈ રહેલું પ્રતીત થાય છે પુરુષ વિષ્ણુ હોવાથી જે વધવસ્થળે બુદ્ધિવૃત્તિ વિષયાકાર પરિણામને પામે છે તે જ સ્થળે એમાં પુરુષનું પ્રતિબિંબ પડે છે અને તેથી 'આ ઘટ છે' એમ વિષયસ્થળે જ જ્ઞાન માય છે આ પ્રક્રિયાથી એ સિદ્ધ થાય છે કે વિષયાકાર થયેલી વૃત્તિ કારણરૂપ છે અને તેનાથી નિષ્કમે કરીને ઉ-ત્તર કાળે ચનાર ચૈતન્યનું પ્રતિબિંબ રૂપરૂપ છે એ વૃત્તિમા પ્ર-તીત થતું રૂપરૂપ પ્રતિબિંબ તે પ્રત્યક્ષ પ્રમા છે પ્રમાનું કરણ પ્ર-માણ છે આ કરણના બે લક્ષણો આપવામા આવે છે, (૧) વ્યા-પારવદગ્રાધારણ કારણકરણમ્—વ્યાપારવાળું અસાધારણ કારણને હો-ય તે કારણ કહેવાય છે વ્યાપારનો સાધારણ અર્થ મધ્યવ-ર્તિ કારણ છે તેથી જે અસાધારણ કારણ મધ્યવર્તિ કોઈ કારણ-દ્વારા કોઈ કાર્યને ક્રિયા કરે તો તે કાર્યનું તે અસાધારણ કારણ કહેવું કહેવાય. જેમકે હેનરિક્કિયાદિ કાર્ય કુદાર અને લાકડાના સ-મેગાદારા કુદાર કરી ચક્રે છે તો એ હેનરિક્કિયાદિ કાર્યનું કુદાર

કરણુ છે. આ સ્થળે પુરુષ અને લાકડાનો સંયોગ એ વ્યાપાર છે. (૨) 'ફલયોગવ્યવસ્થિતિ' કારણ' કરણમ્—ફલના સંબંધથી સંહિત ને કારણુ, અર્થાત્ 'ને કારણુ નિયમે' કરીને 'પોતાના ફલને ઉત્પન્ન' કરીને તેને તે 'કારણુ' કરણુ છે. આ જે કરણુની લક્ષણમાંથી આ સ્થળે દ્વિતીય લક્ષણુ વિવક્ષિત છે, તેથી એ 'પ્રતિબિંબને' નિયમે કરીને 'ને કારણુ ઉત્પન્ન' કરે છે તે કારણુ 'પ્રતીબિંબ' કહેવાય. તેથી વિવ્યાકાર 'પરિણામને' પામેલી, નિયમે કરીને 'એ પ્રતિબિંબરૂપ' ફલને ઉત્પન્ન કરનારી તથા વિશેષને બાસમાં કરનારી 'વૃત્તિ' તે પ્રત્યક્ષપ્રમાણુ છે એ સિદ્ધ થાય છે.

અર્થ એ શંકા થાય છે કે આ સ્થળે, તો અંતઃકરણુની વૃત્તિને પ્રત્યક્ષપ્રમાણુ કહ્યું પણ અતિસ્મૃતિ વગેરે શાસ્ત્રમાં તો ચક્ષુરાદિ ઇન્દ્રિયોને પ્રત્યક્ષ પ્રમાણુરૂપે કહી ચર્ચા છે. તેથી અતિવગેરેથી વિરોધ આવવાનો. એનો ઉત્તર એ કે અતિસ્મૃતિવગેરે સ્થળે ઇન્દ્રિયોને પ્રમાણુ સંજ્ઞા આપી છે તે કેવળ અધુક્ત નથી, તેમ જ અર્થ. જે અંતઃકરણુની વૃત્તિને પ્રમાણુ નંજા આપી છે તે વિરુદ્ધ નથી. કારણુ કે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણુ છે:—(૧) બુદ્ધિવૃત્તિરૂપ પ્રમાણુ અને (૨) પૌરુષ્ય બોધરૂપ પ્રમાણુ એ બેમાં પણ પૌરુષ્ય બોધરૂપ પ્રમાણુ મુખ્ય છે. અને પ્રથમ પ્રમાણુ ગણાય છે, ત્યાં ફલયોગવ્યવસ્થિતિ કારણ કરણમ્ એ કરણુના લક્ષણુથી દ્વિતીય પ્રમાણુ કરણુ વિવ્યાકાર મેળવી અંતઃકરણુની વૃત્તિ છે. તેથી અંતઃકરણુની વૃત્તિ એ મુખ્યતઃ પ્રત્યક્ષપ્રમાણુ છે. પ્રથમ પ્રમાણુ અતિ ચક્ષુરાદિ ઇન્દ્રિયો પ્રમાણુરૂપ છે. ઇન્દ્રિયોના સામર્થ્યથી ઇન્દ્રિય અને અંતઃકરણુનો સંયોગ થઈ અંતઃકરણુનો વિવ્યાકાર પરિણામ થાય છે, તેથી એ 'પરિણામનું' વ્યાપારવરનાધારણે કારણ કરણમ્ એ કરણુના લક્ષણુપ્રમાણુ ચક્ષુરાદિ ઇન્દ્રિયો કરણુ થાય છે. તેથી એ ગણ્ય પ્રમાણુ અપેક્ષાથી ચક્ષુરાદિ ઇન્દ્રિયો પણ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણુ કહી શકાય છે. આ પ્રકારની બે પ્રમાણુ સાંખ્યશાસ્ત્રમાં રખાઈને 'પ્રતિમારૂપ' કરી છે. અને તેથી ત્યાં કહ્યું છે કે દ્વયોરેકતરસ્ય શાકાવિન વગેરે, મ. સં. ૧. ૧. ૧૮૭. તેથી એ સિદ્ધ થાય કે અંતઃકરણુની વૃત્તિ જ મુખ્યતઃ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણુ છે અને ચક્ષુરાદિ ઇન્દ્રિયોનું પ્રમાણુત્વ મૈથુ છે.

આ પ્રકારનું પ્રત્યક્ષ બે બેવાંનું છે: (૧) જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ અને (૨) આત્મ પ્રત્યક્ષ જે પ્રત્યક્ષમાં જ્ઞાન રિપય એમ દોષ

છે તે પ્રત્યક્ષ બાલ્ય પ્રત્યક્ષ છે અને એવી અન્ય પ્રત્યક્ષ આન્તર પ્રત્યક્ષ છે એ બાલ્ય પ્રત્યક્ષ ધિદ્રિયા બેદ્રિયા પાપ પ્રમાણ મહેવાય છે જેમ કે અધુરોત્તમ પ્રત્યક્ષ, શ્રોત્રગત્ય પ્રત્યક્ષ, કાશ્યગત્ય પ્રત્યક્ષ રગેર એ અસંવિત્ત જાત પ્રપત્તમાના ચાતુર્ય પ્રત્યક્ષ અને શ્રોત્રપ્રત્યક્ષ એ પ્રેમા અને અન્ય ત્રણ પ્રત્યક્ષમા એ બેદ છે કે પ્રથમ પ્રેમા પ્રત્યક્ષમા મુચિત્તિ વિવેકગત્યથી જ નથી છે અને અન્ય ત્રણમા ધિદ્રિયગોત્રમુખી જ વૃત્તિ જનુ થાય છે તેથી રૂપમા આત્માર તથા શબ્દમાક્ષાત્માર રૂપધર્મક અને શબ્દધર્મક દ્રવ્યના દેશમા થાય છે એ મધ્યગોત્ર આક્ષાત્માર જે રક્ષાગળ જ થાય છે એ ઉપમાક્ષાત્માર ગોત્રરક્ષાગળ જ થતો હોય નો આ ઘટ છે એવું પ્રત્યક્ષ વિવેકગત્યમા જ નહિ, થાય પણ ગોત્રરક્ષાગળ જ થવું જેમજો તેમ જ દુહિઆગળ શબ્દ છે એમ જાન ન થતા આત્માગળ શબ્દ છે એમ જાન થવું જામજો પણ તેમ બનેમાથી ધર્મ સ્થળ નથી તેથી રૂપિદ્રવ્યના રૂપમા પ્રત્યક્ષ તે દ્રવ્યમથજો જ થાય છે, અને શબ્દ પ્રમાર દ્રવ્યના શબ્દમા પ્રત્યક્ષ પણ ધિદ્રિયગોત્રથી બદિર પ્રેક્ષમા જ થાય છે ગવનગેરેતુ જાન ધિદ્રિયગોત્રરક્ષાગળ જ થાય છે તેથી એ જાનમાટ વૃત્તિને ગોત્રરક્ષાગળ જનુ થવું નથી

અદિ એ ગતિ થાય છે કે આપણને અદન સુરખિ છે એ પ્રમાણ પ્રત્યક્ષ છે તેથી જે અગો અદનનો સાક્ષાત્માર થાય છે તે જ અગો તત્ત્વ અદનનો સાક્ષાત્માર થવુંથાય છે તેથી ગધસાક્ષાત્માર થવું ધિદ્રિયગોત્ર થી બદાર ધર્મ શકે છે એનો ઉત્તર એ કે એ અમ મા છે દિદ્રિયગોત્રથી બદાર ગધગોત્ર સાક્ષાત્માર થતો નથી આ સુરખિ અદન હ એ જાનમા અદન અશ તો પ્રત્યક્ષ હ મા થુ કે દિદ્રિયગોત્ર પદ્ધતિને પામલી છે પણ સુરખિ છે એ અશમા એ જાન અનુચિતિ છે, પ્રત્યક્ષનથી અદન સ કાગ સુખિ છે એ જાન અસત દેદે દોવાથી અમુક પદાય અદન છે એ જાન થયુ કે તત્ત્વ જ તે પદાયગોત્ર સાક્ષાત્માર અનુમાન થઈ જાય છે એ અનુમાન અસત ત્વરિત ગતિથી થવું હોવાથી પૃથક્કરે જણાવું નથી પણ એ અનુમાન જ છે એમા લેણ પણ સશય થી કાંતુ કે ત્યારે એ અનુમાન ધર્મક અમશા પદાયગોત્ર માર કયા દેવ છે ત્યારે પણ એ અદન જે તા જ એ અનુમાન થઈ છે એમ જાન થાય છે તેથી રીતગત્ય થમા અનુમાન છે જે રીત ગત્ય તેથી

વિષયદેશમાં યતું નથી એ પણ સિદ્ધ થાય છે.

આ બાલ પ્રત્યક્ષથી વ્યતિરિક્ત ને, સુખ, દુઃખ, ઇચ્છા વગેરેનું પ્રત્યક્ષ યતું એ આંતર પ્રત્યક્ષ છે. આપ્રમાણે સંક્ષેપમાં પ્રત્યક્ષના પ્રતિપાદન પછી ક્રમપ્રાપ્ત અનુમાન વિચારીએ.

અનુમાન.

શ્રી સાંખ્યશાસ્ત્રમાં અનુમાનનું લક્ષણ આ પ્રમાણે કર્યું છે કે પ્રતિવદ્વદશઃ પ્રતિવદ્વદશાનમનુમાનમ્ ॥ છં. ૧.૧૫૩ ૧૦૦ ॥ પ્રતિવદ્વદ્ એટલે પ્રતિબંધ નામ વ્યાપ્તિવાળું. પ્રતિવદ્વદશઃ—વ્યાપ્તિને જાણનારનું. પ્રતિવદ્વદશાનમ્—વ્યાપ્તિનું નિરૂપણ કરનાર જ્ઞાન. વ્યાપ્તિને જાણનાર પુરુષનું ને વ્યાપ્તિનિરૂપક જ્ઞાન, અર્થાત્ એ જ્ઞાનરૂપ ચિત્તવૃત્તિ તે અનુમાન છે. એ જ અર્થનું વિવરણ કરવા શ્રી પાતંજલભાષ્યમાં કહ્યું છે કે અનુમેયસ્વ શુલ્કજાતીવેશ્યોઽનુદૃશ્યો મિત્ર-જાતીયેશ્યો વ્યાજ્ઞતઃ સંબધો ચસ્તદ્વિષયા સામાન્યાવધારણપ્રધાના વૃત્તિરનુમાનમ્—(જિજ્ઞાસિત ધર્મથી (વર્ણિતથી) વિશિષ્ટ ને ધર્મી (વર્ણિત) તે અનુમેય; એ અનુમેયના સમાન જાતિવાળા પદાર્થો (અર્થાત્ ને પદાર્થોમાં સાધ્યધર્મ હોય તે પદાર્થો) એટલે સપક્ષ; તથા એ અનુમેયથી ભિન્ન જાતિવાળા પદાર્થો (એટલે જેમાં સાધ્યધર્મનો અભાવ હોય તે) એટલે વિપક્ષ; સંબંધ એટલે હેતુ—અર્થાત્ શાપક હેતુ.) ને હેતુ અનુમેયના સમાનતીય પદાર્થમાં (સપક્ષમાં) રહે છે તથા વિજ્ઞતીય પદાર્થથી (વિપક્ષથી) વ્યાજ્ઞત છે તે હેતુવિષયક ને સામાન્યમાત્રને બાસમાન કરનાર જ્ઞાનરૂપ વૃત્તિ તે અનુમાન છે. આ ભાષ્યની પંક્તિમાં સામાન્યાવધારણપ્રધાના (તે પદાર્થમાં રહેલા સામાન્યમાત્રનો બોધ કરનાર) પદથી અનુમાનની પ્રત્યક્ષથી વ્યાજ્ઞતિ કરાય છે. કારણ કે પ્રત્યક્ષવૃત્તિ પ્રધાનપણે પેતાના વિષયમાં રહેલા વિશેષોને બાસમાન કરે છે, અને અનુમાનવૃત્તિ સામાન્યમાત્રને પ્રકાશે છે. એ પણ અનુમાનના લક્ષણમાં સેતુ ધટતું નથી, કારણ કે તેમ લેવાથી વ્યર્થ રહે છે. અન્ય પદો અનુમાનનું લક્ષણ પ્રતિપાદન કરે છે. ત્યાં હેતુને શુલ્કજાતીવેશ્યોઽનુદૃશ્યઃ—(સપક્ષમાં રહેનાર) કહેવાથી એ હેતુની વિરુદ્ધ તથા અસાધારણ હેત્વાબાસથી વ્યાજ્ઞતિ બોધન કરાય છે; મિત્રજાતીયેશ્યોવ્યાજ્ઞત—(વિપક્ષથી વ્યાજ્ઞત) કહેવાથી એ હેતુની સાધારણ અને કાન્તિક હેત્વાબાસથી વ્યાજ્ઞતિ કરાય છે; હેતુને જાણે સંબધઃ યદવાપરવાથી એ હેતુ પક્ષમાં રહેનાર એ બંધનો સંબધને રૂપે સંબધઃ એ વ્યુત્પત્તિથી બોધ કરવો હ, અને હેતુની પક્ષધર્મતાના

પ્રતિપાદનથી એ હેતુની અસિદ્ધિ હેતુભાસથી* વ્યાપ્તિ બોધન કરી છે.

આ પ્રમાણે અનુમાનનું લક્ષણ કર્યું. ત્યાં આ પ્રમાણે અર્થ કહેલો:—જે વસ્તુ સિદ્ધ કરવાની છે તે વસ્તુ સાધ્ય કહેવાય છે, જે-વડે તે વસ્તુની સિદ્ધિ કરાય છે તે હેતુ કહેવાય છે, અને જે પદાર્થમાં સાધ્યની સિદ્ધિ કરવાની હોય છે તે પદાર્થ પક્ષ કહેવાય છે. જેમકે કોઈ પર્વતઉપર ધૂમ જોવાથી પર્વતમાં વહ્નિ છે એ જ્ઞાન થાય છે. તો એ રથજે વહ્નિરૂપ વસ્તુ પર્વતમાં સિદ્ધ કરવાની છે તેથી વહ્નિ એ સાધ્ય છે, ધૂમથી એ વસ્તુની સિદ્ધિ કરવાની છે તેથી ધૂમ એ હેતુ છે, અને સાધ્યની—વહ્નિની—પર્વત-વિષે નિદ્ધિ કરવાની છે તેથી પર્વત એ પક્ષ છે. વહ્નિનું પર્વતમાં આપ્રમાણે જ્ઞાન થાય છે. પ્રથમ તો માથુસને પર્વતઉપર ધૂમનું દર્શન થાય છે. એ દર્શન થવાથી જ્યાં જ્યાં ધૂમ હોય છે ત્યાં ત્યાં વહ્નિ અવશ્ય હોય છે એ મદાનસાદિ રથજે જોઇ પૂર્વ નિશ્ચય કહેલા નિયમનું માથુસને રમરજી થાય છે અને ત્યાર પછી પર્વત-ઉપર પથુ ધૂમ હોવાથી વહ્નિ છે એ નિશ્ચય થાય છે. અર્થ 'જ્યાં જ્યાં ધૂમ હોય છે, ત્યાં ત્યાં વહ્નિ નિશ્ચયે કરીને હોય છે' એ નિયમને વ્યાપ્તિ કહે છે. 'જ્યાં જ્યાં હેતુ છે ત્યાં ત્યાં સાધ્ય' (૧) (અથવા 'જ્યાં જ્યાં સાધ્ય નથી ત્યાં ત્યાં હેતુ પણ નથી' ૨) એ પ્રકારના હેતુ અને સાધ્યના સામાનાધિકરણને વ્યાપ્તિસંજ્ઞા અપાય છે. તેથી એ અર્થ કે પ્રથમ ધૂમજ્ઞાન થાય છે, એ ધૂમ-જ્ઞાનથી વ્યાપ્તિનું રમરજી થાય છે, અને તદનન્તરે પર્વતમાં વહ્નિ છે એ જ્ઞાન થાય છે. ત્યાં વ્યાપ્તિનું રમરજી થાય છે તેથી ત્યાર પૂર્વે વ્યાપ્તિજ્ઞાન અવશ્ય હોવું જોઈએ. એ વ્યાપ્તિજ્ઞાનરૂપ વ્યુત્પત્તિ તે અનુમાન છે, એ વ્યાપ્તિજ્ઞાનથી પછી વ્યાપ્તિની પ્રતિષ્ઠા થાય છે એ અવાન્તર વ્યાપાર છે અને અતે પર્વત વહ્નિવાળો છે એ પ્રકારનું જ્ઞાન, જેને શાસ્ત્રમાં અનુમિતિ કહે છે તે, થાય છે. તેથી વ્યાપ્તિજ્ઞાન વ્યાપારવદમાધારણ કારણ કરણમ્ એ કરજી.

* વિરહ, અસાધારણ, સામારણ અને અમિદ્ધ એ સર્વ હેતુભાસો છે. એના પ્રતિપાદનમાટે જુઓ વર્કસંગ્રહ—હેતુભાસનું પ્રકરણ.

૧ આ પ્રકારની વ્યાપ્તિને અન્વયવ્યાપ્તિ કહે છે.

૨ આ પ્રકારની વ્યાપ્તિને વ્યતિરેકવ્યાપ્તિ કહે છે.

ના વગર પ્રમાણે અનુભિતિનું મરજી જે અનુભિતિ એ પ્રમાણ નામ
દોરાથી વ્યાપ્તિગ્રાહ્ય અનુમાન પ્રમાણ છે એ મિદ્ધ થાય છે

ત્યા અનુમાન જે પ્રમાણરૂપિ છે અને તેથી એનાથી થતી
અનુભિતિ પ્રમાણ વા યથાર્થગ્રાહ્ય દોરી જોઈએ અનુભિતિ જ્યારે
યથાર્થ હોય ત્યારે જ તે પ્રમાણેવાય અને ત્યારે જ એના પ્રમાણ
રૂપ અનુમાનરૂપિ પ્રમાણ રહેવાય અનુભિતિ યથાર્થ દોરામાં જે
હેતુથી સાધ્ય સિદ્ધિ રાતુ દોષ તે દેતુમાં પાત્ર વર્ગો અનુભ્ય
જોઈએ તે ધર્મો આ છે (૧) પક્ષધર્મતા, (૨) મપક્ષમા રહેવા
પણ (૩) વિપક્ષમા ન રહેવાપણ અર્થાત્ વિપક્ષથી વ્યાપ્તિ (૪)
અસાધિતસાધ્યપણ અને (૫) અમત્પ્રતિપક્ષત્વ

(૧) પક્ષધર્મતા—એટલે જેમાં સાધ્યની મિદ્ધિ કરવાની
છે તે પક્ષ રહેવાય છે તે પક્ષમાં રહેવાપણ

(૨) મપક્ષમા રહેવાપણ એટલે જે પક્ષમાં સાધ્ય છે એમ
નિશ્ચય થયે દોષ તેવા પદાર્થો જો હોય નો તેમાં દેતુનું રહેવાપણ
જમ પવનરૂપ પાત્રા મુમરૂપ હેતુથી વદનિના અસ્તિત્વરૂપ સાધ્ય
ની સિદ્ધિ કરવાની દોષ ત્યારે જે પાત્રમાં સાધ્ય હોય અર્થાત્
વદનિ હોય એવા મહાનમ, વરાગમત્ર વગેરે પક્ષમાં ભૂમરૂપ
દેતુનું રહેવાપણ

(૩) વિપક્ષથી વ્યાપ્તિ—એટલે જે પાત્રમાં સાધ્યનો અ
ભાવ છે એમ નિશ્ચય થયું હોય તેના પદાર્થો (જે શાસ્ત્રમાં વિ
પક્ષ રહેવાય છે) જો હોય નો તેમાં દેતુનું મિદ્ધિ રહેતું તે જમ
ઉપર જાણીત દગ તમા વદનિના અભાવવાળા મરે વરવગેર પદાર્થ
માંના ભૂમરૂપ દેતુનું નહિ રહેતું ને

(૪) અસાધિતસાધ્યપણ—એટલે હેતુથી જે સાધ્યની અનુમાનથી મિ
દ્ધિ કરવાની હોય તે સાધ્યનો તે પક્ષમાં અનુમાનથી અન્ય કોઈ પ્રમાણથી
અર્થાત્ અત્યક્ષ સા આગમથી માર્ગ ન થયો હોય તે જમ ચાલતા ઉદાહર
ણમાં પર્વતનિરે રહ્નિ નથી એવું પ્રત્યક્ષ સા આગમથી ન મિ
દ્ધ થયેતું દોરાથી ધર્મરૂપ દેતુનું સાધ્ય અસાધિત નથી

(૫) અમત્પ્રતિપક્ષત્વ—એટલે જ્યારે એક હેતુથી એક સા
ધ્યની સિદ્ધિ કરના માડી હોય ત્યારે તે સાધ્યનો અભાવ તે જ પક્ષમાં
તે વખતે મિદ્ધિ કરનાર અન્ય કોઈ હેતુનો અભાવ હોવો તે

આ પાત્ર* રહાવના ધર્મ જે હેતુમાં હોય છે તેજ સં દેતુ

* આ પાત્ર ધર્મો જોને ચેત્સિકા શાસ્ત્ર અન્યથા મતિરેખી

ગણ્યા છે, અન્ય હેતુઓ હેતુજેના દેખાવમાનનાના હોવાથી હેત્વા-
નાસ તા અમદ્દેતુ ગણ્યા છે તેથી એ સ્ત્રુતેતુને ને માધ્યસા-
એ સામાનાધિરમ્ય હોય તેનું જ્ઞાન અર્થાન્ વ્યાપ્તિજ્ઞાન તે ન અ-
નુમાન પ્રમાણ છે

એ અનુમાન એ પ્રકારનું છે (૧ , વીત અને (૨) અ-
વીત તા અન્યય પ્રાધાન્યે+ કરીને પ્રવૃત્ત યથ સાધ્યનું વિધાન કે
રનાર ને અનુમાન છે તે વીત અનુમાન છે જેમકે પર્વતમા ધૂમ
રૂપ હેતુથી વહ્નિની સિદ્ધિ કે વાની દેવ ત્યારે 'જે જે વસ્તુમા
ધૂમ છે તે તે વસ્તુમા વહ્નિ છે' એ વ્યાપ્તિજ્ઞાનરૂપ અનુમાન વી-
ત છે, કાગળ કે એમા અન્યયનું પ્રાધાન્ય છે અને અન્યયના પ્રા-
ધાન્યવડે વહ્નિરૂપ સાધ્યનું એ જ્ઞાન કે છે આથી 'પૃથ્વીત્વે કે
જનના કેન્યાન્યની અનુમાન અને અન્યયઅનિરેકી અનુમાન આ-
વીત અનુમાનમા ન ન્યાની જાય છે જે અનુમાનમા અનિરેક પ્ર-
માન હોવાથી જે નિરેક રનાર છે તે અનુમાન અવીત છે જેમ
કે પૃથ્વીત્વ જ્ઞાપિતત્વોથી જુદું છે કારણ કે એમા ગધ છે,
આ સ્થતે પૃથ્વીત્વને એ પક્ષ છે, જનાતિત્વની બેઠ' એ સાધ્ય
છે અને 'ગધવાગાપણુ એ હેતુ છે અદિ ન્યા ન્યા ગધ
ત્યા ત્યા જનાતિત્વથી બેઠ દે એ પ્રકારની અન્યયવ્યાપ્તિ તો ય
ઈ શકતી નથી કાગળ કે પૃથ્વીત્વ પક્ષરૂપે લીધેનું હોવાથી અને
ગધ એ તત્વથી અતિરિત્ત કોઈ સ્થળે રહેલો નહિ હોવાથી, એ
વ્યાપ્તિના ઉદાહરણમાટે જોઈતું '૧૬ દશાન્ત નથી (અર્થાત્ મર્ધ
સંપક્ષ નથી) તેથી આ સ્થળે માન ' ન્યા ન્યા સાધ્ય નથી
સા સા હેતુ નથી', 'ન્યા ન્યા જનાતિત્વથી બેઠ નથી સા સા
ગધ નથી જેમકે જનાત્વ, વાયુત્વ ત્રેરે સ્થળે' એ પ્રકારની

હેતુ કહે છે તેમા ન જોઈએ છીએ જોને એ શાસ્ત્ર દેવમાન્યથી
હેતુ કહે છે તેમા કે જે ધર્મ જોઈતો નથી, અને જોને દેવમાન્ય-
તિરેકી હેતુ કહે છે તેમા ૨ જે ધર્મ જોઈતો નથી કાગળ કે કે-
વમાન્યથી વિપક્ષ હોતો નથી અને કેવમાન્યતિરેકીમા સપક્ષ હો-
તો નથી તેથી એ એમા ચાર ધર્મો જોઈએ છીએ

ન્યા અન્યયવ્યાપ્તિ ન હેતુની યઈ સદ છે ત્યા તો અ-
ન્યય પ્રામાન્ય ન છે અને ન્યા અન્યય અને અતિરેક એમ બે-
ને વ્યાપ્ત યઈ શકે એમ હોય ॥ ત્યા પણ અન્યયવ્યાપ્તિને જ
પ્રધાન ગણી છે

અતિરેક્યાપ્તિમાત્ર ઘટી શકે છે. તેથી એ અતિરેક્યાપ્તિના જ્ઞાનરૂપ અનુમાનમાં અતિરેકમાત્ર છે (અતિરેકનું પ્રાધાન્ય છે) તથા એ પ્રાધાન્યરૂં એ અનુમાન નિર્ગેષ કરનાર છે. તેથી એ અનુમાન અવીત અનુમાન છે. આથી વશોગિક સોકોનું કેવલ અતિરેકિ અનુમાન અને આ એક જ દરે છે. આ રચનાના અવીત અનુમાનને ધજે પ્રસંગે શોધવત્ અનુમાન કહેવામાં આવે છે.

જે વીત અનુમાન છે તે એ પ્રકારનું છે (૧) પૂર્વવત્ અને (૨) સામાન્યતોદદ. સાં જે ધર્મ સાધ્ય હોય તે સાધ્ય ધર્મરૂપ સામાન્યના આશ્રયરૂપ વ્યક્તિ જ્યાં પ્રલક્ષ હોય સાં. પૂર્વવત્ અનુમાન કહેવાય છે. જેમ જ્યાં જ્યાં ધૂમ છે સાં સાં વદ્નિ છે જેમકે મહાનસ, વરાળપત્ર વગેરે પ્રદેશમાં-એ રચને વદ્નિત્વરૂપ ધર્મ સાધ્ય છે. એ સાધ્ય ધર્મરૂપ સામાન્યની વ્યક્તિ અર્થાત્ વદ્નિ મહાનસ, વરાળપત્ર વગેરેમાં દદ છે. તેથી આ અનુમાનમાં આ પ્રકારનું સાધ્ય હોવાથી એ અનુમાન પૂર્વવત્ છે. જે સાધ્ય ધર્મરૂપ સામાન્યની વ્યક્તિ પ્રલક્ષ નથી એટલે વિશેષરૂપે જાત નથી, પણ માત્ર સામાન્યરૂપે જ જાત છે તે સાધ્યધર્મને વિષય કરનાર અનુમાન પ્રમાણ સામાન્યતોદદ છે. જેમ રુસ, રૂપાદિરૂપે અંતઃકરણને પરિણામ થાય છે ત્યારે એ પરિણામોનું કોઈ કરણ હોવું જોઈએ એ અનુભૂતિ, કરણ કે એ ક્રિયારૂપ છે એ હેતુથી કરવાની છે. ઉદાહરણ ક્રિયાઓ હોવાથી એમાં કુદારરૂદિ કરણ છે એ જાત છે. તેથી એ દહાન્તથી આ વ્યાપ્તિ કરવી કે 'જ્યાં જ્યાં ક્રિયા હોય છે ત્યાં ત્યાં તેનું કોઈ કરણ હોય છે' એ જરૂરનું છે-એ અન્યવ્યાપ્તિનું જ્ઞાન અનુમાન પ્રમાણ છે. આદિ કરણત્વ એ ધર્મ સાધ્ય છે. એ કરણત્વરૂપ ધર્મવાળી વ્યક્તિ (કરણ) ઉદનક્રિયા રચને સામાન્યરૂપે (કરણત્વરૂપે) જાત છે તથાપિ જે પ્રકારનું કરણત્વ (જ્ઞાનનું કરણત્વ) સાધ્ય છે તે પ્રકારના કરણત્વવાળી વ્યક્તિઓ ધનિયો છે તે કોઈ પણ પ્રસંગે દદ નથી, તેથી આ અનુમાન સામાન્યતોદદ છે, પૂર્વવત્ અને સામાન્યતોદદ એ એ અનુમાનમાં સાધારણ બેદ એ છે કે પૂર્વવતમાં દહાન્ત પ્રત્યક્ષ છે અને સામાન્યતોદદમાં વચાચસાધ્યવાળું દહાન્ત મત્સ નથી. આ રીતે અનુમાન પ્રમાણ ત્રણ પ્રકારનું થયું: (૧) શોધવત્ (૨) પૂર્વવત્ અને (૩) સામાન્યતોદદ. એ ત્રણે પ્રકારના અનુમાનોથી માત્ર સામાન્યવિષયક જ જ્ઞાન થાય છે, જેમકે પર્વતમાં જ્યારે અનુમાનથી વદ્નિનું જ્ઞાન થાય છે ત્યારે તેનું માત્ર વદ્નિ-

તરૂપે જ્ઞાન થાય છે પણ તે વહ્નિ અન્ય વહ્નિથી શા શા વિશેષ-
વાળે છે તે વિશેષમાંથી કાઢી પણ વિશેષનું જ્ઞાન થતું નથી, એ
જ પ્રમાણે અન્ય સર્વ સ્થળે પણ હોય છે. તેથી અનુમાન પ્રમા-
ણથી માત્ર વહ્નિત્વાદિમાન્યનું જ જ્ઞાન થાય છે, વિશેષનું જ્ઞાન
થતું નથી. તેથી અનુમાન પ્રમાણમાં (અનુમાન નામની વૃત્તિમાં)
સામાન્યાવધારણુ હોય છે એ સ્પષ્ટ થાય છે.

આપ્રમાણે પ્રત્યક્ષપૂર્વક અનુમાન હોવાથી પ્રત્યક્ષપદ્ધતિ અનુ-
માનનું નિરૂપણ કરવું છે હવે અનુમાનમૂલક આગમપ્રમાણુ હોવા-
થી અનુમાનપદ્ધતિ આગમનો નિર્દેશ છે તેથી હવે આગમ પ્રમા-
ણનું પ્રતિપાદન કરીએ.

આગમ.

આગમ શબ્દનો અનુપત્તિમિદ્ધ અર્થ આસાદ આગચ્છતિ इति-
આપ્ત પુરુષતરૂપથી આવતું જ્ઞાન-એ થાય છે એ અર્થને મનાવ
જ એનું લક્ષણ કરવામા આવે છે એનું લક્ષણ પાતંજલ બાધ્ય-
મા આપ્રમાણે કર્યું છે કે આન્તેન દૃષ્ટોઽર્નિમતો માઽર્થઃ પરસ્ત સ્વ-
ષોપસકાન્તયે શબ્દેનોપવિશ્યતે । શબ્દાસદર્થવિવચા વૃત્તિ ધૌતુરાગમઃ॥
યથાર્થ વડતાઽપ આપ્ત પુરૂષે યોને દૃષ્ટ (પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી જા-
ણેલો) અથવા અનુભિત જે અર્થ તદ્વિવચક યોતાતું જ્ઞાન અન્યને
આપવામાટે તેનો જે શબ્દથી બોધ કરવામા આવે તે શબ્દથી બો-
ધન કરાનો અર્થ છે રિપય જેનો એવી યોતાપુરુષની તે શબ્દ
સાંબળવાથી યથેલી વૃત્તિ તે આગમ પ્રમાણ હ આ લક્ષણના મૂ-
લ વડતાતું જ મહણુ કર્યું છે તેથી દૃષ્ટાવાઽનુમેતઃ એમ બે જ
કલ્યા છે, પણ એ પદો ધુન. એનાં પણ લિપયક્ષક છે, તેથી મૂલ
વડતાપાસેથી સાંબળેલા અર્થનો ને સાંબળનાર માણુમ અન્યને
બોધ કરે ત્યારે પણ એ બોધ જેને કરવામા આવ્યો હોય તે યો-
તાના અંત કરણમાં તે બેધરૂપ શબ્દથી તેના અચરિપયક જે વૃ-
ત્તિ થાય તે વૃત્તિરૂપ જ્ઞાન પણ આગમપ્રમાણુ કહેવાય. અદિ મૂલ
પુરૂષ વા બોધ આપનાર પુરૂષ આપ્ત હોડા જોમ્મો. ત્યાં જોવામા,
અનુમાન કરવામાં વા માંબળવામાં તથા પ્રતિપાદન કરવામાં કુશળ
હોઈને ઉતરવા વગેરેની ધૃતિથી રહિત જે હોય તે આપ્ત કે
હોવાય છે

. આથી કરીને જેનામાં અજ્ઞાનમાત્રનો અભાવ છે અર્થાત્ જે-
મને મર્વ યથાર્થ સ્વરૂપે પ્રસક્ત છે તથા જે પરમકારુણિક છે, એ.

વા ઈન્દ્રિય સૂત્ર આપ્ત પુરુષથી પ્રણીત વેદ (વા. આગમ) ન્ય જ્ઞાન છે. આગમ છે. અને વેદમૂલક જ સ્મૃતિ વગેરે હોવાથી તથા મનુષ્યગેરે આપ્ત પુરુષથી પ્રણીત થયેલી હોવાથી એથી યતું જ્ઞાન પણ ઉત્તમ આગમ પ્રમાણ છે. એ જ દારણથી શ્રીલ્લાસાદિ પુરુષથી પ્રણીત થયેલા પુરાણવગેરે ત્રયો પ-ણ આપ્તવાક્ય હોવાથી તેથી યતું જ્ઞાન પણ ઉત્તમ આગમ પ્રમાણ છે. અને આદ્યાકાદિ મનના આગમો જેઓ શ્રીબૃહસ્પતિ વગેરે દેવોએ અવતાર ધરી અસુરસોદાને ક્રેતરવાને માટે કહેલા છે અને તેથી એ આપ્ત નહિ એવાથી પ્રણીત થયેલા છે તેથી યતું જ્ઞાન આગમ પ્રમાણ નથી.

આ આગમ પ્રમાણથી પણ સામાન્યવિષયક જ જ્ઞાન થાય છે, વિશેષતું જ્ઞાન યતું નથી, એનું પ્રતિપાદન આગળ કરાશે.

આપ્રમાણે આ શાસ્ત્રમાં પ્રત્યા, અનુમાન અને આગમ એ ત્રણ જ પ્રમાણો માન્યાં છે અન્ય શાસ્ત્રોમાં પ્રસંગવશાત્ વધારામાં (૧) ઉપમાન, (૨) અર્ધાપતિ, (૩) અભાવવા અનુપક્ષબ્ધિ, (૪) સંભવ અને (૫) ઐતિહ્ય, એ પાંચ જોવામાં આવે છે. તથાપિ એ સર્વનો ઉક્ત ત્રણમાં અંતર્ભાવ થઇ જાય છે તેથી આ રથને અધિક કલાં નથી તે યોગ્ય છે.

આપ્રમાણે ત્રણે પ્રકારની પ્રમાણવૃત્તિનું પ્રતિપાદન કર્યું. હવે ક્રમોપાસ વિષયનું પ્રતિપાદન કરે છે.

વિષયંયો મિથ્યાજ્ઞાનમ સદૃષ્યપ્રતિષ્ઠમ્ ૥૮૥

સૂત્રાર્થ:—પોતાના વિષયમાં પ્રતિષ્ઠાથી સંહિત એવું જે મિથ્યાજ્ઞાન તે વિષય છે.

વિષયર્થ:—એટલે પ્રસ્તુત વિષય નામની વૃત્તિ. આ સૂત્રમાં આ પદ લક્ષ્યનો નિર્દેશ કરનાર છે.

મિથ્યાજ્ઞાનમ—એટલે સ્વવિષયે સ્વજન્મવ્યવહારલોપેર્નર્ગમત્તવાપ-વત્તમ્. જે અવધાર્ય જ્ઞાનના સર્વસંમત વ્યાપથી (ખોટું છે એ જ્ઞાનમાં) સ્વવિષયક વ્યવહારનો લોપ થાય છે તે. જેમ શુક્રિમાં રજતનું જ્ઞાન થાય છે એ મિથ્યાજ્ઞાન છે કારણ કે ત્યારે એ મિથ્યાજ્ઞાન હોય છે

ત્યારે શુદ્ધિતને વિષે ‘આ રજત છે’ એવો વ્યવહાર । મન્દગ્રયોગ) થાયછે. પણ વ્યારે એ જ્ઞાન બાધિત થાય છે (શુદ્ધિવિષે આ શુ-
દ્ધિ છે એ પ્રકારના પ્રમાણુજ્ઞાનથી ‘આ રજત છે’ એ જ્ઞાન ખોટું
છે એમ જણાય છે) ત્યારે ‘આ રજત છે’ એ પ્રકારના વ્યવહારનો
પણ લોપ થાયછે.

અતદ્વપ્રતિષ્ઠમ્—એટલે જેમ અશ્વાદ્ધમોર્જી પ્રાક્ષણઃ । કહેવાથી
પ્રાક્ષામોર્જી પ્રાક્ષણ (પ્રાક્ષા નહિ જમનાર પ્રાક્ષણ) એવો અર્થ ની-
કેલેછે, તેમ આ રથને અતદ્વપ્રતિષ્ઠમ્ કહેવાથી તદ્વપ્રતિષ્ઠમ્-વિપય-
સ્ય સ્વે પ્રતિષ્ઠાનુચ્ચમ્-વિપયનું જે રૂપ હોય તે રૂપમાં પ્રતિષ્ઠા (સ્થિ-
તિ) રહિત, અર્થાત્ જે વિષયના રૂપને બામ્બમાન કરનાર નથી, પણ
તે વિષયવિષે નહિ રહેવા કોઈ રૂપને (પ્રકારને) બામ્બમાન કરે છે,
અને તેથી પ્રમાણુવૃત્તિથી જેનો બાધ થાય છે, અર્થાત્ જેની વિષય-
રૂપમાં હક સ્થિતિ નથી તે. જેમ શુદ્ધિવિષે શુદ્ધિતારૂપ હોય છે
તેથી જે જ્ઞાન એ રૂપને જે વ્યક્તિમાં વિષય કરે છે તે જ્ઞાન કદાપિ
બાધિત થતું નથી—દૂર થતું નહિ, તેથી એ રૂપમાં હક સ્થિતિવા-
ળું છે પણ જે જ્ઞાન એ શુદ્ધિના યથાર્થ જ્ઞાનથી દૂર થઈ જાય
છે તે એ રૂપમાં હક સ્થિતિરૂપ પ્રતિ હાથી રહિત છે

આપ્રમાણે આ સૂત્રથી વિપર્યયનું એ લક્ષણ કરવું કે જે
જ્ઞાન પોતાના વિષયમાં પ્રતિ હાથી રહિત છે તથા જે જ્ઞાનનો બાધ
થવાથી તદ્વિષયક વ્યવહારનો લોપ થાય છે તે જ્ઞાન વિપર્યય છે
આ લક્ષણ અદ્વિત છે, કારણ કે એમાં અન્યાત્મિત્વજેરે દોષો
નથી આવતા ત્યાં વિપર્યયમાં બ્રમ તથા સશય એ બંને
નો સંમલ કરવાનો છે, કારણ કે સશય જે વિપર્યયમાં નહિ લ-
ક્ષ્યે તે પ્રમાણુદિ અન્ય કોઈ વૃત્તિમાં આવતો નથી તેથી લક્ષ્ય-
માં બ્રમ તથા મશય છે અવલ્યમાં પ્રમાણુદિક અન્ય સર્વ વૃત્તિ-
ઓ છે. આ ઉપરનું લક્ષણ લક્ષ્યમાં લાગુ પડે છે, કારણ કે શુદ્ધિત-

* યોગવાર્તિકમાં આ પદનો આ પ્રમાણે અર્થ કર્યો છે કે
તદ્=જ્ઞાન, તદ્વપ્ર=તદ્વપ્ર યત્યસ=જે જ્ઞાનનું રૂપ-એ જ્ઞાનના સ-
માન આકાર-છે જેનો એવો વિષય* એવો વિષય નહિ તે અતદ્વપ્ર,
તેમાં પ્રતિષ્ઠિત તે અતદ્વપ્રતિષ્ઠમ્. તેથી આ પદનો એ અર્થ થ-
યો કે જે જ્ઞાનના સમાનાકાર વિષય નથી તેવા વિષયમાં સ્થિતિ
પામેલું, એટલે તેવા વિષયને પ્રકાશનાર જે જ્ઞાન તે એ દીકાકાર આ
પદને મિત્યાજ્ઞાનમ્ પદના પ્રિવરણ કરનારરૂપે લે છે.

વિશે આ રજત છે એ પ્રકારેનું જમાત્મક જ્ઞાન પ્રમાણુદૃતિથી
બાધિત થતું હોવાથી પોતાના વિષયમાં પ્રતિષ્ઠાથી રહિત છે, અને
એ જ્ઞાનનો બાધ થવાથી આ રજત છે' એ પ્રકારના શુદ્ધિવિષે
ના બ્યવહારનો ભોગ થાય છે તેમ જ સદજ અધારમાં રહેનાર્યા
જીવિને 'આ સ્થાણુ છે કે પુરુષ છે' એ પ્રકારનું સમયાત્મક જ્ઞાન
પણ 'આ સ્થાણુ છે' એ પ્રકારની પ્રમાણુદૃતિથી બાધિત થતું
હોવાથી પોતાના વિષયમાં પ્રતિષ્ઠાથી રહિત ■ અને એ જ્ઞાનનો
બાધ થવાથી એ સશય પુન તે વખતે થતો નથી, અર્થાત્ 'આ
સ્થાણુ છે કે પુરુષ છે' એ પ્રકારના બ્યવહારનો ભોગ થાય છે તેથી
આ લક્ષણુ અબ્યાપ્તિ દોષથી રહિત છે અને અસંભવથી
તો રહિત જ છે તેમ જ અતિઆપ્તિથી પણ રહિત છે
કારણ કે અતદ્રૂપપ્રતિષ્ઠિત એ પદથી પ્રમાણુદૃતિની બ્યાદૃતિ
કરાય છે અને મિથ્યાજ્ઞાનનું એ પદથી નિમ્લેષદૃતિની બ્યાદૃતિ કે
રાય છે કારણ કે નિમ્લેષ અતદ્રૂપપ્રતિષ્ઠિત તો છે કારણ કે એનો
પણ બાધ થાય છે તથાપિ વિમ્લેષનો બાધ થાય પછી પણ તદ્વિષ
યક બ્યવહાર ચાલ્યા કરે છે ભોગ પામતો નથી આ લક્ષણુથી નિરા
અને સ્મૃતિ તો બ્યાદૃત જ છે તેથી સર્વથા લક્ષણુ અદ્વિતિ હરે છે
અર્થ એ આલેખ કરાય છે કે આ લક્ષણુ અસંભવિત ■
કારણ કે અમુક જ્ઞાન વિષયય છે એમ ક્યારે સિદ્ધ થાય કે જ્યારે
ઉત્તરમાંજે પ્રમાણુદૃતિથી એ જ્ઞાનનો બાધ થાય ત્યારે પણ તે જ
થવાનું નહિ, કારણ કે પ્રમાણુદૃતિ અને વિષયદૃતિ બંને નિ
રોધી હોવાથી જેમ જ્ઞાનુધી જલ વિજમાન હોય છે ત્યાંથી
અગ્નિનો ઉદય થતો નથી તેમ જ્ઞાનુધી વિષયદૃતિ હોય છે ત્યાં
સુધી પ્રમાણુદૃતિનો ઉદય જ નહિ થવાનો નિરોધ સ્પષ્ટ કરી કહી
એ તો આ પ્રમાણે - અદ્વ જે છે એ જ્ઞાન વિષયય છે એ દ્વિય
દ્રુપ જ્ઞાન તો અનરપ ઉદય પામવાનું કારણ કે એ જ્ઞાન ઉદય પા
મતી વખતે એનો મોઈ પ્રતિબંધ નરનાર નથી અથવા શુદ્ધિવિ
ષે રજતનું જ્ઞાન તો થવાનું કારણ કે જે સમયે શુદ્ધિવિષે રજ

નોમનતિજ્ઞા મિથ્યાજ્ઞાન એ પદનો અર્થ જ અતદ્રૂપપ્રતિ
ષ્ઠિત લીધેને પેલાથી એ બ્યાખ્યાનુસાર વિમ્લેષમાં એ લક્ષણુ ની અ
નિબ્યાપ્તિ આરે છે એ અગ્રમવાગ્દાટે નિકલ્પના લક્ષણુમાં શબ્દ
જ્ઞાનનુસારી એ ૪૦ મુકેનું હોવાથી આ વિષયયના લક્ષણુમાં શબ્દ
જ્ઞાનનુસારી એ ૫૬ અગ્રવાદાર સમજી લેવું એવું કહ્યું છે

તત્ત્વ જ્ઞાન ચાલ છે તે સમયે શુદ્ધિવિષે 'આ શુદ્ધિ' એવું વિ-
રોધિ જ્ઞાન વિદ્યમાન નથી. પણ એક વખત દ્વિતીયજ્ઞાનનો વા ર-
જતત્ત્વજ્ઞાનનો ઉદય થયો તો પછી એથી વિરોધી જ્ઞાનનો, એકત્ય-
જ્ઞાનનો વા શુદ્ધિત્ત્વજ્ઞાનનો-ઉદય જ નહિ થવાનો, કારણ કે એ જ્ઞા-
નનું વિરોધિ જ્ઞાન-દ્વિતીયજ્ઞાન-પ્રતિબંધકરૂપે વિદ્યમાન છે. તેથી વિ-
પર્યય જ્ઞાનનો ઉદય થવાથી પછી પ્રમાણ જ્ઞાનનો ઉદય જ થયો
મળવતો નથી તો પછી એ પ્રમાણ જ્ઞાન વિપર્યયનો બાધ કરે એ
તો આશા જ શી ! અર્થાત્ એ વિપર્યયનું લક્ષણ અમલવિત છે.
એનો ઉત્તર આ પ્રમાણે -અહિં જે નિયમ કલો તે, બ્યારે જે પ-
દાર્થોનો ઉદય પરસ્પરની અપેક્ષાથી થતો હોય ત્યારે જ લાગુ પડે
છે જેમ વહ્નિનો ઉદય જનની અપેક્ષાથી જ થતો હોય ત્યાં જ
જલ હોય ત્યારે વહ્નિનો પ્રતિબંધ થવાનો પણ બ્યા પદાર્થોનો
ઉદય પોતપોતાના કા-લુથી ચાલ છે ત્યાં તો એ નિયમ લાગુ પડતો
નથી, એટલું જ નહિ પણ ત્યાં તો જે પદાર્થો બળવાન હોય -તે
ઉદય પામીને નિર્મલનો બાધ કરવાના જેમકે જસદ અને ગધકના
તેજસ્વરૂપ-કારણથી વહ્નિનો ઉદય થઈ શકે છે. તેથી એ કારણથી
વહ્નિનો ઉદય થયો એટલે પછી તે બળવાન હોય તો જનનો બા-
ધ કરવાનો. એ જ પ્રમાણે દૃષ્ટિદોષવિગેરે કારણથી વિપર્યયનો ઉદ-
ય થવાનો, અને વસ્તુસ્વરૂપથી પ્રમાણ જ્ઞાનનો પણ ઉદય થવાનો
એ ઉદય થયો એટલે પછી પ્રમાણનો સ્વભાવ જ બળવાન હોવા
થી એ પ્રમાણથી વિપર્યયનો બાધ થવાનો વિપર્યય અને પ્રમાણ એ
બંનેના કારણો બિન્ન બિન્ન હોવાથી એ બંનેનો ઉદય થઈ શકે છે
અર્થ જોતા તો વિપર્યયનો નાશ અને પ્રમાણનો ઉદય એ બંનેનું સ-
મઘાતીનજવા છે તેથી વસ્તુસ્વરૂપ બળવાન હોવાથી તેનું જ્ઞાન
થતા જ તે વિપર્યયને બાધ-કરે છે એમા કાંઈને શંકા હોય તો તે
જો પોતાનો અનુભવ જ તપાસી જોવો. તેથી આ લક્ષણો અદ્વિત
છે એ મદન સિદ્ધ ચાલે છે

આ વિપર્યય વ્યવહાર તથા પરમાર્થ ઉભય સ્થળે અતિ દુઃખ

હોવાથી અત્યંત હેય છે તેમા પણ વ્યવહારવિષયક વિપર્યય -તો
સાધારણ દુખોને આપનાર છે જેનાથી આ દુર્નિવાર્ય સારસ્વ
અનર્થ પ્રાપ્ત થયો છે તે જ મુખ્ય વિપર્યય અતિ ક્ષેત્રજનક છે
તેથી સર્વથા હેય છે એ જ મુખ્ય વિપર્યયને શાસ્ત્રમાં અવિદ્યા,
અશિખતા, ગમ, દેવ તથા અભિનિવેશ એ પાંચ વિભાગ કરી
મુખ્ય અવિદ્યા કહી વિસ્તારથી વર્ણવે છે યદ્યાપિ રાગ, દેવપાદિ

‘ચાતરપ નથી’ તેથી વિષયપ નથી, પણ અવિદ્યારૂપ વિમર્શયથી અ-
 ભુગત હોવાથી વિષયવંશપ ગણાય છે. એ પાંચ પ્રકારની અવિદ્યા
 આ વિષયવંશની રૂતિવિશેષ ન છે. એ પાંચ પ્રકારની અવિદ્યારૂપ
 વિષયવંશને ન પ્રસંગે ‘સાંખ્યો’ તમસ, મોહ, મહામોહ, તામિસ્ર
 અને અધતામિસ્ર એ પાંચ અર્થેક સંજ્ઞાઓ આપી વર્ણન કર્યા છે.
 ‘શ્રીવિષ્ણુ પુરાણમાં કહે’ છે કે:-

તમો મોહો મહામોહસ્તામિસ્રોઽન્ધતેજઃ ।

‘અવિદ્યા’ વેચપર્વણ વાંદુમૂતા મહાત્મનઃ ॥

તમસ, મોહ, મહામોહ, તામિસ્ર અને અધતામિસ્ર એ પાંચ
 પ્રવૈવાળી અવિદ્યા, સર્વત્ર બ્યાપક હોવાથી વિષ્ણુ, મહાન ઇત્યાદિ સં-
 જ્ઞાથી ઓળખાતા પુરુષને પ્રાકૃત્યુત થઈ છે. ત્યાં અભ્યક્તા, મહત્ત-
 ર, અહંકાર, અને પાંચ તન્માત્રા એ આઠ અનાત્મ પદાર્થવિષે
 થતી આત્મચુદ્ધિરૂપ અવિદ્યા તે આઠ પ્રકારનું તમસ છે. અદ્યવિધ
 અવિદ્યાને તમસ સંજ્ઞા યોગ્ય છે કારણ કે નેમ તમશુદ્ધી ત-
 ત્ત્વ ‘હંકારેણ’ રહે છે નેમ અવિદ્યાથી આત્મતત્ત્વ હંકારેણ રહે છે.
 દેહાદિવિષે થતી આત્મચુદ્ધિનો પશુ આ તમસમાં ન અંત-
 યોગ્ય કરાય છે. અણિમાદિ આઠ સિદ્ધિરૂપ અદ્યવિધ ઐશ્વર્ય ને
 વારતાવે જોતાં મોક્ષનું નિરોધી હોવાથી અઐશ્વર્યપ છે તેને વિષે
 થતી ઐશ્વર્ય છાદિ તે અદ્ય પ્રકારનો મોહ છે. આ અદ્યવિધ ઐ-
 શ્વર્યને પામવાથી તેને ન ઐશ્વર્ય માની ને ચોગીઓ તથા, દેવો,
 અમૃતરૂપ મોક્ષને પામ્યા છે એમ માને છે તે આ અદ્યવિધ મો-
 હરૂપ અરિમતાથી ઘરાત થયેલા છે. ચોગળત્રેહરીને આ અદ્યવિધ
 ઐશ્વર્યને પામીને અર્થેણ સિદ્ધરૂપ થઈને ઐશ્વર્ય તથા પારલૌકિક
 રાખ્યાદિ પાંચ વિષયોને હું યોગવીર—એ પ્રકારની પ્રુદ્ધિ, તે, જ-
 સવિધ મહામોહરૂપ રાગ છે. આના અણસયથી પ્રવૃત્ત થયેલા કાષ્ઠ-
 થી પ્રતિબંધને પામે સ્વારે અદ્યવિધ ઐશ્વર્યને મેળવી શકેના નથી
 તથા તન્મૂલક ને ઐદિક અને પારલૌકિક રાખ્યાદિ વિષયોનો યોગ
 તેને પશુ પ્રાપ્ત કરી શકેના નથી સ્વારે એ અદ્યવિધ અસિદ્ધિથી
 તે પ્રતિબંધક હેતુરનો કેષિ-દૈવ-તે અદ્યવિધ પ્રકારનો તામિસ્ર છે.
 એટલે પાંચ ઐદિક રાખ્યાદિ વિષયો તથા પાંચ પારલૌકિક રાખ્યા-
 દિ વિષયો અધિાત્મ દસવિધ રાખ્યાદિ વિષયો ને એણે રૂપરૂપનઃ
 મચેદ મેન્યા છે તે તથા તેના સાધનમૂલ અદ્યપ્રકારનું ઐશ્વર્ય ને

અરૂપત નદિ પણ આપનરૂપે રિય માન્ય છે, એ અષ્ટાદશના
રિરેધી-પ્રતિજ્ઞક રિરે યનો દેવ તે અદાર પ્રમરનો તામિસ છે.
આ પ્રમરના સાધનરૂપ અષ્ટવિધ મામર્યને પામી તથા તેથી રા
ન્દાદિ દર્શનરૂપ રિરેરોને પ્રાપ્ત કર્યા પછી એ સન મનપમા નાસ
પામી જને એ જાનથી થનો અનિનિરેશ તે અષ્ટાદશ પ્રમ-
રનો અધનામિસ છે દેવારિરિરમ એ મરનો અમુરાધી ર-
ખેને નાગ યાર એ પ્રમરો બર તે પાયુ આ અષ્ટાદશ પ્રમરનો
અવનામિસ છે આજમાએ અવિચરિને તમમુરિરેર મજાથી શા
અમા વર્યન કર્યા છે આ અગત્ય રિનારો પયુ થીસાપ્યકારિશ
મા પ્રતિપાદન કર્યા છે ત્યાં કર્યું છે ૩—

મદસ્તમતાઙ્ગાવણ માદસ્ય ચ દસાવિષા મદમાદ ૧

તામિસાઙ્ગાવણ તર્થ મચચચનામિસ ૥૪૮૥

તમમુ આક પ્રકાનુ છે તેમ જ મોદ પયુ આક પ્રકારનો
છે મદામોદ ફગ પ્રમરનો છે તામિસ અરે અધનામિસ પ્રતોક
અદાર પ્રમરનો છે

આ અગત્ય ૧૭ જેનાથી તથા અરિયા, અન્નિતા, રાગ
દેવ અને અનિનિરેશ એ પાય પરવાનો જે અવિરાટિ તે વિ
પયવિરેશ જ છે એ મુખ્ય રિયવરૂપ દેવાથી અર્થાન સસાર
પ અનર્થના મુનમુન દેવાથી અર્થ નિરેશ મર્યા યોગ્ય છે એ
જ આ સ્તવ મુખ્ય ગાત્રય છે

આ આજે રિપર્યનુ રાપ મ્દી રૂપે ઉદેશકમાનુમાર, ત
તીય પ્રમરની દત્તિરૂપ નિકલ્પનુ રવરૂપ પ્રતિપાદન કરે છે

શામ્દજ્ઞાનાનુર્પાતી ચસ્તુદ્ગ્ધ્યો ધિકલ્પ ૥૧૥

સૂત્રાર્થ — શમ્દ તથા શમ્દજ્ઞાનને સર્વત ઉત જ કરનાર
અથવા શમ્દના અવણથી થનાર જે નિર્વસ્તુક જ્ઞાન તે વિ-
સ્પરતિ છે

શમ્દજ્ઞાનાનુર્પાતી એ સમસ્તપ ના જે અર્થ થાય છે

(૧) શમ્દ જ્ઞાન ચ શમ્દજ્ઞાને ત અનુગામિની (ઉત્તરવાલે અવ
રૂપ માવિની) ચસ્તુ સ શમ્દ તથા શમ્દઅવણથી ચતુ જ્ઞાન એ
બને જેનાથી સર્વત થયા કરે છે તે એટલે જે મિથ્યાનાનથી બા
ધકાએ તેમ જ અબ્યાવકાએ એમ સર્વદ શમ્દપ્રયોગ તથા તેથી ચ-
તુ મિથ્યાજ્ઞાન થયા કરે છે તે

(૨) શબ્દજનિતજ્ઞાનં શબ્દજ્ઞાનં । તદનુવાર્તેતું શૈલે વૈસ્ય સઃ એટલે શબ્દજ્ઞાનું જે શબ્દજ્ઞાનને શબ્દજ્ઞાનને એ શબ્દજ્ઞાનથી નિર્ણય થવાપણું જેને છે તે મિથ્યાજ્ઞાનરૂપ વૃત્તિ.

આ પ્રમાણે એ અર્થ આ પદના થઈ શકે છે. ત્યાં પ્રથમ અર્થ આ પ્રમાણે છે કે જે વૃત્તિથી શબ્દ તથા શબ્દજ્ઞાન બાધકાને તથા અબાધકાને થાય છે તે; અને બીજા અર્થ આ પ્રમાણે છે કે જે વૃત્તિરૂપ જાતે શબ્દનાં શ્રવણથી—તે જ્ઞાન બાધક થયેલું જ નહીં પણ તે બાધને જાણનાર વિવેકીને પણ—થાય છે તે. આ બે અર્થમાંથી પ્રથમ અર્થમાં એ વૃત્તિને શબ્દજ્ઞાનનાં જનકરૂપે કહી છે અને દ્વિતીય અર્થમાં એ વૃત્તિને શબ્દજ્ઞાનથી હિતમ થનારી કહી છે, એટલે કે દૂર છે.

વસ્તુશબ્દ—જે જ્ઞાનનાં વિષયરૂપ પદાર્થ નથી, અદ્વૈત જે જ્ઞાન નિર્વસ્તુક છે. આ પદનો અર્થ મિથ્યાજ્ઞાન; વા. વિ-પરીવર્તન છે.

આ સૂત્રથી વિકલ્પનું એ લક્ષણ કર્યું કે (૧) એ (બાધકાને/પણ વિવેકીસુદાને) શબ્દજ્ઞાન કરાવનાર છે, અથવા તો શબ્દજ્ઞાનથી હિતમ થનાર છે અને (૨) એ મિથ્યાજ્ઞાનરૂપ છે, અર્થાત્ એનો બાધ થાય છે. આ બે પ્રમાણથી જે વૃત્તિ, તેને આ રથને વિકલ્પવૃત્તિ કહી છે. વિકલ્પવૃત્તિના લક્ષણમાં આ બંને ધર્મો મુકવા જરૂરના છે. કારણ કે જે પ્રથમ ધર્મ માત્ર રાખીએ અને દ્વિતીય ધર્મ ઠાકી નાંખીએ તો એ લક્ષણની પ્રમાણમાં અતિ-વ્યાપ્તિ આવે. પ્રમાણરૂપ વૃત્તિથી પણ શબ્દજ્ઞાનવદર તથા તત્ત્વજ્ઞાન થાય છે. તેમ જ આપ્તવાક્યરૂપ શબ્દજ્ઞાનના શ્રવણથી આગમપ્રમાણરૂપ વૃત્તિ હોવાથી થાય છે. તેથી જે માત્ર શબ્દજ્ઞાન-રૂપાતો વિકલ્પ—એમ કહીએ તો યથાર્થ વસ્તુને વિષય કરનાર પ્રમાણવૃત્તિ પણ વિકલ્પમાં આવી જાય. એ અતિવ્યાપ્તિ દૂર કરવા દ્વિતીય ધર્મ જરૂરનો છે. વિકલ્પનો દ્વિતીય ધર્મ એ છે કે એ મિથ્યાજ્ઞાનરૂપ છે. પ્રમાણવૃત્તિ યથાર્થજ્ઞાનરૂપ હોવાથી એમાં આ દ્વિતીય ધર્મ નથી. તેથી એ વૃત્તિ-વિકલ્પમાં નથી આવતી. હવે જે માત્ર દ્વિતીય ધર્મ કહીએ અને પ્રથમ ધર્મ ઠાકી નાંખીએ તો વિકલ્પમાં વિષય પણ આવી જવાનો. જ્યારે જે જે મિથ્યાજ્ઞાનરૂપ હોય તે સર્વ વિકલ્પ છે એમ કહ્યું ત્યારે વિષય પણ મિથ્યાજ્ઞાનરૂપ હોવાથી વિકલ્પ જ કરવાનો. આ અટકારવા, તથા યથાર્થ વિકલ્પ

૬૫ વિપર્યયરૂપ એક અસમા છે તથાપિ કોઈ અસમાં વિરોધતાવા
જા છે એ પ્રતિપાદન કરવા પ્રથમ ધર્મની વંરૂ છે. પ્રથમ ધર્મથી
એ અર્થનું પ્રતિપાદન કર્યું છે કે જેમ વિપર્યયમા એક વખત પ્ર-
માણ્યથી બાધગ્રાન થયું કે પછી એ મિથ્યાગ્રાનવિષયક શબ્દપ્રયો-
ગવિગેરે વિવેકીને છુટી જાય છે તેમ અહિં નથી. વિદ્યપમા તે
એ જ્ઞાનનું મિથ્યાત્વ જણાય ત્યારપછી પણ વિવેકી પુરુષોમુદ્ધા
એ મિથ્યાગ્રાનવિષયક શબ્દપ્રયોગાદિ દરે છે તેથી પ્રથમ પદ વિક-
લ્પની વિપર્યયથી વ્યાર્થિ કરવા જરૂરનું છે

આપમાજે આ વિકલ્પવૃત્તિનું આ સૂત્રથી અર્થવિન લક્ષણ કર્યું
એ વિકલ્પવૃત્તિ કાચિત્ ભેદમા અભેદનો આરોપ કરે છે, ક્યચિત્
અભેદમા ભેદનો આરોપ કરે છે વિગેરે અનેક પ્રકારે પ્રવર્તે છે

"પુરુષતુ ચૈતન્ય" અહિં આ બે પદોનો 'દેવદત્તની ગાય' એ
બે પદોની મારફત વિશેષણવિશેષ્યભાવસંબંધ પ્રતીત થાય છે પણ
એ સંબંધ બધા ભેદ દોષ ત્યા જ સત્ય દરે છે આ સ્થળે પુરુષ
અને ચૈતન્ય એક જ હોવાથી એ સંબંધ મિથ્યા છે છતાં એવું
જાણનાર વિવેકી પણ એ પ્રકારેને વ્યવહાર કરે છે તથા એ વાત્સ-
યી એ વિવેકીને પણ એ વિશેષણવિશેષ્યભાવનું જ્ઞાન થાય છે તે-
થી એ જ્ઞાન વિકલ્પરૂપ છે તેમ જ "પુરુષ નિષ્ક્રિય છે" એવા-
કયનો અર્થ એવો છે કે પુરુષ ક્રિયાતાઅભાવરાજો છે એ વાત્સ્યમા
પુરુષ આધારરૂપે અને ક્રિયાનો, અભાવ આધેયરૂપે પ્રતીત થાય છે.
તેથી, આ વાત્સ્યથી પુરુષ અને ક્રિયાનો અભાવ એ બે વચ્ચે આ
ધારાધેયભાવસંબંધ પ્રતીત થાય છે. જ્યારે એ સંબંધીએ બિન્ન
બિન્ન વસ્તુઓ દોષ ત્યારે એ આધારાધેયભાવસંબંધ સત્ય ગણા-
ય છે જેમકે પાત્રમા જલ છે, વાગ્ધાન જલપૂરિત છે મર્યાદિ અર્થ-
ને પણ અભાવ આધારથી કોઈ બિન્ન વસ્તુ નથી પણ અધિકરણ
રૂપ જ છે તેથી આ સ્થળે જાને બિન્ન બિન્ન નદિ દોવાથી આ
ધારાધેયસંબંધ મિથ્યા છે, છતાં એ વાત્સ્યથી એની પ્રતીતિ થાય છે.
તેથી એ પ્રતીતિ મિથ્યાગ્રાનરૂપ છે વિવેકી પુરુષો એ જાણે છે છ-
તાં એ પ્રકારનો વ્યવહાર કરે છે તેથી એ મિથ્યાગ્રાન વિકલ્પરૂપ છે
તેમ જ 'પુરુષ અનુભવિતરૂપ ધર્મજગો છે' એ વાત્સ્યમા માત્ર ઉત્પ-
ન્નિનો અભાવ વાસ્તવિક છે પણ એ અભાવ પુરુષની સાથે વિશેષ
જ્ઞાને પાત્રનાર કોઈ વસ્તુરૂપ ધર્મ નથી, છતાં આ વાત્સ્યથી એ

પ્રકારેનું. જ્ઞાન વિવેકીને પણ થાય છે તથા વિવેકી પુરુષ આપણા પ્રજી-
 પણ એવો પ્રયોગ કરે છે, તેથી એ નિધ્યાજ્ઞાન પણ વિકલ્પરૂપિ છે.
 તે જ પ્રમાણે 'વૃક્ષપર, ક્યંખા, છે' એ વાક્યથી યતું-જ્ઞાન પણ વિક-
 લ્પ છે. ખરું જોતાં જ્યાં જ્યાં વૃક્ષત્વ હોય ત્યાં વૃક્ષ છે, એમ કહે-
 વાય. તો એ નિષમયી સાખાપર વૃક્ષ છે એમ, તસ્તુમતિથી કહેવાય.
 એ જનણા છતાં પણ વિવેકી પુરુષ એ વાક્યનો પ્રયોગ કરે છે. તે-
 થી એ વાક્યથી યતું નિધ્યાજ્ઞાન વિકલ્પ છે, એ જ પ્રમાણે આદ્ય-
 શબ્દ, સમજાનું વિમલુ, વંધવાનો પુત્ર મૃત્યુદિ, રાખોના ક્ષયણથી
 જે કાઈ વિગવાકાર રૂપિ થાય છે તે નિધ્યાજ્ઞાનરૂપ છે અને વિવેકીને
 પણ થતી હોવાથી તથા વિવેકી પણ એ રાખોનો પ્રયોગ કરતા
 હોવાથી, એ નિધ્યાજ્ઞાન વિકલ્પરૂપ છે. આ વિચેરે, અસંખ્ય ઉદાહરણો
 એ વિકલ્પરૂપિનાં મળી શકે છે. છતાં એનું સ્વરૂપ સ્ફુટ કરવા ઉપ-
 યોગી ગણી આટલાં અત્ર ખતાવ્યાં છે. અન્ય ઉદાહરણો, દરેકે પો-
 તાના અનુભવમાંથી તપાસી લેવાં.

આ પ્રમાણે આ સૂત્રથી વિકલ્પરૂપિનું સ્વરૂપ કહ્યું, હવે ક-
 મપ્રાપ્ત નિદ્રારૂપિનું સ્વરૂપ-પ્રતિપાદન કરવા, કહે છે કે:—

અમાવશ્યત્યસાલંબના કૃત્તિર્નિદ્રાશરણાં

સૂત્રાર્થ:—જાગ્રત અને સ્વપ્નવૃત્તિના અભાવના કારણરૂપ તમસને
 વિષય કરનાર વૃત્તિવિશેષ તે નિદ્રા.

અમાવ:—અમાવ એટલે જાગ્રત અને સ્વપ્નવૃત્તિનો અભાવ,
 પ્રાયશ્ચ એટલે (કાર્ય પ્રત્યક્તે-ગૃહ્યતિ એ વ્યુત્પત્તિથી) કારણ વા
 હેતુ. તેથી અમાવ:—એટલે જાગ્રત અને સ્વપ્નવૃત્તિઓનો અભાવ ક-
 રનાર, જે અંતઃકરણનું વા ચિત્તનું, તમસુ હોય તે તમસને આશ્રયન
 કરનાર—વિષય કરનાર.

કૃત્તિ:—એટલે ચિત્તનો પરિણામવિશેષ. યદપિ, જ્ઞાનયઃ વચતદ્યઃ
 એ સૂત્રથી કૃત્તિ: એ પદની અનુવૃત્તિ થાતી આવે છે.
 તથાપિ આ સ્થળે ખાણું કૃત્તિ પદ વાપર્યું છે તેનું કારણ
 આ છે: યથા લોકો નિદ્રાને જાગ્રમાર્ગે નિદ્રા, જાગ્રતો અભાવ તે નિ-
 દ્રા—એ લક્ષણ કરી અભાવરૂપ માને છે. પણ એ જ્ઞાનનું, યોગ્ય
 નથી. એ અર્થનું પ્રતિપાદન કરવાને આ પદ આ સૂત્રમાં મુક્યું છે,
 તેથી આ વૃત્તિપદ સાંભિખાય છે અર્થાત્ કેવળ અનુવાદ, માત્ર ન-
 દિ પણ વિધાન કરનાર છે.

આ મુત્રથી એ કહ્યું કે જામત અને સ્વપ્નમાં વિવિધ વિષ-
યોનું જ્ઞાન થાય છે તેથી એ અવસ્થામાં સત્ત્વ અને રજસુનું પ્રા-
ધાન્ય હોય છે. સુષુપ્તિમાં જામતની અને સ્વપ્નની વૃત્તિઓનો અભાવ
થાય છે. એ અભાવ સત્ત્વગુણથી તો થાય જ નહિ કારણ કે સત્ત્વ-
ગુણનો સ્વભાવ પ્રકાશ કરવું વિગેરે છે, પણ આત્માદન કરવાનો
નથી. તેમ જ રજોગુણથી પણ અતઃકન્ધ વા ચિત્ત ચંચલ થ-
ઈ વિવિધ વિષયોપ્રતિ ધાય છે અર્થાત્ વિવિધ વૃત્તિરૂપે પ્રદિશ્વામ
પામે છે. તેથી રજોગુણથી પણ એનો સ્વભાવ આત્માદન કરવાનો
નહિ હોવાથી જામતસ્વપ્નવૃત્તિઓનો અભાવ થઈ શકે નહિ એ
અભાવનું કારણ તમો ગુણ છે. તમોગુણ આત્માદન કરનારા સ્વ-
ભાવવાળો છે તેમ જ એમાં ગૌરવધર્મ ઇ. તેથી એ અભાવનું કા-
રણ તમોગુણ જ ધટે છે એ તમોગુણને વિષય કરનાર વૃત્તિ જે સુષુ-
પ્તિમાં રહુરે છે તે વૃત્તિનું નામ નિદ્રા છે

નિદ્રા એ કેવળ વૃત્તિઓનો અભાવ નથી પણ વૃત્તિઓના અ-
ભાવના કારણરૂપ તમસૂને વિષય કરનાર ચિત્તની તામસ વૃત્તિ છે.
જે નિદ્રાને દૃષ્ટિરૂપે જોઈએ અને કેવળ જ્ઞાનના અભાવરૂપ લ-
ઈએ તો તેટલાથી નિર્વાહ થાય એમ નથી. જે સુષુપ્તિમાં નિદ્રા
નામની ચિત્તની વૃત્તિ નહિ હોય તો સુષુપ્તિમાં કશું જ્ઞાન નહિ થ-
સું જોઈએ, અર્થાત્ જ્ઞાનનો કેવળ અભાવ જ હોવો જોઈએ. અને
જ્ઞાનનો અભાવ હોય તો એ અવસ્થાના અનુભવની સ્મૃતિ પણ ન
થવી જોઈએ. કારણ કે સ્મૃતિ અનુભવમૂલક છે. તેથી જો સુષુપ્તિ-
અવસ્થામાં અનુભવ ન થતો હોય તો એ અવસ્થાની જામતમાં કરી સ્મૃ-
તિ ન થવી જોઈએ પણ તેમ તો છે નહિ સુષુપ્તિથી જામતમાં પ્રવેશ-
ના આશુસને અરણ્ય થાય છે. ક્યાં તો 'હું' સ્મૃતિથી સુતો હતો, આ-
'હું' મન પ્રસન્ન હતું—સ્વપ્ન હતું' ઈત્યાદિ પ્રકારનું આત્મિક નિદ્રા-
'તું' ક્યાં તો 'હું' દુઃખથી સુતો હતો, મારું મન ચચલ થઈ જમતું
'હું' ઈત્યાદિ પ્રકારનું રજસ નિદ્રાનું, અથવા તો 'હું' મૂઢ થઈ રહ્યો
હતો, મારો ગાત્ર બારે-ચર્ચ ગયેલા હતાં, મારું મન આંતર યયું
હતું—જાણે જીજ્ઞાસી હોય કરાવેયું હોયની એવું 'હું' ઈત્યાદિ
પ્રકારનું તામસ નિદ્રાનું સ્મરણ સર્વને અનુભવથી સિદ્ધ છે. તેથી જા-
મતમાં સુષુપ્તિવિષયક સ્મૃતિ થાય છે એ સ્પષ્ટ છે એ સ્મૃતિની
લક્ષણપતિમાં સુષુપ્તિમાં કોઈ અનુભવ - કરનાર વૃત્તિ અવસ્થા અંગી-
કાર કરવી જોઈએ એ વૃત્તિ તે નિદ્રા છે. તેથી નિદ્રા જ્ઞાનનો અ-
ભાવ નથી પણ વૃત્તિરિચ્છે છે એ સિદ્ધ થાય છે. સ્મૃતિ પણ ત્રિ-

સુ પામંતુ ચદ્વોચં મોષા મોગ્ય ચદ્વેન્ બ્રમત્, સ્વપ્ન અને સુષુ-
પ્તિ એ અંશ અવસ્થામાં જે બોધ્ય, બોક્તા અને બોગ યાચું છે-
ઈત્યાદિ વચનથી સુષુપ્તિવિશે બોધ્ય અને બોગ્યું કથન કરે છે. ત્યાં
વૃત્તિદર્શન એ બોમં શબ્દનો અર્થ છે અને એ વૃત્તિનો જે વિષય
હોય તે બોધ્ય છે. તેથી એ શ્રુતિ સુષુપ્તિવિશે 'વૃત્તિ' તથા તેના વિ-
ષય છે એમ બોધન કરે છે. તેમ જ શ્રુતિમાં સુષુપ્તિના બોગ બો-
ગવતારને (વૃત્તિના જ્ઞેનાદને) અંતઃસંજ્ઞા નામ આપ્યું છે તેા એ-
થી પણ સુષુપ્તિમાં બોધ્યરૂપ વૃત્તિને શ્રુતિ અવસ્થા એ ગીકાર કરે
છે, તેથી આગમ પ્રમાણથી પણ નિદ્રા એ વૃત્તિ છે એ સિદ્ધ થાય છે.

આ પ્રમાણે નિદ્રા એ કેવળ જાગૃતના અંભાર નથી પણ એક
જાગૃતની તામસવૃત્તિ છે અને તેમાં યાગની સાક્ષાત્ વિરોધી છે
અને તેથી અવસ્થા નિરોધ કરવાયાગ્ય છે એ તારવેલું આ સૂત્રથી
પ્રતિપાદન કર્યું. હવે કમગ્રાસ છેલ્લી સ્મૃતિવૃત્તિનું પ્રતિપાદન
કરે છે.

અનુભૂત વિવગ્રાહસંપ્રેક્ષાઃ સ્મૃતિઃ, ૩-૩૨ ॥

સૂત્રાર્થઃ—અભાણાદિથી એતુભવ કરાયેલા વિવગ્રથી અધિદેવ
અમદેવ અધ્યાત્મ નેદ્રાત્ જ શ્રદ્ધા તે સ્મૃતિ.

સારમૂલકઃ—અનુભૂતી થી વિવગ્રી (સ્મૃતિવૃત્તિ) સ્મૃતિઃ. અ-
સંપ્રેક્ષાઃ અનુભૂતી એટલે પૂર્વ અનુભવ કરાયેલા, તારવેલેલા વિવગ્રી
એટલે જાગૃતની વિવગ્રી.

અસંપ્રેક્ષાઃ—એ શબ્દ ચોરીવાંચક મુખ પ્રાતુકપરથી વ્યુ-
ત્પન્ન થયેલ છે, તેથી સંપ્રેક્ષા એટલે ચોરી અને અસંપ્રેક્ષા એટલે

ન અધિષ્ઠિત છે એ તામસી વૃત્તિ છે તથાપિ એના સાત્વિક,
રાજસઃ અને તામસ એ બધા વિભાજિત આ પ્રમાણે કરવામાં આવે-
છે. નિદ્રા એ વૃત્તિ હોવાથી ચિત્તતા પરિણામરૂપ છે અને તેથી એ
મધ્ય ચક્ષુ દ્રવ્યના અવરંધીરૂપ છે. ત્યાં જ્યારે એ વૃત્તિમાં તર્કસુ
પ્રાધાન્ય, તેથી જ્યન સત્ત્વ અને તેથી જ્યન રજસ હોય ત્યારે એ
નિદ્રા વૃત્તિને સાત્વિક કહી છે; જ્યારે તમસનું પ્રાધાન્ય, તેથી
જ્યન રજસ અને તેથી જ્યન સત્ત્વ હોય છે ત્યારે એને રાજસી
નિદ્રા કહી છે; અને જ્યારે સત્ત્વ, રજસનો પક્ષે અભિભવ થય
સચિવવિના રાજ્ય કરનાર રાજાની માફક કેવળ તમસ જ રાજ
કરે છે ત્યારે એ તમસવિષયક વૃત્તિ તામસી નિદ્રા છે.

ચોરી નદિ કરવી તે, અર્થાત્ અસ્તેષ્વાં પોતાની નદિ ગણાતી મિલકતનું અદ્યુષ્ઠ એ ચોરીનો અર્થ છે. આ સ્થળે જે અનુભૂત વિષય છે તે સ્મૃતિવૃત્તિની પોતાની મિલકત છે. તેથી તેટલાનું અથવા તેથી ન્યૂન વિષયનું અદ્યુષ્ઠ જે એ વૃત્તિ કરે તો તે ચોરી નથી. પણ તેથી અધિક વિષયનું અદ્યુષ્ઠ કરવું એ ચોરી છે તેથી જમપ્રમોયઃ પદ્ધતી એ અર્થ થયો કે અનુભૂત વિષયથી અન્યનું અદ્યુષ્ઠ ન કરવું અર્થાત્ તેટલાનું અથવા તેથી ન્યૂન અર્થનું જ અદ્યુષ્ઠ કરવું તે. તેથી પ્રકૃત સમસ્ત પદ્ધતી એ અર્થ થયો કે અનુભવ કરાવેલા જે વિષયોનું એટલે ઘટાદિ પ્રાપ્ત પદાર્થો તથા ઘટાદિ આકારને પામેલી જ્ઞાનરૂપ વૃત્તિનેનું જ અદ્યુષ્ઠ તે.

આ સૂત્રથી સ્મૃતિનું એ સ્વરૂપ નીકળ્યું કે અનુભવ કરાવેલા ઘટાદિ પ્રાપ્ત વિષયો તથા તે સમયે થયેલી ઘટાદિઆકારવાળી ચિત્તની જેવૃત્તિ તેથી અરિકતુ અમદ્યુષ્ઠ એ સ્મૃતિ વૃત્તિ છે. ખરું જોતાં તો અવિકતુ અદ્યુષ્ઠ ન કરવું એ સ્મૃતિ વૃત્તિનો ધર્મ છે, છતાં ધર્મ અને ધર્મીની અભેદવિવક્ષાએ આ સ્થળે એ અમદ્યુષ્ઠને સ્મૃતિ કહી છે. તેથી સ્મૃતિનું એ સ્વરૂપ થયું કે જે વૃત્તિ અનુભૂત પ્રાપ્ત વિષયનું તથા પ્રાપ્તાર વૃત્તિનું જ માત્ર અદ્યુષ્ઠ કરે છે તે વૃત્તિ સ્મૃતિ છે. સ્મૃતિવૃત્તિનું સ્વરૂપ 'તે દેવદત્ત,' 'તે ગંગા' 'મંદ્રાદિ પ્રકારનું' છે એ લક્ષણગા સ્મૃતિને વૃત્તિ કહેવાથી સ્મૃતિના કારણરૂપ, તથા અનુભવરૂપ પડ્યો હોવાથી અનુભવના કારણરૂપ સંસ્કારની વ્યવૃત્તિ ક્રમ છે તેમ જ સંપ્રદય દેવદત્ત-તે દેવદત્ત આ છે, એ પ્રકારનું જ્ઞાન જેને પ્રત્યક્ષિગા કહે છે તેની પણ આ લક્ષણથી વ્યવૃત્તિ કરાય છે. કારણ કે પ્રત્યક્ષિગામાં સંપ્રદય તો દેવદત્ત-એ અંશમાં તે દેશગણાદિનિસિદ્ધ દેવદત્ત અનુભવાપેસો હોવાથી સ્મૃતિ છે. પણ અવમ્-આ-એ અંશમાં અનુભવ છે તેથી પ્રત્યક્ષિગા સ્મૃતિ અને અનુભવ બંનેને મિત્રણ કરનાર હોવાથી એ પ્રત્યક્ષિગાનો સ્મૃતિમાં અનર્જાવ થયો નથી. પ્રત્યક્ષિગાનો સ્મૃતિ અને અનુભવ એ બંનેમાં અનર્જાવ થઈ શકે છે. તેથી આ સૂત્રમાં કરેલું સ્મૃતિનું લક્ષણ યોગ્ય છે અથવા તો 'તે દેશ કાળનો અનુભવ થયેલો છે, તેમ જ દેવદત્તનો અનુભવ' પણ થયેલો છે છતાં એ બેના સંબંધનો અનુભવ નથી થયો અને સં. દેવદત્ત-તે દેવદત્ત-એમાં એ સંબંધ પણ વિષયરૂપે બાંધે છે તેથી એ જ્ઞાનમાં અનુભૂત વિષય પણ છે અને તેથી એ સ્મૃતિ સૂત્રના લક્ષણથી ન કહેવાય એમ કોઈ કહે તો સૂત્રથી સ્મૃતિનું આધારણ સ્વરૂપમાત્ર

ખતાન્યુ' છે અને સ્મૃતિનું સાસ્ત્રીય લક્ષણ તો સંસ્કારજન્ય જ્ઞાન સ્મૃતિઃ
અનુભવથી પરેલા સંસ્કારથી ચનાર જ્ઞાન તે સ્મૃતિ છે'—એ જ છે
એ ઉત્તર ઉચિત છે. આ લક્ષણમાં એ અત્યાપ્તિ નથી આવતી.

આ સૂત્રના અનુભૂતવિષય એ પદમાં અનુભૂતા યા વિષયો
એ પ્રમાણે વિમલ કરવાથી આ અર્થ નિકળે છે કે એ સ્મૃતિના
વિષયરૂપે જેમ આજ ઘટાદિ વિષયો હોય છે તેજ પ્રમાણે પૂર્વનું
ઘટાદિ જ્ઞાન પણ હોય છે ત્યાં પ્રથમ ઘટાદિ વિષયો તથા તદ્વિષ-
યક જ્ઞાન એ બંનેનો અનુભવ ચચેલો હોય છે. પ્રથમ આ ઘટ છે
એ પ્રમાણે જ્ઞાન થાય છે. નેથી એ જ્ઞાનમાં ઘટ માધ્યરૂપે પ્રતીત
થાય છે. તદનંતર ષટજ્ઞાનવાન્ અહમ્ ષટજ્ઞાનવાનો હું છું એ
પ્રમાણે અનુભવ થાય છે. એ અનુભવ જેને અનુભવસાય કહે છે.
તેમાં ઘટજ્ઞાન પણ વિષયરૂપે જાણે છે. તેથી ષટજ્ઞાનરૂપે વૃત્તિ પ-
ણ અનુભૂત થયેલી હોય છે. નેથી અનુભવમાં ઘટ તથા ષટજ્ઞાન
એ બંને વિષયો હોય છે. એ અનુભવ સંસ્થાનાત્મક સંસ્કાર-
મિત્તમાં પાડે છે. તે સંસ્કાર કાલાદિ અગ્નિઅંજલિ (જમતુ કરનાર)
મગવાથી જ્યારે ઉદ્ભૂત થાય ત્યારે સ્વસંસ્થાન સ્મૃતિનો જ પ્રાદુ-
ર્ભાવ કરે છે. કારણકે અનુભવના સરખો સંસ્કાર અને સંસ્કારના
સરખો સ્મૃતિ હોય એવો નિયમ સર્વત્ર છે. એ નિયમથી જ્યારે
એ સંસ્કાર ઉદ્ભૂત થવાનો ત્યારે ઘટાદિ આજ વિષય તથા તેનું
વૃત્તિરૂપ જ્ઞાન એ બંનેનું સ્મરણ કરાવવાને, તેથી સ્મૃતિમાં ઘટાદિ
આજ વિષય તથા વૃત્તિરૂપ જ્ઞાન એ બંને જાણવાનાં. આ રી-
તે અનુભવ અને સ્મૃતિ બંને સરખાં છે કારણ કે અનુભવમાં પ-
ણ આજ અને જ્ઞાન બંને જાણે છે અને સ્મૃતિમાં પણ તેમ જ છે.
તથાપિ અનુભવમાં વૃત્તિરૂપ જ્ઞાન મુખ્ય છે એ ષટજ્ઞાનવાન્ અહં એ
વાક્યથી જ સ્પષ્ટ દેખાય છે, અને સ્મૃતિમાં તે દેવદત્ત ઇલાદિથી
જેમ સ્પષ્ટ જણાય છે તેમ આજ મુખ્યરૂપે જાણે છે. અનુભવમાં
જ્ઞાનના વિશેષરૂપ ષટ હોય છે અને સ્મૃતિમાં તો ઘટ જાતે જ
નિશેષરૂપ હોય છે, તેથી અનુભવમાં જ્ઞાનની મુખ્યતા છે અને સ્મૃ-
તિમાં આજની મુખ્યતા છે. નેથી અનુભવ અને સ્મૃતિનો આ અ-
ંશમાં પણ ભેદ છે. બાકી સ્મૃતિમાં પણ આજ અને વૃત્તિરૂપ જ્ઞાન
બંને વિષયરૂપે જાણે છે, એ તો સિદ્ધ છે.

આપ્રમાણે આ સૂત્રથી સ્મૃતિવૃત્તિનું—જે પાંચ પ્રકારમાંની છે—
હી વૃત્તિ હતી તેનું—પ્રતિપાદન કર્યું.

આ રીતે આ સૂત્રોથી યોગનું સ્વરૂપ કહ્યું; તથા તેને ઉપયોગી વૃત્તિનું સ્વરૂપ તથા વૃત્તિના પાંચ પ્રકાર કહ્યા. એ પાંચે પ્રકારની વૃત્તિનાં સ્વરૂપ પણ કહ્યાં; તથા કહ્યું કે આ પાંચે પ્રકારની વૃત્તિઓનો નિરોધ કરવો; એ કરવાથી શું ફલ થાય છે એ પણ સંશેપમાં કહ્યું. હવે એ નિરોધ કરવાનો કલ્પો પણ તે ઉપાયવિના થવો અશક્ય છે. તેથી ઉપાયનું પ્રતિપાદન કરવું આવશ્યક છે. એ ઉપાયોનું સાધારણ પ્રતિપાદન કરવા ઉત્તર પાંચ સૂત્રો રચ્યાં છે. સૌ પ્રથમ તે એ ઉપાય કયા છે તે કહે છે.

અભ્યાસવૈરાગ્યાભ્યાં તત્તિરોધઃ ॥૧૨॥

સૂત્રાર્થ—એ પાંચે પ્રકારની વૃત્તિઓનો નિરોધ અભ્યાસ તથા વૈરાગ્યવડે થાય છે.

અભ્યાસ—એટલે અભ્યાસ તથા વૈરાગ્યવડે. આ પદ તૃતીયાત્ હોવાથી સાધનનો નિર્દેશ કરનાર છે તથા આ સૂત્રમાં સાધનનું વિધાન કરવાનું હોવાથી આ પદ જ રિધેયનું પ્રતિપાદન કરનાર છે.

તત્તિરોધ—એ પાંચે પ્રકારની વૃત્તિઓનો નિરોધ.

આ સૂત્રથી પૂર્વે પ્રશ્ન કર્યો હતો કે એ વૃત્તિનો નિરોધ કયા ઉપાયથી કરવો તેનો એ ઉત્તર આપ્યો કે અભ્યાસ તથા વિરાગ એ સાધનોથી એ વૃત્તિનો નિરોધ કરવો. આ સૂત્રથી નિરોધના સાધનરૂપે બે ઉપાયો કહ્યા: (૧) અભ્યાસ અને (૨) વિરાગ. આ બંનેમાંથી ગમે તે એક ઉપાય સાધક કરે તો આજે એમ છે કે સાધકે એ બંને ઉપાયોનું અનુદાન કરવું જરૂરનું છે એ વિચારવાનું છે, અર્થાત્ આ સૂત્રમાં જ વિગેરે કોઈ શબ્દ ન હોવાથી એ બે ઉપાયોનો વિકલ્પ સૂત્રકારે કલ્પ્યો છે કે એ બંનેનો સમુચ્ચય કલ્પ્યો છે એ સંશયસ્પદ રહે છે. આ પૂર્વપક્ષ એ પ્રાપ્ત થાય છે કે એ સાધનોનો વિકલ્પ ત્રયકારને માન્ય છે કારણ કે દુષ્ખરનો અગ્રાવ એ મુખ્યફલ છે. એ ફળના સાધનરૂપે યોગનું વિધાન છે. આ દુષ્ખર થવાનું કારણ પદાર્થોપરની આનુક્રિયા છે તરત જ આસક્તિના અભાવે દુષ્ખર થતું હોવાનું નથી અન્યના સખ મેળને માણસને દુષ્ખર થતું નથી પણ પોતાના પ્રિય માતેના પદાર્થોના નાશ વા વિયોગથી જ દુઃખ થાય છે એ સંપન્ને અનુભવમિદ છે. એ ઉદાહરણથી એ અપેક્ષા થાય છે કે દુષ્ખરનું કારણ મરણ વા વિયોગ નથી પણ જે પદાર્થના વિયોગ વા મરણથી દુઃખ થાય છે તે પદાર્થવિષેનો માણસનો સખ જ કારણ છે. એ મરણ

વા વિયોગથી જ દુઃખ થતું હોય તો સર્વદા સર્વના મરણથી દુઃખ થતું નેપ્રત્યે. પણ તે તો નહિ. તેથી આસક્તિ વા રાગ એ જ દુઃખનું કારણ છે. આસક્તિ વા રાગને લીધે જ વૃત્તિઓ વિવિધમાં સામેલી રહે છે અર્થાત્ ચિત્ત મંચલતાને પામી એકાગ્ર વા નિરુદ્ધ રહેતું નથી, પણ વૃત્તિવાળું રહ્યા કરે છે. તેથી એ આસક્તિ વા રાગને દૂર કરવા વિરાગમાત્રની જરૂર છે. અથવા તો પોતાનું દુઃખમાત્રથી રહિત પુરુષત્વ જાણવારૂપ (એટલે પોતે સર્વ દૃશ્યપ્રપંચથી વિવક્ષણુ છે તથા તેથી ભિન્ન) એ જાણવારૂપ) વિવેકપ્રપાતિમાત્રની જરૂર છે, તેથી ક્યાં તો વિરાગની વા ક્યાં તો અભ્યાસની-ત્રેમાંથી એકની-સાધકને માટે જરૂર છે. પણ બંનેની જરૂર નથી. તેથી આ રચને આ બે સાધનોનો વિકલ્પ વિવક્ષિત છે એ પ્રાપ્ત થયું.

એ પૂર્વપક્ષ વિશેષ વિચારથી યોગ્ય હતો નથી. કારણ કે ચિત્ત એક નહીરૂપ છે અને તે બે પ્રકારે વદન કરે છે. કવચિત્ સંસારસાગરતરફ વદન કરે છે, અને કવચિત્ કેવલપ્રસાગરતરફ વદન કરે છે. સ્વાભાવિક રીતે સર્વ જીવોની ચિત્તનદી સંસારસાગરતરફ વદન કરતી હોવાય છે. શ્રીકૃષ્ણનિપદૂર્ગમં પણ કહ્યું છે કે પરાવિજ જ્ઞાનિ વ્યતુજ્ઞ સ્વયંભૂઃ—અર્થાત્ સર્વ ધન્વિયોને પરાક્રમદર્શને જોનાર કૃપે જ રમી છે, અર્થાત્ એ ધન્વિયોથી ચિત્ત સંસારતરફ જ ખેંચાયેલું રહે છે. તેથી નિરોધમાટે સાધકને બે કર્તવ્ય છે. એક તો એ નદીના સંસારસાગરતરફના માર્ગને રોધવો તથા એ નદીને કેવલપ્રસાગરતરફ વાળી એને લાં જ લીન કરી દેવી. એ બે કર્તવ્યની સિદ્ધિ થાય છે ભારે જ પથાર્ય નિરોધની સિદ્ધિ થઈ કહેવાય છે. એ બે કર્તવ્યમાટે સંયોજિત બંને સાધનોનો સમુચ્ચય જરૂરનો છે. વૈરાગ્યથી સંસારતરફ વહેતા પ્રવાહને અટકાવાય છે અને અભ્યાસથી એ પ્રવાહને કેવલપ્રસાગરમાં લીન કરાય છે. એટલે ચિત્તવૃત્તિ વિષયાભિપ્રાય રહે છે તેને વિષયમાં દોષદર્શન નહિ ઉપાયોથી તેતરફ જતી બધે પાપરામાં આવે છે અને એ વિષયતર જતી અટકેલી વૃત્તિઓને પુરુષતત્ત્વમતિ અભ્યાસરૂપ ઉપાય વડે લપ્ત જવામાં આવે છે. તેથી વિરાગ અને અભ્યાસ એ બંને સાધનો નિરોધમાટે પ્રતિસાધકને જરૂરનાં છે. આમ હોવાથી જ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં બંને સાધનોનો સમુચ્ચય કર્યો છે. લાં કહ્યું છે કે

સસરાય મહાનાહો મનો દુર્નિર્માદં ચરુષ' ।

અભ્યાસેષુ જુ દ્યોત્યેષુ વૈરાગ્યેષુ ચ વૃદ્ધયે ॥

હે મહાબાહો ! મન વા ચિત્ત અતિચંચલ હોવાથી તેનો નિ-
ગ્રહ વા નિમ્મલ કરવો એ નિઃસંશય અતિક્ષિપ્ત છે. તથાપિ એ
ચિત્તનો નિરોધ અભ્યાસ તંથા વિરાગ એ બે ઉપાયોથી થાય છે. શ્રી-
કૃષિષ્ઠ જગવાને પણ વૈરાગ્યવાદમ્યાસાય ॥ જા. ૨. સૂ. ૩૬ ॥ એ
સૂત્રથી વૈરાગ્ય અને અભ્યાસ એ બંનેનો સમુચ્ચય કહ્યો છે. શ્રી-
મદ્ વિદ્યારણ્યવાખીએ પણ એમ જ કહ્યું છે કે જ્ઞેમ તીવ્રવેગ-
વાળા નદીપ્રવાહને સેતુબંધનથી લેતારૂં વહેતો અટકાવીને એ-
તરતરફનો અન્ય આડો પ્રવાહ નહેર કાઢી ચલાવાય છે, તેમ વૈ-
રાગ્યવદે ચિત્તનો વિષયનરફનો વેગ અટકાવીને સમાધિના અભ્યા-
સવડે અંતર્મુખ વહેતો અન્ય પ્રચાલ પ્રવાહ ચલાવાય છે. અર્થાત્
વૃત્તિનિરોધમાટે વૈરાગ્ય અને અભ્યાસ બંને જોડાએ છીએ. શ્રીસુ-
રેશ્વરાચાર્યે પણ હ્રદયમુગ્ધવિરક્તસ્ય સસાર પ્રજિહાસતા । જિજ્ઞાસોરેવ ક-
ત્યાઽપિ યોગેઽસ્મિન્નપિજારિતા ॥ અંદિક અને પારબૌદિક વિષયોવિશે
પરિકા થયેલા તથા સમારને ચિત્તથી છોડી દેવા ઇચ્છનાર કોઈ
જિજ્ઞાસુ પુરુષ જ આ યોગમાટે અધિકારી છે. આ વાક્યથી પણ
વૈરાગ્ય અને પછી યોગરૂપ સમાધિનો અભ્યાસ એ બંને જરૂર-
નાં હોય છે.

આપ્રમાણે વૈરાગ્ય અને અભ્યાસ તો બંને જરૂરના છે એ-
ટલું જ નહિ પણ સાધકને તો બંનેનું અનુષ્ઠાન સાથે જ કરવું
જરૂરનું છે. કોઈ એમ ધારે કે પ્રથમ ચતુર્થ વૈરાગ્ય 'સિદ્ધ કરીને
પછી અભ્યાસમાં પ્રવેશું' તો તે યોગ્ય નથી. કારણ કે અભ્યાસ
વૈરાગ્યનો ઉપકારક છે અને વૈરાગ્ય અભ્યાસનો છે. જેટલો વખત
ચિત્ત વિષયમાં પ્રીતિથી ગ્રહિત રહે છે તેટલો વખત તે સદજ મ-
યાનથી અંતર્મુખ કરી શકાય છે અને જેટલો વખત ચિત્ત અંત-
ર્મુખ રહે ॥ તેટલો વખત પુત્રી રીતે તે વિષયથી વિમુખ રહે છે.
તેથી અભ્યાસ અને વૈરાગ્ય બંને પરસ્પરના ઉપકારક હોવાથી બં-
નેનું અનુષ્ઠાન પણ સાથે જ કરવું પડે છે.

•તર્તામરેણોપેન નદીપ્રવાહં સેતુવન્થેન નિવાર્ય કુલ્યા પ્રળયનેન શેલા-
મિમુલ તિર્યકપ્રવાહાન્તરમુલ્યાગ્ને તથા વૈરાગ્યેન ચિત્તનણા વિષય-
પ્રવાહ નિવાર્યં સમાધ્યમ્યાષેન પ્રજ્ઞાન્તઃ પ્રવાહ સંપાદયતે ॥
(જીવન્મુર્તિવિધેક)

આ પ્રમાણે આ સૂત્રથી યોગના સામાન્ય એ સાધનો કહ્યા હવે એ એ પદોથી-અભ્યાસ અને ઘેરાગ્રયથી શુ અર્થ મદ્ય કરવાનો છે તેનુ પ્રતિપાદન કરે છે, અર્થાત્ અભ્યાસ કેને કહેવો અને ઘેરાગ્રય કેને કહેવો વગેરે પ્રતિપાદન કરે છે તા પ્રથમ અભ્યાસનુ કથન કરેલુ દોષાથી અભ્યાસનુ પ્રથમ પ્રતિપાદન કરે છે,

તત્ત્વ સ્થિતૌ ચત્નોઽભ્યાસ ॥૧૩॥

સૂત્રાર્થ — ત્યા ચિત્તની પ્રચાન્તવાહિતા સ્થિતિભાટેના સાધનેનુ અનુદાન તે અભ્યાસ છે

તત્ત્વ—એટલે અભ્યાસ અને ઘેરાગ્રય એ એ સાધનમધ્યે

સ્થિતૌ—ચિત્તની રાજમ્ અને તામસ ધૃતિરહિત ને અનુસ્થાનેને પ્રચાન્તવાહિતા કહે છે તે સ્થિતિ સ્થિતિ શબ્દનો અર્થ ધૃતિ માનવો અનાવ નથી કારણ કે એ સ્થિતિની સિદ્ધિઅનન્તર ॥ પ્રચાન્તોગ થાય છે એમ ઉત્તર સૂત્રમા કહ્યુ છે તેથી ને સ્થિતિનો અર્થ ધૃતિમાનનો નિરોધ નવાત્ અસપ્રગાતયોગ લક્ષ્યે તે અસપ્રગાતયોગની સિદ્ધિપણી સપ્રગાતયોગ થાય છે એવો રિપદીત અથ, પ્રાત્ થાય, તેથી સ્થિતિનો અર્થ પ્રચાન્તવાહિતા નામની અવસ્થા બેયો યોગ્ય છે શિષ્યો એ સંપત્તી છે, તથાપિ એ સંપત્તી અનુર્થના અર્થમા દોષાથી નિમિત્તસત્ત્વથી છે જેમ વ્યવિત્ત દ્વિપત્તિ ક્ષતિ ચર્ચમા હાથીને મારે છે એ વાચ્યમા વ્યવિત્ત એ સપ્રગાતય છે તથાપિ એ વાચ્યનો અર્થ 'અર્થમા' રાધીને મારે છે, એમ દોષાથી એ સંપત્તી અનુર્થના અર્થમા છે તેમ આ રચને પણ છે તેથી સ્થિતૌ એટલે ચિત્તની પ્રચાન્તવાહિતા અવસ્થાભાટે અથવા તે સ્થિતૌ એ સંપત્તી જ રાખીએ તે સ્થિતૌ નો અર્થ આ પ્રમાણે પ્રયોગ — સ્થિતિને વિષય લક્ષને તેથી એ સંપત્તી આધાર-સંપત્તી થઈ

ચત્ત — એટલે સ્વત્ત્વ બહિષ્કૃત્ત યનાર્ ચિત્તને મારે (અનિમાનીએ) સર્વથા નિમ્બ મ્વુ એ પ્રચરનો માનસ જે સાદ અથવા તે એકમતાની ધારણ્ય ચિત્તિને સપાદન કરવાના ઉદ્દેશથી આમજ કહેવામા આવતા ચક્ષુ વીર્ય વગેરે સાધનોનુ અનુદાન

આ સૂત્રથી એ કહ્યુ કે ચિત્તની રાજમ્, તામસ ધૃતિઓના નિરોધથી યની એકમતાની ધારણ્ય ને પ્રચાન્તવાહિતા સ્થિતિ તે ને સપાદન કરવાની મુશ્કેલી શુદ્ધ, વીર્ય વગેરે સાધનોનુ ધૃત

પુનઃ અનુશાન કરવું તે અભ્યાસ છે, અર્થાત્ એ રિચિતિની જ્યાં સુધી મિદ્ધિ થાય ત્યાં સુધી એ સાધનોનું વારંવાર અનુશાન કરવા કહ્યું તે અભ્યાસ છે.

આ પ્રમાણે અભ્યાસનો અર્થ કરવાથી અભ્યાસ શબ્દથી સમાધિનો અભ્યાસ કહેવા છે એ પ્રકારનો ભ્રમ દૂર થાય છે. સમાધિના સાધનરૂપે અભ્યાસરૂપ માધનનું નિધાન અત્ર કહ્યું છે. તે સમાધિ કેવી રીતે મિદ્ધિ થાય એના ઉત્તરમાં 'ગમાયિતુ પુનઃ પુનઃ અનુશાન કયુ' એમ કહેવું અનુચિત છે તેથી અભ્યાસ ને 'પુન. પુનઃ કરાગા અનુશાનનો' વાચક છે ને શબ્દથી સમાધિના અભ્યાસનું મદલ્યુ નથી થયું પણ સમાધિનાં સાધનોના પુનઃ પુનઃ અનુશાનનું મદલ્યુ થાય છે.

આપ્રમાણે આ શ્રુતથી અભ્યાસનો અર્થ પ્રતિપાદન કર્યો, એ અભ્યાસથી અનાદિ કલ્પથી બંધાયેલા વાસનારૂપ સંસ્કારોનો દાદ થાય છે, તથા ચિત્તમાં જે રજસ્ તમસનું પ્રાધાન્ય છે તે મટી જઈ સરનું પ્રાધાન્ય થાય છે, એટલું જ નહિ પણ ક્રમે ક્રમે એ ત્રિવિધ દ્રવ્યનો અનિબન થઈ શુદ્ધસત્ત્વિક દ્રવ્યનું પ્રાધાન્ય થાય છે એ શુદ્ધમારિક દ્રવ્યનું બળ જામે છે ત્યારે જ એ જાગતાની ધ્યાનરૂપ પ્રશાન્તસાહિતા ઝિયતિ પ્રાપ્ત કરાય છે તેથી અભ્યાસ શરૂ કરવા કે તત્ત્વ મથાન્તરસાહિતા ઝિયતિ થતી નથી પણ તેને માટે એ અભ્યાસરૂપ ગમાયિસાધનનું પુનઃ પુનઃ અનુશાન કેટલાંક વિગે મલ્લવાણું હોવું જોઈએ છે, તેનું પ્રતિપાદન કરવા હવે કહે છે કે—

સ તુ દીર્ઘકાલનૈરન્તર્યસત્કારામેવિનો દદ્ધભૂમિઃ॥૧૪॥

સૂત્રાર્થ —એ અભ્યાસ બ્યારે દીર્ઘકાળપર્યંત તથા નૈરંતર્ય કરીને આદરવડે મર્વે પ્રકારે સેવન કરવામાં આવે છે ત્યારે, વચાર્ય રિચિતિને ઉત્પન્ન કરનાર થાય છે (અર્થાત્ દૃઢનિષ્ઠયક થાય છે)

ચ —એટલે ઉક્ત પ્રકારનો અભ્યાસ.

તુ —એ શકનો નિરામ કરવા અર્થે થક્યુ છે. ત્યાં એ શાકા સાનાગ્યુ રીતે થાય છે કે 'ઉપલા સૂત્રમાં સમાધિસાધનનો અભ્યાસ કરવો એમ કહ્યું. ત્યાં એ સમાધિસાધનનું ત્રણ વાર વાર અનુશાન કરવું એટલે 'એ ગાજીવચન ચન્તિાર્ય થયું. તે પછી એ ત્રણ ચાર વખતના અનુશાનથી અનાદિનાથી બંધાયેલી વાસનાનો દાદ

‘‘યથોન્નેષ્ઠએ. પણ તે તો સંભવતો નથી તેથી અભ્યાસરૂપ સાધન યોગ્ય નથી, ’’ એ શંકાનો પરિહાર આ સૂત્રથી કરવો છે એ ખતાવનાર ॥ શબ્દ છે.

દર્શનશબ્દ—એટલે દીર્ઘકાલસુધી, નૈરંતર્ય કરીને, રાતકાર એટલે આદર ના પ્રીતિવડે એનું આસેવન (સર્વ પ્રકારે સેવન) કરાય તો જ.

દૃઢયુગિઃ—એટલે દૃઢ છે જુમિ નામ વિષય જેનો એવો યાગ, સ્થાં એ સ્થિતિવિષયક અભ્યાસ હોવાથી એ અભ્યાસનો વિષય પ્રશાન્તવાદિતા સ્થિતિ છે. એ જુમિ દૃઢ થત્ય-અર્થાથ સિદ્ધ થાય.

આ સૂત્રથી એ કહ્યું કે એ નિરોધનાં વા સમાધિનાં સાધનોના અભ્યાસ જો (૧) દીર્ઘકાળપર્યંત કરવામાં આવે, (૨) નૈરંતર્યથી એટલે નિવૃત્તિરહિતપણે કરવામાં આવે તથા (૩) આદર વા પ્રીતિપૂર્વક ધ્યાન દૃષ્ટ એ કરવામાં આવે તો જ એ પોતાના લક્ષ્ય વિષયક ચિત્તની પ્રશાન્તવાદિતા સ્થિતિ વા તેથી થતી સમાધિને વ્યુત્થાનસંસ્કારથી અભિભવ ન પામે એવી દૃઢ કરી શકે. આ રી. તે આ સૂત્રથી એ અભ્યાસનાં ત્રણ વિશેષણો કહ્યાં. સ્થાં એ વિશેષણો જરૂરનાં છે કે કેમ એ વિચારીએ. ત્યાં પ્રથમ તો એ અભ્યાસ દીર્ઘકાળસુધી કરવો એ કહ્યું છે, અર્થાત્ ત્રણ આરંભારંભ અભ્યાસથી આવે એમ નથી. પણ એ પ્રથમ માંખા વખતસુધી કરવો જરૂરનો છે. કારણ કે એ અભ્યાસથી દૃઢ એકાગ્રતા વા નિરોધ સિદ્ધ કરવાનો છે. એકાગ્રતા વા નિરોધ દૃઢ ક્યારે થાય કે જ્યારે એનો વ્યુત્થાનસંસ્કારથી (જદિમુંખ કરનાર સંસ્કારથી) અભિભવ ન થાય સારે. વ્યુત્થાનસંસ્કારો અનાદિ કાળથી જીવને બંધાયા છે, તેથી એ અતિસાંખ્યા વખતથી બંધાયેલા સંસ્કારોનો અભિભવ કરવા અથવા તો એની સામે ઠકી રહેવા નિરોધસંસ્કારો અતિબળવાન થવા જોઈએ. સ્થાં એક વખત નિરોધસાધનનું અનુષ્ઠાન કરવામાં આવે તો તેથી માત્ર એક નિરોધસંસ્કાર પડે. પુનઃ જ્યારે એ નિરોધસાધનનું અનુષ્ઠાન કરવામાં આવે ત્યારે પ્રથમ પહેલા નિરોધસંસ્કારને પતકિંચિત્ બળ મળે. એપ્રમાણે જેમ જેમ અધિક અધિકવાર સાધનોના અનુષ્ઠાનની આદતિ કરાય તેમ તેમ એ નિરોધસંસ્કારો વિશેષ વિશેષ બળવાન થતા જાય. અને અંતે જ્યારે એ નિરોધસંસ્કારો વ્યુત્થાનસંસ્કારોથી અલંત બળવાળા થાય ત્યારે એ નિરોધસંસ્કારો વ્યુત્થાનસંસ્કારોથી કેવલ આગ્ર શક રહે અર્થાત્ પોતાના કાર્યરૂપ એકાગ્રતાધારમાં લેય પણ ખસેલ નહિ આવવા દે.

તેથી ધણા લાખાકાળથી જ ધામેલા તથા બળ પામેલા વ્યુત્થાનમ-
સ્કારોનો અભિભવ કરવા એ અભ્યાસ દીર્ઘકાળનો હોવો જોઈએ, એ
મ્મદ છે

અર્થાત્ એવું સમજવાનું નથી કે વ્યુત્થાનમસ્કારો અનાદિકા-
ળના હોનાથી એનો અલગ અભિભવ કરનાર તથા અ તે દાહ
કરનાર નિરોધસસ્કારો પણ અપરિમિતકાળસુધીના હોવા જોઈએ,
અર્થાત્ અભ્યાસ અપરિમિત કાળસુધી કરવો જરૂરનો કે, અને તેથી
અર્થાત્ અસંકલ્પ છે કારણ કે આ સંકલ્પના આદિ નિયમોને સ્થાપ-
નાર હિંમત અતિદુર્લાભ છે અને તેથી જ તેમણે એવો નિયમ સ-
ંકલ્પ કર્યો છે. આથી નથી કે અજ્ઞાનમુલક સસ્કારોનો અભિભવ ત-
થા દાહ કરના મધ્યસ્થિતિયક સસ્કારો તેટલા જ કાળના હોવા જોઈએ
એ વ્યુત્થાનમસ્કારો માત્ર અવિદ્યામુલક છે તેથી તેના મૂલનો
અભિભવ થવાથી એ સર્વનો અભિભવ અને અ તે દાહ થઈ જાય
છે મધ્યસ્થિતિયક સસ્કારો વા નિરોધસસ્કારો મધ્યસ્થિતિયક પ્રકાશનાર
હોય છે તેથી એક વખત દહાડા અપરોક્ષ જ્ઞાન થાય એટલે પછી
વ્યુત્થાનમસ્કારો બાંધ કરનાર થઈ પડતા નથી તેથી એ અભ્યા-
સ જેવું કે ન દહાડા અપરોક્ષ તત્ત્વજ્ઞાન છે તેવું અનુભવેલું અનતકાળ-
સુધી કરનાર નથી અને તેથી અગમ્ય નથી પણ જેમ જ્યાં સુધી
આખા નિકળેલા સુધી અવગતિયા કરતી જરૂરની છે, તેમ જ્યાં
સુધી અપરોક્ષ તત્ત્વજ્ઞાન થાય ત્યાં સુધી જ એ અભ્યાસ કરવાનો
■ એ અભ્યાસ પોતાના દુઃસ્વરૂપ તત્ત્વજ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરે છે એટ-
લે તરત જ સ્વભાવથી અનિદાને બાંધ થાય છે તથા અને અવિદ્યા
સસ્કારો પણ દુઃસ્વરૂપ થઈ ચિત્તની સાથે નાશ પામી જાય છે બાકી
એ તો ખરું છે કે જેમ ચિત્તને એક પ્રકારનો અભ્યાસ ધણા લા-
ખાકાળથી પડ્યો હોય છે તો તે અભ્યાસને (દુઃસ્વરૂપ નહિ કરી) અ-
ટકાવીને અન્ય અભ્યાસ પાડવામાટે ધણો વાગેલો કાળ પ્રયત્ન કરવો
પડે છે તેમ વ્યુત્થાનમસ્કારો તત્ત્વજ્ઞાનમા બાંધ ન કરે અને નિ-
રોધસસ્કારો પોતાનું કાર્ય કરી શકે તેટલામાટે વ્યુત્થાનમસ્કારો-
ને બળ ન આપીને નિરોધસસ્કારોને જ ધણા લાખાકાળસુધી બળ
આપ્યા કરવું પડે છે, અર્થાત્ પ્રસ્તુત અભ્યાસ ધણા લાખાકાળ-
સુધી કરવો પડે છે એ કારણથી જ શ્રીકૃષ્ણે જણાવેલું હતું કે
જનેવજન્મસંસિદ્ધસ્યો યાતિ પરાં ગતિમ્ । અનેક જન્મોના અભ્યાસથી
ગતિ રીતે સમાધિ યોગ્ય ચિત્ત સિદ્ધ થાય છે, સારે પછી ઉત્કૃષ્ટ ગ-
તિને મળાય છે તેથી અભ્યાસ ધણા લાખા કાળસુધીનો હોવો જોઈ

એ સિદ્ધ થયું કે સ્ત્રી, પુત્ર, ધન, દેવ, સંબંધી વગેરે પદાર્થો દૃષ્ટાવિષય છે અને સ્વર્ગાદિ લોકઃવેદ્યાં અને પ્રકૃતિધર્મ એ આનુશ્રવિક વિષય છે, એ બંને પ્રકારના વિષયોપરિતિ ને સાધકને વિનુશ્ચિત થઈ છે તેને—એ પ્રથમ પદનો અર્થ છે.

વર્ણકારસંજ્ઞા—એટલે એ પદાર્થો મારે વશ છે, હું એમને વશ નથી—એ પ્રકારની સિદ્ધ વિનુશ્ચિત ને ચાલે છે તે.

વૈરાગ્ય—યોગના સાધનરૂપ વૈરાગ્ય છે.

આ સૂત્રથી વૈરાગ્યનું લક્ષણ કર્યું છે. તેમાં વૈરાગ્ય એ પદ લક્ષ્યનો નિર્દેશ કરનાર છે અને વર્ણકારસંજ્ઞા એ પદસુધીનું સર્વ લક્ષણ છે ત્યાં વૈરાગ્યનું એ લક્ષણ કર્યું કે સ્ત્રી, પુત્ર, ધન, દેવ-વગેરે લૌકિક પ્રમાણથી જાણાતા પદાર્થો બંધનના હેતુરૂપ છે તે, તેમ જ સ્વર્ગાદિ પદાર્થો પણ બંધનના હેતુરૂપ છે તે ક્ષયવિધ પદાર્થોમાં દોષદર્શનદ્વારા થતી ને વર્ણકારસંજ્ઞા વિનુશ્ચિત છે તે યોગના સાધનભૂત વૈરાગ્ય છે.

અર્થે દૃષ્ટાદિ પદાર્થોને બંધનના હેતુરૂપ કહેવાનું કારણ તો એ જ છે કે એ પદાર્થો દુઃખ આપનાર છે અને ક્ષેયને દદાવનાર છે. એ વાત સદૃશ વિચારથી જાણાય એમ છે. ત્યાં પ્રથમ દૃષ્ટ પદાર્થો લખ્યાં. દૃષ્ટ પદાર્થો વ્યક્તિરૂપે તો અનંત છે, તેથી પ્રત્યેક વ્યક્તિ લઈ તેના દોષોનું પ્રતિપાદન મંથનમાં થયું અસંભવ છે. છતાં સામાન્યરૂપે એ સર્વ પદાર્થોના ત્રણ વિભાગ થઈ શકે છે. તે આ છે: ધન, સ્ત્રીપુત્ર અને યશસ્. એ ત્રણે પ્રકારના પદાર્થોપરિતિને પ્રેમ જેને શાસ્ત્રમાં વિનેયણા, પુત્રધરેયણા અને લોકેયણા કહી વર્ણન કર્યું છે તે દુઃખ અને ક્ષેયને જ કલ્પન કરનાર છે અને તેથી દેવ છે. શ્રીમદ્ધાર્મપરોપનિવહમાં તે પુત્રેયણાયા વિતેયણાયા-લોકેયણાયા ય્યુત્પાદ્ય ત્રિધાત્મ્યે વર્ણિત—આત્મવત્તરનો સાક્ષાત્કાર કરવામાં પ્રવૃત્ત થયેલા સાધકે પુત્રેયણાદિ ત્રિવિધ ઇષણાને ત્યાગ કરી ત્રિધાત્મ્યને સેવે છે—ઈત્યાદિ વચનથી એ ઇષણાને દેવ જ કહી છે. આપ્રમાણે સાધકમાં એ ત્રિવિધ ઇષણાને દેવ કહી વર્ણન કરી છે તેનું કારણ એ જ છે કે એ ઇષણાના વિષયભૂત પદાર્થો દોષથી ભરેલા છે. શ્રીપંચદશીના ચઢ્યાનંદ પ્રકરણમાં ભગવાનનરદન-ચ: વિઠરો દેવચેતિર: । ઇચ્છ્યોઽપિ મર્મપાતેન પ્રત્યેન જ વામતે ॥ ઇત્યાદિ વચનોથી એ પ્રમાણે કર્યું છે કે આત્મસુધી પુત્ર યથો નથી ત્યાંસુધી તો તે ચાતાની અપ્રાપ્તિને સ્ત્રીયં માતૃપિતાને પરિતાપયં-

ગેરે દુઃખો આપે છે. પુત્ર ગર્ભમાં આવે છે ત્યારે નાના પ્રકારનાં આધિઆધિવગેરે દુઃખો સાદાત્ માતાને તથા એ હબપવિગે આસક્ત મૂર્ખ પિતાને આપેછે. ગર્ભમાં રિયતિ પામ્યા છતાં પણ મામાપને ગર્ભસ્ત્રાવગેરેવડે અનેક ભયદુઃખને આપે છે. પ્રસવસમયે માતાને પ્રાણાન્તસંકટ આપેછે. પ્રસૂત થયાપછી પોતાને વિગે આસક્ત મામાપને ગ્રહપીડા તથા રોગાદિ નિમિત્તથી અપાર કષ્ટસદન કરાવે ॥ એમ કરતાં કૌમાર અવસ્થાનો યાવછે ત્યારે રખેને એ મૂર્ખ રહેશે એ પ્રકારના બલથી મામાપનાં મન નિરંતર મંતપ્ત કરે છે. અને કદાચ દૈવયોગથી મૂર્ખ રહેછે તો તો પછી જીવતાપર્યંત અપાર દુઃખોને હપજાવેછે. હપનયન થયાપછી જો વિદ્યા ભણતો નથી તો દુઃખ આપે છે. કદાચ વિદ્યાનુ યાગ છે તો પછી પોતાને માટે, સુલક્ષણી કન્યાની ગાથ તથા તેની ચિંતાથી મામાપને અસહ્ય દુઃખનો હેતુરૂપ થઈ પડે છે. કદાચ તેથી કન્યા મરજેછે તો પણ રખેને એ પરસ્પીકાપટતાવગેરે દોષોવાળો થાય એ ચિંતાથી મામાપને બાળે છે, અને તેવા દોષોવાળો થાય છે તો તો જીવતાં જ દુઃખઘટા થાય છે એટલું જ નહિ પણ મામાપના મૃત્યુપછી પણ અનેક કષ્ટનો હેતુ થઈ નીવડેછે કદાચ આ સર્વ યાવ છે છતાં કુટુંબી થઈ દ્રરિદ્ર રહેછે તથા યશકીર્તિવાળો થતો નથી તોપણ મામાપને સતાપનો હેતુ થાયછે આ સર્વ થતા જો મૃત્યુને અધીન થાય ॥ તો તો પછી અપાર કષ્ટને આપેછે.† આ પ્રમાણે જન્મથી પૂર્વે, જન્મથી તે મૃત્યુપર્યંત અને મરણમગ્ને અને પછી એમ સર્વકાળે પુત્ર કેવલ દુઃખનો જ આપનાર છે એ સિદ્ધ થાય છે. તેમ જ પોતાના મૂર્ખ મામાપને રાગરૂપ ક્લેશ હપજાવી નિરંતર પિતૃમ્મણથી બાંધે છે તથા રાગહારા અંતે મુક્તિનો વિરોધી થાય છે. તે જ પ્રમાણે સ્ત્રી—ગે શ્રીયોગવાસિષ્ઠમાં માતૃપાવાલિકાચારુ યત્નલેહકાન્કરો હતાદિ શ્લોકથી કલ્યાણપ્રમાણે આત્મંત દુર્ગંધબુક્ત માંમની પુત્રાનિકારૂપ છે તથા શરીરે સ્નાયુ, અસ્થિ, રુધિર, મન્મલવગેરેથી તથા નાનાવિષ ચંચીથી જ ભરેલી છે. અર્થાત્ કોઈ પણ શુદ્ધ પદાર્થથી રહિત છે તે—પોતાની પ્રાપ્તિ પૂર્વે, પ્રાપ્ત થયાપછી અને મરણથી પતિને કેવળ દુઃખ આપનાર તથા પો-

† વિશેષ માટે જુઓ શ્રીસિદ્ધાન્તસિન્ધુ પ્રથમ રત્ન, શ્રીઅંશુમાન રાગ અને મનીષા રાગીનો સંગ્રહ.

રનો છે એ મિદ્ધ યામ છે

આ પ્રમાણે ધણા વર્ષથી આભ્યાસ કરે પણ જો એ આભ્યાસ વિરમી વિરમીને કરવામાં આવે તો તે ઈષ્ટિત ફલને પ્રાપ્ત થતો નથી અર્થાત્ એ આભ્યાસ નૈરતર્કથી કરે. જરૂરનો છે જો વિરમી વિરમીને કરવામાં આવે તો મધ્યના પ્રમાણ સાધનના સમયે જામતુ નહીં રહેવાના અને વ્યુત્થાનમસ્મરે જામતુ થવાના તેથી એ સાધનમસ્મરા ન્યૂનમન થઈ જવાના અને વ્યુત્થાનમસ્મરે જે ક્ષીણુજન થતા હતા તે પુનઃ જ્યાં પામવાના વિરમી વિરમીને આભ્યાસ કરવાથી ધણા વધપછી પણ તે માણસ વગમત ઘેગનો ઘેગ બની રહે છે જેમ કે મહાશય કેટલો વખત કમાણી કરે, મધ્યે પાછું ખર્ચે વા લુટાય વળી કમાણી કરે તે વળી નુકાસ એમ અને વગર કરે અને પછી કેટલાક વખતે ન તે પોતાની સી નકે તથામે તો પુછ નગમત નહિ જોડી જ નીચે છે તે જ પ્રમાણે જે માણસ જે વિરમીને આભ્યાસ કરે છે તે કેટલો વખત વ્યુત્થાનમસ્મરે શરૂ થતને દર્શીને નિરોધન થાય છે અને પછી વળી કેટલો વખત નિગમનને દર્શીને શરૂ થતને વધારે છે તેથી ધણા વધપછી પણ મોતે માધનનો આરબ કર્યો તે વખતની ચિંતિના સંધિમાં જ બાવી રહે છે તેથી આભ્યાસનું અનુષ્ઠાન નૈરતર્કથી કરવું જરૂરનું છે

આ પ્રમાણે દીર્ઘકાળ તથા નૈરતર્કથી આભ્યાસ કરે પણ તે જો આદરવિના કરે તો તેથી શ્રીરોગવાચિષ્ઠના અક્ષર કુવદ્યત ઇક્ષીવાસનમ્ દર ગતમના જનુ કયામશ્રવણ વર્ણા ઇત્યાદિ વચનથી આ પ્રમાણે ચિત્તની વાસનાને ક્ષય કરવાનું કામ કરેલા હતા પણ નહિ કર્યા જેવું યામ છે જેમ આ અવધુ કરે તો માણસને થી અન્ય વિનયના ચિત્તને જામવા દે છે તો તે ધ્યાના ફલને નહિ પામતા કયા અવધુ કરીને કુટયા મન તોએ ન આપ્યું થઈ શકે એ કરેણીના પાત્રરૂપ યામ છે તેમ આરંભિના કરેતુ યો ગાનુષ્ઠાન પણ નહિવત્ ફરને ઉત્પન્ન કરે છે તેથી યોગાનુષ્ઠાન આદરૂપ પ્રીતિમદિત રોવું જોઈએ (આરનો ખીજો અર્થ તપ, અભ્યાસ વિના અદા વગેરે મુલે આમ પણ કરવામાં આ યો છે તો એવો આદર સાધે રાખવો જોઈએ એ પણ તપના પ્રદાનવેળ

જો શબ્દો ત્રીજો અર્થ લઈ વિશેષ કામ અને નસીરવા દનો પરિહાર એવો પણ કરવામાં આ યો છે અપારિના સ્વરો માટે જુઓ મીનિદાનનિન્દુ પ્રથમ રાત તથા જીવનુનિવિરેક

વિષયાત્માનમન્વિષ્ય એ અતિવાક્ય કટે છે)

આપ્રમાણે આ સત્ત્વી દીર્ઘકાળસુધી, નેરતર્ક કરીને તથા આદરથી અભ્યાસ કરવો એ પ્રતિપાદન કર્યું હવે અભ્યાસ અને વૈરાગ્ય બે સાધનોનો નિર્દેશ પૂર્વસૂત્રમા કર્યો છે તેમા આ મુત્રોધી અભ્યાસ માત્રનું પ્રતિપાદન થયેલું હોવાથી ક્રમપ્રાપ્ત વૈરાગ્યનું પ્રતિપાદન હવે કરે છે એ ત્રિરાગ બે પ્રકારનો છે (૧) અપર અને (૨) પર એ બેમા સ પ્રચાત યોગનો સાધક અપર ત્રિરાગ છે અને અસપ્રચાત યોગનો સાધક પર વૈરાગ્ય છે તેમાથી ભૂમિકાક્રમપ્રમાણે પ્રથમ અપર વૈરાગ્યનું પ્રતિપાદન કરે છે

દષ્ટાનુશ્રવિકવિષયવિત્તુષ્પસ્ય ઘર્ષીકારસક્ષા વૈરાગ્યમ્ ॥૧૫॥

સૂત્રાર્થ:—લૌકિક અને વૈદિક વિષયોપાત જે ઘર્ષીકાર સંચારપ વિનુષ્ઠા તે વૈરાગ્ય છે

દષ્ટા—૬૮ અને આનુશ્રવિક વિષયોમા દોષદર્શનથી થયેલી વિનુષ્ઠા જેને યદ્ છે તે સાધ ને આ દષ્ટ એટલે લૌકિક પ્રમાણથી જાણી શકાય એવા અર્થોત્ આ લોકના જાનુધાવિક ગુરુપાઠાદનુ શ્રૂયતે હિતિ અનુધતો વેદ । તદ્ મવ આનુશ્રવિક ॥ શ્રી શુરુમુખથી જે અનુષ્ઠ કરાય છે તે અનુશ્રવપ વેદ છે તેમા કહેના તે આનુશ્રવિક વિષય એ શબ્દ પિમ રાખને બંધનનાચક પિમ ધાતુરૂપ રથી આવે છે તેથી બંધનના હેતુભૂત પદાર્થોનો વાચક છે આથી શ્રી, પુત્ર, ધન, ક્ષેત્રવગેરે પદાર્થો લૌકિક પ્રમાણથી જાણી શકાય એવા હોવાથી તથા એમના પ્રતિનો પ્રેમ બંધનના હેતુરૂપ હોવાથી એ સર્વે ૬૮ વિષયમા આવે છે શ્રી સદ્ગુરુ, ઇષ્ટની પ્રતિમાવગેરે પદાર્થો લૌકિક પ્રમાણથી અનુષ્ઠરૂપે જાણી શકાય એવા છે છતાં તે મનુ વાસ્તવ સ્વરૂપ લૌકિક પ્રમાણથી જણાય એનું નથી તેથી તથા એમના પ્રતિનો પ્રેમ બંધનના હેતુભૂત નથી પણ કૈવલ્યના હેતુરૂપ છે તેથી એમનું ૬૮ વિષયમા મદલુ થતું નથી તે જ પ્રમાણે સ્વર્ગાદિ પદાર્થો વેદ્યી જણાના હોવાથી તથા એ પ્રતિનો પ્રેમ બંધનના હેતુરૂપ હોવાથી એ પદાર્થો આનુશ્રવિક વિષય છે તેમ જ વેદેશ અને પ્રકૃતિવ્યવહાર એ પણ વેદ્યી જણાના હોવાથી તથા બંધનના હેતુરૂપ હોવાથી એ પદાર્થો આનુશ્રવિક વિષય છે શ્રી સદ્ગુરુ વા ઇષ્ટનું વાસ્તવ સ્વરૂપ તથા વિવેકજ્ઞાતિ એ પદાર્થો જોયે વેદ્યી જણાય છે છતાં એ બંધનના હેતુરૂપ નથી પણ કૈવલ્યના હેતુરૂપ છે તેથી એ પદાર્થો આનુશ્રવિક વિષય નથી તેથી

તામા મિથ્યા મોહ ઉપજતી ખરા પરમાર્થથી તથા સંન્યાસરૂપ ૬
 રૂપ આશ્રમથી બંદ કનાર જ છે. તે જ પ્રમાણે ધન, ક્ષેત્ર વ-
 જેરે માટે પણ છે એ પદાર્થોમાટે કંચુ છે કે અર્થનામમને ફેરવત.
 ચેક પરિપાલન । નાચે દુઃખ વ્યયે દુઃખ વિગર્થા દેશકારિણ ।। એમની
 પ્રપ્તિમા નાનાવિધ અપાર સકટ છે, પ્રાપ્ત થયાપછી પણ એ પો-
 તાના રક્ષણમાટે ગતિદિનમ ચિતા તથા રક્ષણના યોજનારૂપ નના
 વિધ કદ કરાવે છે, પોતાના વ્યયસનયે અસંભાગે ન વ્યય થાય તે
 ને માટે અનેક ચિતાઓ કરાવે છે અને જો તેવે નાગે વ્યય થાય છે
 તો તો પછી અસંખ્ય શાખાવળા દુ ખજલનુ બીજક જ થાય છે
 તેમ જ પ્રાણુશયુ, પેસો અને મન સ્વભાવથી જ અચલ હોવાથી ત-
 થા આ પ્રવાહરૂપ સસાગમા પડેયો મોહ પણ પદાય સમાગળ એકે
 રથસે મિથિત કરીને રહે એ અસંભવ હોવાથી ચિત્તામા અપરિમિત દુ ખ
 આપી અ તે એ ધન ભય છે આશ્રમાલે આતિ, મધ્ય અને અ તે ધન
 કેવળ દુ ખરૂપ જ છે અને પોતામા આમશ્રિ કરી દેવજલુર-
 જેરે બધેનેને ઉપજનનાર છે * આ જ પ્રમાણે વિદ્યા, રૂપ, વજ્ર વ
 જેરે સર્વ પદાર્થોમાટે જનુભ છે તેમ જ અલભાવે અધ્યાગમે પા-
 મી દુ ખ અને મેશના દેવરૂપ થનાર જે પોતાનો દેહ તે પશુ
 મર અનર્થનુ મૂન છે તેથી હજી પદાર્થો તો સર્વ દુ ખના જ આ
 પનાર છે અને તેથી પ્રેમના પાન નથી.

હવે આનુચવિક પદ્યમા લખએ એ વિરોમા સ્વર્ગાદિ ભોક,
 વેદેશ અને પ્રકૃતિનવપણુ છે ત્યાં સ્વર્ગાદિ ભોક તો પ્રગ્નિદ છે વેદેશ
 એટલવિદેહ થતુ તે જે છવો ઉપાસનાના બળથી મ્યુરેદનિના માર મુ
 હમદેહથી જ દિવ્ય ભોગોને ભોગવે છે તે વિદેહ કહેવાય છે એ
 વિદેહ પુરો મહામની અદ જ મહીને દિવ્ય ભોગોને ભોગવે છે જે
 છવો એથી પણ બળવતી ઉપાસનાએ કરીને અધિ બનયુત છે
 તે આતરજીસદિત મહામથી બદાર જઈ થનામસરૂપ પ્રધનમા લી-
 ન મધ રહે છે તથા વિદેહ વમેર દેવાનુ પણ શાનન કરનાર છે.
 તે પ્રકૃતિલીન કહેવાય છે એ બેમા ફેર એટલો છે કે વિદેહ પુર-
 મો માત્ર છ મહામમા રોવા હોય છે અને પ્રાનિબીનની અપેક્ષા થી
 ન્યૂન એશ્વર્યગા હોય છે તથા મલિન વિરોગે ભોગવે છે પ્રકૃતિ
 લય પુરો મહામની મય દાયો બદાર મેલમા હોય છે તથા પોત ના

* વિશેષ માટે જુઓ શ્રીમ મિતીમૂલજી વિતીયાપ કાન્ડ-ગીદ
 રાત અને ચિરિબનો સવાદ.

શુદ્ધ સંકલ્પમાત્રથી અતિશુદ્ધ વિષયોને 'ભોગ્ય' છે 'આ પ્રજ્ઞે' પદાર્થો આનુભવિક વિષયો છે. તથાપિ એમાં ક્ષેપ, અતિશય અને વિનાશ વગેરે દોષો છે. સ્વર્ગોદિ, ભોક્ષી તેમ જ 'વેદેશ્યદિસ્થિતિથી પણ પુનઃ આરુચિ થાય છે, તેથી એ સર્વે ક્ષેપ, દોષવાળા છે. તેમ જ સ્વર્ગોદિ ભોક્ષકતા, વિદેહક સામર્થ્યક અધિક || વિદેહકતા પ્રતિલક્ષણ સામર્થ્ય અધિક છે, અને પ્રકૃતિવ્યવહારતા પણ ધિવરણ અધિક સામર્થ્ય છે તેથી એ સર્વે પદાર્થોમાં અતિશયરૂપ, દોષ, છે. તેમ જ પુનઃ આરુચિ હોવાથી અને વિનાશ તો છે જ. તેથી એ સર્વે પદાર્થો પણ ક્ષેપાદિદોષવાળા છે, યોગસાધ્યકારિકામાં પણ રૂપદાવપ્રાપ્તિક સંકલ્પિયુદેહવાતિશયયુક્ત એ કારિકાથી એ ત્રણે પદાર્થોને ક્ષેપાદિદોષવાળા કહ્યા છે. તેથી એ સિદ્ધ થાય છે કે ૬૯ અને આનુભવિક પદાર્થો અર્થનના હેતુરૂપ તથા ૬૯ એ +

એ સર્વે વિષયોના આ પ્રકારના તથા અન્ય અનેક દોષો ને છે તે જણાવે તેનો પુનઃ પુનઃ વિચાર કરવાથી એ વિષયોમતિ વિરુદ્ધતા થાય છે અર્થાત્ એ પ્રતિનો શ્રેય ક્રમે ક્રમે બોલો થક અને નાશ પામે છે એ વિરુદ્ધતાને જ સાધારણ રીતે વિરામ કહે છે. એ વેશમ્ય ને પ્રકારનો દોષ છે (૧) સાધ્ય અને (૨) સિદ્ધ. આ સાધ્ય વૈતુષ્ણ્ય વા વેશમ્ય બુદ્ધિકાક્રમથી ત્રણ પ્રકારનો છે (૧) યતમાનસજ્ઞા (૨) ક્ષતિરેકસજ્ઞા અને (૩) ઇન્દ્રિયસજ્ઞા ના શ્રદ્ધેષાદિના યોગપૂર્વક વેશમ્યના સાધનરૂપ દોષદર્શનાદિનુ ને અતુ પ્ધાન કરવામાં આવે છે, અર્થાત્ ચિત્તમાં રહેનાર રાગાદિને યત કરવામાં દોષદર્શનાદિમાં કરાનો આરબપત્ત તે વતમાનસજ્ઞા વેશમ્ય કહેવાય છે, તથા એ વેશમ્યની બુદ્ધિકાને પણ વતમાનસજ્ઞા રહે છે, એ બુદ્ધિકાની મિદ્ધિર્જનતર આ આ ઇન્દ્રિયોનો જપ થયો છે અને આટલી ઇન્દ્રિયોનો જપ બાકી છે, અથવા આટલા ક્ષેપ પંચ થયા છે અને આટલા પંચ થવાના બાકી છે, એ પ્રકારના વિભાગરૂપ અતિરેકનુ અવધારણુ કરવું તે, અતિરેકસજ્ઞા બુદ્ધિકા છે ૩૫, ૨૨૨ વગેરે જાલોન્દ્રવના વિષયવિષે, રાગાદિનો દાવ થયા પછી માત્ર અનરૂપ એક જ ઇન્દ્રિયના માત્રપમાનદિ વિષયવિષે રહેના રાગદ્વેષાદિનો રાગદ્વેષાદિના યોગપૂર્વક કરાતો ક્ષેપ તે એક દ્રિયસજ્ઞા બુદ્ધિકા છે, અથવા ઇન્દ્રિયોની જુદીમુખે પ્રવૃત્તિ કરા

૧+ આ જ અર્થનું વિશેષ પ્રતિપાદન સુત્રથી આગળ આવનાર છે તેથી તે આ

પણ દોષદર્શન સાધ્ય છે. વિવેકશ્યાતિ જો સાત્ત્વિક-ચિત્તની એક જન્ય તરી. (એકમયતાની) વૃત્તિ છે. એ વૃત્તિ પશુ સ્વસ્થપૃથી નિષ્ક છે. પેલિ તો ક્ષુદ્રસ્થ-નિષ્ક છે, નિષ્કિંપ તથા કેવલ તિલેપ છે, અને આ વિવેકશ્યાતિરૂપ; સત્ત્વગુણાશિષ્ય, વૃત્તિ, તો સત્ત્વગુણનું કાચે દોષાથી વિનાશી છે, પરિણામી છે, વિવિધસાધે સંજ્ઞા કરવા ક્રિયા માત્રાણી થનાર છે તથા વિષયનો સંગ કરનાર દોષાથી નિર્લેપ ને યોગી. આ પ્રમાણે બિન્ન ધર્મોના આશ્રયરૂપ દોષાથી એ વિવેકશ્યાતિરૂપ ચિત્તવૃત્તિ પોતાના સ્વરૂપથી વિપરીત છે અને તેથી સંનિવારણ છે એ પ્રકારે તેને જોને વિવેકશ્યાતિનો સંજ્ઞા અનુભવ થયો પછી જાણે છે. આ રીતે એ વિવેકશ્યાતિમાં કંપન થતી અથવા બુદ્ધિ તે પરવેરાન છે. શીપાતંજલ આશ્રયમાં પ્રજ્ઞા દશમુખાદિ-વિષયદોષદર્શન વિરલ્ક: પુરુષવર્સનામ્બાસાત્ તત્ત્વદિવિવેકશ્યાતિ-બુદ્ધિ: ગુણેભ્યો વ્યક્ત્યજન્યતેભ્યો વિરલ્ક: હતિ તદ્ દ્વયં વેરાન્ય-આ પંક્તિઓથી એ જ અર્થ કહ્યો છે કે સાધકને દક્ષ અને આનુભવિક વિષયોમાં દોષાદર્શનથી વર્ણનારસંજ્ઞા વેરાન્ય થાય છે. એ ચંદ્રાવળી પ્રીતિદેવતા પ્રાસાદિની વેરાની ચાંચીથી તથા પોતાના અનુભવથી બુદ્ધિપુરુષનો વિવેક થાય છે, અર્થાત્ વિવેકશ્યાતિનો કલ્પ સાધ્ય છે; એ વિવેકશ્યાતિનો અભ્યાસ કરવાથી કાચે કરી એ મહાત્માને એ દર્શનની શુદ્ધિ થાય છે. અર્થાત્ રમેશુષ્ક અને રમેશુષ્કનો પરિહાર થયું, સાત્ત્વિક એકામ વૃત્તિ થાય છે. એ ચંદ્રાથી તેના બુદ્ધિચરણના પુરુષાર્થ સમાપ્ત થાય છે. એ પુરુષને આ ભૂમિકાએ સમુલ્લસકમ કાર્ય જેના મર્મરૂપ છે એવા સત્યાદિ નજી ગુણવિશે અને તેથી શુદ્ધ સાત્ત્વિક વિવેકશ્યાતિવિશે પણ અલ્પબુદ્ધિરૂપ પરવેરાન્ય થાય છે, તેથી અને વેરાન્ય બિન, બિન, છે. વળી અપર, વેરાન્ય, સત્ત્વના સમુદ્વેશી, તમેશુષ્કરૂપ. પણ જેના પ્રીતિદેવતા છે, પશુ રમેશ એનામાં છે, એવા ચિત્તની આશ્રય રૂપે આવસ્થાકારા છે, અને તેથી તૈલિક પુરુષોમાં પણ અપર વેરાન્ય થયું થકે છે. યાન્યમાં પણ વૈશ્યાન્યકૃતિત્વ-ધૃત્યાદિ વચનથી અપરવેરાન્યના સ્વરૂપે શતિલુપ્તપણું થયું કરુણ છે. આ રીતે તૈલિક પુરુષમાં પણ એ વેરાન્ય કોઈ થકે છે. એથી, કિલ્ક-અર્થ પરવેરાન્ય તેના સ્વભાસાદ્યાન છે અને તેથી શુદ્ધસાત્ત્વિક.

પુરુષાર્થની અદર્શતા અને વિવેકદર્શનના વિવેકશ્યાતિ એ બેનું મેલણ કરવામાં આવે છે.

ચિત્તની અંગેના શબ્દો છે.

આ વૈરાગ્યના શબ્દથી તે પુરુષને એમ સ્પષ્ટ જણાય છે કે આત્મજ્ઞાનરૂપ અવસ્થા પ્રાપ્ત કરવાયોગ્ય વસ્તુ હું પામ્યો છું, આથી અવિચારિ-શ્રેણી સર્વ દ્વીપ્યુ-યમ્ જન્મા છે, તથા - સંસાર-ચક્ષુમાં અમલુ કરાવનાર ધર્માધર્મનો અમૂલ મેં મૂલસંહિત કમિચ્છત ક્યો છે, તેથી મારે હવે કશું માનવ્ય કે કર્તવ્ય બાકી રહ્યું નથી. તેથી આ દુઃખાત્મિકા વિવેકપ્રાપ્તિ પણ શરૂ, એ પ્રકારની વિવેકપ્રાપ્તિનિષે થતી અવનુદ્ધિરૂપ આ પરવૈરાગ્ય આત્મજ્ઞાનની પરાકાષ્ઠા છે. એ વૈરાગ્યના શબ્દથી સર્વ જ્ઞાતિનો નિરોધ થમ્ જાય છે, કારણ કે એ વૈરાગ્ય ઉપ થતાપૂર્વ પુરુષપ્રાપ્તિથી અનિરિક્ત જ્ઞાતિઓ તો નિરુદ્ધ થવેલી હતી અને માત્ર પુરુષપ્રાપ્તિરૂપ એક જ જ્ઞાતિ અનિરુદ્ધ રહી હતી એ જ્ઞાતિપર હેતુકા થવાથી એ જ્ઞાતિ પણ શરૂ છે અને તેથી તે મનને સર્વ જ્ઞાતિઓનો નિરોધ થાય છે, અર્થાત્ પામે વૈરાગ્યના ઉપથી અસપ્રજાત સમાધિનો સામ આપ છે અને તેથી અવિચાર કરીને કેવલ્યની પ્રાપ્તિ થાય છે. યમ, નિષમાદિ, અપવૈરાગ્ય અને સપ્રજાત યોગ એથી જ ક્ષય થયેલા પ્રારબ્ધ ક્યો પણ આ વૈરાગ્યથી વૈદ્ય થતા અસપ્રજાત યોગથી ક્ષય થાય છે તેથી આ વૈરાગ્ય બ્રહ્મ છે અને તેથી યોગ્ય રીતે, પરવૈરાગ્ય કહેવાય છે.

આપ્રમાણે આ સૂત્રોથી યોગનું સામાન્ય, સ્વરૂપ પ્રથમ જાણ્યું, તેથી થતું જે સ્વરૂપાવસ્થાતરૂપ જ્ઞાન તે સામાન્યરૂપે જાણ્યું, તથા સહેજથી નિરોધ થાય તે મારે નિરોધના વિવેકરૂપ જ્ઞાતિઓનું. (પાંચ વિભાગ કરી) સ્વરૂપ જાણ્યું. તથા અતિ જ્ઞાન પ્રકારના યોગની સિદ્ધિમાટે, અભ્યસ અને વૈરાગ્યરૂપ સાધનોનું પ્રતિપાદન કર્યું. હવે એ જ, ચિત્તને વિસ્તારથી વિદ્યેશરૂપે પ્રતિપાદન કરવા ઉત્તર સૂત્રો રચે છે. તેમાં પ્રથમ તો આ સૂત્રોથી જે એ સાધનો ક્યાં છે તે સાધનોથી સિદ્ધ થતા યોગનું સામાન્ય સંજ્ઞાના પ્રવર્તનપૂર્વક પ્રતિપાદન કરે છે. આં યોગ સામાન્યરૂપે સંપ્રજાત અને અસંપ્રજાત એ બે પ્રકારનો, કહ્યો છે, તેમાં સંપ્રજાત યોગની સિદ્ધિ થવાપછી અસપ્રજાત યોગની સિદ્ધિ થાય છે. તેથી પ્રથમ સંપ્રજાત યોગનું ચાર વિભાગે પ્રતિપાદન કરે છે.

વિતરંતેચ્છાપરશસ્મિતાદુગમાત્-સંપ્રજાતઃ ॥ ૧૭ ॥

સૂત્રાર્થઃ—(ઉપસાધનોથી) વિતરં, વિચાર, આનંદ અને અ-

રિનતા એ ચારથા યુગ પ્રવેશા અને તેથી સવિતકે, સવિચાર, સો-
 લંદ અને, સસિમતા, એ ચાર, સંઘાતી: સાઅમાં, અવદરતા ચાર પ્ર-
 કારના સંપાદિત પ્રવચાત, મોગલને કરી સિદ્ધ થાય છે. ૧ /
 ૫૫: આ, મુનવી એ કથુ કુ-અબાસા મુને, અપર, પેરાપની સિદ્ધિ
 કરવાથી સવિતકે, સસિચાર, સાનંદ અને સસિમતા એ ચાર પ્રકાર-
 ના સંપ્રચાત મોગલી. કમે કરીને સિદ્ધિ થાય છે. ૨ /
 ૫૬: એમ: મનુષિયાનો, આરંભ કરનાર, સામક પ્રથમ સ્થૂલ, પદાર-
 ને, લક્ષ્ય, લે છે. અને, સ્થૂળને વેચન કરવાનું સામર્થ્ય, સિદ્ધ થયાપછી
 મુનમ. પદાર્થને લક્ષ્ય લે, છે અને, એમ કરીને જાતીકુ મુનમ. પ્રદાર્થ-
 વર્ણને જાણ છે. તે જ પ્રમાણે મોગનો સામક પ્રથમ સ્થૂલ પદાર્થને
 લેવે લે છે અને તેને અન્ય વિવિધતા, મરિદારપૂર્વક, ચિત્તમાં ઝુના
 યુના પ્રવેશ કરવારૂં બાવમને કરવાનાં અબાસાનાં સામ, છે,
 તેથી તેથી સિદ્ધિઅનન્તર મુનમ વિવચને લેવે લે છે અને એમ
 કરીને કરીને મંત્રાનું સંધાનપ્રતિ જાણ છે. મોગવાનિકમાં પશુ ચો-
 મારમે મુનદોગમમત્તમર્થ વિવંતવત્ । સ્પૂલ વિવિંજિત વિત્ત તાત: મુનમે
 મોનનેવેલ્લ ધત્યોદિ વચનથી એ જ કથુ છે કે સોપકે મોગના આરંભ-
 થી મુર્તિમાનુ અર્થવા અમુર્તિમાનુ કરીને બાવના કરવી અને એ અ-
 કમોસંધી સ્થૂલ વિવચનાં ચિત્તની વચર્થ એકમેવા થાય એવું સામ-
 ન્ય પ્રાપ્ત થાય એટલે પછી તેથી મુનમે વિવચને 'ધોયરૂપે' લેવે:
 એમ કરી કરી મંત્રાનું સંધાનપ્રતિ જાણે. આ નિયમપ્રમાણે મોગ-
 નો સામક પ્રથમ વિદ્યાર્થ, પંચવિંસતિ તત્ત્વેત્તિ સંધાનથી રચાયેલી,
 મુનદુર્ગવચેરે વિશેષલજાણા મરિદારાદિની આપ્તિવગેરેપ સ્પૂલ
 વિવચને લેવે લે છે અને તે વિવચને યુના યુના અન્ય વિવચો-
 ના પેરિદારપૂર્વક ચિત્તમાં પ્રવેશાવવા અબાસાનાં સામ છે. એ
 અબાસાની સિદ્ધિ થયે એ સ્થૂલ વિવચનાં એ સામિત્તુ મિત્તાએ
 ક્રમતાને પામે છે. એ સ્પૂલ વિવચનાંની એકમતારૂપ સમાધિને સવિતકે
 સંપાદિત છે. સવિતકે એટલે વિતાર્થી યુગતઅવચ વિતાર્ નેના રસરૂપ
 છે તે સેવક પ્રવચે મરિદારાદિ, અનુમાન વર્ણનદિ કરાવેલા તથા આત-
 મ પ્રમાણથી પશુ સાત ના પેના જિતે લેવે મત અમેષ રિશોનો
 સામીતકાર અર્થાત્ તે વિશેષેનું દરતામર્થકર્તવ્ય અપોસા મોન તે
 રિશેવન તર્કમ અર્થમર્તમ્ ॥ અપેતિથી વિતાર્ છે. એ વિતાર્ એક
 મુનમ ॥ તે સવિતકે સમાધિ વા સવિતકે સંધાનપ્રતિ છે. તેથી
 આપકે પ્રથમ અનુમિતિમાં, જે સ્થૂલ પ્રદાર્થને, ધોયરૂપે લીધે દોષ

ને ચિત્તની પરિપૂર્ણતા કહી પછે છે તથા પ્રસન્ન એ સાક્ષાત્કાર અ-
 દ્યત્ત પરતુને હોવાથી જ્યેને ચિત્તની સુદૃઢ પરિપૂર્ણતા પણ કહે છે. જિ
 સાક્ષાત્કાર વા ચિત્તની સુદૃઢ પરિપૂર્ણતા ને વિશેષેન મુદ્ગમસ્તુર્વ-
 મ્તે ચરણ—સુદૃઢ પરતુપરેન્ત ચિત્તની પરિપૂર્ણતા યતી તે—એ બુ-
 ત્પત્તિથી વિચાર કહેવાય છે. * એ વિચાર વા સાક્ષાત્કાર નેથી વા
 નેમાં થાય છે તે સમાધિ સંવિચાર કહેવાય છે. નેથી યોગીની ત્રિતીય
 ભૂમિધારક સંવિચાર સંભાધિનો એ અર્થ થયો કે ને સમાધિ તા
 સંપ્રજાત યોગથી રચ્ય વિષયમાં કારણરૂપે અનુભવ થયેલા હો-
 વાથી સુદૃઢ સંજાથી મેલણ કરાતો પદાર્થોના અસેષ વિશેષનો સા-
 ક્ષાત્કાર થાય છે તે સમાધિ સંવિચાર છે.

આ સંવિચાર સમાધિ પણ આશ્ચર્યવક ને હોય છે. એની સિદ્ધિ થયા
 પછી યોગીને સાનંદ સમાધિ થાય છે. સાનંદ સમાધિ એટલે ને સમાધિ
 આનંદયુક્ત હોય અર્થાત્ નેમાં વા નેનાવડે આનંદનો સાક્ષાત્કાર
 થાય તે. સાં આનંદ સમ્બંધના તથા અર્થ સેવામાં આવે છે. (૧) (વા-
 ચસ્પતિનિઘ્રપ્રમાણે) સાર્ત્વિક અહંકારથી ઉત્પન્ન થયેલી મન્દિયે ને સ-
 રસ્પધાન હોય છે અને સરજન આનંદરૂપ હોવાથી ને આનંદરૂપ ઉપચાર-
 થી કહેવાય છે તે. (૨) (મોક્ષરત્તિકારપ્રમાણે) રજ્જેયુક્ત તથા તમેલુ-
 ક્ષિના વેશથી સંપૂર્ણ થયેલું બુદ્ધિસરવ, અને (૩) (ચાર્તિકારપ્રમા-
 ણે) સુદૃઢવિષયક સમાધિથી ને દ્વાદ માંમનું સુખવિશેષ યોગી-
 ને થાય છે તે સુખરૂપ અંતઃકરણની રૂતિ તે આનંદ છે. આ પ્ર-
 કારેનો આનંદ ને સમાધિ વા સંપ્રજાત યોગથી સાક્ષાત્કાર થાય છે
 તે સાનંદ સમાધિ વા સાનંદ સંપ્રજાત યોગ છે.

આ સમાધિને શાસ્ત્રમાં પ્રસન્ન મેલણવિષયક સમાધિ પણ ક-
 હી છે. આ સમાધિની ત્રિદિવ્યનંતર યોગીને શ્રદ્ધીનુવિષયક સમાધિ
 થાય છે, નેને શાસ્ત્રિય સમાધિ વા સાસ્ત્રિય સંપ્રજાત યોગ શાસ્ત્ર-
 રા કહે છે. ને સંપ્રજાત યોગથી અસ્મિતાનો સાક્ષાત્કાર થાય છે
 તે સંપ્રજાત યોગ સાસ્ત્રિય સંપ્રજાત યોગ છે. આ અસ્મિતા એટલે શ્રદ્ધી-
 નું આત્માની સાથે એકતાવેને પામેલું બુદ્ધિસરવ અથવા

* આ રચણનો વિચાર સમ્બંધ અને આચળ સમાપત્તિ સ્વ-
 માં સંવિચાર અને નિર્વિચાર એ પ્રમાણે આ ન સમાધિના રસરૂપ
 સમાપત્તિના ને વિભાગો પાડ્યા છે. સાંનો વિચારસમ્બંધ શ્રદ્ધી
 મુદ્દા અર્થના વાચક છે. સાંનો વિચાર સમ્બંધ સાં તો સં-
 માચરૂપ અર્થના છે અથવા તો પરિભ્રમણ છે.

ધીન્ ને યોગી વિવેકાધ્યાતિની સિદ્ધિ થાય તેને જ સંપ્રગાત યોગ
કહેવડાવે તે એ રીતે આજન્મયુગે મુમિદામાનો યોગજન સંપ્રગાતિ

ધી પશુ આગમની બુનિમનુ મતિપાદન કરે છે એમ લેવું અ-
ધીતિ એ આગમની બુનિકામાં ગણાવેલી કંઈ બરા પ્રગાનો ઉદય
કાવે છે એમ લેવું, અને પછી એ મુખ્ય કતબરો પ્રગાપ વિવેક-
આતિથી એને નિર્દેશ સંમતિ થાય છે એમ અર્થ લેવો વાત
કહારના વ્યાખ્યાનમાં અત્યેવ એ સૂત્રથી આ ચારે સંમતિ લેઈએ
તોપણ, રિરોધ મથી કેમકે બીજનો અર્થ દુષ્પસંસ્કાર વી અરિર્વા
સંસ્કાર સેવાથી એ સર્વમે સખીજ લેવાય છે તેમ જ ન કીર્ત-
સરા પ્રગા તે સમાધિના ચાર બથી જ ઉદય થતી મથી પશુ તેની
રિપતિથી તેથી સંસ્મિતા સમાધિ થઈ ગયા પછી પશુ રિપતિની
અપેક્ષા છે, તે મવાથી જ કતબરનો ઉદય છે એમ છે છતાં
એ મ અધકાર અવા એ સૂત્રથી માત્ર બે જ સમાધિ લે છે તથા
એના વશાદથી બુદ્ધિમસાદા વવાથી આતબરનો ઉદય થાય છે
એમ લે છે, આ રીતે બિન નિમ, બુદ્ધિથી, વ્યામોહ, ચવાસરણ, કાષ
જ નથી, કેમકે, વસ્તુચિતિમાં, બે, તરીકના સામાય આતમ બે
છે જ્ઞા, સાધકનો, કમ આ દેખાય છે કે પ્રથમા પ્રથમ સ્થૂલ પદ-
સૂત્ર, ક્યેવ, સેવા, તેથી, સ્થૂલ, પદાર્થરૂપ ભૌતિકા પદાર્થો તથા તેના
કારણરૂપ, પ્રથમ પ્રથમ, ક્યેવ લેવા છે એમાં ચિત્તની, રિચરતો
ચવાસી, પછી, બુદ્ધિયો, ક્યેવરૂપે, લેવા છે, બુદ્ધિયો પશુ આ શુ-
આ સ્થૂલ, કાર્યમાં, જ લીધી છે, તેથી આ મેલરા વિહારવિષે, પ્ર
થમ સમાધિ, થાય છે, તે સૂત્રિતક, સમાધિ છે, એ જ, અવાતર
એથી સૂત્રિતક, તથા, સૂત્રિતકરૂપ બે વિભાગવાળી થાય છે, ૧/૬
જ્ઞા, ક્યેવ, સમર્પણની સિદ્ધિ થવામળી, એ યોગી સુદને
વિચારે, ક્યેવ સર્વ, શકે છે અથાત અપ્રમદુતિ, હવે ક્યેવરૂપે લઈ
શકવા, એનામાં, સામર્થ્ય આવે, છે, સુતિવત્રે, પ્રમાણથી એ અદ
પ્રકૃતિ, સ્વરૂપ, નિમળ, કરી સમજ કરે, હોય તોપણ કરી સમા
ય, છે જાપ, નિરોધ, મલ, પ્રાપ્ત, જાગી એનો સાક્ષાત્કાર, થઈ શકે
છે પણ એમાં બહુ કષ્ટ તથા કાર્તની અપેક્ષા રહે છે તથા બે
નિહિતમમાં એમાં અપ્રાપ્ત થઈ, આ રીતે છે પ્રકૃતિ આ પ્રધાનપ
વેદ સંદર્ભે બીજા સિદ્ધિ થઈ બાક છે એટલે આ બે વિષયમાં એને
જાણુ તુ કહેવું જ નથી આ સદ્મતિ ભક્ત સમધિ તે સંવિચાર

યોગ છે, કારણ કેનેમા જ વિવેકમ્બાતિનો હવે ચરેતો હોય છે આ
મ છતાં પ્રથમ ત્રણ ભૂમિકામાં ત્રણ સમ્બદ પ્રદાયકે જિવંદા સ્વ-
રૂપ યસ્મિન્ સદ્—નેમા ધ્યેયરૂપના અણેયવિશિષ્ટનો સાક્ષાત્કાર
થાય તે સંપ્રગાત યોગ, એ બુદ્ધિતિસિદ્ધ્યર્થ લાગુ પડતો હોવાથી
તથા એ ત્રણ ભૂમિકાઓનો યોગ પણ ચતુર્થ ભૂમિકામાંના યોગહૃ-
દા વિવેકમ્બાતિનો હેતુ હોવાથી એને આ સ્થલે સંપ્રગાત યોગ કહ્યો
છે તે અર્થેય નથી.

સમાધિ છે એ જ અગત્ય વિશિષ્ટથી સક્રિયાના તથા નિર્વિચારા એ-
કથી આગળ વધેન કરી છે આ બને સમાધિ માલવિષયક જ છે
આ રીતે સાધક યોગી માલ વિષયમાં સ્થપત કરી રહે છે
એટલે એની વૃત્તિને દુસ્થમાથી કંઈ છાતાં નહિ રહેવાથી પ્રજ્ઞાત-
રૂ એની પ્રતિ પાછી વળે છે ત્યાં દ્રશ્યમાં બે અક્ષ છે, (૧)
અતઃકરણ તથા (૨) પુરુષ આ બેમાંથી પ્રથમ અક્ષમાં પ્રથમ
સ્થપત થાય છે કેમકે પુરુષનો અતઃકરણવિચિત્રરૂપે જ પ્રથમ
સાક્ષાત્કાર થાય છે ત્યાં આટલી ભૂમિકાએ પહોંચેલા યોગીનું ચિ-
ત્ત સાત્ત્વિક થયું છે તેથી એ અતઃકરણમાં થતા સમાધિથી આ
મદનો આવિર્ભાવ થાય છે તેથી આ સાનંદસ્મરંદિ છે 'તથા' એ
જ કારણરૂપ મહર્ણવિષયક હોવાથી મહર્ણસમાધિ પણ કહેવાય છે

આ સમાધિની સિદ્ધિ થઈ એટલે પછી અતઃકરણવિચિત્ર
ચિત્તિચ્છાન્તરૂપ પુરુષમાં સમાધિ સિદ્ધ થઈ તેનો સાક્ષાત્કાર થાય
છે આ સમાધિ તે સાંસ્કૃત સમાધિ છે તથા મૂર્ધનપુરુષવિષ-
યક હોવાથી આ સમાધિ મૂર્ધનસમાધિ પણ કહેવાય છે

આ રીતે ભૂમિકાક્રમ લેવાથી વસ્તુત્વાએ સ્થાય છે એ તો
સ્પષ્ટ છે તેની જ સાથે આ અતુર્વિષય સંપ્રગાત યોગમાં વિવેકમ્બા-
તિને અનુકૂલ યોગ પણ આવી જવાથી ન્યૂનતા નથી આવતી સા-
સ્થિત યોગમાં પુરુષ લેતા નથી તો મુખ્ય સંપ્રગાતનો રહી જ જાય
છે અને જો એ સમાધિને 'સમીજ' કરી છે તથા નિર્વિચારાથી અ-
મ્બાત્મ પ્રસાદ થયે તતબદ્ધ પ્રમાણે ઉદય વર્ણવે છે તે સર્વની તો
સમાન ઉત્પત્તિ થઈ શકે છે સ્વેચ્છા વસ્તુસ્વચ્છાની દ્વાનિ નથી
તેથી આ વિવાદનો વિષય નથી

૧. ૧ જો ટીકાકારો સ્થિત સમાધિમાં પણ વિવેકમ્બાતિનો
હવે મળી લેતા તેમની બાહ્યમાં આ ચારેને ઉપચારથી અ-
મ્બાત્મ વૈચિક અર્થમાં જ સંપ્રગાત યોગ સદા અપાય છે

આ સૂત્રથી એ તાત્પર્યનું સૂત્રકારે પ્રતિપાદન કર્યું કે વાના ન સાધકે અપ્રમાણુના વૈર્યને અવલખીને ગતવ્યન્યાનસુધી જઈ વિષેજ્ઞાતિને પામતું અને સારે જ કૃતકૃત્ય થયે ॥ સમગ્રનું પશુ અધ્યે ધૈર્યને લગ્ન દર્શિ શ્રદ્ધ થવું નહિ

આપ્રમાણે અપરવૈરાગ્ય અને અભ્યાસ એ બે સાધનોથી સિદ્ધ થતા સમગ્રાત યોગનું ભૂતિમાદ્ધમપ્રમાણેનું સ્વરૂપ આ સૂત્રથી પ્રતિપાદન કર્યું હવે પરવૈરાગ્ય સાધાથી સિદ્ધ થતા અમપ્રગાત યોગનું સ્વરૂપ પ્રતિપાદન કરવા કહે છે કે—

વિરામત્વયાભ્યાસપૂર્વ સરસ્કારશેષાંડન્ય ॥૧૮॥

સૂત્રાર્થઃ—પરવૈરાગ્ય ॥ અભ્યાસથી ચિત્તની જે સરસ્કારશેષ અવસ્થા ત એમ જાત યોગ કહેવાય છે

વિરામ—આ પંથી અસપ્રગાત યોગનું સાધન કહ્યું છે તેથી એને લક્ષણમા લેતું થઈતું નથા એ સમાસનો બે રીતે વિગ્રહ થાય છે

(૧) વિરામ (વૃત્તિના અમવ) તસ્ય પ્રત્યય (કારણ) તસ્ય અભ્યાસ (તદ્વનુગ્રાનણાપુણ્યમ્) સ પદ ચત્સાદ—વિરામ એટલે વૃત્તિઓનો નાનાર તેનો નગર એટલે પરણ ત વિગતનથય અર્થાત્ પરવૈરાગ્ય ત પદગમના અભ્યાસ એટલે પુન પુન આતુધ્યાન, તે છે પૂર્વ જને આ રીત એ રત્નો એ અથ થતા કે વિરામના પ્રચારપ પરવૈરાગ્યનું પુન પુન કરાતું અતુ ના કે રણ છે જેનું અર્થ

(૨) વૃત્તવાડાવ વિરમ્યતા इति પ્રત્યય ।વિરામપ્રત્યય ।પરવૈરાગ્ય, જ્ઞાનકર્ત્રિ જનતુ ક્ષે જ્ઞાનમાય જ્ઞાતતુ ક્ષેવરત્તયા) ત્વ તન્માત ત્વ ચત્સાદ—વિરામ અભ્યાસ રૂતિ પશુવિરમો એ પ્રમાણ નથય ત વિરામપ્રત્યય, અથાત જાત પશુ શમે એ નકા ની જનતિર પન્ન થની અન શુદ્ધિપ પરવૈરાગ્ય તે વિરામપ્રત્યય ના અભ્યાસ કે મા અભ્યાસ અન નથા હે આ પંથી એ કહ્યું કે ત્વ ત્વ નગતિર જ જે વિરામ નિર્ણય રૂતિ વિરામ ના વિરામી ર કે તે ગતિરિર પન્ન પરવૈરાગ્યના અભ્યાસથી વિરામ પ્રમાણ અતેથી નાન પ્રમાણ તન્માત થાય છે

આથી એ સ્પષ્ટ થાય છે કે આ પંથી અસપ્રગાત યોગનું

સાધન પરવૈરાગ્ય છે એ પ્રતિપાદન કર્યું છે, અને તે યોગ્ય છે. કારણ કે અપરવૈરાગ્ય માત્ર વિષયવિષયક હોવાથી સંમજાતયોગની સાત્ત્વિકી વૃત્તિ વાતસ્ત્વગ્ધાનરૂપ વૃત્તિએનો વિષયનથી, તેમ જ એકામતા-રૂપ અભ્યાસ છે તે પણ આ નિરોધયોગનું સાક્ષાત્ કારણ નથી કારણ કે એ નિરોધયોગમાં વૃત્તિમાત્રનો અભાવ હોય છે અર્થાત્ એ યોગ આસન્નવૃત્તિનો વિરોધી છે અને એકામતામાં પુરુષપર્યન્તાનું કોઈ પણ આસન્નવૃત્તિ હોય જ છે. તેથી તત્ત્વગ્ધાનપર્યન્તના સકલ પદાર્થો-વિશે અનાત્માત્મયગેરે દોષદર્શનથી યથેત્દે પરવૈરાગ્ય જ એ યોગ-નું સાક્ષાત્ કારણ ધટે છે. એ વૈરાગ્ય પંક્તે નિર્વ્યન્તક છે એટલે સ-કલ ધ્યેયપ્રતિની નિરક્તિરૂપ છે અને આ યોગ પણ સકલ ધ્યેય-થી શૂન્ય છે. તેથી આ પદ્ધતિ જે કશું છે તે યોગ્ય જ-છે.

સંસ્કારચેતઃ—આ પદ્ધતિ અસંમજાત યોગનું સ્વરૂપ બતાવ્યું છે. શ્રીમદ્વિશ્વારૂપસ્વામીએ એ પદ્ધતિ અવનમૃતિનિવેકમાં આ પ્રમાણે વિવરણ કર્યું છે: તત્ત્વજ્ઞાનરૂપિણ્ય પિત્ત યજ્ઞસ્ય દુર્લભ્યતા-દ સંસ્કારરૂપેણ પિત્તે રિપ્યતે । ત્યાં વૃત્તિ એ જ યોગનું અવન હો-વાથી વૃત્તિરૂપ અવનના અભાવવાળું યથેત્દે ચિત્ત દેવત દુર્લભ્ય છે. અને તેથી અતિ યશ્ચારપે રહે છે. ચિત્તનું આ અતિ યશ્ચારપે રહેતું એ નિમની અંકારરોપાઅવસ્થા છે.

બન્ય.—એટલે સમજાતથી વિવરણ અર્થાત્ અસંમજાત.

આ સૂત્રથી એ કશું કે ચિત્ત બધારે તત્ત્વરૂપ અવનથી રહિ-ત યથે અતિ સૂક્ષ્મરૂપે રહે છે અર્થાત્ સમજારૂપે આરણ્યમાં રહે છે ત્યારે તે અવસ્થા અસંમજાતયોગ કહેવાય છે. હાં સાધકને એ અસંમજાતયોગની શિદ્ધિ પરવૈરા પના અભ્યાસ:યા યાય છે, એટલે સમજાત યોગની ચરમ જુનિકામા સાધકને એક તરફ અવ-સન્ન કરનાર રિચેકઅનિરૂપ જનિ રહેતી હોય છે. એ પણ વૃત્તિ દોષથી ચિત્તના પરિભ્રામરૂપ છે અને તેથી જા છે તથા પુરુષથી વિવરણ છે હતાદિ પ્રકારના દોષદર્શનથી એ વૃત્તિએ પણ તે સાધક અનાત્માને નિરક્તિ યાય છે. એ નિરક્તિ તે પર-વૈરાગ્ય છે. એ પરવૈરાગ્યના અભ્યાસથી એ વૃત્તિએ પણ દોષ યાય છે. અને તેથી એ વૃત્તિ પણ શૂન્ય છે. તે મત્તે નિમ જનિમાત્રના અભાવવાળું યથેત્દે દોષ છે અને તેથી એ નિમની અવસ્થા અસંમજાત યોગ છે તેમાં પૂર્વ પૂર્વ અસંમજાતિને નેર ચિત્ત યોગના ઉપગત મનુષ્યમાં અતિમુદ્ધરૂપે રહે છે એ ને

નિરોધસંસ્કારના અવધિએ પુનઃસ્વસ્વરૂપે પ્રકટ થાય છે અને ચરમ અસંપ્રજાતવિશે તો ચિત્ત પોતાના કારણમાં આત્મતિક લયને પામે છે.

આ રીતે આ સૂત્રથી ચિત્તની સંસ્કારશેષા અવસ્થાને અસંપ્રજાત યોગ કહેવા. ત્યાં અસંપ્રજાતનો બ્યુત્પત્તિસિદ્ધ અર્થ એ છે કે ન કિંચિત્ વેદ સપ્રજાયતે ચસ્મિન્ જેમાં કોઈ પણ વસ્તુ વેદ (જ્ઞેય) રૂપે બાસતી નથી તેવી ચિત્તની અવસ્થા એ બ્યુત્પત્તિસિદ્ધ અર્થે સર્વ વૃત્તિના નિરોધનાળા ચિત્તની અવસ્થામાં બરાબર રીતે લાગુ પડે છે કારણ કે એ અવસ્થામાં જ્ઞાનરૂપ વૃત્તિનો અભાવ હોય છે તેથી કોઈ પણ વસ્તુ જ્ઞેયરૂપે બાસતી નથી. હવે એ અવસ્થા બે પ્રકારે થાય છે: (૧) કેટલાકને જન્મથી જ થાય છે અને (૨) કેટલાકને સાધનથી ત્યાં જે જન્મથી થાય છે તે જીવની પુનરાવૃત્તિ કરનાર હોવાથી તેમ છે અને જે સાધનથી થાય છે તે કૌંશલ આપનાર હોવાથી ઉપાદેય છે એ બે પ્રકારના અસંપ્રજાતનું રૂપે સૂત્રકાર પ્રતિપાદન કરે છે ત્યાં હેયપૂર્વક ઉપાદેયતુ પ્રતિપાદન કરતું વિશેષ યોગ્ય હોવાથી પ્રથમ હેયતુ પ્રતિપાદન કરે છે —

મવપ્રત્યયો વિદેહપ્રકૃતિલયાનામ્ ॥ ૧૯ ॥

સૂત્રાર્થ:—વિદેહ તથા પ્રકૃતિલય પુરુષોને જન્મમાત્રથી જે ચિત્તની સંસ્કારશેષા અવસ્થાને અસંપ્રજાત દશા પ્રાપ્ત થાય છે તે પ્રથમ પ્રકારનો અસંપ્રજાત યોગ છે

મવપ્રત્યય—મવ: પ્રત્યય કારણ વસ્તુ—જન એ જ કારણ છે જેનું એવો અસંપ્રજાત યોગ ત્યાં મવ શબ્દથી બે અર્થનું ટીકાકારો મહત્ત્વ કરે છે. મણિપ્રભાકર એ શબ્દથી “અવિદ્યા” એવો અર્થ લે છે અને વાર્તિકકારે એનો અર્થ ‘જન્મ’ લીધેલો છે. તેથી એ સમસ્ત પદના આ બે અર્થ થયા (૧) અવિદ્યા છે કારણ જેનું એવો. અવિદ્યા કારણ હોવાથી સમાધિપ્રજ્ઞાથી થયેલો આ યોગ નથી તેથી પુનરાવૃત્તિ કરનાર છે એ તો સિદ્ધ જ થાય છે. (૨) જન્મમાત્રથી થયેલો અર્થાત્ જન્મ છે કારણ જેનું એવો. આ બીજો અર્થ પણ યોગ્ય જ છે. કારણ કે વિદેહ અને પ્રકૃતિલય પુરુષો પૂર્વરચિત કર્મઉપાસનાના બે મન્દિરો વગેરેમાં તથા પ્રકૃતિમા લીન અવસ્થાને પામે છે. એ દશા તે તેમનાં પૂર્વ શરીરના સ્થાગપછી થાય છે, તેથી તથા એ અવસ્થાથી તેમની પુનરાવૃત્તિ

છે તેથી જન્મરૂપ જ છે. એ જન્મમાત્રથી એમને ચિત્તની સંસ્કાર-
રોપા અવસ્થારૂપ અસંપ્રજાત દશા પ્રાપ્ત થાય છે. એ જન્મ થયા
પછી અસંપ્રજાત દશાગ્રાટે એ પુરુષોને કાંઈ પણ ઉપાયની જરૂર
રહેતી નથી. તેથી એ દશાનું કારણ જન્મમાત્ર લીધું હોય તોપણ
તે યોગ્ય છે.

વિદેહપ્રકૃતિ-વિદેહ તથા પ્રકૃતિલય પુરુષોનો.

આ સૂત્રથી એ કહ્યું છે કે વિદેહ તથા પ્રકૃતિલય પુરુષોને જ-
ન્મમાત્રથી અસંપ્રજાત દશા અર્થાત્ ચિત્તની સંસ્કારરોપાવસ્થા
પ્રાપ્ત થાય છે. ત્યાં જે પુરુષો પૃથિવ્યાદિ ભૂત તથા ઇન્દ્રિયને આ-
ત્મારૂપે માની તેની ધ્યાનાદિ ઉપાસના કરતા રહે છે. તેમનું અતસ-
કરણ તે ઉપાસનાની વાસનાવાળું થાય છે. તેથી વર્તમાન દેહનું
પતન થવાથી એ પૂર્વ વાસનાને અનુસાર પૂર્વ ઉપાસનાના બળથી
એ પુરુષો ભૂત તથા ઇન્દ્રિયરૂપ જે જેના ઉપાસ્ય હોય તેમાં લી-
ન થાય છે. એ પૃથિવ્યાદિ ભૂત તથા ઇન્દ્રિયમાં લીન થયેલા પુરુષો
વિદેહ કહેવાય છે. તેમ જ જે પુરુષો પ્રકૃતિ વા પ્રધાનની આરૂઢ
ઉપાસના કરતાં દેહ છોડે છે તેઓ બ્રહ્માડની બહાર રહેલી સામ્યા-
વસ્થાવાળી પ્રકૃતિમાં લીનભાવને પામે છે. તે પ્રકૃતિલય પુરુષો છે. આ
બંને પ્રકરના પુરુષોનાં ચિત્ત ભૂત ઇન્દ્રિયાદિ ઉપાસ્યમાં લીન થયેલાં હો-
ય છે તેથી સંસ્કારરોપ હોય છે, તથા તેમને એ સમયે અન્ય કશાનું બાન
નથી પણ જાણે કેવલ્ય પદને અનુભવતા હોય તેમ તેઓ રહેલા
હોય છે તેથી તેમની અસંપ્રજાત દશા છે એ સિદ્ધ છે. એ અ-
સંપ્રજાત દશાની પ્રાપ્તિગ્રાટે સ્વસ્વક્રિયાસ્વમાં લય થયા પછી તે
એને કંઈ પણ પ્રયત્ન કરવો પડતો નથી તેથી એ અસંપ્રજાત
દશાનું કારણ જન્મમાત્ર જ છે એ પણ સ્પષ્ટ છે. એ અસંપ્રજા-
ત દશા યોગીને હોય છે, એટલે એની પ્રાપ્તિમાત્રથી કૃતકૃત્ય થ-
વાનું નથી. કારણ કે સ્થુલ શરીરથી ગદ્ગત થઈ એમ ભાગવના-
ર હોવાથી વિદેહસંજ્ઞાને યોગ્ય રીતે પામેલા પુરુષોનાં તથા પ્રધાન-
રૂપ પ્રકૃતિમાં લય પામેલા હોવાથી પ્રકૃતિલય કહેવાતા પુરુષોનાં ચિ-
ત્ત સાધિદાર હોય છે. વિવેકબ્યાનિષદ્વત ચિત્તનું ચેષ્ટિત હોય
છે એ સાંખ્ય તથા યોગનો સિદ્ધાન્ત છે. એ પુરુષો પ્રકૃતિવગેરે
જડ અનાત્મ પદાર્થોવિને આત્મચુદ્ધિ કરી રહેલા હોય છે તેથી એ-
મને વિવેકબ્યાનિષદ્વ તત્ત્વજ્ઞાનનો ઉદય નથી; અને તેથી તેમના

ચિત્તનો અધિકાર મમાપ્ત રહેયો નથી એ સ્પષ્ટ છે આમ હે
વાથી પોતાની કષામનાના બળથી કૃત્યોક કામ તેઓ એ અસ-
પ્રમાણ દગામા ત્રાસ કરવને અનુભવતા હોય તેમ સ્થિત થાય
છે અર્થાત્ એ ચિત્તિમા -હેનકપ, પોતાની કષામનામક કર્મના
સંસ્કારથી બધાયેના સ્પાદને લોભની તથા હે તથા તેનો કા-
મ થવાથી પુન ને જ્ઞાવી બધા થાય છે (જ્યુત્યાનને પામે છે)
અર્થાત્ મનાના અસ્તિ પામે ૬ એ તે નિસદેહ છે તે તેઓ
કર્મભોક્તા માગમા છે, એટલે તેઓ સ પામે પામે છે એનો અ-
ર્થ એવો નથી કે તેઓ નિર્વન યોગિ વા નુપયોકને પામે છે
પશુ નાર એ જ કે તેઓ બન્ય નિય તનુને ધારણ કરે છે તથા
તે શરીરમા રહી નાનાવિર ભાગ ભોગવે છે તથા ઉપાયે કરી વિ-
વેકસાક્ષાતકાર કરી પડી કૃત્યરૂપ ને પામે છે આથી એ નિદ્ર
શયુ' કે સિદ્ધ તથા પ્રતિભા પુર્યાત થનો અમ પ્રમાતયોગ કૃપ
ત્યનો સાક્ષાત્ હેતુ નથી શ્રીમાખ્યસૂત્રમા પશુ કશુ છે કે ન
ધારાલક્ષણકાર્યતા સમ્યગ્ન્યાનાન ॥૨૦૧૧ના મન દશ્યતા દારથુરૂપ
પ્રતિભા ભય પામવાથી દુઃકલના અથાત ચિત્તના સાવિકારપણુનો
અધિ થનો નથી, કે રહે જમ બળાર રમા મગ્ન ત્રયેલા પુરુષો
પુન ઉધાનને પામે છે તેમ પ્રતિભા ૧ પમાડનાર કર્મશયનો કા-
મ થવાથી પુન નસાનની રાતિ થાય છે તાપુપુગણુમા પશુ

દશમગ્ન્યન્તરાપાહ તિષ્ઠન્તીન્દિર્ઘચિત્તવા ।

મૌનિકાથ શત પૂર્ણ મહ્ય ત્વાગિમાનિરા ॥

ચૌદા દશગ્ન્યાનિ તિષ્ઠન્તિ વિષતગ્નરા ।

પૂર્ણ ચતસ્રહસ તુ તિષ્ઠન્ત્યબ્યષ્ઠાદિન્તકા ॥

મુસારિ વચનોથી એ જ કશુ છે કે ઇદ્રિયમા લીન થયેલા
પુરુષો દશ મન્યન્તરસુધી તે લયાવસ્થામાં રહે છે, શુદ્ધમનુષ્યમા લી-
ન થયેના પૂર્ણ એ મન્યન્તરસુધી, અહકારમા લીન થયેલા મદસ
મન્યન્તરસુધી, મહત્વાત્મામા લીન થયેલા દશ હજાર મન્યન્તરસુધી
તથા પ્રતિભા લીન થયેના એક લક્ષ મન્યન્તરસુધી તે તે લયાવ-
સ્થામા રહે છે

* આ સંસ્થા એ નિદ્ર થાય છે કે સિદ્ધ તથા પ્રતિભા
પુરુષોને પુનરાવૃત્તિ અર્થાત્ સસાગ્રાપ્તિ છે તેથી તેમની ચત્તા

પણ ઉપાયથી થતો ને અસંપ્રગાત યોગ છે તેની પ્રાપ્તિ માટે પ્રયાત્ન કરવો આવશ્યક છે.

આપ્રમાણે આ સૂત્રથી સાધક યોગીને તેજ અસંપ્રગાત યોગનું પ્રતિપાદન કરી દેવે ઉપાય વા સાધનથી થતા બીજા પ્રકારના અસંપ્રગાત યોગનું પ્રતિપાદન કરે છે.

અદ્વાવોર્યસ્મૃતિસમાધિપ્રજ્ઞાપૂર્વક જ્ઞાતેષામ્ ॥૨૦॥

સૂત્રાર્થ:—વિદેહ અને પ્રકૃતિલયથી અન્ય પુરુષોને (દેવ, મનુષ્યાદિને) શ્રદ્ધા, વીર્ય, રશ્મિતિ, સમાધિ અને સમાધિપ્રજ્ઞા એ ઉપાયથી અસંપ્રગાત યોગ થાય છે. (તે બીજા અસંપ્રગાત યોગ છે),

આ સૂત્રમાં એક તો બીજા પ્રકારનો અસંપ્રગાત યોગ કહેવા છે અને બીજું તો પૂર્વ સૂત્રમાં અભ્યાસનું સ્વરૂપ માત્ર કહી અટકાવ્યું હતું તે અભ્યાસના વિવિધભૂત સાધનો પણ બતાવ્યાં છે, જેથી એ સાધનવિષયક આકાંક્ષાની નિષ્ફળતા કરનાર પણ આ સૂત્ર છે.

જ્ઞાતેષામ્ એટલે પૂર્વ સૂત્રમાં ને વિદેહ અને પ્રકૃતિલય પુરુષો કહ્યા છે તેથી અન્ય સર્વ યોગીઓનો-પણી ને દેવ દેવા કે મનુષ્ય.

અદ્વા-શ્રદ્ધા, વીર્ય વગેરે છે પૂર્વ જોનાં એવો અર્થાત્ એ સાધનોથી થતો ને અસંપ્રગાત યોગ તે.

આ સૂત્રોથી એ કહ્યું કે વિદેહવગેરેથી અન્ય યોગીઓને શ્રદ્ધા, વીર્ય, રશ્મિતિ, સમાધિ અને સમાધિપ્રજ્ઞા એ ઉપાયોના અભ્યાસથી અસંપ્રગાત યોગ થાય છે.

ત્યાં શ્રદ્ધા—એટલે ચિત્તનો સંપ્રસાદ અથવા પ્રીતિ; તેમાં સર્વવિષયક પ્રીતિ યોગ માટે ઉપયોગી નથી પણ વિરોધી છે. તેથી શ્રી-સદ્ગુરુના ઉપદેશવગેરેથી થતી તત્ત્વવિષયક અથવા યોગવિષયક પ્રીતિ અર્થાત્ 'યોગ એ જ મારા પરમ પુરુષાર્થનું સાધન છે,' એ જ્ઞાનથી થતી યોગાનુષ્ઠાનવિશે ચિત્તની પ્રેમાત્મક વૃત્તિ તે શ્રદ્ધા છે. એ પ્રીતિ યોગની ઉત્કૃષ્ટતાના અવશ્યથી થાય છે. ત્યાં શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં કહ્યું છે કે

તપસ્વિભ્યોઽધિકો યોગી જ્ઞાનિભ્યોઽપિ મતોઽધિકઃ

કર્મિભ્યશ્ચાધિકો યોગી તસ્માદ્યોગી મયાર્જુન ॥

ઉત્તમ લોકના સાધનરૂપ કૃત્યોદ્દાયણુદિ તપ કરનાર યો-

દો પણુ તેમના પુણ્ય તીજુ તથાથી પુન આ યોગમાં આવે છે તેથી તપ પુનરાદિતિરાતે મોક્ષનુ સાધન નથી અને તેથી તપ-સ્વીકરતાં, વસ્ત્રધારણા અનુષ્ઠાન યાચ છે તથાપિ તત્ત્વજ્ઞાન પ્રાપ્ત્યનુ વિરોધી નથી તેથી વિનયપરિના કૌલ્યને પ્રાપ્ત કરનાર નથી તેથી જ્ઞાનોચ્છેદના તથા ન્યોતિષ્ટોમાદિરૂપ સ્વર્માદિના ગાધન-ભૂત કનૌથી ક્ષય, અતિરાય અને વિનાશગરેરે દુઃખવાળા સ્વર્ગાદિ લોકની જ પ્રાપ્તિ યાચ છે તેથી કર્મક્રિયા પણ પુનરાદિતિર-હિત તથા શીઘ્ર મોક્ષને પમાડનાર નથી દુઃખ માત્રનો અભાવ કરનાર જે યોગ તેને માર્ગ મેળવે છે આગરેરે વાક્યોથી શ્રદ્ધાની ઉત્પત્તિ યાચ છે

વીર્ય—એટલે ઉત્તરમાં એ અર્થ શ્રીચિદારણવસ્વામિએ લીધો છે. શ્રીવિજ્ઞાનભિષ્ણુ વાર્ય વચન ધારણાત્ત એ પદ્ધતિથી ધારણારૂપ પ્રયત્નને વીર્ય પત્રો અર્થે ક ૬ ‘કુ માર્ગ યાગનુ સપાત્રન કૃત’ એ વીર્યનુ સ્વરૂપ ૭ તથા ઉત્તરમાં અર્થ લક્ષ્યને તેને પણ યોગ્ય છે કારણ કે માર્ગ નિર્ણય નાતરૂપ પ્રતિયોગ્ય ઉત્પન્નિ યાચે તેમ જ મી તેઅનપણુ યોગ્ય કે નરણુ કે એ શ્રદ્ધાથી ઉત્સાહ અથ પ્રયત્ન પણ યાચે નથી જેમ પ્રદાનું સાક્ષાત્ કાર્ય ઉત્સાહ છે તેમ જ સ્મૃતિનુ માત્રાત્ કારણુ ધારણા છે

સ્મૃતિ—ઉત્સાહરૂપ વીર્યથી અનુકેષરૂપે યોગના અંતોરૂપ સ્મરણ થનું તે તથા ધારણારૂપ વીર્યની પાનરૂપ ક્ષેપની સ્મૃતિ થની તે

ધ્યાન—એટલે ચિત્તની એકાગ્રતા તથા યોગાગ્રના ગમરણથી સમાધિનુ સંન્યસ અનુષ્ઠાન યાચે અને ધ્યાનરૂપ સ્મૃતિના અભ્યાસથી જે ભક્તિરૂપિત દિવસ દિવસ પ્રસાદ વહેતો દોષ છે તેમથી વિચ્છેદ એટલે પ્રતાપતા અભિચ્છિન્ન પ્રવાહ વહેડે. અર્થાત્ એકાગ્રતા યાચે

પ્રજ્ઞા—એટલે ઉત્તર સૂત્રમાં કહેવાયા આવતી ચત્તભરા નામની પ્રજ્ઞા, અથવા વિવેકબળિ

સ્તરેષામ—એટલે પૂર્વ સૂત્રમાં પ્રકૃત વિદેહ તથા પ્રતિપત્તિ અન્ય યોગીઓનો

આ સૂત્રથી એ કશું કે વિદેહ તથા પ્રકૃતિવર્તી અન્ય યોગીઓને શ્રદ્ધાગરેરે સાધનોના અનુષ્ઠાનથી જે અસપ્રજ્ઞાત યોગ

યાય છે તે ખીજા પ્રકારનો અસંપ્રગાત યોગ છે. તે સાધનો તે શક્તિ, વીર્ય, સ્મૃતિ, સમાધિ અને પ્રજ્ઞા છે. એ સાધનોમાં શક્તિની સિદ્ધિ થવાથી વીર્યનો ઉદય થાય છે, વીર્યની સિદ્ધિ થવાથી સ્મૃતિનો ઉદય, સ્મૃતિની સિદ્ધિ થવાથી સમાધિનો ઉદય, અને સમાધિની સિદ્ધિ થવાથી પ્રજ્ઞાનો ઉદય થાય છે. પ્રજ્ઞાનો ઉદય થવાથી અવિદ્યાદિ ક્રમેશો નષ્ટ થાય છે તથા તેના સંસ્કારો ત્રિચિલ થાય છે. એ પ્રજ્ઞાના વિશેષ અભ્યાસથી તે મહાત્માને આ પ્રજ્ઞાવિષે પણ અલંબુદિશ્ય પરચેરામ્યનો ઉદય થાય છે અને તેથી અસંપ્રગાત યોગ થાય છે. આ પ્રમાણે આ ખીજા પ્રકારનો યોગ સાધનની સિદ્ધિથી થતો હોવાથી અર્થાત્ એ સાધનોના અનુષ્ઠાનથી અવિદ્યાદિ ક્રમેશોનો નાશ થયેલો હોવાથી કેવલ્યનો હેતુ છે અને તેથી પ્રતિજીવે અવશ્ય સેવશાયોગ છે.

એ યોગની સિદ્ધિ કરવેને મરજે વખતે ચતી નથી, પણ કેટલાકને લાંબે વખતે સિદ્ધ થાય છે તે કેટલાકને અવિષ્કંબે કરીને સિદ્ધ થાય છે. તેમજ સાધનના અભ્યાસ તથા સંવેગ નિયામક છે, અર્થાત્ એ બેના તારતમ્યથી યોગની સિદ્ધિના વખતમાં તારતમ્ય થાય છે. ત્યાં સાધનાભ્યાસના તારતમ્યથી યોગીના અર્થાત્ યોગના સાધકના ત્રણ પ્રકારે વિભાગ પડે છે:— (૧) મૂઢાપાવ ઓઢલે કુપાયના અસ્પૃશ્યવાળા (૨) મધ્યોપાય અને (૩) અધિમાત્રોપાય (ઉપાયના અતિશયવાળા). આ ત્રણ વિભાગ પ્રકારે સાધનના તારતમ્યથી પડેલા છે. એ ત્રણમાંના પ્રત્યેકના ત્રણ ત્રણ વિભાગ સંવેગના તીવ્રતાગત તારતમ્યથી પડે છે. તેથી આ નવ પ્રકારના યોગીઓ: થયા: (૧) અસ્પૃશ્યપાવવાળા તથા મૂઢતીવસંવેગવાળા, (૨) અસ્પૃશ્યપાવ તથા મધ્યતીવસંવેગવાળા, (૩) અસ્પૃશ્યપાવ તથા અધિમાત્રસંવેગવાળા, (૪) મધ્યોપાય તથા મૂઢતીવસંવેગવાળા, (૫) મધ્યોપાય તથા મધ્યમ તીવ્રસંવેગવાળા, (૬) મધ્યોપાય તથા અધિમાત્રસંવેગવાળા (૭) અધિમાત્રોપાય તથા મૂઢતીવસંવેગવાળા, (૮) અધિમાત્રોપાય તથા મધ્યમ તીવ્રસંવેગવાળા, અને (૯) અધિમાત્રોપાય તથા અધિમાત્રસંવેગવાળા. આ નવ પ્રકારના યોગીમાંથી કયા યોગીને સમાધિલાભ તથા તેના ફલરૂપ અસંપ્રગાતયોગ અને કેવલ્ય સમીપ છે તે પ્રતિપાદન કરવા સ્વપ્રકાર કહે છે કે:—

[અધિમાત્રોપાયાના] તીવ્રસવેગનામાસન્નઃ

॥ ૨૨ ॥ [સમાધિલાભ*]

સૂત્રાર્થ—(ઉપાયના અતિશયનાના) તીવ્ર સવેગવાળા યોગીએને (મહાધિ તથા તેના કનર અસત્તાત યોગ અને મોક્ષ) આમત છે

અધિમાત્રોપાયાનામ્—એટલે ઉપાયના અતિશયનાના ત્યા ઉપાય એટલે શ્રદ્ધાએરે અભ્યાસના વિષયબૂત આવેના અથવા અભ્યાસ તથા વિરામ બનેના વિષયબૂત સાધનો

તાવસવેગનામ્—એટલે તીવ્ર સવેગનાના સવેગ શબ્દના અર્થ દીક્રમરે બે રીતે કરે છે (૧) વાર્ત્ત ૧૨ સવેગ શબ્દથી ઉપાયના અનુષ્ઠાનમાં રહેની શીઘ્રતા લે છે અને (૨) વાયસ્પતિમિશ્રવગેરે સવેગ પદનો અર્થ વૈરાગ્ય કરે છે

આ સૂત્રથી એ કલ્પ કે અધિમાત્ર ઉપાયનાના અને તીવ્ર સવેગવાળાને સમાધિનાભ સમીપ છે એવું અરિન્દ્રે શ્રી યામજે શ્રી નિષ્કામગુણના પદાવાસ્પત્તમમાપસ્ત મુક્તિ તર્ત્તવ જામનિ એકાએકા બેને મિદ્ધ અધ છે તને તે જ મમા માક્ષ મળે છે ઇત્યાદિ વચનથી એ જ અથ સૂત્ર ૧૧ છે

આત્મભાણે આ સૂત્રથી સમાધિનાભ કેને સમીપ છે—આ સૂત્ર છે એ કલ્પ રહે જાને આમતતર તથા આસતતમ છે એ પ્રતિપાદન કરવા કહે છે —

મૃદુમધ્યાધિમાત્રત્યાત્ નતોડપિ વિશેષ ॥ ૨૨ ॥

સૂત્રાર્થ—મૃદુ મધ્યઅને અધિમાત્ર એ ત્રણ સવેગગત તીવ્રતાના પ્રકાર હોવાથી મહાધિનાભની આમતતા (સમીપતા) ના તર અને તમ રૂપ રિગે હોય છે એટલે આમતતરતા અને આસતતમ મતારૂપ બે હોય છે

આ સૂત્રથી એ કલ્પ કે અધિમાત્રોપાયવાળા તથા મૃદુતીવ્ર

* આ સૂત્રના ૧૫ પાઠ રેખાય છે (૧) શ્રીમદ્દિગ્દાર્પણચામી તીવ્રસવેગનામાસન્ન સમાધિલાભ । એ ૧માબેનો પાઠ રામત ગણે છે વાયસ્પતિમિશ્રવગેરેને મમત તાત્રગગનામાસન્ન । એટલું જ સૂત્ર છે એ દીક્રમરે સમાધિલાભ । એ ૫૬ અધ્યાકાર લે છે તાર્તિ કરાર અધિમાત્રોપાયાના તાવસવગનામાસન્ન એટલું સૂત્ર લે છે

સ વેગવાળા યોગીને અગ્નિ મે સમાધિવાસ થાયછે, અધિમાત્રાપા
યવાળા તથા અથ તીવ્રમ રેગવાળાને તેથી પણ ઓછે વિનબે
અને અધિમાત્રાપાય તથા અગ્નિમાત્ર તીવ્રસ રેગવાળાને તેથી પણ
ઓછે વિનબે—(સૌથી ઓછે વિ. ૧૦) અમાધવાસ થાયછે

આ બંને યોગીનું તાત્પર્ય એ કે ક ઉપર કહેના સાધનોનું
અતિતીવ્રતાથી તથા અધિમાત્ર પ્રમાણમાં અનુષ્ઠાન કરવું, કારણ કે
એમ પ્રત્યક્ષ જ અગ્નિ મે સમાધિવાસ થાયછે આપણે સાંભળી
એ છીએ કે જાકે પ્રહ્લાદ રાજેને એજો અધિમાત્ર તીવ્રસ વેગવાળા
હતા તથા અધિમાત્ર ઉપવાસળ હતા તેમજે મૂઢૂત માત્રના વિચારથી
દૃઢ સમાધિવાસ થયેજો છે તથા સ્વેતકેતુ વજેરેને મોડો થયો છે
એ સન માધ્યાધિમ પશુ નૃત્ત બાથને જ સમયન કરનાર છે

—૬—

આપ્રમાણે જા યોગી વિગતારવડે બંને પ્રકારના યોગનું
સ્વરૂપ ૫૧ થી સનનાત યોગમાં પુરૂષ થા ઈશ્વર બંને ઈય
દોરડે એમ પુ ની ૧૦ મોમાં બંને તરફો સાક્ષાત્કા
ર થાયડે ૧૦૫૫ ક્ષી ૧૦૧૧ ૧૧ વિવરથી થતા પુરૂષ વિવરક તથા
ઈશ્વર વિવરક મનનાગયા ૧૧ નિહિને સાધા છુ એના શ્રદ્ધાદિ ઉપાય કે
લા તથા આમ તામતમ નિનામમાં અ ઉપારોનું અતિપ્રમાણમાં તથા
અતિતીવ્રતાથી અનુષ્ઠાન કરવું જી કહ્યું હવે એ બે સમયોત
યોગમાં જે નૃત્ત વિવરક સનનાત થા છે તેની સિદ્ધિના ઉપા
યોના અતિપ્રમાણમાં તથા અતિતીવ્રતાથી અગા અનુષ્ઠાનના પશુ
આમનતમ સંધિ ૧૧ થાયડ ના ઉપાર મગરજુ મહેડે

દ્વયમગ્નિપાનાદ્યા ૧૧ ૨૩ ૧૧

મૂત્રાર્ધ —અથવા ના ઈશ્વરના પ્રતિસાનરૂપ બલિવિશેષથી
અ સંસ્કાર મન વિન ૧ થાય

દ્વયમગ્નિપાનાદ્યા ૧૦૫ ઈશ્વરના પ્રતિધાનથી ના ઈશ્વર એ
દમે શુ ને કમ્પ રૂપથી ૨ દાર જ પ્રતિધાન કરે તેમ જ
પ્રતિધાનનો ૧૧ પશુ સુરમન ૨૮ મા મુત્રાર્ધ નિષાદ કરેછે
તેથી અત્ર વિગતથી વર્ણવેલી છતાં જે ૧૩ ક્રમે ૧૪૨૨૩ જે કે
પ્રતિધાનથી આ નિષાદ ૧ અર્ધિનુ મન ૧ ૩૩ આ રથને ઉ
ચિત નથી કાઢ્યું કે એ ન કા ના કિષાતના અમર ૫ દારથી
દિગોષ સાધના પુષ્કિન્નિના ૧૦૨૨ વિન ૧ કમ્પ અ અ ૧ ૧૧
અને તેથી ઉત્તમ સાધકરૂપ આ પાદ્ય અધિકારીમાં તે મેરી

અથોગ્ય છે

વા—એ પદથી વિકલ્પ જતાઓ છે પૂર્વ સૂત્રોમા જીવરિ-
પયક તથા ઈશ્વરરિપયક એન જને યોગને સાધારણ એવો પ્રજ્ઞા-
ન્ત ઉપાય ક્રોડા એ ઉપાયનુ અતિમાત્ર પ્રમાણમા તથા અતિતી-
વ્રસ વેગથી અનુદાન કરતુ એ જીવરિપયક સ પ્રજ્ઞાતયોગમાટે જ આવ-
શ્યક છે ઈશ્વરરિપયક સ પ્રજ્ઞાતયોગમાટે નથી કારણ કે એ પ્રમાણેના
અનુદાનરિના પણ આ પદથી યોગન કરાવેના વિકલ્પમારુ ઈશ્વર
મધિધાનથી પણ એ યોગની સિદ્ધિ થાય છે

આ સૂત્રથી એ કથુ કે જે માધક જીવરિપયક સ પ્રજ્ઞાતયોગ
કરવા માટે તેને તો શ્રદ્ધાદિ ઉપાયોનુ અધિમાત્ર પ્રમાણમા તથા
અતિતીવ્રસ વેગથી અનુદાન કરતુ જરૂરતુ છે પણ જ સાધક
ઈશ્વરતત્ત્વરિપયક સ પ્રજ્ઞાતયોગ કરવા માટે તેને તેમ જરૂરતુ જરૂ-
રતુ નથી અર્થાત તેને તે યોગ ઈશ્વરરિપિરાનરૂપ સાધનથી સહે-
લથી મિદ્ધ થઈ શકે છે એ સાધક ઈશ્વરમધિધાનથી ઈશ્વરના
અનુદાન સજાદન કરે છે આ તેવા તે સર્વશક્તિમાન ઈશ્વરના 'આ
સાધકને નમારિનામ થાઓ' એ કારના મિદ્ધ રા ૧૩૫ અનુદા-
નથી ઉપાયના અરિમાત્રમાણુ વગેરેના અનુદાનરિના પણ નમા-
વિજ્ઞાન થાય છે, અને તેથી અનિરાગ મોહ થાય જ આમ હોવાથી
જ પ્રિમા કથુ છે કે નનર જાનવ જાગામ જ વાવા વિમલપ
તે જ પરમ પારથિક લગચનુ તુ જાય તમા અથ સર્વ નાન
હોડી દે શ્રીમદ જગદગ્રીતાના પણ સદ્યમન પર જાય સમર
શરણ પ્રતા જદ ત્વા સમશામ્યા મોહરિ જાને ર જવ ॥ મનાપન
શિવ મોહના અર્થ સાધોને તરુો તા મનવચ્ચેના તુ મને
શરુ વા, તને અર્થ પાપરિતિ ન તારી તિ શર મુકત
કરીત અનાર જીવનમુકિત અને રિદેશુમન આપીશ—જ્ઞાપા-
વચનથી એ જ અથ રપટ એ છે

આ રથજે એ શંકા વાયુક આ જાનર જા અને ચેતન
એવા પ્રધાન અને પુરુષરૂપ જે તરનામ ન્યા છે તો આ ઈશ્વર એ
કરુ તર કે ન તો જશ્વર નાદર દોરાથી અતો જશ્વર ના
તમાર કી શમર એ નથી તેમ જ ઈશ્વરો પુરુષમા પણ
અતર્મ રી રા ને એન નથી કારણ કે વધ પુરો શુદ્ધિ
નિશ્ચિતરૂપ દોરાથી તેમજ આ અધિશ્વરત્વ આ અતીશ્વર એવો
એ હોવો થટનો નથી તે પછા આ ઈશ્વર એ કરુ તર છે

અર્થાત્ ઇન્ધ્રિયનુ સ્વરૂપ શુ છે? એ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવા તથા ઇન્ધ્રિયરત્નચિદ્રાનરૂપઉપાય જે આ મૂત્રમા મ્લેષા તેમા ઇન્ધ્રિયરત્ન ચિત્ત તન કરવામાટે ઇન્ધ્રિયરત્ન સ્વરૂપ જાણુ આનરૂપ હોનાથી તેનુ પ્રતિપાદન કરવા મૂત્રકાર કહે છે કે—

કેશકર્મવિપાકાદયૈરપરામૃદ્ધઃ પુરવાર્વિશેષ દિવ્યરઃ ॥ ૨૪ ॥

મૂત્રાર્થ—અવિર્બાદિ મ્લેષ, ધર્મધર્મરૂપ કર્મ જાતિરગેરે કેશધર્મના રૂપરૂપ વિપાક તથા ધર્માધર્મના સંસ્કારરૂપ આશય—અગવના નજે મગરિરે વસ્તુત તથા ઉપચારથી પણ થતા સર્સા થો સહિત, સ્વરૂપે શુદ્ધચિત્તકિતરૂપ નિરતિશય ઐશ્વર્યમાળા તે ઇન્ધ્રિયર છે

જ્ઞાન—એવે મ્લેષા ર્મ વિપાક તથા આગયથી પરામૃદ્ધ નહિ બધા ન્યા મ્લેષા ર્મ રી દ્વિતીય પાંચમા હુના અરિયા અસ્મિતા શાગદા અને અગ્નિવેશ એ પાચનુ નહલુ થાય છે કારણુ કે એ પાચ જ હુ ખરૂપ કહેશના તેનુ હોનાથી એ પાચને જ યોગધાત્રમા મ્લેષસંગા આપી છે આ મ્લેષો મ્લેષશબ્દથી, હુ ખ તુ મેહલુ કરતુ નથી કારણુ કે તે તો કરી ૧૧ ફલરૂપ હોનાથી આ સ્થળે વિપાકશબ્દથી મેહલુ કરાવેનુ છે

વમ એટલે મુખદ ખના માધરૂપ ધર્મ અને અધર્મ જે ક્રિયા સુખનુ અમાવાણુ કારણુ છે તે ક્રિયા ધર્મરૂપ છે અને જે હુ ખનુ અમાચારણુ મરણુ છે તે અધર્મ છે અપાતો સામાન્ય અથ તા ક્રિયા છે પણ આ સ્થળે તન લેન ૧ એમ નથી મરણુ કે ઇન્ધ્રિય પુરતિશય છે ત ૧૧ પુરમાત્ર વિહિન કે તેથી એમા ક્રિયાની પ્રાપ્તિ જ આપતા નથી કે ની નિરેર મરના જરૂર રહે જ અન્ય પુરમામા ઉપચારથી ક્રિયાની પ્રતીતિ થા ૧ છે તેની પ્રાપ્તિ આને છે એમ લઈએ તો તે પણ મયાગર છે કા જા કે એ રીતે અન મરેના ક્રિયાનો નિરર અસાન છે કા જુ કે ઇન્ધ્રિય મા જગત્સજ્જનરૂપ ક્રિયા અજાત રૂઢિતો શે ન થમા રારૂપ ક્રિયા છે તેથી જ ૧ રીતે ધર્માધર્મરૂપ ક્રિયા જ કમર થા લેરી થો ૧ કે

વિપાક—કેશ તથા કર્મના રૂપરૂપ નહિ આણુ નરે ભોગ ભોગશબ્દે કરીતે વિશ્વગત સત્ત્વ ચતુ ચિત્તનુ પાન ૧ નાના શબ્દાદિ આગસા જ્વલિ લવાયકે મરણુ કે દ્વિતીય પાદમા મુખ, આ દિસાક્ષાતમારે ભોગના ફારૂપ વ્યા છે

આશય—એ શબ્દ આ ધનુષરની માટે છે તથા ચિત્તમૂનો

કેરતે એ વ્યુત્પત્તિથી ચિત્તરૂપ જુગિમાં પડી રહેનાર, વિપાકને અ-
નુકૂલ તથા વિપાકના કારણમૂળ ચિત્તમન વામનાનો વાચક છે.

અવરામૃત—એટલે પરામર્શ વા મગર્ગથી રહિત. આ મ્યજે ત્ર-
જે કાળે ઉપચારથી પણ કલેશાદિના સંમર્ગથી રહિત એ અર્થ છે.

પુરુષવિશેષ—એટલે કોઈ એક પુરુષ અથવા વિનિષ્ઠ પુરુષ.

ઈશ્વર—એ રાજા ઐશ્વર્યવાચક રૂંઝ પાતુકિપરથી આવેછે તથા
સંપૂર્ણ જગતના અધિષ્ઠાતા તથા જગતને ઉપગતવવા વગેરેના મામથ્ય-
વાળા એ અર્થને બોધન કરેછે.

આ સૂત્રથી એ કહ્યું કે (૧) કલેશ, કર્મ, વિપાક અને આ-
શયવા સંમર્ગથી ત્રણે કાળે ઉપચારથી પણ રહિત, (૨) સુમત્ર
ઐશ્વર્યસપન (૩) પુરુષવિશેષ તે ઈશ્વર જે આ મુત્ર ઈશ્વરનું
અક્ષણ પ્રતિપાદન કરનાર છે તેથી એ સૂત્રરથ મર્મ પદો ન્યાયરથક
જે તથા એ શક્તિશાળી હોયથી રહિત છે એ પ્રતિપાદન કર્યું જરૂર
નું છે. ત્યાં જો માત્ર ઈશ્વર એટલું જ કહે અર્થાત્ ‘મમત્ર ઐશ્વ-
ર્યવાન તે ઈશ્વર’ એટલું જ કહે તો નેત્રાર્થી જ આમે એમ નથી કારણ
કે એ શક્તિશાળી ન્યાયાદિ શાસ્ત્રમત ઈશ્વરમા અનિવ્યાપ્તિ થાય છે તેથી
પુરુષવિશેષ એ પદ મુક્ય છે એ પદમાં ઈશ્વર શુદ્ધચિનિમિત્તિત્વ-
રૂપ છે અર્થાત્ જ્ઞાનયત્રેરે ઈશ્વરના ધર્મો નથી પણ સ્વરૂપ છે એ
સિદ્ધાન્ત કલ્પે, છે, તથા એ જ પદથી તપર જે શકા કરી હતી કે
ઈશ્વર એ પ્રધાન તથા પુરુષથી વિવક્ષ્ય ક્યુ તત્ત્વ જી એનું
પણ સમાધાન કર્યું છે કે ઈશ્વરનો પુરુષમા અંતર્ભાવ થાય છે એ
પુરુષવિશેષ તે ઈશ્વર એટલું જ માત્ર કહે તો પણ એ વક્તવ્યની
ઘટતર સર્વ પુરુષોમા અતિવ્યાપ્તિ આવે. અથવા તો આ મુત્રમાના
સકલવાચક ઈશ્વરપદનો વ્યુત્પત્તિસિદ્ધઅર્થ લક્ષ્યમા મેળવી જે અ-
ર્થાત્ ઐશ્વર્યવાળો તથા સિદ્ધચિનિમિત્તિત્વરૂપ પુરુષ તે ઈશ્વર એમ લક્ષ્ય
કરે તો પણ હિરણ્યગર્ભાદિ તથા પ્રકૃતિવીન અને સુકત પુરુષો એ
મર્મમાં અતિવ્યાપ્તિ આવે, કારણ કે એ સર્વ પુરુષ છે તથા ઐશ્વ-
ર્યવાળા છે. એ અનિવ્યાપ્તિ દૂર કરવા પ્રથમ પદની આવશ્યકતા છે.
પ્રથમ પદથી એ અર્થ કલ્પે - કલેશાદિનો મગર્ગ જોનામાં ત્રણે કાળે
ઉપચારથી પણ નથી ને ને ‘ઉપચારથી પણ’ એ પદ મૂકી દેવા-
મા આવે તો ઉપચારની અતિ વ્યાપ્તિ દૂર થતી નથી કારણ કે હિર-
ણ્યગર્ભાદિ પુરુષો પુરુષ હોવાથી વસ્તુતઃ તો કલેશાદિના સંમર્ગથી
રહિત જ છે. પણ ઇતર પુરુષો ચિત્તરૂપત્વના સ્વામી અથવા બોધતા

હોવાથી, જેમ લક્ષરે કરેલા જ્યપરાજ્યનો તેના સ્વામીરૂપ રાજા-
માં ઉપચાર કરાય છે તેમ, ચિત્તમાં રહેલા ક્લેશાદિના સંસર્ગવાળા.
ઉપચારથી કહેવાય છે. અને ઈશ્વરમાં તો ઉપચારથી પણ ક્લેશાદિનો
અભાવ છે કારણ કે ઈશ્વર અવિદ્યારૂપ, અવિચારરૂપે જ્ઞાત્રીને અંગીકાર
કરનાર હોવાથી તેવિષે સદા અભિગાનરહિત છે. મુક્તપુરુષો પણ
ક્લેશાદિના સંસર્ગથી ઉપચારથી પણ રહિત છે જતાં એ પુરુષો
પૂર્વે જીવત્વદશામાં હતા ત્યારે એ સંસર્ગથી ઉપચારથી રહિત ન
હોતા. તેથી એ પુરુષોપર આવતી અતિવ્યાપ્તિ દૂર કરવા 'ત્રણે
ઠાણે એ સંસર્ગથી રહિત' એ પદો જરૂરના છે. આ જ વિશેષણથી
મૃત્તિકાની પુરુષોપરની અતિવ્યાપ્તિ પણ દૂર થાય છે કારણ કે જેમ
મુક્ત પુરુષોને જૂનપૂર્વે ઉપચારિત સંસર્ગ હતા તેમ મૃત્તિકાની પુરુ-
ષોમાં પણ જ્યારે યોગના ઠાણનો અવસાન થાય છે ત્યારે અભિમાન.
રૂપે છે તેથી આવિ ઉપચારિત સંસર્ગવાળા છે.

આ પ્રમાણે આ પદોથી ઈશ્વરનું અદ્વૈત લક્ષણ કર્યું છે,
કેમ કે ઈશ્વરનો પુરુષમાં અનર્થત્વ કયો છે. તેથી પ્રધાનથી તથા
ન્યાયાદિ સમત ઈશ્વરથી એની વ્યાવૃત્તિ થાય છે અને પ્રથમ પદથી
હતર સવ પુરુષોથી વ્યાવૃત્તિ થાય છે. તેથી આ લક્ષણ સમ્પત્તીય.
તથા વિજ્ઞાતીય સર્વ પદાર્થોથી યોગના લક્ષ્યને વ્યાવૃત્ત કરનાર હો-
વાથી અદ્વૈત છે.

આ રથળે એ સંક્ષિપ્ત થાય છે કે ચરણે આ લક્ષણ અતિવ્યા-
પ્તિથી રહિત છે તેમ જ ઈશ્વર એક હોવાથી. અવ્યાપ્તિથી પણ
રહિત છે તોપણ અસંભવ હોવાથી છે કારણ કે ઈશ્વર જાતે પુરુષ.
હોવાથી નિર્ગુણ. નિર્વિધ તથા અપરિણામી છે તેથી ઈશ્વરમાં ઈશિ-
ત્વ હોવું ધરવું નથી તથા તે સર્વન અને સર્વગતિમાન પણ
ધરે નહિ એના ઉત્તર આ પ્રમાણે:—ચરણે ઈશ્વર સ્વરૂપતા શુદ્ધ
ચિત્તિયક્ષિત્રુ છે તોપણ તેને એક ચિત્ત હોય છે. એ ચિત્ત શુદ્ધ-
શત્વા માયાના શુદ્ધાંશનું બનેલું છે અને તેથી યોગીના ચિત્તથી પણ
વિવક્ષ્ય છે. યોગીનું ચિત્ત મરણે કરી શુદ્ધાંશમાં થાય છે અને ઈ-
શ્વરનું તો અનદિકાળથી શુદ્ધાંશમાં જ હોય છે. એ ચિત્તના યો-
ગથી ઈશ્વરમાં જાનગતિ તથા ક્રિયાકર્મિ હોય છે. એ ચિત્તની આયે
ઈશ્વરને અન્ય જોવાની આદ્ય અનિચ્છાનિમિત્ત સ્વસ્વાગિબાવસંભ-
વ નથી; પણ જગત્તરૂપ પ્રવાદમાં ખંડાના પુરુષોનો જાનાદિના ઉદય-
દાગ ઉદાર કદાની કદાકદા નિમિત્ત રૂપે છે એ ચિત્તનું શુદ્ધ
કદા છે. અથ તેથી જેમ સ્વરૂપે તેને ને રૂપ જાતની મદ-

જી કરનાર રૌવૃદ (નાટકનું) પાત્ર) તેથી બંધનને પામતો નથી તેમ
એ ચિત્તરૂપ માયાને માયારૂપ જાણીને પોતાની ઇચ્છાથી મદજી કર-
નાર ઈશ્વર પણ એનાથી બંધનને પામતા નથી.

ઈશ્વર પોતાની ઇચ્છાથી એક ચિત્તનું મદજી કરેછે એમ ક-
હેવામાં ઇચ્છાથી અનન્તર ચિત્તનું મદજી અને ચિત્તવિના ઇચ્છાનો
અસંભવ હોવાથી ચિત્તના મદજીથી અનન્તર ઇચ્છાઓ હોવા ૭ગાં
અન્યોન્યાશ્રય હોય આવતો નથી કારણ કે સર્ગ અનાદિ છે. એ
સર્ગને પ્રથમતા હોત તો એ પ્રથમો અવકાશ રહેત કે ઈશ્વરે પ્ર-
થમ ચિત્તનું મદજી કેવી રીતે કર્યું. પણ તેમ તો છે નહિ જ-
ગતપ્રવાહ અર્થાત્ સર્ગનો પ્રવાહ અનાદિ છે. તેથી એક સર્ગના
સદ્દારમમયે 'આ પ્રત્યક્ષ અવધિ આવ્યે એટલે સર્ગાન્તરની સ્થિતિ
અવાના સમયે મારે અમુક શુદ્ધગતિ વિનયત મદજી કરવું છે'
એવો સંકલ્પ કરી ઈશ્વર સ્થિતો મંદાર કરેછે. અને એ સંકલ્પ-
ની વાસનાવાળું થઇ ઈશ્વરનું ચિત્ત પણ તે સમયે પ્રધાનમા લીન
થઇ જાય છે ત્યાર પછી જ્યારે પ્રથમકાળ પૂર્ણ થઇ રહે છે ત્યારે જ-
મ રાગિએ 'કાલે મારે વહેવા હાવું છે' એવો દૃઢ સંકલ્પ કરી
સુનેશ્વ પુરુષને તે દૃઢ સંકલ્પની વાસનાવાળું ચિત્ત તે વાસનામલા-
ત્ પાત કાળે જાય છે થઇ પ્રાપ્ત થાય છે તેમ પૂર્વમર્ગના અવધિએ
કરેલા પ્રશ્નિધાનરૂપ દૃઢ સંકલ્પવાળું ઈશ્વરનું ચિત્ત તે સંકલ્પવશાત્ આ
સર્ગના આરંભમાં ઈશ્વરનો પ્રાપ્ત થાય છે અને ત્યાર પછી એ ચિત્ત-
તવડે જગત્ની ઉત્પત્તિ, જ્ઞાનાગ્નિના બહા વગેરેને ઉપદેશ વગેરે
ઈશ્વર કરે છે. પુનઃ એ સર્ગનો અવધિ આવ્યે પૂર્વવત્ પ્રશ્નિધાન
કરેછે તથા તે પ્રશ્નિધાનવશાત્ પુનઃ નવા સમના આરંભે એ ચિત્ત-
ની પ્રાપ્તિ થાય છે એમ અનાદિ કાળથી પ્રશ્નિધાન અને ચિત્તનું
મદજી થતું હોવાથી બીજાંકુરવત્ આસ્થા જ કરેછે.

આ સ્થળે એ સવાલ ઉઠે છે કે ઈશ્વરને પ્રકૃષ્ટ સત્ત્વવાળું ચિત્ત
છે એમાં શું પ્રમાણ છે ? એનો ઉત્તર એ કે એ ઈશ્વર જ્ઞાનનો લ-
ખદેશ વગેરે કરે એ પ્રમાણમદ્દ થાય તો સૌવવનઅનુમાનથી પ્રકૃ-
ષ્ટ સત્ત્વવાળા ચિત્તની મિદ્ધિ થઇ શકે છે. કારણ કે તેવા ચિત્તવિના
અપાર જ્ઞાનશક્તિ તથા અશ્વર્થશક્તિ સંભવતાં નથી. ત્યાં ઈશ્વરમાં
અપાર જ્ઞાનશક્તિ તથા અશ્વર્થશક્તિ છે એનું પ્રમાણ તર્કજન, તોડ-
કામયજ્ઞ, તદામાન સ્વયમકુદન, સ્વામાયિકી જ્ઞાનવલ્લભિયા ચ, યઃ મ-
ર્ત્યઃ મર્ત્યવિદ્ તેષુ ઈશ્વર્ય કર્યું, દુઃ જલ્દ માર્ત્ય એવી ઇચ્છા કરી,

તેણે પોતાના આત્માને (સ્વરૂપને) પોતે કર્યો, તેનામાં સ્વભાવ-
થી જ જ્ઞાનશક્તિ તથા ક્રિયાશક્તિ છે, તે સર્વ, પદાર્થને, આત્માન્યસિ-
રોપરૂપે જાણે છે. ઇત્યાદિ શ્રુતિશ્રદ્ધા છે. +, એ સર્વ શ્રુતિવા-
ચકો પ્રમાણરૂપ છે; કારણ કે મહત્ સત્ત્વવાળા ઈશ્વરથી પ્રણીત
છે. જેમ મંત્રશાસ્ત્ર તથા આયુર્વેદનું પ્રમાણ તો તે સ્થળે કહેલો
અર્થ અન્યભિચારીપણે સિદ્ધ થતો હોવાથી સર્વને સિદ્ધ છે તે જ
પ્રમાણે મંજાનું વેદવચ્ચ તત્ત્વમાણ્ય એ ન્યાયસૂત્રમાં ફળપ્રમાણે સર્વ
વેદનું પ્રમાણ સિદ્ધ થાય છે. એટલે સર્વ 'વેદ એકનું' જ કાર્ય છે.
અને 'ન્યારે તેમાંના મંત્રબામ તથા આયુર્વેદનો ભાગ પ્રમાણરૂપ
અનુભવથી જણાય છે તો રોપ રહેલો ભાગ અપ્રમાણ છે એમ
કહેનારે માણસ મિથ્યાભાવણ કરનાર જ હશે. આ પ્રકારનો વેદ જે
સર્વ જ્ઞાન તથા ઐશ્વર્યવર્ણનેના હિપાયોનો આકાર છે તેનું પ્રણયન
કોનાથી થઈ શકે એ વિચારતાં સહજ જણાય એમ છે કે એ સ-
ર્વના જ્ઞાનવાળો પુરુષ જ એનું પ્રણયન કરી શકે. એ પુરુષનું ચિત્ત મ-
હાતિના મહિન અંશ માત્રથી રહિત હોવું જોઈએ કેમકે નહિ તો
તેનાં કાર્યરૂપ ભ્રમ તથા વિપ્રજ્ઞાની ઇચ્છા તેનામાં હોવાથી સર્વ-
થા નિર્દોષ ગ્રંથનું પ્રણયન તેનાથી થઈ શકવું અસંભવ છે. તેથી એ
ચિત્ત મહત્ સત્ત્વવાળું હોવું જોઈએ એ નિર્વિવાદ સિદ્ધ થાય છે.
આ જ અર્થની સિદ્ધિ આવી રીતે જ શ્રીમદ્વેદવ્યાસે ણાસ્યો-
તિવાદ એ વેદાન્તસૂત્રથી કરી છે.

આ સર્વેથી એ સિદ્ધ થયું કે ઈશ્વરને મહત્ સત્ત્વવાળું ચિત્ત
હોવાથી એ પોતે પુરુષ જ્ઞાં સમમ જ્ઞાનવાન, સમમ ઐશ્વર્યવાન
તથા પ્રધાનના માલક હોય છે થઈ શકે છે.

આ સૂત્રમાં ઈશ્વર: એ પદ એક વચનમાં મૂક્યું છે. એ એક
વચન કાં તો જાતિપરત્વે હોય કે કાં તો વ્યક્તિ એક જ હોય તો
તે પરત્વે હોય. તેમાં ઈશ્વર અનેક નથી પણ માત્ર એક જ છે તેથી એ
વચન વ્યક્તિપરત્વે જ છે. ઈશ્વર અનેક હોવા શકવા જ નથી કારણ
કે ઈશ્વર એકે લાભએ તો તેઓ કાં તો તુલ્ય ઐશ્વર્યવાળા હોય
અથવા તો ન્યૂનાધિક ઐશ્વર્યવાળા હોય ત્યાં ન્યૂનાધિક ઐશ્વર્યવાળા
હોય તો તે સર્વ ઈશ્વર કહેવાય. જ નહિ કારણ કે તેમાં જે નિર-

x. આપ્રમાણે શ્રુતિવાચ્યો ઈશ્વરસદ્ભાવમાં પ્રમાણરૂપ મ-
ળ છે તેથી પ્રમાણમાત્રાજ તર્કમોદ: ૧. ઇત્યાદિ. સાંખ્યસૂત્રમાં લોકિક
અનુષ્ઠાન માત્ર કે, અને એ લોકિક વાક્યો અપ્રમાણરૂપ હશે છે.

તિથય ઐશ્વર્યવાળા પદાર્થ હોયને જમદેવ ઈશ્વર હોવાથી ઈશ્વર છે. આ રીતે આ પક્ષમાં તો માત્ર એક જ ઈશ્વર કહે છે. જો તુલ્યભાવ-વાળા અનેક ઈશ્વર હતાં તો એ પણ અમુક કહે છે કારણ કે એ ઈશ્વરોના સંકલ્પમાં કાં તો બેદ પડે અથવા તો કોઈના મંદ-હૃદયમાં બેદ નહિ જ પડે. હવે જો બેદ પડે તો તેમ તો મર્વ સર-આ બધવાળા હોવાથી કેવો સંકલ્પ પ્રતિબદ્ધ થાય કોઈનો જ નહિ. તેમ જ વિરોધી સંકલ્પ હોય તો તેમાં વિરોધી કાર્ય પણ થવાં સં-ભવે નહિ તેથી એ પણ દ્વિવિત છે. હવે જો એ અનેક ઈશ્વરોના સંકલ્પમાં બેદ નથી પડતો એમ લઈએ તો અનેક ઈશ્વરો મળીને પણ એક ઈશ્વરજેટલું જ કાર્ય કરવાના તો પછી અનેક ઈશ્વર માનવામાં કારણ શું ? કંઈ જ નહિ તેથી મને ચેન્મત્ત વિન્દેન કિ-મર્થ વર્તે પ્રજોત્તે એ આકાંક્ષા મધુ મળતું હોય તો પણ નિ-આરવાનુ માણસ તેની પ્રાપ્તિમાટે જ પર્વતોપર જાય ? આ ન્યાય પ્રમાણે હાવવથી એક જ ઈશ્વર માનવા ઘટે છે તેથી સર્વથા ઈ-શ્વર એક જ છે અને અનેક નથી એ વિદ્યાન્ત યોગ્ય છે

આપ્રમાણે આ મૂળથી ઈશ્વરનું અદ્વિતિ લેવાનું કરવું યો-ગી યાગ્યરસરૂપે પણ ક્લેશરમ્ભવિવાદાદિયોગામિત્યર્થ જ । અવરામુષ્-મેકાહ પુરુષમીશ્વર ધૃતિ ઇત્યાદિ વચનથી તથા શ્રીસિંગ પુરાણમાં અવિદ્યેશ્વર્ય યોગો નામીતો નામનામન । નાપ્યસ્મિન્નયથા ચિદ રાગેણ-પિ ત્રિકાલતઃ ઇત્યાદિ વચનથી એ જ અર્થનું પ્રતિપાદન કર્યું છે. આ સૂત્રમાં કહેવા લક્ષણમાટે તથા ઈશ્વરનાં મદ્ભાવમાટે ધૃતિરામય તથા યોગજન્ય પ્રત્યક્ષ એ અતિ બળવાન મુખ્ય પ્રમાણ છે, છતાં મનનાદિ અર્થે ઉપયોગી હોવાથી અનુપાનપ્રમાણુ જગત્ત્વા તથા ઈ-શ્વર સર્વત્ર છે એ કંઠરવચી પ્રતિપાદન કરવા હવે મૂળકર કહે છે કે—

તત્ર નિરતિશયં સર્વજીવજન્મ ॥ ૨૫ ॥

સૂત્રાર્થ—સર્વજીવજન્મ જીવ જો સાતિશયવાળું જ્ઞાન તે ઈ-શ્વરમાં નિરતિશય છે.

તત્ર—એટલે ઈશ્વરમાં.

નિરતિશયમ્—એટલે નિરતિશય અર્થાત્ એનામાં ઉત્કૃષ્ટ નહિ એવું છે

સર્વજીવજન્મ—પરંપિ આ સ્થાને સર્વજીવ પદ વાપર્યું છે તથાપિ

એ બાવપ્રધાન નિરંજ છે તેથી એનો અર્થ સર્વંતતા છે. સર્વંતરીજમ્ એટલે સર્વંતતાનું જીજ્ઞાસા મૂળ. જીજ્ઞાસા એટલે મૂળ અથવા મોપક હેતુ. એ જીજ્ઞાસાતિશયજ્ઞતીયજ્ઞાન છે. એટલે લોકોમાં એક પુરુષને અતીત, અનાગત અને વર્તમાન પદાર્થોનું અધ્યયન હોય છે, અન્યને તેથી અધિક હોય છે, ત્રીજાને તેથી પણ અધિક હોય છે વગેરે જોવામાં આવે છે. તેથી જ્ઞાનનું આનિશયત્વ જોવામાં આવે છે. એ સાતિશયજ્ઞતીયજ્ઞાન સર્વંતતાનું જીજ્ઞાસા મોપક હેતુ છે. *

આ રૂપમાં એ કશું કે સર્વંતતાનો મોપક હેતુ ને સાતિશયજ્ઞતીય જ્ઞાન તે મધ્યસ્થો નિરનિશય છે. અર્થાત્ અમર્યોદ્ધ અર્થસ્થાને પામ્યું છે. ત્યાં ત્વનિશયજ્ઞતીય જ્ઞાન સર્વંતતાનું આપ્રમાણે રૂપવત્ કરે છે. જ્ઞાન સાતિશય હોવાથી કંઈ સ્થળે પણ નિરનિશય થયું જોઈએ કેમકે લોકોમાં આપણે જોઈએ છીએ કે જે જે શુભ સાતિશય હોય છે-જેવું કે પરિભાષા-ને કવચિત્ પણ નિરનિશય થાય છે. પરિભાષાનું ને આશ્રય મદનવશ સાતિશય જોઈએ છીએ તેની પુરુષમાં કાષ્ટપ્રાપ્તિ એ કારણ કે પુરુષ વિષ્ણુ હોવાથી નિરનિશય મદનવશો છે. એ જ પ્રમાણે જ્ઞાન પણ સાતિશય હોવાથી કવચિત્ કાષ્ટને પામ્યું જોઈએ જ્ઞાન સાતિશય છે એ આપણને આતુભવસિદ્ધ છે. આ લોકોમાં જ અતીત, અનાગત અને વર્તમાન પદાર્થોનું કેટલાકને ઓછું તો કેટલાકને વધારે જ્ઞાન હોય છે. એ સર્વ પુરુષકરતાં ઉપાસનાના બદલાવોએને એ અતીતાર્થ અતીન્દ્રિય પદાર્થોનું અધિક જ્ઞાન હોય છે. તેનાથી શ્રેષ્ઠ ઉપાસનાવાળાને તેથી અધિક જ્ઞાન હોય છે વગેરે. આ રીતે જ્ઞાન આનિશય છે એ સિદ્ધ છે અને તેથી પરિભાષાની મારફત કવચિત્ નિરનિશય હોવું જોઈએ. જ્યાં જ્ઞાન નિરનિશય થાય છે ત્યાં સર્વંતત્વ છે એ તો સ્પષ્ટ છે. તેથી સાતિશયજ્ઞતીય જ્ઞાનથી સર્વંત પદાર્થની સિદ્ધિ અનુમાનથી થઈ શકે છે. હવે એ સર્વંત પદાર્થ તે શુદ્ધ, અહંતુ વગેરે દસે કેશીમહેશ્વર, પરમકારણિક, જગત્ના અધિષ્ઠાતા વગેરે સંસારાળ્યા, ધ્વનિર દશે એ વિશેષજ્ઞાન આ અનુમાનની યજ્ઞિથી બહાર હોવાથી સાત્ત્વપ્રમાણથી થાય છે. શ્રીયોગ પુરાણમાં તોડે સાતિશયિત્વે જ્ઞાનથી વિલોકિતે । શિવ સાતિશયિત્વે સ્થિત આદુર્મર્નાયિન । લોકોમાં જ્ઞાન અને એ અર્થ ને અતિશયજ્ઞાન દેખાય છે તે પરમજ્ઞાનથી નિરનિશયતાને પામેલાં છે ઇત્યાદિ વચનથી જગત્ના અધિષ્ઠાતા શ્રીમહેશ્વરમાં જ્ઞાનની નિરનિશયિતા કહી છે. *

અર્થે એ શંકા થાય છે કે ઈશ્વરને જગતના અધિકારતા અર્થાત્ જગતના કૃત્વના કરનાર માન્યા તે યોગ્ય નથી કારણ કે માન્યતા ઈશ્વરને આપ્તકામ કલા છે તથા જગતના હોવાથી આવૃદ્ધ વૈરાગ્યવાળા કલા છે તેથી ઈશ્વરને કાષ્ઠ ધણ સ્થાય થઈતો નથી અને સ્વાયંતિના જગતની સ્પર્શરૂપ ક્રિયા થઈતી નથી માન્ય સૂત્રમા સ્વોપકારાદિષ્ટ્યન લેખવત્ । એ મૂલ્ય એ જ અર્થનું બોધન કરવું છે કે સોકમા જેમ સ્વાયંતે માટે પ્રગતિ તેમાં આવે છે તેમ જગતમર્જનરૂપ ક્રિયાના કર્તા ઈશ્વરને માનીએ તો તે પ્રગતિ રહ્યું સ્વાયંતે માટે દ્વારા જેમને ત્યાં ઈશ્વર નિવ્ય મુક્ત હોવાથી ભોગ વા અન્વર્ત એ જ નેમાથી કાષ્ઠ ધણ આવ્ય એમને દોના થઈતો નથી કલાય પરાયંપ્રગતિ માનીએ તો પદમકામ્બિક ઈશ્વરની એ પ્રગતિ ઇતર પુરોના સુખને માટે દોની જોઈએ અને તેમ હોય તો નાનાનિધ દુ મોથી બહેમા ના ઇવયોગની સર્વ ઈશ્વરરૂપ ન નક્કિ તેમ જ ઈશ્વર કા તે કમની અવેશા સખી સ્પર્શ કૃત અથવા તો કમની અવેશા સખી વિના ત્યાં જે કમની અવેશાના સ્પર્શ કરે છે એમ લખ્યું તો ઈશ્વરમા વૈરાગ્યનંદુર દોનોની પ્રાપ્તિ આવે છે અને કમની અવેશા સખી સ્પર્શ કરે કે એમ લખ્યું તો અસ્પર્શકૃત કમ અને ઈશ્વર એ મે દાર ના માન્ય રૂપ યોગ્ય આવે છે ત્રીમાન્યસૂત્રમા ન હથરાશ સ્પર્શકૃત કમના સમાપ્ત એ સૂત્રમા એ જ અર્થ કહે છે નાનો મોમા ન્યા ન્યા પ્રગતિ થાય કલા ત્યાં નાનો મદ્ બાવ જોવામા આવે છે તો એ હિપચી પ્રગતિ અને રાગ એ મે વચ્ચે કાર્યકારણભાવન મધ્ય દેખાય છે તેવા જો ઈશ્વરની જગતસ્પર્શરૂપ પ્રગતિ માનીએ તો ઈશ્વરમા રાગ મિલ્ય થવાનો અને તેમ થવાથી કનેગ, કર્માદથી રહિત ઈશ્વર કે એ સિદ્ધાન્ત અમત્ય કરવાનો ત્રીમાન્યસૂત્રમા ન રાગજ્ઞે જગન્માદે પ્રાતાનવતકારણત્વાન્ એ મૂત્રથી એ જ અર્થ કહે છે તેથી અવધા ઈશ્વર જગતકર્તા નથી એ પ્રાપ્ત થાય છે

એનો ઉત્તર આ પ્રમાણે — ઈશ્વરસૂબાવમાટે આગળ શ્રુતિપ્રમાણો આપી ગયા છીએ એટલે પ્રમાણભાવાન તત્ત્વોદ્ — પ્રમાણનો અભાવ હોવાથી ઈશ્વરમિદ્ધિ નથી એ કહેવું અયોગ્ય છે એ ઈશ્વરની નિલ પ્રગતિ હોવાથી તેમા પ્રયોગનની ખરુ જોતા જરૂર જ નથી જે પ્રગતિ કાદ્યચિત્કી હોય છે ત્યાં જ માન પ્રયોજનમનુદિશ્ય મન્દોદ્ધિ ન પ્રવર્તે । વિના પ્રયોજન મન્દ પુરુષ પશ્ય પ્રગતિ કરે તો નથી

એ લોકિક ન્યાય પ્રાપ્ત થઇ પ્રયોજન હોવાની ફરજ પાડે છે. ઈશ્વરની જગત્સર્જનરૂપ પ્રવૃત્તિ નિત્ય છે તેથી એ પ્રવૃત્તિમાં કોઇ પણ સ્વાર્થ વા / પરાર્થરૂપ પ્રયોજનની જરૂર નથી. આ સુખ્ય સમાધાન છે. છતાં એ પ્રવૃત્તિમાં પણ પ્રયોજનની જરૂર માનીએ તો આશ્તકામ ઈશ્વરને સ્વાર્થ તો સંભવતો નથી તેથી 'પરાર્થ એ જ માત્ર પ્રયોજન છે. આ વિષયમાં જે કંઈ કે એ પરાર્થ પ્રયોજન હોય તો ઈશ્વર જીવેને દુઃખ શું કામ બોમવાવે? એનો પ્રથમ ઉત્તર એ કે 'દુઃખ બોમવાન્યા વિના પરાર્થની સિદ્ધિ જ થતી નથી. જ્યાં સુધી જીવેને દુઃખાનુભવ થયો નથી ત્યાંસુધી તે દુઃખોને દૂર કરવાનાં સાધનની જિગ્રાસા થતી નથી. તેમ જ જિગ્રાસાવિના જ્ઞાન અને જ્ઞાનવિના તેમાં (સાધનમાં) પ્રવૃત્તિ અને પ્રવૃત્તિવના તેના ફલરૂપ વિવેકખ્યાતિ થતાં નથી. તેમ જ દુઃખાનુભવવિનાં વિવેકખ્યાતિના સાધનરૂપ વૈરાગ્યની સિદ્ધિ થતી નથી. આ એ કારણમાટે દુઃખરૂપ સંસારની અદિ પરમકારુણિક તથા સર્વના સુખને ઇચ્છનાર પરમેશ્વર જ કરે એ સિદ્ધ થાય છે. ઈશ્વરે જગત્માં દુઃખ શું કરવા કૃત્યન કર્યુ એ તો પ્રશ્ન જ નથી કેમકે દુઃખ એ પ્રકૃતિમાં રહેલું જ હોવાથી ઈશ્વરે જીવન કર્યું છે એ અભિદ છે. તેથી દુઃખરૂપ જગતની તટિ ઈશ્વરથી થઇ શકે એ યોગ્ય છે. તેમ છતાં પણ ઈશ્વર પુરુષને વિનાકારણ દુઃખ હતા નથી. પ્રત્યેક પુરુષના કર્માનુસાર તેમને સુખદુઃખ આપે છે. અને તેથી કરીને જ વૈષમ્યનેદૃષ્ટ્ય દોષો ઈશ્વરના આરતા નથી આ સંબંધમાં જે કંઈ કે કર્મ અને ઈશ્વર એને કામ્ય માનવાથી ગારવ આવે છે તે અયોગ્ય છે. કારણ કે ન્યાયસિદ્ધ મારવ દોષરૂપ નથી. જદ કર્મ પોતાપોતાની મેળે પોતાનો કાળ જતાથી પકવ થઈ જગ આપે એ રૂપનામાં અપવંત છે. વળી જીવરૂપ પુરુષોની સંખ્યા પ્રવૃત્તિ પણ પોતાના અર્થને લીધે નથી અર્થોત્તર દેવલોક પગથે પગ હોય છે. એમાં સ્પષ્ટ ઉદ્ઘાટરજો મળે છે. તો પછી પ્રવૃત્તિ માત્ર અર્થને માટે છે એમ કેમ જ કહેવાય? ન જ કહેવાય; અને વળી લોકમાં કદાચ મદ્યથી પ્રવૃત્તિ સ્વાર્થને માટે જ છે એમ અંગીકાર કરીએ તો પણ સંપૂર્ણ અજ્ઞાન જીવોથી વિવક્ષ્ય આપ્તકામ ઈશ્વરની પ્રવૃત્તિ પણ તેમ જ નેત્રી એકએ એમ કાંઈ ઉપાયે કરવાય એમ નથી. જોઈમાં પણ મદાગા પુરુષો. કવચમુગ્ધ પુરુષો, અને સોહના અવિષતિરૂપ અદૃશિસોહનરૂપ પુરુષો—એ સંખ્યાની પ્ર-

રૂપિ પરાયે જ છે તથા એ પુરુષોને એ પ્રગતિમા રાગ પણ હેતુ નથી કારણ કે એ સર્વ સુકત છે તેથી પ્રગતિનુ કારણતાવચ્છેદક રાગત્વ ॥ એ નિયમ પણ અસિદ્ધ છે કદાચ એમ અગીકાર કરીએ કે લોકમા પ્રગતિ કરનાર પુરુષોમા રાગ છે પણ એટલા માન્યથી પ્રગતિ તથા રાગનો કાર્યકારણમળધ હતો નથી ૩મકે જે માત્ર આના સાધ્યર્થથી કાર્યકારણબાનનો નિર્ણય થતો હોય તો અવિદ્યા તથા સુખનો પણ કાર્યકારણબાન સબંધ હરે કારણ કે લોકમા જ્યાં જ્યાં સુખ જોવામા આવેછે ત્યાં ત્યાં સર્વ સ્થળે અવિદ્યાનુ અસ્તિત્વ પણ જોવામા આવે છે જે મુન્ન પુરુષોમા એ નિયમનો વ્યમિત્વા છે એમ કહો તો પ્રગતિ તથા ગગની નિયત-વ્યાપ્તિ પણ એ જ સ્થળે વ્યભિચરિત હરે છે તેથી સુન રીતે સિદ્ધ થાય છે કે ઈશ્વરમા જગત્સર્જનરૂપ પ્રગતિમાટે રાગ હોવો જોઈએ એ અસિદ્ધ છે અને તેથી ઈશ્વર જગતના સ્પષ્ટ વા આધિષ્ઠાતા જે માન્યા છે તે સંગ્રાશે યોગ્ય છે

આપમાલે આ સૂત્રથી ઈશ્વરસંભાવમા ઉપગોગી એવું અતુમાન બતાવ્યું હવે જગતના સ્વભાવ પાનક વગેરે મનાતા સર્વ જ પ્રજ્ઞા, વિષ્ણુ વગેરેથી પણ એ ઈશ્વર અધિક મહિમાનાગા ॥ એ પ્રતિપાદન કરના સૂત્રકાર કહે છે કે —

(સ ઘપઃ) પૂર્વેવામાપિ ગુરુઃ કાલેનાનવચ્છેદાત્ । ૨૬ ।

સૂત્રાર્થઃ—એ ઈશ્વર પૂર્વ પૂર્વ સર્ગમા ઉત્પન્ન થયેના પ્રજ્ઞા વગેરેના પણ ગુરુ છે કારણ કે ઈશ્વર કાનરૂત પરિચ્છેદથી રહિત છે અર્થાત્ આદિ તથા અતથી વાજેત છે

તત્ત્વ —એવા જે ઈશ્વર તે (આ એ પદો વાચ્યસ્થિતિમિત્ર બાધ્યત્વ તે ॥ અને વાર્તિકદાગ્વગેરે સૂત્રસ્થ તે છે)

પૂર્વપ્રમાપ—પૂર્વ પૂર્વ સર્ગમા ઉત્પન્ન થયેના પ્રજ્ઞા, વિષ્ણુ, રુદ્ર વગેરેના પણ અર્થાત્ આ સર્ગમા જે અમખ્ય પ્રજ્ઞા વગેરે છે તેના તથા પૂર્વ પૂર્વ સર્ગમા જે ઉત્પન્ન થયેલા હતા તેના પણ

ગુરુ —ઉપદેશ, બોધ કરનાર

કાલેના—એટલે કાનરૂત પરિચ્છેદથી રહિત જેને વિષે પૂર્વ હતા, હવે મશે એમ કહેનાપણુ નથી પણ જે માત્ર મદા સ-

વેદ છે જ.

આ મુત્યથી એ અર્થનું જોધન કરવું કે ઈશ્વર અનાદિસિદ્ધ પદાર્થ હોવાથી જેમ આ સર્ગના અભાદિના ઉપદેશ છે તેમ અતીત અનાગત અભાદિના પણ ઉપદેશ છે. કારણ કે એ મહેશ્વર બ્રહ્માને તે વખતે પણ તે જ રૂપમાં હોય છે, અભાદિ દ્વિપર્યાયી કાષ્ઠથી અવસ્થિત છે તેથી પોતપોતાના આયુષ્યના અવધિએ પોતપોતાના કારણમાં રહે છે, ઈશ્વર અનાદિનિષ્ઠનું વિષ્ણુ સર્વલોકમહેશ્વર એ શ્રીમદામારના વાક્યાનુસાર કારણરહિત હોવાથી તથા અતરહિત હોવાથી અભાદિના નાશઅભયે પણ તે જ રૂપમાં સ્થિત થાય છે. પુનઃ સર્ગકાળ આવેછે ત્યારે એ ઈશ્વરના સંકલ્પાનુસાર પ્રજ્ઞાનિષ્ઠાએ જેવ પ્રવિશ્યામેષ્ટયા દરિઃ । કોમયામાત સંગ્રાપ્તે સંગ્રાપ્તે વ્યસાવ્યયી । એ વાક્યાનુસાર પ્રકૃતિમાં હોમ કરેછે તથા ત્યાર પછી તત્ત્વજનનરિત વિપગ્ન્યં પ્રચીત એ કૃતિમાં કલ્યાણમાણે પ્રકૃતિના યુક્તિનું વેપમ્ ધાયછે. એ વેપમ્ થવાથી અનુક્રમે શ્રીસદાશિવ, વિષ્ણુ અને બ્રહ્મા ઉત્પન્ન થાયછે. એ સર્વ પોતપોતાના આયુષ્યના અવધિ આવવાથી નાશને પામેલા દત્તા અને તેથી વેદાદિના જ્ઞાનથી રહિત થયા દત્તા. તેમને તે સર્વવખતમાં પણ જેમના તેમ સ્થિત થનાર એ શ્રીમહેશ્વર બ્રહ્માને જો પ્રજ્ઞાન વિશ્વાને પૂર્વ એવે વેદાર્થ પ્રવિજ્ઞાતિ તસ્મૈ ઇત્યાદિ જ્ઞાનિઅનુસાર વેદાદિના ઉપદેશ કરે છે. તેથી અભાદિના યુગે જા ઉપદેશ આ શ્રીમહેશ્વર બ્રહ્માને છે. અને એ અર્થમાં વોડનાનવર્ણકાન્—સતથી અવસ્થિત હોવાથી—એ દેવુ છે. કારણ કે શ્રીમહેશ્વર સર્વ કાલે જેમના તેમ સ્થિત થયેલા હોવાથી વેદાદિના વિશ્વરૂપના રહિત સદા સર્વત્ર હોયછે. અને તેથી જેમને વેદાનિષ્ઠ (વિશ્વરૂપ પ્રસવકાળમાં થયું) છે તેવા અભાદિને નેના મોખ કરે છે એ મુખ છે.

આ મુત્યનું એ તત્ત્વપરં થયું કે અભાદિ અર્થ નાશવાન છે. માત્ર આ ઈશ્વર જ અનાદિનિદ્ધ છે અને તેથી પૂર્વ સર્ગના, આ નર્ગના તથા દવેના સર્ગના અભાદિના પણ અતેવામી તથા ઉપદેશ છે.

આવમાણે કે રસજ્ઞાનવાર એ મુત્યમાંના દૈવ, પાત્ર વિગત.

રથી વ્યાખ્યાન કરણ તથા આ સૂત્રથી જ્ઞાપી વિવક્ષણતા પણ તેમની બતાવી. હવે દ્વિતીય પદ જે પ્રલિધાન નેનું વ્યાખ્યાન કરવાનું છે. તેનો અર્થ બતાવતા પૂર્વે એ પ્રલિધાનના અંગબૂત ઔકારરૂપ મત્ર જે ઈશ્વરની રહસ્યસંખ્યા છે તે પ્રથમ કહેણે.

તસ્ય વાચકઃ પ્રણવઃ ॥ ૨૭ ॥

મૂત્રાર્થઃ—ઉક્ત લક્ષણવાળા ઈશ્વરરૂપ વાચ્યને અભિધાશક્તિથી બોધન કરનાર વાચક શબ્દ ઔકારરૂપ પ્રણવ છે.

વાચક—એટલે અભિધાશક્તિથી બોધન કરનાર.

પ્રણવ—એ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ બોળટ્ટિમા આ પ્રમાણે આપી છે.

(૧) પ્રચર્વેણ મૃયતે સ્તૂયતે જ્ઞાનેન દત્તિ—જેવડે ઉત્તમ પ્રકારે સ્તુતિ કરાય છે તે.

(૨) પ્રચર્વેણ નીતિ સ્તીતિ—ઉત્તમ પ્રકારે ગાયન કરનાર

આંગણે તાત્પર્યાર્થને બોધન કરનાર અનેક વ્યુત્પત્તિ અન્ય સ્થળે જોવામા આવેછે જેમકે સિદ્ધ ઉપનિષદ્મા ઉગ્રાયમણ એવ જ્ઞાનજ્ઞઃ સામાયર્વાકીરસ સ્ત્રી પ્રાગ્જ્ઞેભ્ય પ્રાત્મવતિ નામવતિ ચ—ઉચ્ચારણ કરતા જ શબ્દ, મત્રરૂપ વગેરે ચતુર્વેદાત્મક બદ્ધને તેમનું અધ્યયન કરનારને અધીના કરેછે તેથી તે પ્રણવ છે.

આ સૂત્રથી એ કહ્યું કે ઈશ્વરને અભિધાશક્તિથી બોધન કરનાર શબ્દ પ્રણવ છે એ પ્રણવ તે ઔકાર છે કારણ કે ઔકાર એ જ શ્રેષ્ઠ મત્ર છે. મૂલતરમૂલતરગેરે તથા મત્રને ઔકારને ગૌરવ મત્ર કહેણ છે અદ્વૈતિપ્રણી દેવો ભાવનાત્મા મનોમય । તસ્વૈત્કાર સ્તુતો નામ સૈનહુત. પ્રણીદાત । એ વાક્યથી ચોળી યાદવદ્ય પ્રાણવને જ અદ્ભૂત શરીરરાજા તથા બહિર્ન માત્રથી બાહ્ય જતા શ્રીપરમાત્માનું નામ કહે છે. ત્રીવિ મપુમણમ પ્રણવો વાચકસ્તસ્ય ત્રિવચ્ય પરમાત્મનઃ શિવદ્વૈતિવન્દન પ્રણવો હિ પર સ્તુત. । પરમ મમયકૃતે પર-આત્માત્મા સત્યક શબ્દ ઔ છે સિદ્ધ, જ્ઞ, સિદ્ધ વગેરે સર્વ જગતના અંગબૂત નત્રોમા પ્રણવ ગૌરવ શ્રેષ્ઠ છે શ્રીકોપનિષદ્મા સંવે વેદા ચ વદનામાનિ । તત્ત્વાનિ સર્ગાનિ ચ ચદ્ વદન્તિ । ચદિચ્છન્તો પ્રદગર્ભ વગ્નિ તત્તે પદ સન્દેહજ ઘડીએ ઔકારિ । એ શ્રુતિથી મત્ર વેદમા પણ, ઔકારને ગૌરવ કહેણ કે એનું વિગત રીતિરૂપ ની શ્રદ્ધાગો-

પનિદમ્બા પ્રજાપતિ સોવાન્ ઇમ્બત્તપ્ત । તેમ્બોડમિતસેમ્બ પ્રયો
 વિદ્યા સપ્રાલવત્ ઇત્યાદિ આખ્યાવિમ્બી કસ્ય છે કે સર્વે રથજેથી
 વેદનથી સારરૂપ પ્રમથતિએ કાઢી અને તેમાંથી પણ મૂ મુવર્
 અને સ્વર્ એ ત્રણ સખ્દો સારરૂપ કાઢ્યા છે અને એ ત્રણમાંથી
 પણ પ્રણવ સારરૂપ કાઢ્યો છે તેતિરીય શાખામાં ચચ્છદતામૃતમો
 વિમ્બરૂપ — એ જુતિથી વેદમાનવા પ્રજુવને શ્રેષ્ઠ કહ્યો છે તેથી
 એ નિર્વિવાદ સિદ્ધ છે કે ઝંકાર એ જ ધર્માર્થ પ્રણવ છે અને
 એ જ ઈશ્વરનો વાયક છે આ અભિધાસ્યતિથી અર્થનું યોધન
 કરનાર શબ્દ તે અર્થનો વાયક છે અને તેની અપેક્ષાથી તે
 અર્થ વાચ્ય છે એક એનો નિયમ છે કે જે ગમ્દનો જે અર્થમાં
 સંકેત હોય તે ગમ્દ તે અર્થનો વાયક થઈ શકે એ અર્થ બી
 શબ્દવચ્ચે વાચનસામ્યભાવ સંબધ છે એ સંબધનું યોગ
 સંકેતથી થાય છે અને તેથી જે માણસને જે શબ્દના સંકેતનું જ્ઞાન
 નથી હોતું તે માણસને તે શબ્દનો વાચ્યાર્થ સમજાતો નથી અહિં એ શ
 ક્ષા આવે છે કે પ્રણવ તથા ઈશ્વરનો જે સંબધ છે તે સંકેતથી નથી
 કરાય છે કે પૂર્વસિદ્ધ સંબધનું બળન માત્ર દ્વારા છે એ સંકેત
 થી નથી સંબધ દ્વારા છે એમ લખ્યો તો પ્રતિસર્થે સ્વતંત્ર ઈશ્વરના
 સંકેતમાં બીજા પડતાથી શબ્દ તથા અથની બ્યવસ્થા જતી રહે
 એટલે આ સર્ગમાં પ્રણવ ઈશ્વરના સંકેતિત હોય તો પણ કિતરે
 બીજા સંકેતના ભેદ પડતાથી પ્રણવ કોઈ અન્યાયનો જ વાચન થાય
 અથવા પ્રણવ ઈશ્વરની નિલમતા નહિ હરે એ સંકેતથી પૂર્વ સિ
 દ્ધ સંબધનું બળન માત્ર થાય છે એમ લખ્યો તો પિતા
 શુભમાં દેરાસારિ જ સંકેત રહે છે અર્થ રહે છે કેમકે હે । બીજા શ
 બ્દો દેવે આપેના પ્રત્યાદિ અર્થમાં સક્રિયાળા છતાં વિનાસકેવના
 સદ્મત્યુત વિપ્રગ્નિસેવા ગતિતયાળા નથી તેથી એ સમ્બોધા મુકે
 તથા બળન થવાયોગ્ય નોઈ શક્તિ જ નથી અને તેથી બળન
 અભાવે બળકે માથક નહિ હરે તેથી જ ને રીને આ મતનુસ
 ર્થ છે આ મહાનું માધન એ કે અરુ જોતા સર સમ્બો અર
 અર્થના કચક છે ગોળ — એવમનો જ (ગારો જ) કચક છે
 અને અન્ય નથી એમ માનવા કશું પ્રમાણ નથી તેથી મતેન
 થી ગમ્દ તથા અથવચ્ચે નથી શક્તિ વા સંબધ કિતરે જ એમ
 નથી પણ માત્ર પૂર્વસિદ્ધ સક્રિયનું બળન થાય છે એ તો સ્પષ્ટ
 છે તેમાં પણ જ્યારે તવ શબ્દો સર અર્થમાં સંબધાળા છે

સારે અવધારનો ઘોષ થવાનો કેમકે પછી પ્રત્યેક શબ્દ પ્રત્યેક અર્થને ઓધન કરવાનો. તેથી એ શક્તિનું નિયમન કરવું આવશ્યક છે. એ નિયમન ઈશ્વર કરેછે અને જેમને વિસ્મરણ થઈ ગયું છે, એવા બ્રહ્માદિને ઘોષ કરેછે તેથી ઈશ્વરનો મંકત પ્રકાશક તથા નિયામક બને છે. એટલે સર્ગના આરંભમાં વેદાદિની અવસ્થામાટે જોઆદિ શબ્દની શક્તિને જોઆદિ અર્થમાં જ નિયમિત કરી રથાપે છે તથા પ્રલયમા જેમને જ્ઞાન જતું રહ્યું હોય છે તેવા પુન્યોને તે શક્તિનો પ્રકાશ કરેછે. અને ઈશ્વર સર્વથ તથા નિત્ય હોવાથી પૂર્વ પૂર્વ સર્ગમા જે જે શબ્દો જે જે અર્થમાં નિયમિત થયેલા હતા તે તે અર્થમાં તેમને નિયમિત કરેછે તેથી ઈશ્વરસંકેતમા ભેદ પડતો નથી, અર્થાત્ પ્રણવ એ ઈશ્વરનો નિત્યવાચક છે. પિતાવગેરે જે સંકેત કરેછે તે પણ દેવતાદિની સર્વ અર્થમાં રહેલી શક્તિને માત્ર નિયમિત કરેછે તેથી આ મંકતસૂત્ર વ્યર્થ નથી.

આથી એ સિદ્ધ થયું કે સમમ વેદ નિત્ય હોવાથી પ્રણવ ઈશ્વરનો નિત્યવાચક છે.

આ રીતે આ સૂત્રથી એ તાત્પર્ય કયું કે પ્રણવ વા ઓંનો અર્થ ઈશ્વર છે અને તેથી ઈશ્વરનું નામોચ્ચારણુરૂપ જપ કરવો હોય સારે ઓં પદ વ્યા ઓં છે આ પ્રમાણે મંત્ર કહી હવે મુખ્ય પ્રતિપાદન કરવાનું જે પ્રણિધાન તેનું સ્વરૂપ કહેછે

તત્ત્વપસ્તદર્થમાવનમ્ ॥ ૨૮ ॥

સૂત્રાર્થ:—એ પ્રણવના થયાનત્ ઉચ્ચારણુમદિત તેના વાચ્યા મંદ્રથ ઈશ્વરનું ચિંતન તે ઈશ્વરપ્રણિધાન છે

તત્ત્વપ:—એટલે અર્થમાત્રામદિત ત્રણ માત્રાનાના પ્રણવનું થયાવત્ ઉચ્ચારણુ. ઓંમાં અનુક્રમે અ, ઇ અને વુ એ ત્રણ માત્રા છે અને મનુ અનુસ્વાર થાય છે, તે અસની અર્થમાત્રા છે તેથી ઓંમાર્થ ત્રિમાત્રિક કહેવાય છે ઓંનું થયાનત્ ઉચ્ચારણુ તે જ્ઞાશબ્દનો અર્થ છે શ્રીપુરુષમ્બુદીપિકામાં ન ક્ષનેર્નચતિરુષ્ટ નદન ન રિન્દ્યનં । ન ન્યૂન નાનિરિત્ક જત રુચોદ દિને દિને * ઇંસાદિ વચનથી જે ઉચ્ચારણુ અત્યંત ધીમુ નદિ દોષ, અતિનૃષ્ટ નદિ હો-

* આ શ્લોકના બીજા ચરણમાં જપની ન્યૂનાધિક મપ્યા કરવાની ના કહી છે તે પુરુષરણ કળાગ્ને માટે જ છે, અન્યને માટે નથી કેમકે પુરુષરણ કરનાર જે ન્યૂનાધિક મપ્યાથી જપ કરે તો

વ અતિ તરિત વા વિનયિન ન હોય તેને યગ્નત્ ક્રિયાત્ ક્રિયુ છે જ્યને માટે બીજે એક યજ્ઞમાધ્યક્ષ નિયમ એ ૩ ક્રોધ પશુ મત્ર ચોતાની મેળે વધ જપવંતી ફનતના નથી પણ યોગતત્ત્વવેષ્ટા શ્રીમદ્ગુરુભગવાન્તા મુખથી પેનાય છે ત્યારે તે મદાત્માના એશ્વર્ય તથા સકલપણથી શ્રદ્ધવાન્ અધિધારીને તેના અધિધાતારૂપ દેવતાના અનુમદનડે ફરે છે તેની પોતાની મેળે મત્રનુ મદલ કરવું અધિક દિશિત નથી શ્રીપુરુષરણુદીપિકાના એ સ્પષ્ટ કલ્પ છે કે

અર્ધાલતા યે કુર્વન્તિ નપ્પવાદિકા ક્રિયાં ।

નિષ્કલ સપ્રિય તપા નિલાગ્નમુત્તવાનવદ્ ॥

જે અનધિકારીઓ યોગ્ય શ્રીમદ્ગુરુથી દીધે સીધાનિયા જપ પૂજાદિ ક્રિયા કરે છે તે સર પાશુપ્તમા મેરેના મીજનત્ ન પિ ફળ આપતી નથી તેથી તજ્જપ નો અર્થ અ થયો ને યોગ્ય શ્રીમદ્ગુરુના અદલ કરેના આ પશુનુ મયાનત્ ક્રિયાત્

તદર્થભાવન—તે મણુના વાન્યારૂપ ઇન્દ્રિયની બાવના પ્રવી તે બાવનાનો સામાન્ય અથ ચિત્તમા પુન પુન રેવતુ વિરે સન કરવું એ છે વિશેષ અર્થ શ્રીમદ્ગુરુનાય મન્તેભિના બાવના આપનારો કર્યો છે કે ‘બાલ નિમયથી મકન કરણોને એ સી લેધ સમાહિત ચિત્ત કરી આરનડે ક્રમરમા મન્તમા કરી વિનતીય નલરથી રનિતણે પ્રેયામા પ્રત્યરો અવિનિન્ય પ્રાદ અનાનો તે બાવના અથા અપિ નન છે

આ સૂત્રથી એ કલ્પ કે યોગ્ય શ્રીમદ્ગુરુનાર મદલ કરેલા ઉન્કારરૂપ મત્રનુ મયાવત્ ક્રિયાત્ કરવું તથા એના યાગ્યારૂપ ઇન્દ્રિયની બાવના રવી એ ઇન્દ્રિયનુ મજિયાન છે તથા ઇન્દ્રિયની બાવના મુખ્ય બે પ્રકારે થાય છે—

(૧) મદ્દ મદ્દ, સર્વ સન્નિદ મદ્દ તજ્જલનિતિ જાતગ્વાપીન ઈલાદિ શુભિમા મદ્દમદ્દાદો ગુરુર તથા અદ્દાદો અવિભાગ લધ

તેરે જપની રાખ્યા અજરામા વ્યય થવું પરે તેથી નિષ્કા મન ક્ષપ થાય છે

એ જપ વાચિક વગેરે ભેદનાઓ થાય છે તેનુ પ્રતિપાદન તિતીય પાદમા કરવું છે

અત્મા એ જ જલ છે તથા જલ એ જ હૈ છે એ પ્રકારે પુનઃ પુનઃ ચિંતા કરવું તે, અને

(૨) પ્રકૃતિ તથા તેના કાર્યમાયથી વિવિધ શુદ્ધ ચેતનરૂપ જલ હુ હુ એવી બાવના કરવી તે આ અર્થ શ્રુતિમા 'હૈ રસ્ય વ્યાયય આત્માન આત્માનુ હૈ રૂપે ધ્યાન કરવું, જ્યાંકો આદ્યો નેતિ નેતિ એ જલ પ્રકૃતિ તથા તેના કાર્યમાયી કાંઈ નૂપી પણ શુદ્ધચિત્કારણ છે એમ વિવેક કરી તે શુદ્ધચિત્કારણ જલ હુ હુ એવી બાવના કરવી' ઇત્યાદિથી કહ્યો છે શ્રીસિંગપુરાણમા પણ એક મંત્રનવ વ્યાયેઃ સર્વ વિદ્ય જરાચરત્ : જરાચરાવિમાળ જ ત્યજેદહમેતિ રમરત્ । એ સ્તોકથી ચરાચર વિભાગના અમાનપૂર્વક સર્વજ એક શુદ્ધ જલ છે અને તે જ હુ હુ એવું ધ્યાન કરવાનું કહ્યું છે

આ એ મુખ્ય પ્રકારસિવાય અન્ય અનેક પ્રકારે શાસ્ત્રમા અધિકારીપરત્વે પ્રતિપાદન કર્યા છે+ તથાપિ એમાથી પોતાને કયો પ્રકાર અનુકૂળ છે એ નો મનુષ્યકૃત્રીહારા જ નિર્ણય કરી ચક્રામ એમ છે તેથી અત્ર પ્રતિપાદન કરવા ખાસ જરૂર નથી

આ રીતે આ સ્ત્રીમાયી ઈશ્વરપ્રશ્નિધાનનું પ્રતિપાદન કરવું, એ ઈશ્વરપ્રશ્નિધાનથી શીઘ્ર સાધ્યસિદ્ધિ થાય છે શ્રીસિંગપુરાણમા પણ જામે પ્રગવશાલ્યસ્ય મવનાતઃક્રમસાદયે । જાગુ સિદ્ધિ પરા પ્રત્યા મવયેદ ન ચક્રાવ । ઇત્યાદિ વચનથી એ જ અર્થ કહ્યો છે. તથા ઈશ્વરપ્રશ્નિધાનથી શીઘ્ર સાધ્યસિદ્ધિ થવામા સામાન્ય રીતે આ કારણ છે - (૧) પરમકારુણિક ભગવાનુ દે મજનિ ॥ માં મદયા મયે તે તેનુ જવ્યદવ ને પુરોઃ મતે પ્રીતિથી બને છે ને મારે વિરે રહેના છે તથા તેમને રિને હુ રહેતો હુ એ શ્રી ગીતાવાક્યાનુસાર તે સાધકકેપર પ્રસન્ન થઈ અનુમદ કરે છે અને સર્વદક્ષિતામા પરમાત્માના અનુમદથી સર્વ સુતમ થાય એ સદ્ગત સમગ્ર એમ છે શ્રીજન-શ્રુતિવિવેકમા પણ એવમથે દેન મનોનિરોપે પરમવર્મે પ્રવર્તમાન યોગિતમીશ્વરોઽનુદ્દેશ્યાતિ આ વાક્યથી એ જ અર્થ કહ્યો છે કે શ્વતિનિરોધરૂપ યોગમાટે પ્રવૃત્ત થનાર સાધકને પરમેશ્વર અનુમદ કરે છે (૨) પ્રકૃષ્ટ સત્ત્વવાળા ઈશ્વર ધ્યેય હોવાથી 'ધ્યાતા ધ્યેયરૂપ થાય છે' એ નિયમમાથે યોગીનું ચિત્ત અસ્પર્શમા પ્રકૃષ્ટ સત્ત્વવાળુ થાય છે તેથી રજેશુષ્ણ

તથા તમોગુણનાં કાર્યરૂપે યોગાન્તરાય સંમી ભવ છે તથા સમા-
ધિની સિદ્ધિ થાય છે. (૩) સર્વ કલ્યાણગુણમયું પુણ્ય, સર્વકર્મફલ-
પ્રદાતા પરમાત્માવિને તેમના આદર્શનું અવલુચી સહજમાં બન્મને
‘પામતી પ્રેમાત્મક’ ભક્તિથી વૃત્તિમાં અતિત્વરાથી એકાગ્રતા થાય છે
તેથી ઈશ્વરપ્રજ્ઞાધાનથી સહજમાં સમાધિલાભ થાય છે એ બુદ્ધિ-
પુણ્ય છે એ સિદ્ધિ થાય છે.

આ પ્રમાણે ૨૪, ૨૫ અને ૨૬ માં સૂત્રથી ઈશ્વરપદ્ધતિ
વ્યાખ્યાન કરી, ૨૭ અને ૨૮ માં સૂત્રથી પ્રજ્ઞાધાનપદ્ધતિ વ્યાખ્યાન
કરી, ઈશ્વરપ્રજ્ઞાધાન દ્વારા એ સૂત્રમાંનાં પ્રથમ બંને પદોનું
સંવિસ્તાર વ્યાખ્યાન કર્યું. દ્વે એ ૨૩ માં સૂત્રમાં થા ૫૬ છે
તેથી એ જીવમત્તા તથા ઈશ્વરમત્તાનો વિકલ્પ કલ્પા છે. પણ એ
વિકલ્પ તુલ્યતા નથી એ કહેવું અવસિદ્ધ છે; એટલે જીવવિષયક
શ્રદ્ધાદિ ઉપાયોથી સમાધિની સિદ્ધિ થાય છે, તેમ જ ઈશ્વરના
પ્રજ્ઞાધાનથી પણ સમાધિની સિદ્ધિ થાય છે અર્થાત્ ઈશ્વરતાત્પર્યનો
સાક્ષાત્કાર થાય છે, એ બંનેથી કેવલ્ય પદની પ્રાપ્તિ વિવેક-
વ્યાપ્તિના ઉદયદારા થાય છે; પણ તેમાં પુરુષવિષયક સમાધિથી
થતી પુરુષવિષયક પ્રગાહરતાં ઈશ્વરવિષયક પ્રગા મુખ્ય છે એ
જતાવવું અવસિદ્ધ છે. તે બતાવવા કહે છે કે:—

સત્ત્વઃ પ્રત્યક્ષચેતનાધિગમોઽવ્યન્તરાયામાયસ્ય ॥ ૨૯ ॥

સૂત્રાર્થ:— પ્રજ્ઞાવતા જપસદિત ઈશ્વરની બાવનારૂપ ઈશ્વર-
પ્રજ્ઞાધાનથી સમાધિ તથા તેના ફલરૂપ ચેતની સિદ્ધિ થાય છે
એટલું જ નહિ પણ તેની માથે વળી પ્રત્યક્ષ ચેતનરૂપ પુરુષનો
સાક્ષાત્કાર તથા વ્યાપ્તિ વગેરે ચેતના અંતરંગ્યનો અભાવ ઈશ્વરાનુ-
મદથી થાય છે.

સત્ત્વઃ— ઈશ્વરપ્રજ્ઞાધાનથી વા ઈશ્વરપ્રગામી.

પ્રત્યક્ષચેતનાઃ— પ્રત્યક્ષ અર્થાત્ (વિજ્ઞાનર્થ) ને તરવ
સંભાવનિદ્ધ જદિરુમુખ વૃત્તિથી વિપરીત ને અંતરંગ્ય રત્નિ તેથી
વિગીતરૂપે જન્મીય છે ને, અથવા ને વિપરીત જ્ઞાનરૂપ અવિદ્યા-
પાત્રો ને પુરુષ તે પ્રત્યક્ષ છે; ઈશ્વર ચત્ત્વર નથી, શરણ છે તે
મદા મર્યાદા મુક્ત છે તથા વળે કાંઈ અવિદ્યાના મંમનથી નદિત
છે. તેથી પ્રત્યક્ષ-પદથી જીવના પ્રજ્ઞાનું મદલ થાય છે. તત્ત્વોગરે

આપેલી પ્રતિ પ્રતિયસ્તુ અચાત અનુગચ્છતિ મર્મ વસ્તુમા અનુગત
જે થાય છે એ વ્યુત્પત્તિથી પ્રત્યક્ષ પદનો મુખ્યાર્થ ઈશ્વર હરે છે
તેથી એ વ્યુત્પત્તિ સહજે નો આ સ્થળે વિચુત્વરૂપ મામ્યથી છવા
ત્મવિચયક એ પદ જાણ લેવું જોઈએ સર્વથા આ સ્થળે પ્રત્યક્ષ
પદથી અવિધારાણા પુરુષનું અદ્વલુ થાય છે એ પ્રત્યક્ષરૂપ જે
ચેતન તેનો અધિગમ અથવા સાક્ષાત્કાર એ ક્વચ્છે નો અર્થ
છે બીજી રીતે સમજે તો પ્રત્યક્ષ જે પુરુષ તેની ચેતના એટલે
સાક્ષાત્કાર તેનો અધિગમ એટલે પ્રાપ્તિ અર્થાત્ પ્રત્યક્ષ પુરુષના
સાક્ષાત્કારની પ્રાપ્તિ એ અર્થ આ પ નો થયો

અર્થ—એ સમુચ્ચય બનાવે છે એ સમુચ્ચય પૂર્વે કહેલા
આમન્નતમ મમાધિનામની માથે આ સુત્રોક્ત લાભનો ■

અન્તરાયામાવશ—ઉત્તર સૂત્રમા કહેલામા આવતા યોગના
પ્રતિપક્ષરૂપ આધિવગેરેનો અભાવ જ પદથી પ્રત્યક્ષ નંતનના અધિ
ગમમાથે આ લાભનો સમુચ્ચય કમય છે

આ સૂત્રથી એ પ્રશ્ન કે ઈશ્વરમનાધિથી જ્યારે ઈશ્વરપ્રતાનો
હવે થાય છે ત્યારે એ પ્રતાની માથે ને યોગીને બીજા એ ક્ષય
થાય છે (૧) પ્રત્યક્ષ ચેતનનો સાક્ષાત્કાર અને (૨) યોગા
ન્તગમનો અભાવ ત્યા ઈશ્વરસાક્ષાત્કારથી પુરુષનો સાક્ષાત્કાર
તથા પ્રકૃતિવગેરેથી વિવેક કેરી રીતે થાય છે એ સમજવું કઠિન
નથી કારણ કે પુરુષ અને ઈશ્વર એ બંને બિન્ન તત્ત્વો નથી
એ એ મે અચત બિન્ન તત્ત્વો હોત તો એકના સાક્ષાત્કારથી
અન્યનો સાક્ષાત્કાર નહિ થાત પણ તેમ તો છે નહિ આ તો
ઉપાધિનો બાધ કરાથી એક જ તત્ત્વ હરે છે ઈશ્વરની જે પ્રકૃષ્ટ
મત્તવ તથા છવતી જે મનિન સત્ત્વરૂપ ઉપાધિ છે તે ન સમજે
તો જેમ ઈશ્વર શુદ્ધચિત્શકિતરૂપ, શુણના અભિમાનથી રહિત
તથા અવિદ્યાદિ ક્લેશથી ગદ્ધિત છે તેમ બુદ્ધિનો સાક્ષી પુરુષ
પણુ સ્વતંત્રે શુદ્ધ ચિત્શકિતરૂપ, સમગ્ર જોગથી રહિત, પુષ્પ,
પાષ, તથા અવિદ્યાદિ ક્લેશોવગેરેથી રહિત છે તથા પ્રધાનથી
બિન્ન છે આપ્રમાણે ઈશ્વર અને પુરુષ બંનેમા પુરુષત્વ હોવાથી
જેમ એક શાસ્ત્રના અભ્યાસથી અન્ય શાસ્ત્રમા તે માણસની
વ્યુત્પત્તિ થાય છે તેમ ઈશ્વરસ્વરૂપના સાક્ષાત્કારથી તેને પુરુષત્વ
અસમ્ય સમગ્ર અજે મળતા પ્રત્યક્ષ ચેતનનો પણ સાક્ષાત્કાર થઈ
શકે એ યુક્તિયુક્ત જ છે આથી જ નારદે કહ્યું ■ કે—

માયાપ્રવર્તકે વિષ્ણો દત્ત મક્તિઃ કૃતા વૃણામ્ ।
સુલેન પ્રવૃત્તેર્મિત્તં સ્વં દર્શયન્તિ લીલવદ્ ॥

આવાના પ્રવર્તક શ્રીમદ્દેવરવિષે માણસ દદ મક્તિ કરી તેને સાક્ષાત્કાર કરેછે તે તેથી પોતે પણ પ્રવૃત્તિથી નિત છે એ પ્રકારની વિવેકજ્ઞાનિત્ય સુખેથી હસતામઝકપલ અતુભર કરેછે. તેમ જીવતત્ત્વનો વિવેક ઈશ્વરતત્ત્વના સાક્ષાત્કારથી થાયછે તેમ ઈશ્વરતત્ત્વનો વિવેક જીવતત્ત્વના સાક્ષાત્કારથી થતો નથી. કારણ કે ઈશ્વર મન, વાણીથી અજોયર છે તેથી ગ્રાહ્યમાત્રાદ્વાર ઈશ્વરતત્ત્વનો વિવેક ઈશ્વરસાક્ષાત્કારથી જ થઈ શકે છે. તેમ જ પૂર્ણત્વ, નિત્યત્વ વગેરે ધર્મો જેથી રીતે ઈશ્વરનાં સંપ્રદાનમાંથી જીવતત્ત્વમાં સુખેથી જાણાયછે તેથી રીતે જીવના સાક્ષાત્કારમાં ઈશ્વરમાં જ જાણ નથી. આપણે જોઈએ છીએ કે અતિનુ જ્ઞાન થયું, એટલે તેના વિસ્ફુલિંગોતું જ્ઞાન થઈ શકેછે પણ વિસ્ફુલિંગના જ્ઞાનથી આગ્નિની શક્તિ, પૂર્ણત્વ વગેરેનું જ્ઞાન થતું નથી. તેથી જીવતત્ત્વના સાક્ષાત્કારથી ઈશ્વરતત્ત્વનો વિવેક યથાવલ નહિ થાય અને ઈશ્વરતત્ત્વના સાક્ષાત્કારથી જીવતત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર થાય એ યોગ્ય જ છે.

બીજે સામ યોગના અન્તરાયનો અર્થાત્, વિદ્યોત્ક્રોનો અભાવ કહ્યો. ખરું જોતાં તે એ વિદ્યોત્ક્ર એકમાત્રના વિરોધી છે. તેથી એકામતા થવાની કે એનો બાધ થવાનો. જતાં આ રમ્યો ઈશ્વર પ્રદાતાથી એનો અભાવ થાય છે એમ કહ્યું છે. એ અનુયાયીનું દસ આધિક્ય બતાવતું એ છે; એટલે અન્યવિષયક એકામતાથી એ વિદ્યોત્ક્ર અન્તરાયેનો અભાવ થાય છે એ વાત સાચી છે તથાપિ ઈશ્વરવિષયક એકામતાથી એ અન્તરાયેનો સદગમાં અભાવ થાય છે. તેમજ જ ન દેશજ નાડકૃષ્ણ દેવજ પ્રત્યાં વિરો મ મ-પતિ—એ શ્રુતિ પણ એ જ કરેછે કે બ્રહ્મને આત્માકરે જીવાર માણસની ઈશ્વરનો વિધાન કરવા દેશદિ પત્ત મમય નથી. આર્થાત્ ઈશ્વરના અનુમદથી, અન્યવિષયક સમાધિમાં દેવો પણ જે વિદ્ય કરેછે તે ઈશ્વરવિષયક સમાધિમાં કરતા નથી. આ મર્યો મયાવલ વિચાર કરીને જ શીઘ્રતામાં કહ્યું છે કે મલેષમંત્ર પરિ-રાગ્ય મામેકં દરશં મમ—સર્વ ધર્મનો ત્યાગ કરી અને મન, વા-ણી અને શરીરદ્વારા અર્ધાત્ સર્પણે અભિમાનના અભાવપૂર્વક સ-રણ થા, તથા શીવારે કહ્યું છે કે તસ્માન્મુમુક્તેઃ ગુમતો માર્ગઃ પાતે-ગુપ્તમઃ । આમ દેવાથી પ્રપુષ્કાદે સરણ રત્નો જ એ છે કે શી-

મહેશ્વરનો આશય કરવો.

આ પ્રમાણે આ સૂત્રથી ઈશ્વરપ્રતિધાનરૂપ માર્ગ મુખ્ય છે એ પ્રતિપાદન કરી ૨૩ મા સૂત્રમાં તુલ્યવત્ સિદ્ધિ નથી એ પણ સિદ્ધ કર્યું. આ સૂત્રમાં અન્તરાયનો અભાવ થાય છે એમ કહ્યું. દવે એ અન્તરાય કયા તે બતાવવા કહે છે કે:—

વ્યાધિસ્ત્યાનસંશયપ્રમાદાલસ્યાવિરતિસાન્તિદર્શનાલગ્ન્યમ્
મિકત્યાનવસ્થિતત્ત્વાનિચિત્તવિક્ષેપાસ્તેઽન્તરાયાઃ ॥ ૩૦ ॥

સૂત્રાર્થ:—વ્યાધિ, સ્ત્યાન, મશય, પ્રમાદ આપસ્ય, અવિરતિ, આન્તિદર્શન, અવધ્યબૂમિકત્વ અને અનિચિત્તત્વ એ ચિત્તને વિક્ષેપ કરનાર હોવાથી ચિત્તરત્તિના નિરોધરૂપ યોગના વિરોધી છે તેથી યોગાન્તરાય કહેવાય છે.

ચિત્તવિક્ષેપ —એટલે ચિત્તને વિશેષ કરનાર આ ૫૬ સાધિ-
પ્રાય છે તેથી હેતુનુ પ્રતિપાદન કહે'ગ, એટલે વ્યાધિવગેરેને યોગા-
ન્તરાય કહેવાનું કારણ આમાં પ્રતિપાદન કર્યું છે.

યોગાન્તરાયા —યોગના વિદ્ય, યોગના મળ, યોગના પ્રતિપક્ષ.
આ સૂત્રથી એ કહ્યું કે વ્યાધિવગેરે ચિત્તને વિક્ષેપ કરનાર હોવાથી
યોગના વિરોધી છે.

ત્યાં વ્યાધિ.—એટલે મગીરને ખારણુ કરનાર હોવાથી ખાતુમંડાને
જામેલા કદ, વાગ અને પિત્ત એ ત્રણનું, તથા રસાદિરૂપ આહાર-
ના પરિણામનું તથા અશુરાદિરૂપ કર્મોણુ વૈષમ્ય અર્થાત્ વિષમ-
તા. એ વ્યાધિથી પ્રથમ તો વૃત્તિ તેમાં લાગેલી રહે છે તેથી અં-
તાકરણુ અસ્થ યતુ નથી અને બીજું તે એ વ્યાધિ થવાથી તે-
ની નિરૂત્તિનાં આરંભોમાં વૃત્તિને આપૂત કરવી પડે છે, તેથી ધ્યે-
યથી વિમુક્ત કરનાર હોવાથી તથા નાનાવિધ વૃત્તિને ઉપગતવનાર
હોવાથી વ્યાધિ યોગનો અંતરાય છે.

સ્ત્યાન—ચિત્તની અર્ધમૃદત્વા, એટલે કદાચિત્ તમોચુલુની
વૃદ્ધિથી ચિત્તની વ્યાપાર કરવાને અરોગ્ય જે સ્થિતિ થાય છે તે.
આ ચિત્તની મૂઢાવસ્થા તમોચુલુપ્રધાન હોવાથી શુદ્ધ સાત્ત્વિક ચિ-
ત્તમાં આરિર્જાવ પામનાર એકાગ્રતારૂપ સમાધિની વિરોધી છે. તેમ
જ એના સદ્ભાવથી યોગાનુષ્ઠાનમાં પ્રવૃત્તિ થતી નથી, એ તો
એના લક્ષ્યથી જ સ્પષ્ટ છે. તેથી બંને રીતે એ અવસ્થા યોગની
પરિપંથી હોવાથી અંતરાયરૂપ છે.

સચય—ગોપે વિગેધી ઉભય ક્રાંતિને આદળન કરનાર શાન-
મામાન્યરીતે સચયમાત્ર વૃત્તિરૂપ હોવાથી વૃત્તિના નિરોધકર યોગ
નો વિરોધી છે, તથાપિ આ સ્થળે શ્રીમદ્ વિદ્યારમ્યસ્વામીએ તે
તિરીયોપનિષદ્દીપિકામાં સ્વાયત્ત નિઃશ્વરરાહત્ય સચય—ઉપાયના
નિશ્ચયનો અભાવ તે સચય એ પ્રકારે સચયપત્ની વ્યાખ્યા કરી
છે તે વિશેષ યોગ્ય છે યોગના ઉપાયવિરો નિશ્ચયનો અભાવ
એટલે કેવલ્યનુ માધન યોગ છે કે નહિ તથા ઈશ્વરપ્રણિધાન્ન
દિ યોગના સાધન છે કે નહિ ઇત્યાદિ પ્રકારનો અચય યોગમાત્ર
મા કદાગિત્ પ્રવૃત્તિ કરવા દેનો નથી તેથી સચવામાં વિનશ્યતિ એ
મીતાવાક્યાનુસાર યોગનો બદલાવ વિરાતી હોવાથી અતરાય છે
વિપર્યયના લક્ષણવખને અચયને વિપર્યયસાથે મિથ્યાતાનમા
લીધો હતો તેથી વિપર્યયથી એનો એ. બનાવવા તથા સાધકને એ
નો નિરોધ કરવો અરદ પડે તેવાસ્તે આ સ્થળે સ્વનિર્વચનથી સ
ચયને પૃથક્ ગણ્યો છે

મમાદ—એટલે યોગના સાધનનું અનુદાન નહિ કરવું તે

માલત્યન્—એટલે કશ્વમેરે દોષથી યત્ન ચરીરનું શુરત્વ ત
થા તમોશુશ્ચથી યત્ન ચિત્તનું શુરત્વ એ બંને રકારના શુરત્વરૂપ
દેવથી પમાત કરીશ એ પ્રકારની યોગસાધનવિશે યતી ને ઉપેક્ષા-
શુદ્ધિ તે આલસ્ય છે

આવિરતિ—એટલે વિપયના સનિકર્ષથી યતી અમિલાયા એ
ટરે વૈરાગ્યરહિતપણું એ આવિરતિથી પ્રથમ તો વૃત્તિ વિષય છોડી
અતર્મુખ થનાની પ્રત્તિ થવા દેતી નથી કદાચ પ્રત્તિ થઈ તે
મા પ્રવૃત્તિ યાય છે તોપણ મધ્યે મધ્યે વિપયઅસ્મરે રદુરાવી
ચિત્તને વ્યુદિયત કરેછે એટલું જ નહિ પણ યોગની બારે ગિયતિરૂપ
ર પહોંચેલા સાધકને પણ એ જ આવિરતિ અનેક રીતે ભ્રષ્ટ
કરે છે, તેથી એ યોગાન્તરાય છે

ગ્રાતિદદત—એટલે ઉપાસ્ય વસ્તુમાં અન્યથા નિશ્ચય વગેરે
વિપર્યય

અઽન્વગ્મિત્વ એટલે સમાધિની આગળ કહેવામાં આવતી
અધુમતિવગેર જૂમિકા છે તેમાંથી દોષ પણ જૂમિકાનો સાધનનું
અનુદાન થતા છતાં પણ નામ નહિ યવો તે આ પ્રમાણે થવા
થી વૃત્તિ ૦ અતર્મુખતા બની રહેતી નથી, પણ વચ્ચે વચ્ચે અ-
દિર્મુખતા નામ છે અથાત્ નિત્ય એક સ્થિતર પદઉપર આવવું ન

યી. તેથી એ પણ યોગનો અંતરાય છે.

અનવસ્થિતત્વ—એટલે મધુમતિવગેરે યોગબૂમિકાનો લાભ યા-
વ પણ તેમાં ચિત્તની સ્થિતિ નહિ થવી અર્થાત્ તેનાથી અસ-
થવો તે. શ્રીવિધારણ્યસ્વામી તેતિરીયોપનિષદ્ દીપિકામાં આ અ-
ંતરાયનો હપર પ્રમાણે અર્થ નહિ કરતા આ પ્રમાણે કરે છે કે
કદાચિદુપાધને પ્રવૃત્તિઃ, કદાચિદ્યાગદાનાદૌ, કદાચિન્ કૃષિવાણિજ્યાદૌ
સ્ત્યેતાદગનવરિયતત્ત્વમ્ કેટલોક કાળ ઉપામનામાં પ્રવૃત્તિ તેા કેટલોક
કાળ યાગદાનાદિ ધર્મોમાં અને કેટલોક કાળ કૃષિવાણિજ્યાદિ અ-
ન્ય આપારોમાં, એ પ્રકારની ચિત્તની સ્થિતિ તે અનવસ્થિતપણું
છે બંને રીતે આ સ્થિતિ યોગના અંતરાયરૂપ ॥ પ્રથમ અર્થમાં
ચિત્ત સ્થિતિને પામતું નથી તેથી તે તે બૂમિકાનો જન્મ થતો ન-
થી. અને એમ થવાથી ઉત્તરોત્તર બૂમિકાની પ્રાપ્તિ થતી નથી
બીજા અર્થમાં યોગાભ્યાસતુ નૈરન્તર્યથી અનુદાન યતુ નથી તેથી
અભ્યાસ બ્રુત્યાનસંસ્કારને અભિભવ કરનાર થતો નથી

આ સર્વ અંતરાયોનો ઈશ્વરપ્રશ્નિધાનથી અભાવ થાય છે.
જેનાં કારણો પૂર્વે આપી ગયા છીએ તેથી અત્ર વિસ્તારની જ-
રૂર નથી.

માત્ર આ નવ જ યોગના વિરોધી નથી પણ એ અંતરાય-
ની માથે દુઃખવગેરે અન્ય અંતરાય પણ ઉત્પન્ન થાય છે તે પ્ર-
તિપાદન હવે સૂત્રકાર કરે છે

દુઃખદૌર્ભનસ્યાક્ષમેજયત્યશ્વાસપ્રશ્વાસા

વિશ્લેષસહસ્રુચઃ ॥૩૧॥

સૂત્રાર્થ—દુઃખ, દૌર્ભનસ્ય, અંગમેજયત્ય, શ્વાસ અને પ્ર-
શ્વાસ એ અંતરાયો વિશ્લેષની સાથે થાય છે અર્થાત્ વિસિપ્ત
ચિત્તમાં થાય છે

વિશ્લેષ—એટલે બ્યાધિ વગેરે જે ચિત્તના વિશ્લેષ કરતા તેની
સાથે થનાર છે અર્થાત્ તેનાથી ઉત્પન્ન થાય છે

આ સૂત્રથી એ કંઠુ કે દુઃખ, દૌર્ભનસ્ય, અંગમેજયત્ય, શ્વા-
સ અને પ્રશ્વાસ એ નવા અંતરાયો બ્યાધિવગેરે વિશ્લેષક થવાથી
જન્મ પામે છે

ત્યાં દુઃખ તું સંસાર પ્રતિકૂલવેદનીયમ્ દુઃખમ્ છે, એટલે જે-
નો અનુભવ થવાથી જે પ્રતિકૂલ લાગે છે તે દુઃખ છે. એ દુઃખ

સદા મનને જ છે, તથાપિ વિધિવિધ કારણથી ઉત્પન્ન થાય છે. જેમકે આધિરૂપ શરીરની ચિકિત્સાથી તથા કામદૃષ્ટિરૂપ મનની ચિકિત્સા વગેરેથી. તેથી સ્વરૂપે એકરૂપ છતાં અર્થાત્ સર્વ દુઃખ આનંદિક છતાં નિમિત્તભેદથી સાત્રમાં અધ્યાત્મ, અધિભૂત અને અધિદેવ એ ત્રણ વિભાગ પાડવામાં આવે છે. આં આત્માને સ્વ-સ્વપાતમાયેકત્વ વર્તે એ બુદ્ધિતિથી જે દુઃખમાં પોતાનું મન તથા શરીર ન નિમિત્ત મણ્યાં છે તે દુઃખ અધ્યાત્મ છે, એ દુઃખ શરીરસંજ્ઞાથી તથા મનસંજ્ઞાથી એ એ વિભાગવાળું છે. આ-ધિ વગેરે શરીરના વિદારથી પ્રધાનપણે ઉત્પન્ન થયેલું દુઃખ સા-રીરિક છે અને ક્રમ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, મત્સરાદિ મનના વિકારથી જ થયેલું દુઃખ માનસ છે. મૂલાનિશ્ચયાર્થનાથકૃત્ય જાણે હતિ સા-ધિર્મૌલિકમ્ : એ બુદ્ધિતિથી આદ્ય, સર્વ, વીળીવગેરે આ લોકના પ્રાણીથી ઉત્પન્ન થયેલું દુઃખ અધિભૌતિક છે. દેવાનાથકૃત્ય જાણ-તે હતિ આર્થિકૃતિકમ્ એ બુદ્ધિતિથી દેવ અર્થાત્ મનુષ્યભોક્ષી છ-તર લોકના પ્રાણીથી થતું દુઃખ અધિદેવિક છે. જેમ કે અતિર-ષ્ટિ, વૃદ્ધિ, અનારુદ્ધિ, તાપ વગેરેથી થતું દુઃખ. આ ત્રણે પ્રકાર-નું દુઃખ મનમાં જ ખરું જોવાં થાય છે, અને એ સર્વેનો અનુ-ભવ થતા એ સર્વમાં પ્રતિકૃતતા બાસે છે તેથી એ સર્વ દુઃખ કહે-વાય છે. આખ્યમાં દુઃખનું લક્ષણ યેનામિદત્તાઃ પ્રાગ્નિહ્વાનુવપાતાય પ્રવ-શન્તે—જેનો અનુભવ થતાં જોયે તેને દૂર કરવા પ્રયત્નવાન થા-ય છે તે દુઃખ એ આખ્યું છે એ દુઃખનો અનુભવ થવામાં મૂળ કારણ તો રજેશુભનું પ્રાપ્તિય દોષનું ભેદજે. કારણ કે દુઃખ એ રજેશુભનું કાર્ય છે. તેથી દુઃખ રજેશુભથી અવિનાશ્ય દોષથી અંતઃકરમને વિદિમ સખે છે, તથા દુઃખ થવાથી જ્ઞતિ તેને દૂર કરવાનાં સાધનમાં વ્યાપ્ત થાય છે, તેથી અંતઃકરમ થતી નથી. બંને રીતે એ યોગાન્તરાય છે, તથા રજેશુભસાથ વિદિમ અંતઃકરમ માં જ યનાર છે.

સૌમ્ય—જોતાની ક્રિયાઓ બનાવે વા બમ થવાથી વિનમાં યતો જ્ઞાનવા અંતરાય જ્ઞાન રજેશુભનો પમ દોષથી વિદિ-ખાંતઃકરમમાં થાય છે અને તેથી યોગાન્તરાય છે.

અગમગવહ—અંતરને કંપવર અર્થાત્ અંતરને કંપ એ આંચ ૫ ૫૫ રજેશુભમાં થાય છે તેથી વિદ્યેયનો મદ્ય છે, અને તેથી આગન ઠી ચિચ્ચતા થતી નથી. આ રીતે એ યોગનો અન્તરાય છે.

માત્રપ્રમાણ—પુરુષશાસ્ત્રના પાઠની મજે પ્રાનુશત્ત જે પા-

હવાયુને અંતરમાં આકર્ષાં લે છે ને શ્વાસ તથા ને અંતરગત વાયુને બહાર કાઢે છે તે પ્રશ્વાસ. શ્વાસપ્રશ્વાસનું અનિયમિત થવું અથવા અધિક વેગથી થવું એ પ્રવૃત્તિવાળા અંત કરણમાંજ થાય છે. મનની ગતિ તથા પ્રાણનાયુની ગતિ પરસ્પરને આધારે રહેલી હોવાથી ને પુરુષનું મન અતિચંચલ હોય છે, તેને શ્વામપ્રશ્વાસ અતિવેગથી થાય છે. તેથી એ બંને વિદ્વિષ્ણાંતઃકરણમાં ચનાર હોવાથી વિરોધના મહત્ત્વ છે તથા શ્વાસ રેચક પ્રાણાયામનો તથા પ્રશ્વાસ પૂરકનો અને બંને એક મંદરથી રીતે કુંબકના રિતેથી હોવાથી યોગના અંતરાય છે.

આપ્રમાણે યોગના અંતરાય તથા તેનાં કાયા કર્તા. તથા એ સર્વનો ઈશ્વરપ્રશિધાનથી સરલતાથી અભાવ થાય છે એ પશ્ચ કહ્યું. ત્યાં એ પ્રશ્ન થાય છે કે એ સર્વને દૂર કરવા માત્ર પ્રશિધાન જ ઉપાય છે કે અન્ય કોઈ ઉપાય પણ છે ? એ પ્રશ્નનો, તથા ઈશ્વરપ્રશિધાનથી સરલતાથી એ સર્વનો અભાવ થાય છે એમ કહ્યું તેમાં કયા ઉપાયની અગત્યથી એ જાણમાં સરલતાથી એનો અભાવ કરવા નામર્થ્ય છે એ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવા, તથા ઉપાયમાત્રનો સંમિદ વેરાગ્ય અને અભ્યાસ, એ બેમા કરવો છે અને અભ્યાસનો વિગત અહિં સુધી ચાલ્યો છે તેનો ઉત્તર આપવા હવે સૂત્રકાર કહે છે કે:—

તત્પ્રતિષેધાર્થમેકતત્ત્વાભ્યાસઃ ॥ ૩૨ ॥

સૂત્રાર્થઃ—કાર્યગતિત યોગાન્તરાયનો બાધ કરવા ગમે તે એક તત્ત્વનો અભ્યાસ કરવો.

તત્—તત્ શબ્દથી ગયા બે સૂત્રોમાં કહે ॥ વિશેષક તથા તેના કાર્યોનો પરામર્શ થાય છે. તેનો પ્રતિષેધ અથવા બાધ કરવા.

एकतत्त्वम्—યોગશાસ્ત્રસંમત તત્ત્વોમાંથી ગમે તે કોઈ સ્વલ્પ શક્તિ તત્ત્વનો અભ્યાસ વા બાંધના. एकं—શબ્દની ધ્વિરૂપ એક તત્ત્વનું મહત્ત્વ કરવું ઉચિત નથી, કારણ કે બાધકવિના સામાન્યવાચક શબ્દનો સંકુચિત અર્થ કરવો ઉચિત નથી. તેમ જ એ અર્થ તેમ પૂર્વે સૂચ્યો પ્રાપ્ત થા છે તેથી પુનરુક્તિ થાય છે. અને ગમે તે તત્ત્વનો અભ્યાસ પણ ઉપદ્રવમહિત એ વિશેષકનો બાધ કરવા મર્થ્ય છે. તેથી અસંકુચિત અર્થ જ સેવો ઉચિત છે એ જોવાનું જ કે એ ને તત્ત્વના અભ્યાસ કરતાં ઈશ્વરતત્ત્વનો અભ્યાસ શ્રેષ્ઠ છે.

આ સૂત્રથી એ કહ્યું કે એ યોગાન્તરાયનો બાધ કરવા મને તે એક તત્ત્વનો અભ્યાસ કરવો. તેમાં સૌથી મુશ્કેલ તત્ત્વ તો ધૃતિ-તત્ત્વ છે. અવશિષ્ટ તત્ત્વોમાં પણ પ્રથિપાદિ પાંચ તત્ત્વોના અભ્યાસમાં વિશેષતા દરેક યોગમંથમાં ભાન્ય કરી છે. ત્યાં એ તત્ત્વોની ધારણા કરીરની અદર જ કરાય છે. તેનો વિધિ પાંચવ-સ્ય સંદિતામાં મૂલિત્વસ્તથા નેત્રો કાચુરકાગ દ્વાર ચ । एतेषु पंच-भूतेषु धारणा पंचवेष्टयेत् । છત્વાદિ મ્થોકથી આપ્રમાણે કહેા છે:- પાદથી તે જાનુપર્વન્તા પૃથિવીતત્ત્વનું, જાનુથી પાપુપર્વન્તા જલત-ત્ત્વનું, પાપુથી હૃદયપર્વન્તા અગ્નિતત્ત્વનું, હૃદયથી શૂક્રાદિપર્વન્તા વાયુનું અને શૂક્રાદિથી જલરૂપપર્વન્તા આકાશતત્ત્વનું સ્થાન છે. અર્થાત્ એ એ સ્થાનમાં એ એ તત્ત્વોની ધારણા કરાય છે. પૃથિવીતત્ત્વના સ્થાનમાં પ્રાણવાયુને ધારણ કરીને જ કાર બીજસહિત ચાર જુગ-વાળા જગત્ત્રય ત્રીવલ્લા બગવાનનું ધ્યાન કરવું. એ પ્રમાણે નિરંતર એ કલાકસુધી કરવાથી સાત્ત્વ મર્વ બાધિ તથા તેનાં કાષ્ઠોથી મુક્ત થાય છે અને પૃથિવીતત્ત્વનો જ્ય કરી શકે છે. એ પૃથિવીતત્ત્વની ધારણા છે જલતત્ત્વના સ્થાનવિષે પ્રાણવાયુને ધારણ કરીને જ કાર બીજસહિત ચાર જુગવાળા શુદ્ધ સ્ફટિક મણિના સમાન માર આદૃતવાળા તથા પીત્તલથી વાસિત વપુરાળા ત-થા સોમ્વાદૃતિ, મદમદ દસતા મુખસળા મીનિજી બગવાનની ધારણા કરવી. એ પ્રમાણે નિરંતર એ કલાક કરે છે તો સર્વ પાપથી રહિત થઈ જલતત્ત્વનો જ્ય કરી શકે છે. એ જલતત્ત્વની ધાર-ણા કહેવાય છે. અગ્નિધ્યાનવિષે પ્રાણવાયુને ધારણ કરી દે કાર બીજ-સહિત ત્રણ લોચનવાળા, બાહ્યચક્ષુસુમાન પ્રભાવાળા, ભસ્મથી લેપન કરાયેલા અંગવાળા, પ્રસન્ન મુખવાળા તથા કર્પૂરમીર શીઠક-બગવાનની ધારણા કરવી. એ પ્રમાણે નિરંતર એ કલાકસુધી ક-રવાથી અગ્નિતત્ત્વનો જ્ય થાય છે. આ અગ્નિતત્ત્વની ધારણા કહેવાય છે. વાયુતત્ત્વના સ્થાનમાં પ્રાણનો નિરોધ કરીને જ કાર બીજસહિ-ત કોણાદિથી રહિત, સર્વશક્તિમાન તથા સર્વેશ શ્રીમહેશ્વર બગ-વાનની ધારણા કરવી. એ પ્રમાણે નિરંતર એ કલાકસુધી કરવાથી વાયુતત્ત્વનો જ્ય થાય છે. આ વાયુતત્ત્વની ધારણા કહેવાય છે. આ-કાશતત્ત્વના સ્થાનવિષે પ્રાણનો નિરોધ કરીને જ કાર બીજસહિત ઉચ્ચારની અર્ધમાત્રા સર્વગત શુદ્ધ સ્ફટિકસમાન ચૈતરવંજાળા, મસ્તકકમર બાણેન્દ્રને ધારણ કરનાર, દશ બાહુવાળા, વજ્ર લોચન-વાળા, સર્વ પ્રકારનાં આબરણથી મોખા, માદામાત્રા શક્તિસહિત

પચાત્ય બગસાન શ્રીસા વિદ્યા પાતજા કુટ્ટી એ પ્રમાણે મનરૂકે
નિગતર ચિત્ત કરનાર માધ્યમ કેવલ્ય પત્રો પામે છે આ આકાશત
ત્વની ધારણા મહેસાણ

એ વિદ્યાય અન્ય તરવેતો અભ્યાસ પણ અધિભગ્ન ત્વે
પાત્ર છે તો પત્ર જેમ પ્રાણવાયમા જાલન સાધનાના વાપરૂં
પડે છે તેમ પ્રાણવાયમા પણ અનેક મુદ્દમ વિવરો દેાય છે તેથી
પ્રત્યેક સાવકે ક્યો વાગશા ક્ષતી રીતે કરે અને ક્યા નિમગ્ન
જા કમલે મેમો કાલ મરી એ શ્રીમદ્ગુરુત્તમશ્રી જા જામ્બુના
મા આવે છે નદિ તો ગુરુનો મારીતો નહ વેદ થતા જતા ।
જ્યોગાધ્યાય નરિ ચવાના રાજસોગાય વે જ થવાય કે તેથી એ વિદ્યામા
ગમે ત્યાથી ગમે તે અન્યત માધ્યમજી તાપુ ક નમ ગ્ના મગી
પ ના વિદ્યેર અને તેના મયનો ખાવ ન થતા તે ગા મહમ્મદ
જિન થાય છે

આ પ્રમાણે તત્વાભ્યાસથી વિદ્યેક અને તેના મર્ષોનો ત
ધ થાય છે કારણ કે મામાન્ય રીત (૧) એ અભ્યાસથી ચિત્ત
ચિત્તર થાય છે એટલે એ પ્રમાણે વિદ્યેક । દૂર મરજી છે આ (૨)
એ તત્વાભ્યાસ રજાગુ અને આ નમર મરી મત્તગુપનો ચિત્તમા
દૃષ્ટિ મર છે તેથી રજેશુભા । અભિબર શરણી તેના મરગુપ
વિદ્યેપો અને વિદ્યેપના સહજરૂપ ખાતિનો બાધ થાય કે પ્ર
તેમનો ખાવ ગરી રીતે થાય છે એ યોગમના સ્વરૂપ જામ્યા
થી સહજ લક્ષમા આવી શકે એમ ૭ જેમક ધારણામા એ આવ
મ્યમ આમનથી પ્રાણની મર્તિની મ તા ચમગી તથા નિયમિત
આન ચાનવાયો ગરી ની અરનાના મનની ચિત્તા થનાન પ્રા
ણના મર્તિના નિગેધ થાયથી આ પ્રમાણેના જામ પર્તિની તરદ
વગરે તરવેતો જામથી તે અભ્યાસ મમમ દુ મા નમ રા ગો બા
ધ વગર

આ રીત તરવેતો જામથી મનનો જામ રાન શ્રીયોગ
વામિ હમા તામજા ચવાજા પગાન દ્વાદ વામ્યા । મર વાગમજા
માધાવમ પ્રિજિત મન । જ્યા ક્ષતી અમ તરવેતો અભ્યાસથી મન
નો જામ મિદ ૨ મ નથી ચાડી રના નવામલ ના ના
જો લાગની ૨ હમ્મ વામથી મજુ ૬

આપમાણે અર્થ સુખી અભ્યાસનાં વિષયનું નિરૂપણ કર્યું. અભ્યાસનો અર્થ એ કે ચિત્તની સ્થિતિને માટે પુનઃ પુનઃ કરાવું સાધનોનું અનુદાન. તે સાધનો અલ્પ, વીર્ય વગેરે પૂર્વે કહેલાં છે. પણ એ સાધનોની ત્વરિત ગતિ તથા એના પ્રતિબંધકાની નિરૂત્તિ કેવી રીતે કરવી તેના ઉપાય બતાવવા અવશિષ્ટ છે. તે બતાવવા પ્રથમ નો ને ચિત્ત સંકુચિત રહે છે તથા અમૂઘાદિ દોષોથી ક્ષુભિત રહે છે તે ચિત્ત સ્થિતિને પામવું નથી તેથી ચિત્તની 'પ્રસન્નતા સિદ્ધ કરનાર કેટલીક પરિકર્મરૂપ (એટલે સમાધિનાં બહિરંગ હોવાથી બાહ્યકર્મરૂપ) બાવના હવે બતાવે છે.

મૈત્રીકરુણામુદિતોગેક્ષાણાં સુખદુઃસ્વપુણ્યાપુણ્યવિષયાણા
ભાવનાતચિત્તપ્રસાદનમ્ ॥ ૩૩ ॥

સૂત્રાર્થ:—સુખી, દુઃખી, પુણ્યશાલી તથા પાપી પુરુષો વિશે અનુક્રમે મૈત્રી, કરુણા, મુદિતા અને ઉપેક્ષાની બાવના કરવાથી ચિત્ત પ્રસન્ન થાય છે અને તત્કારા સ્થિતિને યોગ્ય થાય છે.

સુખં—યદપિ સુખમાં માત્ર સુખ, દુઃખ વગેરે હતાં છે તથાપિ તેનો અર્થ તદ્વાનુ—ને વાળો છે. તેથી એ પદનો અર્થ સુખી, દુઃખી, પુણ્યશાલી તથા પાપી—એ છે આ સ્થળે સુખાદિનું બાહ્યરૂપ બતાવવા સૂત્રમાં ધર્મધર્મનો અભેદથી નિર્દેશ કર્યો છે. એ અનુવિંધ પુરુષો પ્રતિ બાવના કરવાથી.

ચિત્તપ્રસાદનમ્—એટલે સ્વચ્છ થવું અથવા શુદ્ધ ધર્મરૂપ મત્ત્વશુભ્રવાણા થવું. જેમ મળના દૂર થવાથી જળ સ્વચ્છ થાય છે તેમ રાગદ્વેષ વગેરે ચિત્તના મળને દૂર કરવાથી ચિત્ત સત્ત્વશુભ્રવાણું થવાથી પ્રસન્ન થયેલું કહેવાય છે.

આ સૂત્રથી એ કાંઈ કે સાધકે સુખી માણસ વિશે મૈત્રી કરવી, દુઃખાવિશે કરુણા કરવી, પુણ્યશાલી વિશે મુદિતા અને પાપી વિશે ઉપેક્ષા કરવી. આ પ્રકારે મૈત્રી, કરુણા, મુદિતા અને ઉપેક્ષાની બાવનાથી તેનું ચિત્ત પ્રસન્ન થાય છે. આં મૈત્રી એટલે સ્નેહાર્થ. જે જે પુરુષો સુખાદિરૂપ દેખાય તે સર્વો વિશે મિત્રબાવના ગણવી. પ્રાયશઃ અન્યો સુખી જોઈને ક્ષુભિત ચિત્તવાળા જનોનાં મિત્ર તથા અમૂઘ થાય છે. હૃદય એટલે પારકાના શુભ સહન નહિ થવા ને અને અમૂઘ એટલે પારકાનાં શુભમાં દોષનો આરોપ કરવો ને. ચિત્તના એ બંને દોષ મિત્રબાવનાથી નિજત થાય છે. કારણ કે તેથી જેમ

મિત્રના ગુણોના જ્ઞાનથી અદેખાઈ ન ચતાં પ્રસન્નતા થાય છે, તથા તે ગુણોમા દોષનો આરોપ મિત્ર કદાપિ કરતો નથી તેમ એ બાવનામા મનં મુખીજનોવિશે એ સાધક મિત્રશુદ્ધિ કરવાનો, તેથી તે મનંનું મુખ જોઈ પ્રમત્ર થવાનો અને ધર્મ્યાદિથી રહિત થવાનો. તેમ જ દરેક માણસને મને સર્વ મુખ યાઓ એ પ્રકારની રાગના મયી ઓળખાવાની એક જ્ઞાતિ દોષ છે તેમા સમમ મુખની સામ-ગ્રી કદાપિ ડોષને પ્રાપ્ત થતી નથી તેથી એ રાગ નિગંતર ચિત્તને કલુષિત કરે છે એ સમનો પણ આ બાવનાથી બાધ થાય છે કામ્ય કે જેમ પુત્રનું ગર્ભ દોષ દોષ પુત્રવિશે મદીયશુદ્ધિ (એ દોષે મારો એવી શુદ્ધિ) હોવાથી પિતાને તે પોતાના સંન્યવત્ લાગે છે, તેમ સર્વ મુખીજનોવિશે મદીયશુદ્ધિ નિહ થવાથી તે સર્વનું મુખ પણ સાવકને મદીયશુદ્ધિ લાગવાનું જેથી સામગ્રીનો અભાવ છતાં પણ જાણે પોને મર્વ મુખરાગો દોષ એમ જણાતા રી રાગનિવૃત્તિ થવાની અને તેથી ચિત્તનદીને કલુષિત કરનાર રાગરૂપ વર્તમાનનું જાતી રહેવાથી ચિત્ત મ્વચ્છ ના પ્રમત્ર થવાનું આપ્રમાણે મુખીવિશે મૈત્રી અન્યથા વર્તન છે બીજી બાવના તે દુષ્ટાંતિયે કરજાની છે જે દુષ્ટા પુત્રો દોષ તેમના ઉપર કરજાવા દયા ગામ્પની, એટલે જેમ પોતાના દુષ્ટો નાશ કરવાની ઇચ્છા મવને થાય છે તેમ મર્વ પ્રાણીના દુષ્ટો નાશ પામે એવી ઇચ્છા માધકે રાખવી એ રૂઝગરૂપ બાવનાના બળથી તે સાધક ડોષને અપકાર નહિ કરવાનો તેમ જ એ બાવના બળ પામવાથી અન્યને અપકાર કરવાની વિશે રી જતિ પણ એ નાધકને મમેલી જ રહેવાની આ રીતે આ બાવનાથી પગપગરની ઇચ્છારૂપ ચિત્તમળ દૂર થાય છે વળી અગોગી પુત્રોમા દેવરૂપ મોટો મગ દોષ છે એ દેવ વેરી પ્રાણીઉપર દોષ છે તેથી જ્યાંસુ રી વેરીપ્રાણીરૂપ આધારિ દોષ છે ત્યાં પર્વન્ત નેને દેવ થયા કરે છે તમા સમમ બ્યાધારિરૂપ વૈનુદ્ધિના વિવચનૂત પદ્યથાનો તો નાશ કરવો અશક્ય છે તેથી દેવ દૂર કરવા તેમને વિરોધી વૈનુદ્ધિનો લાગ કરવો, એ જ ઉપાય છે એ લાગ આ કરજારૂપ બાવનાથી થાય છે બ્યારે જનનુમ્તિ વિવેચના ઉદાહૃત પ્રાગ યયામનાડમીષ્ટ મૂતાનામણિ તે તથા । બા સ્મૃત્યેન મૂતાના દયા કર્મેણિ માનવ । એ સ્મૃતિઅનુસાર આત્મ-વત્ ગાળી સર્વ પ્રાણીવિશે ‘મર્વ પ્રાણી સુખી યાઓ, સર્વ નિરામય યાઓ, સર્વ કરજાનું પામે, કોષ પણ દુષ્ટ અને ન પામે’ એ પ્ર-

કારની નુગાગતિનો ઉત્તર થાય છે ત્યારે તેમને વિશે તેથી નિરાધી વૈશ્વદિ કેવી રીતે રહે ? આપ્રમાણે વૈશ્વદિ જની રહેવાથી આ ભાવનાથી દ્વેષરૂપ મળેનો પણ બાધ થાય છે તેમ જ દુષ્ટીની અપેક્ષાથી પોને સુખી છે એમ બલવૈરાથી 'હુ એમવૈરાગી છું, અનેક ભોગભાવનમ પન છું, સિદ્ધ છું, જનનાનુ છું' વગેરે પ્રકારનો દર્પ પણ જતો રહે છે કારણ કે આત્મવત્ત ગતી થતી દયા આ પ્રકારની અન્યપ્રતિ થતી તિરમ્મગુદ્ધિની નિરાધી છે આમ આ ભાવના પરાપચરેષ્ઠા દ્વેષરૂપગેરેની પરિપથી દેવાથી માથકે અસ્થ અસ્થ આ રૂપા યોગ્ય છે એ નાનાની મિદ્ધિથી પણ ચિત્ત એવ વિશેની દોષથી રહિત થવાથી પ્રસન્ન થાય છે

અન્ય ભાવનામા મુખિતા તથા ઉપેક્ષા છે મુખિતા એટલે પ્રીતિ અને ઉપેક્ષા એટલે ઉગમીનપણુ પુણ કરનાર જીવોવિશે પ્રીતિની ભાવના પ્રથા પાથીરિ ઉગમીન દ્વિતિ માથકે સખવી ત્રાયશ તોથે પુણના દુનની પ્રજા રાજે છે જગા પુણ કરતા નથી અને પાપના દુનની અનિષ્ઠા જગા પાપ દે છે તેથી પાણથી મે કમ પુણ નહિ કમ્ય મે સાથી પાપ કમ્ય એ રમરનો પ જગા થાય છે એ રજાપ કરાનો તખત આ મે ભાવનાથી આરનો નથી મરણ કે જે સાધની પુણાત્મન મરિ પુણાત્મન રી પ્રીતિ થાય છે તે માધુમની સ્વનારથા જ પુણરિ પ્રીતિ થવાની તેથી અનેક વિદ્યાથી પણ અન ગની તે બુધ્યાવિના પુણ કરાનો તથા પા ધીરિ થતી ઉગમ ગુદ્ધિથી આમારિરિને પાપથી નહી આવાનો પાથીરિ યોગમ માથકે હે ન કરવો પણ માત્ર ઉગમી દ્વિતિ આનુ ગખવી એ પગ આ ભાવનામા થાય છે

આ ચાર રમરની ભાવન આ મુતમા કહી કે પગ ને ઉપનમ છે તેની ભગવત્તીનામા કહેવી રીમ પ તથા જગા ર મદનિરમદિગા મા ત્રાયમ્મ । આચાર્યોમન કૌમલ્યમ નારેનેમદ । રોર મોમ્મી મેવા અમાનિત્ત અ નિત્તરોરે જાનના માપેના પગ જે જે મુન થાવનાર દેવાથી મપિત સમનને નિત્તર મનાર નાવનામો રે પ ને નરનો આ મુતથી મથદ કરેના રાગ રા રમા કહેવી આ ચાર નો માત્ર મુખ્ય છે આ જ માત્રની જોકમ દિર ર પનમર અનેર ર ર કાપ નેનમે દિવા પા મેના દોરોની ભાવ । કરવી

આ ભાષણની માનનાથી ચિત્તના રાજ્ય, તામ્ય, ધર્મો દ્વયનાથી સાત્ત્વિક શુક્રપ્રથમે આનંદાવ પામે છે, જેથી ચિત્ત મ્વ ૨૭ જ-૧૧૧ પ્રમત્ત થઈ સ્થિતિના માધનથી એકાગ્રતાને પામે તેથીમદ્ બ૦ ગીતામા પણ રાગદ્વેશવિમુક્તસ્તુ વિષયાનિન્દિર્યધરન્ । આત્મવશ્યવિવેચારમા પ્રમાદમધિગચ્છતે । પ્રમત્તચેતસોશાતુ વુદ્ધિ પર્યં ચોત્તરે । એ શ્લોકોથી એ જ કન્યુ છે કે નામરોપાદિ ચિત્તન મળની નિવૃત્તિ થતાથી ચિત્ત પ્રમાદને પામે છે અને પ્રમત્ત ચિત્ત ન સ્થિતિ પદને પામે કે (આ સૂત્રમા યોગસાધનક્રમ ૩૫ મા સૂત્રમાથી સ્થિતિનિવર્ધિની પદથી સ્થિતિનિવરણમ્ પદ લઈ તેની મધે પ્રમાદનમ્ નો અન્ય કરે છે તેથી ચિત્તિનુ એક માધન મેંશાં બાવનાથી ધમેક્ષો ચિત્તનો પ્રમાદ એ થયુ અને અન્ય સાધનોમા વિવિધવતી પ્રવૃત્તિ આદિ વાયમ્પનિમત્ર (ચતુરમા મર્વન આનંદ સ્વરૂપ ગણે છે તેથી ચિત્ત ક્ષાત્ત્વ માધનનો વિવિધવતી પ્રવૃત્તિગેરે સાથે વિકલ્પ નથી મેના અને તે યોગ્ય જ છે)

ચિત્તની પ્રમત્તતામાટે અન્ય ઉપાય કહેવા અથવા પ્રમત્ત ચિત્તની સ્થિતિનો ઉપાય કહેવા કહે છે કે—

પ્રત્યહર્દનવિધારણાભ્યાં વા પ્રાણસ્ય ॥ ૩૪ ॥

સૂત્રાર્થ:—અથવા નો પ્રાણના પ્રત્યહર્દન તથા વિચારણથી ચિત્તનો પ્રમાદ થાય છે

પ્રત્યહર્દન—પ્રત્યહર્દન તથા વિચારણથી અતરના વાયુને પ્રપાતે કરીને બહાર કાઢવો તે પ્રત્યહર્દન કહેવાય છે એ ક્રિયાને રેચક પ્રાણાધાર કહે છે વાયુને જનાનો ત્યાં નિરોધ કરી દેવો અર્થાત્ ગતિવિચ્છેદન ક્રમ કરવો તે વિધારણ છે એ રેચક તથા કુબકથી એ પ્રવૃત્ત પદનો અર્થ છે

આ પદનો વાયમ્પનિમિત્ર એવો અર્થ કરે છે કે યોગતા સ્વવિદિત પ્રપાતવેરોને કરી ઉદરગત વાયુને નાસિદાના બે છિદ્રો દ્વારા અર્થાત્ ઈંડાપિંજના નાડીદ્વાર રેચન કરવું તથા તે રેચિત વાયુને બહિર્ગ્જ સ્થાપન કરી દેવો એટલે બાહ્યવાયુ જે સદમા અતર પ્રવેશ કરે તેને તેમ ન કરવા દેશરૂપ બહિરકુબક કહેવો એ પ્રત્યહર્દન તથા વિધારણ છે એ ઉપાયે કરીને

વા—શબ્દથી પૂર્વ સૂત્રમર્મગિત મેંત્રી વગેરે બાવનામાયે આ ઉપાયનો વિકલ્પ કમો છે, અથવા વા શબ્દથી ઉતર સૂત્રમા

કહેનામા આવના સ્થિતિના ઉપાવગી આ ઉપાવનો વિકલ્પ કહેવા છે

આ મૂલથી એ મુજબ કે રચકુબદ્ધ પ્રાણાયામથી ચિત્તપ્રમાદ
થાય કે અથવા ચિત્તની ગ્ધિનિ થાય કે ત્યા પ્રાણાયામ માધ્યમથી
રીતે ઝેર ૧૨૨ અને કુબદ્ધ એ નહીં બેદથી કરાય છે તેથી આ
મધ્યે રચક અને કુબદ્ધ કલાથી પૂરક પણ તેવો થોડા છે બહા
રના નાથને અતર આકર્ષી તેવો એ દુરક છે તે કર્યા પછી યથા
શક્તિ તેને અતરમા શેકી તેવો તે કુબદ્ધ છે તે કરી મન શન
તે નાથને બહાર દેવારૂપ રચક પ્રવાના આવેલે ત્યાં એ આમા
૫ પ્રાણાયામમા પ્રથમ રચક કરવો ૨ પૂરક કરવો એ મધ્યમા
પ્રાણ વિશેષ નિયમ દેખાતો નથી અર્થાત્ બોક્ષ મન્ને રીતે પ્ર
તા દેખાય કે તોપણ કાંઈક મધ્યે એનું પ્રતિપદ ન કરેનું જવામા આ
વે કે આરભમા પૂરક પ્રી જતે રચક કરવો એ તલિક નાથના
ધામ છે અને આરભમા રચક પ્રી અતે કુબદ્ધ કરવો એ તા
નિક પ્રાણાયામ જે એ રચક પ્રક કુબદ્ધ કરવામા એવો નિયમ
છે ૩ જે નાડીથી રચક કર્યો તે જ નાડીથી દૂરક કરવો પણ જે
નાડીથી પૂરક કર્યો હોય તે જ નાડીથી વાથુને તે જ વખતે રચના
નહિ બીજો મામાન્ય નિયમ એ છે કે જે તો વખત દૂરક કરના તો
તેથી ચાર ગણે વખત કુબદ્ધ કરવો તે પગથી ભેર ૧ વખતમા
રચક કરવો તાત્પર્ય એ કે પૂરક પ્રાય તમિષ્ણુમાર વેગથી
કર્યો હોય તો રિગે ૧ અઘમ્બુ નથી પણ રચક તો ૨૪ શન
રતે જ કરવો નહિ તો બીજો ના ૧ માથે

આ મહાપ્રિપાદ જે વ્યુત્પિત ચિત્તનાગા ગ્રંથકર દોષ તેમજ
માટે મુખ્યત્વે કૃત્રિને નથી તેથી આ મ્થો કહેશે નામ્નાયમમાત્ર
કમામાન્ય માણ્યામાં લેવો ગોચર છે વ્યુત્પિત ચિત્તનાગા માટે
ના મથાયામે દ્વિતીય પાદમા મ્થાતે

આ પ્રકારના જોગદિતોમ પ્રાણાયામથી પ્રાણ તથા અપાનનું ધન ય
ચાપછે એ ધર્મથી અગ્નિ નિર્મલ થાય છે એને અગ્નિનું રિ
જુઓ જન ચાપછે તથા એ રીતથી અંતરુદિ ચાપછે તેમો =
ગીને અમૃતમિન્ડુ ઉત્પન્નિત્થા યજ્ઞ વર્ષિત્થાનાં જ્ઞાન વાનામ
તા । સોમદ્રવ્યજ્ઞા દર્શન દત્ત ન પ્રજાવેદિજ્ઞા ॥ ૪૫ ॥ પ્રમાણ ૫
પતના ધાનુના મુજો નામ અર ॥ નેમ પ્રાણના નિવદરૂપ પ્રાણાયામથી

• એ પ્રાણાસનનું લેખનિતિ ન અથરાતરોતક માણુવામ એ
૫ નામ છે શુઓ શી તા તમ પ્રથમ રાન ૫, ૧૬૩

ઇન્દ્રિયથી કરાવવા દોષો દર્શ થમ મળે—ઇલાદિ વાક્યથી પ્રાણુ ના નિરોધથી દોષનો નાશ કર્યો છે. શ્રીશ્વેતામનરોધનિપદ્મા જ્ઞાત્મારોગ્યમલોલુપ્તવ ઇલાદિ અનિથી પણ પ્રાણુયામથી ઇન્દ્રિયોના વિપયોષિની લોબુપનાનો બાધ થાય છે એમ પ્રતિપાદન કર્યું છે. આ વચેરે અનેક પ્રમાણથી એ ચિદ્ર થાય છે કે પ્રાણુ-યામથી ચિત્તના દોષો ટળે છે અર્થાત્ ચિત્ત પ્રમન્ન થાય છે તેથી આ સુતથી ચિત્તની પ્રમન્નતાનાસ્તે અન્ય ઉપાયો મતાઆ છે

આ પ્રમાણે ચિત્તની સ્થિતિનો એક ઉપાય કા નો ચિત્તપ્રમા અથવા રેચક, કુબક પ્રાણુયામ કહી દવે અન્ય ઉપાય કહે છે

વિષયવતી ચા પ્રવૃત્તિરત્પન્ના મનસઃ સ્થિતિ

નિગન્ધિના ॥ ૩૬ ॥

મૂર્તાર્થઃ—અથવા નો અસાવનથી ઉત્પન્ન થયેલી, ગધાદિ પનાયોને રિચ કળાર માક્ષાત્કારરૂપ પ્રજા શ્રદ્ધાદિના ઉત્તેજકરૂપ થઇ નિગન્ધિનાતિમુખીના વિરોધવન્ન ચિત્તની સ્થિતિ કરનાર છે

વિષયવતી—એટલે વિષય શબ્દથી ગ્રંથણ કરાતા ગધ રસ વગેરે વાણી લા પ્રગતિ સરિતરૂપ હોવાથી આ મનુષ્ય પ્રત્યયથી નિષયવિષયવિધીમ મધ બવાવાય છે તાત્પર્ય કે એ ગધાદિ વિષય એ પ્રવૃત્તિના વિષયરૂપે છે

વા—પદથી પૂર્વપ્રતિપાદિત સ્થિતિ સાધનથી આ માધનનો વિ-કલ્પ કર્યો છે

પ્રવૃત્તિ—એટલે ગૃહ્થા વૃત્તિ—પ્રકૃષ્ટજ્ઞાન અર્થાત્ માક્ષાત્કારરૂપ જ્ઞાન

સ્થિતિઃ—એટલે ચિત્તની સ્થિતિ અથવા એકાગ્રતામા યોગ્યતા મ પાદન કરનાર છે આ સ્થિતિને કરનાર ઉપાયો આ યોગ્યતા શ્રદ્ધાદિ ઉપાયોના પ્રતિનિધનો નિરૂત્તિદાગ કરે છે

આ મૂર્તથી એ કથુ કે ગધ, રમ, રૂપ, રૂપશી અને શબ્દ એ પાંચ વિષયના સાક્ષાત્કારરૂપ પ્રજા જ્યારે ઉદય થાય છે ત્યારે એ પ્રજા ચિત્તની મધાધિપ્રજાપવન્નના ઉપાયોમા સ્થિતિ કરે છે ત્યાં ગમનુ જ્ઞાન કરાવનાર શ્રાણેન્દ્રિયના મધાનરૂપ નાસિકાના અમ્ર બાગમા ધારણ કરવાથી માધકને અરૂપકાળમા દિવ્ય ગધનો માક્ષાત્કાર થાય છે, એ મધપ્રગતિ કહેવાય છે. એ જ પ્રમાણે નિર્દાના અમ્ર બાગમા સયમ કરવાથી રમપ્રગતિ, તાનુસ્થાનમા સયમ કે

સ્વાધ્યાય પ્રવૃત્તિ, દિગ્દીપ્તિ મધ્યમાં સંયમ કરવાથી સ્વપ્નપ્રવૃત્તિ અને દિગ્દીપ્તિ સંયમ કરવાથી સમ્પ્રજ્ઞાનિ થાય છે એ પાંચ પ્રકારના વિષયવર્તી પ્રવૃત્તિ મુખ્ય છે. ત્યાં રૂપનું ઉપસર્ગિય સ્થાન થયું છે, 'સમ્પન્ન' શ્રોત છે તથાનિ આશ્વપ્રામાદ્યાત તાત્પર્ય રૂપનું ઉપસર્ગિયસ્થાન છે વગેરે માનવું યોગ્ય છે. આ પાંચ પ્રકારની પ્રવૃત્તિને અત્ર વિષયવર્તી પ્રવૃત્તિમાં સ્વીકૃત છે તેથી ન્યૂનતા નથી આવતી, કારણકે અન્ય શાસ્ત્રોમાં 'કળેત્રા ચંદ્ર, આદિત્ય, શુક્ર, મંચિ, પ્રદીપવગેરે પદાર્થોવિગેના સાક્ષાત્કારના પશુ 'અંદાદિ રૂપપ્રધાન વિષય દેવાથી તેમનો આ અર્થજે રૂપપ્રવૃત્તિમાં અંતર્ભાવ કયો છે. તેથી તે પદાર્થોવિગેનો સંયમ તથા સાક્ષાત્કાર પશુ આ વિષયવર્તી પ્રવૃત્તિમાં જ લેવા. અંદાદિ વિષયમાં સંયમ કરવાથી તે તે લોકોનો સાક્ષાત્કાર થાય છે ત્યાં એ વિષયોમાંથી મને તે વિષય લેઈ સંયમ કરવા જવારૂપ સાદસ સાધકે કરવું યોગ્ય નથી. કેમકે તેમ કરવાથી અનેક દુઃખો થયેલાં દૃષ્ટિગોચર થયાં છે તથા થાય છે. અંદ્ર જાતના સમુદય છે તથા તેના પ્થાનથી કંઈની ઉત્પત્તિ થાય છે તેમ જ આદિત્ય તથા પ્રદીપવગેરે ઉપ્પત્તિથી પદાર્થોના પ્થાનથી ઉપ્પન્ના તથા વિતતી શક્તિ થાય છે. તેથી એ વિષયોમાંથી સરીરપ્રવૃત્તિવગેરેને અનુકૂલ દેવા તે જ વિષયમાં સંયમ કરવો યોગ્ય છે. નહિ નો એ વિષયોમાં કરાવેલો સંયમ ચિત્તને રિચિતિની ચેત્સવતા સંપાદન કરાવવાને બદલે અચિવગેરે ચેત્સવતા રાખતો જ ઉત્પન્ન કરનાર નીવડે છે. તેથી વિશેષ સાવધાન રહેવું ઉચિત છે. તેમાં પશુ આદિત્યશદિ પદાર્થો કથી કથી અસર કેવી રીતે ફેરલા બનથી કરે છે તથા તેનું સમીકરણ કેવી રીતે થાય છે વગેરે મુશ્કિલો પ્રત્યેક સાધકમાટે અધિકારબેદથી બિન્ન બિન્ન હોવાથી કોઈપણ શાસ્ત્રદ્વારા બાધી થયવી અસંભવ છે. તેથી એવા વિષયોનો સંયમ તો શ્રીસંયુક્તની આજ્ઞાનુસાર જ કરવો એ શાસ્ત્રની સાદર સેવકા યોગ્ય છે. તેમ નહિ કરવાથી એ પ્રયોગો જેમ લાગતા ફેરલાક દર્શનિક અથવા અજ્ઞાનથી અભિમાની થઈ શ્રીસંયુક્તની આજ્ઞાની અપેક્ષા નહિ રાખી સ્વતઃ એ વિષયમાં પ્રવૃત્ત થયેલા તથા પાછળથી આગળ જવાનું તથા વચ્ચે આવતાં વિષયોને દૂર કરવાવગેરેનું યોગમાં સામર્થ્ય નહિ હોવાથી વચ્ચે દળો પડેલા તથા રોગના બોમરૂપ થયેલા અને તેથી પોતાના અભિમાનવગેરેમાં દોષનો આરોપ કરવાને બદલે યોગમાં અમરૂડ કરી તેનો તિરસ્કાર કરતા દૃષ્ટિગોચર થાય છે તેમ સાધકને કેવલ અ-

નર્થકર નીવડે છે

આ પ્રમાણે યોગ સંસ્કૃત્ત્વ દ્વારા ગ્રહણ કરી આરભાયેલી વિ-
પવની પ્રવૃત્તિ જ્યારે મિદ્ધ થાય છે ત્યારે તે ચિત્તની મિથિતા હે-
તુરૂપ નણ પ્રકારે થાય છે

(૧) ચિત્તને એક વિષય પર સયમ કરનારો અભ્યાસ મિદ્ધ
થાય છે તો અભ્યાસનાત્ અન્ય વિષયો પર પણ ચિત્ત ગ્રિય થાય
છે તેથી આ પાચમાથી એક ના અધિક વિષય પર ચિત્ત એકાગ્ર
થઈ તેનો સામાન્ય કરે છે તો ૫મી વિરેદબ્યાનિર્વર્ધનના સમ
અનિયોગ એકાગ્રતા થતા વિનબ થનો નથી તેથી અભ્યાસના
આભર્થથી રચિત તથા અભાધિરૂપ ઉપાયોના સદાયરૂપ આ
પ્રવૃત્તિ છે

(૨) જો આશુરને આ પ્રમાણે અવગ્રહ કરનાથી દિવ્ય ગ્રહ
દિવ્ય રમ વગેરે વિષયો ભોગરૂપે પ્રાપ્ત થાય છે તે આશુરનું ચિ-
ત્ત ૫મી સમારના દુષ્પ્રભિશ્રિત તથા અનંક આધારે કરી પ્રાપ્ત
થનાર ક્ષુદ્ર વિષયોને મેળવનાયોગ ગણવું નથી અર્થાત્ તેનાથી
વિરક્ત થાય છે આ રીતે આ પ્રવૃત્તિ વૈરાગ્યને રૂપરૂપ કરનાર હો-
વાથી ૫મું સમાધિના સદાયરૂપ છે

(૩) એ પ્રવૃત્તિથી શ્રદ્ધા અતિગમ્ય કૃત્વન્ન થાય છે જ્યારે
શાસ્ત્રનો એક ભાગ પણ યોગાનુભવથી આવે ત્યજાય છે ત્યારે તે
આશુરને શાસ્ત્રના અન્ય મર્વ ભાગો પર અતિગમ્ય શ્રદ્ધા થાય છે
અગર જો ઔપનૈનિ ભગવાન શાસ્ત્રના કર્તા છે તેથી તથા શ્રી
સંસ્કૃતના ઉપદેશથી અને પુરુષો શાસ્ત્ર પર શ્રદ્ધા થાય છે જે
વત્ત ખરી છે તો તમ જ્ઞાતુરી સર્વ રાત્રિ પરોક્ષજેનું હોય કે
ત્યામુરી તે શ્રદ્ધાની અનિર્વહ થતી નથી તથા તત્ત્વ દ્વારા પ્રાપ્ત થ-
નાર ઉત્પાદ માત્ર આશુરને આવે નથી પણ પોતાના અસુગદિ
છનિયથી અથવા મનોવૃત્તિથી શાસ્ત્રના એક દેશનો અપરોક્ષાનુભવ
થાય છે ત્યારે શાસ્ત્રના મર્વ ભાગરૂપ અતિગમ્ય શ્રદ્ધા થાય કન
થા યોગાનુકાનમા અતિઉત્પાદકર્વ આશુરની ચિત્તવૃત્તિ નવંત કર-
કે તેથી શ્રદ્ધા અને ઉત્પાદને ઉત્પન્ન કરનાર હોવાથી આ વિ-
પવની પ્રવૃત્તિ મિથિતાયોગ્ય છે

આપ્રમાણે આ ઉપાયનું પ્રતિપાદન કરવું હોને મિથિતા મારે
અન્ય ઉપાય કહ્યું છે

વિશોકા વા જ્યોતિષ્મતી ॥ ૩૬ ॥

સૂત્રાર્થઃ—અથવા તો શોકરહિત, અને બુદ્ધિસત્ત્વ તથા અસ્થિતારૂપ જ્યોતિર્થેષ પદાર્થો વિષય કરનાર હોવાથી જ્યોતિષ્મતી પ્રવૃત્તિ પણ સ્વસાધનથી ઉત્પન્ન થવાથી ચિત્તની સ્થિતિમાં ફેરુરૂપ છે.

પૂર્વે સૂત્રમાંથી પ્રવૃત્તિરૂપના મનસઃ સ્થિતિનિર્બંધનો એ પદોની અનુવૃત્તિ આ સૂત્રમાં આવે છે. તેથી એ પદો લાઇ આ સૂત્રનો અન્યથ કરવાનો છે.

વિશોકા—એટલે જેમાંથી શોક જતો રહે છે તેવી, અર્થાત્ દુઃખથી રહિત આ સામિપ્રાય વિશેષણ છે. એ પદથી એ સૂચન કરવું કે આ પ્રવૃત્તિ સૌથી શ્રેષ્ઠ ઉપાયરૂપ છે. કારણ પૂર્વના ઉપાયોથી દુઃખદ્વંસ થતો નથી અને આથી યાવ છે.

વા-૫૬ પૂર્વવત્ વિરૂપભોજક છે. તથાપિ આ વિરૂપ તુલ્યતાઃ નથી. કારણ કે આ ઉપાય શ્રેષ્ઠ છે.

જ્યોતિષ્મતી—એટલે જ્યોતિષ્મતી વિષયરૂપે મદ્ય કરનાર. આ પદમાંનો મતુષ્ પ્રત્યય પણ વિષયવર્તીમાંના મતુષ્ના સમાન અર્થને બોધન કરે છે.

આ મૂળથી જ્યોતિષ્મતી પ્રવૃત્તિને દુઃખનો દ્વંસ કરનાર તથા તેથી ચિત્તની સ્થિતિના શ્રેષ્ઠ ઉપાયરૂપ કહી. ત્યાં એ પ્રવૃત્તિ યોગસાસ્ત્રમાં બે પ્રકારની કહી છે. (૧) હૃદયકમલરૂપ આંતરજનયિવે બુદ્ધિસત્ત્વની ધારણા કરવાથી બુદ્ધિસત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર થાય છે, તે પ્રથમ પ્રકારની. તેની યોગસાસ્ત્રસંમત પ્રક્રિયા આ છે. ઉદર તથા ઉરસ્તા મધ્ય પ્રદેશમાં અર્થાત્ હૃદયદેશમાં એક પદ્માકાર આકૃતિ છે જે હૃત્પદ્મ કહેવાય છે. તે અંગેની સર્વ શ્રેયોમાં આકે પાંખડીવાળું લેવાની અટલ કહેવાતું અધ્યાયુષ રહેલું હોય છે. એ હૃત્પદ્મના મધ્ય દેશમાં સૂર્યમણ્ડલ, અકાર તથા જ્વલનસ્થાન છે. તેની ઉપર ચંદ્રમણ્ડલ તકાર તથા સ્વપ્નસ્થાન છે અને તેની ઉપર વરુણમણ્ડલ. મકાર તથા મૃતુગિત્સ્થાન છે. તેથી પણ ઉપર સર્વવ્યાપક પરબ્રહ્મ તથા તુરીયસ્થાનું સ્થાન છે જેને બ્રહ્મવાદી અર્ધમાત્રા કહે છે. તેની એક ક્ષણિકાવિશે સર્વેશ્વર્યાપક સદ્બ્રહ્માખ્યાવાળી મતોત્કાંશનાડીનું મુળ છે. એ અધ્યાયુક્તનાના જેવી મતોત્કાંશ નાડીની એક હૃદયમુખી શાખા નીકળેલી છે. જે દેહ સિરખગર્ભ-પર્યંત પહોંચેલી છે. એને નુરુમ્બા નાડી સાવમાં કહી છે. એ હૃદ-

આવડે બાલ જે સૂર્યમણ્ડલવગેરે પદાર્થો છે તે સર્વે નથાયેલા છે જેમ એક મુત્રમાં અસંખ્ય કૃતો પરોવાય છે તથા એક નાચીથી અનેક બળદો એક મરખા રીને નાચવામાં આવે છે તેમ 'શ્રીમુત્રાત્મા' અથવા જગવાનથી એ સુષુમ્ના નાડીરૂપ મુત્રવડે સર્વ જગત્ પરોવાયેલું વા નથાયેલું છે. હૃદયમાંની મર્ચ નાડીઓમાં માત્ર આ જ નાડી કેંદ્ર અક્ષરપ્રપર્વન્ત પહોંચેલી છે. તથા લાથી નીકળી મુત્રાત્મામાં મળે છે. શ્રીકોકોપનિષદમાં કહ્યું છે કે, જન જેવેદા હૃદયમ્ નાભ્યઃ તાર્તા મૂર્ધાનમભિનિઃશ્ચતંકા । હૃદયમાં મર્ચ જતી મુખ્ય ૧૦૧ નાડી છે. તેમાં મૂર્ધામાં થઈ બહાર મહેલી એવી તેા માત્ર સુષુમ્ના નામની એક જ નાડી છે. આ સર્વ નાડીઓનું ઉત્પત્તિ-મ્ધાન હૃદય નથી, પણ કંદમ્પ્રદેશ છે શ્રીગેરજગતકમાં કહ્યું છે કે કર્ણવ મેઢાદયો નાભેઃ કર્યોનિઃ ન્વગાઢવન્ । તત્ર નાભ્ય સમુપગ્માઃ મહાગાત્રી દ્વિમ્પત્તિઃ ॥ ઉપરથી ઉપર તથા નાભિપ્રદેશથી નીચે અગાધિતિ કંદનું સ્થાન છે. એ કંદમાંથી શરીરમય મ'પૂર્ણ ૭૨૦૦૦ નાડીઓ ઉત્પન્ન થઈ છે અર્થાત્ એ કંદ સુષુમ્નાનું પણ મૂળ છે એ સુષુમ્ના નાડી પદ્મ ચક્રોના મધ્યમાં થઈને અક્ષરપ્રપર્વન્ત જાય છે તેથી એ સુષુમ્ના નાડી હૃતપદ્મઆગળ પણ છે એ હૃતપદ્મ જે અધોમુખ છે તથા સક્રિય છે તેને રેચક પ્રાણાયામ કરી વિકાસ પમાડવામાં આવે છે તથા વિવિધ પ્રાણાયામથી એને જીર્ણમુખ કરવામાં આવે છે. એમ કરી એની અંદર સુષુમ્ના નાડીમાં શુદ્ધિ-સત્ત્વને ધારણ કરી રાખવું. આમ કરવાથી કળે કરી એ 'પુ દસ ત્વનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. એ સાક્ષાત્કાર પ્રથમ પ્રકારની જ્યોતિષ્મતી પ્રવૃત્તિ છે. એ પ્રવૃત્તિ (સાક્ષાત્કાર) જ્યોતિષ્મતી છે કારણ કે બુદ્ધિમત્ત્વ મત્ત્વરૂપ હોવાથી પ્રકાશમય છે એ પ્રકાશમય બુદ્ધિસત્ત્વમાં નિર્મલ એકાગ્રતા થવાથી બુદ્ધિસાક્ષાત્કાર પણ સુચીદિ પ્રજ્ઞાસદૃશરૂપે ઉત્પન્ન થાય છે, અર્થાત્ આ પ્રવૃત્તિને વિષય જ્યોતિષ્માન્ હોવાથી એ પ્રવૃત્તિને પણ જ્યોતિષ્મતી કહે છે. એ પ્રવૃત્તિ થવાથી મોગી નિદ્રાકંઠપચગો થાય છે તથા તેને અલ્પ કાળમાં વિવેકબ્યાતિનો ઉદય થવા મોગ આવે છે અને તેથી ક્યેવા-દિનો નાશ થાય છે. આમ હોવાથી આ પ્રવૃત્તિ વિરોધ પણ છે. આપ્રમાણે બુદ્ધિસત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. તેથી પુરુષનો પણ મદનમાં સાક્ષાત્કાર થઈ વિવેકબ્યાતિનો ઉદય થાય છે. તેથી આ પ્રવૃત્તિ શ્રેષ્ઠ સ્થિતિરૂપાય છે.

(૨) અસ્મિતાવિશે સંયમ કરવાથી થતો સાક્ષાત્કાર જીવ પ્રકારની જ્યોતિષ્મતી પ્રવૃત્તિ છે. અસ્મિતા શબ્દથી વાર્તિકકાર પુરુષનું શ્રદ્ધા કરે છે અને શ્રીરામસ્થિતિમિશ્રવણેરે અદ્વંકારનું શ્રદ્ધા કરે છે. હાં જો પુરુષ અર્થ લક્ષ્યે તો પુરુષ જ્યોતિરૂપ હોવાથી પુરુષસાક્ષાત્કારરૂપ પ્રવૃત્તિ જ્યોતિષ્મતી છે. અને તત્તિ શાંતમાત્માવેદ—આત્માનો અપરોક્ષાનુભવ કરનાર પુરુષ શોકોપવદિત ક્લેશમાત્રથી દૂર થાય છે એ ક્રુતિપ્રભાણે એ પ્રવૃત્તિ વિશેષ છે. એ પ્રવૃત્તિનો વિષય જો અદ્વંકાર લક્ષ્યે તો એ અદ્વંકાર પણ સાત્ત્વિક હોવાથી અતિપ્રકાશવાળો છે. તેથી એ પ્રવૃત્તિ પણ પ્રથમ પ્રકારની પ્રવૃત્તિમાફક જ્યોતિષ્મતી તથા વિશેષ કરે છે.^૧

આ સૂત્રનું તાત્પર્ય એ કે ક્લેશને જિહ્વેમુખ કરી તેમાં શુદ્ધિસરવની વા અસ્મિતાની પ્રકાશસ્વરૂપે ધારણ કરવી. તેમ કરવામાં ફેટલેક કાળે એ જ્યોતિનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. એ સાક્ષાત્કાર મિત્તસ્થિતિનો હેતુ છે. આ જ પ્રમાણે ક્લેશમાં સૂર્ય, ચંદ્રાદિ પદાર્થોના સિધર પ્રકાશની ધારણા મીસદ્ધરુની આગ્રાનુસાર કરવાથી થતો સાક્ષાત્કાર પણ મિત્તસ્થિતિમાં હેતુ છે.

આપ્રમાણે આ સૂત્રથી જ્યોતિષ્મતી પ્રવૃત્તિને સ્થિતિના એક ઉપાયરૂપ કહી કહે અન્ય ઉપાય કહે છે:—

સૌગંદરાગાગ્રિયયં વા ચિત્તમ્ ॥ ૩૭ ॥

મુખાથ:—મયના તો જે ચિત્તમાંથી રાગદ્વેષાદિ જતા રતા છે તેને આગળ કરનાર યોગીનું ચિત્ત પણ મિત્તિને પામે છે.

નોંધ—રંગના રાગ, દેવ વગેરે વિષયો જતા રતા છે તેને, ભેદી સૌગંદ પદાર્થો આગળ, શુદ્ધ વગેરે પુરુષો જેમનાં ચિત્ત રાગ, દેવોદિ રસિત થયા છે તેમનું શ્રદ્ધા થાય છે.

આ સૂત્રથી એ કહ્યું કે સૌગંદ પુરુષોને જેવડે તેનાથી યોગીનું ચિત્ત, પાત્રા રસરૂપ થાય છે, એનિવચાનુસાર રાગ, દેવોદિ રસિત થઈ સાત થાય છે એવુંતેનું સ્થિતિને ખાતે છે.

આપ્રમાણે આ ઉપાયનું પ્રવૃત્તિ કરી કહે અન્ય ઉપાય કહે છે.

૧. જ્યારે પુરુષરૂપ અર્થ લક્ષ્યે ત્યારે પાત્રી આ પ્રવૃત્તિ પુરુષમાત્રાનુસાર મર્ષાનુષ છે તેથી એ જ્યારે વિશેષજન્ય વિશેષ પાત્ર, તો પાત્રી એને સ્થિતિના ઉપાયરૂપ માં કાઢે તેથી એ વિચારપત્રું છે.

સ્વપ્નનિદ્રાજ્ઞાનાંલંબનં ચા ॥ ૩૮ ॥

સૂત્રાર્થઃ—અથવા તો સ્વપ્નજ્ઞાનને તથા નિદ્રાજ્ઞાનને આલંબન કરનાર યોગીનું ચિત્ત પણ સ્થિતિપદને પામે છે.

અનન્—એટલે સ્વપ્નજ્ઞાન તથા નિદ્રાજ્ઞાન જેવું આલંબન છે એવું ચિત્ત.

વા—પદ્યો પૂર્વે સાધનોથી અત્યંત વિકલ્પ કર્યો છે.

આ સૂત્રથી એ કહ્યું કે જે યોગીનું ચિત્ત સ્વપ્નજ્ઞાન તથા નિદ્રાજ્ઞાનને સર્વત્ર વિષય કરે છે તે કાલે કરીને ચિત્તિને પામે છે. આ સ્વપ્નજ્ઞાન એટલે નિષ્પાત્તુદ્ધિ. બાહ્ય વિષયોનો અભાવ છતાં છતાં સ્વપ્નનિદ્રા અને વ્યવહારસત્તાશૂન્ય પદાથાને જુએ છે તે સ્વમાવસ્થા કહેવાય છે. * જનમત્ પ્રપંચ પણ મનાશૂન્ય છે અર્થાત્ મિથ્યા છે એ પ્રકારના જનમત્ પ્રપંચના સ્વપ્નજ્ઞાનને આલંબન કરનાર ચિત્ત પણ નિરોધાદિદ્વાયે સ્થિતિને પામે છે. યોગચાલેકમા કહ્યું છે કે સૌંદર્યપ્રાપ્તિમં નિદ્રા સૌંદર્ય વા ચિત્તનિમ્મમ્ આ જનમત્ને દીર્ઘ સ્વપ્નરૂપ અથવા તો દીર્ઘ ચિત્તવિશ્રમરૂપ બાજુ. આ પ્રકારની ખુદ્ધિ સર્વત્ર કરવાથી ચિત્ત સ્થિતિને પામે છે. અથવા તો યોગીએ સર્વત્ર નિદ્રાજ્ઞાનને 'આલંબન કરવું'. આ નિદ્રાનું લક્ષણ તો આગળ કહી ગયા છીએ. એ નિદ્રામાં જનમત્ જનમત્ સ્વપ્ન પ્રપંચનો અભાવ પ્રતીત થાય છે. તેથી નિદ્રાજ્ઞાનનો અર્થ શૂન્યખુદ્ધિ છે. તેથી એ 'ચંધુ' કે 'જનમત્'ને શૂન્યખુદ્ધિ કરવાથી પણ ચિત્ત સ્થિતિને પામે છે. આ બાવના પણ ઉત્તમ છે. નાન્તિકવાદી ખુદ્ધે પણ પોતાના ચિંધ્યોને 'શૂન્ય દૈવ્યામિતિ માન્યેત્ શૂન્ય છે શૂન્ય છે એ

+ વાચસ્પતિમિત્ર સ્વપ્નજ્ઞાનનો જનમત્ પ્રપંચ સ્વપ્નખુદ્ધિ અર્થ નહિ લેતાં જ્ઞાનનો અર્થ જોય લે છે અથવા તો સ્વપ્ને જ્ઞાન વસ્તુ તત્ત્વ એવો વિમલ કરી આભગાજે કહે છે કે કોઈ વખતે સ્વપ્નમાં જ્યારે વિવિધ વનની સમીપ રહેલી, ચંદ્રકિરણથી પણ નિરંજન પદ્મતાંતુમદ્દશ અંગપ્રસંગવાળી, ચંદ્રકાન્ત મણિના મગાન તથા અત્યંત સુગંધવાળો, માવતી, વગેરે પુષ્પોની વનમાળાથી અતિ મનોહર આગદેશ્વર જનમત્ પ્રપંચને આલંબન કરતો કરતો પુરુષ જનમત્ પ્રપંચ છે ત્યારે જનમત્ પ્રપંચ પણ તે જ પ્રપંચને ધોય ગળી મેરે તો તેથી તેનું ચિત્ત સ્થિતિને પામે છે.

* સમાવસ્થામાં મિથ્યા પદ્યો થાય છે કે જનમત્ પ્રપંચ માંદક

પ્રકારની ભાવના કરવી—એ વચનથી સર્વેજ જગતમાં સૂનપ્રત્યુદ્ધિ કરવાની કહી છે. યોગચાતિકમાં પણ ચરાચરં લઘુદૃવ પ્રમુત્તમિદ પશ્યતામ એ ચરણથી એ જ અર્થ કલો છે કે, સંપૂર્ણ પ્રપંચને પ્રલયની માફક અભાવને પામેલો જ આ દાણે પણ તું જો. તેથી આ પ્રત્યુદ્ધિ પણ ચિત્તની સ્થિતિમાં હેતુરૂપ છે.

આપ્રમાણે કેટલાક સ્થિતિના ક્રિયાયોગ કતા. તોપણ માણસોની પ્રકૃતિ બિન્ન બિન્ન હોવાથી કાઈને કાઈ પદાર્થ રુચે તો અન્યને અન્ય જ રુચે તેથી, તથા કાઈ પણ વિષયમાં ચિત્ત રિચ્છનિતે પામે છે. તો યજ્ઞી વિવેકશ્યાતિપર્યન્તતા વિષયોમાં પણ સહેલથી સ્થિતિને પામી શકે છે તેથી હવે સ્વિચ્છાનુસાર અધિકારપ્રમાણે હોય લેવાશ્વ સ્થિતિનો; હિપાય જાતાથી એ પ્રકરણનો હિપસંહાર કરે છે.

યથાઽભિમતધ્યાનાદ્યા ॥ ૩૨ ॥

સૂત્રાર્થ:—અથવા તો સ્વિચ્છાનુસાર હોયતું, ધ્યાન કરવાથી પણ ચિત્ત સ્થિતિને પામે છે.

આ મૂત્રથી અભિમત પદાર્થને હોયશ્વ, લેવા કથં, ત્યાં પદાર્થો એ પ્રકારના હોય છે (૧) આભ્યન્તર અને (૨) બાહ્ય. તેમાં આભ્યન્તર પદાર્થોમાં એ પ્રાયશઃ હોયશ્વ, લેવાય છે, તે હતુપદ વગેરે તથા પદ્મ ચક્રો છે. ઉપરથી તથા પાણના મધ્ય પ્રદેશમાં અતુદ્દિલ આધાર નામનું ચક્ર છે. ઉપરથી ઉપર સુવા પ્રદેશમાં પદ્મસુક્ત સ્વાધિયાન્ નામનું ચક્ર છે; નાભિના પ્રદેશમાં દશદલસુક્ત મણિપુર નામનું ચક્ર છે, હૃદયપ્રદેશમાં ગુહ્ય દાશદલસુક્ત અનાદત નામનું ચક્ર છે. કપાલપ્રદેશમાં શેષદશદલસુક્ત વિશુદ્ધિ નામનું ચક્ર છે. તથા ત્રિકુટિસ્થાન આગળ એ હૃદયસુક્ત આજ્ઞા નામનું ચક્ર છે; આ છ ચક્રોને યોગશાસ્ત્રમાં પદ્મચક્ર નામ આપ્યું છે. શ્રીમદ્વિષ્ણુસામ્યમાં આજ્ઞાં તુ ચાર્દશગતમ ચાગાન્તયર્ગાથયન્ । સ્વાયેષ્ઠાચમ્પિ પ્રમાદામન્ રાજાન્તરદ્વાયન્ ॥ મૃત્યુર્દિ શ્વેદયી આ પદ્મ ચક્રના ધ્યાનનો પ્રકાર આપ્રમાણે જગત્તો છે કે પ્રથમ ચક્રની ચાર પાંખડીઓ વ, જ, ધ અને ણ એ આ ચરણથી અગ્નિ છે તેમાં શીગણેશનું ધ્યાન કરતું. બીજું ચક્ર ને વ થી ખાંડી ત સુધીના ૭

સમ લખ્યન્ થાય છે એ ચર્ચા આ રજા ઉપરથી નતિ દેવાથી પ્રકૃત અર્થને ઉપરથી શેષદશદલ અર્થ રચનારથાનો સીધો છે.

અક્ષરોથી અકિત થયેલા છે દલવાળું છે તેમાં શ્રીયક્ષા બગવાનું ધ્યાન કરવું. ત્રીજું જેનાં દશે ક થી ક સુધીના અક્ષરોથી, અકિત છે તેમાં શ્રીચિષ્ણુબગવાનું ધ્યાન કરવું. ચોથું જેનાં દશે ક થી ને ઠ સુધીના અક્ષરથી અકિત છે તેમાં શ્રીમહાદેવનું ધ્યાન કરવું. પાંચમું કે જેનાં દશે અ થી તે અઃ સુધીના યોગશ અક્ષરથી અકિત છે તેમાં જીનાત્માનું ધ્યાન કરવું અને છઠું કે જેનાં દશે હ અને લ એ એ અક્ષરથી અકિત છે તેમાં શ્રીમદ્ગુરુનું ધ્યાન કરવું. આયોગેરે અન્ય અનેક પ્રકારે પણ આ વટચકાતું ધ્યાન કરવામાં આવે છે. એ ધ્યાન પણ શ્રીમદ્ગુરુની આરાધનામાર મહત્ત્વ કરી યોગ્ય રીતે કરવામાં આવે તો ચિત્તની સ્થિતિ કરનાર થાય છે.

બાજી પદાર્થોમાં પ્રજ્ઞા, નિષ્ણ, રુદ્રવગેરેની પ્રતિમાઓ ગેરેનું મહત્ત્વ થાય ■ તેમ જ બદિર દેશમાં ધરાતા ચંદ્ર, સૂર્ય, વિધુર વગેરે પદાર્થો પણ આ રથએ મહત્ત્વ કસાય છે. કુંઠમાં કબીએ તો યજ્ઞદ્ વિનૂતિમત્સત્ત્વ ધીમદ્ગૃહિતચેત્ત્વ ચ । ધૃત્યાદિ ગીતાવાક્યથી યોગન કરવાપ્રમાણે નિષ્કૃતિત્રાણે પ્રત્યેક પદાર્થ ધ્યેયરૂપે લઈ શકાય છે. તેમાં પણ એ સર્વ પદાર્થોની જડરૂપે ઉપાસના કરવી અવિક યોગ્ય નથી. પણ જ્યાં જ્યાં અભિમાની હોય ત્યાં ત્યાં તો તે તે અભિમાનીની ને પદાર્થમાં દટિ કરવી અને જ્યાં કોઈ અભિમાની નથી હોય ત્યાં સમદિના અભિમાનો ધ્વિરની દૃષ્ટિ કરવી, અર્થાત્ ધ્વિરભુક્તિથી ધ્યાન કરવું શ્રીમાદસાપથ સૂત્રમાં પણ નિવૃત્ત પદાર્થમાં ઉત્કૃષ્ટ પદાર્થની દટિ કરવાનો ન્યાય મહાતટિચક્રાંત એ સૂત્રથી સિદ્ધાન્તિત થયો છે.

આ રીતે આ સૂત્રથી રુચિઅનુમાર ધ્યેય લેવા કદ્ય પણ તેમાં પુરુષે એ આશ્લ લક્ષ્યમાં રાખવું જરૂરનું છે કે તેણે આપ્રતિમાને ધ્યેયરૂપે આલબન કરતાપૂર્વે સાવધ રહેવું. કારણ કે આપ્રતિમાને ધ્યેય એક્ષથી પ્રસન્ને આપણા મહાકવિઓની આખ્યાયિકામાં માનગ્રવામાં આવે ■ તેમ ચિત્તસ્થિતિ દૂર રહી જતાં અયોગાતિ પામવાનો વખત આવી પડે છે.

આપ્રમાણે ચિત્તની સ્થિતિમાં મહામર્ફપ ઉપાયો કયા. એ ઉપાયોનું અનુદાન માથકે દીર્ઘકાળપર્યન્ત કરવું, તથા ન્યારે એ ઉપાયોની નિષ્ફતિ એટલે સિદ્ધિ થાય ત્યારે એ ઉપાયથી વિરમવું. ત્યાં એ ઉપાયનો સિદ્ધિ ધર્મ ક્યારે જાણ્યો એ જાણ્યું આવશ્યક

છે. તે પ્રતિપાદન કરવા સૂત્રકાર કહે છે કે...

પરમાણુવરમમહત્વાન્તોડસ્ય વશીકારે... ૪૦

સૂત્રાર્થ:—પરમાણુથી તે, પરમ મહત્ત્વવાળા પદાર્થપર્યંત સર્વ એ સાધકને તથા વર્તે છે અર્થાત્ એ સર્વમાં એ સાધકનું ચિત્ત સ્થિતિ પામે છે.

પરમા—આ રચણે પરમ મહત્ત્વ એવાં તે વરમમહત્વાઃ એમ બહુમોહિ સમાસથી પરમાણુથી તે, પરમમહત્ત્વવાળા પુરુષ વગેરે વિષુ પદાર્થોસુધી એ અર્થે જાય છે.

આ સૂત્રથી એ કહ્યું કે જ્યારે કપરે બંનાવેલી પરિકર્મથી યોગીનું ચિત્ત પદાર્થ સ્થિતિને પામે છે ત્યારે તે યોગી સૂક્ષ્મ પદાર્થમાં પરમાણુસુધી એટલે અતિ સૂક્ષ્મ પદાર્થસુધી અને મહાન પદાર્થમાં પરમ મહત્ત્વવાળા પદાર્થસુધી અર્થાત્ પરમાણુથી માંડી વિષુ પદાર્થસુધીના પદાર્થોમાંથી ગમે તે પદાર્થમાં ચિત્ત ધારણ કરવા માગે છે તો તે પ્રત્યેકમાં ચિત્તને પદાર્થ સ્થિતિને પમાડી શકે છે. વાતપર્યં કે જ્યારે અતિ મૂઝમથી તે અતિપરમાણુસુક્ષ્મ પદાર્થપર્યંતના પ્રત્યેક પદાર્થમાં ચિત્ત સ્થિતિને પામી શકે એવું સામાન્ય યોગીમાં આવે છે ત્યારે જે તે યોગીએ પરિકર્મથી પોતાનું ચિત્ત ધ્યેય વિષયમાં પદાર્થ સ્થિતિને પામેનું સંમગનું. આ પ્રકારનો જે વશીકાર અભ્યાસવાળા સાધકને થાય છે તેને વશીકારસંજ્ઞા વશાવળી અપેક્ષાથી પરવશીકર કહે છે. વશીકારસંજ્ઞાએ વશાવળ અપર વશીકર છે. ક્રમકે તે વશીકર મિલક થવા પછી પણ સાધકને અભ્યાસપૂત વશીકારની આવશ્યકતા રહે છે એટલે અભ્યાસપૂત વશીકારની પ્રાપ્તિમાંટે પરિકર્મરૂપે સાધનોનું અનુમાન કરવાનું રહે છે; અને આ અભ્યાસપૂત વશીકારની પ્રાપ્તિ થઈ એટલે કોઈ પણ પરિકર્મનું અનુમાન કરવું અવસર રહેતું નથી. કારણ કે પરિકર્મથી જે જ્ઞાનેમાં જ્ઞાને દ્વં મેળવવાનું છે તે તે જ્ઞે જ્ઞે મેળવ્યું છે. આ કારણથી આ વશીકારને પરવશીકર કહે છે તે, યોગ્ય છે. આ વશીકારની પ્રાપ્તિ થવાથી યોગી સર્વનું પરિકર્મને છોડી દે છે.

આપ્રમાણે અભ્યાસ, વશાવળગરે તથા ત્રિવિધ પરિકર્મરૂપ

યોગના ઉપાયો કલા, તથા સામાન્યરીતે જ ને પ્રદારના યોગનુ
સ્વરૂપવગેરે પણ બતાવ્યું હવે માન એ યોગનુ કૃપ કહેવું અવ-
શિષ્ટ છે તે બતાવવા આ પાદના અગ્નિષ્ટ સૂત્રોનો આગળ છે
તેમા મ પ્રજાત યોગ પ્રથમ યનો દ્વારથી ધ્યાન તથા મગાધિથી
વ્યાજ્ઞ મ પ્રજાત યોગનુ કૃપ પ્રથમ કેટલાક સૂત્રોથી કહ છે. એ
કહ તે ધ્યેયપદાર્થના અગેષ વિરોધનો આક્ષાત્કાર છે એ કહ
કેનાદિમા યતુ નથી કેમકે એ અસ્થ્યામા ચિત્ત ધ્યેયરૂપ આ
સંબંધનું સમગ્રરૂપે અદ્યુ કરવું હોતુ નથી તેમા પણ પ્રથમ
સામાન્યરૂપે પ્રતિપાદન કરી પછી વિશેષરૂપે પ્રતિપાદન કરતુ યોગ્ય
હોવાથી એ ધ્યેયમત અગેષ વિરોધના આક્ષાત્કારરૂપ કૃપનુ પ્રથમ
સામાન્યરૂપે પ્રતિપાદન કરે છે

હૃદયજ્ઞેષ્ઠરમિજાતસ્થેય મળેર્ગદ્વાત્પ્રહણપ્રણેપુ

૧. તત્સ્થતદ્વજ્જનતા સમાપત્તિઃ ॥૪૧॥

સૂત્રાર્થઃ—જેમ શુદ્ધ થયેતો મુનિક મણિ (તત્ તત્ ઉ
પાવિના આનિવશી) તત્ તત્ ઉપાવિના રૂપને પામે છે તેમ ધ્યે-
યાનિરિક્ત સદા જ્ઞાતિ જેની નિરુદ્ધ થઈ મર્ગ છે એવુ શુદ્ધ ચિત્ત
આત્મા, હિન્દિય તથા નિયયોરૂપ મદન આનંદનરિષે પૂર્ણ અનામ
અવાધી યોમશાસ્ત્રમા સમાપત્તિ મદ્યથી આગળાવી તે તે આનં
દનના આકારે પામવારૂપ તદબળતાને પામે છે

હૃદયજ્ઞેષ્ઠ — જીવા મુક્ત્ય વસ્થુ તત્સ્થ-જે ચિત્તની ધ્યેયાતિ
રિતિ એકન જ્ઞાતિઓ પ્રણેષુ-નિરુદ્ધ થઈ મર્ગ છે તે ચિત્તની ધ્યેય
વસ્તુને સમગ્રરૂપે અદ્યુ કરવાના અન્ય પ્રમાણાદિતિમદિત રાજ
સુ તામસ જ્ઞાતિમાત્ર વિશેષી દ્વારથી એ જ્ઞાતિઓ ધ્યેયમાક્ષાત્કાર
રૂપિત મણિગત મગધાનીય છે. એમ્ને કે જેમ મળાયુત મણિ
હોય તેા તે જપાકુમ્ભવગેરેના રૂપને અદ્યુ કરી શકેતો નથી તેમ
ચિત્તની ધ્યેયાનિરિક્ત જ્ઞાતિઓરૂપ મગ બ્રહ્મ હોય તેા તે ચિત્ત
પણ ધ્યેયનુ મર્ગથી અદ્યુ કરી શકતું નથી

ધર્મગાતમ્ય દવ—એટલે સ્વચ્છ, નિમાથી મગ દૂર કરેતો છે
એવુ આ પદનો અન્ય દયાન્ત બતાવનાર મળ પદસાથે છે આ
પદના પ્રતિનિબંધ દાષ્ટાન્તિકમત વિરોધાનુ પ્રતિપાદન કરનાર
રામ હૃદયજ્ઞેષ્ઠ છે

ગુહાદુઃ—એટલે ગૃહીત, મદ્યુ અને આશરિો ગૃહીત એ

ટથે ડયા પુરુષ. મહત્ત્વ એટલે મુક્ત્યંતે હૃદયર્થઃ—એનાવડે અર્થનું મહત્ત્વ થાય છે તે. અને આજ એટલે શબ્દાદિ મહત્ત્વ યતા સ્થૂળ મૂલ્ય પદાર્થો; એ તથા વિષે. પૂર્વે પ્રતિપાદન કરવાપ્રમાણે સમાધિની ભૂમિકામાં પ્રથમ આવે. ૫મી મહત્ત્વ અને અંતે શુદ્ધિ એ ક્રમથી આલંબન લેવાય છે તેથી એ સમાધિના ફલરૂપ ને સમાપત્તિ થાય તે એ જ ક્રમપ્રમાણે ચવાની. તેથી ભૂમિકા ક્રમપ્રમાણે પ્રાચીનમહાગૃહ્યકૃષ્ણ એ પ્રમાણે સૌત્રપાઠ હોવો. એમએ. છતાં આ સ્થળે ભૂમિકાક્રમ વિવક્ષિત નથી તેથી પ્રથમ શુદ્ધિનું તથા અંતે આલંબનું મહત્ત્વ કરવું છે.

સત્સ્થિતદક્ષજનતા—સત્સ્થિત્ય તત્ત્વત્ત્વ તદન્જનતા^૧—તેમાં (માનસિકમાં) પરિપૂર્ણ થયેલા ચિત્તની ને તદન્જનતા એટલે તદાકારતાપત્તિ તે. આગળ કહી ગયા છીએ કે ચિત્તની અર્થાકારતા એ જ (ચિત્ત જ્યારે અર્થાકાર પરિણમને પામે છે ત્યારે જ) અર્થનું મહત્ત્વ છે તેથી અર્થાકારતાની પ્રાપ્તિરૂપ તદન્જનતાનો પણ અર્થ સાક્ષાત્કાર જ પર્યવસિત થાય છે. તત્ત્વ પદ્યજન્યત્વ હોવાથી તે તે અર્થમાં પૂર્ણ એકાગ્રતાને પામેલા ચિત્તની એ અર્થનું બોધન કરે છે. એ પદ સામિપ્રાય છે એટલે આ અર્થ પર્યવસિત થાય છે કે પ્યેય અર્થમાં સમાક્રિત ચિત્તને તે સમાધિથી અર્થાકારતા થાય છે અર્થાત્ તદન્જનતાપત્તિ સમાધિ દેગુરૂપ છે. આપ્રમાણે તત્ત્વ પદ ગૌણભાવને પામેલું હોવાથી આ સુત્રથી પ્રધાનપણે ત્રણ પ્રકારની સમાપત્તિનું (તદન્જનતાનું) પ્રતિપાદન થાય છે અને ગૌણપણે ફલબેદથી અથવા વિષય અને પ્રકારના બેદથી સ્વતાઃ એક પ્રકારના સમગ્રાત યોગના પણ ત્રણ વિભાગનું પ્રતિપાદન કરાય છે.

સમાપત્તિઃ—અન્યક્ (પ્રાચીનમહાગૃહ્યકૃષ્ણ) આપત્તિઃ પ્રાપ્તિઃ—૩૬ પ્રકારે અર્થાત્ પૂર્ણ રીતે આલંબનના આકારને પામવું તે. આ શબ્દ યોગશાસ્ત્રને પારિભાષિક શબ્દ મણુસાધોઅ છે, છતાં ૫૫૨-યેકો છે તે. એના યોગજન્ય અર્થમાં જ સમાપત્તિ શબ્દથી તદાકાર પરિણમને પામેલી રૂપિનું બોધન થાય છે. અને તદાકાર પરિણમને પામેલી રૂપિ પ્રત્યક્ષરૂપિ દોષ છે એ છીએ, તેથી સમાપત્તિ પદથી સાક્ષાત્કારરૂપ પ્રમાણે છે.

૧ કાષ કાષ સ્યમે

તેમાં સ્થિતિ પદ્યારૂપ

—તેમાં એકાગ્રતા. તદન્જન

આ મુત્રનો અન્ય આપમાણે છે:—અમિજાતસ્ય મળેરિવ
 ર્ણયવૃત્તે. (નિસસ્ય) શુદ્ધીતમદ્વગમાણેષુ તત્સ્ય (તત્સિયતતયા) તદબ્જ-
 નના (જાયતે યા) સમાપતિ । તેથી એનો અર્થ એ થયો કે જેમ
 મળ દૂર થવાથી શુદ્ધ થયેલો સ્ફટિક મણિ જપાકુસુમ વગેરે ઉપા-
 ધિના આનિધ્યથી તે તે આકારને પામેલો દેખાય છે, એટલે કે જે-
 મ શુદ્ધ થયેલો મણિ જપાકુસુમના સાનિધ્યથી તેના રૂપથી ઉપરાગ
 પામી તે ઉપાધિના આલિસાદિ આકારવાળો દેખાય છે તેમ ધ્યેયા-
 તિશિક્તા વૃત્તિરૂપ મળે તેના દૂર થઈ ગયા ■ એનું શુદ્ધ ચિત્ત પણ
 આભવગેરે વસ્તુમાં એકાગ્ર થવાથી આભવગેરે વસ્તુના આકારવાળું
 થઈ રહેતું બામે છે. નિતની આ પ્રકારની દશાને અંજનતા વા સ-
 માપતિ કહે છે. ચિત્ત જાતે મવં વસ્તુનું મહત્ત્વ કરવા સમર્થ છે.
 છતાં વિષયવ્યાસંગરૂપ દેખથી એનું એ સામર્થ્ય પ્રતિમદ્ થઈ ગયું
 છે. તેથી ન્યારે એ દેખને દૂર કરવામાં આવે છે ત્યારે ચિત્ત સ્ફટિ-
 કમણિના જેવું શુદ્ધ થાય છે આગ થવાથી જેમ કુસુમવગેરે ઉપાધિવ-
 શાત્ સ્ફટિક મણિ તે તે ઉપાધિના પ્રતિબિંબવાળો થઈ તે તે રૂપ-
 વાળો યથેયો બામે છે તેમ આભવમ્નુરૂપ આયંબનના પ્રતિબિંબવાળું
 અને તેથી આભવગત વિશેષાકારવાળું ચિત્ત આભાકારરૂપે જ માક્ષીને
 બામે છે, અર્થાત્ આભવગત મમય વિશેષનું માક્ષીને પ્રાપ્ત કરાવે છે.
 આભ વિષયોમાં સ્થૂળ ભૂતરૂપ પૃથિવ્યાદિ તત્ત્વો, ભૂતસૂક્ષ્મરૂપ
 સન્ધાદિ તન્માત્રાથી તે પ્રકૃતિપર્યન્તના તત્ત્વો તથા ચિન્મયેદરૂપ
 થઈ, પદાર્થ સ્થાવર જંગમ પદાર્થોનું મહત્ત્વ થાય છે. એ મર્યાદાથી
 જે ધ્યેય દેખ તેમાં એકાગ્ર થવાથી ચિત્ત તદાકારને પામે છે એ
 સમાપતિરૂપ આભાત્કારને આભાંજનતા વા આભમમાપતિ કહે છે.
 એ જ પ્રમાણે મહત્ત્વરૂપ ઇન્દ્રિયોની અથવા અંત કરણની બાધ-
 નાથી તેમા એનામતાને પામેતુ ચિત્ત એ ધ્યેયના અગ્રેય વિશેષ-
 વાળું થયેલું સાક્ષીને બામે છે. આ મહત્ત્વગત અગ્રેય વિશેષનો
 સાક્ષાત્કાર તે મહત્ત્વમમાપતિ વા મહત્ત્વાંજનતા કહેવાય છે. તે જ
 પ્રમાણે દ્રશ્યપુરુષનો સાક્ષાત્કાર શુદ્ધીતમમાપતિ વા શુદ્ધીતંજનતા
 કહેવાય ■

આપ્રમાણે આ મુત્રથી યોગસાઅનો મુખ્ય સિદ્ધાન્ત બતા-
 વ્યો કે ચિત્ત જે જે વિષયમાં પૂર્ણ એકાગ્રતાને પામે છે તે તેરૂપ
 થઈ રહેતું બામે છે. પ્રસંગવચાન વૃત્તિસામ્યમિતરત્ર એ મુત્રમાં
 તથા પ્રસક્તનું નિરૂપણ કરવાના પ્રસંગે પણ આ સિદ્ધાન્તનું વિવ-

તસે દશા પુરુષ મહત્ત્વ એટલે ગુણતે હમિરથા-જેનાવડે અર્થેનું મહત્ત્વ થાય છે તે. અને આજ એટલે શબ્દાદિ મહત્ત્વ ચત્ત સ્થૂત મહત્ત્વ પદાર્થા; એ ત્રણ વિશે. પૂર્વે પ્રતિપાદન કર્યાપ્રમાણે સમાધિની બુમિકામાં પ્રથમ માત્ર, પછી મહત્ત્વ અને અંતે ગૃહીત એ ક્રમથી આસન્નન સેવાય છે તેથી એ સમાધિના દ્વરૂપ જે સમાપત્તિ થાય તે એ જ ક્રમપ્રમાણે ચલાવી. તેથી બુમિકા ક્રમપ્રમાણે માત્રપ્રહણગૃહીતૃષુ એ પ્રમાણે સૌત્રપાઠ હોવો જોઈએ, છતાં આ સ્થળે બુમિકાક્રમ વિવક્ષિત નથી તેથી પ્રથમ ગૃહીતૃષુ તથા અંતે માત્રનું મહત્ત્વ કરવું છે.

તત્ત્વતદ્વજનતા-તત્ત્વમ્ય તત્ત્વિયતમ્ય તદ્વજનતા^૧—તેમાં (માંદાત્રિમાં) પરિપૂર્ણ અર્થેના મિત્તની જે તદ્વજનતા એટલે તદ્વજનતાપત્તિ તે. આગળ કહી ગયા છીએ કે મિત્તની અધ્યાકારતા એ જ (ચિત્ત ન્યારે અર્થાકાર પરિણામને પામે છે સારે જ) અર્થનું મહત્ત્વ છે તેથી અર્થાકારતાની પ્રાપ્તિર્દય તદ્વજનતાનો પણ અર્થ સામાન્યકાર જ પર્યવસિત થાય છે. તત્ત્વ પદ્યપદ્યન્ત હોવાથી તે તે અર્થમાં પૂર્ણ એકામતાને પામેલા ચિત્તની એ અર્થનું બોધન કરે છે. એ પદ સાબિપ્રાય છે એટલે આ અર્થ પર્યવસિત થાય છે કે હરે. ૫ અર્થમાં સમાહિત ચિત્તને તે સમાધિથી અધ્યાકારતા થાય છે અર્થાત્ તદ્વજનતાપત્તિ સમાધિ હેતુરૂપ છે. આપ્રમાણે તત્ત્વ પદ ગોણુભાવને પામેલું હોવાથી આ સ્વથી પ્રપાનપણે ત્રણ પ્રકારની સમાપત્તિનું (તદ્વજનતાનું) પ્રતિપાદન થાય છે અને ગોણુપણે દસ બેદથી અથવા વિષય અને પ્રકારના બેદથી સ્વતઃ એક પ્રકારના સમગ્રાત યોગના પણ ત્રણ વિભાગનું પ્રતિપાદન કરાય છે.

સમાપત્તિ:—સમ્યક્ (પ્રાધ્યાયકારતાવાઃ) વાસતિ: પ્રતિ:—૩૩ પ્રકારે અર્થાત્ પૂર્ણ રીતે આસન્નનના આકારને પામવું તે. આ શબ્દ યોગશાસ્ત્રનો પારિભાષિક શબ્દ ગણવાયોગ્ય છે, છતાં ધપરાયેલો નો એના યોગજન્ય અર્થમાં જ સમાર્પિત શબ્દથી તત્કા- ૩ પરિણામને પામેલી જ્ઞાતિનું બોધન થાય છે. અને તદ્વકાર પરિણામને પામેલી જ્ઞાતિ પ્રત્યક્ષજ્ઞાતિ હોય છે એ આગળ કહી ગયા છીએ, તેથી સમાપત્તિ પદથી સાંક્ષાત્કારરૂપ પ્રત્યક્ષજ્ઞાતિનો બોધ થાય છે.

૧ કોઈ કોઈ સ્થળે તત્ત્વનો અર્થ તારણતા આપ્યો છે તથા તેમાં રિયતિ પામવારૂપ જે તદ્વજનતા એવો અર્થ કર્યો છે. તત્ત્વ-તા=તેમાં એકામતા. તદ્વજનતા=તન્મયતા.

આ મુત્રનો અન્વય આપ્રમાણે છે.—ર્જામજાતસ્ય મજેરિવ
 ક્ષીણવૃત્તે (ચિત્તસ્ય) મહાત્મમહાનમાણેષુ તત્ત્વ (તત્ત્વિયતતયા) તદમ્જ-
 નતા (આવતે સ્થ) સમાપત્તિઃ । તેથી એનો અર્થ એ થયો કે જેમ
 મળ દૂર થવાથી શુદ્ધ થયેલો સ્ફટિક મણિ જપાકુસુમ વગેરે ઉપા-
 ધિના માનિધ્યથી ને તે આકારને પામેલો દેખાય છે, એટલે કે જે-
 મ શુદ્ધ થયેલો મણિ જપાકુસુમના સાનિધ્યથી તેના રૂપયો ઉપરાગ
 પામી તે ઉપાધિના દ્વાદ્વિત્યાદિ આકારવાળો દેખાય છે તેમ ધ્યેયા-
 તિરિક્તા વૃત્તિરૂપ મળ જેના દૂર થઈ ગયા છે એવું શુદ્ધ ચિત્ત પણ
 આશ્વવગેરે વસ્તુમા એકાગ્ર થવાથી આશ્વવગેરે વસ્તુના આકારવાળું
 થઈ રહેતું બાસે છે. ચિત્તની આ પ્રકારની દશાને અજનતા વા સ-
 માપત્તિ કહે છે. ચિત્ત જાતે મર્વ વસ્તુનું ચંદણ કરવા સમર્થ છે.
 છતાં વિષયવ્યાસંગરૂપ દોષથી એનું એ સામર્થ્ય પ્રતિમદ્ થઈ ગયું
 છે. તેથી જ્યારે એ દોષને દૂર કરવામાં આવે છે ત્યારે ચિત્ત સ્ફટિ-
 કમણિના જેવું શુદ્ધ થાય છે આમ થવાથી જેમ કુસુમવગેરે ઉપાધિવ-
 શાત્ સ્ફટિક મણિ તે તે ઉપાધિના પ્રતિબિંબવાળો થઈ તે તે રૂપ-
 વાળો થયેલો બામે છે તેમ આશ્વવસ્તુરૂપ આયન્નનના પ્રતિબિંબવાળું
 અને તેથી આશ્વમત વિશેષાકારવાળું ચિત્ત આશ્વાકારરૂપે જ માક્ષીને
 બામે છે, અર્થાત્ આશ્વમત સમય વિશેષનું માક્ષીને બાન કરાવે છે.
 આશ્વ વિષયોમાં રથૂવ બૂતરૂપ પૃથિવ્યાદિ તત્ત્વો, બૂતસક્કમરૂપ
 શબ્દાદિ તન્માત્રાથી તે પ્રકૃતિપર્યન્તના તત્ત્વો તથા વિશ્વભેદરૂપ
 ઘટ, પટાદિ અથાવર જગત્ પદાર્થોનું મહણુ થાય છે એ મર્મમાથી
 જે ધ્યેય હોય તેમા એકાગ્ર થવાથી ચિત્ત તત્ત્વકારને પામે છે એ
 સમાપત્તિરૂપ માક્ષાત્કારને માલ્યાજનતા વા માલ્યસમાપત્તિ કહે છે.
 એ જ પ્રમાણે મહણુરૂપ ઇન્દ્રિયોની અથવા અંત કરણની બાન-
 નાથી તેમા એકમતાને પામેવું ચિત્ત એ ધ્યેયના અગ્રેય વિશેષ-
 વાળું થયેલું સાક્ષીને બામે છે. આ ચંદણુગત અગ્રેય વિશેષનો
 સાક્ષાત્કાર તે મહણુમમાપત્તિ વા મહણુજનતા કહેવાય છે. તે જ
 પ્રમાણે દ્રશ્યપુરુષનો સાક્ષાત્કાર શ્રુતીનુમમાપત્તિ વા શ્રુતીજનનતા
 કહેવાય છે

આપ્રમાણે આ મુત્રથી યોગશાસ્ત્રને સુખ્ય સિદ્ધાન્ત ખતા-
 બ્યો કે ચિત્ત જે જે વિષયમાં પૂર્ણ એકમતાને પામે છે તે તેરૂપ
 થઈ રહેતું બાસે છે પ્રસંગવગાન વૃત્તિસામ્યમિતરત્ર એ મુત્રમાં
 તથા પ્રલક્ષનું નિરૂપણ કરવાના પ્રસંગે પણ આ સિદ્ધાન્તનું વિવ-

રણ કર્યું છે. આ સિદ્ધાન્ત કેવલ યોગશાસ્ત્રને જ માન્ય છે એમ નથી. અન્ય શાસ્ત્રકારોને પણ એ સંમત છે. શ્રીવેદાન્તપરિભાષામાં પ્રત્યક્ષનિરૂપણપરિચ્છેદમાં મુક્તિ અર્થાકાર પરિણામને પામે છે ત્યારે પ્રત્યક્ષ સાધ્ય છે એવું સ્પષ્ટ કર્યું છે. શ્રીમત્ શંકરાચાર્યે શ્રીવિવેક-ચૂડામણિ નામના મંથમાં છાંટબૃગના સર્વેષ પ્રચલિત વેદાન્તથી આ અર્થનું સમર્થન કર્યું છે. ત્યાં કહ્યું છે કે—

ક્રિયાન્તરાત્ક્રિમપાસ્ય કૌટલો

ધ્યાયવલિત્વં દ્યોતિમાર્ગમુચ્ચતિ ।

તથેવ યોગી પરમાત્મતત્ત્વં

ધ્યાયા તત્ત્વાવાનિ તદેકનિષ્ઠયા ॥

જેમ અન્ય ક્રિયાપ્રતિતી આમકિત છોડી કઈ છાંટ એકમાત્રે અલિપ્ત ધ્યાન કરે છે તો તે અતિત્વને પામે છે, તેમ યોગી પણ પરમાત્મતત્ત્વ ધ્યાન કરે છે તો તેમાં એકનિષ્ઠ થવાથી તે રૂપને પામે છે. હસાંખ્યસારમાં પણ યજ્ઞ યજ્ઞ મનો વેદી પારયોગકલે પિપા સ્નેહાદ દ્વેષાદ મયાદ વાઙ્મિ વાંત તત્ત્વસ્પર્શાય । ઇત્યાદિ વચનથી એ જ કહ્યું છે કે જે જે વિષયમાં પ્રાપ્તી સ્નેહ દ્વેષ વા બધે કરીને ચોતાના મનને એક નિષ્ઠાથી મારજી કરે છે તે તે વિષયના સાક્ષ્યને તે મન પામે છે. રાજ્ય, શિશુપાત, ગોપીકા તથા મહાદ-એ સર્વની ઇષ્ટાકારપ્રાપ્તિ આ નિયમથી જ થઈ છે. આ રીતે આ સિદ્ધાન્ત સર્વેષ માન્ય છે એમાં સંદેહ નથી.

આપ્રમાત્રે આ સુત્રથી માત્રામમાપતિ, મદજુસમાપતિ અને ચૂદીનુમમાપતિ એમ મામાન્ય રીતે સપ્તમિનાંશલના વિભાજ પાડી બતાવ્યા. તેમાં પચ્ચ મત્ત્વ પદથી માત્રાવિષયમાં મપ્રમાણયોગથી માત્રાસમાપતિ થાય છે. મદજુવિષયમાં થતા મપ્રમાણયોગથી મદ-જુવિષયમાં સમાપતિ થાય છે વગેરે મુગ્ધ્ય છે. તેથી તદ્દારા મ-પિ પૂર્વ ૧૭ મા મુત્રમાં સપ્રમાણ યોગના આધારજી રીતે આર નિ-ભાગ પાડ્યા છે નોપજી તેના વિગેર વિભાગ કરી વિભાજી પ્રતિ-

• આ શ્લોકમાં કિયન્તરાત્ક્રિમપાસ્ય એ પદથી જોખન કરા-
વેશે. અર્થ પ્રજ્ઞ મુત્રમાં લંગળ પદથી જોખન કરાય છે. મત્ત્વ
નિષ્ઠાને નો અર્થ મત્ત્વ તથા મદજુવિષયથી અને તત્ત્વજ્ઞાને નો
પ્રમાણત્વ થી જોખન કરાય છે.

પાદન કરવાના આશયથી) આ સ્થળે સંપ્રત્યક્ત યોગના સામાન્ય રીતે ત્રણ વિભાગ પ્રાપ્ત છે. (૧) પ્રાણનિયમક સંપ્રત્યાગ (૨) મહાશ્વસિકા સંપ્રત્યાગ અને (૩) ગૃહિતશ્વસિકા સંપ્રત્યાગ.

.. આ રીતે સામાન્ય રીતે વિમુક્ત થયેલા સંપ્રત્યાગ યોગનું તથા સમાપત્તિનું વિશેષરૂપે પ્રતિપાદન કરવું બાકી છે. તે પ્રતિપાદન કરવા ઉત્તર સૂત્રોનો આરંભ કર્યો છે ત્યાં પ્રથમ સ્થૂલ, વિષયમાં થતો મંપ્રત્યાગ યોગ, જે પૂર્વે અવિતર્ક કહેવા છે, તેના તથા તેથી ચતુર્થ સમાપત્તિના બે વિભાગનું પ્રથમ પ્રતિપાદન કરવા ઉત્તર બે સૂત્રો રચે છે. એ બે વિભાગમાં બૃહિશ્વસિકા પ્રમાણે પ્રથમ સંવિતર્ક સમાપત્તિ થાય છે, તેનું પ્રથમ પ્રતિપાદન કરે છે.

(તત્ર) શબ્દાર્થજ્ઞાનવિકલ્પેઃ સંકર્ષા સંવિતર્કા

સમાપત્તિઃ ૫૪૨ા

સૂત્રાર્થ—(સૌ) અત્યંત વિમુક્ત એવા જન્મ, અર્થ અને જ્ઞાનના પરસ્પરના અભેદજ્ઞાનરૂપ વિકલ્પથી મુક્ત, અર્થાત્ જેમાં શબ્દ તથા જ્ઞાનથી અભેદરૂપે વિકલ્પિત અર્થ હોય થાય છે તે, સ્થૂલવિષયક સાક્ષાત્કાર સંવિતર્ક સમાપત્તિ છે.

આવતા ૪૪ માં સૂત્રમાં સૂક્ષ્મવિષયક સમાપત્તિનું પ્રતિપાદન કર્યું છે તેથી આ બે સૂત્રોમાં [૪૨ તથા ૪૩ માં] સ્થૂલવિષયક સમાપત્તિનું પ્રતિપાદન કર્યું છે એ મિત્ત થાય છે ત્યાં સૂક્ષ્મનું શા સ્તીય સક્ષણ બાકી છે. તો કાર્ય માત્ર જે અન્ય તત્ત્વના કાશ્ચર્ય નથી તે સ્થૂલમાં આવી જાય છે એટલે કે પાત્ર બૂના આછી તે તેમના કાર્યરૂપ સમમ સ્થૂલ પદાર્થો તથા કેવળ કાર્યરૂપ હોવાથી ઇન્દ્રિયો એ સર્વ સ્થૂલમાં આવી જાય છે.^૧

તત્ર—આ પદ કેટલીક આદતિમાં જોવામાં આવતું નથી. પૂર્વે સૂત્રમાં જે સંધારણ રીતે ત્રિવિધ સમાપત્તિ કહી તે સર્વમધ્યે એ અર્થમાં તેમાંથી જે દોષ સમાપત્તિ કહી છે તે મધ્યે એ અર્થમાં પડે છે.

શબ્દાર્થજ્ઞાનવિકલ્પેઃ—જન્મ, અર્થ અને જ્ઞાન એ ત્રણના પરસ્પરવિકલ્પથી મુક્ત શબ્દ એટલે મહાજ્ઞાની આનુષ્ટીયો થયેલાં રામા-

૧ પૂર્વે ૩૭મા સૂત્રના દિપ્પલ્લુમાં આ સંજ્ઞાથી અર્થ વિચારની અવસ્થા કરેલ છે તેથી અત્ર પુનરાકાંત કરી નથી. તેમજ આન્તિનો અવકાશ નથી.

દિ પદો અથવા વર્ણનામવિનાનો, વર્ણના સંસ્કારથી અભિવ્યક્ત થ-
યેલો ધ્વનિરૂપ શબ્દ જે સ્ફોટ કહેવાય છે તે. જર્બ એટલે વાંચક શ-
બ્દને અર્થમાં સંકેતિત થયો હોય છે તે અર્થરૂપ વસ્તુ. જ્ઞાન એટલે અ-
તઃકરણની અર્થકાર પરિણામને પામેલી જ્ઞાતિ. આ અંશ પદાર્થો વસ્તુતઃ
ભિન્ન ભિન્ન છે. કારણ કે એ ત્રણે ભિન્ન ભિન્ન ધર્મોનાં આશ્રયરૂપ
છે. શબ્દમાં ઉદાત્તપદ્ય, તારત્ત્વ, મંદત્વ, વગેરે ધર્મો રહેલા હોય છે;
અર્થમાં નડપદ્ય, મૂર્તત્વ વગેરે ધર્મો હોય છે; તથા જ્ઞાનમાં પ્રકાશ-
ત્વવગેરે ધર્મો છે. એ ધર્મો પરસ્પર ભિન્ન છે, અને તેથી તેનાં આ-
શ્રયરૂપ ધર્મોનો પણ ગોમદિવર્ત્ત પરસ્પર ભિન્ન છે. એ ત્રણેનું પ-
રસ્પરાધ્યાસથી અભિવ્યક્તિ મંદલુ કરવું એ વિકલ્પના સંકેતોમાં કલા-
પ્રમાણે ચિકલ્પ છે. લોકોમાં એ ત્રણેનું અવિભાજે કરી મંદલુ થાય
છે કેમકે માય એ શબ્દ છે, માય એ અર્થ છે અને માય એ જ્ઞાન છે,
એપ્રમાણે સર્વ લોકો વ્યવહાર કરે છે. એ લોકોને શબ્દ કયો છે, અર્થ
કયો છે, અને જ્ઞાન કયું છે, એ ત્રણ પ્રકાર પૂછ્યા હોય તો સર્વેનો
જવાબ 'માય' એમ એક જ આપે છે. આથી તેમના અતઃકરણમાં
એ ત્રણેનો પરસ્પરાધ્યાસ હોવો જોઈએ એ નિમિત્ત થાય છે; અને
એ ભિન્ન ભિન્ન છે છતાં એમનું અવિભાજે કરી મંદલુ થાય છે, તે-
થી એ મિથ્યાજ્ઞાન છે. તથા વિવેકી પુરુષો એવું જણ્યા છતાં પ-
ણ એવો જ વ્યવહાર કરે છે, તેથી એ ચિકલ્પ છે. 'શ-
બ્દ, અર્થ અને જ્ઞાનના આ પ્રકારના ચિકલ્પે કરી મુક્તા એ પ્રકાર
પડેનો અર્થ છે

જાણેતર્ક—એટલે વિતર્કવાળો, આ રથજનો વિતર્ક શબ્દ તથા ૧૭
આ સૂત્રમાંનો વિતર્ક શબ્દ—બંને ભિન્ન અર્થવાળા છે. આ રથજનો
શબ્દ વિતરીતતર્કજ વિતર્ક. એ વ્યુત્પત્તિથી ચિકલ્પરૂપ અર્થને મોખન
કરે છે, તેથી ચિકલ્પરૂપ વિતર્કથી જે મુક્ત તે સવિતર્ક. આ જ કારણથી
એ સવિકલ્પક કહી દેવા નો પણ આગે.

આ સૂત્રથી એ કલ્પ કે સમપ્રમાણમાં જે રથજ મનાદિ અર્થ
આરૂઢ થયો હોય છે તે અર્થ એ ગૌરિયં મામને આ માય જામે છે—
એ પ્રકારે શબ્દ તથા જ્ઞાનભાવે ચિકલ્પિત થયેલો દેવ છે, તો એ મ-
માપિપ્રજના શબ્દ, અર્થ અને જ્ઞાનના પરસ્પરાધ્યાસરૂપ ચિકલ્પથી મુ-
ક્ત દેવતાથી અવિતર્ક સમાપતિ છે. ગૌરિયં મામને એમાં ગૌરિયન
એ અંશમાં અર્થને શબ્દસાથે ચિકલ્પ છે તથા મામને એ અંશમાં

જ્ઞાનનાથે વિકલ્પ છે. તથા શબ્દ અને જ્ઞાનનો પણ અર્થદ્વારા વિકલ્પ છે. એટલે આ ગાય બાગે છે એમાં ગાય એ શબ્દ, ગાય એ અર્થ તથા ગાય એ જ્ઞાન એ ત્રણેનો વિકલ્પ છે. એ જ પ્રમાણે નારાયણોદય માસ. તે વચેરે રચણે પણ સમજી લેવું. આથી એ થયું કે ત્યારે મ્યૂવ વિવિધમાં સમાવિષ્ટતા થાય છે તથા તે શબ્દાનુવિદ્દ હોય છે એટલે 'આ અમુક પદાર્થ બાંધે છે' એ પ્રકારે અંતરમાં શબ્દના ઉચ્ચાર-સ્પષ્ટિત, અથવા આ અર્થનો વાચક અમુક શબ્દ છે એ સ્મૃતિસ્પષ્ટિત હોય છે, તથા પ્રતાર્થ જ્ઞાતિ સ્વરૂપ શબ્દ રીતે વિદ્યમાન હોય છે ત્યારે એ સમાધિપ્રજ્ઞા સંવિતકા સમાપત્તિ કહેવાય છે એ સમાધિપ્રજ્ઞા જે (સંવિતકા) સમાધિથી વા સપ્રજ્ઞાત યોગથી થાય છે તે સમાધિ વા મંપ્રજ્ઞાત યોગને પણ સંવિતકા કહે છે એ પણ આ સૂત્રથી જ નીકળે છે.

આ સાક્ષાત્કાર યદ્યપિ સ્વયંગત અશૈય વિશૈયને આસમાન કરનાર છે તો પણ અર્થિ કલાપ્રમાણે વિકલ્પથી મંયુક્ત છે તેથી અપર પ્રલક્ષ કહેવાય છે; અને એની અપેક્ષાથી ઉત્તર સૂત્રમાં કહેવામાં આવતી નિર્વિતકા સમાપત્તિ આ વિકલ્પથી મુક્ત હોવાથી પરમપ્રલક્ષ કહેવાય છે.

આપ્રમાણે આ મુત્રથી સંવિતકા સમાપત્તિ તથા સમાધિનું પ્રતિપાદન કર્યું. એના વિશેષ અભ્યાસથી એ યોગીને ઉત્તરકાળે નિર્વિતકા સમાપત્તિ તથા સમાધિ થાય છે. તેનું હવે પ્રતિપાદન કરે છે.

સ્મૃતિપરિવૃત્તો સ્વરૂપનાત્યેવાડ્યર્થમાત્રનિર્માસા

નિર્વિતકા ॥ ૪૩ ॥

સૂત્રાર્થ—શબ્દસંજ્ઞાના જ્ઞાનથી ચતો સ્મૃતિની અપ્રતીતિ થયે, જે સ્વરૂપથી પણ મદિત થયેલાજેવી હોય છે, અને તેથી આલંબન કરેલા અર્થ માત્રનો જ નિર્માણન બાસ કરાવે છે તે સમાધિપ્રજ્ઞા નિર્વિતકા સમાપત્તિ કહેવાય છે.

આ સૂત્રથી સંવિતકાના દૃવકેષ નિર્વિતકાનું સ્વરૂપ યોગન ક-સ્મૃતિ છે. આ સમાધિપ્રજ્ઞા પણ સંવિતકાના વિવિધને જ આલંબન કરનાર હોવાથી સ્વપ્રકાશક જ છે. એનું મુખ્ય સ્વરૂપ તો મર્ષમાત્રાનેશ-સા એ જ છે અને એની ઉચ્ચતિમારે પ્રથમનાં એ પદો છે.

• સ્મૃતિમરેત્વજ્ઞે—સ્મૃતિની પરિવૃત્તિ થયે. સ્મૃતિ એટલે શબ્દના સંકેતનું સ્મરણ. એટલે અમુક શબ્દ અમુક અર્થમાં સંકેતિત થ-

યો છે એ ચિન્તન. શબ્દને ખાટે એવો નિયમ છે કે જે શબ્દ જે અર્થમાં સંકેતિત કરાયો હોય છે તે જ અર્થનો તે વાચક ધર્મ શકે છે. જેમ કે માથે શબ્દ એવ્યક્તિમાં અથવા તે ગોત્રજન તમાં સંકેતિત કરાયો છે; તેથી એ શબ્દ એ જ અર્થનો વાચક થાય છે, અને અન્ય મદિ, પાદિનો નથી થયો. સંકેતખાટે કંટલાકનું. એવું માનવું છે કે ઈશ્વરે કહ્યું એ જ સંકેત છે, એટલે અમુક શબ્દ અમુક અર્થનું બોધન કરે એ પ્રકારની આદિકતા ધીમ્શિરની મંચર એ જ સંકેત છે. અન્ય કંટલાકો તે તે શબ્દનો પ્રયોગ કરનાર લોકોની ધૃષ્ટિ એ જ સંકેતનો અર્થ કરે છે. અને રીને પણ એ સંકેતનું જ માણસને જ્ઞાન હોય છે તે જ તે શબ્દનો અર્થ સમજી શકે છે. એ સંકેતનું પ્રથમ જ્ઞાન થાય છે આ રે જ શબ્દબોધ થાય છે. એ જ્ઞાનથી ઉત્પન્ન એ સંકેતની રચ્ચિ થાય છે, એટલે એક વાર એ સંકેતનું જ્ઞાન જેને હોય છે તે માણસને જ્ઞાને તે શબ્દ પડે છે ત્યારે અથવા તે એ શબ્દનો વ્યવ્ય જો, પદાર્થ તે જુએ છે ત્યારે તે માણસને તે સંકેતનું રચ્ચિ થાય છે. એ રચ્ચિની પરિશુદ્ધિ એટલે અબાન અથવા વિષદ્ધ જવું તે. તેથી સ્મૃતિપરિશુદ્ધિ એટલે સંકેતની રચ્ચિ જતી રહે છે સ્થાયી.

આ પદ્યો નિર્વિલકા સમાપત્તિમાં અર્થનો શબ્દસાથે વિકલ્પ નથી એ પ્રતિપાદન કરવું છે. સાં ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે શબ્દસંકેતનું જ્ઞાન હોય ત્યારે જ તેની રચ્ચિ ધર્મ શબ્દબોધ થાય છે એટલે શબ્દસંકેતની રચ્ચિ શબ્દબોધપ્રતિ કરવું છે. તેથી શબ્દે પ્રમાણથી ધર્મેણું જ્ઞાન સંકેતરચ્ચિમૂલક છે. સંકેત અર્થજ્ઞને શબ્દના પરસ્પરાધ્યાસરૂપ છે. કોઈમાં અમરા નિર્જરા દેવા; છતાંદિ ચરણમાં દેવ પદાર્થના વાચક શબ્દ કહ્યા છે. તેમાં અમરા એટલે દેવ, એ પ્રમાણે કહ્યું છે, તેથી એ પદ્યો અમર શબ્દ તંયા તદ્વાચ્ય અર્થનું અભિન્નરૂપે જ મંદલુ થાય છે તેમ જ અન્ય શબ્દખાટે. તેથી સંકેત શબ્દ તંયા અર્થના પરસ્પરાધ્યાસરૂપ છે; અને તેથી એ સંકેતનું જ્ઞાન વિકલ્પયુક્ત છે. જ્ઞાન વિકલ્પયુક્ત હોવાથી તેથી થતી સંકેતની રચ્ચિ એ પણ વિકલ્પયુક્ત જ છે, અને એ રચ્ચિમૂલક શબ્દબોધ હોવાથી શબ્દબોધ પણ વિકલ્પયુક્ત છે. અતુમાન. પણ શબ્દબોધપૂર્વકે જ થાય છે તેથી અતુમાન પણ વિકલ્પયુક્ત જ છે. આ પ્રમાણે શબ્દબોધરૂપ અવલુ તથા અતુમાનરૂપ અથવા કારણરૂપ મનન વિકલ્પયુક્ત છે એટલે કે શબ્દસાથે અભિન્નરૂપે વિકલ્પિત પદાર્થને જ વિષય કરનાર છે. એ મનનથી પ્ધાન અથવા નિદિધ્યાસન થાય છે અને નિદિધ્યાસનથી પ્રા-

યમિક સમાધિ થાયછે તેથી મનનાં અનુરૂપ થયેલા વિકલ્પની તન્મૂલક ધ્યાન તથા પ્રાથમિક નભાધિમાં પણ અનુરૂપિત થાયછે તેથી પ્રાથમિક સમાધિ વિકલ્પયુક્ત બનેલી અવિતર્ક છે અને એ સમાધિમાં જે સમાપત્તિ થાયછે તે પણ વિકલ્પાસથી મુક્ત હોવાથી અવિતર્ક છે. એ બેનું પૂર્વ સૂત્રમાં પ્રતિવાદન કર્યું છે. આ પ્રક્રિયા ઉપરથી એ સ્પષ્ટ દેખાય છે કે સમાધિપ્રણામાં જે વિકલ્પની અનુરૂપિત આવેછે તે મંકેતની સ્મૃતિથી આવેજે તેથી સચિત્કાં સમાપત્તિને પામેલું ચિત્ત જ્યારે વિશેષ અભ્યાસથી અમાધિપ્રણામાં આરૂઢ થયેલા અર્થમાત્રને વિશે વિશેષ આદરવાળું થાય છે ત્યારે તે સાધકને એ અર્થમાં કયો શબ્દ મંકેતિત થયો છે તે જ્ઞાન રહેલું નથી, અર્થાત્ મંકેતસ્મૃતિ વિલક્ષ્ય બન્ય છે. એ મંકેતસ્મૃતિના વિલક્ષ્ય બનવાથી તન્મૂલક વિકલ્પની અનુરૂપિતને ભેદ થાયછે. તેથી એ સ્પષ્ટ દેખાય છે કે સચિત્કાંતી હિતગ્રહણે થતી અમાપત્તિમાં અર્થનો શબ્દસાથે વિકલ્પ નથી. આ અર્થ આ પદથી સૂચ્યો છે.

સ્વસ્પન્નતા દ્વ—એટલે જાણે સ્વરૂપથી શૂન્ય હોય તેવી. આ વિશેષણ સમાપત્તિષ્ઠ સમાધિપ્રણાલિ છે. એ પ્રણા જ્યારે પોતાના સ્વરૂપથી રહિતવત્ થાયછે ત્યારે, એ આ પદોનો અર્થ છે. પ્રણા એટલે જ્ઞાન મહાચરણ ઇતિ (એ ઇતિનું સ્વરૂપ મહણ છે.) એ મહણાત્મક પોતાનું સ્વરૂપ વિવિધમાન છતાં પણ સ્ફુટ રીતે જ્યારે નથી રહેલું ત્યારે એ સ્વરૂપ ત્વજનપ્રાપ્ત થયું કહેવું થાય છે. તેથી આ પદથી એ કહ્યું કે જ્યારે વિશેષ અભ્યાસનાં જગથી ધ્યેય અર્થમાત્રમા જ વિશેષ આદરવાળું થયેનું ચિત્ત પોતાના મહણ સ્વરૂપથી પણ ઘણું અજો રહિત થાયછે ત્યારે અવ માતતે—આ પદાર્થ જામે છે એ પ્રકારે જ્ઞાન રહેલું નથી, પણ વૃત્તિ કેવળ ધ્યેયાકાર ધમતે રહે છે. તેથી પ્રણાનું પ્રણાત્વ નહિવત્ થયેનું હોવાથી અર્થનો જ્ઞાનસાથે અભેદ જામનો નથી. અર્થાત્ આ પદથી જ્ઞાનમાયેના અર્થનો વિકલ્પથી આ સમાપત્તિ રહિત છે એ સૂચ્યું છે તેવનું એ નો સિદ્ધ જ છે કે પ્રણાષ્ઠ વૃત્તિ હોય છે તેથી એમાં સર્વ જ્ઞાનનો નિરોધ નથી.

આ પ્રમાણે શબ્દતથા જ્ઞાન બંને અર્થોનો વિકલ્પ જનો રહેલો ત્યારે કેવળ અર્થજ દેખાયા કરેછે. તે જગત્ત્વના અર્થમાત્રને માત્રા-પદ છે. અર્થો એટલે સમાધિપ્રણામાં આરૂઢ થયેલા અર્થમાત્રનો જ નિરોધ જામ નોડીને થાયછે. આજ પદથી શબ્દસ્મૃતિ તથા વૃત્તિનું સ્ફુટસ્વરૂપ એ બેની વ્યવસ્થિત બોધન કરી છે.

આ સૂત્રથી એ સ્વરૂપ દેહાતન કરચું છે કે જો સ્વરૂપવિષયક સમાધિમ-
તામાં, સવિતર્કસમાપતિના વિશેષ અવધાસે કરીને, અર્થમાત્રમાં આ-
દરવાળું ચિત્ત યાયછે તથા જેય થતા અર્થનો વાચક શબ્દ, તથા
વૃત્તિબનેની ક્રમેક્રમે અપ્રતીતિ યાયછે અને કેવળ અર્થમાત્ર જેયરૂપે
સ્થિત થઈ રહેછે તે સમાધિપ્રદાનિર્વિવર્તક કહેવાય છે. એ સમાધિનું
યથાર્થ સ્વરૂપ વાંચવા વા સાંભળવાથી યથાર્થ રીતે સમજાતું નથી
પણ જોમ જોખ તથા શર્કરાના માધુર્યનો બેદ સ્વાનુભવથી જ યથાર્થ-
રીતે સ્પષ્ટ થાય છે તેમ આ પદ પોતાના અનુભવથી જ
યથાર્થરીતે સમજાયછે. આ સૂત્રથી તે માત્ર એ સ્થિતિનો લક્ષ
જ કરાવ્યો છે.

એ નિર્વિવર્તક સમાપતિમાં સવિતર્ક સમાપતિનો વિકલ્પાંશ જ-
તો રહેલો હોવાથી પૂર્વની અપેક્ષાથી એ પરપ્રત્યક્ષ કહેવાયછે. આ
પ્રસંગમાં એ શંકા થાયછે કે એ પરપ્રત્યક્ષરૂપ નિર્વિવર્તકનો વિષય-
જેય-ક્રૂ થાયછે ? અવયવો કે અવયવી ? એટલે શાલિગ્રામાદિ ધ્યે-
ય લક્ષ ભાવના કરી દોષ તો એ ભાવનાની સિદ્ધિથી બ્યારે આ
નિર્વિવર્તક સમાધિ તથા સાક્ષાત્કાર થાયછે ત્યારે તેમાં શાલિગ્રામમાં
કારણરૂપે અનુગત અણુઓ વગેરે અવયવો બાસેછે કે એ શાલિ-
ગ્રામરૂપ અવયવી બાસેછે ? ત્યાં જો સ્પૃશ વિષયના પાંચ મદાશ્રુત-
ના અણુપર્વન્તના અવયવો અથવા તો તેના પણ કારણશ્રુત પંચ
તન્માત્રાદિ અવયવો બાસતા દોષ તો એ સમાધિ તથા સમાપતિ
શુદ્ધમ વસ્તુવિષયક દોષાથી આમજ કહેવામાં આવતી નિર્વિચાર
માપતિથી ભિન્ન નથી, અર્થાત્ એકરૂપ જ છે એમ કહે. કમકે નિર્વિ-
ચાર સમાપતિમાં પણ એ જ શુદ્ધમ વિષયો બાસે છે. અને બને,
એક સિદ્ધ થવાથી આ નિર્વિવર્તકનો બિન્નરૂપે ઉપન્યાસ કરવો બ્ય-
ર્થ છે. તેમ જ જો અવયવી એ સમાપતિમાં જેય થતો દોષ તો તે
તો કલ્પિત છે. અને તેથી આ કલ્પિતવિષયક સમાપતિ દોષાથી
એમાં પણ મિથ્યાજ્ઞાનનો અસ રહેવાનો, તેથી એ પરમતત્ત્વ નદિ
કહેવાય. આ શંકાનું મમાધાન આ પ્રમાણે છે. આ મમાપતિમાં
અસ્વરો વિષય થતા નથી, પણ માત્ર અસ્વરો વિષય થાય છે.
તેથી નિર્વિચાર સમાપતિથી આનો પૂમરૂપે નિર્દેશ કરવો છે ને
અસંગત નથી તેમ જ અસ્વરવી કલ્પિત નથી કે જેથી આ મમાપ-
તિમાં મિથ્યાજ્ઞાનની અનુવૃત્તિ થવાથી એ પરમતત્ત્વ નદિ કહેવાય
ને અપ્રતી કલ્પિત દોષ અર્થાત્ અવયવોથી બિન્ન નદિ દોષ તો

અવયવરૂપ પરમાણુઓ નાના હોવાથી ગ્રાપ, ઘટવગેરે એકબુદ્ધિ, એ વિશે નહિ થતી જોઇએ. પણ તેમ તો નહિ. સર્વને નાના બુદ્ધિ નહિ થતાં એકબુદ્ધિ જ થાય છે, તેથી કેવલ અવયવોરૂપ અવયવી નથી. તેમ જ અવયવી અવયવોથી કેવલ બિન્ન વસ્તુ પણ નથી કે જેથી આ શાસ્ત્રસંમત સત્કાર્યવાદનો ભંગ થવા પ્રસંગ આવે. અવયવી એટલે અવયવોનો સંઘાત વા અમુકઆકૃતિવિશિષ્ટ અવયવો; અર્થાત્ એકબુદ્ધિને ઉત્પન્ન કરનાર દૃશ્ય અવયવી અવયવોના સંયોગથી થયેલો અવયવોના પરિણામવિશેષરૂપ છે. આમ છે તેથી જો સુવર્ણ કેપૂરરૂપ થયું એવી અસાધિત પ્રતીતિ સર્વને થાય છે. (એ અવયવી જો અવયવોથી કેવલ પૃથક્ નથી પણ અવયવોના ધર્મરૂપ છે તથા પોતાની ઉત્પત્તિપૂર્વે અવયવોમા તિરોબાવ પામી રહે છે. જ્યારે અવયવોના અમુક પ્રકારે સંયોગચિત્રાગ થાય છે ત્યારે માત્ર આવિર્ભાવને પામે છે. આ આવિર્ભાવ એ જ અવયવીની ઉત્પત્તિ છે, અને તિરોબાવ એ જ એનો નાશ વા લય છે. તેથી અવયવીને મિથ્યા ન માનવાથી સત્કાર્યવાદની વેશ પણ હાનિ થતી નથી એ સ્પષ્ટ છે.) આ સર્વથી એ સિદ્ધ થાય છે કે એક હોવાથી એકબુદ્ધિને ઉત્પન્ન કરનાર, નાનો વા મોટો એ રૂપે પ્રતીત થતો, મિથ્યાના આશ્રયરૂપ અકર્ષિત જો, ઘટાદિ અવયવી આ પ્રણાનો વિષય હોવાથી આ પ્રણ પરપ્રત્યક્ષ છે ^૧

આ પ્રણાનો વિષય નિર્ણયિત થયો તેથી એ હવે સ્પષ્ટ સમજાશે કે, જ્યારે ઇન્દ્ર, ચંદ્ર, સૂર્ય, વિદ્યુત્ વગેરેનો બાવનાથી સાક્ષાત્કાર કરવામાં આવે છે, ત્યારે એ સાક્ષાત્કારમાં એ સ્થૂળ પદાર્થોના જ અરોપ વિશેષની તે યોગીને હસ્તાભગવત્ પ્રત્યક્ષ પ્રતીતિ થાય છે. પણ તેટલાથી જ પ્રકૃતિ વા મહત્ત્વ વગેરેનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન થતું નથી. એ જ્ઞાનમાં તો સૂક્ષ્મવિષયક સંપ્રણાત્ યોગ અવશ્ય કરવો પડે છે.

આ સમાપત્તિના ક્ષણના વિષયમાં એ પ્રશ્ન થાય છે કે, એ સમા-

૧. આદિ એ કહેવું જોઇએ કે આવી રીતે અવયવી પ્રત્યક્ષ થયો ત્યારે પછી એ અવયવી પર વૃત્તિ જોડી નિરોધનત્વ રાખવામાં આવે છે નો પછી ઉત્તરકાળે એના અવયવોની પ્રતીતિ થાય છે. આમ હોવાથી સ્થૂળ વિષયમાં સંયમની નિહિ પડે. સૂક્ષ્મની સિદ્ધિ થાય છે એ દેહવામાં વિરોધ નથી આવતો.

પત્તિ બસે અકલ્પિત અનુવાને વિષય કરનાર હોવાથી પરમલક્ષણ હો-
તો પણ એનું કશું દેવ નથી. કેમકે એ સમાપત્તિથી જે સ્થૂળ વિ-
ષયનું જ્ઞાન થાય છે તે સ્થૂળ વિષયનું જ્ઞાન લૌકિક પ્રત્યક્ષ, અનુમાન
વા આગમ; પ્રમાણથી પણ યદ્યપિ શકે છે, તો પછી અનેક કટ્ટ કરી
આ સમાપત્તિને પ્રાપ્તિથી પણ શું વિશેષતા છે? એનો ઉત્તર આ
પ્રમાણે પ્રથમ તો એ સમાપત્તિ જ શ્રુતિ તથા સ્મૃતિ વગેરેનું ખીજ છે કા-
રણકે જે ઉપદેશ સંશયવિષયવરદિત અર્થનો આદ્યમારણરૂપ ઉપદે-
શ કરી શકે તે ઉપદેશને તે પદાર્થના અશેષવિશેષનો સાક્ષાત્કાર
દે હોવો જ જોઈએ. એ તેવો સાક્ષાત્કાર નહિ હોય તો તે વિષય-
નો ઉપદેશ કરવામાં અનેક પ્રસંગે સંશય તથા વિષય આપવાના,
જેમ દાસ કોઈ માણસે અમેરિકા નહિ જોયું હોય છતાં પોતાની ક-
ષ્પનામાત્રથી તેનું પર્ણન કરવા માટે તો તેમાં ધણે સ્થળે વિપરીત
કથન થવાનું. પણ જે માણસથી સંશયવિષયથી રદિતપણે ઉપદેશ થા-
ય છે તે માણસે એ દેશને પ્રત્યક્ષ જ જોવો જોઈએ છે. તે જ પ્રમાણે લૌ-
કિક પ્રત્યક્ષથી ન જાણતાં ઇન્દ્રાદિ દેવતાઓવગેરેનાં સ્વરૂપનું જેમણે
પ્રથમ મથારિયત વર્ણન કર્યું તેમણે તો એ પદાર્થનો સાક્ષાત્કાર ક-
રેલો હોવો જ જોઈએ. તેથી શ્રુતિના પ્રણેતા સર્વથા ઈશ્વરને પણ
એ સર્વની કરકંડણવત્ પ્રત્યક્ષ પ્રતીતિ હોવી જોઈએ. અને એ
સાક્ષાત્કારથી જાણ્યેલા વિષયનું નિરૂપણ કરનાર શ્રુતિ છે તેથી શ્રુ-
તિનું આ સમાપત્તિ જ ખીજ છે. સ્મૃતિ શ્રુતિમૂલક હોવાથી એ-
નું પણ આ સમાપત્તિ જ ખીજ છે.

અન્ય રીતે જોતાં દરેક સ્થૂળ પદાર્થમાં અસંખ્ય વિશેષો હોય છે. એ
સર્વનું નિરૂપણ કરવું શબ્દની શક્તિથી બહાર છે. શુદ્ધ તથા શકેરાના મા-
ધુર્યના બેદનું અથવા તો એ બંનેના માધુર્યનું સામ્યને તદ્દત્ પ્રતીતિ
થાય એનું નિરૂપણ કદાપિ થતું નથી, એ આપણે જાણીએ છીએ.
આ પ્રમાણે આ લૌકિકમાં જે કષ્પરૂપાદિ પદાર્થનો સમ્મતીય પણ દોષ
પદાર્થ દેખાતો નથી તેવા અદ્દહગ્નતીય પદાર્થનું નિરૂપણ શબ્દશક્તિ-
થી બહાર હોવાથી તેને દસ્તામલકવત્ જાણનાર સર્વથા ઈશ્વરે પણ આ-
પણને તદ્દત્ જ્ઞાન થાય એવાં રીતે શ્રુતિ વગેરેમાં પ્રતિપાદન કર્યું નથી.
આ સમાપત્તિથી તો એ સર્વ પદાર્થનો સાક્ષાત્કાર જ થાય છે. તેથી આ
સમાપત્તિથી સ્થૂળવિષયનું અશેષવિશેષની પ્રત્યક્ષ પ્રતીતિ થવી હોવાથી
શ્રુતિસ્મૃતિવગેરેથી પણ આ અધિક જ્ઞાન આપનાર છે, એ સિદ્ધ છે;
અને તેથી સાર્વક છે, અર્થાત્ એ પ્રજા પણ સ્વતંત્રત્રયવિષયક હો-

વાથી એક સ્વતંત્ર પ્રમાણરૂપ છે એ નિશ્ચય થાય છે આ રીતે આ સાર્યક છે એટલું જ નહિ પણ સૂક્ષ્મવિભાજન સમાપત્તિના સાધનરૂપ હોવાથી પણ આદરણીય છે

આ પ્રમાણે સૂક્ષ્મ વિષયમાં થતી સમાપત્તિના બે વિભાગનું આ બે સૂત્રોથી પ્રતિપાદન કર્યું ત્યાં સમાપત્તિનું પ્રતિપાદન તો પૂર્વે થઈ ગયેલું છે તેથી આ સૂત્રોથી તે માત્ર એના બે વિભાગનું જ પ્રતિપાદન હેતુ ઉચિત છે હવે સૂક્ષ્મવિભાજન સમાપત્તિના બે વિભાગ તથા તેની તાત્ત્વિકી સજ્ઞા કથન કરવા કહે છે કે—

एतयैव सविचारा निर्विचारा च सूक्ष्मविषया

व्याख्याता ॥ ૪૪ ॥

સૂત્રાર્થઃ—આ સૂક્ષ્મવિષયક સમાપત્તિના બ્યાખ્યાનથી સૂક્ષ્મ વિષયક સવિચારા અને નિર્વિચારા સમાપત્તિનું પણ બ્યાખ્યાન થયેલું સમજવું

સૂત્રનો અન્વય આ પ્રમાણે છે—સૂક્ષ્મવિષયક સવિચારા નિર્વિચારા ચ એતયૈવ વ્યાખ્યાતા

સૂક્ષ્મવિષયક—એટલે સૂક્ષ્મ અથને વિભાજન કરનારી ત્યાં સૂક્ષ્મ પરતુમાં કયા કયા વિદ્યોનું મહત્ત્વ કરવું ઉચિત છે તે વિચારીએ ત્યાં બે સ્વરૂપમાં કારણરૂપે અનુગત થોના પદાર્થો સૂક્ષ્મ બ્રહ્મ એ તો પાંચ જૂતના અણુઓ તન્માના ગમેરેનું મહત્ત્વ થાય છે પણ સૂક્ષ્મ નું શાસ્ત્રીય લક્ષણ મધ્યે તો તેમાં અણુઓનું મહત્ત્વ કરવું ઉચિત નથી સૌક્યમનુ લક્ષણ એ કરનામાં આવે છે કે તત્ત્વાત્તરપ્રકૃતિવન્મૂલત્વમ્ જે નાર્ય અન્ય ભિન્ન તત્ત્વનું ઉપાત્ત કારણ હોય તે પદાર્થ તે કાર્યની બોધાથી સૂક્ષ્મ છે આ પ્રમાણે પાંચ જૂતના અણુઓ મધ્યે મોઝાદિ પદાર્થના ઉપાત્ત મહત્ત્વ છે તથાપિ મોઝાદિ તથા અણુઓમાં ઇન્દ્રિયમાલતા ગમેરે સરખા હોવાથી એ ભિન્ન તત્ત્વો નથી તેથી એ અણુઓ પ્રકૃતિરૂપ છતાં પણ ભિન્ન તત્ત્વના પ્રકૃતિરૂપ નહિ હોવાથી સૂક્ષ્મ પદાર્થના વર્ગમાં આવના નથી યોગસિદ્ધાન્તમાં આઠ જ પદાર્થો પ્રકૃતિ માન્યા છે તેઓ ઉપરના બક્ષણ પ્રમાણે એ આઠનું જ સૂક્ષ્મમાં મહત્ત્વ થાય છે સાખ્યમૈત્રુદી-માં એ છે કે—મૂઝપ્રકૃતિરેવકલે મદદાયા પ્રકૃતિરિત્યત્ત્વમ્ સત્ત્વમ્ વા દશકલ્પુ નિરુદ્ધા - પ્રકૃતિર્ન જ્ઞાત મુહ્ય ॥ પ્રમાણ, માયા વગેરે શબ્દ

થી વાચ્ય થતી મૂળ પ્રકૃતિ કોઈની પણ વિકૃતિ નથી પણ સર્વના પ્રકૃતિરૂપ (ભિન્ન ભિન્ન તત્ત્વોના ઉપાદાન કારણરૂપ) છે; મહત્, અહંકાર, અને પાંચ તન્માત્રા મૂળ પ્રકૃતિના વિકારરૂપ છે તેમ જ અન્ય વિકૃતિના પ્રકૃતિરૂપ છે; એ શિવાય જડ પદાર્થમાંથી બાકી, ૨૦ હેલાં ૧૬ તત્ત્વો કેવળ વિકૃતિરૂપ છે. અજડ પુરુષ કોઈની પ્રકૃતિ (ચો-તાગી ભિન્ન તત્ત્વનું પરિણામી ઉપાદાન) નથી તેમ જ કોઈની વિકૃતિ પણ નથી. આથી જો પ્રકૃતિને જ સૂક્ષ્મ લઈએ તો માત્ર આઠ પદાર્થો જ સૂક્ષ્મમાં આવી શકે છે.

એ સૂક્ષ્મ વિષયની બાવના પ્રથમ તો થતી જ નથી. પણ જ્યારે એના સાક્ષાતકાર્ણરૂપ સ્થૂળ પદાર્થનો સાક્ષાત્કાર થાય છે ત્યારે પછી તે સ્થૂળ પદાર્થ એક પ્રકારે દ્રવીભાવ પામીને દોષ એમ બાવના કરાય છે. અને એ સ્થૂળ પદાર્થના દ્રવીભાવથી એ સ્થૂળનાં કારણરૂપે અનુગત થયેલા તન્માત્રાવગેરે સૂક્ષ્મ દ્રવ્યો બુદ્ધિમાં આરદ થાય છે, અર્થાત્ એ સૂક્ષ્મ દ્રવ્યવિષે બાવના કરાય છે. એ બાવના જ્યારે અતિપરિપક્વ થાય છે ત્યારે તે સૂક્ષ્મ વિષયની દક્ષતામગ્નતા પ્રત્યક્ષ પ્રતીતિ થાય છે. એ સાક્ષાત્કારમાં સૂક્ષ્મ પદાર્થ કેવળ થયેલો હોય છે તેથી એ સાક્ષાત્કારરૂપ સમાપત્તિ સૂક્ષ્મવિષયના કહેવાય છે. તે અવાતર બેઠી જો પ્રકારની છે. (૧) સવિચારા અને (૨) નિર્વિચારા.

સવિચારા નિર્વિચારા જ=સવિચારા અને નિર્વિચારા. ત્યાં જીર્ણ, અથ વગેરે દેશ, વર્તમાનાદિ કાલ તથા નિમિત્તરૂપ વિરોધગ્રાથી વિશિષ્ટ થયેલો સૂક્ષ્મ પદાર્થ જ્યારે સમાધિ પ્રજ્ઞામાં બાસે છે ત્યારે અર્થાત્ જે સમાધિપ્રજ્ઞામાં સૂક્ષ્મ અર્થ માત્ર બાસતો નથી પણ દેશ, કાલાદિસંદિત બાસે છે) તે સમાધિપ્રજ્ઞા સવિચારા કહેવાય છે (નિમિત્ત બેઠે સમાધિપ્રજ્ઞામાં આરદ જે વિષય દોષ તેનું ઉપાદાન કારણ, અથવા સંપૂર્ણ પ્રકૃતિ પુરુષને માટે પરિણામને પામેલી દોષગ્રાથી તે વિષયથી સિદ્ધ થતો પુરુષનો અર્થ.) તાત્પર્ય કે જ્યારે સમાધિપ્રજ્ઞામાં કેવળ અર્થ માત્ર જ બાસમાન થતાં તે અર્થની માથે તે અમુક દેશમાં છે, વર્તમાન અવસ્થામાં છે કે અતીત અવસ્થામાં છે, તેનું અમુક ઉપાદાન કારણ છે અથવા તે અમુક પુરુષાર્થને માટે પરિણામ પામ્યો છે એ સર્વનું પણ બાલ દોષ છે ત્યારે તે સૂક્ષ્મવિષયક સાક્ષાત્કાર સવિચારા સમાપત્તિ કહેવાય છે તથા તે સાક્ષાત્કાર જે સમાધિ બા વિરોધરૂપ યોગનું ૧૯ છે તે સવિચારસંપ્રજ્ઞાતયોગ

કહેવાય છે. એ સમાધિ તથા સમાધિપ્રણાના વિશેષ અભ્યાસથી જ્યાં-
 રે અર્થમાત્રવિશે વિશેષ આદરવાળું થયેલું ચિત્ત, દેશ્ય કાલાદિની ચિં-
 તાથી રહિત થઈ શુદ્ધ અર્થમાત્રના આકારવાળું થઈ રહે છે તથા
 શ્રીનૃપુરુષને તે શુદ્ધ અર્થમાત્ર બામે છે અને જ્ઞાત્રિ પશુ પોતાના
 મનસ્વસ્વરૂપથી રહિતવત્ થાય છે, ત્યારે એ સૂક્ષ્મ વસ્તુને જોય કર-
 નાર સાક્ષાત્કાર નિર્વિચારા સમાપત્તિ કહેવાય છે, તથા એ પ્રણા
 જેતું ૬૫ છે તે સમાધિ વા નિરોધરૂપ યોગ નિર્વિચારસપ્રણાતયો-
 ગ કહેવાય છે.

एतयैव व्याख्याता—એટલે સચિતકાં અને નિર્ચિતકાં ૬૫ સ્થૂળ-
 વિષયક સમાપત્તિના વ્યાખ્યાનથી જ વ્યાખ્યાત થયા છે. આ પદ્યથી
 મૂત્રકારે એ કથું કે મચિતકાંના વ્યાખ્યાનથી મવિચારાનું વ્યાખ્યાન
 થયેલું જાણવું તથા નિર્ચિતકાંના વ્યાખ્યાનથી નિર્વિચારાનું વ્યાખ્યા-
 ન થયેલું જાણવું. ત્યાં નિર્ચિતકાં અને નિર્વિચારાનું મામ્ય એ છે કે
 બંનેમાં શુદ્ધ અર્થમાત્ર બામમાત્ર થાય છે મચિતકાં અને સચિતકાં
 મામ્ય વાર્તિકકાર અને વાચસ્પતિમિત્ર આ પ્રમાણે લે છે, વાર્તિકકા-
 ર એમ કહે છે કે જેમ સચિતકાંમાં શુદ્ધ અર્થ માત્ર બાસનેા નથી
 પણ શબ્દ તથા જ્ઞાનસાધે વિકલિપત અર્થ બાસે તે જેમ આ મવિચારા
 રમાં પણ શુદ્ધ અર્થ બાસનેા નથી પણ દેહ, કાલાદિથી વિશિષ્ટ અ
 થ બાસે છે વાચસ્પતિમિત્ર એમ કહે છે કે સચિતકાંમાં સમાપત્તિ પણ
 આગમાદિથી થાય છે અર્થાત્ એ પણ આ અર્થનેા વાચક અમુક શબ્દ
 છે એ પ્રમાણે સંકેતરૂપિતમદિત જ હોય છે તેથી એ સમાપત્તિમાં
 પણ શબ્દ, તથા જ્ઞાનસાધે અર્થનેા વિકલ્પ દોષ છે તેથી આ પ-
 લ્લુ વિકલ્પથી મંત્રીય હોવાથી સચિતકાંને સમાન છે

આપ્રમાણે આ મૂત્રથી મૂક્ષમરિયત્વક સમાધિ તથા સમાધિપ્ર-
 ણાનું વ્યાખ્યાન કર્યું. ત્યાં સૂક્ષ્મ વિષયો જ્યાંનિના લેવા એ જિજ્ઞા-
 સા થાય છે તેને નિરૂત કરવા કહે છે કે—

सूक्ष्मविषयत्वं चालिंगपर्यवसानम् ॥ ૪૫ ॥

સૂત્રાર્થ—મૂક્ષમરિયત્વતાનો અવધિ પ્રકૃતિના છે

મૂક્ષમરિયત્વત્વ—મૂક્ષમરિયત્વ મૂક્ષમરિયત્વ—સૂક્ષ્મ એ વિ-
 ૫૫ તાત્પર્યને પાળું, એટલે મૂક્ષમ વિષયપાલુ

ચાલિંગપર્યવસાનમ્—અલિંગમં અવધિ પામનાર અલિંગ એટલે
 પ્રથમ અથવા પ્રકૃત અલિંગ એટલે લિંગ નહિ ને અથવા લિંગ-
 થી રહિત. લિંગ એટલે ૫૫ પામનાર અથવા તો યાપકચિદ્દુ ત્યાં

યોગસાધનામાં, પ્રકૃતિ મૂલ કારણ છે તથા કોઈનું પણ કાર્ય નથી એનો અભ્યુપગમ કરવો છે તેથી પ્રકૃતિ કાર્ય નહિ હોવાથી કોઈમાં પણ લય પામતી નથી. અને અન્ય સર્વે જડ તત્ત્વો પ્રકૃતિમાં લય પામે છે. તેથી અલિંગથી પ્રકૃતિ એ જ અર્થ આવે છે. તેમ જ જે કાર્ય હોય તે કારણનું સાપક થાય છે જેમકે ધૂમ કાર્ય હોવાથી અગ્નિને સાપક છે. પ્રકૃતિ કોઈનું પણ કાર્ય નથી તેથી કોઈનું સાપક નથી. તેથી પણ અલિંગથી પ્રકૃતિ એ જ અર્થ આવે છે.

આ સૂત્રથી એ કહ્યું કે સૂક્ષ્મ વિષયતાનો અવધિ પ્રકૃતિમાં છે. અર્થાત્ સર્વથી સૂક્ષ્મ પ્રકૃતિ છે. ત્યાં સૂક્ષ્મતાનો ક્રમ આપ્રમાણે છે. સ્થૂળ પદાર્થોની કાષ્ઠા પાંચ પ્રકારના પરમાણુસુધી લઈ ચકાય છે તેમાં જે પાર્થિવ અણુઓ છે તે જડપરમાણુવિશિષ્ટ ગંધતન્માત્રામાંથી ઉત્પન્ન થાય છે તેથી પાર્થિવ અણુઓ કરતાં ગંધતન્માત્રા સૂક્ષ્મ છે. મધ્ય પાર્થિવ અણુનું જડપરમાણુ ઉપાદાન કારણ છે તેથી તે અણુમાં પણ ગંધતન્માત્રાની માફક સૂક્ષ્મત્વ પ્રાપ્ત થાય છે તોપણ ગંધતન્માત્રા પ્રધાન છે તથા જડપરમાણુઓ પ્રકૃતિરૂપ નથી પણ માત્ર પાર્થિવ અણુનાં આધારકારણ છે તેથી ગંધતન્માત્રાને જ અત્ર સૂક્ષ્મ કહી છે. એ જ પ્રમાણે જલના અણુઓ તેજના અણુથી વિશિષ્ટ રસતન્માત્રાનું જ કાર્ય છે તેથી એ પરમાણુ કરતાં રસતન્માત્રા સૂક્ષ્મ છે. એ જ પ્રમાણે તેજના અણુથી રૂપતન્માત્રા, વાયુના અણુથી સ્પર્શતન્માત્રા અને આકાશના અણુથી શબ્દતન્માત્રા સૂક્ષ્મ છે. એ પાંચ તન્માત્રાથી પણ તેનું ઉપાદાન કારણ અહંકાર સૂક્ષ્મ છે. અહંકાર પણ લિંગમાત્રરૂપ મહત્તત્ત્વથી ઉત્પન્ન થયેલો છે તેથી અહંકારથી પણ લિંગમાત્રરૂપ મહત્તત્ત્વ સૂક્ષ્મ છે. એ મહત્તત્ત્વ પણ પ્રકૃતિ વા પ્રધાનમાંથી ઉત્પન્ન થયેલું હોવાથી એનાથી પણ પ્રકૃતિ સૂક્ષ્મ છે. પ્રકૃતિનું કોઈ પણ પરિણામી ઉપાદાન કારણ નહિ હોવાથી પ્રકૃતિથી કોઈ સૂક્ષ્મ નથી અર્થાત્ સૂક્ષ્મવિષયની કાઠ પ્રકૃતિ છે.

આ સ્થળે પ્રધાનને સાથી અધિક સૂક્ષ્મ તત્ત્વ કહ્યું અને શ્રુતિમાં એ અન્યક્તરૂપ પ્રધાનથી પુરુષને અધિક સૂક્ષ્મ કહ્યો છે છતાં વિરોધ નથી. કેમકે આ સ્થળે જે જેનું અન્તરિય કારણ હોય તે તેનાથી અધિક સૂક્ષ્મ છે એમ લીધું છે અર્થાત્ સૂક્ષ્મતાનો અન્તરિય કારણત્વ અર્થ લીધો છે. પુરુષ પદ્યપિ પ્રધાનથી અધિક સૂક્ષ્મ છે તથાપિ પ્રધાનનું પરિણામી ઉપાદાન કારણ નહિ હોવાથી પ્રધાનમાં અન્વય પામતો નથી અર્થાત્ પ્રધાનનું અન્તરિય કારણ નથી અને તેથી

આ સ્થળનાં સૂક્ષ્મ તત્ત્વોમાં આવતો નથી. તેથી સૂત્રમાં જે પ્રધાનને અંતિમ સૂક્ષ્મતત્ત્વ લીધું છે તે યુક્ત છે.

આ પ્રમાણે આ સૂત્રાથી સ્પૃશ્સૂક્ષ્મવિવેચક સમાપત્તિ તથા સમાધિના ચાર વિભાગ ખાડવા તથા સૂક્ષ્મ વિવેચનાં પ્રધાનપર્યંતનાં સમગ્ર તત્ત્વોનું અદ્યક્ષ થાય છે એ કહ્યું. તેથી એ શબ્દ પ્રાપ્ત થાય છે કે શ્રુતિસ્મૃતિથી પુરુષ નિર્વિશેષ ચિન્માત્ર છે એ જ્ઞાન થઈ શકે એમ છે તથા અદિ કહેલી સમાપત્તિથી પ્રકૃતિપર્યંતનાં સમગ્ર તત્ત્વો જડ, પરિણામી છે વગેરે અપરોક્ષાનુભવ થાય છે. તેથી આ સમાધિ તથા સમાપત્તિ સિદ્ધ થઈ એટલે તે યોગીને પુરુષ તથા પ્રકૃતિ વા શ્રુતિસત્ત્વના વિવેકનું જ્ઞાન થઈ જવાનું, અર્થાત્ વિવેકખ્યાતિનો ઉદય થવાનો, અને તેથી અવિદ્યા તથા તેના સંસ્કારોનો નાશ થઈ એ યોગી કૃતકૃલ થવાનો-અર્થાત્ આ સમાપત્તિ સિદ્ધ થઈ એટલે એને કશું કર્તવ્ય બાકી રહેવાનું નહિ. આ શબ્દ દ્વર કરવા કહે છે કે—

તા વય સર્વાજ સમાધિઃ ॥ ૪૬ ॥

સૂત્રાર્થઃ—આ સમાપત્તિ તથા સમાધિ સંખીજ સમાધિ જ છે એટલે અદિ પર્યંત પદોચ્ચવાથી બંધખીજનો નાશ થતો નથી^૧

તાઃ—ઉક્ત સમાપત્તિઓ.

અ—આ શબ્દનો યદપિ તાઃ પછી ઉચ્ચાર કર્યો છે તથાપિ સર્વાજઃ સમાધિઃ એવ એ પ્રમાણે સમાધિ શબ્દપછી એનું અદ્યક્ષ કરવું યોગ્ય છે; અર્થાત્ એ શબ્દ મિન્નકેમ છે મિન્નતમપાણુ જે અન્ય સ્થળે દોષરૂપ મનાય છે તે સૂત્રમાં તેમ મનાવું નથી કારણ કે સૂત્ર વિશ્વતોમુખ સર્વે સ્વીકાર્ય છે.

સર્વાજઃ—એટલે બીજસહિત. બીજ એટલે બંધના બીજરૂપ અવિદ્યા અથવા સંસ્કાર. તેથી સંખીજ એટલે બંધના બીજરૂપ અવિદ્યા વા સંસ્કારસહિત. સંખીજ શબ્દ આ શાસ્ત્રનો પારિભાષિક શબ્દ છે. આ અર્થ જૂના જૂના બ્યાખ્યાનમાં કેમ લેવાનો છે તે અધસ્તાત્ બતાવ્યું છે.

સમાધિઃ—એટલે સંપ્રજાતયોગ. યદપિ પૂર્વ સૂત્રોમાં ચાર પ્રકા-

૧ આ સૂત્રના અર્થમાં સર્વે બ્યાખ્યાને અનુકૂલ પડે તેવો આ સ્થલે ફેર કયો છે. આ સૂત્રનો યથાશ્રુત એવો અર્થ પણ થઈ શકે છે કે આ ચાર જ સંખીજ સમાધિ છે કેમકે અવિદ્યાનો નાશ એ ચારમાં થતો નથી.

રના યોગનું વર્ણન કર્યું છે તે નો સંપ્રજ્ઞાત યોગ કહેવાય. તથાપિ જે ચતુર્વિધ સમાપત્તિનું પ્રતિપાદન કર્યું છે તે તો એ યોગના ક્ષણિક છે. છતાં તેને પણ આં રચને સમાધિરૂપ સંપ્રજ્ઞાતયોગ કહેવા છે તે કાર્યકરણનો અભેદ લઈ કહેવા છે.

આ સૂત્રથી એ કહ્યું કે નિર્વિચારા સમાપત્તિ થાય, અર્થાત્ પ્રકૃતિમાં ભાવના કરવાથી પ્રકૃતિનો સાક્ષાત્કાર થાય તોપણ તેટલાંથી બંધબીજનો નાશ થતો નથી. તેથી જે પુરુષો પ્રકૃતિનો સાક્ષાત્કાર કરી બેસી રહે છે તેમના બંધબીજનો નાશ નહિ થયે તો હોવાથી તેમનાં ચિત્ત સાધિકાર રહે છે. તેથી તેમનો વર્તમાન દેહ છૂટી જાય છે ત્યારે બંધારમાં વધારે ફલને તેઓ પામે તો સામ્યાવસ્થાવાળા પ્રકૃતિમાં લીન થાય છે અર્થાત્ પ્રકૃતિતત્ત્વ થાય છે. તત્ત્વર્થ એ કે જેમ પ્રકૃતિ તથા બુદ્ધિસત્ત્વનો અપરોક્ષાનુભવ તેઓએ કર્યો તે જ પ્રમાણે પુરુષનો સાક્ષાત્કાર પણ અવસ્થ કરવો જોઈએ છે. પુરુષસંબંધી શબ્દજ્ઞાન ચાલતું નથી. જે શબ્દજ્ઞાનથી બંધબીજનો ક્ષય થતો હોત તો પછી જેમ કૃતિરચિતિ વગેરેથી પુરુષવિષયક જ્ઞાન થાય છે તેમ પ્રકૃતિ તથા બુદ્ધિસત્ત્વવિષયક જ્ઞાન પણ થાય છે. તો પછી નિર્વિચારા સમાપત્તિપર્યંત પણ જવાનું જરૂરનું નહિ કરે. તેથી એ જ કે આ સમાપત્તિને પામ્યા પછી પણ યોગીને કર્તવ્ય અવરોધ રહે છે. * નિ-

* આ સૂત્રનું વ્યાખ્યાન બિજ બિજ દીકાકારોએ અનેક રીતે કર્યું છે. દૃષ્ટાન્તરૂપે બેજાનૃતિમાં આ પ્રમાણે છે એ દીકાકાર કહે છે કે પૂર્વ સૂત્રમાં જે સ્થૂલસૂક્ષ્મવિષયક સમાપત્તિ કહી છે તે માત્ર આલંબિયક લેવી. અને એ સૂત્રમાં કહેલા ન્યાયથી મદલ્યવિષયક તથા અસ્મિતારૂપ બુદ્ધિસત્ત્વવિષયક સમાપત્તિના પણ સાક્ષર અને જાનંદમાત્મ, સાક્રસ્મિત અને અસ્મિતામાત્ર એમ બેજે વિભાગ પાડવા. એટલે સર્વ મળી આઠ પ્રકારની સમાપત્તિ થઈ. એ સર્વનો તા: ૫૮થી પરામર્શ થાય છે, એ સર્વ સખીજ છે કેમકે એમાં કોઈ કોઈ પણ આલંબન હોય છે. બીજનો અર્થ એ દીકાકાર આલંબન કરે છે.

મહિપ્રભાકર પણ આઠ વિભાગ કરી એ સર્વનો તા: ૫૮થી પરામર્શ કરે છે તથા કહે છે કે એ આઠ પ્રકારની સમાપત્તિઓમાં અવિદ્યા હોવાથી એ ગખીજ છે. અને તેમાં હોય નથી કેમકે સાસ્મિત સમાધિમાં પુરુષતત્ત્વ લીધું નથી.

પાર્તિકકાર તા: ૫૮થી મૂઢીનું, મદલ્ય અને આલંબિયક સર્વ સમાપ-

વિચારા સમાપત્તિની પ્રાપ્તિ કરવા પછી ગૃહીતૃવિષયક સમાપત્તિ થવાથી વિવેકખ્યાતિનો ઉદય થાયછે એવારે જ પ્રધાન કર્તવ્યનો અંત આવેછે.

આપખાણે આ સૂત્રથી આ સમાધિ તથા સમાપત્તિની પારિભાષિક સંજીવન મંજા કરી ત્યાં એ પ્રશ્ન થાય છે કે ત્યારે એ નિર્વિચાર સમાધિમુદીમાં વિવેકખ્યાતિ થતી નથી તથા બાંધખીજ રહે છે ત્યારે શું એ સમાધિ તથા સમાધિપ્રગા વિવેકખ્યાતિપ્રતિ કેવળ અર્થ છે ? એનો ઉત્તર એ કે ના, કેવળ અર્થ નથી. પણ પૂર્વોક્ત ચારમાં જે નિર્વિચારા સમાપત્તિ તેના અભ્યાસથી શુદ્ધિસત્ત્વ નિર્મલ થઈ પુરુષસાક્ષાત્કાર થાયછે, અર્થાત્ વિવેકખ્યાતિનો ઉદય થાયછે, એ દ્રવ્ય પ્રતિપાદન કરેછે.

નિર્વિચારવૈશારદ્યેઽધ્યાત્મપ્રસાદઃ ॥ ૪૭ ॥

સૂત્રાર્થઃ—નિર્વિચાર સમાધિનુ વૈશારદ્ય થવાથી અધ્યાત્મપ્રગા થાય છે.

નિર્વિચારઃ—નિર્વિચારસ્ય વૈશારદ્યમ્ નાસ્મિન્ મતિ—નિર્વિચારા સમાપત્તિનું વૈશારદ્ય થવેથી. નિર્વિચારા સમાપત્તિ કેને કહેવી એ પૂર્વે કહ્યું છે. વૈશારદ્ય એટલે રન્નેશુણ તથા તમે શુણુની શુદ્ધિના કારણરૂપ, શુદ્ધિસત્ત્વના આવરક ખાપાદિ મળ દૂર થવાથી પ્રકાશસ્વ-ભાવવાળું શુદ્ધિસત્ત્વ રન્નેશુણ તથા તમેશુણથી અનિબવને પામતુ નથી, એટલે માનવિક વા સ્વચ્છ થાય છે એવા શુદ્ધિમત્ત્વની ધ્યેય-પ્રતિતિ જે એકાગ્રતાની ખાસ તે વેગમરવછે એ વૈશારદ્ય થવાથી.

અધ્યાત્મપ્રસાદઃ—અધ્યાત્મપ્રમાદ થાય છે અધ્યાત્મ=આત્મનિ= શુદ્ધિમાં. પ્રસાદઃ એટલે યથાવૈશિષયક સર્વ અર્થને યુગપત્ ભાસમા-

નિનો પરમર્શ કરેછે તથા આ પ્રમાણે આ સૂત્રનો અર્થ કરેછે કે “એ સર્વ સમાપત્તિમાં દુઃખખીજરૂપ મગ્કાર હોવાથી એ સર્વ અખીજ છે” એ માણસ ખીજનો અર્થ દુઃખના સરકાર લે છે. યદ્યપિ એની વ્યાખ્યાપ્રમાણે ચરમ સપ્રજ્ઞાતયોગમાં વિવેકખ્યાતિરૂપ પ્રગા હોયછે તેથી મંચિત કર્મેભા સમ્કારો દમ્ય થાયછે તથાપિ શરીર તથા અંતઃકરણના નિર્વાદક પ્રારબ્ધ સરકાર તથા અપિધામગ્કાર નહેવા હોવાથી ચિત્ત સરકારસદિત્તરહેછે તેથી એ સર્વ સમાધિ તથા સમાપત્તિ સખીજ છે—એમ કહેછે. સર્વથા વસ્તુગત્યા દાઈમાં નિરોધ નથી.

ન કરનાર પ્રત્યક્ષપ્રજ્ઞા અથવા તો બુદ્ધિસત્ત્વનું અતિસ્વચ્છપણું—પુરુષને પણ મહણ કરી શકે એવું સ્વચ્છપણું.

આ સૂત્રથી એ કહ્યું કે જ્યારે નિર્વિચારા સમાપત્તિનો વિશેષ અભ્યાસ કરાય છે ત્યારે ચિત્તનો દૃઢ સ્થિતિપ્રવાહ થાય છે. એ દૃઢ સ્થિતિપ્રવાહ થવાથી બુદ્ધિસત્ત્વ અતિસ્વચ્છ થાય છે એટલે જીવાત્મ પુરુષ અથવા તો ઈશ્વરરૂપ પુરુષનો સાક્ષાત્કાર કરવા સમર્થ થાય છે. પ્રસાદનો અર્થ પ્રજ્ઞા લેઈએ ત્યારે આ સૂત્રનો એ અર્થ થયો કે એ યોગી પુરુષને જીવાત્મ પુરુષ અથવા ઈશ્વરરૂપ પુરુષ એમાંથી જે ધ્યેય હોય તે તત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર થવા યોગ આવે છે.

આથી ચારે સમાધિ તથા સમાપત્તિમાં નિર્વિચારા શ્રેષ્ઠ સિદ્ધ થઈ, જેમકે નિર્વિચારા સમાપત્તિથી યોગીને વિવેકખ્યાતિ આ-સન્નતમ છે અને પ્રથમની ત્રણી તો દૂર છે; અર્થાત્ વિવેકખ્યાતિ-રૂપ મુખ્ય ફલને આપનાર હોવાથી નિર્વિચારા શ્રેષ્ઠ છે. સર્વિચારા, નિર્વિતર્કા અને સર્વિતર્કા એ એનાથી ઉત્તરોત્તર નેષ્ટ છે.

આ પ્રમાણે આ સૂત્રથી બુદ્ધિસત્ત્વ અતિસ્વચ્છ થાય છે તથા એમાં વિવેકખ્યાતિ થાય છે એ કહ્યું. હવે સમાધિથી થતી સમાપ-ત્તિરૂપ પ્રજ્ઞાની આ શાસ્ત્રમાં અપાતી પારિભાષિક સંજ્ઞા કહે છે એ-ટલે એ સંજ્ઞા અન્વયેક હોવાથી એ સમાપત્તિથી જે જ્ઞાન થાય છે તે સત્ત્વ છે એ પ્રતિપાદન કરે છે.

ક્ષતંભરા તત્ર પ્રજ્ઞા ॥ ૪૮ ॥

સૂત્રાર્થ:—ત્યાં ક્ષતંભરા પ્રજ્ઞા થાય છે એટલે ત્યાં થતી પ્રજ્ઞા-ને ક્ષતંભરા પ્રજ્ઞા યોગીઓ કહે છે.

ક્ષતંભરા જત સત્ત્વ વિમર્શિ ક્ષતિ—એટલે સત્ત્વને ધારણ કરવા-વાળા અર્ધાત્ સત્ત્વવશ્નુવિષક.

તત્ર—એટલે નિર્વિચારનું વિચાર્ય થાય ત્યારે, અથવા તો સમાપત્તિ થાય ત્યારે.

આ સૂત્રથી એ કહ્યું કે પૂર્વે કહેલા સત્રજ્ઞાનયોગમાં તથા નિ-ર્વિચારનું વિચાર્ય થવાથી જે પ્રજ્ઞાનો ઉદય થાય છે તે પ્રજ્ઞા પદાર્થ જરૂરને મદ્ય કરનાર હોવાથી યોગશાસ્ત્રમાં ક્ષતંભરા કહેવાય છે. આથી સમાપત્તિરૂપ પ્રજ્ઞાની ક્ષતંભરા સંજ્ઞા કરી, તેથી એ મુખ-્યુ' કે એ સમાપત્તિઓ વચ્ચે જરૂરને જ વિભાજ કરે છે. આ મુખ્ય ક્ષતંભરા પ્રજ્ઞામાં પણ એ નિર્વિચારનું વિચાર્ય થયે વિવેકખ્યાતિરૂપ પ્રજ્ઞા ઉદય થાય છે તે જ શ્રેષ્ઠ ક્ષતંભરા પ્રજ્ઞા છે એ તો દેખાઈ જાય છે.

આ રચણે એ પ્રશ્ન ઉઠે છે કે આ પ્રમાણે અનેક કદ કમીને આ પ્રતિભાસ પ્રત્યને પામવાથી પણ શું ? એવી ચતુ' જ્ઞાનલૌકિક પ્રમાણરૂપ પ્રત્યક્ષ, અનુમાન અને આગમથી પણ થાયછે. એનો ઉત્તર પૂર્વે પ્રસંગવશાત્ આપ્યો છે છતાં સૂત્રકાર પોતે આપવા ઉત્તર મૂત્ર રચે છે.

શ્રુતાનુમાનપ્રજ્ઞાભ્યામન્યવિષયા વિશેષાર્થત્વાત્ ॥ ૪૯ ॥

સૂત્રાર્થઃ—આગમ તથા અનુમાનરૂપ પ્રજ્ઞાથી આ પ્રજ્ઞાનો વિષય જુદો છે કેમકે એ પ્રજ્ઞા વિશેષ અર્થને પ્રકાશનાર છે.

ઉપર કહ્યું કે લૌકિક પ્રજ્ઞાથી આ પ્રજ્ઞાના વિષયનું જ્ઞાન થાય છે તો આ પ્રજ્ઞાને પ્રાપ્ત કરવાથી શું ? તેનો ઉત્તર આ સૂત્રથી આપ્યો છે. સાં લૌકિક પ્રજ્ઞામાં લૌકિક પ્રત્યક્ષ, આગમ અને અનુમાનનું મિશ્રણ થાય છે. તેમાં લૌકિક પ્રત્યક્ષથી આ પ્રજ્ઞાના વિષયનું જ્ઞાન તો થતું જ નથી કેમકે ઇન્દ્રિયથી મનિદ્રુષ્ટને ધ્યૂત વિષય હોય તેનું જ્ઞાન લૌકિક પ્રત્યક્ષથી થઇ શકે છે. જે વિપ્રકૃષ્ટ વિષય છે, વા અતીત વિષય છે તથા જે મૂઢમ છે તેનું એ પ્રત્યક્ષથી જ્ઞાન થતું નથી. તેથી પુરુષ વા પ્રકૃતિ વા શુદ્ધિમરુત વગેરે મૂઢમ પદાર્થોનું એ લૌકિક પ્રત્યક્ષથી જ્ઞાન થતું થતું નથી લૌકિક પ્રત્યક્ષ વ્યાપ્ત નથી આપતું તેમાટે સામ્યકારિકામાં કહ્યું છે કે—

અતિદૂરાત્મામીપ્વાદિન્દ્રિયપાતાન્મનોઽનવસ્થાનાત્ ।

મૌઢમ્વાદ્ વ્યવધાનાદમિમવાન્તમાનામિદારણ ॥૫૦॥

અતિ દૂર હોવાથી, અતિ સમીપ હોવાથી, ઇન્દ્રિયનો પાત થવાથી, મનની અનવસ્થિતિથી, વિષયની મૂઢમતાથી, વ્યવધાનથી, અભિભવથી, અને સમાનાભિહારવગેરેથી લૌકિક પ્રત્યક્ષ મર્વ ધણે વ્યાપ્તું નથી. જે પદાર્થ અતિ દૂર હોય છે તેનું પ્રત્યક્ષ આપણને થતું નથી જેમકે આકાશમાં બહુ ઊંચે ઉડી ગયેલા પક્ષીનું

આખમાં આગેલી મેમ વગેરે અત્યંત સમીપ હોવાથી લૌકિક પ્રત્યક્ષના વિષય નથી.

જે માત્રમ અપમ, બધિર વગેરે દેખા છે તેના ચક્ષુ, શ્રોત્ર વગેરે ઇન્દ્રિયોનો પાત થવાથી તેને લૌકિક પ્રત્યક્ષથી તત્ તત્ ઇન્દ્રિયથી જાણતાં પણ, જાણ વગેરેના શ્રેષ્ઠ જ્ઞેય નથી.

ચુદ્ધતુ શૂર ચઢેલા માણુમને પેલાના શરીરપર પડેલા ધાનું જ્ઞાન થતું નથી કેમકે તેનું મન અન્ય સ્થળે વ્યાપ્ત છે અર્થાત્ મનનું અનવસ્થાન છે

પરમાર્થનાંદિ અતિ સૂક્ષ્મ હોવાથી લૌકિક પ્રત્યક્ષથી જણાતા નથી. મિનિપાઞ્ણ પડેલા પદ્યોનું પ્રત્યક્ષ, વ્યવધાનને લીધે થતું નથી.

અત્યંત તેજસ્વી પદાર્થના તેજથી ચક્ષુચિન્દ્રિય અભિભવ પામે છે ત્યારે રૂપનું જ્ઞાન કરવા અસમર્થ થાય છે.

દુધમિશ્રિત જલમાં દુધનું અથવા સાગરમાં પડેલા જલબિંદુનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન સમાનાભિહારને (સમતીયમાં મેલન) લીધે થતું નથી.

આ વગેરે અનેક હેતુથી લૌકિક પ્રત્યક્ષથી બહુ જ યોગ્ય વિષયનું પ્રત્યક્ષ થાય છે. આથી એ તો સિદ્ધ થાય છે કે લૌકિક પ્રત્યક્ષથી આ મુખ્ય અને જોશુ બંને પ્રકારની કલંભરા પ્રજા વિવક્ષ્ય છે કેમકે એના વિષયરૂપ પ્રકૃતિપુરુષવગેરેનું લૌકિક પ્રત્યક્ષથી જ્ઞાન થતું નથી.

આ રથજે એ શંકા થાય છે કેવર્ષિ પ્રકૃતિ, પુરુષવગેરે સૂક્ષ્મ, અવહિત, વિપ્રકૃષ્ટ પદ્યો લૌકિક પ્રત્યક્ષના વિષય નથી તેથી આ પ્રજા લૌકિક પ્રત્યક્ષથી જાણે વિવક્ષ્ય હોય તથાપિ આગમ અને અનુમાનથી એ સર્વ વિષયોનું જ્ઞાન થઈ શકે છે તેથી એ પ્રજાથી અધિક શું ? એનો ઉત્તર સૂત્રકાર આ સૂત્રથી આપે છે.

અત્તાનુમાનપ્રજાગ્યામ્-શ્રુતપ્રજા એટલે આગમપ્રમાણ, અનુમાનપ્રજા એટલે અનુમાન પ્રમાણ. એ બંને પ્રજાથી.

અન્યવિવચા-અન્ય વિષયવાળી આ પ્રજા છે. કેમકે—

વિશેષાર્થકાદ્-વિશેષને અર્થ (વિષય) કરનાર છે. (અર્થ એટલે વિષય.)

આ સૂત્રથી એ ઉત્તર આપ્યો કે આ પ્રજા આગમ અને અનુમાન પ્રજાથી ભિન્ન વિષયવાળી છે કેમકે એનો વિષય વિશેષ છે. આગમ તથા અનુમાનપ્રજા સામાન્યવિષયક છે એટલે ભતિ માત્રનું જ્ઞાન આપનાર છે, કંઈ તત્ તત વ્યક્તિગત વિશેષને બામમાન કરતી નથી. અને આ પ્રજાથી તો વ્યક્તિગત સમગ્ર વિશેષોનું જ્ઞાનમકલ્પત્ જ્ઞાન થાય છે. આ આગમપ્રજા અથવા શબ્દપ્રમાણ સામાન્યને જ બામમાન કરે છે કેમકે આગમપ્રજા શબ્દથી ઉપમ થાય છે તેથી શબ્દ ને અર્થમાં સંકલિત થયો હોય તે જ અર્થને એ વિવચ કરે. શબ્દનો મકલ્પ એ વ્યક્તિમાં હોય તો તો એ શબ્દથી થતી આગમપ્રજા વ્યક્તિરૂપ વિશેષ અર્થને વિવચ કરે. પણ તેમ તો નથી. શબ્દનો સંકલિત વ્યક્તિમાં માનવો થતો નથી, કારણ કે તેમ કંઈવાથી આનંદ અને અભિમાન એ હોયો આપે છે. એ તો ૧૫૪ છે

કે જે અર્થમાં શબ્દ સંકેતિત થયો હોય તે જ અર્થનું તે શબ્દથી જ્ઞાન થાય. તેથી જો શબ્દનો ગાયરૂપ કોઈ અમુક વ્યક્તિપર સંકેત લાગ્યો તો એ શબ્દથી તે જ ગાયનું જ્ઞાન થાય. તેથી સમગ્ર ગાયોનું જ્ઞાન થવા પ્રત્યેક ગાયપર સંકેત કરવો જોઈએ પણ તેમ થાય એમ નથી. કેમકે અતીત, અનાગત તથા વર્તમાન ગાયો અનંત છે. જૂત ગાયો તથા ભવિષ્યત ગાયો અપ્રત્યક્ષ હોવાથી તે સર્વમાં તથા, વર્તમાન ગાયોમાંથી જે અપ્રત્યક્ષ હોય તે સર્વમાં સંકેત કરી શકાય એમ નથી. એટલે વ્યક્તિના આનંત્યને લીધે સર્વપર સંકેત થઈ શકે જ નહિ. તેથી આનંત્યરૂપ હોયને લીધે વ્યક્તિરૂપ વિશેષ અર્થપર શબ્દસંકેત માનવી અનુચિત છે. જો એ હોયતો પરિહાર કરવા એમ લાગ્યું કે જેટલી ગાયો પ્રસક્ત હોય તેટલીપર સંકેત કરવો પણ એ પણ યોગ્ય નથી, કેમકે એમ સેવામાં વ્યભિચાર હોય આવે છે. જ્યારે અમુક સંખ્ય ગાયપર સંકેત કર્યો, ત્યારે તે સંકેતિત વ્યક્તિથી અન્ય વ્યક્તિને ગાય નહિ કહેવાય અને ગાય અનંત હોવામાં સર્વ સંકેતિત કરાયેલી નથી તેમાં એમ કરવાથી જે વસ્તુતઃ ગાય છે તેને અગાય કહેવાનો ભ્રમંગ આવે એટલે જ્યાં ગોત્વરૂપ કારણ છે ત્યાં એ જગા ગાય એ બીજાકારરૂપ કાર્યનો અભાવ થાય અર્થાત્ વ્યભિચાર પ્રાપ્ત થાય. એ અટકાવવાને જો એમ લાગ્યું કે તે સંકેત નહિ કરાયેલી ગાયોને પણ ગાયો કહેવી તો તેમ પણ વ્યભિચાર આવેલે કેમકે સંકેતરૂપ કારણ નહિ જગા ગાય એ વ્યવહારરૂપ કાર્ય થવાનું. તેમ જ જ્યારે સંકેતવિના જૂત, ભાવિ ગોત્વવાળી વ્યક્તિઓને ગાય કહીએ તો તે જ પ્રમાણે અશ્વત્થ, મહિષત્થવાળી વ્યક્તિઓને પણ ગાય કહેવી પ્રાપ્ત થાય. તેથી સર્વથા આનંસ અને વ્યભિચાર એ હોયથી આ મત દૂષિત છે. તેથી શબ્દનો સંકેત જાતિમાત્ર પર અથવા જાતિ, ગુણ, ક્રિયા અને સંજ્ઞાપર ચલણ કરવો કલ્પિત છે, વ્યક્તિપર નહિ લોકોમાં પણ જાતિ વગેરેપર જ સંકેતનું ચલણ થાય છે કેમકે જો વ્યક્તિપર થતું હોય તો એ શબ્દનંત્ય મગ્ગથી વિશેષનું જ્ઞાન પણ થઈ જાય તેથી પછી વિશેષપ્રેતિ સંસ્પર્શ ન થવા જોઈએ. પણ તેમ થાય છે દશાન્તરૂપે નવીનીરે પાંચ ફલ છે એ વાક્યમાંના ફલ શબ્દથી ફલસામાન્યનું જ્ઞાન માત્ર થાય છે પણ તે સેના ફલ છે, ફેટલાં મોટાં છે, કેવાં રૂપવાળાં છે વગેરે વિશેષનું જ્ઞાન થતું નથી. તેથી શબ્દનો સંકેત સામાન્યમાત્રપર છે એ સિદ્ધ થાય છે, અને તેથી એ શબ્દ-

ચી યતી આગમપ્રજ્ઞા-પશુ સામાન્યમાત્રને બોધન- કરેછે, એ પણ સિદ્ધ થાય છે.

અનુમાનપ્રજ્ઞા પણ સામાન્યમાત્રને વિષય કરેછે, કેમકે ધૂમ- દર્શનથી નદ્વિત્વસામાન્યવાળા પદાર્થમાત્રનું જ્ઞાન થાયછે, પણ ત- નસ્ય નદ્વિત્વ્યંકિતત્વં નથી યતું એ તો પૂર્વે પ્રતિપાદન કરી મવા ઢીએ. તેથી આગમ અને અનુમાનપ્રજ્ઞા સામાન્યમાત્રને વિષ- ય કરનાર છે એ સિદ્ધ થાયછે. અને ઉક્ત યોગજ્ઞપ્રજ્ઞાઓ પ્રત્યક્ષ- પ હોવાથી અશેષ વિશેષને બાસમાન કરેછે તેથી એ પ્રજ્ઞાઓનો વિશેષરૂપ પદાર્થ વિષય હોવાથી એ પ્રજ્ઞા અતાનુમાનપ્રજ્ઞાથી વિ- લક્ષણ છે. અને વિષરૂપ, અતીત અનાગતને પણ વિષય કરેછે, તેથી લૌકિક પ્રત્યક્ષથી પણ વિલક્ષણ છે. તેથી એ પ્રજ્ઞા સમય લૌકિક પ્રજ્ઞાથી વિ- લક્ષણ છે એ સિદ્ધ થાયછે.

આ પ્રજ્ઞામાં એ શંકા થાયછે કે જે અતીત પદાર્થ છે તે નાશ પામી ગયો છે, જે અનાગત છે તે વિચમાન નથી, તેમ જ જે વિષરૂપાદિ છે તે ઇન્દ્રિયસાધે સંનિરૂપ નથી તો એ સર્વતું પ્રત્યક્ષ કેવી રીતે થઈ શકે? એનો ઉત્તર એ કે આ સામ્યમાં સતકાર્યવાદ માન્યો છે તેથી જે પદાર્થ અતીત છે તે પણ વસ્તુરૂપે તો વિદ્યમા- ન જ છે, તેમ જ જે અનાગત છે તે પણ વસ્તુરૂપે વિદ્યમાન છે. તેથી તે પદાર્થોનું પ્રત્યક્ષ યત્નામાં કરી શકાય નથી. તેમ જ બીજું જે કશું કે ઇન્દ્રિયસાધે વિષરૂપ પદાર્થ સંનિરૂપ નહિ હોવાથી પ્રત્યક્ષના વિષય થવા યત્નતા નથી એ પણ અયોગ્ય છે કેમકે પ્રત્ય- ક્ષ યત્નામાં ઇન્દ્રિયની સર્વ સ્થળે આવશ્યકતા નથી. બુદ્ધિસત્ત્વ જાતે સંપૂર્ણ પદાર્થનું ઘટણ કરવા સમર્થ છે, તોપણ 'લ્યુત્યાનદશામાં ર- જન્તુ તમસરૂપ મલ્લમી યસ્ત યયેક્ષુ' હોવાથી તેમ કરી શક્યું નથી. પણ ઇન્દ્રિયસાદ્વિલની અપેક્ષા રાખી કેટલાક વિષયને જ માત્ર સા- ક્ષાત્કાર કરાવેછે. જ્યારે સમાધિથી રમેશ્વર તથા નમોદશરૂપ મળ દૂર થાયછે ત્યારે બુદ્ધિસત્ત્વ પોતાના શુદ્ધ પ્રકાશસ્વરૂપે પ્રકાશીછે અને મુખપત્ ધ્યેયગત અશેષ વિશેષનો સાક્ષાત્કાર કરાવેછે. તેથી 'સમા-ધિપ્રજ્ઞા વિષરૂપાદિ વિશેષને પણ બાસમાન કરેછે એ સિદ્ધ થાય છે.

આ પ્રજ્ઞાથી ચિત્તમાં સંસ્કાર, પડેછે. એ સંસ્કારથી પુનઃ પ્રજ્ઞા, તેથી પુનઃ સંસ્કાર એમ સંપ્રજ્ઞાવપ્રજ્ઞાત્મક ચાલેછે. એ પ્ર-જ્ઞાત્મકથી શું ફલ થાયછે તે પ્રતિપાદન કરવા કહેછે કે—

તજ્જઃ સંસ્કારોઽન્યસંસ્કારપ્રતિબંધી ॥ ૫૦ ॥

સૂત્રાર્થ—અપ્રજાત પ્રજાથી થયેલો મન્કાર વ્યુત્થાનના મન્કાર સંસ્કારોનો પ્રતિબંધ કરે છે.

તજ્જઃ મસ્કારઃ—તેનાથી થયેલો મન્કાર. તત્ શબ્દથી ૪૮ માં સૂત્રમાં કહેલી ઝગભરા પ્રજાનો પરામર્શ કરાય છે, અને તેમાં પશુ મુખ્ય ઝગભરાનો, કેમકે જાણ્યાર્થમાં જે ઝગભરા પ્રજા છે તેનાથી પડેલો સંસ્કાર વ્યુત્થાન દ્વારા અવિદ્યાદિ સંસ્કારોનો પ્રતિબંધ કરનાર નથી. તેથી તજ્જઃ એટલે ઝગભરાથી પડેલો સંસ્કાર.

અન્યમસ્કારઃ—અન્ય મન્કારોનો પ્રતિબંધ કરનાર છે અને એ પદથી વ્યુત્થાનનું સ્વરૂપ થાય છે સમાધિપ્રારબ્ધ પણ સમાધિની અપેક્ષાથી વ્યુત્થાન જ હોવાથી વ્યુત્થાનમાં આવી નથી.

મસ્કાર એટલે અનુદ્ભૂત દ્વારા રહેલી શક્તિઓ જે મન્કારો ઉદ્ભૂત થઈ ગયા છે તેનો તે પ્રતિબંધ થતો જ નથી કેમકે પ્રતિબંધ કરેલો એટલે ઉદ્ભૂત થવાનું સામર્થ્ય લઈ લેવું તે. તેથી અન્યમસ્કાર એટલે સમાધિપ્રારબ્ધવિત વ્યુત્થાન દ્વારા અવિદ્યાદિ મન્કારોનો પ્રતિબંધ કરનાર છે એટલે તેમનું ઉદ્ભૂત થવાનું સામર્થ્ય લઈ લે છે.

આ સૂત્રથી એ કહ્યું કે ઝગભરાપ્રજાની પરપરાથી પડેલા મન્કારો વ્યુત્થાનમન્કારોનો પ્રતિબંધ કરે છે એટલે વ્યુત્થાન સંસ્કારોનો બાધ થવાથી વ્યુત્થાનના પ્રત્યયો થતા નથી વ્યુત્થાનના પ્રત્યયોનો અભાવ થવાથી વ્યુત્થાનનો અભાવ થાય છે વ્યુત્થાનનો અભાવ થવાથી સમાધિ ના નિરોધ જન્મે રહે છે. તેથી સમાધિપ્રજા થાય છે, સમાધિપ્રજાથી પ્રજાસંસ્કાર પડે છે. તે સંસ્કારથી પૂર્વ પૂર્વ પ્રજાથી પડેલો મન્કાર દૂર થાય છે. દૂર થયેલા તે મન્કારથી વ્યુત્થાનસંસ્કારોનો બાધ થાય છે તેથી પુનઃ પરિણામે સમાધિપ્રજા બની રહે છે. એમ કેટલોક કાળ થયા કરે છે અર્થ એ થયેલ છે કે વ્યુત્થાનસંસ્કારોનો સમાધિપ્રજાના ઉદયથી બાધ થઈ શકે એમ છે તે. પછી એ પ્રજાપરંપરાની ગું આવશ્યકતા છે એનો ઉત્તર એ કે જે અવિદ્યા છે તે આ પ્રજાની સાક્ષાત્ વિરોધી હોવાથી તેનો આ પ્રજાના ઉદયમન્કારથી બાધ થાય છે. પણ તેટલામાનથી વ્યુત્થાનસંસ્કારમાનનો બાધ થતો નથી. એ એક વખત એ પ્રજાના સંસ્કારથી સમગ્ર વ્યુત્થાનસંસ્કારોનો બાધ થતો હોય તો શક્તિ-

મા પુન પુન વ્યુત્થાનનું જે વર્ણન કર્યું છે તે અમગન કરે તે થી લોહસ્થિતિ બેતા એ પ્રજાના ઉદય માત્રથી અમય વ્યુત્થાનમ સ્કારોનો બાધ થતો નથી પણ માત્ર અનિધાનો બાવ થાય છે ત આ અન્ય મંત્રકારોની તનુતા થાય છે જેમ જેમ એ પ્રજાના મંત્રકારો દૃઢ થતા જાય છે તેમ તેમ વ્યુત્થાનમંત્રકારો અધિક અધિક તનુ થતા જાય છે. તેથી પ્રજાપર પગથી જેમ જેમ પ્રજાનન્કારો દૃઢ થાય છે તેમ તેમ વ્યુત્થાનમંત્રકારોનો બાધ કરી રહે છે, એ સિદ્ધ થાય છે.

આદિ બીજે પ્રશ્ન એ ઉઠે છે કે બધાં સંપ્રજાતયોગથી થયેલી પ્રજાની પંચરાથી ચિત્તમા સંસ્કારો પડ્યા કરે છે ત્યારે ચિત્ત દેવ ને નહિ પામવાનું, કેમકે સંસ્કારવાળું હોવાથી આધનાર છે અર્થાત્ આ અપ્રજાતયોગ પશુ ચિત્તની આધિકારતાને પમાડનાર છે એ નો ઉત્તર એ કે સમાધિપ્રજાનો મંત્રકાર પ્રજાપંચનથી પોને દૃઢ અન્ય મંત્રકારમાનો દાઢ કરે છે તથા પોને પાશુ પંચનામને ચિત્તમા ઉત્પન્ન કરી જમે છે તેથી એ પ્રજાનન્કારની પરપરા ચિત્ત ને આધિકાર કરનાર નથી પણ ચિત્તની આધિકારતાની નિરોધી છે

આ પ્રમાણે આ મૂત્રોથી અપ્રજાત યોગનું રૂપ પ્રતિપાદન કર્યું હવે અમ પ્રજાત યોગનું રૂપ પ્રતિપાદન કરવું અવશિષ્ટ છે તે હવના તથા ઉક્ત પ્રજામંત્રકાર પોતાની દૃઢ મિદ્ધિ થવાથી પંચરાગ્યદાગ શમી જાય છે જેથી ચિત્તની આધિકારતા રહતી નથી એ પ્રતિપાદન કરવા કહે છે કે—

તસ્યાગ્નિ નિગોત્રે સર્વનિરોધાન્ નિર્મીજઃ સમાપ્તિઃ ॥૫૧॥

સૂત્રાર્થ —તેનો પખ નિરોધ થવાથી સર્વનો નિરોધ જાય છે જેથી નિર્મીજ અમાપિ થાય છે

તસ્યાગ્નિ એટલે પ્રજાથી પડેલા મંત્રકારને પણ અગ્નિ શબ્દ થી પ્રજાનો અમુચ્ચય થાય છે તેથી તસ્યાગ્નિ એટલે સપ્રજાતયોગ તથા તેનો મંત્રકાર એ જ નેના

નિગોત્ર=નિરોધ થવાથી

મવનિશ્ચય=નુચ્ચાન પ્રત્યય, વ્યુત્થાન મંત્રકાર, સમાપ્તિવાર અપ્રત્ય નેના સંસ્કાર, સંપ્રજાતપ્રજા તથા નેનો સંસ્કાર એ મંત્રો નિરોધ થઈ ગયેનો હોવાથી

નિર્મીજ સમાપ્તિ નિર્મીજ સમાપ્તિ થાય છે બીજા એટલે અવિદ્યામંત્રકાર તથા રૂપસંસ્કાર એ જ નેનો દાઢ જેમા છે ને

નિર્જાન મર્મીકનો આ સ્થાને નિરોધ એ અર્થ છે

આ સત્યથી એ કૃત્ય કે અપ્રજાતપ્રજ્ઞા તથા તેનો સંસ્કાર જે કેવલોક કામગ્રુધી મતાનુષ્ઠે પ્રવર્તના હતા તેનો પણ ન્યારે પર વેરાચારા નિરોધ થાય છે ત્યારે વૃત્તિમાનનો નિરોધ થયેલો હોવાથી જ્ઞાન, જ્ઞાન અને નેપથી શૂન એવો અમ પ્રજાતયોગ જેને અન્ય જાતોમા નિર્વિદ્યપદ અમાધિ પણ મળી છે તે થાય છે નિર્વિદ્યપદ અમાધિનું પણ અન્ય જાતોમા જે વિનામે રમુંન કરતુ છે તેમાથી જે અહૃતાન-યાનરૂપ નિર્વિદ્યપદ સમાધિ કથા છે તેને જ આ સ્થાને અમ પ્રજાતયોગ મુખ્યત્વે કરી કથા છે જે અદ્વૈતમા દનારૂપ નિર્વિકલ્પક અમાધિ છે તેમા વૃત્તિનો સ્ભાવ હોય છે અને આ અમ પ્રજાતમા વિવેકવ્યાપ્તિરૂપ પ્રનારિરે પણ અન મુક્તિ રૂપ પદ્મરાગ થયેલો હોવાથી તે પણ મળી મળેલી હોય છે અર્થાત્ અર્થ વૃત્તિનો નિરોધ હોય છે અમ પ્રજાત યોગ અરિયા તથા અમમ દુષ્ક્રમરૂપો અમાર મનાર તારાથી નિર્મલ છે

અદિ પણ એ પા શબ્દુ તેજરે ૧ ૨ ૩ ૪ અમ પ્રજાતને રિરે સ પ્રજાતરૂપા માત્રનો નિરોધ થાય છે પદ પ્રનારી પડેના મન્મથ તે માન તનુ થતા જાય છે અને ક્રમે રી મ પ ન નુન તે પામેના એ પણ પા જામે હવે થઈ જાય છે તેથી જીજ્ઞાસા અથ અરિસજ રૂપો ત્યારે પ્રાથમિક અસ પ્રજાતથી તે અમ આન પ્રજાતપર્યન્ત સત નિર્જાન છે પણ જીજ્ઞાસો અર્થ સન્કાર લગ્ન એ ત્યારે ૧ ૨ ૩ ૪ અમ પ્રજાતમા ગામ નિર્જાન છે અને ચરમ અમ પ્રજાત કે જેનાથી પછી અતિ વા પરત હાથાન થતું જ નથી તેમ મન્મથમાત્રનો દાદ થયેલો હોવાથી તે મુખ્ય નિર્જાન છે

વાદિ એ કૃત્ય કે અમ પ્રજાતપરપરાથી દૃઢ થયેલો નિરોધ સન્કાર નકાબરા પ્રજાતા મસ્કારનો પગ દાદ કરે છે તેમા જે શા થાય છે પ્રથમ તો અસ પ્રજાતની પરપગની રી આરસ્યના છે અર્થાત્ એકા અનુષ્ઠિત અમ પ્રજાતથી સન્કાર માનનો દાદ થતો નથી એમા શુ પ્રમાણુ છે અને જીજ્ઞાસો એ કે અસ પ્રજાતપર પરાથી પડેના નિરોધમન્મથથી અથ મન્મથરૂપો આર થાય તો પણ ચિત્ત અને નિરોધસન્કારસદિત રહેતુ હોવાથી ચરમ અસ પ્રજાતનિરે પણ સન્કારરૂપ જીજ્ઞાસા અથમા નિર્જાન અનસ્થાવા

જી' નહિ કહેવાય. એ જાનેના ઉત્તર આ પ્રમાણે:—

અસંપ્રગાતની પરપરા અવસ્થા માનવી જોઇએ, કેમકે જો એકદા થયેલા અસંપ્રગાત સમાધિથી પ્રગાઠૃતસંસ્કારસહિત સકલ સંસ્કારોનો દાહ થતો હોય તો એ સમાધિથી પુનઃ વ્યુત્થાન થવું ન જોઇએ, કેમકે વ્યુત્થાનસંસ્કાર માત્રનો દાહ થયેલો છે. પણ તેમ નો છે નહિ. શાસ્ત્રમાંથી અનેક દૃષ્ટાન્તો મળી આવે છે કે જેમાં અસંપ્રગાતથી પુનઃ વ્યુત્થાન થયેલું કહેલું છે. ત્રીયોગવાસિષ્ઠમાંના કથયુક્તાન્તમાં કથા નિરોધસમાધિથી વ્યુત્થિત થઈ એકાન્તમાં રિં કરે. મિ ક્વ ગચ્છામિ કિં સુક્ષ્મામિ સ્વજ્ઞામિ કિમ્ । અત્મના પૂરિતે વિષ્ણુ મહાકલાત્મના યથા । મારે શું કરવું, ક્યાં જવું, શું લેવું, શું ત્યજવું—કંઈ જ નહિ. નરણુ કે જેમ પ્રલયપરમણે આ સંપૂર્ણ વિશ્વ પ્રત્યાપ્તિથી જાણ ન હોવાય છે તેમ આ સંપૂર્ણ વિશ્વ માત્રા સ્વરૂપથી બરેલું છે—ઇત્યાદિ વિચારોનો કરતા હવા એ પ્રમાણે કાલું છે તેમ જ શિખિન્દ્રજ અને ચૂડાસાના યુક્તાન્તમાં શિખિન્દ્રજ તમ્બુ ગર્ભપર્યન્ત નિરોધસમાધિમાં રહ્યા પછી વ્યુત્થિત થતા હવા. શ્રી પ્રહ્લાદ પાંચ દગ્ધર વર્ષપર્યન્ત નિરોધસમાધિમાં સ્થિત થયા હતા વગેરે પ્રતિષાદન પણ જોવામાં આવે છે, તેથી એ સિદ્ધ થાય છે કે એકદા થયેલા અસંપ્રગાત યોગથી પ્રગાઠૃતસંસ્કારસહિત સકલ વ્યુત્થાનસંસ્કારોનો આધ થતો નથી. તેથી તેનો નિઃશય બાધ કરવા પરવેરાગ્યનું તીવ્રતમ અનુષ્ઠાન તથા અસંપ્રગાતની પરપરા જરૂરનાં છે. જો એ યોગી મહાત્મા એમ નથી કરતા તો શરીર તથા અંગકરણના નિર્વાદક સંસ્કારોનો બાધ નહિ થયેલો હોવાથી તે દેહના અંતમુખી તેમને જગતમાં રહેલું પડે છે. અને શરીર છુટ્ટે કેવલ પદને પામી સ્વરૂપમાં મળે છે.

બીજું જે મધુ કે પ્રગાઠૃતસંસ્કારસહિત અશય વ્યુત્થાનસંસ્કારોનો બાધ થાય તોપણ ચિત્તમાં નિરોધસંસ્કાર હોવાથી ચિત્તની સાચી કારણતા જેમની તેમ રહેવાની. પણ એમ નથી. એ નિરોધસંસ્કારો ચિત્તની માધિકારતાને ઉપજવનાર નથી પણ એના વિરોધી છે. તેથી જ્યાંયથી એ નિરોધસંસ્કારો વિગર વિશ્વાન છે ત્યાંયથી જ એ રહે છે, તેનો અભાવ થવાથી પોતે પણ સમી જાય છે જેમ કાળને બાળવાને મહત્ત થયેલો વદ્ધિ ને કાળને બાળવા પછી વિવશિન્નાનો થવાથી પોતે ઉપશમ દશને પામે છે તથા જેમ શુષ્કને મજા કાઢવાને નાંખેડું સીતક મુરવંતના મળને બાળે રહે છે કે તરવ

પોતે પણ દમ્બ યદ્ જન્ય છે તેમ પ્રગાસરંકારસહિત અસેષ બુદ્ધિ
નસંસ્કારોનો આ નિરોધમંસ્કાર દાદ કરી રહે છે કે તરત પોતે
પણ સમી જન્ય છે. એટલે પ્રગાસરંકારસહિત સમય બુદ્ધિમાનમંસ્કાર
દમ્બ યદ્ ગમા એટલે ચિત્તની સ્થિતિમાં હેતુરૂપ ભોગ તથા વિવેક-
ખ્યાતિના સંસ્કારોનો અભાવ થયો તેથી ચિત્તની ચિત્તરૂપે સ્થિતિ થ-
વામાં કોઈ પણ કારણ નહિ, રહેવાથી ચિત્ત પોતાના કારણમાં આત્મ-
તિક લયને પામી જન્ય છે. એથી ચરમ અમં પ્રગાતથી બુદ્ધિમાન ન-
હિ થતું હોવાથી એ સર્વથા નિર્બાજ અવસ્થા છે.

આ પ્રમાણે ચરમ અસં પ્રગાતથી રક્ષ થયેલા ચિત્તનો સ્વકારણ-
માં આત્મલિક લય થાય છે તેથી બુદ્ધિસત્ત્વ (ચિત્ત) ના અભાવે
તેમાં ચિત્તનું (પુરુષનું) પ્રતિબિંબ પડતું નથી તેથી ચિનિશકિત
પુરુષ સ્વરૂપપ્રતિજ્ઞાને પામ્યો, તથા વસ્તુત્વ પ્રતિબંબથી થયેલા
અભિમાનીમાં રહેલા પણ અવિદ્યાથી પોતામાં આરોપાના દુ ખમાં
નથી રહિત થયો એમ શાસ્ત્રમાં કહેવાય છે. આ ત્રિવિધ દુ ખના
આત્મલિક લયરૂપ મોક્ષ વસ્તુચિત્તિ જોવા તો ચિત્તનો જ છે, ક્રિદ-
સ્ય પુરુષનો નથી સાખ્ય મુત્રમાં પણ ચાત્માત્ર નતુ તત્ત્વ ચિત્તસ્ય
તે પુરુષમાં બંધ કહેવામાત્ર છે, વાસ્તવિક નથી કેમકે વસ્તુત્વ
તો એ ચિત્તમાં રહ્યો છે ઇત્યાદિ મુત્રથી બંધ ચિત્તનાર્થે જ કહ્યો છે.
તથાપિ અવિદ્યાથી જડાત્મ પુરુષમાં એ બંધનો આરોપ કરવામાં આ-
ને છે તેથી ચિત્તરૂપ ઉપાનિ નિવૃત્ત થયે પુરુષમાથી બંધ નિવૃત્ત થ-
યો એમ શાસ્ત્રમાં કહેવાય છે

આ બે મુત્રથી શ્રી પતંજલિ જમવાને આ પ્રમાણે બંને પ્રકારના
યોગનું અસાધારણ ફલ એ કહ્યું કે કેવલ તત્ત્વજ્ઞાનથી અમાધ્ય ક્વરૂપ
જે આશુ રિદેહકૈવલ્યની પ્રાપ્તિ તે આ બંને પ્રકારના યોગથી થાય
છે તત્ત્વજ્ઞાનથી સંચિત કર્મોનો નાશ તથા ક્રિયામાણ કર્મોનો અપસેષ
થાય છે પણ શરીર તથા અત્ત કરણની નિયતિમાં હેતુરૂપ પ્રારબ્ધ
અવશેષ રહે છે. જ્ઞાનરિવચક શ્રુતિ સ્પષ્ટ કહે છે કે તત્ત્વ તાવદન ચિર યા-
વન્ન નિમોલ્યેષ્ય સમસ્ત્વે એ તત્ત્વજ્ઞાની મહાત્માને દેહપતન થાય
ત્વાંસુધી રિદેહકૈવલ્યમાં નિવળ છે; એ ચળાથી પોતે રિ-
દેહકૈવલ્યને પામે છે. આ બંને પ્રકારના યોગની સિદ્ધિથી મા-
રન્ત્વ કર્મોનો પણ નાશ કરી શકાય છે અને તેથી છત્તગા આ-
વે તે હજી રિદેહકૈવલ્ય પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. અર્ધિ પ્રારબ્ધ કર્મ અર્ધ-
શુદ્ધ થયાં તેથી તેનો નાશ નહિ થાય એ કહેતું યોગ્ય નથી. કેમકે
જે અર્ધશુદ્ધ કર્મોનો નાશ કરનાર ઉપાય નથી તેનો જ માત્ર નાશ

નહિ ચાય પણ કાળે કરી બોગથી હાથ કરવો પડે છે. જે અર્ધભુક્ત કર્મોનો શાસ્ત્રમાં ઉપાય કહ્યો છે તે સર્વ કર્મોનો તે ઉપાયના અનુષ્ઠાનથી નાશ થવો જ જોઈએ. જો સર્વ અર્ધભુક્ત કર્મોનો બોગમાંથી જ નાશ થતો હોય તો જૃદ્ધસાન્તિ વગેરે પ્રાપ્તિ કર્મનું બોધન કરનાર શાસ્ત્ર અસંગત હરે. શાસ્ત્ર કહે છે કે, જે માણસને અમુક અમુક રોગ થયો હોય તો તે પૂર્વે કરાયેલા અમુક ગતના કર્મનું ફલ છે એમ જાણવું તથા તેનો હાથ કરવો, અમુક પ્રાપ્તિ કર્મનું અનુષ્ઠાન કરવું. અહિં ત્યાંથી રોગ થયો ત્યાંથી તે રોગફલક કર્મ અર્ધભુક્ત થવું. છતાં તેનો નાશ સ્પષ્ટ રીતે શાસ્ત્ર કહે છે તે જ પ્રમાણે શરીર તથા ચિત્તની રિચિતિમાં હેતુરૂપ જે પ્રારબ્ધરૂપ અર્ધભુક્ત કર્મો તેનો પણ શાસ્ત્રવિહિત આ બે પ્રકારના યોગરૂપ ઉપાયના પૂર્ણ અનુષ્ઠાનથી તરફાળ નાશ કરી શકાય એ મુક્તિમુક્ત જ છે. શ્રીવિષ્ણુપુરાણમાં યોગમિદગ્ધકર્મનયોઽચિત્તત્ત્વાદિ વચનથી સર્વ કર્મોનો તરફાળ દાદ કરનાર દ્વિવિધ યોગરૂપ અર્થ છે એ સ્પષ્ટ કહ્યું છે, તેથી આ બે યોગનું આશુ વિરહકંપ્ય એ અસાધારણ ફલ છે એ સિદ્ધ થાય છે.

આ પ્રમાણે આ પાદમાં આરબ કરાગેલા યોગશાસ્ત્રના વિવિધરૂપ યોગનું લક્ષ્ય કહ્યું; ચિત્ત, શ્રુતિ અને નિરોધ એ પદોનું આખ્યાન કહ્યું તથા અઘ્યાસ અને નિરાગ્ધરૂપ યોગના બે ઉપાયોનાં સ્વરૂપ તથા બેઠનું પ્રતિપાદન કહ્યું. ત્યાર પછી સંપ્રગાત અને અસંપ્રગાત એવા યોગના બે વિભાગ પાડ્યા, એ બંનેના ઉપાયોનું પ્રતિપાદન કહ્યું તથા પછી એના મુગમ ઉપાયરૂપે ઈશ્વરપ્રભુચાનનુ, ઈશ્વરનું સ્વરૂપ, પ્રમાણ, પ્રમાણ તથા વાચક શબ્દના પ્રતિપાદનપૂર્વક કથન કહ્યું. ત્યાર પછી ચિત્તના વિશેષક, તેના સદગુ પદ્યો તથા તેને દૂર કરવાના ઉપાયો કહ્યા. આ ચર્મ સ્થા પછી અને દ્વિવિધ યોગનાં રહ્યોનું પ્રતિપાદન કહ્યું વગેરે કૃતમનિકારીઓને જે જે આશ્ચર્યક હતું એ સર્વે કરી બતાવ્યું.

યોગસ્વાદેશાનિર્દેશી સદયે જ્ઞાનજ્ઞાનમ્ ।

યોગોપાયોઃ પ્રમેદાચ પાદેઃ સિદ્ધિશ્રદ્ધિભિઃ ૧૫

॥ ॐ ॥

॥ श्री ॥

॥ द्वितीयપાદઃ ॥

પ્રથમ પાદમાં યોગનું ત્વચ્ચ, તેના ઉપાગ, તેનું દ્વય તથા અન્યનું વિભાગનું વર્ણન કર્યું. તોપણ એ પાદમાં જે અભ્યાસ અને વૈરાગ્ય એ બે યોગોનું પ્રતિપાદન કર્યું તે ઉપાયો યોગોરૂઢિ નિર્માણના સ્વરૂપોના નિર્માણની સિદ્ધિ કરનાર છે કેમકે એ તેથી અને ક્રિયાયોગવગેરે થો

મુત્તર પછી તૃતીયપાદમાં ત્રયમત્તર પૂર્વે એ સૂત્રથી મધ્યમ વિનાના અન્ય યોગાગને ન દિગ્ગ જે કહે છે શ્રીગચ્છપુરાણુદિ પછી જાતસ્વાનવિધયો ન ચોગસ્વ પ્રગ્રાધક — આસન તથા સ્થાનવગેરેના નિર્માણ યોગના માત્ર સાધક નથી — ઇલાદિ વામ્યથી મમાલિત ચિત્તવાળાને મધ્યમ વિના અન્ય યોગાગની અપેક્ષા નથી એમ જ કહેકે તેથી અભ્યાસ અને વૈરાગ્ય એ બે માત્રથી મમાલિત ચિત્તવાળાને યોગની નિદિ થાયકે, તોપણ જે બુદ્ધિચિત્ત ચિત્તવાળા છે તે સોકાને એ બે ઉપાયો માત્રથી આવી શકે એમ નથી કારણ કે તે સોકાને મુત્તર શુદ્ધિના અન્ય ઉપાયો વધારામાં જોઈએ છે તેનું પ્રતિપાદન કરવા તથા પ્રમંગલશાસ્ત્ર અન્ય પછી કહેવા આ અન્વયક માત્રપાદ ના મના તૃતીય પાદનો મધ્યકાર આરંભ કરે છે આ પ્રમાણે અધિ કરીએથી આવતો એક થાય છે એ રાત અન્ય ગાથામાં પણ પ્રમિદ છે ગાથામાં કર્યું છે કે — આઠકલામુનેચાગ ચમકારણમુચન । જાગમ્દમ્ય તમ્યેન જાગ વારણમુચન । યોગોરૂઢિ નિદિ થયેવાને માત્ર અશુદ્ધિ હાય કરનાર ક્રિયાવગેરે આપનારૂપ છે અને યોગોરૂઢિ પતિને યોગની નિદિમાટે મમ એ જ કારણ થ

આ પ્રમાણે હાવાથી બુદ્ધિચિત્ત ચિત્તવાળા, યોગને ઇચ્છનાર જેને આટલે ક્રિયાયોગનું પ્રતિપાદન મધ્યકાર કરે છે —

તપઃસ્વાધ્યાયેશ્વરપ્રણિધાનાનિ ક્રિયાયોગ ॥ ૧ ॥

મૂત્તરાર્થ — તપ, સ્વાધ્યાય અને ઇશ્વર-પ્રણિધાન એ ત્રણ યોગને નિદિ કરાવનાર ક્રિયા હાવાથી ક્રિયાયોગ છે

પોતાના અધિકારમથાણેના જપથી આરંભ કરી અતિપ્રયત્ને ધ્યાન-જપ કરવા સામર્થ્ય મેળવવું તથા તેનો નિરંતર અભ્યાસ કરવો એ જ કહેવ્ય છે.

એ જપ તેના અંગભૂત મંત્રનો અર્થ સમજીને કરવો વધારે સારો છે. કેમકે તેમ કરવાથી શબ્દરૂપિ ઉચ્ચારણમાં અને લક્ષણરૂપિ મંત્રાર્થમાં રોકાયછે. તેથી પરસ્પરની ઉપકારક થઈ અન્ય રૂપિઓને સ્ફુરવા દેતી નથી અર્થાત્ ધ્યાન જપની તિદ્ધિ વહેલી થાયછે. શ્રીહંદોગપોષનિષદ્માં પણ કહ્યું છે કે ચરેવ ચિચ્ચા કરોતિ તદેવ વીર્યવતરં. મતિતિ । જે મંત્રનો અર્થ જાણીને જપ કરાયછે તે જ જપ અધિક બળવાન થાયછે. તેથી સાધકે અર્થજ્ઞાનપૂર્વક મંત્રજપ વિધિપ્રમાણે કરવો. એ જપ યોગનો હેતુ છે ; કારણ કે જામે કરી ધ્યાન જપ થાયક એટલે ચિત્તની એકાગ્રતા વધતી યોગ આવેછે. શ્રીમગવદ્ગીતામાં પણ ચક્ષુઃ કલ્પતે જપવતોઽસ્મિ એ વચનથી એ જ કહ્યું છે કે, સંપૂર્ણે ક્રિયામાં શ્રેષ્ઠ જે યત્નરૂપ ક્રિયાઓ તે અર્થમાં પાણુ જપરૂપ યત્ન મારે રૂપરૂપ છે. અર્થાત્ સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે. તેથી જપ એ ક્રિયા પણ યોગનો હેતુ છે તથા સર્વથી ઉત્તમ હેતુ છે એ પ્રિદ્ધ થાયછે. મોક્ષસાધનનું મનન પણ એક પ્રકારે જપરૂપજ છે તેથી એને મારે પૃથક્ નિવચનની આરત્વકતા નહીં. એ એને સ્વાધ્યાય કહેછે.

ત્રીજી ક્રિયા તે ઈશ્વરપ્રબિધાન છે. દૈર્ઘ્યપ્રજિવાન એટલે કર્મ-સંન્યાસ તથા હસસંન્યાસ. સર્વ કર્મોને પરમયુગ પરમાત્માવિશેષમર્પણ કરવાં તે કર્મસંન્યાસ છે અને હસની ઇચ્છા રાખ્યા વિના નિષ્કામ-પણે ધર્મ સમજીને (કર્મવ્ય સમજીને) અથવા ઈશ્વરમોત્સર્ગ કર્મો કરવાં તે હસસંન્યાસ છે. આ બંને પ્રકારનું ઈશ્વરમર્પણ અવસ્થા કહેવ્ય છે. ત્યાં કર્મસંન્યાસ અવસ્થા કહેવ્ય છે. એ વિશે શ્રીમગવદ્ગીતામાં કહ્યું છે કે—યદ્યતોઽપિ યદ્યતઃ સિ યદ્યદ્યદોઽપિ દદાતે યત્ । યત્તાસ્ત્યપિ યદ્યદેવ જપ્તુમ્ । મદાંગવ ॥ જે જ્ઞાં કરે, જે ખાવ, જે દોમે, જે ધાન કરે, જે તપ કરે વગેરે જે જે કરે તે સર્વ દે કૃતિના પુત્ર । તું મને અર્પણ કરે કર્મો ઈશ્વરને અર્પણ કરવાં એટલે ‘જપમીતે વા અજપમીતે’ જે જે કું કરું’ તે મન જે અંતર્યામિ બ્રમવન્ । આપની પ્રેરણાથી તથા મનાથી જ કરું’— એ પ્રકારનું વિંતન કરી કર્મ કરવાં તે એ વિન્યતનો વિશેષ પ્રકાર શ્રીમંપ્રમાણમાં આ પ્રકારે કહેા ॥ ૬—

મન્નના દાયતે દેય મન્નણે મપ્રદાયતે ।

મન્નવ દાયતે ચેતિ મન્નાર્પગમિદ વરમ્ ॥

નાહ કતાં સર્વમેતદ્ મન્નૈવ કુરુને તપા ।

૧૮૮ મન્નાર્પણ પ્રાંક્તમૃષિભિસ્તત્ત્વદર્શિભિઃ ॥

ન્યારે ધનરૂપ ક્રિયા કરવામાં આવે ત્યારે એ ધન જલ જ આપેછે, જલને જ આપેછે તથા જલ પોતે જ અપાય છે; અર્થાત્ સર્વ જલરૂપ જ છે તેથી હું કંઈ કરતો નથી પણ જલ જ મરં કરેછે— એ પ્રકારનું ચિન્તન તે શ્રેષ્ઠ જ્ઞાપણ છે. આ પ્રમાણે પ્રત્યેક ક્રિયા કરતી વખતે હું એ ક્રિયાનો કર્તા નથી પણ ઈશ્વર જ કર્તા છે, એ પ્રકારે સાધકે ચિન્તન કરવું તે કર્મસંન્યાસ છે.

૧૮૯ મંન્યામં અવસ્ય કર્તવ્ય છે તેમાટે શ્રીમદ્ગદ્ગીતામા કર્મણ્યેનાધિશદસ્તે મા કહેવું જણાવેલું । મા કર્મકલદેનુમૂર્તી તે સર્ગોક્તુ કર્મણિ ॥ ઇત્યાદિ વચનથી કથું છે કે કર્મથી અસંગ રહેવામાટે કર્મનું નિષ્કામપણે અનુષ્ઠાન કરવું આવશ્યક છે

આ બંને પ્રકારનો સંન્યાસ વા ઈશ્વરાર્પણ તે ઈશ્વરપ્રણિધાન છે.

આ સુત્રમા આ ત્રણ ક્રિયાને યોગના હેતુરૂપ હોવાથી કર્મ-યોગ વા ક્રિયાયોગ કહ્યો છે અગર જો યમનિયમાદિમા આ ત્રણ ની સાથે અન્ય ક્રિયાઓ પણ કરી છે તથા તે મરં યોગના સાધનરૂપ છે તોપણ આ જગે આ ત્રણને પૃથક્ પાડી ક્રિયાયોગ કહ્યો છે તેના એ કારણ છે (૧) આ પાદના આ સુત્રોનો જે મ ૧૫મ નાથક અધિકારી છે તેને માટે અન્ય ક્રિયાઓની ખાસ અગત્ય નથી અને (૨) અન્ય યમનિયમાદિની અગેહા રાખ્યાવિના માત્ર આ ત્રણનું જ તીવ્રતાથી અનુષ્ઠાન કરવામાં આવે તો તેથી પણ યોગની મિદિ થાય કે અને એ ત્રણશિવાય અન્ય યમનિયમાદિ ક્રિયાના અનુષ્ઠાનથી તેમ થતું નથી. તેથી મરં અદોષ છે

આ પ્રમાણે આ મુત્રથી ક્રિયાયોગનું પ્રતિપાદન કર્યું. હવે એ ક્રિયાઓ યોગની સિદ્ધિ કેવી રીતે કરાવે છે એ પ્રતિપાદન કરવું જરૂરનું છે. કારણ કે, એ ક્રિયાઓ જો યોગની સિદ્ધિમાં હેતુરૂપ નહિ હોય તો એને ક્રિયાયોગ નહિ કહેવાય તેથી હવે એ પ્રતિપાદન કરે છે

સમાધિમાવનાર્યઃ ક્લેશતનૂકરણાર્યશ્ચ ॥ ૨ ॥

મૂળાર્ય — એ ક્રિયાયોગ એકાગ્રતાની સિદ્ધિ કરવામાટે તથા વક્ષ્યમાણ લક્ષણવાળા ક્લેશોને શિથિલ કરવામાટે છે.

સમાધિઃ — એકાગ્રતાની ઉત્પત્તિ કરવામાટે

ક્લેશતનૂઃ — આગળ કહેનામા આવતા ક્લેશોને શિથિલ કરવામાટે

આ મૂળથી એ કલ્પ કે એ ક્રિયાઓથી (૧) એકાગ્રતાની સિદ્ધિ થાય છે અને (૨) અવિદ્યાદિ ક્લેશો શિથિલ થાય છે એટલે શુષ્કઠન્ધનનત્ થઈ જાય છે ત્યાં તપથી ઇન્દ્રિયો દુર્બલ થાય છે તેથી સ્વસ્વવિષયપ્રતિ બળવાન વેગથી દોડતી અટકે છે અને તેથી ચિત્તની વૃત્તિઓને ઉત્પન્ન કરતી નથી તેમ જ તપથી સત્ત્વશુદ્ધિ થાય છે તથા પાપરૂપ વાસનાનો હાય થાય છે અને છુલ્લિસત્ત્વ શુદ્ધ થવાથી ધ્યેય વિષયમા એકાગ્ર થાય છે તથા તદ્ગતિથી વિશેષને બાસમાન કરવા અર્થ થાય છે આ રીતે તપ સમાધિસિદ્ધિમા કારણરૂપ છે

સ્વાધ્યાયરૂપ જપથી ઇશ્વરનો અનુમલ થાય છે તેથી પૂર્વે કે લાગ્રમાણે આશુ સમાધિસિદ્ધિ થાય છે તેમ જ સ્વાધ્યાયની ચાર ભૂમિકાનું ગયા સૂત્રમા વ્યાખ્યાન કલ્પુ છે તેમા મનોમય જ પધારણારૂપ છે અને ધ્યાનજપ ધ્યાનરૂપ છે ધ્યાનના પરિપાકથી સમાધિ થાય છે એ તો સ્પષ્ટ છે કેમકે ધ્યાનની પરિપાકઅવસ્થા એ જ સમાધિ છે આ પ્રમાણે સ્વાધ્યાયથી બે રીતે આશુ સમાધિસિદ્ધિ થાય છે

ઇશ્વરપ્રણિધાનથી ઇશ્વરનો અનુમલ થાય છે તેમ જ કર્મ નિષ્ક્રમપણે કરાતા હોવાથી તેમા નિષ્કલ થવાય છે ત્યારે પણ ચિત્ત બ્યગ્રતાને પામતુ નથી તથા દુઝોત્પત્તિદ્વારા ચિત્તપ્રસાદમા હાનિ થતી નથી તેથી આ ઇશ્વરપ્રણિધાનથી ચિત્તપ્રસાદ બન્યો રહી પરિણામે સમાધિની સિદ્ધિ ઉત્પન્ન કરે છે તેમ જ ઇશ્વરાર્પણનો અન્યાય થવાથી પ્રતિક્રિયાએ અસ્પૃહા જની રહેવાથી વૈરાગ્યની સિદ્ધિ થાય છે અને તેથી પણ પરિણામે સમાધિ સિદ્ધ થાય છે વળી એ ઇશ્વરાર્પણરૂપ સમપણુ વા આત્મનિવેદન બક્તિ સિદ્ધ થવાથી એના રૂપરૂપ પ્રેમનક્ષણુ બક્તિ પણુ યોગા વખતમા આનિ નોવને પામે છે તેથી ઇશ્વરતત્ત્વમા વૃત્તિ એકાગ્ર થાય છે આ વ એરે અનેક રીતે ઇશ્વરાર્પણુ સમાધિને ઉપજાવનાર છે થીમન્મી

નામા કચ્છુ છે કે-ચે તુ સર્વાણિ કર્મણિ માય સન્યમ્ય મપરા । અ
નન્યેનેવ યોગ્ય મા ધ્યાયન્ત ઉપાગમે । તપામહ સનુદ્ધતા ષ્ટાંગુતારના-
ગરાત્ । મવામિ ન ચિરાગર્વ મન્વામેગેતત્ત્વેનતામ્ ॥ જે યોગી મરે ૮
મેને મારા વિરે અર્પણ કડી અન-વબાવે મારી દેશનરૂપ ઉપાસના
કરે છે તેવા મારામા જાણિતને -અર્પણ કડી મેનાર પુરુષોનો કુ
અશ્વ કાગમા આદુ અરૂપ સંસારસાગરમાં ઉદ્ધાર કરેછું

આથી એ સિદ્ધ થયુ કે આ ત્રણે ક્રિયાઓનુ જે દીર્ઘગામી
નૈ-તપેનડે તથા આરમ્ભદિગ મેવન કરવામા આવેતે તેા એથી
નનાનિનિદિ થાયછે મમચિની સિદ્ધિ થવાની સમાધિરતા અને
મમાધિરતાની નિદિથી અન રતાત યોગ કમે ડી થાયછે તેથી
આ ત્રણે ક્રિયાઓ અમ રતાતરોગનો મં-રતાતયોગ વા સમાધિ
દાગ દેનુ કે તેથી વધાર્થગીને ક્રિયાયોગ છે

બીજુ આ સૂત્રમા એ કચ્છુ કે આ ત્રણ ક્રિયાથી અવિચાનિ
કેરો તનુતાને પામેતે એ પશુ ઉપર પ્રમાણે જ સમર્થન કડી
ગકાયછે આ દિગયોગમાં કેરો તનુતાને પામેતે તેથી તથા પ્રધા
નપણે ધ્યાન જરાથી જન્મને પામેતી સમાધિત્રાસ થતી સમાધિ
પ્રજ્ઞા, પડી એ મેજોનો દાહ કરેતે અર્થાત્ જેમ બીજનો દાહ
થવાથી તે પુન ઉગતુ નથી તેમ એ હથ થયેના કેરો મન્કારા
નિ કેરન કરવા અસમથ થારતે જ્વામુવી કેરો તનુતાને પા
મ્યા નથી ત્યામુધી બનવાનુ વિગેરીથી ચસ્ત થોરી હોવાથી વિવે
કખ્યાતિ ઉદરને પામતી નથી તેમાં વિવેકખ્યાતિના ઉ પમાટે કેરો
શને શુદ્ધ કરી નાખવા આવશ્યક કે તેમ થરાથી જ વિવેકખ્યાતિ
નો ઉદય થઇ અને અસંપ્રજાતયોગ થારતે તેમાં આ ક્રિયાયોગ
નેશનનુ-સ્વરૂપે ૧ દેવતાગ પશુ અમ પ્રજાતના હેતુરૂપ છે

આ રમાણે આ સૂત્રથી ક્રિયાયોગને એ મગા આપનાના કામ્યનુ
પ્રતિપાદન કરવાના પ્રમ થથી એ ક્રિયાયોગથી થતા ફોનુ પ્રતિપાદન
કચ્છુ તેમા નેશનનુ-સ્વરૂપ એક રૂપ કચ્છુ પશુ કેરેશનુ સ્વરૂપ સૂત્રમારે
સમગતેનુ નદિ દોડાયા એ નેશ કયા છે એ જિજ્ઞાસા થાય છે
ને રાં કરવા કેરોના મળવા તથા કયા કયા છે તથા એ ત્યેકતુ
સ્વરૂપ શુ છે વગેરે સૂત્રકાં દવે બતાવે છે —

અધિયાસસ્મિતારાગદ્વેષાભિનિવેશા પન્ન ક્લેશા ॥૩૥

મૂનાર્થઃ—અવિદ્યા, અગ્નિતા, રાગ, દ્વેષ અને અભિનિવેશ એ
પાંચ ક્લેશ છે.

આ સૂત્રમાં પંચ-પાંચ-પદ્ધતી ક્લેશો ક્રેટલા છે, એ પ્રશ્નનો તથા અવિદ્યા-અવિદ્યાદિ-પદ્ધતી ક્લેશો કલા કલા છે એ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપ્યો છે. એ પાંચનાં સ્વરૂપ સૂત્રકર જ ઉત્તર સૂત્રોથી પ્રતિપાદન કરેછે. તેથી આ સ્થળે માત્ર ક્લેશોનું, સામાન્ય સ્વરૂપ જ વિચારવાનું છે. સાં એ સ્વરૂપ વાં લક્ષણ સંસારહેતુવિપર્યયત્વમ્-સં-સારના હેતુરૂપ વિપર્યય-છે. આ લક્ષણમાં સંસારહેતુત્વં સતિ—સં-સારના હેતુરૂપ એ વિશેષણ સુકવાથી શુક્તિમાં રજતશુદ્ધિવગેરે વિપર્યયપરની અવિવ્યાપ્તિ દૂર થાય છે. જો જે વિપર્યય હોય તે ક્લેશ એમ માત્ર કહેવામાં આવે તો શુક્તિમાં રજતશુદ્ધિવગેરે વિપર્યય ક્લેશરૂપ હરે. પણ તેમ તો છે નહિ. કારણ કે એનો ક્લેશમાં અંતર્ભાવ કરવાથી તથા સૂત્રોક્ત પાંચ ક્લેશોમાં એનો સમાવેશ નથી થતો તેથી એ છૂટ્ટો ક્લેશ ગણવો પડે. જેથી સૂત્રોક્ત ક્લેશોનું પંચત્વ અસંગત હરે. તેથી એ અવિવ્યાપ્તિ દૂર કરવા 'સંસારના હેતુરૂપ' એ વિશેષણ જરૂરનું છે. આ લક્ષણ અસંભવ હોવાનાં પશુ નથી કેમકે અવિદ્યા સંસારના હેતુરૂપ જે વિપર્યય તેરૂપ જ છે; તેમ જ અવિવ્યાપ્તિ હોવાનાં પશુ નથી કારણ કે રાગ, દ્વેષવગેરે ચાર ક્લેશો અવિદ્યાનાં કારણરૂપ હોવાથી વિપર્યયભૂત છે, અર્થાત્ વિપર્યયરૂપ જ છે. તેથી ક્લેશોનું એ લક્ષણ અદ્યપિ છે એ સિદ્ધ થાયછે.

અર્થ એ પ્રશ્ન થાયછે કે આ તો ક્લેશનું સાસ્ત્રીય લક્ષણ છે. પણ ક્લેશ શબ્દનો અર્થ તો દુઃખ છે. એ અર્થનો આ ક્લેશોમાં અનુગમન નહિ હોય તો એને ક્લેશસંગ કહી શીને અપાય ? એનો ઉત્તર એ કે જગતમાં જો જો દુઃખ છે તે સંવત્ મળે આ પાંચ ક્લેશ જ છે તેથી એને ક્લેશસંગ આપવી અગોચ્ય નથી. સાં યોગશાસ્ત્રસંમત પ્રક્રિયા આ છે—પુરુષને અર્થ પ્રકૃતિ અર્થાત્ મરતાદિ ત્રણ ગુણો પરિણામને પામે છે અને જે પુરુષો દૈન્યને પામે છે તે પુરુષોને કાષ્ઠ પણ બોગ વા અપવર્ગરૂપ પુરુષાર્થ નહિ રહેતો હોવાથી તે પુરુષપ્રતિ પ્રકૃતિ નહિ થાયછે. તેથી એ અવિદ્યાદિ ચિત્તના પર્ષો વિવિધમાન છે સાંસુધી જ તે ચિત્તપર રચાનિત્વવાળા પુરુષને માટે પ્રકૃતિ પરિણામ પામવાની. એ અવિદ્યાદિ, સત્ત્વાદિ ગુણોના સ્વકાર્યને આરંભ કરવાના આમર્યને બલવાન કરે છે ને તદ્દ્વારા ગુણોની વિવિધતાપર અવરચા કરેછે. અને પ્રકૃતિમાં હોય કદાચ વિવિધતાને પમાડવા પછી મદત્ત વગેરેરૂપ કાર્યકારણ પ્રવાદને પ્રત-

તાવ એ અને પાનિયામે એ મરૂ કવેશો પરસ્પરની સહાયતાએ ॥
રીને મહાપર કુળત્ય અભિમાન સુશી જાનિવગેરે વિપાદને ભોગ
વારેઠે એ વિપાદ વિવેકીને મદદ દુખરૂપ છે એ આગળ કહેવાશે
તેથી આ રીને મ દુષ્ટ દુ મરૂપ મેશના મૂળરૂપ દોષાથી (નિમિત્તરૂપ
દોષાથી) એ પાચને ક્ષેત્રસંગા આપી છે

આ પ્રમાણે આ પાચ ક્ષેત્ર દોષાથી એનું દાન પ્રત્યેક પુરુ
ષે અતિપ્રયત્ને કરવું એ આ પાચને ક્ષેત્રસંગા આપવાનો હિતતા
ય છે આ સર્વ ક્ષેત્રોનો વિવેકજ્ઞાતિરૂપ જ્ઞાનથી નાશ થાયછ ત
થા એના મસ્કાનો દાહ થાયછે અસ રજાત યોગથી એના આ
શ્રવણ ચિત્તનો નાશ થાયછે એ સમજારો પણ નાશ થાયછે ત્યા
જ્ઞાનથી અજ્ઞાનનો જ આધાર નાશ થાય છે તેથી એ રવનુ જ્ઞાનના
સ્વત્વ ઉપપન્ન થવા એ મવ અવિદ્યામુનક દોષા 'મેધ'એ કારણ કે
તત્ત્વજ્ઞાન એ મિથ્યાજ્ઞાનનું આદાત્ વિરોધી છે આ વનુ નથી—એ
મતિપા ન આ મુતકાર કહ્યું છે—

અવિદ્યાશ્વપ્રમુલતેષા પ્રમુલ્લતનુચિચિહ્નોદારાણામ્ ॥૬॥

સૂત્રાર્થ—પ્રમુલિ તનુતા વિચિત્રતા ગત ઉત્તરતા એ
ચારે અવધારાણા અસ્થિતા વગેરે ચાર કારણોની પ્રમુલમુલિ અ
વિદ્યા છે

આ મુત્રનો અર્થ આ રમાજે છે—અવિદ્યા પ્રમુલ્લતનુ
ચિહ્નનાત્તરણા ઉત્તરણા કારણ ॥

આવધા—એનું આમાન્ય લક્ષણુ દુર પ્રતિપાત કરી ગયા
ગ્રીએ તથા વિશેષ લક્ષણુ કુળત્ય મુત્રથી મુખ્ય છે તેથી આ સ્વ
એ વિચારની જરૂર નથી

પ્રમુલ્લતનુ—એના પ્રમુલિ તનુતા વિચિત્રતા તથા ઉત્તરતા
વાળા દોષો આ ચારેમાથી મમે તે અવધારા દોષ ત્યારે પણ
તેમનો સ નાશ હોયછે અને તેથી તેમનો નાશ કરવા રજાત આ
વધારા છે જે પ્રતિપાત કરના તથા અસ્થિ આ ચાર અવધારા
વાળા ક્ષેત્રોની જ પ્રસવમુલિ છે અથવા દુષ્ટ રીતજન્ય નાશની
પાચમી અવધારાવાળા ક્ષેત્રોની નથી એ નિષ્પાદન કરવા સુરમરે
આ ૫ મુત્ર છે

ઉત્તરેણ—એટલે અસ્થિતા વગેરે ચાંચી, કારણ એટલે
અમમુલિ ના પ્રસવમુલિ

આ સૂત્રથી એ કલ્પ કે કનેશોની (૧) દગ્ધબીજબાવા (૨) પ્રસુપ્તિ, (૩) તત્તુતા (૪) વિચિત્રતા અને (૫) ઉદારતા એ પાંચ અવસ્થાઓ છે એ પાંચ અવસ્થામાંથી ઉતર ચાર અવસ્થાનામાં કનેશોનું જન્મસ્થાન અવિદ્યા જ છે ત્યા—

દગ્ધબીજબાવા—અવસ્થા એટલે જેમાં કનેશોનું સ્વસ્થ કાર્યને ઉત્પન્ન કરવાનું સામર્થ્ય દગ્ધ થઇ ગયું છે તે ૫૧ની કનેશોની અવસ્થા

પ્રસુપ્તિ—એટલે ચિત્તાનિષે શક્તિરૂપે અધ્યાત્મ મુક્તિમરૂપે રહેલા કનેશોનું સ્વભવેને ઉત્પન્ન કરવાનું સામર્થ્ય અથવા તો પોતાના કાર્યને ઉત્પન્ન કરવાના સામર્થ્યના મલ્લોત્ક્રાંતિ કનેશોની ચિત્તમાં મુક્તિમરૂપે સ્થિતિ જેમ દહિ જસરે જરમાં સૂક્ષ્મરૂપે અથવા અનાગતાવસ્થામાં રહેતે સારે તેની સ્વભાવેને ઉત્પન્ન રવા શક્તિ હોય છે ખરી તથાપિ જ્યાંસુધી યોગ્ય અભિવ્યજ્ઞ મળતો નથી ત્યાંસુધી સ્વકાર્યને ઉત્પન્ન કરતું નથી તેમ જ્ઞાનક્રમાં સ્વીકાર્ય રાગાદિ કનેશો રહેના છે તથા સ્વકાર્યને કરવા સામર્થ્યવાળા પણ છે તથાપિ તે કાર્યને અભિવ્યજ્ઞના અભાવને લીધે પ્રકટાપી શકતા નથી તેથી એ રાગાદિ પ્રસુપ્ત છે અથવા તો કમજબ દેવોમાં ક્રોધવગેરે વેરા નહીં હોય છે તોપણ તે તે દેવલોકમાં જે ક્રમને અનુમાર તેમનું જનું થયું છે તે જ નાનારિધિ વિાચની ઇચ્છા તેમના ચિત્તમાં પ્રકટાપી તે તે પ્રાપ્તિની અનાયામે પ્રાપ્તિ કરાવે છે તેથી તેમની ઇચ્છાનો વિધાત થતો નથી અને ઇચ્છાના વિધાતરૂપ અભિવ્યજ્ઞના અભાવે તે જન્મમાં તેમના ચિત્તમાં શક્તિરૂપે રહેલા તથા સ્વકાર્યને પ્રકટાવવા સમર્થ ક્રોધરૂપ કનેશો પોતાની અભિવ્યજ્ઞ કરી શકતો નથી તેથી એ પ્રસુપ્ત છે આ પ્રસુપ્તિ લગ્ધબીજબાવાથી જૂદી કે દગ્ધબીજબાવા અવસ્થામાં રિવેચ્છાક્ષાત્કારરૂપ તો નથી એ કનેશોનો નાગ થાય છે તથા એ કનેશોના સમગ્રગેનો દાહ થાય છે તેથી એ કનેશોની સ્વસ્થરૂપે અભિવ્યજ્ઞ કરવાની શક્તિ નાશ પામે છે અને તેથી કનેશોની અભિવ્યજ્ઞ સ્વસ્થનાર રિવેચ્છા સનિર્ભય થાય છે ત્યારે પણ એ કનેશોની અભિવ્યજ્ઞિત થતી નથી અને પ્રસુપ્તિ અવસ્થાવાળા કનેશો તો સ્વસ્થરૂપની અભિવ્યજ્ઞ કરવાના સામર્થ્યવાળા છે તેથી યોગ્ય અભિવ્યજ્ઞ મળવાથી સ્વસ્થ થાયને અધ્યાત્મ પોતાની અભિવ્યજ્ઞિતને ઉત્પન્ન કરે છે આ રીતે પ્રસુપ્તિના નિષ્ક્રમ સ્વકાર્યને ઉત્પન્ન કરવાના સામર્થ્યવાળા હોયને એ

નિરોપણ દબ્ધગીજ્ઞભાવાની વ્યાવૃત્તિ કરવા મુક્યુ છે.

આ સ્થળે એ શંકા થાય છે કે જીવન્મુક્તમા કોશનો અત્યંત સમુદ્ધેદ થયેનો હોય છે તેથી એ જીવન્મુક્તના ચિત્તમા કોશો અનાગતાનુચ્ચામા છે જ નહિ તેથી ઉક્ત નિરોપણની જરૂર નથી પણ એ યોગ્ય નથી કેમકે જેમ અગ્નિની દાહશક્તિ જ્યાપર્યેત અગ્નિનો સદ્ભાવ હોય છે ત્યાં પર્યંત રહેછે અર્થાત્ એ શક્તિ યાવત્તદ્વ્યભાવિની છે અને અગ્નિનો સ્વકારણમા આત્મતિક લય થયે સર્વથા વિવર્ધ ગાયછે, તેમ કોશોદિના સરકાર પણ ચિત્તના સદ્ભાવપર્યંત રહેછે જ્યારે અસંપ્રગાત યોગથી અથવા ભોગથી અવશિષ્ટ પ્રારબ્ધનો નાશ થાય છે ત્યારે ચિત્તનો અધિકાર સમાપ્ત થવાથી તે સ્વકારણમા આત્મતિક નાશને પામે છે અને આશ્રયના નાશ થવાથી ત્યારે જ અવિદ્યાદિ કોશોનો અલત સમુદ્ધેદ થાયછે તેથી જીવન્મુક્તમા કોશોની સદ્મશ્ચે સ્થિતિ છે એ સિદ્ધ છે પણ તે કોશોની સ્વકાર્ય કરવાની શક્તિ દબ્ધ થઈ ગઈ છે તેથી જેમ શોકના ખીજ ઉગતા નથી તેમ એ કોશોના દબ્ધ થએના સરકારનો પ્રસેદ થતો નથી અને તેથી કરીને જ શાસ્ત્રમા જીવન્મુક્તને ચરમદેહ કહાડે ધીજાન્યગ્ન્યુપદગ્ધાનિ ન રોહન્તિ યથા પુન । જ્ઞાનદર્ગ્યસ્તથાક્રે દીર્ઘાત્મા સપચ્ચતે પુન । અગ્નિથી જેનું સ્વકાર્યને કરવાનું સામર્થ્ય દબ્ધ થયુંછે તેવા ખીજ પુન ઉગતા નથી તેમ વિવેકસાક્ષાત્કાર રૂપ જ્ઞાનાગ્નિથી જે કોશોના સરકાર દબ્ધ થયાછે તેનાથી પુન દેહની પ્રાપ્તિ થતી નથી—એ સ્મૃતિ જ્ઞાનીના ચરમદેહધિરે પ્રમાણરૂપ છે. આરીતે જીવન્મુક્તિને ચરમદેહ હોવાથી એ કોશોની પ્રસવજૂમિ અરિધા નથી એ પણ સિદ્ધ થાયછે. કેમકે જે એ કોશોની અરિધા પ્રસવજૂમિ હોય તો પુન દેહની ઉત્પત્તિ થવાની તેથી ચરમદેહત્વ નહિ આવે તેથી કોશોની એ દબ્ધગીજ્ઞભાવા અવસ્થાથી આ અવસ્થાઓની વ્યાવૃત્તિ કરવી આવશ્યક છે તથા પ્રસુપ્તિની વ્યાવૃત્તિ “સ્વકાર્યને ઉત્પન્ન કરવાના સામર્થ્યવાળા હોઈને” એ નિરોપણથી થાયછે એ નિદ્ધ છે.

તત્તુતા—એટલે કોશના પ્રતિપક્ષના અનુષ્ઠાનથી કોશોનું વિવેકપ્ર્યાપ્તિનો બાધ કરવા અસમર્થ થવું તે ત્યાં શ્રુતિઆદિના શ્રવણાદિથી યતું જે પરોક્ષ જ્ઞાન તે અવિદ્યાનું પ્રતિપક્ષ છે, કુલ્લિ પુરુષનું બેદજ્ઞાન અગ્નિમાનુ, મરં પદ્યર્થધિરે દ્રષ્ટા યદ્ય રહેવું એ સંગદ્વેષનું તથા મરણ સ્વાભાવિક છે, સંપૂર્ણ જગત્ કાળથી અસ્ત

જ છે તથા મરણને લક્ષીને જ પ્રવર્તે છે, વગેરે વિચારો શરીર સુખનુ માધન છે એ બુદ્ધિનું તથા અગ્નિનિવેગનુ પ્રતિપક્ષ છે, અથવા તો પ્રથમ સૂત્રમા કહેવો ત્રિયાયોગ એ મર્વનો પ્રતિપક્ષ છે એ પ્રતિપક્ષોના અનુદાનથી બાવહારિક પુરુષમા કોગો ને દૃઢ હોય છે તે વર્તમાન યોગીમા અદૃઢ થાય છે એ અદૃઢતા વાગિયિનતા જ તે આ ગ્રંથને તનુતા છે

ચિન્તિત્વતા એટલે વિચિત્રતા અત્યંત એવનથી અથવા તો કોશોમાના કોષથી અભવર પામનાથી કોશો જે કિચિત્ કાળ અનાભ-પાત્ર થાય છે પણ ને કોશો એ પ્રતિબધક જનાથી પુન તે જ રૂપે (એટલે તનુતા નહિ પામીને તેટલી જ દૃઢતાથી) આ વિદ્યાવને પામે છે તે કોશો ચિન્તિત્વ કહેવાય છે અને એવી અવસ્થા તે ચિન્તિત્વના છે ત્યાં વિચિત્રતા સેવનથી કોશની કિચિત્વ અપ્રતીતિ થાય છે તથા તે અપકાળ વાતીત થવાથી પુન તેજના જ બળથી અમિત્યક્ત થાય છે એ પ્રતિદ્ધ છે એ કોશથી અભિભવ પામવાથી અન્ય કોશની કિચિત્વ પણ કાળ પ્રતીતિ થતી નથી જેમકે જ્યારે રાગદ્વિગ્નો આરિનાંત થાય છે ત્યારે ક્રોધનો નથી જેમકે જ તે વિરોધી છે તેથી એ વખતે ક્રોધ સિદ્ધિતિઅવસ્થામા હોય છે ક્રોધ નથી જેમ તો કહેવાય જેમ નથી જ જેમકે નહિ હોય તો પછી એનો કદાપિ આવિભાવ થતો નહિ પણ તેમ નો નથી તેમ જ એક વિષય પર રાગ હોય છે તે જ વખતે અન્ય વિષય પર રાગ નથી હોતો, ત્યારે પણ રાગ નથી જેમ નહિ કહેવાય, પણ તે વિચિત્વિતિઅવસ્થામા છે

ચિન્તિત્વ અવસ્થામા રહેતા કોશો તે પ્રતિબધકો અનાવ થવાથી તેમરૂપે આરિનાંત પામે છે અને તનુત્વવાળા કોશો માધનુ અનુદાન જે કાગે નથી થતુ તે કાગે પણ અરિનાંત પામે તો તેમા ખડુ સડકારીની અપેક્ષા જોઈએ જોરે, એટલુ જ નહિ પણ આરિનાંત પામે છે ત્યારે પણ અદૃઢવેગથી આરિભાવ પામે છે, એ ચિન્તિત્વના અને તનુતાનો એ છે ચિન્તિત્વના અને પ્રતિબધકોનેમા એ જોડ છે કે એકમા વિષય અન્ય કોશથી એ રૂપ પ્રતિબધક અનભિ

ધેક્કાપર્યન્ત રહેતી અનભિચકિત. આ ત્રણે અવસ્થામાં ક્યેશો વર્તમાન નથી પણ બરિષ્ઠ વૃત્તિ છે. એ ત્રણથી બિન્ન જેમા ક્યેશોની વૃત્તિ વર્તમાન છે તે સ્પષ્ટતા છે.

સ્પષ્ટતા—એટલે સ્વપ્ન વિષયમાં ક્યેશોનું સ્વાભાવિકી વૃત્તિ પામીને રહેવું તે; એટલે પોતપોતાના વિષયના ધ્યાનથી અભિચ્છન્ના થયેલા ક્યેશો. ઉદાર કહેવાય છે ઉપર વિચિત્રતાના ઉદાહરણમાં ન્યારે ક્રોધ રાગથી અભિમત થામે છે ત્યારે રાગ ઉદાર છે અને ક્રોધ વિચિત્ર છે તેમ જ અન્ય દૃષ્ટાન્તમાં જે વ્યક્તિપર રાગ જન્મને પામેલો છે તે રાગ ઉદાર છે તથા અન્ય પ્રતિનો વિચિત્ર છે.

આ ચાર અવસ્થાવાળા મર્વ ક્યેશો જીવન્મુક્તશિવાય મર્વ ચિત્તમાં હોય છે. અહિં એ સક્ષમા રાખવું યોગ્ય છે કે પ્રમુખિતગેરે ચાર ક્યેશોની અવસ્થા કહી છે તેમા એવો કાર્ષ્ણ નિયમ નથી કે જે ક્યેશ એક અવસ્થામાં હોય છે તે અન્ય અવસ્થામાં નથી આવી શકે, પણ એથી તો ઉપરો નિયમ છે કે જે ક્યેશ પ્રમુખિતગેરે અવસ્થામાં હોય છે તે જ ઉદાર થાય છે તેથી આ ચાર એક ક્યેશના નથી પણ ક્યેશોની અવસ્થાના છે જીવન્મુક્ત પુત્ર પમાં આ ચારે અવસ્થાવાળા ક્યેશોનો નાશ થયેલો હોય છે. અન્ય પુરોમાં એ મર્વનો મદ્ભાવ હોય છે એ જીવન્મુક્તથી ઇતર પુત્રોના આ પ્રકારની ચાર અવસ્થાવાળા અભિતાવગેરે ચારે ક્યેશોની પ્રસવબૂમિ અવિદ્યા છે કેમકે વિપરીત જ્ઞાનરૂપ અવિદ્યા હોય છે ત્યારે જ એ ક્યેશોનો મદ્ભાવ થાય છે અને અવિદ્યાના અભાવે એનો અભાવ થાય છે યદ્યપિ રાગાદિ જ્ઞાનરૂપ નહિ હોવાથી વિપરીતજ્ઞાનરૂપ અવિદ્યારૂપ નથી જતા અવિદ્યાના અભાવે એમનો અભાવ થાય છે એ કહેવું અયોગ્ય નથી કેમકે રાગાદિ પણ અવિદ્યાથી કેવલ બિન્ન નથી. અવિદ્યાનો અનુગમ વા અન્વય એ ચાકમાં થાય છે, અર્થાત્ ન્યારે ન્યારે રાગાદિ હોય છે ત્યારે ત્યારે અવિદ્યા હોય છે એટલું જ નહિ પણ અવિદ્યાથી નિરપેક્ષ રાગાદિનું સ્વરૂપ જ નથી રાગાદિ કેવલ મિથ્યાજ્ઞાનરૂપ નથી પણ તત્ત્વરૂપ છે તેથી, તથા અવિદ્યાના અન્વયવાળા છે તેથી, જેમ સુરણમાં ને નેમ પગમાંના બાદુલથી પાર્થિવત્વ છતાં એ તૈન્મય દ્રવ્ય ન્યાયમાં ગણાય છે તે જ પ્રમાણે રાગાદિ ક્યેશોમાં પણ અવિદ્યા અન્વિય થયેલી છે તથા પ્રધાન છે તેથી એ પણ અવિદ્યારૂપ જ છે. આ મર્વ કારણને લીધે જ સ્વપ્નકારે અવિદ્યાને રાગાદિ ક્યેશોનું સહકારિ-

નિમિત્ત કત્યું નથી પણ પ્રસવબૂમિ વા જન્મસ્થાન કત્યું. છે. આમ હોવાથી એ સર્વેનો જન્મ તથા સ્થિતિ અવિદ્યાના સદ્ભાવપર્યન્ત છે તથા અવિદ્યાના અભાવે એમનો અભાવ છે, એ સદ્જન દેખાય છે.

આપ્રમાણે સર્વ કલેશોનું, જ્ઞાનનાસ્થત્વ ઉપપાદન કરવા આ મુત્રથી સર્વ કલેશોનું મૂલ અવિદ્યા છે. (જે મિથ્યાજ્ઞાનરૂપ હોવાથી તત્ત્વજ્ઞાનથી નાશ પામે છે.) એ પ્રતિપાદન કર્યું. અને તેથી એ તાત્પર્ય મુત્રવ્યું કે અધિકારીએ આ કલેશોની આત્મ-તિક્તિ નિવૃત્તિમાટે વિવેકેખ્યાતિ પ્રાપ્ત કરવા પ્રયત્નવાન થવું. હવે એ કલેશો નેતું હાન કરવું સર્વને ઇષ્ટ છે તેનું સ્વરૂપ બતાવવું જરૂરનું છે, કારણ કે સ્વરૂપ જાણ્યાવિના કોનું હાન કરવાનું છે એ સમજાતું નથી. તેથી સૂત્રકાર ઉત્તર પાંચ સૂત્રોથી એ કલેશોનાં સ્વરૂપ બતાવે છે. સાં ઉદ્દેશકમાનુસાર પ્રથમ અવિદ્યાનું સ્વરૂપ બતાવે છે.

અનિત્યાદ્યુચિદ્વઃસ્થાનાત્મસુ નિત્યશુચિસુષ્ણ્માત્મ-

ધ્યાતિરધિધા ॥ ૧ ॥

સૂત્રાર્થ—અનિત્ય, અશુચિ, દુઃખરૂપ તથા અનાત્મ પદાર્થો-વિષે અનુક્રમે થતી નિત્યબુદ્ધિ, શુચિબુદ્ધિ, સુખબુદ્ધિ તથા આત્મબુદ્ધિ—એ ચાર પ્રકારની મિથ્યાબુદ્ધિ (મિથ્યાજ્ઞાન) તે અવિદ્યા છે.

નિત્યા—એટલે નિત્યબુદ્ધિ, શુચિબુદ્ધિ, વગેરે. ક્ષ્યાતિ એટલે કથન વા બુદ્ધિ.

આ સૂત્રથી (૧) અનિત્યવિષે નિત્યબુદ્ધિ (૨) અશુચિવિષે શુચિબુદ્ધિ, (૩) દુઃખરૂપ પદાર્થોવિષે સુખરૂપતાબુદ્ધિ અને (૪) અનાત્મ પદાર્થોવિષે આત્મબુદ્ધિ, એ પ્રકારની અવિદ્યા કહી, અર્થાત્ જીવન્મુક્તાથી ઇતર પુરુષોમા ચાર પ્રકારની સંસારના હેતુભૂત મિથ્યાજ્ઞાનરૂપ અવિદ્યા હોય છે એ કત્યું સા અનિત્યવિષે નિત્યબુદ્ધિ થતી એ પ્રથમ પ્રકારની અવિદ્યા છે. અનિત્ય એટલે ત્રણ કાળમાં જે સ્વસ્વરૂપે ગ્રહેતું નથી તે, અર્થાત્ કાર્ય. શાસ્ત્રમાં પણ વર્તમાન-માત્રવર્તિયોગિત્વમ્—કાળમાં રહેલા પોતાના અભાવનો મનિયોગી જે થાય તે અનિત્ય, એ લક્ષણથી એ જ સ્વરૂપ પ્રતિપાદન કર્યું છે. એથી ઉત્તરું અર્થાત્ જે ત્રણ કાળે સ્વસ્વરૂપે વિદ્યમાન રહે છે તે નિત્ય છે તેથી કાર્યરૂપ પદાર્થોને અનિત્ય જાણવા એ સમ્યક્ જ્ઞાન છે, પણ

નિત્ય જાણુવા એ મિથ્યાજ્ઞાન છે અને તેથી અવિદ્યારૂપ છે આ પ્રકારની અવિદ્યા લોકસિદ્ધ છે આપણે જોઈએ છીએ કે કેટલાક લોકો પૃથ્વી, ચંદ્ર, તારાઓ જે પદાર્થોને નિત્ય માનીને તેના રૂપની પ્રાપ્તિમાટે તેની ઉપાસના કરે છે અન્ય સ્વર્ગને નિત્ય માનીને તેની પ્રાપ્તિમાટે સોમયાન વગેરે ક્રિયાઓ કરે છે, અન્ય અસંખ્ય લોકો ભોગોને નિત્ય માની સદા તેની પ્રાપ્તિના ઉપાયોને કરે છે, આ સર્વ લોકો અવિદ્યામય છે. કેમકે પૃથ્વી, ચંદ્ર, તારા, સ્વર્ગ, શરીર, ભોગોવગેરે મર્ત પદાર્થો રિખક્ત હોવાથી કાર્યરૂપ છે, અને કાર્યરૂપ હોવાથી અનિત્ય છે. એ અનિત્ય પદાર્થોવિષે તેમને જે નિત્ય બુદ્ધિ થાય છે તે આ પ્રથમ પ્રકારની અવિદ્યા છે.

બીજા પ્રકારની અવિદ્યા તે અશુચિ પદાર્થોમાં શુચિબુદ્ધિ છે, જેમકે કાયા વિષે થતી શુચિબુદ્ધિ કાયા એ અશુચિ પદાર્થ છે એ વાત શાસ્ત્રકારોએ વિસ્તારથી પ્રતિપાદન કરી છે ત્યાં કહ્યું છે કે દયાનાદ્વીજાદુષ્ટમ્ભાશિ દ્યન્દ્યામેષ્વતાર્દષિ । જયમાધેયશૌચત્વાત્ પવિત્રતા શુભાન્વિ વિદુઃ ॥ કાયા મૂળાદિ કુત્સિત પદાર્થોથી ભરેલા માતાના ગર્ભરૂપ સ્થાનમાંથી થાય છે તેથી સ્થાને કરી, એનું બીજા શુભ શોણિતરૂપ જુગુપ્સિત પદાર્થ છે તેથી બીજું કરી, એને ટકાવનાર માતાએ ખાધેલા અન્નાદિ પદાર્થોના રસરંગેરે છે તેથી ઉપદ્રવે કરી, એના નવ દારથી તથા રામરૂપમાંથી દુર્ગધવાદ્ય દ્વરણ નીકળે છે તેથી નિસ્પંદથી તથા મૃત્યુથી એ અશુચિ છે જે મૃત્યુથી કાયા અશુચિ નહિ થતી હોત તો થમને ગાડકો જે શાસ્ત્ર માં મનાવતું વિધાન કર્યું છે, તે નહિ હોત તેમ જ મૃત્યુથી કાયા કવચ ગધાર્ધ હોત તેથી પણ મૃત્યુથી એ અશુચિ થાય છે એટલું જ નહિ પણ જપમૃતિકા વગેરેથી તથા તૈમાત્રિના અઙ્ગમથી કાયાની નિરન્તર શુદ્ધિ કરવી પડે છે, તેથી પણ એ અશુચિ છે આ પ્રમાણે કાયા અનેક પ્રકાર અશુચિ છે, છતાં તેને નિષે પણ નોંધાવે તે શુચિબુદ્ધિ થાય છે, જે કાયાવિષે શુચિબુદ્ધિ નહિ થતી હોત તો સ્ત્રીકાયાનું આયિંગનવગેરે પ્રીતિથી કરવા દ્વારા વિધિ થાત ન હોત, સ્ત્રી જે તે છે તેથી એ અવિદ્યાના કષ્ટાન સમજાવવા જરૂર છે કવિઓએ એ કુત્સિત સ્ત્રીકાયાવિષે 'એ ચંદ્રલેખા જેવી છે' એ આપણે ચંદ્રકિરણથી ધકાયેલા છે, સહ્યાએ સમય શુદ્ધ પદાર્થોનું એક મધ્ય પ્રદર્શન કરાવવા આ સ્ત્રીશરીરને ધકાવે છે ધન્યાદિ પ્રકારે જે લખે છે તે નહિ જાણત. તેથી કાયા વિષે શુચિબુદ્ધિ થાય છે એ

સિદ્ધ છે એ શુચિશુદ્ધિ મિથ્યાગ્નિપ્રકાર હોવાથી આ બીજા પ્રકારની અવિધા છે.

આ બીજા પ્રકારની અવિધામાં અપુણ્યવિશે થતી પુણ્યશુદ્ધિ જેમકે માનમદાણુ, પશુપક્ષિવગેરે વિવિધ નિરપરાધી પ્રાણીઓને માં રવારૂ હિંસા, પરસ્પર યોગવગેરેમાં થતી પુણ્યશુદ્ધિ વા ધર્મશુદ્ધિ અનર્થવિશે પુરુષાર્થશુદ્ધિ જેમકે અર્જન, રક્ષણાદિ અસંખ્ય દુ અવાળા ધનાદિપદાર્થવિશે થતી પુરુષાર્થશુદ્ધિ, એ વગેરે જ સારના હેતુ જૂન મિથ્યાગ્નિપ્રકાર અવિધાનું મદદગાર થાય છે જેમકે શુચિ શાન્દ યોગોત્કૃષ્ટ સાધનનો તથા અશુચિ શાન્દ યોગોત્કૃષ્ટ સાધનનો ક પત્તક છે.

ત્રીજા પ્રકારની અવિધા તે દુ અપુણ્ય પદાર્થોવિશે થતી સુખશુદ્ધિ છે ત્યાં કોઈપણ જીવની કેવલ દુ અવિશે સુખશુદ્ધિ થતી નથી, તેથી દુ અનો અર્થ દુ અમાધન તથા દુ અમતુલ્ય પદાર્થો તેવો ધોન્ય છે તેથી એ દુ અસાધનવિશે થતી સુખશુદ્ધિ, એટલે એ નાધનો દુ અની નિવૃત્તિરૂપ તાર્ત્તિક સુખના સાધન છે એવું મિથ્યાગ્નિ થતું થતું ને, તથા દુ અપ્રચુરમાં થતી સુખમયુક્તશુદ્ધિ તે આ તૃતીય પ્રકારની અવિધા છે ત્યાં આગળ ક્ષેત્રમાં આવશે તેમ આ આપો સંચાર દુ અનું જ સાધન છે, તેને મોક્ષના સાધનરૂપ વા સુખના માધનરૂપ જાણવો, એ દુ અસાધનવિશે થતી સુખશુદ્ધિનું ઉદ્ધરણ છે આ વાર્તાસંગ્રહોરે પદાર્થો જે દુ અપ્રચુર છે તેને વિશે થતી સુખમયુક્તશુદ્ધિ તે દુ અપ્રચુરવિશે સુખમયુક્તશુદ્ધિનું ઉદ્ધરણ છે દુ અપ્રચુર પદાર્થને દુ અપ્રચુર જો માણસ જાણે છે તે તેની તે કાર્યમાં શુદ્ધિપૂર્વક પ્રવૃત્તિ થતી નથી તેથી વાર્તામગ્નવગેરે પદાર્થોમાં આગળ વિદ્યાનું માણસની પ્રવૃત્તિ થાય છે ત્યારથી જ એ મિદ્ધ છે એ રૂપને એમાં સુખમયુક્તશુદ્ધિ મેરી જે જોએ આ જાને પ્રકારના મિથ્યાગ્નિ તે તૃતીય પ્રકારની અવિધા છે.

ચતુર્થ પ્રકારની અવિધા તે અનિવૃત્તિવિશે થતી આશુદ્ધિ છે સ્વપ્ન દેહના ઉપકારરૂપ પ્રનાદિ પદાર્થોને મના અનિવૃત્તિ, અનિવૃત્તિના સુખાદિ જોડના માધનરૂપ સ્વપ્ન દેહના થતી અનિવૃત્તિ, તથા સાક્ષાત્ જોડરૂપ અનિવૃત્તિરૂપે થતી અનિવૃત્તિવગેરે આ અવિધાના ઉદ્ધરણ. જેમકે પુત્ર, સ્વપ્ન દેહવગેરે પદાર્થો જોડ છે એટલે જેનામાં સ્વપ્ન દેહના વિદ્યાનું છે જ્યાં જોડિને અનિવૃત્તિ ઉપકારરૂપ મેળવે.

ની બુદ્ધિ થાય છે. એ નિઃસ્વાગાન હોવાથી તથા સંસારના હેતુરૂપ હોવાથી અવિદ્યા છે. આ પ્રકારની અવિદ્યા જીવ-મુક્તશિરાય અન્યમાં સિદ્ધ છે તથા એ સંસારના હેતુરૂપ પણ છે. લોકો બુદ્ધિમંત્રને પોતાના અત્મારૂપ ગણીનેની સંપત્તિથી એકથે સત્યમંકલ્પાદિ શુભરામનાયગેરેથી આનંદ પામે છે અને બુદ્ધિમંત્રના પરિણામરૂપ ઇચ્છાના વિધાનવગેરે વિપત્તિ પોતાને દુઃખી માને છે. સરીરમાં બ્યાવિવગેરેનો પ્રાદુર્ભાવ થવાથી પોતાને બ્યાધિરાગો તથા દુઃખી માને છે. તેમ જ પુત્રપુત્રીનાં સુખદુઃખવગેરેથી પોતાને દુઃખી દુઃખી સમજે છે. તેથી અવિદ્યા લોકસિદ્ધ છે એ વિઃસંદેહ છે. અવિદ્યારૂપ નિઃસ્વાગાન જ પુનઃજને સંસારની પ્રાપ્તિ કરાવે છે. કેમકે એ અધ્યાસથી હું કર્તા છું એવું નિઃસ્વાઅભિમાન રજુરે છે તેથી કર્મજનન થઈ ધર્માધર્મની ઉત્પત્તિ થાય છે અને તેનું દુઃખ ભોગવવાનાનારિષ્ જન્મ પારણ કરવા પ્રડે છે આ રીતે લોકસિદ્ધ, સંસારના હેતુભૂત, અનાત્મવદ્યથંચિયે થતી આત્મખ્યાનિરૂપ અવિદ્યા આપણા પ્રકારની છે.

આ પ્રમાણે આ સૂત્રથી અતત્ત્વિનત્ત્વદુઃખિઃ-જે પદાર્થ જેવો નથી તેમાં તેની બુદ્ધિરૂપ અવિદ્યા ચાર પ્રકારની છે, એ પ્રતિપાદન કર્યું. ત્યાં એ સકા થાય છે કે આ નિઃસ્વાગાનને અવિદ્યા કહેવું ઉચિત નથી. કેમકે અવિદ્યા પદનો વિગ્રહ કરતાં ત્રણ અર્થ નીકળે છે, (૧) વિદ્યાથી ભિન્ન તે અવિદ્યા. (અવદ્યથી આ પ્રમાણે મિત્રનારૂપ અર્થ પ્રતિપાદન કરી સકાય છે જેમકે અમરિક કહેવાથી મલિકા નહિ તે અર્થાત્ મલિકાથી ભિન્ન એવો અર્થ નીકળે છે) (૨) વિદ્યાનો અભાવ તે અવિદ્યા અને (૩) અવિદ્યાને બહુવ્રત્તિસમાસ લઘ્વે તો અનુત્તમ વિદ્યા. આ પ્રમાણે ત્રણ અર્થ અવિદ્યાના થાય છે. પણ તેમાં નિઃસ્વાગાનરૂપ અર્થ થતો નથી; તેથી નિઃસ્વાગાનને અવિદ્યા કેવી રીતે કહેવાય ? એનો ઉત્તર એ કે, આ શબ્દ યોગના અર્થમાં વપરાયો નથી. એ શબ્દ રૂઢ છે. જેમ અનિવરનો મિત્રથી ભિન્ન, મિત્રનો અભાવ કે ઉત્તમ મિત્ર એ ત્રણમાંથી કોઈ પણ અર્થે નથી પણ મિત્રનો વિરોધી અર્થાત્ શત્રુ એ અર્થ છે તેમ અવિદ્યાનો પણ-નવ્વનો 'વિરોધી' અર્થ હોવાથી-વિદ્યા જેની વિરોધી છે—તત્ત્વજ્ઞાન જેનું નાશ કરનાર છે—એ અર્થે અથવા તત્ત્વજ્ઞાનરૂપ વિદ્યાથી વિરોધી એ અર્થ થાય છે. આમ એ રૂઢ શબ્દ હોવાથી નિઃસ્વાગાનને અવિદ્યાસંજ્ઞા આપવી અદ્વિત છે.

આ પ્રમાણે આ સૂત્રથી સર્વ ક્ષેત્રોના મૂળરૂપ હોવાથી અ-
વિધાનું પ્રથમ સ્વરૂપ બતાવ્યું. દ્વે એ અનિવાર્ય સાક્ષાત્ કાર્વરૂપ
અસ્મિતા ક્ષેત્રનું (ઉદ્દેગકમથી પ્રાપ્ત થવાથી) પ્રતિપાદન કરે છે.

દૃગ્દર્શનશક્તયોરેકાત્મતેવાડસિતા ॥ ૬ ॥

સૂત્રાર્થ:—પુરુષ તથા બુદ્ધિસત્ત્વની સ્વરૂપતા: તથા ધર્મતા
એકરૂપતાપતિ અર્થાત્ એકતાબિમાન તે અસ્મિતા છે.

દૃગ્દર્શનશક્તયો—દૃશ્યક્રિયા તથા દર્શન શક્તિની દૃશ્યક્રિયા એટલે
પુરુષ અને દર્શનશક્તિ એટલે દ્રવ્યતે અને-એનાથી દર્શન થાય છે તે
અર્થાત્ બુદ્ધિસત્ત્વ વા અતઃકરણ. પુરુષ અને બુદ્ધિસત્ત્વ એ બંનેનો
બોક્કુબોક્કુસબંધ નિહ કરવા સૂત્રકારે 'શક્તિ' એ પદ મુક્યું છે સર્ગ-
કાળવિષે તો બુદ્ધિ સ્વસ્વરૂપે હોય છે તેથી બોક્કુરૂપ છે, પણ પ્રલય
કાળવિષે એ બુદ્ધિ પ્રકૃતિવિષે હીન થઈ જાય છે તેથી એ સમયે સ્ફુટ
બોક્કુતા એનામા નથી, તથાપિ એ સમયે પણ એ બુદ્ધિસત્ત્વ પોતા-
ની વામનાને પ્રકૃતિમા મુકા પોને પ્રકૃતિરૂપ થાય છે તેથી તે સમયે
પણ એનામા બોક્કુતાની શક્તિ હોય છે અર્થાત્ બોક્કુત્વ શક્તિરૂપે (અ-
નાગતાવસ્થારૂપે) હોય છે આ પ્રમાણે બુદ્ધિસત્ત્વમા બોક્કુશક્તિ સદા
હોય છે અને બુદ્ધિસત્ત્વની અપેલાથી પુરુષ બોક્કુતા છે, તેથી પ્રલયકાળમાં
બોક્કુના અભાવે સ્ફુટ બોક્કુત્વ પુરુષમા નથી તોપણ તેની શક્તિ
છે આપ્રમાણે બુદ્ધિનો આત્મનિક સ્વ થાય ત્યાંથીતો બુદ્ધિમત્ત્વ અ-
ને પુરુષનો બોક્કુબોક્કુતામબંધ નિહ કરવા સૂત્રકારે શક્તિ પદ મુ-
ક્યું છે, તેથી આ પદને અર્થ એ થયો કે 'બુદ્ધિસત્ત્વરૂપ બોક્કુ તથા
પુરુષરૂપ બોક્કુતાની'

ઈકાત્મતા इव—એકતાપતિરૂપ વિપર્યય, એકાત્મા એટલે એકરૂપ
તેથી એકાત્મતા એટલે એકરૂપ થઈ રહેવું તે ત્યાં પુરુષ અને બુદ્ધિ એ
બંને અત્યંત વિવિકત છે, કેમકે બંનેમા વિરક્ષણ ધર્મો છે પુરુષ
અપરિણામી છે, ઉદાસીન છે તથા નિષ્ક્રિય છે તથા બુદ્ધિ પરિ-
ણામી છે, ક્રિયાવાળી છે, પ્રવૃત્તિવાળી ॥ વગેરે. તેથી બંનેનું વા-
સ્તવ ઐક્ય તો સંભવનું જ નથી તેથી સૂત્રમા 'इव' પદનું ઉપચા-
રણ કર્યું છે. એ પદના પ્રયોગથી એ અર્થ થયો કે બંનેનું વાસ્તવ
ઐક્ય અમભવ છે તેથી જાણે જાને એકરૂપ હોય તે પ્રમાણેનો પર-
સ્પરાધામ થયો એ જ બંનેની એકાત્મતા ॥ આ પ્રમાણે 'इव'
શબ્દનો પ્રયોગ અન્ય સ્થાને કરાયેલો પણ જોવામા આવે છે અનિમા

જ કથું છે કે વ્યાપ્તીવ પૃથિવી—પૃથિવી જાણે * જ્ઞાન કરે છે પૃથિવી
જડ હોવાથી એનામા વાસ્તવ ધ્યાનકર્તૃત્વ સંભવતઃ નથી નેથી ક્વચિત્
દ એ વાક્યમા સુકથું છે. *

આ સૂત્રથી એ કથું કે બુદ્ધિમત્ત તથા પુરુષ જે વાસ્તવિક
રીતે અત્યંત ભિન્ન છે તેની સ્વરૂપ તથા ધર્મતા. એકતા જેવું
યદ્યં જડું તે અસ્મિતા છે, એટલે મુદ્ધિસત્ત્વ તથા પુરુષના
સ્વરૂપ તથા ધર્મોનો પરસ્પરમા અપાસ યદા ને અસ્મિતા છે
કે જોડાઈ હું અધર્મીયો છું. ચાડહ મુક્તા મોડહ તરુભાષિતા જે હું
જાતી છું તે જ હું તેનો અનુભવ કરનાર છું એવે પ્રકારે એ બંનેની
એકતાનું મિથ્યા અભિમાન જોવાને થાય છે આમા પ્રથમ જ્ઞાન
મા-હું ઐશ્વર્યવાળો છું જે જ્ઞાનમા-હું પદ્મી હૃદયસ્થિત પુરુષ
છે એ પુરુષ ઐશ્વર્યવાળો છે એ પ્રકારનું જ્ઞાન અદિ છે તેમા
ઐશ્વર્ય એ બુદ્ધિનો ધર્મ છે તેથી એ જ્ઞાનમા મુદ્ધિના ધર્મોનો પુ
રુષમા અપાસ વા આરોપ છે આ જ પ્રમાણે બીજા જ્ઞાનમા સુ
ખાદિ ધર્મવાળી બુદ્ધિના સ્વરૂપની તેના અનુભવ કરનારૂપ સાક્ષી
એતનના સ્વરૂપસાથે એકતાનું અભિમાન કરવું છે આ પ્રમાણે
ધર્મતા તથા સ્વરૂપતાઃ મુદ્ધિ અને પુરુષ જે મને વિ રક્ત તરવો
જે તેમને એક ગણવા એ વિપરીતનું નમ અસ્મિતા કરે છે એ
અસ્મિતાકર્તૃત્વથી જ જાને ભોગ થાય છે અર્થાત્ ભોગમાત્ર વ
જુગ હું ખડપ હોવાથી હું ખ થાય છે કેમકે સખદુ ખાદિ મુદ્ધિ
ની દૃષ્ટિએ હોવાની મુદ્ધિના ધર્મ છે તેનો આરોપ જ્યારે પુરુ
ષમા થાય છે ત્યારે જ હું સુખી, હું હૃદયસ્થિત પ્રકારનો ભોગ
થાય છે જ્યારે એ એકાત્મતાબ્રમ જનો રહે છે ત્યારે એ ભોગ થનો
નથી અને તેથી અનુભવ પુરુષોને માત્ર સુખાગ્નિના આનાસનો
વ્યુત્થાનસ્થામા માક્ષાત્મર પ્રસન્ને થાય છે પણ તેથી હું સુખી, હું
હું હૃદયસ્થિત પ્રકારનું જ્ઞાન નહિ થયેથી તેમને શાસ્ત્રમા ગૌણ ભોગ
કરે છે * આથી અન્યવ્યતિરેકથી એ જ સિદ્ધ થાય છે કે આ અસ્મિ
તા મ પૂર્ણ ભોગનું કરણ છે

* આ વિષયના સંબંધમા જુઓ શ્રીભાગિનીશ્રૂત્ય દ્વિતી
યાવંકાર પૃષ્ઠ ૧૯૦.

આ અસ્મિતા બુદ્ધિ તથા પુરુષની એકતાના અભિમાનરૂપ છે અને ચતુર્થ પ્રકારની અવિદ્યા પણ બુદ્ધિરૂપ અનાત્મ પદાર્થવિશે અ-
 હ બુદ્ધિરૂપ છે, તોપણ બંને એકરૂપ નથી તેથી અસ્મિતાનો મૂ-
 લકારે છુટો નિર્દેશ કર્યો છે. યદ્યપિ બંને વિષયવશરૂપ છે તથાપિ
 અવિદ્યા કારણરૂપ છે અને અસ્મિતા એનું કાર્ય છે. લોકમાં આપ-
 હો જોઈએ છીએ કે પ્રથમ તેઓ કલ્પત્ર ભૂત્યવગેરેઉપર આત્મ-
 ત્વરૂપ અભિમાન બાંધે છે અને એ બાંધ્યાથી તેઓ કલ્પત્રાદિનાં
 સુખદુઃખનો પોતામાં આરોપ કરે છે. તેમ જ જગતમાં જે ચંદ્રનું
 પ્રતિબિંબ પર છે તે પ્રતિબિંબવશાત્ જગ્યાદિરૂપ ઉપાધિને વિશે અ-
 દ્રત્વનો આરોપ પ્રથમ થાય છે અને એ થયાથી અનન્તર જગતના
 કંપ, માલિન્યવગેરે ધર્મોનો ચંદ્રમાં આરોપ ગાય છે. તેમ પ્રથમ
 તો બુદ્ધિરૂપ અનાત્મ પદાર્થવિશે સામાન્યરૂપે અહંબુદ્ધિ થાય છે તે
 અવિદ્યા છે. એ અવિદ્યામાં બુદ્ધિ તથા પુરુષનાં અત્યંત ભેદનું
 જ્ઞાન હોવું નથી. ત્યાર પછી બુદ્ધિ તથા પુરુષ એ બંનેનું ભેદજ્ઞા-
 ન નહિ રહેવાથી જેમ દૂરથી જોનારને એ વનરૂપિ એક હોય
 એમ ભાસે છે, તેમ બુદ્ધિ અને પુરુષ એ એક જ તત્ત્વ છે,
 એમ ભાસે છે તે અસ્મિતા છે. અવિદ્યામાં સામાન્યરૂપે અહંબુદ્ધિ
 થયેલી હોવાથી બુદ્ધિધર્મનો પુરુષમાં તથા પુરુષધર્મનો બુદ્ધિમાં
 આરોપ થયેલો હોતો નથી. એ આરોપ એકતાબંધરૂપ અસ્મિતા-
 માં જ થાય છે, તેથી વિષયવશરૂપે એક જનાં કાર્યકારણરૂપ અપા-
 ન્તર વિરોધથી અસ્મિતા અને અવિદ્યા એ બિન્ન કંઈનેા છે. આ
 અસ્મિતાનું વર્ણન શ્રીસાંખ્યકારિકામાં પણ એ જ કર્યું છે કે—

તત્માણયોગદૈવતન ચેતનાદિવ લિન્ગમ ।

ગુણકર્તૃત્વે ચ તથા કર્તૃવ માન્યુદાત્તિનઃ ॥

બુદ્ધિપુરુષના સંયોગથી અચેતન બુદ્ધિ ચેતનવત્ થાય છે
 તંબા ખરું કર્તૃત્વ બુદ્ધિનું છે તોપણ અહીં પુરુષ કર્તાત્વ યુગ-
 દ્વે. આ ક્ષેત્રને જ શ્રુતિસ્મૃતિવગેરેમાં પ્રસન્ને દ્વિત્યંતરી કી
 વધ્યો છે.

આ પ્રમાણે આ મૂલ્યો અસ્મિતાનું તત્ત્વ જનાં અન્યું. નરે
 અસ્મિતાના કારણે તત્ત્વ રૂપે તત્ત્વમાં હોવાથી જાણે છે.

સુત્રાનુદાયી રાગઃ ॥ ૭ ॥

સૂત્રાર્થ:—સુખના સાક્ષાતકારથી તથાસુખની સ્મૃતિથી યતો, સુખ તથા તેનાં સાધનમાત્રને વિષય કરનારો તૃષ્ણારૂપ ક્યેસ તે રાગ છે.

ગુહ્યાનુશયો-ગુહ્યમનુષ્યને જ્ઞાનેન્સુખને વિષય કરનાર. આ રથને સુખપદથી સુખ તથા તેના સાધનમાત્રનું મહત્ત્વ થાયછે, કેમકે રાગ ખંનેમાં થાયછે.

- આ સૂત્રથી એ કથું કે સુખ તથા તેનાં સાધનોવિષે જે તૃષ્ણા થાય છે તે તૃષ્ણારૂપ ક્યેસનું નામ રાગ છે. આં સુખવિષે જે રાગ થાય છે તે બે રીતે થાયછે; (૧) સુખસાક્ષાતકારથી તથા (૨) સુખસ્મૃતિથી. સુખનો જે મમયે અનુભવ થાયછે તે જ મમયે સુખ સર્વને પ્રિય હોવાથી તેના વિષે રાગ થાયછે. એ રાગનું કારણ સુખ-સાક્ષાતકાર છે. એ સુખ વ્યતીત ચન્ન મયા પછી એ સુખની સ્મૃતિદ્વારા પણ રાગ થાયજે એ રાગનું કારણ સુખાનુભવમાં મયેલી સ્મૃતિ છે. સુખમાધનવિષે 'જે રાગ થાયછે તેનું' કારણ સ્મૃતિ છે કારણ કે જ્યારે સુખનું કારણ પ્રત્યક્ષ હોય છે ત્યારે પણ તે માધન ક્યાં તો પૂર્વ સુખને ઉત્પન્ન કરનાર થયું હતું. એ સ્મૃતિથી, અથવા એ માધનતા સમ્પત્તીય પદાર્થ સુખના હેતુરૂપ છે તેથી આ સાધન પણ તત્કાલતરીપ હોવાથી સુખનો હેતુ છે એ પ્રકારે સુખસ્મૃતિથી એ માધનની સુખહેતુના અનુમાન કરી તેવિષે પ્રીતિરૂપ ઇચ્છા થાયછે એ ઇચ્છા તે રાગ છે એ રાગરૂપ ક્યેસને જ લોકો તૃષ્ણા, લાલસામાત્રગેરે સમ્બંધી ઓળખાવેછે.

આ પ્રમાણે આ સૂત્રથી રાગનું પ્રતિપાદન કર્યું. હવે એ રાગ ના પ્રતિપાતથી ઉત્પન્ન થનાર દ્વેષનું લક્ષણ કહેછે

દુઃસ્થાનુશયો દેવ ॥ ૮ ॥

સૂત્રાર્થ:—દુઃખાનુભવથી તથા દુઃખસ્મૃતિથી યતો, દુઃખ તથા તેના સાધનમાત્રને વિષય કરનારો જે કોષ્ટરૂપ ક્યેસ તે દ્વેષ છે

આ સૂત્રનું વ્યાખ્યન પૂર્વ મૂલવત્ જ છે એ ક્યેસ, દુઃખ તથા તેનાં સાધનો દૂર થાઓ એ પ્રકારની ઇચ્છારૂપ છે, અને રાગ, સુખ તથા તેનાં સાધનો મળો એ પ્રકારની ઇચ્છારૂપ છે.

આ પ્રમાણે આ સૂત્રથી દ્વેષનું પ્રતિપાદન કરી દ્વેષમૂલક ભવવિશેષરૂપ અભિનિવેશનું હવે પ્રતિપાદન કરેછે.

સ્વરસવાહી વિદુષોઽપિ તેથાલ્લહોઽભિનિવેશઃ* ૥૧૫

સૂત્રાર્થઃ—પૂર્વજન્મની પોતાની વાસનાથી વહન થનાર, અ-
વિદ્યાવાદી માણસ વિદ્યાવાદમાં પણ તેની જ રીતે પ્રસિદ્ધ છે શરીર-
નુબંધ ક્લેશ તે અભિનિવેશ છે.

સ્વરસવાહી-સ્વરસેન સ્વભાવેન સંસ્કારમાત્રેણ, વહનીતિ-પોતાના
સંસ્કારમાત્રથી વહન થનાર.

વિદુષોઽપિ તથાલ્લહઃ—એટલે જેમ અતિઅલ્પજ્ઞાનવાળો દોષાગ્રી
અવિદ્યાનુ ગણાયા કૃમિવગેરેમાં પ્રસિદ્ધ છે તેમ અલ્પવિદ્યાનું અવજ્ઞ
મનન કરનાર વિદ્યાવાદમાં પણ તે જ પ્રકારે પ્રસિદ્ધ છે. વિદ્યાનુ પદ-
થી સમસાતવાનુ જાનીનું અલ્પ કરવું ઉચિત નથી; કેમકે જે
ક્લેશ અવિદ્યામૂલક છે, તેથી જાનાગ્નિથી અવિદ્યાનો નાશ થવાથી
તમૂલક એ ક્લેશનો પણ નાશ થાય છે. આ પદોથી એ બતાવ્યું
કે એ ક્લેશ જ્ઞાતમાત્ર કૃમિથી તે સમસાત યોગને પ્રાપ્ત થયેલા યો-
ગીથી નિરૂદ્ધ સર્વ પ્રાણીમાં એક સરખી રીતે રહેલો છે.

આ મુત્રથી પ્રથમ તો એ કહ્યું કે અભિનિવેશ નામનો જોગ
જ્ઞાતમાત્ર કૃમિવગેરેથી માંડી તત્ત્વજ્ઞાનરૂઢન સર્વ પ્રાણીઓમાં એક
સરખી રીતે રહેલો છે ત્યાં એ ક્લેશનું સ્વરૂપ બાહ્યઉપરથી તથા
તથાલ્લહઃ પદને રથાને કેટલીક આદર્શમાં તત્ત્વનુચંચઃ ૫૬ છે તે
ઉપરથી એવું કહે છે કે શરીરના ત્રિગોમરૂપ મરણનો ત્રાસ વા બળ
તે અભિનિવેશ છે. જે અભિનિવેશથી સામાન્યરીતે દુઃખ તથા દુઃ-
ખના સાધનથી થતો બળ સમજે તો તે ઉચિત નથી કેમકે તેવો
બળ સર્વેને હોતો નથી, તેથી વિદુષોઽપિ એ પદ વિરુદ્ધ કહે છે.
તેથી અગર જે ઉપરનાં સૂત્રોમાં સામાન્યરીતે રાગ તથા દોષનું પ્ર-
તિપાદન કર્યું છે તથાપિ આ મુત્રથી બળસામાન્યનું પ્રતિપાદન ન

* રાજેન્દ્રનાથ મિત્રની આદર્શમાં તથાલ્લહઃ ને અલ્પજ્ઞ-
નુચંચઃ ૫૬ છે, તેથી બોધદર્શનમાં અલ્પજ્ઞાનના અલ્પજ્ઞાન-
ભિનિવેશઃ—એ સ્વરૂપીનું છે. આમ મુત્ર સંવાગી અભિનિવેશનું
સ્વરૂપ મરણનો ત્રાસ છે, એ અલ્પ રીતે મુત્રથી બોધન કરાય છે.
તથાલ્લહઃ ૫૬ તેથી અભિનિવેશનું સ્વરૂપ શું છે તે મુત્રથી
મુખજલ્ય એમ નથી તથાપિ બાહ્યવગેરેમાં તથાલ્લહઃ ૫૬ માન્ય રા-
ગેનું દોષાથી અર્થ તે જ રાખ્યું છે.

સેતાં મરણના ત્રાસ વા બળનું જ પ્રતિપાદન લેવું ઉચિત છે. એ મરણનો ત્રાસ તે અભિનિવેશ છે. એ ત્રાસ જાતમાત્ર કૃત્રિમી તે તત્ત્વમાનરહિત સર્વ પ્રાણીઓમાં એક્સરખી રીતે પ્રસિદ્ધ હોય છે. 'હું' સન રહું, મારો આ શરીરથી વિયોગ નહિ, યાઓ' એ પ્રકાર ની ઇચ્છા સર્વમાં જોવામાં આવે છે. અને શરીર, ઇન્દ્રિયવગેરેનો સંયોગ એ જન્મ છે તથા તેમનો વિયોગ, એ મૃત્યુ છે, તેથી "મા-રું મૃત્યુ નહિ યાઓ" એ ઇચ્છા સર્વમાં જોવામાં આવે છે. તેથી મરણનો ત્રાસ સર્વને છે, એ સહજ વિચારથી મમજાય છે અગર જો રાગદ્વેષરૂપ ક્લેશો પણ સર્વમાં હોય છે તથાપિ આ ક્લેશ અતિ-બલવાનપણે સર્વમાં રહેલો છે. શ્રવણ, મનનરૂપ પરોક્ષ વિદ્યાવાળા વિદ્વાનમાં રાગાદિ ક્લેશો અદૃઢ થઈ ગયેલા હોય છે, તોપણ તેવાને પણ શરીરે મટાવામાં થવાથી મરણનો સંભવ લાગે છે સ્વારે, અથ-વા તો કોઈ સાગો માણસ તરવારવગેરે લઈ મારી નાખવા આવે છે સ્વારે, તેમનું અંતઃકરણ પણ કૃમિવગેરે તથા અન્ય અવિદ્વાનની માફક જ કંપી ઉડે છે. એથી ઉમડું જ્યારે જીવગેરે વિષયો વિદ્વા-નની પામે આવે છે સ્વારે તેણું વિચારવાળું અંતઃકરણ અતિવેગ કરી તેતરફ ધાવન કરતું નથી તેથી આ મરણના ત્રાસરૂપ અ-ભિનિવેશ રાગાદિની માફક સર્વમાં છે, છતાં અતિબલવાનપણે ર-હેલો છે. સૂત્રકારે પણ આ જ અર્થનું પ્રતિપાદન કરવા વિદુષોર્ગવિ-તવાલ્લભ એ પદો આ સૂત્રમાં શુક્યા છે.

આ સૂત્રમાં ખીજું એ કથું કે એ ક્લેશ પોતાના સંસ્કારથી નિરંતર વહન થનાર છે, અર્થાત્ અસંખ્ય વાર અનુભવેલાં મર-ણનાં દુઃખથી એ દુઃખપ્રતિજીવને દ્રેષ થાય છે. એ દ્રેષ સંસ્કાર-રૂપે ચિત્તમાં રહે છે તથા પછી એ સંસ્કારથી મરણનો ત્રાસ થાય છે. આથી મરણના ત્રાસરૂપ અભિનિવેશનો હેતુ મરણનાં દુઃખના અનુભવ-થી પડેલો સંસ્કાર છે, એ કથું. ત્યાં એ સંસ્કાર પૂર્વ જન્મનો જ હોવો જોઈએ. કેમકે અનુભવવિના સંસ્કાર જ ધાતો નથી, એ સર્વમાન્ય નિયમ છે. એ નિયમાનુસાર એ સંસ્કાર જ ધાવામાટે મરણનાં દુઃખનો અનુભવ અવશ્ય હોવો જોઈએ. મરણદુઃખનો અનુભવ પૂર્વ જન્મમાં જ સંભ-વે કેમકે આ જન્મમાં જો થતો હોય તો ને કાં પ્રત્યક્ષ, અનુમાન-વા આગમપ્રમાણથી થાય. લાંબા શરીર વિષમાન છે તેથી આ જન્મમાં કો-ઈપણ પ્રાણીએ પોને મરણદુઃખનો અનુભવ કયો છે, એ અસંભવ છે જો અન્ય પ્રાણીમાં મરણદુઃખ જોવાથી એ સંસ્કાર જ ધાવે છે એમ લઈએ તો

તે પણ અયોગ્ય છે કેમકે જાતમાત્ર બાનક, કૃમિદગેરે સર્વમા એ કરેલા સરળી રીતે જોવામા આવે છે અને જાતમાત્ર બાવકને અન્યતુ મરણ પ્રલક્ષ કરવાનો અવકાશ જ નથી તેથી હમયથા વર્તમાન જન્મમા પ્રલક્ષ પ્રમાણથી થયેના અનુભવથી એ સરકાર બધાયછે, એ માનવુ અનુચિત છે, તથા એ જ કારણથી ન ત્યક્તમૂલક અનુમાન તથા આગમનો પણ સબલ નથી કેમકે તરતના જન્મેલા બાનકને અનુમાનનો તો અવકાશ જ નથી, તેમ જ શસ્ત્રજ્ઞાન નહિ હોવાથી આગમનો પણ અવકાશ નથી આ રીતે ત્રણે પ્રમાણથી આ જન્મમા એ અનુભવ થાયછે તથા તેથી અભિનિવેશરૂપ ત્રામને ઉત્પન્ન કરનાર સરકાર પડે છે, એ યોગ્ય કરતુ નથી તેથી એ મરકાર પૂર્વજન્મેમા અનુભવાયેલા મરણદુષ્ઠિ પડેલો લવા યોગ્ય છે

આ ગ્રંથો એ શ મ થાયછે કે રહસિ આ જન્મમા થનો મરણનો અનુભવ એ મરકારમતિ કારણ લક્ષ શમય એમ નથી, તોપણ જેમ માતાપિતાના કેટલાક રોગો તથા ગુણો પુત્રપુત્રીમા આવેછે તેમ આ મરણનો માત્ર પણ માતાપિતામા રહેતો તરત જન્મેના હોશાવગેરેમા અનુરત્તે છે તેથી પૂર્વ જન્મમા થરેતો મરણનો અનુભવ એનું કારણ છે, એ માનવુ આવશ્યક નથી આ કહેવું પણ વિશેષ વિચારી અયોગ્ય જ કરેછે કેમકે જેમ રોગોની માતાપિતામા ઉપપત્તિ થઈ શકેછે તેમ જો માત્ર પણ રીતે આ મરણના ત્રામની માતાપિતામા ઉપપત્તિ થઈ શકતી હોય તો તેની પુત્રપુત્રીદગેરેમા અનુરત્તિ થાયછે એ પશ્ચાત્તાપ પણ માતાપિતા પશુ તેમના જન્મમા એટલેપુત્રપુત્રીદગેરેની ઉપપત્તિ પૂર્વે મરણદુષ્ઠિ ખનો અનુભવ કરી શકતા નથી કે જેથી તેમનામા એ ત્રાસનું અસ્તિત્વ ઉપપત્તિ પામે જો માતાપિતામા એની ઉપપત્તિમારે પૂર્વ જન્મનો અનુભવ હો તો પુત્રપુત્રીએ શું અપરાધ કર્યો કે એ તોક્ષમા પૂર્વ જન્મનો અનુભવ નહિ લેતા માતાપિતામા "રહેવાની અનુરત્તિ રીતિમાય ? આ દોષ દૂર કરવા જો એમ કહે કે માતાપિતામા પણ એ ત્રામની તેમના નાનાપિતામાથી અનુરત્તિ થઈછે તો પુન એ જ દોષ એટલે માતાપિતામા આવી પ્રાપ્ત થવાનો એટલું જ નહિ પણ એથી નવરૂપમા આવવાની હતા એ દોષ દૂર નહિ થવાનો કેમકે કોઈપણ કાળે એ ત્રાસની ઉપપત્તિ તો થવાની જ નહિ વગર સમાર પરિણામી દોષથી ના થવાનું છે તેથી જ્યારે પૃથિવીમાત્રનો પોતાના મરણમા તથા મ

વાનો ત્યારે પૃથ્વીના વિકારરૂપ મનુષ્યશરીર કોઈ પણ નિવંધાન નહિ રહેવાનું; અને એ પ્રલયપછી જ્યારે પુનઃ સર્ગ થવાનો ત્યારે આ-ધ મનુષ્યમાં એ ત્રાસ નહિ જ આવવાનો. કારણ કે, તેનાં માતા-પિતા કોઈ નથી. અને તેથી કમે કરી ઉત્તરોત્તર પ્રજામાં પણ એ-ની અનુવૃત્તિ થવા વાસે નહિ આવવાનો. જોઈ પ્રલયપછી જે સર્ગ થાય તેમાં એ ત્રાસનો અર્થજા અમાન જ હોવાનો. તો જેમ ઉત્તર સર્ગમાં એ ત્રાસનો અભાવ પ્રાપ્ત થાય છે તેમ મસાર અનાદિ હો-વાથી વર્તમાન સર્ગે પણ તેની પૂર્વમાથી સર્ગની અપેક્ષાથી ઉત્તર સર્ગ હોવાથી એમાં પણ એ ત્રાસનો અભાવ જ હોવો ઘટે છે. પ-ણ તેમ તો છે નહિ. તેથી સર્વથા આ અનુવૃત્તિનો મત વિચાર-વાનને દાસ્યજનક છે. તેથી એ જ સિદ્ધ થાય છે કે તે જીવને પૂર્વ-જન્મ હોવો જોઈએ. તથા એ પૂર્વજન્મમાં અનુભવમેક્ષા મરણનાં દુઃખોથી પડેલા મંરકારથી જ આ જન્મમાં મરણનો ત્રાસ અર્થાત્ અભિનિવેશ થાય છે. તેથી એ કમેસને સન્કારથી વહન થનાર કલ્પ છે તે સર્વોશે ચોખ્ખ જ છે

આ પ્રમાણે આ સૂત્રોથી પામે ક્યેશના સ્વરૂપ પ્રતિપાદન કર્યાં ત્યાં જે ઉત્તમાધિકારી છે તેમાં તો એ ક્યેશો તનુતાને પા-મેલા હોય છે તેથી એનો નાશ કરવા સપ્તમાત્રની જરૂર છે તેનું પ્ર-તિપાદન પ્રથમ પાદમાં કર્યું છે જે મધ્યમાધિકારી છે તેમાં એ ક્યેશો તનુ હોતા નથી, તેને તનુ કરવામાને ક્રિયાયોગગપ ઉપાય પ્રથમ સૂત્રથી કલ્પા હવે એ જિજ્ઞાસા થાય છે કે મધ્યમાધિકારીમાં એ ક્યેશો ક્રિયાયોગથી તનુતાને પામે છે પણ તેટલામાત્રથી તેમ-નો દાહ ત્રા નાશ થતો નથી. તેથી તે કરવા શું ઉપાય છે ? એ જિજ્ઞાસા નિગૂળ કરવા ઉત્તરમે મુખો રમે છે તાત્પર્ય કે એના ના-શના ઉપાયનું પ્રથમા પાદમાં પ્રતિપાદન કર્યું છે, છતાં તેને મધ્ય-માધિકારીમાં સ્ફુટ કરવા અન્યરીતે પ્રતિપાદન કરે છે ત્યાં જે ક્યે-શોનો નાશ કરવાનો છે તે બે પ્રકારના છે, (૧) સ્થૂલ અને (૨) સૂક્ષ્મ. તેમાંથી સૂક્ષ્મનો નાશ કેવી રીતે થાય છે એ પ્રથમ પ્રતિ-પાદન કરે છે—

તે પ્રતિપ્રસવહેયાઃ સૂક્ષ્માઃ ॥૩૦॥

સૂત્રાર્થઃ—એમાં જે સૂક્ષ્મ કલેશો છે તે ચિત્તાના પ્રલયથી ના-શ પામે છે.

તે મુજબ — ને કરેશોનો કાર્ય ત નાશ થશે છે, અવાન જેમનું રાસવકાષને ઉપાન કરવાનું સામર્થ્ય દબાય છે અને તેથી જ દબાવી જાય તથા ચિત્તમાં રહેવા છે તે

પ્રતિપ્રવચન — પ્રમથ એટલે ઉપત્તિ તેનો વિરોધી તે પ્રતિપક્ષ વ અર્થાત્ નાશ પ્રતિપ્રવચન હેવા પ્રતિપ્રવચન — ચિત્તના પ્રતિપક્ષ સ્વરથી અર્થાત્ નાશથી નાશ પામનાર

આ મુજબ એ કહ્યું કે તત્ત્વજ્ઞાન થવાથી કરેશોના કાર્યોનો નાશ થાય છે તથા મેગોનું એ કાર્યને ઉત્પન્ન કરવાનું સામર્થ્ય દબાય છે આ પ્રમાણે દબાય થશે મેગો ચિત્તમાં પડી રહેશે એ કરેશો સૂક્ષ્મ કહેવાય છે એ કરેશોનો અર્થ ત નાશ ચિત્તરૂપ એના આશ્રયનો નાશ થવા થી થાય છે આથી એ સૂચવે છે ચિત્તનો નાશ કરવો એ જ એ કરેશોને નાશ કરવાનો ઉપાય છે ચિત્તનો નાશ આપે ચિત્તનો અધિકાર મર્યાદા થાય છે ત્યારે અર્થાત્ ચિત્ત અસ્તિત્વ ધાર્યું છે આ થાય છે જ ના સુધી ચિત્તમાં પ્રારબ્ધ સંકારો રહેવા હોય છે ત્યાં સુધી ચિત્ત સાધિકાર છે તેથી તત્ત્વજ્ઞાન થવા પછી એ પ્રારબ્ધ સંકારોનો નાશ થાય છે ત્યારે ચિત્ત અસ્તિત્વ ધાર્યું છે પ્રારબ્ધ સંકારોનો નાશ એ રીતે થાય છે (૧) ભોગે કરી અને (૨) અસપ્રજાત મેગના દૃઢ અનુબંધથી તેથી એ થયું કે તત્ત્વજ્ઞાન થવા પછી ચિત્તનો નાશ થ તે પ્રારબ્ધ સંકારો ભોગથી અથવા તો અસપ્રજાત મેગના દૃઢ અનુબંધથી થાય છે તેથી એ સૂક્ષ્મ મેગનો નાશ કરવા એ ઉપાય થવા (૧) અમ પ્રજાત મેગ અને (૨) તત્ત્વજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ પછી પ્રારબ્ધ સંકારોનો ભોગ અર્થાત્ પ્રયત્નો અભાવ આથી એ થયું કે જો તો તત્ત્વજ્ઞાનની મહત્તાએ એ સૂક્ષ્મ ના નાશ માટે ધૃષ્ટિ મળતી કરવો જરૂર નથી અને એ વિરોધે વચ તાકાળી પ્રાપ્ત કરવાની ધૃષ્ટિ હોય તો તેમણે અમ પ્રજાત મેગ ન દૃઢ અનુબંધ કરવું

આ રીતે આ મુજબ એ પ્રતિપાદન કર્યું કે વિદ્વદેવ ની તત્ત્વજ્ઞાન પ્રાપ્તિ કરવી હોય તો ચિત્તનો નાશ કરવો આવશ્યક છે કેમકે ચિત્તનો નાશ થવાથી જ એ સૂક્ષ્મ કહેશોનો નાશ થાય છે અને તેને માટે અમ પ્રજાત મેગનું દૃઢ અનુબંધ કરવું એ જ ઉપાય છે

અહિં સુતકથના સંબંધમાં એ જ મ થાય છે કે સાધનના અનુબંધથી તથા કરેશોની તત્ત્વજ્ઞાન થાય છે પછી દબાવી જાય તથા અવરથા થાય છે અને એ તે નાશ થાય છે આથી સુતકારે પ્રથમ

તનુતાનો ઉપાય કહ્યો તે તો યોગ્ય છે પણ ત્યાર પછી જે નાશનો ઉપાય કહ્યો તે નહિ કહેતા દુઃખમીજભાવાઅવસ્થાનો ઉપાય કહેવો ઉચિત હતો પણ મુતકારે તેમ નહિ કરતા પ્રથમ નાશનો ઉપાય આ સૂત્રથી બતાવ્યો અને દુઃખમીજભાવા અવસ્થાનો ઉપાય ઉત્તર મૂત્રથી બતાવ્યો છે તે અયોગ્ય છે એનું સમાધાન એ કે, અસપ્રગાત યોગનું અમાધારણુ રૂપ ચિત્તનો નાશ છે તેથી સૂત્રકારે એનું પ્રતિપાદન પ્રથમ કર્યું ■ અને એ રૂપમા દારની આ કાક્ષા થમાથી દુઃખમીજભાવાના ઉપાયનું પ્રતિપાદન કર્યું છે, તેથી અયોગ્ય નથી

આ પ્રમાણે આ સૂત્રથી સૂક્ષ્મનો નાશ કેવી રીતે થાય છે, એ પ્રતિપાદન કર્યું હવે તનુતાવાળા એ કનેશોનો નાશ થયા હોય થાય છે, તે પ્રતિપાદન કરે છે, અર્થાત્ સ્થૂન કનેશોનો નાશ કેવી રીતે થાય છે તે (એટલે કનેશોનો દાહ કેવી રીતે થાય છે તે) પ્રતિપાદન કરે છે

ધ્યાનદેયાસ્તદ્વૃત્તયઃ ॥ ૧૧ ॥

મૂત્રાર્થઃ—અદુઃખમીજભાવા અવસ્થામા રહેલા અર્થાત્ તનુતાને પામેલા એ કનેશોની જ્ઞાતિઓ સમાધિપ્રગાથી નાશ પામે છે

તદ્વૃત્તય = તેણે વૃત્તય અભિવ્યક્તાવસ્થા — એ કનેશોની જે અભિવ્યક્તાવસ્થા અવસ્થા તે તત્ પૃથ્વી પૂર્વે સૂચના કેના મૂક્ષમનો પરામર્શ કરવો યોગ્ય નથી કેમકે એ દુઃખમીજભાવ રૂપગાની કદાપિ અભિવ્યક્તિ થતી નથી તેથી તત્ પૃથ્વી મૂક્ષનશિરાયના અર્થાત્ જે અદુઃખમીજભાવ છે તેનો જ પરામર્શ કરવા ઉચિત છે એ કનેશની જ્ઞાતિ એટલે સ્થૂનતા, અર્થાત્ સ્થૂન કરેગો

ધ્યાનદેયા = ધ્યાનેન દેયા = ધનવરે નાશ પામનાર છે આ સ્થળે ધ્યાનસંદ્ધી ધ્યાનના કાર્યરૂપ મમાધિપ્રગા થેલી આગસ્યક છે કેમકે અવિદ્યા મિયાણાનરૂપ હોવાથી એનો નાશ એના વિરોધી તત્ત્વજ્ઞાનથી જ થઈ શકે છે તત્ત્વજ્ઞાન, વિરોધનરૂપ તથા સમાધિપ્રગા, આ સ્થળે પર્ણાયરૂપ છે, એ તત્ત્વજ્ઞાનરૂપ મમાધિપ્રગા મા દાહ અવિદ્યાની તથા અવિદ્યામૂલક મર્ચ કનેશો હોવાથી પરંપરામાં અન્ય કનેશોની વિરોધી હોવાથી એ મર્ચનો નાશ કરનાર મ મર્ચ છે ધ્યાન અવિદ્યાન એગમતારૂપ હોવાથી કનેશોનું સાક્ષાત્ વિરોધી નથી

આ મૂત્રથી એ સૂચ્યું કે સ્થૂન કનેશોનો સમાધિપ્રગારૂપ

તત્ત્વજ્ઞાનથી નાશ થાયછે, એટલે ક્લેશોની ને સ્થૂલ અવસ્થા તેને તત્ત્વજ્ઞાનથી નાશ થાયછે. સમાધિપ્રણાલી એ ક્લેશોની અભિવ્યક્તિ નષ્ટ થાય છે એટલુંજ નહિ પણ પુનઃ અભિવ્યક્ત થવાની યોગ્યતા ને એ ક્લેશોમાં હોયછે તેને પણ નાશ થાયછે. આમ થવાથી એ ક્લેશોનો કાર્યતઃ નાશ થયો એટલે એ ક્લેશો દગ્ધશ્રીજન્માવા અવસ્થાને પામ્યા. પણ એથી એમ સમજવાનું નથી કે એ ક્લેશોનો સર્વથા-સ્વરૂપતઃ પણ નાશ થાયછે. કાર્યતઃ નષ્ટ થયેલા એ ક્લેશો દગ્ધ થયેલાં શ્રીજની માફક ચિત્તમાં પડી રહે છે એ કાર્યતઃ નષ્ટ થયેલા તથા સ્વરૂપતઃ રહેલા ક્લેશોનો નાશ પૂર્વસન્નમાં કલાપ્રમાણે પ્રતિપ્રસવથી થાય છે.

આ રીતે આ સૂત્રોથી ક્લેશોની ત્રણ અવસ્થા સૂચવી (૧) નનુતા (૨) દગ્ધશ્રીજન્માવા અને (૩) નાશ. તેમાં તનુતાનો ઉપાય ક્રિયાયોગ કલો, દગ્ધશ્રીજન્માવાની પ્રાપ્તિનો ઉપાય સમાધિપ્રેણ કલ્પી અને નાશનો ઉપાય પ્રતિપ્રસવ કલો. આ પ્રમાણે ક્લેશના હાનના ઉપાયો કયા. ત્યાં એ શંકા થાયછે કે આમાં અતિપ્રયત્ને કરતા ક્લેશોના હાનથી શું ફલ છે? કેમકે એ ક્લેશોની હાનિ થઈ નો. પણ પુરુષને અનેક જન્મદ્વારા નાનાવિધ દુઃખને આપનાર કર્માશય વિગ્રહાન હોવાથી પુરુષને તે તે દુઃખો તથા જન્મમરણ આગ્યા કરવાતા. એટલું જ નહિ પણ ખર્ષે જોતાં લો એ કર્માશય વિગ્રહાન રહેવાથી ચિત્ત સાધિકાર જ રહેવાનું તેથી નાશને જ નહિ પામવાનું અને તેથી સૂક્ષ્મ ક્લેશોનું હાન સંભવવાનું જ નહિ. એને ઉત્તર એ કે વિપાક તથા કર્માશય અને ક્લેશમૂલક જ છે, તેથી ક્લેશનો દાહ વા નાશ થવાથી કર્માશય તથા વિપાકવગેરે સર્વનો નાશ થાય છે; અને તેથી ક્લેશ નષ્ટ થવાથી ચિત્ત ચરિતાર્થ મુક્તિ નષ્ટ થાય છે તથા પુરુષ ઉચ્ચને પામે છે. આ અર્થે પ્રતિગદન કરવા તથા અરિયાદિ સર્વ દુઃખરૂપ ક્લેશનાં મૂળ હોવાની વધાર્યરીતે ક્લેશ સંજ્ઞાને પામ્યા છે એ પ્રતિપાદન કરવા અંગવાન સૂત્રદ્વાર ઉત્તર ચાર સૂત્રો રચેછે. તેમાં પ્રથમ તો કર્માશય ક્લેશમૂલક છે એ પ્રતિપાદન કરેછે.

ક્લેશમૂલઃ કર્માશયો દષ્ટાદષ્ટજન્મવેદનીયઃ ॥૨૨॥

સૂત્રાર્થઃ—વર્તમાન જન્મમાં ફલ આપનાર તથા ભવિષ્યત જન્મમાં ફલ આપનાર, એ જને પ્રકારનો કર્માશય આ

પડે છે તે કર્માણ્ય છે

જેનામૂલ — એ કર્માણ્યનું મૂલ્ય કંતેશ છે, એટલે અવિગ્રાહિ કંતેશો હોય છે ત્યારે એ કર્માણ્ય મુધાયતે તથા એનો અભાવ થાયતે ત્યારે કર્માણ્યનો પણ અભાવ થાય છે

આ મુત્તમા મેં માત્ર કહી (૧) કર્માણ્ય દૃષ્ટજન્મવેદનીય તથા અદૃષ્ટજન્મવેદનીય એમ મેં પ્રકારનો છે તથા (૨) એ બંને પ્રમાણે કર્માણ્ય કંતેશમૂલક જ છે તથા અતિનીવ મત્ર, તપ, મમાધિ વગેરેથી મુધાયેનો, અથવા તો ઈશ્વર દેવતા, મહાત્મા વગેરેના આરાધનથી બધાયેનો, તથા વર્તમાન જન્મમા જ વિધાકર્તા પામનાર જે ધર્મ છે તે દૃષ્ટજન્મવેદનીય ધર્મશઃ કર્માણ્ય છે જે મટે સિત્તંદીશ્વર ત્રીન મવેગે કરીને કરેના મન, તપ, મમાધિ તથા ઈશ્વરાધનથી મનુષ્યાશરીરને લગ્નને વર્તમાન જન્મમા જ દેવશરીરને તથા દીર્ઘાયુને તથા વિવેકને પામના તેમજ વિશામિત્ર તત્તિ તથા આયુરૂપ એ વિધાકર્તા પામ્યા ત્રીનદીશ્વર તથા વિશામિત્રનો આ જે આશ્ય હોતો તે વર્તમાન જન્મમા જ કરાડેના કર્માથી બધાયો હોતો તથા એનું દૂન વર્તમાન જન્મમા જ મરણ હોતું તેથી એ કર્માણ્ય દૃષ્ટજન્મવેદનીય છે, તથા એ કર્માણ્ય પુણ્યરૂપ હોતો તેથી એ ધર્મરૂપ દૃષ્ટજન્મવેદનીય કર્માણ્ય છે આ જ પ્રમાણે મયજ્ઞપામેનાને, બનાવિથી ખીડિતને, અલ્પત મરીનને તે તોને વિશ્વાસે ગ્રેનાને અથવા તો મહા ઈશ્વરસાળા તપસ્વીઓને જે આપકાર પુનઃ પુનઃ અતિનીવતાથી કરવામા આવે છે તે આકારરૂપ કર્મ પણ તાત્કાળ અર્થાત્ વર્તમાન જન્મમા જ પકડ થનાર કર્માણ્યને રહે છે એ આપ હોવાથી એ અધર્મરૂપ દૃષ્ટજન્મવેદનીય કર્માણ્ય છે જેમકે દેવતાઓના સમર્પણ ઇન્દ્રત્વને સામેના નકુલ મલ્લિના અપરાધથી પાતાનો પરિણામ લગ્નને સર્પરૂપ તિર્વેક પરિણામને તે જ જન્મમા પામ્યો હોય એ વર્તમાન જન્મમા જ નીચ પરિણામને પ્રમાણનાર અધર્મરૂપ કર્માણ્ય તેણે વર્તમાન જન્મમા જ રચ્યો હોતો તેથી એ દૃષ્ટજન્મવેદનીય છે આ દૃષ્ટજન્મવેદનીય કર્માણ્ય કબીસકરગેરે નરકમા રહેનાર દુષ્ટજીવોનો થતો નથી કેમકે એ જીવો તે નીચ યોનિમા ધર્મોગ્નિને કલ્પજ કરનાર કર્મો કરવા અસમર્થ છે, કે જે એ નીચ યોનિમા જન્માદિ ફળને બોલાવવાનાર કર્માણ્યરૂપ તેમના પ્રારબ્ધનો અનિમિત્ત પરી અન્ન જન્મને પ્રાપ્ત કરે તોનિસાગી હોય છે તેઓને સિવામાનુષ્ટિ વિમલ ધાણ કરી આ

મનુષ્ય યોગમાં આની અન્ય રમોનું અનુકરણ કરી ગમરા સામયે
હોયછે તેથી, તથા સ્વર્ગાદિ લોકોની અર્થાનાનું ઉત્તર ન થવાથી તે
તે શરીરનો અન્ય શરીરમાં પરિણામ થઈ જાય છે તેથી સ્વર્ગાદિ
લોકમાં દૃષ્ટાન્તભવેદનીય કર્માશય હોય છે

સ્વર્ગ, નરકાગેરેને ઉત્તર જન્મે આપનાર અદૃષ્ટાન્તભવેદનીય
કર્માગય તો મને પ્રસિદ્ધ છે કેમકે જે કર્મો ફીણ થયા નથી તે
સર્વ ઉત્તર જન્મે ફરી આપવાના એ સિદ્ધ નિયમ છે એ કર્મો જે
અપૂર્વને ઉત્તરને કરે છે તે અપૂર્વરૂપ કર્માશય અદૃષ્ટાન્તભવેદનીય
છે એ અદૃષ્ટાન્તભવેદનીય કર્માગય ફીણકરેલપુરોષોને અર્થાનુ
કુલમુખને તથા વિદેહમુખને હોતો નવા વિદેહમુખને તો સમય
અપૂર્વરૂપ કર્માશય જે ચિત્તમાં આશ્રિત છે તે ચિત્તનો પણ નારા
થયો હોવાથી મોટું કર્માગય છે જ નહિ અને શ્રવ-મુક્ત પુરુ
ષો પણ અગ્રહેદવાળો છે તેથી તથા કર્માશયમાં જોશનૂનક છે
તેથી કરેલ દગ અથવા કર્માગય પણ દગ થાય છે તેથી એમને
ઉત્તર જન્મ નથી, તેથી અમને પણ અદૃષ્ટાન્તભવેદનીય કર્માગય
ન જ હોવો જોઈએ એ શનારના અન્ય સંપુરણને આ અદૃષ્ટાન્ત
ભવેદનીય આશય હોય છે

આ નવ પ્રકારનો કર્માશય અનિવારિત્વેશમૂલક છે એટલે
મેશનું અતિવિદેહ તો જ થાય છે અને મેશના અભાવે થયો
નથી અર્થાત્ મેશના કાર્યરૂપ છે કેમકે જે જે કર્મા આશ્રિત
પણ જરા । અતઃ તે જ અપૂર્વને ઉત્તરને કરે જે કર્મો નિઃ
શિમાનપણ નાથક તે અપૂર્વને ઉત્તરને કરતા નથી શીતગરુડી
તામાં સ્વ નાદદગ માલો બુદ્ધિસ્ય ન સ્પિષત । રત્નાકરિ મ હમાન
સાગ્ન ન હતિ ન નિરખતે । જે પુરુષનું અનિમાન મનિત થયું છે
અને જેની બુદ્ધિ નિર્વેશ થઈ છે તેને ધર્મના રક્ષણના માનવાનો
પ્રમગ આપે તોપણ તે તત્ત્વદ્રશ્ય પુરોષને તે કર્મ બાધ કરવું
નથી એ સ્તોત્રમાં અનિવારિત્વેશના અભાવે કર્માશયનો અનાવ
રત્નો છે શ્રીકૃંમપુરાણમાં પણ રાગદ્વંદ્વયા દોષા સર્વે પ્રાન્તિનિરન્ધના ।
કાર્ગો હસ્ય મંદસ્ય પુષ્પાપુષ્પમિતિ છતિ ।—ગમેદ્રગાદિ સર્વ કરેશો
નિધ્યાસાનરૂપ અનિધિયા થયેલા છે તથા એ કરેશોનું કાર્ય પુષ્પા
પુષ્પરૂપ કર્માશય છે, એમ અતિ કહે છે—દૃષ્ટાદિ વચનોથી મેશ
ના કાર્યરૂપ જ કર્માશય કહેા ॥ તેથી કરેશમૂલક કર્માશય છે એ
અનેક પ્રમાણથી સિદ્ધ થાય છે. આપણે પણ જોઈએ છીએ કે જે

હોમને સ્વર્ગાદિવિશે રાગ દોષ છે તે લોકો જ જ્યોતિષોમાદિ કામને કન્નિયે કામનાથી પ્રવૃત્ત થાય છે તથા તેથી એ કૃત્તી પ્રાપ્તિ કરાવનાર આપ્તોને બાધે છે તેમ જ લેખ હોય છે ત્યારે જ પારકુ ૩૧ સ્વયં છે તથા તેથી અધર્મરૂપ કર્માશય બંધાય છે મોદથી જ અધર્મનો ધર્મગુદ્ધિ થઈ તે અધર્મનું અનુપાન કરાય છે તથા તેદ્વારા અધર્મરૂપ કર્માશય થાય છે આ રીતે અષ્ટ કેષાળ છે કે રામાદિ કોઈ મનુષ્ય જ અર્થ મકારનો કર્માશય છે

આ સર્વથી એ સિદ્ધ થતું કે સર્વ કાંઈય મ્લેશમુલક હોવાથી જ્ઞાનાગ્નિથી મ્લેશોનો નાશ થાય છે તેથી કર્માશય નષ્ટ થતો નથી, અને કર્માશયના અભાવે દુષ્કૃત્ય વિપાકનો અભાવ થાય છે અર્થાત્ એ નાશ થાય છે કે, ચતુર્વિજ્ઞાનાગ્નિથી જેલ કરા થાય ત્યાં પછી નવા કર્માશય નહિ થાય અને તેથી નવો વિપાક નહિ મળે તથા પિ પુનર્જન્મના એને તેથી થતા દ મોનો અભાવ નહિ થાય મક કલ્પજ્ઞાનરૂપ વિધાના ઉત્પન્ન રચાયેલો કર્માશય પણ અનુભવ તેથી તે તો અવશ્ય જ નિવારણને અનુભવેલો જ નોમનરા અનુભવ જન્મમૃત્યુ થયા કરવાના અર્થાત્ મ્લેશમુલક કર્માશય હોવાથી કિંમલાના કર્મોનો જ્ઞાતીને બાધ નહિ થતો પણ મર્યાદિત કર્માના બન્યા અને જન્મો થતાના આ મ્લેશ રાગ નશા કેમકે કર્માશય બધારામાં જેમ રાગાર્થ નો શરણુ ૭ તેમ જ ન થત કર્માશય છે તે, નશો સ બાધ હોય તો જ વિપાકનો આરબ કરનાર થાય છે આ પ્રતિપાદન કરેલા તથા કોઈ અમર દુષ્કૃત્ય મુળ છે એ અષ્ટ કરેલા ઉત્તર તથા કૃત્તો છે તેમાં પ્રથમ તો સુખર બ જોના કૃત્ય છે એવા કર્માશયના ફલરૂપ વિપાકનેશમુલક છે આ પ્રતિપાદન કરે છે

સતિ મૂલે તદ્વિપાકો જાત્યાયુર્મોગા ॥ ૧૩ ॥

સૂત્રાર્થ — અવિધાદિ મ્લેશરૂપ મુલ દોષ છે ત્યારે જ પોતાના વિપાકરૂપ જાતિ, આયુષ્ અને બોગને કર્માશય ઉત્પન્ન કરે છે, એટલે મ્લેશરૂપ મુલનો અભાવ દોષ છે ત્યારે કર્માશય વિપાકનો આરબ કરી શકે છે

સતિ મૂલે—કર્માશયના મુલરૂપ અવિધાદિ મ્લેશો હોય છે ત્યારે જ તદ્વિપાક=કર્માશયનો વિપાક એટલે ફળ

જાત્યાયુર્મોગા=જાતિ, આયુષ્ અને બોગ આ પદ ત્રિકાથી જાતિ, આયુષ્ અને બોગ એ ત્રણ કર્માશયના ફલ છે તથા એ ત્રણની

વિપાકમ જા છે, એ પ્રતિપાદન કરવું જાતિ એટલે દેશવ, મનુષ્યવ વગેરે, અથવા તો પૂર્વ શરીરના ત્યાગપૂર્વક નવીન શરીરના પ્રદક્ષ કરવારૂપ જન્મ વાયુય એટલે જીવનકાળ એટલે એક શરીરમા અભિ માનીની યિચિતિ ગહેવાનો કાળ મોગ શબ્દના દીકાકારોએ અનેક અર્થ લીધા છે તેનોય પ્રમાણ —

(૧) વર્ણિકકાર બોન જન્મથી સુખદુઃખવગેરે ગુદ્ધિની રૂતિ ઓનું, અને ૧૪ મૂનમા જે દહાદ તથા પગિતાપરૂપ વિપાકમ રૂપ કલ્યા છે તે પદ્ધથી એ રૂતિના માત્રાત્વકાનુ પ્રદક્ષ કરેછે.

(૨) વાયુપ્રતિમિત્ર બોગ શબ્દથી જ સુખદુઃખાદિ સાક્ષાત્વારૂપ પ્રદક્ષ કરેછે, તથા જેમ ગમનક્રિયાનુ ક્રમ યામ તેના રૂપને વાય છે તેમ સુખદુઃખ સાક્ષાત્વકાનુ કર્મરૂપ દોવાથી અર્થાત્ત બોગ્યરૂપ હોવાથી દહાદ અને પગિતાપ, અર્થાત્ત સુખ અને દુઃખ, આ બોગના રૂપરૂપ છે એમ કહે છે

(૩) મધિપ્રભાકાર બોમનબ્દથી હન્દિગોથી થતા નિરપાનુમન નુ પ્રદક્ષ કરેછે

(૪) બોગરૂપિમા બોગશબ્દની કમલ્યુ રાતિ સ્વલ્પન્ય પતિ તથા બાનબ્યુત્પતિ લગ એ ગમનથી નિરો હન્દિગો તથા સુખદુઃખનો સાક્ષાત્કાર એ તરેનુ પ્રદક્ષ કરેનુ છે

ખર જેના કર્માશયથી શરીર હન્દિગ વગેરેમા પૂજા, અંગે મના, આધિવગેરે થાયકે યિનમા નિમિત્તવિના પ્રગમે સ્વાભાવિક રીતે જ્ઞાતી થા પ્રમનના થાયકે શુનારૂપ કર્મના પ્રગત કાવનાર રૂતિઓનો ઉદય થાયકે તથા અનાયામે નિરિયોની પ્રાપ્તિવગેરે પણ થાય છે, તથા એ સરૂથી પરિણામે સુખદુઃખ થાય છે આ સાનુ બોગ શા દર્શી પ્રદક્ષ કરવું ઉચિત છે કેમકે દેશત્વાન્નિય અથવા જન્મરૂપ આ સર્વ નથી, તેમ જ આયુરૂપ પણ આ નથી, તેની વ્યતિરૂપ તથા આયુરૂપ, આ સર્વ નથી હતા કર્માશયના રૂપરૂપ છે તેથી એ સર્વનો બોગમા જ અતબ્ધાવ કરનો ઉચિત છે નહિ નો કર્માશયના રૂપના પ્રતિપાદનમા ન્યૂનતા આવેકે આથી એ ચયુ કે કર્માશયના રૂપરૂપ હોમને જાતિ તથા આયુરૂપી જે મિત્ર છે તે બોગ છે ધનસુખ, આદસુખવગેરે અવસ્થાઓ પણ બોગમા જ બોકમા લેવાય છે તથાપિ એ અર્થ અધિકવ્યાપક છે આ સ્થળે બોગમા એ અવસ્થા લેવી જરૂરની નથી કારણકે જેમ પ્રકૃતિનય પુરુષોની તથા વિદેહની તે તે ઉપાસ્થમા થતી લયાસ્થાનો જાતિમા મંચદ

યાન છે તે જ પ્રમાણે ધનસુકુમવોરે અવસ્થાનો પણ આ સ્થતે જાતિમા જ મગ્ધ થાય છે

આ સૂત્રથી એ પ્રભુ કે જાતિનગરે વિપાક દોરેનો મુખ્ય ભાગ નો ભાગ્ય ઉત્પત્તિ કરી જાડે કમકે વિપાક તથા પ્રગરનો કથા છે (૧) જન્મ (૨) આયુષ અને (૩) ભોગ ત્યાં જ્યાં જન્મ થાય ત્યારે આયુષ અથવા જન્મ માં થઈ શકે અને જ્યાં જન્મનો નાભાવ થાય ત્યારે તેને આયુષનો અભાવ થાય એ નો સ્પષ્ટ છે તેથી જો કોશિનના જ મગ્ધ વિપાકને પ્રાપ્તિ આરંભી ન શકે એ અપ્રમાણ હોય તો આયુષરૂપ વિપાક પણ ન જ આપી શકે એ અથાત્ પ્રાપ્ત થાય છે તથા એ જ નિમિત્તથી ભોગ પણ જન્મ થયા પછી જ થઈ શકે તેથી ભોગ પણ ન જ આપી શકે એ પણ અથાત્ પ્રાપ્ત થાય છે હવે મનુષ્ય થયા પછી વિવિધ યોગિને પદોના ગુણગુણ મેળાયે તો અત્યંત ૭ યોગિનિને ગંગામાં મીઠા ઉત્તર રહના હોય છે તે યોગિને તે જ પામે છે એવો નિયમ છે, અથાત્ માન્યથી જે જન્મની પ્રાપ્તિ થવાની હોય તે યોગિનિના રાગની અનિયમિત થાય છે તથા તે થવાની જ તે યોગિની સાથે થાય છે આ અથમા તદ્વત્ સક્ત મહા કમળોત્પન્ન મના યત્ન વિવિધમય જે યોગિને એ જન્મ મન અતમમયે આ મના ધોરુ દોષકે તે યોગિને એ જન્મ યોગના પદો પામે છે અથા કામ્યમાના યાગમાના વિષામા ન તસ્ય યાગા રાગમાના હૃદય રામવર્ણયત્ત જે પુરુષના ગંગા કોશી થવાથી જે બે મકલ કામના નિરૂપ થઈ મન છે અને તેથી જે અમામ છે તે પુરુષના પ્રાપ્ત મુસમરે ઉત્પન્નિને પામતા નથી પણ નિરૂપમારુમા રીત થઈ જાય છે કામન ચ રામવત મનમાન મનમભિષાયત તદ્વત્ તદ્વત્ વદાત્તમામ્ય કુલમામન રૂદ્ધ મર્કે વિલયાત કામા ॥ તેનું અનિમન ગર્ભન થકુ નથી તથા જે બે મના વિરૂપ થઈ નથી તે મના રૂપ તે ને જન્મને અપ્રમાણે પામે છે તથા જેની મના નિરૂપ થઈ ગઈ છે તથા તેની જે રૂપ થયો છે તેના રાગ અદિ જ રીત થઈ જાય છે ત્યારે અનિમો, વાનરાગજમારના નાર જે પુરુષના રાગદિ કોશી થયા છે તેમનો જન્મ થનો નથી એ આયુષ્ય તસ્માત્તમા મનારાગદામારુત્તયનિ જન્મર નેથી તથા ૧૫ રાગોપદમિત રોડરૂપ બીજા રૂપ જ એવો જન્મ પામે છે, એ

શ્રીમદ્દાભારતમાના મોક્ષધર્મનું વચન પ્રમાણરૂપ છે. આથી એ સ્પષ્ટ રીતે અન્યથાવિરોધથી સિદ્ધ થાય છે કે રાક્ષસિનો સંભાર હોય તો જ જન્મ થઈ શકે છે અને જન્મ થાય તો જ આયુષ્ય તથા ભોગ સંભવે છે તેમ એ ત્રણે વિપાક કોશમૂલક છે એ મહત્ત્વ મિદ્ધ થાય છે તેમા પણ ભોગ તો કોશ હોય તો જ યથાર્થ રીતે ચર્ચ શકે છે કેમકે યથાર્થ ભોગ તો ને જ મણુવ છે કે જે પોતાના ક્ષયરૂપ ક્ષાદ અને પરિભ્રાપને ઉત્પન્ન કરે છે ત્યાં જે પુરુષના રાગાદિ કોશ ક્ષીણ નથી થયા તે જ પુરુષને હર્ષશોક સંભવે છે, કેમકે અન્યથાવિરોધથી સુખદુઃખનું કારણ નિયમપ્રતિતી છટસાધનતાબુદ્ધિથી થતો રાગદ્રોષાદિ કોશ જ સિદ્ધ થાય છે જે પુરુષ અક્રામ છે, જેને શરીરાદિવિષે અનિત્યતાદિબુદ્ધિ મિદ્ધ થઈ છે તથા જેણે પોતાનું બુદ્ધિથી પૃથક્કત્વ હસ્તામનકનદ્ય અનુભવ્યુ છે તે પુરુષ સર્વેન સુખભાગવાળો હોવાથી નિયમથી થતા સુખ દુઃખથી રહિત જ છે આ કારણથી પણ ભોગરૂપ વિપાક કોશ હોય તો જ યથાર્થ રીતે ચામ છે તેથી મને વિપાકનો કોશમદ્દભાર હોય તો જ કર્મોશય આરંભ કરી શકે એ સિદ્ધ થાય છે.

આ પ્રમાણે કોશમૂલક વિપાકનો આરંભ મિદ્ધ થવાથી અનત કાળના સંવિત થયેલા કર્મોશય પણ કોશનો અભાવ થવાથી હર્ષ મર્દ સ્વાકુરને ઉત્પન્ન કરી શકતા નથી અને તેથી તત્ત્વજ્ઞાન થવાપછી છત્તરજન્મની પ્રાપ્તિ થતી નથી, તો અસપ્રજાત યોગ જેમણે સિદ્ધ કર્યો છે તેમને માટે તો શું જ કહેવું ?

આ મૂલમા કોશ હોય તો જ વિપાકનો આરંભ થાય છે એનું જ કહ્યું છે પણ તેથી કરીને જે વિપાકનો આરંભ થઈ ગયો છે તે વિપાકનો કોશનો હાલ થવાથી નાશ થાય છે એમ મિદ્ધ થતું નથી, અર્થાત્ જીવન્મુક્ત પુરુષ થાય એટલે તેમનો દેહ છુટતો જ જોઈએ એમ નથી કેમકે એ જન્મરૂપ વિપાક તથા એ શરીરની ગ્થિતિરૂપ આયુષ્યનો આરંભ થઈ ગયો છે તેથી કોશનો નાશ થવાથી તેનો નાશ થતો નથી એટલું જ માત્ર થાય છે કે જે જે કર્મોશય સંચિતરૂપે રહેલા છે તે નવા વિપાકને આરંભ કરવા અસમર્થ થાય છે તેથી જીવન્મુક્તને અન્ય જન્માદિ ચુર્ણ નથી જીવન્મુક્ત પુરુષોનો જે પ્રારંભભોગ હોય છે તે યજ્ઞ ક્રોશનો નાશ થવાથી એ જ નિયમથી નાશ પામતો નથી. સ્વયં પૂર્વે કલ્યાણપ્રમાણે તથા દવડે ૬ પ્રકર ફક્ત મત તે પ્રમાણે એ જિગ્મ મણુ છે, અર્થાત્ એ પુરુષ

થાય છે તે જ પ્રમાણે ધનસુપુત્રવગેરે અવસ્થાનો પણ આ સ્થાને જાતિમાં જ સંચલ થાય છે.

આ મુતથી એ કહ્યું કે જાતિવગેરે વિષાક કલેશનો સદ્ભાવ હોય તો કર્માશય ઉત્પન્ન કરી શકે છે. ક્રમકે વિષાક તથા પ્રકારનો કહેા છે. (૧) જન્મ, (૨) આયુષ્ય અને (૩) ભોગ. ત્યાં જ્યારે જન્મ થાય ત્યારે આયુષ્ય અર્થાત્ જન્મકાળ થઈ શકે; અને જ્યારે જન્મનો અભાવ થાય ત્યારે તેને આયુષ્યનો અભાવ થાય, એ તો સ્પષ્ટ છે. તેથી જે કલેશવિના જન્મરૂપ વિષાકને કર્માશય આરંભી ન શકે એ સમપ્રમાણ્ય હરે, તો આયુષ્યરૂપ વિષાક પણ ન જ આપી શકે એ અર્થાત્ પ્રાપ્ત થાય છે. તથા એ જ નિયમથી ભોગ પણ જન્મ થયા પછી જ થઈ શકે છે તેથી ભોગ પણ ન જ આપી શકે, એ પણ અર્થાત્ પ્રાપ્ત થાય છે. દરે મરણ થયાપછી ત્રિવિધ યોનિને પમાડનાર શુભાશુભ કર્મ હોય તો અવકાશે જે યોનિવિષે રાગાદિ કલેશ ઉદ્ભૂત રહેલો હોય છે, તે યોનિને તે શ્રવ પામે છે એવો નિયમ છે; અર્થાત્ કર્માશયથી જે જન્મની પ્રાપ્તિ થવાની હોય તે યોગે પ્રતિભા રાગની અભિવ્યક્તિ થાય છે તથા તે થવાથી જ તે યોનિની પ્રાપ્તિ થાય છે આ અર્થમાં તદેવ મક્તઃ મહા કર્મર્થો નિર્ણયમો ચમ નિર્વિકલમસ્ય જે યોનિવર્ગ એ શ્રવણ મન અંતઃસમયે આમન થયેલું હોય છે તે યોનિને એ શ્રવ યોગનાં કર્મથી પામે છે. અથાઃ પાત્યમનાં ઘોડામો નિવ્રત્તમો જ તસ્વ પ્રાણા પુવામર્જાદૈઃ મમવ્યયને જે પુરુષના રાગાદિ કલેશો ક્ષીણ થવાથી જેની મક્ષ કામના નિવ્રત થઈ ગઈ છે અને તેથી જે અકામ છે તે પુરુષના પ્રાણ મુત્યુસમયે ઉલ્લાસિતને પામવા નથી પણ સ્વસ્વકારણથી લીન થઈ જાય છે, જાગત ચઃ પાત્યને મન્યમાનઃ મન્યમંથિતંયને તદ્વ મત્તઃ વર્ણપ્તજામસ્ય કુત્યમનમત્તુ દર્દવ મર્મે વિલ્લપન્તિ વાગતઃ ॥ તેનું અનિમાન મારવા થયું નથી તથા જેની કામના નિવ્રત થઈ નથી તે કામનાયત્ત તે તે જન્મને કર્મપ્રમાણ પામે છે, તથા જેની કામના નિવ્રત થઈ ગઈ છે તથા તેની જે પુત્રપુત્ર થયો છે તેના પ્રાણ અદિ જ રાગ મક્ષ જાય છે-કર્ત્ત્વાદિ થનિષ્ઠો, ઘાતાત્મકાન્નદર્શનર જે પુરુષના સમદિ ક્ષીણ થયા છે તેમને જન્મ થતો નથી એવ્યાવમન, તસ્માત્તર્કમકાન્નદર્શનરજાગરનિ જગત્તઃ-એથી વૃક્ષો ૧૫ રાગાવગતિવ કલેશરૂપ જીવનરૂપે જ રહે જન્મને પામે છે, એ

ભોગ તથા દીર્ઘાયુષ્યનેની પ્રાપ્તિ થઈ છે; તેમ જ વાલ્મીકિને ઋષિશરીરમાં ભોગ તથા આયુષ્ય એ બંનેની પ્રાપ્તિ 'રામ' મંત્રના ત્રીજા જપરૂપ કર્મથી બંધાયેલા દૃષ્ટાન્ત્ર-મંત્રેદનીય કર્માશયથી થઈ છે. તેમ જ શ્રીમદ્દનાંદિકેશ્વરપુરાણમાં કલ્પારમાં નદીરૂરને આઠ વર્ષનું આયુષ્ય અદૃષ્ટાન્ત્ર-મંત્રેદનીય કર્માશયથી (અર્થાત્ પારબંધથી) નિર્માણ કરાયેલું હતું, અને ત્રીજા મંત્રેમ તથા અધિમાત્ર હપાગેથી કરાયેલા દેવતાના આરાધનરૂપ કર્મથી બંધાયેલા દૃષ્ટાન્ત્ર-મંત્રેદનીય કર્માશયથી દેવમંત્રથી ભોગ તથા દીર્ઘાયુષ્ય એ દ્વંત્રની પ્રાપ્તિ થઈ છે. આ સર્વ દૃષ્ટાન્ત્રોમાં જેમ યુગવચ્ચાચાતું શરીર વૃદ્ધાવચ્ચાવાળા શરીરરૂપે પરિણામ પામે છે તેમ પૂર્વનું મનુષ્ય શરીર જ દેવ, સર્પ, સ્તનાયુગેરે શરીરરૂપે પરિણામ પામ્યું છે, અપૂર્વ દેહની ઉત્પત્તિ નથી, તેથી એ કોઈમાં જન્મરૂપ વિપાક નથી.

જે અદૃષ્ટાન્ત્ર-મંત્રેદનીય કર્માશય હોય છે તે ઉત્તર જન્મમાં જ ક્ષય આપનાર છે તેથી વિવિધાક હોમ શકે છે દૃષ્ટાન્ત્રરૂપે જ્યોતિષ્ટોમાદિ યાગ કરનાર મનુષ્યશરીરનો પરિભ્રમ કરી એ કર્માશયનશાત્ દેવ સ્વભાવી અપૂર્વ દેહને ધારણ કરે છે એ કર્માશયના પ્રમાણમાં એ દિવ્યદેહમાં કેટલોક કાળ મિથિતિને પામે છે અર્થાત્ આયુરૂપ વિપાકને પામે છે તથા એ જ કર્માશયનશાત્ એ નિષ્પાતમાં નાના દિવ્ય ભોગોને ભોગવે છે, તેથી જ્યોતિષ્ટોમયાગ વગેરે જન્મ, આયુષ્ય અને ભોગરૂપ ત્રણે વિપાકને ઉત્પન્ન કરનાર હોવાની વિવિધાક છે. ત્યાં પૂર્વે કલ્પાપ્રમાણે કર્મો અસંખ્ય થયેલા હોવાની કર્માશય પણ અનંત બધાયા હોય છે, તો એ કનાકનામાં જો અદૃષ્ટાન્ત્ર-મંત્રેદનીય કર્માશય (કર્મસંક્રામે) છે તેમાંથી પ્રત્યેક કર્માગય વિવિધાક છે કે કેમ એ વિચાર પ્રાપ્ત થાય છે અર્થાત્ જે કર્માગય જન્મને આપનાર હોય તે આયુષ્ય તથા ભોગને આપનાર હોય છે એ તો ખપે છે, તેથી પ્રત્યેક કર્માશય જન્મને ઉત્પન્ન કરનાર હોય છે કે કેમ એ વિચાર જ પ્રાપ્ત થાય છે ત્યાં ચાર કોટિ થાય છે (૧) પ્રત્યેક કર્માગય એકેક જન્મનું કારણ હોય, (૨) પ્રત્યેક કર્માશય અતેક જન્મનું કારણ હોય. (૩) અનેક કર્માશય અતેક જન્મનું કારણ થાય તથા (૪) અનેક કર્મ વા કર્માશય મળીને એક જન્મનું કારણ થાય. આ ચારમાં પ્રથમ કોટિ અસુકૃત છે, કેમકે જો પ્રત્યેક કર્મ વા કર્માશય એકેક જન્મનું કારણ થાય તો પ્રથમ તો એ કર્મ વા કર્માશય કાં તો પુણ્યરૂપ કે અપુણ્યરૂપ હોય તેથી ત્યાં તો

તે તે ભોગના દ્રવ્ય આવ યાય છે આથી કરીને જીવ-મુક્ત પુરુષ ના શરીરમાં વ્યાધિની પ્રતીતિ થાય પણ તેમને કુ ખાદિનો ભોગ ન થાય એ સ્પષ્ટ છે તેમ જ એ જ નિયમથી સ્ત્રીપુત્રાદિ વિષયો પણ જીવ-મુક્ત પુરુષને પ્રાપ્ત થાય તથાપિ તેમને સુખદુઃખાદિનો ભોગ ન થાય, જ્ઞાનના મુદુરણરૂપ ભોગને એક ભાગ જે પૂર્વે કહ્યો છે તે પણ જીવ-મુક્ત પુરુષને થાય તથાપિ તેનાથી રોષ પણ વિ-જનતા ન થાય એ વગેરે સિદ્ધ થાય છે એ તો સિદ્ધ છે કે જીવ-મુક્ત થવામાં જ પાપમ-પરમાત્માનો હાલ કરાયો છે તેથી, તથા અનામતા અતિ બનવતી થયેલી છે તેથી જીવ-મુક્ત પુરુષથી એક પણ નિષિદ્ધાચરણ થતુ નથી

આપ્રમાણે નજી પ્રકારના વિપાકને કોઈ હોય ત્યાસુધી જ હમાશય ઉત્પન્ન કરી શકે છે ત્યા કર્મશય એને કર્મના સંગર અર્થાત્ કર્મની જ કોઈ પ્રકારની મુક્તિમારગ્યા છે તેથી અમ-ખ્ય હમા એક જ-મમા કરના તોરાથી અમખ્ય કર્મશય બંધાય છે ના પછી બનાદિ કાગના હમાશય અનતરોય એમા તો શુ કહેડું હતુ! એ સર્વ કર્મો આ ત્રણે પ્રમાણે વિભાજને ઉત્પન્ન કરનાર નથી પણ માત્ર એકને, તો કોઈ બેને, અને કોઈ ત્રણને જ પન્ન કહેડે તમા હમાશય દ્વિ સૂત્રમાં મે વકારના કહ્યા છે (૧) દુષ્ટજન્મને દનીય તથા (૨) અ-જન્મ-મુદેદનીય એવાથી જે પ્રથમ કર્મો જ ક ને ગતિનો આવ રેડા સિ નજી નો વિરિભાક (૩) વિભાકને આગર) થઈ મેકેડે પણ જ-મરૂપ અર્થ બન્યો તો આપિ વિભાક કોનો નથી કારણ કે એ હમાશય અ-જન્મ-મુદેદનીયથી અપારેમા જન્મમા જ રહી શકે! આગળે તેથી એનો જન્મરૂપિ રાખ નથી એ હમાશયમાંથી કોઈ એક વિભાક (એકજ રૂપને આ પન્નર) છે જેમકે શીમદામારૂપમા આવેના આખ્યાનપ્રમાણે નક પને દ-ન્યદની પ્રમિ કમકના અ-જન્મ-મુદેદનીય કર્મોગણથી આ શુ નિયમિત થયેતુ દનુ અને અમમર નહિ પંદરદાર કરીય કર્મથી બંધાયેલા દ-જન્મ-મુદેદનીય કર્મોગણથી નહીં ભોગમા પ્ર મ થયો છે તે જ પ્રમાણે કર્મોને દ-જન્મ-મુદેદનીય કર્મોગણ ભોગમાત્રની મરૂપિ થડે અ-જ કર્મોગણ વિવિધાક દેવકે એ સે આપુત તથા ભોગ બનેને આપનાર છે જેમકે શીમદામારૂપ ને વિષમિત જે પ્રથમ રૂપિત દના તેમજ ગણન થી અ-જન્મશરીરમા

ભોગ તથા દીર્ઘાયુષ્યનેની પ્રાપ્તિ થઈ છે; તેમ જ વાળ્ગીકિને ઝડિય શરીરમાં ભોગ તથા આયુષ્ય એ બંનેની પ્રાપ્તિ 'રામ' મંત્રના તીવ્ર જપરૂપ કર્મથી બધાએના દૃષ્ટજન્મવેદનીય કર્મશયથી થઈ છે તેમ જ શ્રીગૃહસ્થદિકેશ્વરપુણ્યમાં કલ્યાણમાંએ નવીનરને આઠ વર્ષનું આયુષ્ય અદૃષ્ટજન્મવેદનીય કર્મશયથી (અર્થાત્ પારબંધથી) નિર્માણ કરાયેલું હતું, અને તીવ્ર સવેગ તથા અધિમાન ઉપાગોથી કળાયેના દેવતાના આરાધનરૂપ કર્મથી બધાએના દૃષ્ટજન્મવેદનીય કર્મશયથી દેવસંબંધી ભોગ તથા દીર્ઘાયુરૂપ મે દેવની પ્રાપ્તિ થઈ છે આ સર્વ દૃષ્ટાન્તોમાં જેમ મુલાવચ્છાનાનું શરીર વૃદ્ધાવ સ્થાનાળા શરીરરૂપે પરિણામ પામે છે તેમ પૂર્વનું મનુષ્ય શરીર જ રે, સર્પ, બનાગોરે શરીરરૂપે પરિણામ પામ્યું છે, અપૂર્વ દેહની ઉત્પત્તિ નથી, તેથી એ કોઈમાં જન્મરૂપ વિપાક નથી

જે અદૃષ્ટજન્મવેદનીય કર્મશય હોય છે તે ઉત્તર જન્મમાં જ દેવ આપનાર છે તેવી વિવિધાક હોઈ શકે છે દક્ષાન્તરૂપે જ્યોતિષ્ટોમાનિ યાગ કરનાર મનુષ્યશરીરનો પરિત્યાગ કરી એ કર્મશયનશાત્ દેવ મળ્યાથી અપૂર્વ દેહને પારણ કરે છે એ કર્મશયના પ્રમાણમાં એ વિચલેહમાં કેટલોક કામ ચિત્તિને પામે છે અર્થાત્ આયુરૂપ વિપાકને પામે છે તથા એ જ કર્મશયનશાત્ એ નવનમાં નાના દિવસ ભોગોને ભોગવે છે, તેથી જ્યોતિષ્ટોમયાગ વગેરે જન્મ, આયુષ્ય અને ભોગરૂપ નજે વિપાકો ઉત્પન્ન કરનાર હોવાની વિવિધાક છે ત્યાં પૂર્વ કલ્યાણમાંએ કર્મો અસંખ્ય થોના દોષથી કર્મશય પણ અનંત બધામાં હોય છે, તો એ કમાશયમાંથી જે અદૃષ્ટ જન્મવેદનીય કર્મશય (કર્મસંગ્રહારો) છે તેમાંથી પ્રત્યેક કર્મશય વિવિધાક છે કે કેમ એ વિચાર પ્રાપ્ત થાય છે અર્થાત્ જે કમાશય જન્મને આપનાર હોય તે આયુષ્ય તથા ભોગને આપનાર હોય છે એ તો સ્પષ્ટ છે, તેથી પ્રત્યેક કમાશય જન્મને ઉત્પન્ન કરનાર હોય છે કે કેમ એ વિચાર જ પ્રાપ્ત થાય છે ત્યાં ચાગ કોટિ થાય છે (૧) પ્રત્યેક કર્મશય એકેક જન્મનું કારણ હોય, (૨) પ્રત્યેક કર્મશય અનેક જન્મનું કારણ હોય (૩) અનેક કર્મશય અનેક જન્મનું કારણ થાય તથા (૪) અનેક કર્મ વા કર્મશય મળીને એક જન્મનું કારણ થાય આ ચારમાં પ્રથમ કોટિ અચુક છે કેમકે જે પ્રત્યેક કર્મ વા કર્મશય એકેક જન્મનું કારણ થાય તો પ્રથમ તો એ કર્મ વા કર્મશય કા તો પુનરૂપ કે અપુનરૂપ હોય તેથી ત્યાં નો

કેવળ સુખ વા કેવળ દુઃખને ઉત્પન્ન કરે પણ દ્વાય જેમ એક જન્મમા વિચિત્ર સુખદુઃખમિશ્રિત યોગદેખાયછે તેમ કરે શકે ન નહિ. તેમ જ જ્યારે એક જન્મમા છત્ર અસખ્ય કર્મો કરેછે અને તેમાથી પ્રત્યેક કર્મ એકેક જન્મને ઉત્પન્ન કરે તો અવશિષ્ટ કર્મોને ફલ-આપવાનો કાળ જ નહિ રહે તેથી લોકોને ફલ ક્યારે મળશે એ અનિશ્ચિત હોવાથી એમની કર્મ કડવા પ્રગટિ થાય નહિ આ જ કારણથી દ્વિતીય વિકલ્પ પણ અયુક્ત છે આ રીતે દ્વિતીય વિકલ્પ અયુક્ત હરવાથી એવું મનજવાતું નથી કે કોઇ પણ કર્મ એવું નથી કે જે અનેક જન્મનું કારણ થઇ શકે. કેમકે શાસ્ત્રમા સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે બ્રહ્મકલ્યા કન્નાર ગાણુમ ધ્યાન, સુકર, ખર, ઉપ્પૂ વગેરે માત્ર જન્મને એ કર્મના ફલરૂપે પામેછે એથી તો માત્ર એ જ નિશ્ચય થાયછે કે પ્રત્યેક કર્મ એ પ્રમાણે વિપાકને ઉત્પન્ન કરે એ વાત અયુક્ત છે તૃતીય વિકલ્પમા જે અનેક જન્મનું કારણ અનેક કર્મો કલ્યા, સા પણ એક જન્મ અન્યતો વિરોધી હોવાથી એ અનેક જન્મોનો યુગપત્ત મળવાય થાયએમ નથી તેથી ક્રમિક અનેક જન્મો સેવા જોઇએ, તો એથી પણ ઉપર કહેતો દોઢ જ પ્રાપ્ત થાયછે. તેથી જન્મ તથા મૃત્યુના મધ્યના કાળમાં કરેલાં નાના પુણ્ય, પાપ તથા નિશ્ચય કર્મો, પોતાના જનપ્રભાણે યુગપ્રધાનમાત્રને પામે છે તથા પોતાનું ફલ આપવા-વર્તમાન શરીરનો શરીરીમાયેનો મયોગ નિભાવનાર જનમાન પ્રારબ્ધરૂપ વિરોધીનો ક્ષય થવાથી એ બેના વિયોગરૂપ મૃત્યુ થયેથી એ-શરીરીને પોતાનું ફલ આપી શકે એમ એક અપૂર્વ દેહસાથે સંયોજ્યારૂપ એક જન્મને પમાડેછે એ અતુર્ય વિકલ્પ જ પરિણાત્ત યોગ્ય હોય છે સાં એ અદ્વૈતજન્મવેદનીય કર્મોગય એ પ્રકારનો છે (૧) નિયતવિપાક અને (૨) અનિયતવિપાક જે કર્મોગય જનવાન વિરોધીરૂપ વિમ્બથી સંહિત છે અર્થાત્ જેનો વિરોધીના અનુષ્ઠાનથી નાશ થયો નથી, જેનો અન્ય કર્મોગયથી અજિનય થયો નથી, જે જાતે પ્રધાન છે અથવા તો આ વિશેષજ્ઞેવાળા માર્ગ કર્મોગયના મેષમૂત છે તથા જે ઉત્તર જન્મે જીવને પોતાનું ફલ આપનાર છે તે કર્મોગય નિયતવિપાક છે નિયતવિપાકનો અર્થ તો એટલો જ કે જે પોતાના વિપાકરૂપ ફલને ઉત્પન્ન કરવાનો છે તે ત્યાં જો કર્મકર્મોગયનો વિરોધી કર્મના અનુષ્ઠાનથી દાદ યગો મેલ છે (જેમ માર્ગ દુરિતનો પ્રાયશ્ચિત્તના અનુષ્ઠાનથી) તો તે પોતાનું ફલ આપી શકે એમ ન

થી; તેમ જ ને કર્મભયથી અધિક બલવાન કર્મભય જામત થયો હોય છે તે કર્મભય પણ પોતાનું કૃપ આપી શકે એમ નથી, તેમ જ ને કર્મભય કોઈના અંતરે થઈ ગયેલો હોય છે તેનું પ-
ણ અંતરે કૃપ આપવાનું સામર્થ્ય નથી તેથી તે તો પોતાના અં-
ગીની વાટ નેઈ ખેડી રહે છે. આમ હોવાથી નિયતવિધાક થવા માટે
અત્ર આપેલા મર્ત વિગેરજોની જરૂર રહે છે. એનાથી બિન્ન એવા
ને અદ્યતન-મર્ત-નીય કર્મભય હોય તે અનિયતવિધાક છે. આ એ-
માંથી ને નિયતવિધાક કર્મભય છે તે જ અનિમાનીને જાનાઈ ક-
લ આપે છે, એકમેકે જ જન્મ તથા મૃત્યુના મધ્ય કાળમાં અસંખ્ય ક-
ર્મ કરવામાં આવે છે ને ચિત્તન મંચિત ૧ રહે છે જ્યારે પ્રાણ-
નો કૃપ થવાથી મૃત્યુ થાય છે ત્યારે મૃત્યુરૂપ અભિવ્યજ્જી મળવાથી
પૂર્વના તથા આ જન્મમાં કરેલા ને અસંખ્ય સચિત કર્મો રહ્યા
હોય છે તેમાંથી ને પરિપક્વ થઈ બલવાન થવા હોય છે તેમનો
કોઈ ના અભિવ્યક્તિ થાય છે તથા ને બધા મળીને ને જીવંત રહી-
યે પોતાના અનિમાનીનો મયોગ કરાવે છે તથા અનાદિ કાળથી ન
ધાયેલી વાનતામાંથી ને ને જન્મને પોતા વામનાને ઉદ્ભવ કરે છે
આ પ્રમાણે આ નિયતવિધાક કર્મભય (અનેક મળીને) એક જન્મ
ને રહે છે તથા ને શરીરની ચિત્તિના કાળે પણ આપુકો નિયમિત
કરે છે તથા પોતે ને કૃપ ભોગવવા એ શરીરને રચુ છે ને કૃપ પ
ણ એ જન્મમાં અનિમાનીને ભોગવાવે છે. આ પ્રમાણે જન્મ,
આયુષ્ય તથા ભોગરૂપ વિધાકને ઉપજ કરી એ નિયતવિધાક કર્મ-
ભય નહિ થાય છે આ નિયતવિધાક કર્મભયને જ જાત્રામાં એકમ

+ આ પ્રમાણે પ્રાણથી આયુષ્ય નિયમિત થાય છે તો પછી
કિયમાનું કર્મ થી તેના વચગત થાય છે કે નહિ. — એ પ્રશ્નનો ઉત્તર જ
પન્તા વ્યાખ્યાનમાં બતાવેલા નિયમેના ચેત્તરે દિશારસ મદગ મ-
જે છે. નિયતવિધાક કર્મભય અનિયતવિધાક હોવાથી પોતાનું કૃપ પ્ર-
તિપંધના અગાવે નિર્વિધાકે આપ્યા રહે છે પણ ને કિયમાનું કર્મ
ને નીચમ જેવ તથા અનિમાન કષ્ટોરથી કરજમર આવે છે તો ને
દુષ્ટજન્મવંદનીય કર્મભય જામી આ નિયતવિધાક પ્રારંભનો અનિ-
બન કરી ને જ જન્મમાં પોતાનું કૃપ તરત આપે છે તેથી પ્રા-
ણમાં જે વા એનો ન ક્ષ યોગ્ય ઉદયના મનવાન અનુષ્ઠાનથી થ-
ઈ શકે છે એ નિદ છે.

વિક કર્મોશય કહી વળ્યો છે કેમકે એ કર્મોશયથી એક બવ વા જન્મ થાયછે. જે બીજો અનિયતવિપાક કર્મોશય રહ્યો તે પણ અનેક મળી એક જન્મને ઉત્પન્ન કરી શકેછે. તથાપિ એનો વિપાક પકવ નહિ થયેલો હોવાથી તરત તો . એ નિયતવિપાક કર્મોશયથી અભિભવ પામી ચિત્તમાં પડી રહેછે. એની ત્રણ ગતિ થાયછે: (૧) નાશ, (૨) પ્રધાન કર્મમાં આવાપગમન અને (૩) નિયતવિપાક પ્રધાન કર્મથી અભિભવ થઈ ચિરકાલપર્યંત સંચિતરૂપે પડી રહેવું તે. (૧) નાશ એટલે તપ, જપ, ધારણા વગેરેના નિષ્કામ અનુષ્ઠાનથી, શ્રીસદ્ગુરુ, મહાત્મા વગેરેના આશીર્વાદ, શાપ વગેરેથી સંચિતકર્મોની દ્વલ આપવાની શક્તિનો દાદ થવો તે. એ અર્થ શ્રુતિમાં પણ દે દે હૈ વૈ કર્મણી વેદિત્યે પાપકર્મૈર્કો રાક્ષિઃ પુણ્યકૃનોઽપહન્તિ । કર્મો પે પ્રકારના હોય છે; (૧) પુણ્ય અને (૨) પાપ. તેમાં પુણ્ય કર્મનો સમૂહ પાપ કર્મના સમૂહને નાશ કરનાર છે ઇત્યાદિથી કલ્યાણે.

(૨) પ્રધાન કર્મમાં આવાપગમન એટલે પ્રધાન કર્મના દ્વલની સાથે જ જે તેના અંગજૂત કર્મના દ્વલની પ્રાપ્તિ થવી તે. જેમકે જ્યોતિષ્ટામ યાગ એ એક પ્રધાન કર્મ છે, અને એનું દ્વલ સ્વર્ગપ્રાપ્તિ છે. એ યાગના અંગરૂપે પશુહિ સાવગેરે કર્મોનું અનુષ્ઠાન કરવામાં આવેછે. એ પશુહિંસા યાગોંગરૂપે વિહિત હોવાથી યામનો ઉપકાર કરેછે અને ન હિંસ્યાત્ સર્વભૂતાનિ-કોષ્ઠપથ પ્રાણીની હિંસા ન કરવી અર્થાત્ કરવામાં આવે તો અનિહની પ્રાપ્તિ થાયછે-એ શ્રુતિથી નિર્ધિક્ષ કરાયેલું એ કર્મ હોવાથી અનિહની ઉત્પત્તિ પણ કરેછે. આ પશુહિંસા યાગના અંગરૂપે વિધાન કરાયેલી છે તેથી યાગ એ પ્રધાનકર્મ. અને પશુહિંસા એ અંગજૂત વા ગૌણ કર્મછે. એ પશુહિંસાશ્વ ઝીણું કર્મ જ્યારે પ્રધાનકર્મરૂપ યાગ દ્વલ આપે ત્યારે જ પોતાનું દ્વલ આપી શકેછે, અને તેથી ત્યાસુધી એમ ને એમ પડી રહેછે. એ કર્મને અભિવ્યક્ત કરનાર મૃત્યુરૂપ કારણ નથી પણ સાક્ષાત્કારણ યાગરૂપ પ્રધાન કર્મ છે. તેથી એ કર્મ પ્રધાનકર્મમાં આવાપને પામ્યું કહેવાય છે.

(૩) નિયતવિપાક પ્રધાન કર્મથી અભિભવ થવો એટલે મૃત્યુસમયે રહેલાં સંપૂર્ણ કર્મોમાંથી જે અતિગતંવાન હોયછે તે જ એ મૃત્યુરૂપ અભિવ્યંજકથી અર્થાત્ પ્રારબ્ધરૂપ પ્રતિગંધની નિશ્ચિત થવાથી એકતોત્રીમાવને પામેછે અને તે દ્વલ આપેછે, તેથી અન્ય જે કર્મો અવગિત રહેતાં હોય, તે ઉત્પન્ન કરનાર રાક્ષિ-

નો પ્રતિબંધ થાય છે. આ જ એ કર્મોનો અભિજન રહેવાય છે. એ અભિજન થયેલાં કર્મો જ્યાંસુધી કોઇ અવિરુદ્ધ અતિમલવાનું કર્મ અભિવ્યંજક મળે ત્યાંસુધી, અથવા તો પોતાથી અથવા પોતાના અંગીભૂત પ્રધાન કર્મથી બહવાનું કર્મોનો અભાવ થાય ત્યાંસુધી ચિત્તમાં આની આ જ અવસ્થામાં પડી રહે છે. એ કર્મો ક્યારે પોતાનું ફક્ત આપમે એ પ્રશ્નનો 'જ્યારે પોતે નિયતવિપાક થાય ત્યારે,' એશિવાય અન્ય ઉત્તર આપી શકાય એમ નથી. કેમકે જ્યારે એ કર્મોનો અભિજન કરનાર નિયતવિપાક કર્માણ્ય પોતાનું ફક્ત આપવા પ્રવૃત્ત થયો તે સમયે કદાચ કોઇ કારણથી એમ નિર્ણય કરી શકીએ કે આમાંથી અમુક અમુક કર્મો બાકીનાં કર્મો કરના અતિ બહવાનું છે અને તેથી પ્રથમ ફક્ત આપવાને યોગ્ય છે, તથાપિ એટલાથી નિશ્ચય થતો નથી તેમ જ એ અતુમાન આત્મ પડતું નથી. કારણ કે એ કર્મોનો અભિજન કરનાર નિયતવિપાક કર્મોનાં જે જન્મ આપ્યો છે તે જન્મમાં અભિજાતી કયા કયા કર્મો રચ્યે એ તથા એમાંથી કયાં કેટલા વેગરાજા એ જન્મની અને સંચિતકર્મે રહેશે એ નિર્ણય નથી અને તેથી પ્રથમે એવું પણ થવાનું કે એ જન્મમાં કરાએલા કર્મોથી આ અભિજન થયેલામાંથી જે અતિમલવાનું હોય તે પણ આ નવા કર્મોથી બહવાનું નહિ હોય તો પુનઃ અભિજન થઈને જ રહેવાનું. આ અદ્વૈતજન્મવેદનીય અનિયતવિપાક કર્માણ્યની મતિ સાક્ષ્યમાં પણ અતિમલન કહીને વર્ણવે છે.

આથી એ થયું કે અદ્વૈતજન્મવેદનીય કર્માણ્યમાં પ્રત્યેક કર્મ નિયતવિપાક નથી, પણ કોઇ નિયતવિપાક હોય છે તો કોઇ દ્વિવિપાક, અને કોઇ એકવિપાક હોય છે તેમ જ એ કર્માણ્યમાં જે નિયતવિપાક હોય છે તે ચિત્તમાં રહેલી વાસનાને ઉદ્ભૂત કરી પોતાનું ફક્ત આપે છે, તથા જે અનિયતવિપાક હોય છે તેનો કાં તો નાશ થાય છે, કાં તો તે પોતાના અંગીભૂત કર્મની સાથે નિયતવિપાક થાય છે અને કાં તો ગિરકાલપર્યન્ત સંચિતકર્મે પડી રહે છે.

આ અને મહત્ત્વ કર્માણ્ય (એટલે કે દ્વૈતજન્મવેદનીય અને અદ્વૈતજન્મવેદનીય) વામનાને ઉદ્ભૂત કરે છે ત્યારે જ પોતાનું ફક્ત આપી શકે છે અને તેથી જે ચિત્તમાં કોઈકનો અભાવ હોય છે તે ચિત્તમાં વાસનાનો પણ અભાવ જ થયેલો હોવાથી એ કર્માણ્ય કયા ફક્તને પણ આરબજા અસમર્થ છે. આમ હોવાથી સંચિતકર્મો

નો વિવેકધ્યાતિરેષ તત્ત્વજ્ઞાનથી દાદ થાય છે એ સુક્ત કરે છે, અને ક્રિયમાણનો અતેષ નો પૂર્વે પ્રતિપાત્ન મરી ગયા છીએ તે થી એ તત્ત્વજ્ઞાની મહાત્માને ઉત્તર જન્મનો સંચા અભાવ જ હોય છે એ દૃઢ રીતે સિદ્ધ થાય છે

આ પ્રમાણે આ સૂત્રથી કર્મશયની વિષામ અરિબનાની મિતિ કનેશસદ્ભાવ પર્વત જ છે એ તથા નિપાકનું સ્વરૂપવગેરે કશું દહે એ નિપાકના દનતા કચનભર કનેગ જ સમય દુ ખનું કારણુ દોવાથી અન્યર્થે મગનાગા છે અર્થાત્ અલ્પતા હેય છે એ પ્રતિપાત્ન કરવા તથા વિષામ પશુદુ ખમાતનું માણાત્ મગ્યુ હોના થી હેન છે એ પ્રતિપાત્ન મરના એ નિપાકનું ફલ સૂત્રમરકહે છે

તે હાદપરિતાપફલા પુણ્યાપુણ્યહેતુત્વાત્ ૧૪ ।

સૂત્રાર્થ — પુણ્યરૂપ હેતુથી તથા અપુણ્ય એટલે પાપરૂપ હેતુથી થયેલા એ નિપાક અનુક્રમે સુખ તથા દુ ખરૂપ દનને ઉપજા મરે છે તે-જાતિ આશુર અને ભોગ

હાદ-—હાદ એટલે નિયમસુખ અને પરિતાપ એટલે દુ ખ એ બે દન છે જેના આ પદથી એ કહ્યું કે એ નિપાક સુખ તથા દુ ખ એ બે ફલને ઉપજ કરનાર છે ભોગરૂપ વિષામના શુદ્ધા શુદ્ધ । અર્થમા એ કવી રીતે સુખદુ ખને ઉપજ કરનાર છે તેનું વ્યાખ્યાન પૂન સૂત્રની વ્યાખ્યામા મરેનું દોવાથી અત્ર પુન મરતુ નરૂનું નથી

પુણ્યાપુણ્યહેતુત્વાત્—પુણ્ય તથા અપુણ્ય અર્થાત પાપ એ બે પ્રકારના કર્મશય હોય ॥ એ બે પ્રકારના કર્મશયથી જાતિ વગેરે નિપાક થાય છે તેમા જેટલા અશમા એ વિપાક પુણ્યરૂપ કર્મશયના દનરૂપ છે તેટલા અશમા એ વિપાક ક્ષીણને ઉપજતરહે અને જેટલા અશમા એ વિપાક પાપરૂપ કર્મશયના દનરૂપ હોય છે તેટલા અશમા એ પરિતાપરૂપ દુ ખનો દેતુ છે

આ સૂત્રથી એ કહ્યું કે આ ત્રિવિધ વિષામના મે દન હોય છે, (૧) નિયમસુખ અને (૨) દુ ખ ત્યા એ દન આ વિપાક અનિયમિતપણે ઉપજનતા નથી પણ જે નિપામનો હેતુ પુણ્ય છે તે વિપાક સુખને ઉપજાવે છે અને જેનો હેતુ પાપ હોય છે તે દુ ખને ઉપજાવે છે એ દન પણ કર્મશય મેગ હોય તા જ આગી રકક છે તેથી આ ત્રિવિધ વિપાક તથા એના મૂલ્ય અનિવારિ

કેવલ દેવ છે (સજ્જા યોગ્ય છે)

અર્થ એ સજ્જા યોગ્ય છે કે જે વિષાક દુઃખરૂપ ફલને આપનાર હોય તે તો દુઃખ સર્વને પ્રતિકૂલ હોવાથી હેય છે એ વીક જે પણ જે વિષાક પુણ્યદેવ હોવાથી બ્રહ્મલોકગેરેવિષે સુખરૂપ ફલને આપનાર છે તે, સુખ સર્વને અનુકૂલ પદાર્થ હોવાથી કેવી રીતે તે પ કહેવાય ? એનો ઉત્તર આપના થીપતંજલિ બંધવાના આ સ દુઃખ જન્ય કેવલ દુઃખ જ વિવેકીની દૃષ્ટિથી છે એ પ્રતિપાદન હવે કરે છે.

परिणामतापसंस्कारदुःखैर्गुणवृत्तिविरोधाच्च

સર્વમેવદુઃખં વિરોધિન ॥૨૧॥

મૂળાર્થ — પરિણામદુઃખતા, તાપદુઃખતા તથા મસ્કારદુઃખતાએ ફળને એટલે એ નિરિચ દુઃખને ઉત્પન્ન કરનાર હોવાથી, તથા મજ્જાનિગુણોની સુખ, દુઃખ અને મોહાત્મક તત્ત્વો (અ)વિરોધ હોવાથી સુખદુઃખમોહાત્મક સમય જન્ય વિવેકીની દૃષ્ટિથી પ્રતિકૂલ હોવાથી દુઃખરૂપ જ છે.

પરિણામ=એટલે પરિણામદુઃખ, તાપદુઃખ અને મસ્કારદુઃખ એ બધે આ પદનો એ રીતે વિશદ કરાય છે (૧) પરિણામશ્ચ તાપશ્ચ મસ્કારશ્ચ પરિણામતાપસંસ્કારા । મજ્જાનિ ગુણાનિ તૈ - પરિણામ, તાપ અને મસ્કાર એ ત્રયથી મયેના દુઃખે કરીને એટલે એ ત્રણની શતા દુઃખને ઉત્પન્ન કરનાર હોવાથી (૨) પરિણામતાપસંસ્કારા જ્ઞાન દુઃખાનિ તૈ પરિણામ, તાપ અને મસ્કાર એ ત્રણ પ્રકારના દુઃખ ફળને

ગુણવૃત્તિવિરોધાच्च-સર્વ આદૃતિમા આ જ પાઠ બનેવામા આવે કે વાર્તિકકારે અર્થમત્રાત્ ગુણવૃત્તિવિરોધાત્ એ પાઠની કલ્પના કરી છે મજ્જા એટલે બુદ્ધિરૂપે પરિણામ પામેવા સંસ્કાર, રજસ્ અને તમસ્ એ ત્રણ દ્રવ્યો વૃત્તિ એટલે આ ત્રણ દ્રવ્યરૂપ બુદ્ધિના પરિણામો એટલે જ્ઞાતા, ધૈર્ય અને મૂઢ એ મંદગતિઓ સુખ, દુઃખ અને મોહ એ ત્રણ મર્મના આશ્રયરૂપ બુદ્ધિવૃત્તિઓ વિરોધ એટલે મદાવસ્થાનનો અમબા એટલે માથે હોવાનો અમંબવ, અને અવિરોધ એટલે મદાવસ્થાનના અમંબવનો અમાવ અર્થાત્ સદાવસ્થાન, સાચે હોય તે. તેથી ગુણવૃત્તિવિરોધાત્ એટલે બુદ્ધિની

ત્રિવિધ વૃત્તિનુ માયે હોવુ તે અર્થાત મહાસ્થાન થવુ તે આ જ અર્થ સુખવૃત્તિવિરોધાત એ પાડેનો છે એ અર્થે વૃત્તિનો અર્થ વૃત્તિનો અનિશય અથવા વૃત્તિનુ પ્રાધાન્ય છે તેથી ગુણગુણાવસ્થાન એટલે બુદ્ધિની વૃત્તિના પ્રાધાન્યનો જ માત્ર વિરોધ છે તેથી અર્થાત્ જે સમયે સુખધર્મનાળી વૃત્તિ પ્રધાન હોય તે સમયે દુઃખ ધર્મનાળી તથા ભોહધર્મનાળી વૃત્તિનુ પ્રાધાન્ય હોવુ અસંભવ છે, મારણ કે એ વૃત્તિનુ અહ સમયે પ્રાધાન્ય હોઈ શકે નહિ એ ત્રણે વૃત્તિઓ સાથે હોઈ શકે છે એટલે પ્રત્યેક વૃત્તિમા આ ત્રિવિધ ધર્મો હોય છે પણ પ્રાધાન્ય માત્ર એમનુ જ હોય છે આ રીતે બને પાડથી એક જ અર્થ રહિણામે નિર્ગત છે

સવમ્—એટલે દુઃખરૂપ તેમ જ સુખરૂપ

ત્રવચિન—વિવેકીને નિચારવાનાને આ પદ્યથી એ મૂલ્ય વ્યુત્પન્ન નગરનિચારે જગતમા સુખ અને દુઃખ બને હોય એમ જાણે છે પણ યથાર્થ વિચારથી તો એ બને—સર્વ—દુઃખરૂપ જ રહે છે

આ સુતમા શ્રીપતંજલિ બગવાને ૩ પૂર્વે અગત્ય જગત જે અનિવેશથી પ્રસંગે સુખ અને પ્રસંગે દુઃખનુ જ્ઞાન કરાવે ૩ તે સત વિવેકથી દુઃખરૂપ જ રહે છે એ પ્રતિપાદન કર્યુ છે ત્યાં જવ પાશ્વકા કુલ સવમામવશ મુલમ્ । જ્ઞાત્રિયાગમાગન સખગતુલ્યુ સપા । જે જે પાતાથી અન્યને અધીન છે તે સત દુઃખ છે આ રીતે પાતાને જ અધીન છે તે સત સુખ છે એ સુખદુઃખના સમજ છે એ શ્રીગાનુભગવાનના સમજપ્રમાણ તો વિાચસુખ વિવિધાદિને અધીન હોવાથી અર્થાત્ બોક્તાથી અન્ય જે બોલ્ય તો અધીન હોવાથી પરાધીન છે તેથી દુઃખના લક્ષણનાશુ હોવાથી દુઃખરૂપ જ છે અને દુઃખ તો અપદ રીતે દુઃખરૂપ જ છે તેથી ૩ ૧૫ જગત કેવલ દુઃખરૂપ જ ૩ એ સદન વિચારથી સ્પષ્ટ થાય કે આમ જ તોપણ સુખદુઃખના એ લક્ષણો ન લેતા જે અનુકૂલવેદનીય હોય તે સુખ અને જે પ્રતિકૂલવેદનીય હોય તે દુઃખ એ લક્ષણો બધાએ સારે પણ જમતુ દુઃખરૂપ જ સજ્જાત્યેન રહે છે સુખનુ ના લક્ષણુ રાધે સારે જ તમા સુખમાત્રનો અમ વ હ એમ તો ૩ જ નહિ તોપણ જેમ સુરભા તૈરમ અસ અધિક દોવાથી સુખનું તૈરમ પતાય મનાય છે તથા પચીકૃત પ મજૂનોના સર્વ કાષ્ઠોમા પાગે મૂતો છે તથાપિ પાર્થિવઅપ્તમરેના

આવિષ્યથી અમુક પાર્થિવ પત્તર્થ છે, અમુ આપ્ય છે, અમુક
તંત્રમ કે વગેરે મંત્રરે કહેવાય છે તેમ જગતમા દુષ્કાંડાદિ હોવા
થી જગત્ દુષ્કાર જ કરે છે તેમ જ જે જીવને સુખના સાધ
નો પ અસખ્ય વિષયો પ્રાપ્ત હોય છે તેને પણ તમારે દુષ્કાંડ આ
વવાથી એ સર્વ વિષયો સુખ આપી શકે નાથી તેથી અગત સુખ
ની અનિવાર્ય રતા દુષ્કાંડાદિને જીવમાનમા બંધાવવા દોરા
થી તથા દુષ્કાંડાદિ અસખ્ય હોવાથી કોઈ કોઈ પણ સત્
કાર્યો પ્રાપ્ત હોય છે તેથી પણ જગત્ દુષ્કાર જ છે શ્રી સાખ્ય
સુત્રમા પણ યદા દુઃખાદ દ્વેષ પુરુષસ્ય ન તથા મુદાદામન્યવ । એ
સુત્રથી એ જ કહે છે કે પુરુષને દુષ્કારને જોઈને દ્વેષ છે તેટલી
સુખપ્રતિ અભિનાતા નથી આમ દોરાથી અગતિમા રવ પદ્મ છે છ
તા એ દુષ્કાર બંધાવવાને નિયમ કોણથી પ્રાપ્તિ પણ દુષ્કાર જ છે
આમરણથી પણ જગત્ દુષ્કાર જ છે તેમ જ ઉપર કહ્ય પ્રમાણે
જગતમા દુષ્કાર ૧ હોવાથી પણ જગત્ દુષ્કાર જ કરે છે
શ્રી વિશ્વકુમારમા કલત્રમિત્રનુગ્રાહ્યદ્વયનનાદકે । કલત્ર ન તથા
માર મુન વુમાયથા ગુચ્ય । શ્રી પુત્ર નિવ મુન ક્ષત્રવગેરે ૫ ।
યોથી પુરુષને જોઈને દુષ્કાર થાય છે તેટલી મુખ્ય થતુ નથી વત્યા
દિ રચનોથી જગતમા દુષ્કાર જ છે એ જ અનિવાર્ય મંત્ર
છે અને એ તો જગતમા રહેનાર વિવક્તામ પુરુષો માતાના અનુ
ભવથી મદજે જણાઈ શકે છે તેથી એ માત્ર નો અનુભવથી પણ નિ
ર્ણય થાય છે આ જગતની દુષ્કારમાત્રે મંત્રકારે મે જેતુરા સિદ્ધ ક
ર્મ છે તેમા પ્રથમ હેતુ એ કલ્પ છે કે સમય મનાર પરિણામદુ
ષ્કારપદ્મ અને મંત્રકારે દુષ્કાર એ નિર્ણયદ્વયમા મરે છે તેથી દુષ્કાર
૩૫ છે ત્યા પરિણામ દુષ્કાર એટલે (૧) પરિણામે થતા દુષ્કારો (૨)
પરિણામ એટલે અન્યથાનાર નેધો થતા દુષ્કારો આ પ્રકારની પરિણા
મદ્વયના નિયમસુખથી થાય છે કારણ ૩ થાયશ સત્કાર્યોને
જે જે નિયમસુખનો અનુભવ થાય છે તે તે સુખના અનુભવકારે
તે તે સુખમા સંગ હોવાના થાય છે અને એ સંગથી આ સુખ સદા
ચિત્તર રહ્યા પરમેશ્વર એવો નાશ નહિ રહે વત્યાદિ પ્રકારના મ
ંત્રોરૂપ માન્ય કર્મણ્ય મધ્યમ છે તેમ જ એ સુખાનુભવથી દુષ્કાર
તથા મોહથી થતો કુમારણ્ય પણ જવાય છે કેમકે જેમ એ સુખાનુ
ભવમગે એ સુખમા રૂપાનુભવે ગત થાય છે તેમ તે જ સમયે જે
સુખનો નાશ કરનાર જે વિષયો હોય તેની ઉપર દુષ્કાર પણ

ગાણપ્તે ચાયછે. એ દ્વેષથી પણ આ સુખનો પ્રાપ્ત નહિ થાયો, એ સુખના વિધાતાક નાશ પામે' ઇત્યાદિ મહત્ત્વોદ્ધાર માનસ કર્મશય બધાય છે તેમ જ ને એ સુખના વિનાશકોનો પરિહાર કરના છંદ્ર અસમર્થ હોયછે તો તે જીવમા એ અસક્તિથી મોહ થાય છે તેથી પણ માનસ કર્મશય બધાય છે આપમાજી વિષયસુખ મમયે રાગ, દ્વેષ, તથા મોહ એ ત્રણથી થતો માનસ કર્મશય બધાય છે તથા એ કર્મશયથી જન્મમરણચક્રેરે અનેક દુખો એ જીવને સહન કરવા પડેછે જેમ આ પ્રકારનો વિષયસુખભોગથી માનસ કર્મશય બધાય છે તેમ ગમાદિથી તે જીવની તે તે સુખને સ્થિત રાખવા તથા તેના વિરોધીનો પરિહાર કરવા પ્રવૃત્તિ થાય છે એ પ્રવૃત્તિથી પરોપજાર હિંસાચેરે વિવિધ કર્મો કરાયછે તેથી શારીર કર્મશય બધાય છે આ જીને સુખમાધનઉપર આશીર્વાદ અને તેના વિરોધીકરણ રાગ આવાચેરે વાણીની પ્રવૃત્તિ પણ વિષયસુખના ભોગથી થાયછે જેથી વાણીસબધી કર્મશય પણ બધાય છે એ શારીર તથા નાદમય કર્મશય પણ પરિણામે જન્મમરણચક્રેરે અનેક દુખોને અવશ્ય આપેછે આ સર્વ દુખો વિષયસુખના ભોગથી જ થાય છે તેથી વિષયસુખભોગ સુખકન્તા અતિશુદ્ધ દુખને પરિણામે આપનાર હોવાથી દુખખતુ જ ગણવાયોગ્ય છે

મીઠી રીતે જોઇએ તો જેમ વ્યભિચાર, મામબલ્લહ, હિંસા, ચેરે કર્મો તેમા પ્રવૃત્તિ કરનારને આરબમા સુખતુ બાળ કરાવેછે (ક્રમ કે કાંઈ પણ પ્રેક્ષાના જીવની દુખમા દુખમુદિથી પ્રવૃત્તિ થતી જ નથી તેથી એ મર્ત્યના ભોગ લેવામા થતી પ્રવૃત્તિનું પણ સુખ મુદ્ધિ જ કારણ હોતું રહે છે) તથા વિવિધ સુખના વિરોધી હોવાથી એ મર્ત્ય દુખકષ જ મનાયા છે અને તેથી રિવેકી પુરુષોની સુખેન્દ્રાનામાજી નિરિક્ષ કરાયા છે, અથવા તે જ જેમ વિશિષ્ટાતિ રવાદુ અન્ન આરનાકન કરનારને આરબમા સુખજનક ભામે છે તથા વિ જીવસુખરૂપ અનિમનના સુખનું વિરોધી હોવાથી દુખરૂપ જ છે, તેમ વિષયસુખ પણ પાત્રમાર્થક સુખનું વિનાશક હોવાથી દુખરૂપ જ મણવ પડેછે કામનાની અવગતિની નિવૃત્તિથી જ સુખ થાયછે તે પારમાર્થિક સુખ છે એ સુખ અપાર છે, કેમકે એ પ્રભાવે એ સુખને પામેલા પુરુષોનું વચન છે શ્રી બૃહદારણ્યકોપનિષદમા આનન્દમીમામામા સ પ્વ્કો વ્રદ્ધ્ય આનન્દ । એનિયસ્ય નાકમહત્ત્વસ્ય—આ ॥ એક સો આનન્દ મળીને એક પ્ર-

હ્યોનો આનંદ થાયછે તથા તેવો આનંદ અક્રમપુર્યોનો છે છતાંદિ શ્રુતિથી કામનાની નિવૃત્તિથી જ્ઞાનનંદમય સુખની પ્રાપ્તિ કહી છે. કામનાની નિવૃત્તિથી થતા આ અપાર સુખરૂપ પારમાર્થિક સુખનો વિરોધી વિષયસુખભોગ છે. કેમકે વિષયસુખના અનુભવથી તે જ કાલે સુલ્લાનુગર્યા રાગઃ એ સૂત્રમાં કલ્પાગ્રમાણે એ સુખમાં રાગ થાય છે અર્થાત્ એ સુખની કામનાવિરોધ વૃદ્ધિને પામેછે.

અર્થઃ એ શંકા થાય છે કે ઇચ્છાના વિષયની પ્રાપ્તિથી તે વિષયની ઇચ્છારૂપ કામના વધવી ન જોઇએ પણ શાન્ત થવી જોઇએ, તો પછી વિષયસુખના ભોગથી કામના વધેછે એમ કેમ કહેવાય ? આ શંકા વિશેષ ચોગ્ય નથી. કેમકે વિષયની કામનાથી વિષયની પ્રાપ્તિપર્યન્ત જે ચિત્તની અસાન્તિથી વિક્ષણા થાય છે તે જ માત્ર વિષયપ્રાપ્તિશબ્દે મટેછે તથા ચિત્તની તે શબ્દે સ્થિરતા થઈ સુખનું જ્ઞાન થાય છે. પણ તે વિષયની કામના તો તે વિષયનું પુનઃ પુનઃ મનન ધવાથી બહવાન જ થતી જાય છે વિષયપ્રાપ્તિશબ્દે એ કામના શાન્ત થયેલી પ્રતીત થાયછે તથાપિ નિવૃત્ત થતી નથી, પણ બહવાન થઈ મસ્કારરૂપે રહેછે કેમકે એમ નહિ હોય તો એ વિષયની પ્રાપ્તિ થવા પુનઃ ઇચ્છા નહિ થતી જોઇએ. તેથી જેમ મનુષ્યનું લોહી જ્વાસુથી વારે આપ્તું નથી હોતું ત્યાંસુધી વાધને તેની ઇચ્છા થતી નથી તેમ જ્વાસુથી વિષયભોગ નથી ક્યો ત્યાંસુધી જ કામના ઉદ્ભૂત થતી નથી. પણ જ્યાંથી વિષયરોચન કરવામાં આવેછે ત્યાંથી તે કામના ઉદ્ભૂત થઈ વધવા માડે છે, એ મર્વના અનુભવથી બિદ્ધ છે. શ્રીકપિલભગવાને પણ ન મોગાદ્રાગદ્વાન્તિર્મુનિવત્ વિષયભોગથી જો મ રાજારિ મુનિને કામનાની નિવૃત્તિ થઈ નહિ તેમ કામના શાન્ત થતી નથી, અર્થાત્ નિવૃત્ત થતી નથી, એ માખ્યસૂત્રથી એ જ અર્થ કહેા છે. શ્રીમનુસ્મૃતિમાં પણ મ જાતુ વામ કામનામુપભોગેન નામ્બતિ। દ્વિપા કૃણ્ણચર્મેવ મુય એવાઽભિવદ્ધંતે એવંગેરે વચ્ચોધી એ જ કહ્યું છે કે વિષયના ભોગથી કામનાની નિવૃત્તિ થતી નથી પણ જેમ અગ્નિમાં ઘૂતવજેરેનો દોમ કરવાથી અગ્નિ ધરીત થાયછે તેમ વિષયભોગથી પણ કામનાની વૃદ્ધિ જ થાયછે.* તેથી મર્વ રીતે એ જ સિદ્ધ થાયછે કે વિષયભોગથી કામના વધેછે. કામનાની વૃદ્ધિ

* આ વિષયના વિસ્તારથી અ યુક્તમ પ્રતિષાદનમાટે જુઓ શ્રીમદ્વાકાળ (માનિક)માં 'સન્નિવૃત્તુ' મિત્રપતિનું પત્ર' વગેરે.

પારમાર્થિક સુખનો નાશ કરનાર છે તેથી વિવિધસુખરૂપ લાલ્ચક મુદ્
 નુષ્ઠ અપાર સુખનું વિરોધી હોવાથી પણ પરિણામદુષ્પ્રતાપા નિ
 શ્ચિત જ છે આમ હોવાથી જ શ્રીમદ્ગીતામાં વિવેચનિયતવોગદ્
 ચત્તદ્વેષપ્રતોષમય પરિણામે વિસર્ગે ત મુક્ત રાજ્ય સ્વત્તમ । વિવિધ ત
 આ ઇન્દ્રિયના સંયોગથી જે આરંભમાં દ્વિતરૂપ લાગતું હોવાથી
 અમુકનુષ્ઠ દેખાય છે તથા જે પરિણામે અમનુષ્ઠ દુષ્પ્રતાપે કલ્પન
 કરનાર હોવાથી વિવેચનું છે તે સુખ સમસ્ત છે ઇત્યાદિ વચનોથી
 સમય વિવિધસુખ પરિણામે અપાર દુષ્પ્રતાપને આપનાર છે એ જ પ્ર
 તિપાદન કર્યું છે

આ રીતે વિવિધસુખ દુષ્પ્રતાપ જ છે એટલું જ નહિ પણ
 વિવિધસુખના ભોગથી કામનાની મદિ ચાલે તેથી તે તે કામનાના
 વિવિધની અપ્રાપ્તિ થવાથી દુષ્પ્રતાપ થાય છે તે તે વિવિધની પ્રાપ્તિ ક
 નવામાટે અનેક સાધનો યોજવા પડે છે અને તેથી અગણિત કષ્ટો
 થાય છે, એ મર્મ જનકારમય પુરુષોને અનુભવસિદ્ધ છે કદાચ એ
 ઉપાયોથી તે તે વિવિધનો પ્રાપ્તિ થાય છે તોપણ તેનો ફલતઃ ભો
 ગ તેનામાં બાધિતગેરે કાંઈ વિશ્વ આવી પડે છે તો તેથી પણ દુ
 ખ થાય છે તથા એ ભોગના સંક્રાંતિકાલે દ્વેષ થાય છે એ પ્રમાણે
 વિવિધસુખથી કામ અને દ્વેષ બે થયા એટલે જીવની પાપ કર્મ કરના
 પ્રવૃત્તિ થાય છે તેથી પણ પરિણામે દુષ્પ્રતાપ જ છે એ ભોગનો મ
 ક્રાંતિક કાંઈ પ્રાપ્ત નથી થતો અને તેથી અમરોદ ભોગ થાય છે તો
 તેથી બાધિતગેરે થાય છે અને તેથી પ્રુન દુષ્પ્રતાપ થાય છે આ પ્રમાણે
 તથા એ વચ્ચે અન્ય અસંખ્ય રીતે વિવિધસુખથી પરિણામે દુષ્પ્ર
 તાપ છે તેથી વિવિધસુખની પરિણામદુષ્પ્રતાપ છે

અન્ય રીતે જોઈએ તો સંપૂર્ણ વિવિધ પરિણામને પામનાર છે તેથી
 કાંઈ પણ વિષય સંકલ્પ એકરૂપમાં લેતો નથી તેમ જ વિ
 વ અને ભોક્તાનો મનુષ્ય પણ સર્વદા અનિલ હોવાથી સદાકાલ
 રહેતો નથી તેથી વિવિધોના પરિણામથી પણ અમનુષ્ઠ દુષ્પ્રતાપ થા
 વ છે સ્વપુત્રના વિરોગથી, મત્સ્યથી, શરીરની વિવિધતાથી, ધન,
 ક્ષેત્રગેરે નાજ પામવાથી સંલેપમાં મમત્વના પદ્યોના વિકારમાન
 થી થતા દુષ્પ્રતાપ આ પ્રકારની પરિણામદુષ્પ્રતાપના ઉદાહરણો છે તેથી
 આ અર્થમાં પણ સંસાર પરિણામદુષ્પ્રતાપી બરેનો છે

તાપદુષ્પ્રતાપ એટલે તાપથી થતા દુષ્પ્રતાપ અથવા તાપરૂપ દુષ્પ્રતાપ

આ પ્રકારના દુ ખોથી પણ મ સાર બરેયોતે પુરુષોને જે લૌકિક દુઃખોનો અનુભવ થાય છે તેથી એ દુ ખો તથા એના આનંદ એ બંને પર પ્રધાનપણે દ્રેષ થાય છે તેમ જ એ સમયે એ દુ ખના વિ રાધી સુખ તથા તેના માધનોપતિ ગણ્યપણે રાગ થાય છે, તથા જે એ દુ ખ તથા એના માધનોનો પરિહાર કરવા એ જીવ અમમથ થાય છે તો તેથી મોહ થાય છે, જે મયકા હોય છે તો એ પરિહાર કરવા એની પ્રવૃત્તિ થાય છે તથા નાનાવિધ સકલ્પો, વાચનિક કર્મો તથા શરીરસબંધી કર્મો રચાય છે એ સર્વથી તથા દ્રેષ, રાગ અને મોહથી ઉપર કલ્યાણમાલો જન્મમરણાદિ અસખ્ય દુ ખોને લોગનનાર કર્મશય બધાય છે તેથી લૌકિક દુ ખનો અનુભવ પણ અન્ય અપાર દુ ખોનો હેતુ થાય છે

બીજી ગતિ જોઈએ તો દુ ખરૂપ યોગાન્તરાયની પ્રાપ્તિ થઈ એટલે આગ્રહથી યોગમા પ્રવૃત્તિ થતી નથી અને તેથી મોક્ષરૂપ દૈવલ્યની પ્રાપ્તિ થતી નથી તેથી દુ ખ અનુભવ મોક્ષસુખરૂપ પારમાર્થિક સુખનો વિરોધી છે તેમ જ લૌકિક દુ ખ અને પણ દુ ખરૂપ જ છે તેથી સર્વ રીતે તાપદુ ખમાં સસાર બરેયો છે એ સહજ વિચારથી મિદ્ધ થાય છે

આ તાપદુ ખ અતે પરિણામદુ ખ એ બેમા બેઠ આ પ્રમાણે છે કે પરિણામદુ ખને ઉત્પન્ન કરનાર ભોગ આરબમા સુખરૂપે (અનુકૂળરૂપે) દેખાય છે અને પરિણામે અપાર દુ ખના હેતુરૂપ થાય છે અને આ તાપદુ ખનો અનુભવ નો આદિ નથી અને અંતે કોમ નહીં કાને દુ ખરૂપ જ (પ્રતિકૂળ વત) દેખાય છે તેથી બને તિ છે એ સ્પષ્ટ છે

મર રદુ ખ એટલે સંસ્કારથી પરિણામે થતા દુ ખો અથવા જન્મમરણાદિ દુ ખોના હેતુરૂપ હોનાથી સંસ્કારરૂપ દુ ખો આ પ્રકારની દુ ખના પણ સંસ્કારમા વ્યાપ્ત થયેલી હોય છે ત્યાં સુખદુ ખનો અનુભવ થનાથી સુખદુ ખનો સંસ્કાર ચિત્તમા પડે છે એ સંસ્કારને વાસના પણ કહે છે એ સંસ્કાર ચિત્તમા અનુદ્ભૂત આમા પડી રહે છે તથા કાનાદિ અભિવ્યજન મળનાથી ઉન્નત થાય છે તેથી અનિ થાય છે એ સુખદુ ખની સ્મૃતિથી રાગરૂપ થાય છે તેથી પ્રવૃત્તિ થાય છે, પુન દુ ખ થાય છે, તથા એ દુ ખથી પુન સંસ્કારસ્મૃતિવગેરે થયા કરે છે આ પ્રમાણે સુખદુ ખના અનુભવાન સંસ્કારથી એની પરપરા ચાનવાથી જન્મમરણાદિ અ-

સંખ્ય દુ ખો થયા કરેછે એ જ પ્રમાણે કર્મસંકારથી પણ દુ ખો થાયડે કર્મ કરવાથી સંસ્કાર પડેછે એ સંસ્કારરૂપ કળાશયથી જ્ઞાતિ, આયુષ્ અને ભોગરૂપ વિષાક થાયછે અને તેથી જન્મમરણરૂપ અસંખ્ય દુઃખો થાય છે તેથી બને રીતે મસ્કારદુ ખોથી સસાર બરેતો છે એ મિદ્ધ થાયછે

આ પ્રમાણે આ સૂત્રથી પ્રથમ હેતુથી સમારની ઔપાધિક દુ ખરૂપતા પ્રતિપાદન કરી એ હેતુના સૂત્રમા ત્રણ વિભાગ કર્યા છે ખર્ષ જોતા તો તાપદુ ખતા અને સરારદુ ખતા એ બનેતો પશ્ચિમામદુ ખતામા અતંબાન કરી શાય છે તથાતિ એમા સદજ મદજ ભેદ દોનાથી ગોળનિરૂદ્ધિવાચે કરીને આ સૂત્રમા એતો ૫ થક નિર્દેશ કર્યો છે તે અયોગ્ય નથી

બીજે હેતુ સૂત્રકરે એ આપ્યો છે કે સસાર સ્વાભાવિકરી તે જ દુ મરૂપ છે, એટલે મસારમા સુખમાત્ર સ્વભાવથી દુ ખ મિશ્રિત જ હોયછે તેનું મારણુ એ કે બુદ્ધિની વૃત્તિનો વિરોધ ન થી પણ માત્ર એ વૃત્તિના અતિશયનો જ વિરોધ છે વિશેર રૂપ દ કરી કહીએ તો આ પ્રમાણે બુદ્ધિ એ મત્ત્વ રજસૂ અને તમસ એ ત્રણ દ્રવ્યોનું મય છે તેથી જ્યારે બુદ્ધિનો પરિણામ થતો નો ત્યારે આ ત્રણ દ્રવ્યનો પરિણામ થવાનો ત્રીમાખ્યગાત્રમા તથા આ શાસ્ત્રમા એ એક સિદ્ધાન્ત જ છે કે જલ જગુણત્ત્વ સ્વાદિ શુભોનું જતા એટલે ક્રિયા થયત છે અર્થાત્ સત્સ્વાદિ તરો દ્ર વો પ્રતિશક્તિ પરિણામ પામ્યા જ કરેછે આ મિદ્ધાન્તાનુમાર જ્યારે બુદ્ધિના એક અવયવરૂપ સત્ત્વદ્ર વ પરિણામ પામવાનું એ ટરે પોતાના મયરૂપ સુખપ્રત્યયને ઉત્પન્ન કરવાનું ત્યારે બુદ્ધિના બીજા મે અવયવરૂપ રજસૂ અને તમસૂ પણ પશ્ચિમામ પામવાના અથાત્ પોતાના મયરૂપ દુ ખ તથા મોદ એ બનેને ઉત્પન્ન કરવાના તેથી જ્યારે જ્યારે બુદ્ધિનો પરિણામ થતો ત્યારે એ નિશ્ચયાત્મક શુદ્ધિ દર્શના કાર્યરૂપ પ્રત્યેક વૃત્તિમા મત્ત્વ રજસૂ અને તમસૂ એ રજોના કાર્ય દોનાના અર્થાત્ પ્રત્યેક વૃત્તિમા સુખ, દુ ખ અને મોદ એ ત્રણે રાગે દોરાના

અદ્ધિ એ પ્રશ્ન થાય છે જ્યારે બુદ્ધિ ની મત્ત્વ વૃત્તિઓ સુખ દુ ખ ત્રી મોદવાળા રૂપ છે ત્યારે પત્રી અમુક સુખરૂપિ છે, અમુક દુ ખરૂપિ છે તથા અમુક મોદરૂપિ છે એ પ્રકારનો બંધાર

અરોગ્ય હોયો જોઈએ એનો ઉત્તર એ કે એ અરોગ્ય નથી કે
મ કે અગર જે સુખદુઃખ વૃત્તિઓનો વિરોધ નથી એટલે એકે
ક્ષણે વૃત્તિ ત્રિવિધ ધર્મશાળી હોઈ શકે છે તથાપિ બુદ્ધિના રૂપાંતર
ય તથા દૃશ્યનિમિત્તનો વિરોધ છે, એટલે એકે ક્ષણે બે રૂપોનું તથા
બે વૃત્તિનું પ્રાધાન્ય હોતું નથી આદિ ધર્મ, જ્ઞાન ધેરાગ્ય, અમર્ય
અપર્ય, અજ્ઞાન, અરોગ્ય અને અનર્થ્ય એ આપને બુદ્ધિના રૂપ
હવા છે એ રૂપસરં બુદ્ધિમા એક વખતે સ્વરૂપત્વ હોય છે ખરા
તોપણ પ્રાધાન્ય તો એનું જ હોયકે બેનું એમ વખતે પ્રાધાન્ય
હોતું નથી એટલે જ્યારે ધમનું પ્રાધાન્ય હોય ત્યારે અપર્યનું પ્રા
ધાન્ય હોતું નથી તેમ જ જ્ઞાનનું પ્રાધાન્ય હોય ત્યારે અજ્ઞાનનું હો
તું નથી તથા આ જ પ્રમાણે મે વૃત્તિના અવિરોધ એમ વખતે હો
તા નથી અર્થાત્ જ્યારે સુખ દુઃખ અને મોહરૂપ વૃત્તિમાંથી એ
નું પ્રાધાન્ય હોય ત્યારે ઇતર મેનું પ્રાધાન્ય જાણી શકાય એમ હોય
થી જ્યારે સુખવૃત્તિનું પ્રાધાન્ય હોય છે ત્યારે અવૃત્તિમાં દુઃખ
અને મોહ એ બે ગેરના હોયકે અર્થાત્ મે મે વૃત્તિએ મિશ્રિત
હોય છે તથાપિ એ વૃત્તિઓનું પ્રાધાન્ય હોતું નથી તથા મે વચન
ને સુખમત્સય વા સુખવૃત્તિ પ્રમાણે જોઈ નથી આથીએ ધમ કે
પરોધ વૃત્તિ દુઃખ અને મોહા મિશ્રિત તો હોય જ કે તથાપિ વ
તિદ્વયે એ બે વૃત્તિનું પ્રાધાન્ય હોતું નથી પણ એના ઉપગમી
પ્રત્યક્ષ વૃત્તિ દુઃખ અને મોહવાળી છે એ સિદ્ધાન્ત અસત્ય નથી
તો અર્થાત્ પ્રત્યક્ષ વૃત્તિમાં સુખ અને મોહ એ રૂપો નથી
પે હોયકે તથા એ મિશ્રિત થાયકે કે જોતે તાત્કાલિક વૃત્તિ
તે તો વૃત્તિના હોયકે તથા દુઃખનું પ્રાધાન્ય હોયકે વૃત્તિ
જ છે પણ જોતે સુખવૃત્તિ અવિરોધી સમજે કે તે પણ દુઃખમિશ્રિ
ત હોયકે વિરોધની હાલથી દુઃખરૂપ જ ગણવાની થયે છે

આ પ્રમાણે આ સૂત્રથી આ જગત્ વિવરણે ન અપા છે +

+ આ રૂઝગતી દુઃખરૂપતા સમગ્ર આરોગ્ય જ મા પ્રાધાન્ય છે
એમ નથી પણ પ્રાધાન્ય દેશના વિદ્વાનો પણ વિચારે ના એ જ
નગરપર આવ્યા છે જેમકે હાર્ટમાન (Hartmann) મે છે કે
'If we had not our pleasures and pains the latter
would exceed the former' આપણા સુખદુઃખના - ધૂનાધ
કય તપાસી જોઈએ તો સુખના દુઃખના ગણવાનો વગેરે એમ

તે પ્રતિપાત્ન કચ્છુ ત્યા વિવેચીને દુ ખરૂં છે એ કહેવાનો અર્થ એવો નથી કે અવિવેચીને સુખરૂપ છે પણ માત્ર એ જ છે કે જેમ મદ માણસને નિયમિતિત અન્ન, જેમ ચઢવા માટે છે ત્યારે જ દુ ખરૂં અર્થ છે. હેય જાણાય છે તેમ અવિવેચીને આ સંસાર દુ ખ ભોગમય છે જ દુ ખરૂં જાણાય છે તે દુ ખભોગ જતો રહે છે એટલે પુનઃ એ મદ વિચારાગમ સુખસુદિધિ લપટાય છે અને તેથી પુનઃ અપાર દુ ખને અનુભવે છે એથી હનુ જે વિવેચી હોય છે તે તો વિચારુષના ભોગસમરે પણ આ સર્વ રસ્તો દુ ખરૂં છે એમ વિચારદિધિ જાણે છે જે વિવેચી છે તે અશ્વિપાતના સમાન છે એટલે જેમ આત્મસુખ જતું આખમા પડવાથી એ અવધારને જાણાય છે અને ગાન્ય અવધારને એ જતું અર્થ થયા છતાં જાણાતું નથી તેમ વિવેચીને જગત્મા મહેલું અર્થ—સુદ્ધ દુ ખ પણ સમજાય છે તો પછી આ તો અપાર દુ ખનો ભરેલો સંસાર છે એ કેમ નહિ સમજાય ? એ તો વસ્તુ જ સમજવાનું આમ દોષથી વિવેચી દુ ખને જાણીને એ સંસારથી વિરક્ત થાય છે અને જે અવિવેચી હોય છે તે તો એ સર્વ દુ ખોને ભોગવે છે એ વિષયને છોડે છે તથા પુનઃ પરવશ થયેલો એ એ જ વિચારને મહત્ત્વ કરે છે અને પુનઃ અપાર દુ ખને પામે છે આ રીતે અવિવેચી મોખા તે દુ ખો મા જ ભ્રમ્યા કરે છે અને વિવેચી વિરક્ત થઈ સુખાનુભવની યોગ્યતા સંપાદન કરી આ તે કેવળ પામે છે આ જ અર્થ વિવેચીને જગત્ દુ ખરૂં છે એ કહેવાથી નિવક્ષિત છે.

આ રીતે હનાઈ અને પરિતાપ જે ત્રિવિધ વિપાકના ફોલો છે, ત્રિવિધ વિપાક મોક્ષાગમી બધાય છે તેથી જે મોક્ષાગમી ફોલો છે અને કમાશય કોશમૂલ હોનાથી જે અવિવાદિ કોશોના ફોલો છે તે બને—દુ ખરૂં જ વાગ્યના વિચારથી સિદ્ધ થાય છે તેથી અરિધાદિ કનન દુ ખના જ હેતુરૂપ હોવાથી ચચાર્ય રીતે કોશમ જાણેલા મ્યા છે અને એ અત્યંત લજ્જા પેળી છે (હરેક કરવા યોગ્ય છે)

વિદ્વાન લેખક નોંધે છે કે Pessimism is the goal of modern thought—જગત્ દુ ખરૂં છે એ હાનના યુરોપીય વિચારનું લક્ષ્ય છે તેથી આ દેશના તથા અન્ય દેશના અવિચારી પુરુષોને એશઆરામ મળ્યા કરે ત્યાં સુધી જતેજગત્ સુખરૂપ લાગે તથા વિચારથી જગત્ ત્રણે કાળમા દુ ખથી મહિન જ છે એ સમજ જાય છે

એ પણ પ્રતિપાદન થાય છે. આ પાંચે ક્યેશોર્માં પણ અવિદ્યા જ ઉત્તર ચારની પ્રસવજ્મિ હોવાથી અવિદ્યા જ સર્વ દુઃખનું મૂલ છે તેથી અત્યંત હેય છે ન્યાયમુત્તોમાં પણ દુઃસજન્મપ્રવૃત્તિદોષમિત્યા-જ્ઞાનાગામુત્તરોત્તરાપાયે તદનન્તરાપાયાદપર્વગ. દુઃખ, જન્મ, પ્રવૃત્તિ, દોષ અને મિત્યાતાનરૂપ અવિદ્યા એમાં ઉત્તરોત્તરનો નાશ થવાથી પૂર્વ પૂર્વનો નાશ થાય છે જેથી કેવલ મળે છે, એટલે અવિદ્યાથી દોષ, દોષથી પ્રવૃત્તિ, પ્રવૃત્તિથી જન્મ અને જન્મથી દુઃખ થાય છે તેથી અવિદ્યારૂપ મૂલ કારણનો નાશ થવાથી દોષનો નાશ થાય છે, દોષના નાશથી પ્રવૃત્તિનો, તેથી જન્મનો અને તેથી દુઃખનો નાશ થાય છે, જેથી કેવલ્યરૂપ મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે—આ સુત્રથી મિત્યાતાનરૂપ અવિદ્યાને જ સર્વ દુઃખના મૂલરૂપ કહી એ અત્યંત હોય છે એ પ્રતિપાદન કર્યું છે.

આ પ્રમાણે આ પદના સૂત્રોથી પ્રથમ વ્યુત્પત્તિ ચિત્તવાળા મન્યમાધિકારીમાટે ક્રિયાયોગરૂપ યોગનું સાધન કયું એ ત્રિપાયોગ-હુ રૂપ પ્રતિપાદન કરવાના પ્રસંગમાં ક્યેશનું સ્વરૂપ તથા એ ક્યેશ જ દુઃખનું નિવાન છે તેથી હેય છે, એ પ્રતિપાદન કર્યું આ સામાન્ય રીતે કહેવા અર્થને મંદ અધિકારીમાટે (નસ્તારથી કહેવો જરૂરનો છે તે કહેવા ઉત્તરસત્રો નૂતકરે રચ્યા છે ત્યાં આ ગોગ-શાસ્ત્ર મન્થગ્ દર્શન દોવાથી ચિકિત્સાશાસ્ત્રની માફક અતુલ્ય છે, એટલે કે જેમ ચિકિત્સાશાસ્ત્રમાં રોગ, રોગનું કારણ, ઔષધ અને આરોગ્ય એ ચારનું વર્ણન કરવામાં આવે છે તેમ આ શાસ્ત્રમાં પણ હેય, અને હેયનું કારણ—જે હેય હેતુ કહેવાય છે તે, હેયનું દાન કરવાના અર્થાત્ મોક્ષના ઉપાયો અને મોક્ષરૂપ દૈવ (હેય-નું દાન) એ આગું પ્રતિપાદન કરવાનું છે જેમ ચિકિત્સાશાસ્ત્ર-માં પ્રથમ રોગનું, પછી તે રોગ જેથી થાય છે તે રોગહેતુનું, પછી એ રોગનો ઉચ્છેદ થવાથી થતા આરોગ્યનું અને અતે એ રોગનો ઉચ્છેદ કરવાના એટલે આરોગ્ય મેળવવાના ઉપાયોનું વર્ણન કરવામાં આવે છે તેમ આ શાસ્ત્રમાં પણ જેનો ઉચ્છેદ કરવાનો છે તે હેયનું, એ પદાર્થ જેથી થાય છે તે હેયહેતુનું, એ હેયના ઉચ્છેદરૂપ દાનથા ગતા દૈવત્વનું અને અતે એ દૈવત્વની પ્રાપ્તિના ઉપાયોનું અનુક્રમે પ્રતિપાદન કરવાનું છે. તેમાં પ્રથમ રોગનું હેય શું છે તે પ્રતિ-પાદન કરે છે.

હેય દુઃખમનાગતમ્ ॥ ૧૬ ॥

સૂત્રાર્થ — અનાગત અવસ્થાવાળુ દુઃખ દેય છે

હેયમ — રોગના જેવુ ત્યજના યોગ્ય — દૂર કરના યોગ્ય

અનાગતમ્ — એટલે ભવિષ્યત્ આ પદથી ભૂત અને વર્તમાન ની વ્યાપ્તિ કરી છે

આ સૂત્રમા સૂત્રકારે આ પ્રમાણે કહ્યું કે જે પ્રતિદૂય પદાર્થ હોય તે હેય છે દેય એટલે જેનો ઉચ્છેદ કરના યોગ્ય છે તે, અર્થાત્ રોગવત જે પ્રતિકૂળ દેખાય છે તે ત્યાં રોગવત પ્રતિકૂળ દેખાતો પ । ર્થ તો સર્વને દુઃખ જ છે તેથી દુઃખ એ દેવ છે તેમા પણ દુઃખ તથા અવસ્થાવાળુ હોય છે (૧) ભૂત (૨) વર્તમાન અને (૩) ભવિષ્યત, એટલે- અતીત, વર્તમાન અને અનાગત આ ત્રણ અવસ્થાનાળા દુઃખમાથી જે દુઃખ અતીત છે તે તો ભોગના મધુ છે તેથી તેનો નાશ તો થઈ જ ગયો છે, તેથી તે દૂર કરવા યોગ્ય એટલે દેય નથી તેમ જ જે દુઃખ વર્તમાન છે તે દુઃખ પણ ભોગનાય છે અર્થાત તેનો ભોગથી હાય થતો જાય છે તેથી તે પણ દેય નથી, કારણ કે તે મિદ્ધ થયેતુ હોનાથી તે લાગે દૂર થાય એમ નથી તેથી માન જે અનાગતાવસ્થાનાળુ દુઃખ છે, જે હજી આવ્યું ન થી પણ જે ઉત્તરમજા આવનાર છે તે માધ્ય દ્વારાથી દેય છે એ દુઃખનું હાન પણ વસ્તુના પુરુષાર્થ નથી કેનકે પુરુષા તો એ દુઃખનો અલગાગા છે જા મુદ્ધિપુરુષના સમોગથી જે સ યોગી થયો છે જેને એ રહસ્ય યોગામા ભાગે છે તથા પ્રતિકૂળ લાગે તે સમોગીને વાસ્તે એ પુરુષાર્થેષ છે

અર્થ એ શકા થાય છે કે પૂર્વમૂલો અને આ મૂલનો ગો સબધ છે ? કંઈ જ નહિ અને જ્યારે એમ જ હોય ત્યારે એ મૂલો એક પાત્રમા હોના કેવી રીતે ગોઠવ મળાય ? એનો ઉત્તર એ કે પૂર્વમૂલથી આ મૂલ અમ મદ નથી પૂર્વમૂલમા આખા મમા રને દુઃખરૂપ ક્ષોડે તેથી આખો જમાર ન્ય જ એ પ્રાપ્ત થાય છે એ દેવ જેતુ આમાન્ય રીતે એ મૂલથી જ્ઞાન થાય કે નેને જ આ મૂલ નિમેશરૂપે પ્રતિપાન કરનાર છે તેથી અમલદ નથી

આ મૂલથી સૂત્રકારે દુઃખની આત્મનિર્ગી નિર્ગતિ કહી એ સૂચ્યુ અર્થાત્ એ મોક્ષ છે એ સૂચ્યુ છે એ અર્થ થી સામ્યસામ્યનગેરે રચ્યો પણ પ્રતિપાદન કન્યા છે શ્રીનામ્બદ્રમ્

ત્રિવિમ્બ સાયન્તનિવૃત્તિરચ-પુષ્પાર્થ - આ વિનિમ્બ, આ સ્થિતિક અને આ વિનિમ્બિક એ ત્રણ પ્રકારના અનાગતાસ્થાના દુ ખની આત્મતિકા નિવૃત્તિ (હાન) એ જ પરમ પ્રગ્ધાર્ય છે-એ સૂત્રથી તથા શ્રીના યસુરમા દુ સાયન્તનિમોર-પાત - ખની આત્મતિકા નિવૃત્તિ એ મોક્ષ છે-એ સૂત્રથી આજ અર્થ જ્ઞાત

આ પ્રમાણે આ સૂત્રથી જાનવન લયનુ પ્રતિપાન ન્હુ એ તેનુ કાર્ય વ્યવહારિતા નેનો આત્મન છે એ કરી સમય એમ નથા નેથા સત એ લયન સુ શુ છે તે પ્રતિપાન કરે છે

દ્રષ્ટુદરમયોઃ જ્યોગો દેયદેતુ ॥ ૧૭ ॥

મૂળાર્થ - દ્રષ્ટાપુરુષ તથા દમ્યનો કાષ્ઠાગ્નિનત મ ૧૪ અથવા ન્યસામિભાવ સ ૧૪ તે અનાન દુ ખ પ લેયનુ રસ છે દ્રષ્ટુદરમયો મેને શુ વિનિવૃત્તિરચપુરુષ ૧ અતિ સ્વસ્થ મુદ્ધિ મા પની પોતાની પ્રકાશપદ્ધતિદાતો પાસાં દ્રષ્ટા દેયદેતુ તે દ્રષ્ટા નુ વિશેષ સ્વરૂપ સૂત્ર ૧૨ જ ક્રિયા સુત્રમા પ્રકાશન કરે છે દ્રષ્ટુ મેને મુદ્ધિમય તથા મુદ્ધિમયમા અ ૧ માર મમન ધર્મો એ ને વિશેષ દમ્યનુ સ્વરૂપ ૧૫ સૂત્ર ૧૦ ક્રિયાસૂત્રથી જોને જ પ્ર તિપાન કરે છે એ દ્રષ્ટા તથા દમ્યન એ મમન પદનો અર્થ છે

મયાર્થ - આ રૂપો અથ દ્રા મગ મે રીતે કરે છે સાર્વિ-કાર જો પર્થા ન્યામનમા કરના સ ૧૧ વિશેષ મખ્યા વગરે ને ૨૪ શુ રીતે નેમનો મ રેગના ૧૪ આ ૫ સીત છે એને કે જેને કાષ્ઠ અતે અગ્નિનો મ ૧૪ થાન છે તેવા જ દ્રષ્ટા અતે દમ્યનો સળધ તે મયોગ નાથ્ય તિનિશ રોરે અન્ય રીતારો જ મયોગનો અર્થ સ્વસ્થામિભાવમા ૧ કરે છે

આ સૂત્રમા મયાગના મે અર્થ લેવાયેના હોવાથી જોના મે વ્યાખ્યાન મલ રહે છે ત્યા પ્રથમ વ્યાખ્યાન વાતિકકારમાએ આ છે (૧) દ્રષ્ટાપુરુષ અને દરન મુદ્ધિમય તથા તેના ધર્મરૂપ મકન વિષયોનો ને કાષ્ઠાગ્નિનત મયોગ તે જ દેયરૂપ દુ ખનુ કાણુ છે આ વિષયમા મુદ્ધિ તો પુરુષના સામ્યા દમ્યરૂપ છે એસ્પટ છે અને તેથી મુદ્ધિનો તથા પુરુષનો સયોગ થઈ શકે પણ વિશેષ ને પુરુષના દમ્ય નથી તેનો પ્રગ્ધાર્યે રી રીતે મયોગ થઈ શકે એ, જાણ્યરૂપે મુદ્ધિમય તથા પુરુષ બને વિષુ હોવાથી એ બેનો સયોગ દેવી રીતે થઈ શકે એ, તથા એ મયોગ દેવી રીતે દુ ખનો

હેતુ છે એ વિચારવાનું છે ત્યાં એ સૂયોગ સાક્ષાત્ તો બુદ્ધિસત્ત્વ અને દ્રશ્યો ન જ છે પણ અન્ય દૃશ્યગોષ્ઠિમા આવતા વિષયો જ્યાં રે બુદ્ધિમત્ત્વમા આરંભ થાય છે ત્યારે એ વિષયો બુદ્ધિમત્ત્વના ધર્મ રૂપ હોવાથી, જેમ બુદ્ધિસત્ત્વના સુખાદિ ધર્મો દૃશ્ય થાય છે તેમ, દૃશ્ય થવાના અર્થાત્ બુદ્ધિમત્ત્વ પુરુષમાયે મંયુક્ત હોવાથી એ વિષયનો દ્રષ્ટાપુરુષસાથે પરપરાથી સંયોગ થવાનો આમ હોવાથી 'આ' એ રૂપે જણાતા સત્ત્વ વિષયોનો તથા દ્રષ્ટાપુરુષનો સંયોગમ બધા અયોગ્ય નથી, એ મહત્ત્વ નિદ્ધ થાય છે.

ખીજી જે કશું કે બુદ્ધિમાત્ર તથા પુરુષ, ૪^{મું}ને ત્રિષુ દેવા થી એ જેનો મંયોગ કરી રીતે ઘટે, એનો ઉત્તર આ પ્રમાણે— બુદ્ધિમત્ત્વ કારણરૂપે (મંયુક્તિરૂપે) ત્રિષુ છે તથાપિ કાર્યરૂપે તેમ નથી કાર્યરૂપે તો એ પરિચિન્ન છે આમ હોવાથી બુદ્ધિસત્ત્વ તથા પુરુષનો સંયોગમ બધા યોગે આપણે જોઈએ છીએ કે કાલ તથા અગ્નિ બંને પોતાના મૂળકારણ પ્રધાનરૂપે તો ત્રિષુ છે છતાં એ જેનો સંયોગ થાય છે તેથી બુદ્ધિસત્ત્વનો પુરુષમાયે મંયોગ ૩ થા યોગ ન છે વિશેષ સ્પષ્ટ કરી જીએ તો આ ૪મા યોગ પુરુષ તો હૃદય નિત્ય સિદ્ધ દ્રવ્ય છે એટલે એ તો મહા સર્વ. એટલે જ નિર્ગમન હોય છે પણ બુદ્ધિસત્ત્વ એવું દ્રવ્ય નથી બુદ્ધિસત્ત્વ પ્રકૃતિના કાર્યરૂપ છે, પરિચિન્ન છે ક્રિયાશીલ છે, તથા મહા સર્વના એકરૂપે રહેનાર નથી આ બુદ્ધિમત્ત્વસાથે પુરુષનો મંયોગનો સંયોગ છે (૧) સામાન્યરૂપે તથા (૨) વિશેષરૂપે ત્યાં સામાન્યસંયોગ એટલે બુદ્ધિસત્ત્વને દ્રવ્યરૂપ લક્ષણે જે ન યોગ થાય છે તે સામાન્યરૂપે થયેના મંયોગ છે, અને બુદ્ધિસત્ત્વ વરૂપે જે બુદ્ધિસત્ત્વસાથેનો સંયોગ તે વિશેષ સ્વરૂપે થયેના મંયોગ છે આ જેમા જે સામાન્યરૂપે મંયોગ છે તે તો સદા પુરુષ અને બુદ્ધિમત્ત્વનો હોય છે કેમકે બુદ્ધિસત્ત્વ જ્યારે પ્રધાનમા લીન થાય છે ત્યારે પણ દ્રવ્યરૂપે—સામાન્યરૂપે તો છે જ પણ એ મંયોગે બુદ્ધિસત્ત્વની પ્રધાનરૂપે સ્થિતિ છે, કદા બુદ્ધિસત્ત્વરૂપે સ્થિતિ નથી તેથી એ સમયે પુરુષનો બુદ્ધિસત્ત્વસ્વરૂપે બુદ્ધિમત્ત્વમાયે મંયોગ નથી અર્થાત્ વિશેષરૂપે સંયોગ નથી જ્યારે પ્રત્યેક પગી સંગ્રહાગ આવે છે ત્યારે પ્રધાનમાથી પુનઃ બુદ્ધિસત્ત્વ બિન્ન થાય છે અને એ બિન્ન થવા કે તે દાસ જે પુરુષ જે સ્વમ્બરૂપે મહા વિગમન હોય છે તેની માયે બુદ્ધિસત્ત્વરૂપે જ સંયુક્ત થાય છે. આ સંયોગ એ બુદ્ધિમત્ત્વનો ૩

ધાનમાં લય થતાસુધી રહેતે એ વિશેષરૂપે થતો મયોગ જ અત્ર મયોગમુખ્યત્વે આ વ્યાખ્યાનમાં લીધોતે તેથી પુરુષ અને બુદ્ધિનો સયોગ થઈ શકેતે તથા એ મત્ર સર્વદા હોતો નથી એ મિદ્ધ થઈ શકે છે

આ બુદ્ધિમત્ત પ્રત્યક્ષમયોગધાનમાં લીધેલા યાગતે તેથી પ્રત્યક્ષમયોગ એનો તથા પુરુષનો વિશેષરૂપે સયોગ હોતો નથી તથા પિતૃમયોગ એ બુદ્ધિમત્ત તથા પુરુષમયોગ એ સ્વસ્થાભિભાવ સંબંધ હોયતે તે સ્વસ્થાભિભાવનો મન્દારસંપત્તિ જ એ બુદ્ધિસરત્ત પ્રત્યક્ષમયોગ પ્રધાનમાં લીધેલા યાગતે તેથી પુનઃ મર્ગકાન પ્રાપ્ત થાયતે ત્યારે એ બુદ્ધિમત્ત પૂર્વ સર્ગમાં જે પુરુષસાથે સંબંધ હતો તે જ પુરુષ સાથે એ સ્વસ્થાભિભાવશાસ્ત્ર પુનઃ સંયુક્ત થાયતે તેથી પ્રત્યક્ષ મયોગ એ મયોગનો નિરોધાસમાપ્ત થાયતે પણ ઉચ્ચે થતે ન નથી એ ઉચ્ચે તો જ્યારે બુદ્ધિમત્તનો આત્મિક લય થાયતે ત્યારે જ, અર્થાત્ જ્યારે એના સન્નિવૃત્તિનો ૧૫ થાયતે અને તેથી એના પુરુષની સાથેના સ્વસ્થાભિભાવ મંત્રનો નાશ થાયતે ત્યારે જ થાયતે

આ પ્રકારનો સયોગ હુ ખતો હેતુ છે કેમકે એ સંયોગ થતાનું નિમિત્ત પુરુષાર્થ છે એમકે જે બુદ્ધિસરત્તનો અવિનાશ મપાત્ત થયો નથી તે તે બુદ્ધિમત્ત પુરુષના ભોગાવરત્તે પુરુષાર્થમાં પ્રધાનમાં લીધેલા પ્રમાણથી પણ પુનઃ મર્ગમયોગ સ્વસ્થા વિકારને પામેતે અર્થાત્ પુરુષસાથે મંયુક્ત થાય છે તથા જ્યાંપર્યાં પુરુષાર્થની મિદ્ધિ કમવતો એનામાં મન્દાર રહેતે ત્યાં હંમેશાં એ પુરુષ સાથે સંયુક્ત જ રહેતે જ્યારે તત્ત્વજ્ઞાનના અસપ્રસાદ યોગથી એ બુદ્ધિમત્ત અનિર્ભર થાયતે ત્યારે પછી એ પુરુષસાથે મંયુક્ત થતું નથી તેથી આ સંયોગથી જ પુરુષો યોગ મનેતે અને એ બે મંત્રની મપત્તિ કરનામાં એ મયોગ મંત્ર, ઇન્દ્રિયમયોગમયોગના સંયોગરૂપ અનેક જન્મમાં પુરુષના કરાને કે આમ થવાથી એ સયોગ જ જ પુરુષને સમારની પ્રાપ્તિ કરાવે છે અને સમાર એ જ પૂર્વ કલ્પા પ્રમાણે હુ ખ ૭ તેથી એ સંયોગ સમય હુ ખતું વારણ છે એ મિદ્ધ થાયતે

(૨) આ પ્રમાણે વાર્ણિકકારના મત્રમાં જે વ્યાખ્યાન મળે હવે સંયોગનો અર્થ સ્વસ્થાભિભાવ સંબંધ લઈએ ત્યારે આ પ્રમાણે વ્યાખ્યાન છે આ અર્થ લેવાથી આ સૂત્રથી એ પ્રતિપાદન

ક્રોધ છે કે બુદ્ધિનરત તથા પુરુષસ્થેનો સ્વસ્થામિભાવસંબધ છે
 યદ્યપ કુખ્યતુ કારણ છે ત્થા બુદ્ધિમત્ત્વ સ્વ મનાય છે અને પુરુષ
 એ આત્મા મનાય છે સોમ્યામા જે જોગનુ સાધન હોય છે-
 જેમકે ધનાદિ પદાર્થાન્તે સાધન મારગી અપાતા જોગના જોગના
 નુ અ દેવત છે અને તે બેમાં તેનો સ્વામિ કહેવાય છે દેવ-
 ત્વંતઃ । અસ્તિ ત્વંતે તોદતી નગીના આ રણ્યુ ગ્રામ્ય ઉપા
 જે ઉપ યનો એ છે તે ઉપાનુ સ્વ ગ્રામ્ય છે તે જ રમા
 ૧૧ બુદ્ધિમત્ત્વ જે અય નાને સ્થાને છે તે નાદયનાકાને સ્થા
 ન ગેના તે સ્થાને વિદ્યાના ન । અગિ પ્રાપ્તે પાતે છે અને ન
 મા ચિત્તિશક્તિ પુરુષનુ પ્રતિમ । પહે ક તમીએ બુદ્ધિમત્ત્વ મા
 ન ગત । ત વસત રતીત થાય છે અનાત પુરુષની અતિ ન
 ૧૨ રતીત થાય છે મામ સ્વામી એ બુદ્ધિનરત રોતામા રંગ
 બેમ માત્ર અમરત કુરુના ગેર નેમ અપાર જે તેની સ્થિતિ
 ન્તરત (પત ની અમિ ૧૨૧ રેમ) રતીત થતા પુરુષનુ ૧
 જે તમા જેની આત્માની પ્રતિનરત પ્રતીત થનો પુરુષ (અધ્યાત્મ
 ૧૩૧ શુદ્ધ ચિત્તિશક્તિ છતા અતિતાત ન્યથી દ્રઢાપણાને પા
 મના પુરુષ) ૨ મિ છે આ ગેને બુદ્ધિમત્ત્વ ઘટાદિ રિતને દ
 ન્ય ગ્રામ્ય ઉપાત્તે ગ્રામ્ય દાસથી એ છે અન દ્રઢાપુરુષ એ છે
 પાતો નામ્યા રતી ગ્રામ્ય છે અનાત એ તેની રત્યે સ્વસ્થા
 મિનાવસંબધ છે જેનિદ્ર થાય છે સ્વસ્થાનિશ્ચામન થો જ
 અ યામ્યાન ૧૧ ગ્રામ્યસ્થો મોગ્ય સ્થો ૮ એ મ અધને જો
 કુનોન્યનાર ગ્રામ્યનાવસ ૧૨૧૨ે પળુ કે છે આ મ અધ
 દ્રઢા અને મધ દુન્યસ્થે છે ત્થા બુદ્ધિમત્ત્વ દરસાથે એ
 મ અધ છે જેનો દરકે જ પ્રતિપલ્ન કરણ નેમ જ ઘટાદિ આ
 થ નિરોધ રણ્યુ ૧૮ ૧૧ સુખદુઃખદિ બેગના માધનરપ ૧ તથી
 અ છે સુખદુઃખદિ રતિઓ પળુ સુખદુ મમાજ્ઞાતમગ્રપ જોગના
 અમરત રોતાની જોગ છે અને તેની રત ૨ તેથી ગ્રામ્યસ્થ રત
 મિ છે નો બુદ્ધિમત્ત્વ આગતિ ૧૧ તમા બુદ્ધિમત્ત્વની ૨ ખુ મા
 તમા રતિઓ અનાત નમન સ્વસ્થસ્થ રત છે તરી ના સ્વસ્થ
 નિશ્ચાવસંબધ ૧૬૦૧ તથા દુન્યસ્થાની રત્યે ૮ જે મિદ્ર થ ૧ ૩

આ મ અધનો ગેનુ અરિ ૧૧ ૨ મકે જ્યારે ચિત્તજાગરતિ
 થી પુરુષ અંતે બુદ્ધિમત્ત્વો અને અધ્ય ૧ થાડે ત્યારે જ પુરુષ
 ને દુષ્ટા આવે છે અચાન બુદ્ધિમત્ત્વોરે ૧૧૫ અ ૧૧ દરપ થાય છે

અને જ્યારે તત્ત્વજ્ઞાન વા અમ પ્રજ્ઞાન યોગથી અવિદ્યાનો નાશ થાય છે ત્યારે પુરુષનું દ્રષ્ટૃત્વ જનું રહેવાથી પુરુષ સ્વરૂપે યિત થયેયો મનાય છે

આ સંયોગ જ સમય દુ અનુ કારણ છે કેમકે એ મ-યોગની સ્થિતિ હોયકે ત્યારે જ પુરુષને વિષયો દરન થાય છે અર્થાત્ મંમારૂપ દુ.ખનો ભોગ થાય છે તેમ જ વાર્તિકકારની વ્યાખ્યાપ્રમાણે પણ એ સંયોગ જ સંસારને બુદ્ધિસંતપ્ત અને પુરુષનો કાષ્ઠાગ્નિવત્ સંયોગ ફેલાવનાર છે તેથી જન્મમર-બુદ્ધિદ્વારા સમારનામના દુ અરૂપ પદાર્થને પમાડનાર છે

એ અસ્વાનિમાનસંજ ધ જ્ઞાસુરી બુદ્ધિમત્તનુ અગ્નિવત્ હોય છે ત્યાસુરી રહેકે બુદ્ધિસંતપ્તનો જ્ઞાસુરી અધિકાર મમાગ થયો નથી ત્યાસુધી બુદ્ધિસંતપ્ત અસ્તિત્વ ગગે તથા જ્યારે એ ચરિતાર્થ થાય છે ત્યારે પત્રી એની સ્થિતિના મત્ત હોતુ નહિ રહેયો હોવાથી એ અમાગ્નિમા લોન યથ જન કે તેથી એ સિદ્ધ થાય છે કે બુદ્ધિસંતપ્તના અગ્નિત્વમા પુરુષાચની અનભાગિત નિમિત્ત હોવાથી જ્યાસુધી પુરુષાચની અનભાગિત નેવતે ત્યાસુધી આ મયોગ રહેકે તેથી એ સંયોગ રનાભાગિત નથી પણ નિમિત્તવનાત્ જનતેતો હોવાથી નિમિત્ત કે તેમા પણ જ્ઞાસુરી ક્રેશ માર્તિનુ મુદ્ધિમત્તમા અગ્નિવત્ નેવકે ત્યાપર્યન્ત જ મુદ્ધિમત્તમા એ માપર્યન્તરૂપ પુરુષાર્થ નેદ્રહ હોવાથી એ અગ્નિત્વ થતુ નહિ તેથી આ સંયોગનુ નિમિત્ત પણ ક્રેશમાર્તિનુ અગ્નિત્વ જ છે તેમા પણ અવિદ્યા હોયકે ત્યારે જ ક્રેશમાર્તિનુ અગ્નિવત્ થતકે તેથી અગ્નિમા જ આ મયોગનુ ચરમ નિમિત્ત છે એ અગ્નિમા અગ્નિ હોવાથી આ મયોગ પણ અનાદિ છે આ રનકે એનું અનાદિત્વ મિદ્ધ થાય છે તેથી ક્રેશકર્માદિ જે મુદ્ધિમા રમકે કે તે મુદ્ધિસંતપ્તનુ અગ્નિત્વ હોય ત્યારજ હોત ગકે એ એ ક્રેશમાર્તિનુ અગ્નિવત્ હોય ત્યારે જ બુદ્ધિમત્તની સ્થિતિ, પુરુષાચની અનભાગિત તમા આ સંયોગનુ હોતુ યથ ગકે એ પ્રકાનો અન્યોન્યાશ્રયેત્ત પણ દર ચારકે એ સંયોગ અનાદિ છે તથાપિ પ્રસાદકે અનાદિ છે તેથી નિરોભાત તથા આદિર્નાવને પામી તકે જ્યારે બુદ્ધિસંત સ્વરૂપે યિત થયેતુ હોયકે ત્યારે એ મયોગ જન્મગત્ત હોયકે, નહિ જ્યારે બુદ્ધિમત્ત મનયસમયે લીન થાયકે ત્યારે એ સંયોગ પણ લપ અવસ્થાને પામેકે એ મુદ્ધિમત્ત મનયસમયે એ મયોગના

સંસ્કારસંહત જ પ્રધાનમાં લીધે. ચાપછે તેથી પુનઃ સર્ગકાળ પ્રાપ્ત થાયછે ત્યારે, જેમ વર્ષાઋતુ બપોત થવાથી દેડકાના શરીરના અણુઓ સંસ્કારસંહિત જ વિખરાઈ જાયછે તથા પુનઃ વર્ષાનો આરંભ થાયછે ત્યારે એ અણુઓ સંસ્કારસંહિત-લીન થયેલા હોવાથી દેડકાના શરીરરૂપે જ પરિણામ પામેછે તેમ, એ સંયોગપ્રસિદ્ધિ જ પ્રધાનમાંથી નીકળેછે. આમ હોવાથી એ સંયોગ પ્રસિદ્ધિપે અનાદિ છે, સંપૂર્ણ દુઃખનું કારણ છે, તથા નિમિત્તિક હોવાથી નિમિત્તના નાશથી નાશ પામનાર છે. એ સર્વ સિદ્ધ થાય છે. શ્રીપદ્યશિખાચાર્યે તત્સયોગહેતુવિવર્જનાત્ સ્વાલ્ક્યમાત્વાન્તિકો હુઃસ્તપ્રતીકારઃ—બુદ્ધિ તથા દ્રષ્ટા-પુરુષના સંયોગના પરિહારથી પુનઃઉદ્ભવસંહિત આસૃતિક દુઃખપ્રતિહાર થાયછે અર્થાત્ એ સંયોગ જ્યંતુથી વિકસી ઝૂચો નથી ત્યાંસુધી દુઃખ થાયછે—ઈત્યાદિ વચનથી આ જ અર્થને દૃઢ કર્યોછે.

આ પ્રમાણે આ સૂત્રથી દ્રષ્ટા અને દશ્યનો સંયોગ હેતુનું કારણુ છે (હંયદેતુ છે) એ પ્રતિપાદન કર્યું. પણ એમાં દ્રષ્ટા તે શું? દશ્ય તે શું, તથા એ સંયોગ તે શું એનું પ્રતિપાદન કર્યું નથી. તેથી તે કરવા સૂત્રકાર ઉત્તરસૂત્રો રચે છે. તેમાં દ્રષ્ટા અને દશ્યનું સ્વરૂપ સમજાય તો પછી જ એ એના સંયોગનું સ્વરૂપ સમજાય એમ છે તેથી પ્રથમ દ્રષ્ટા અને દશ્યનું સ્વરૂપ સૂત્રકાર સમજાવેછે. દ્રષ્ટા અને દશ્યમાં પણ દશ્યની વ્યાપ્તિ કરીને જ દ્રષ્ટાનું સ્વરૂપ સમજાવી શકાય એમ છે તેથી—અમર એ પ્રજ્ઞાન હોવાથી પ્રજ્ઞાત્વયોઃ એ હૃદ્ય સમાસમાં દ્રષ્ટાનો પ્રથમ નિર્દેશ કર્યો છે તથાપિ—દશ્યનું સ્વરૂપ પ્રથમ સૂત્રકારે સમજાવેછે. એટલે દશ્યનાં સ્વરૂપ, કાર્ય અને પ્રયોજન એ ત્રણેના પ્રતિપાદનદ્વારા એનું વિસ્તારથી પ્રતિપાદન કરેછે.

પ્રકાશક્રિયાસ્થિતિશીલં ભૂતેન્દ્રિયાત્મકં મોગાપયર્ગાર્થં

હૃદયમ્ ॥ ૧૮ ॥

સૂત્રાર્થ—પુરુષના ભોગ અને અપવર્ગમાટે ભૂત અને ઇન્દ્રિયરૂપે પરિણામ પામતા, પ્રકાશ, ક્રિયા અને સ્થિતિરૂપ સ્વભાવવાળા સત્ત્વ, રજસ્ અને તમસ્ એ ત્રણુ શુદ્ધરૂપ પ્રકૃતિ દશ્ય છે.

પ્રકાશ—પ્રકાશ, ક્રિયા અને સ્થિતિ એ ત્રણુ સ્વભાવવાળા. પ્રકાશ એટલે બુદ્ધિવર્ગેમાં રહેલો તથા બાહ્યિક આલોક; ક્રિયા એટલે યત્ન અથવા ચલન; સ્થિતિ એટલે યથોક્ત પ્રકાશ તથા ક્રિયાથી મૂલ્યપાણું અથવા પ્રકાશ અને ક્રિયાનો પ્રતિપદ; શીત એ-

કયે સ્વભાવ તેથી આ અમસ્ત પદનો એ અર્થ થયો કે આયોક,
ચયન તથા એ બેનો પ્રતિનિધ એ ત્રણ સ્વભાવ છે જેના એવુ
અર્થાત્ પ્રકાશસ્વભાવવાળું, ક્રિયાસ્વભાવવાળું તથા સ્થિતિસ્વભાવ-
વાળું જે દ્રવ્ય તે ત્યાં પ્રકાશસ્વભાવવાળું મત્વ છે, ક્રિયાસ્વભાવવાળુ રજ્જુ
છે અને સ્થિતિસ્વભાવવાળું તમસ્ છે, પ્રકાશ, ક્રિયા અને સ્થિતિ એ
આનુક્રમે સત્વ રજ્જુ અને તમસ્ના ધર્મો છે, એ પૂર્વે પ્રતિપાદન
કર્ચુ છે તેથી આ સમસ્ત પદનો એ અર્થ થયો કે સત્વ, રજ્જુ
તથા તમસ્ કપ આ દ્રવ્યોના પ્રકાશાદિ શુભો ગર્ભમમયે ઉદ્ભૂ-
તરૂપે હોયછે, પણ પ્રવચનમયે એ રૂપે રહેતા નથી તેથી જે
પ્રકાશરૂપકાર્યવાળું, ક્રિયારૂપકાર્યવાળું તથા સ્થિતિરૂપકાર્યવાળું એમ
માત્ર કહ્યુ હોત અર્થાત્ ક્ષીલ્મ્ પદ ન મુક્યુ હોત તેા પ્રવચનમય-
ના, પ્રકાશાદિ કાર્યોના કારણરૂપ એ ત્રણ દ્રવ્યોમા સત્વાદિ બ્યરહા
ર નહિ થાત એ સિદ્ધ કરના ચોક્કસ પદનુ ચદણ કરવુ છે પ્રવ-
ચનમયે યદપિ પ્રકાશાદિકાર્યોનો અભાવ થાત છે તથાપિ રતનાન-
નો નાશ થતો નથી તેથી એ સમયે પણ પ્રકાશસ્વભાવવાળાપણુ
વગેરે સત્વાદિમા હોનાથી સત્વાદિબ્યરહાર સિદ્ધ થાયછે તેથી આ
અમસ્ત પદનો એ મુદ્દા અર્થ થયો કે ‘પ્રકાશ, ક્રિયા અને સ્થિતિ
એ ત્રણે કાર્યોને અનુક્રમે પ્રકટાવવાની યોગ્યતાવાળા સત્વાદિ ત્રણ
દ્રવ્યો’ આ સૂત્રમા આ પદ વિશેષરૂપ નથી પણુ વિશેષરૂપ છે
તેથી આ પદનો જ મુખ્ય અન્ય દ્રવ્યમ્ એ પદ સાથે છે અન્ય
પદો આ પદના વિશેષરૂપ છે આ પદથી દર્શનુ રચરૂપ સ-
ત્તકારે પ્રતિપાદન કર્યુ છે.

મૂતેન્દ્રિયાત્મકમ્—મૂત એટલે સૂચ્યમુક્ષમરૂપે રહેવા પૃથિવ્યાન્નિ
દ્રવ્યો ત્યા પૃથ્વી, અપ્, વાયુ અને આકાશ એ પાચ સ્થવબૂત કે
અને ગંધતન્માત્રા રમતન્માત્રાત્રગેરે પાચ તન્માના સૂક્ષ્મબૂત છે. દ્વિન્દ્રિય
એટલે સૂચ્યમુક્ષમરૂપે રહેવા શ્રોત્રવગેરે દ્રવ્યો ત્યા સૂચ્યમન્દ્રિયમા પાચ
જ્ઞાનેન્દ્રિય, પાચ ક્રોએન્દ્રિય તથા મન એ એકાન્શનુ અહણુ થાય
છે અને સૂક્ષ્મધન્દ્રિયમા મહત્ત્વ ત્વ તથા અલંકારનું ચદણુ થાયછે
તેથી મૂતેન્દ્રિયાત્મકમ્ એટલે આ પ્રકારના બૂતધન્દ્રિય છે સ્વરૂપ જે અને
તું એના આ પદ મયમ પદનુ વિશેષણુ છે. તેથી એનો અર્થ એ
થયો કે બૂત અને ધન્દ્રિય જેનું સ્વરૂપ છે એવા સન્તવાદિ દ્રવ્યો.
ખરૂ જેતા આ બૂત અને ધન્દ્રિય અત્વાદિ દ્રવ્યના કાર્યરૂપ છે ત-
થાપિ આ શાસ્ત્રમા સત્કાર્પવાદનો સિદ્ધાન્ત છે તેથી કાર્યનો કાર-

ણથી રમ્ભુગ અગ્રેદ જ મા-ચોછે આ નિયમથી ભૂત અને ઇન્દ્રિયરૂપ પરિણામો (કાર્યો) પોતાના પરિણામીરૂપ (કારણરૂપ) ગુણુત્તમથી અતિગ્રિહન નથી પણ તે રૂપ જ છે એ ચેતન કરના આ સ્થાન ભૂત અને ઇન્દ્રિયને એ ગુણુત્તમ રૂપ જ કહ્યું છે આ પાંચી દૃશ્યરૂપ સત્તાદિ ગુણુત્તમના ગોત્રુ પ્રતિપાદન કર્યું છે એ પ્રતિપાદન કરવાનું મુખ્ય કારણ તે સત્તાદિરૂપ પ્રકૃતિના મૂળના વર્મા અનુમાન બતાવવાનું છે તે અનુમાન આ પ્રમાણે છે — એ ક એવો નિયમ છે કે જે ગુણો કાર્યમાં હોય તે તેના ઉપાદાન કારણમાં અવસ્થા હોય તેમજ એવો જે ગુણુત્તમ કાર્ય હોય તે ગુણુત્તમ તેનું કારણ હોય તેમજ એ ભૂત અને ઇન્દ્રિયમાં રૂપ રીતે પ્રકાર ક્રિયા અન સ્થિતિ એ નક્કી ગુણો કેળાય છે તેથી આ નિયમવર્માને આ ગુણોના ગુણ અને ઇન્દ્રિયરૂપ જડમર્મોત્તે મૂળ વ ક્યારે તેમજ રાગ કે જ્યારે એના કારણમાં એ ગુણુત્તમ હોય ત્યારે તેથી નિર્ભરિ અનુમાનથી પ્રમાણિ પ્રમાણ મ જાતી અધાન મ ત્વાનિ નિયુત્તમ મ રૂપિની નિર્દિષ્ટા છે આ રીતે અનુમાન બતાવના તથા અધનો કારણથી અગ્રેદ છે એ ચેતન કરના પ્રકારે મુદ્દેશન રૂપ એ પાંચનાં છે એના તાત્પર્ય આ પ્રમાણે થશે કે ૧) અનુદેશન ભૂત તથા અધ મુદ્દેશન ઇન્દ્રિયના કારણરૂપ અથવા આ ભૂત તથા ઇન્દ્રિયરૂપે પરિણામ પામનાર

માગવર્ગોચમ્—એટલે જોગ અને અધર્મો અર્થે (દિગ્માગ પામના)

માગ — ૧) આમાન્ય અર્થે તે રૂપુ બાલિને આમાન્ય છે પણ સખદુ ખાલિ ગુણિત્તમ પરિણામરૂપ છે તેથી એ મ માન્ય રૂપિનિર્મા થશે અન તેથી મુખ્ય જોડરૂપ નથી તેથી જોગનો પણ અર્થ તે આ જ છે કે જ્યારે ગુણિત્તમ પુરુષ (માર્ગ) નિર્ભરિ અધાન મ માગ છે ત્યારે એ ગુણુત્તમ ગિજો પુરુષિત્તમ અને પ્રમાણે જે માગાનુદેશ થાય તે અધ-અધર્માદના ગેરૂપ નિર્ભરિ અધર્મ એટલે જોગપુરુષને જે ઉપારિતિ નિર્ભરિ રૂપુત્તમ રૂપ તેનું અધર્મરૂપ અધાન રિતેષ્ણાનિ આ ને જના અર્થ એટલે મોટા છે એનું સત્તાનિર્મા ને મળ્લગાવના આ પદમાં એ મ ત્વાનિ દૃશ્યનુ પ્રમાણન ધનિતાન મુદ્દે

આ મુદ્દેશી એ કહ્યું કે અનુદેશી મારી રૂપિત્તમ મુદ્દેશ અનુદેશના જે પરિણામ પામે છે તથા એના એ પરિણામ

દ્રશ્યના યોગ અને અપવર્ગરૂપ પ્રયોજનને લાઇને થાય છે તે સ્વપ્ન, રજસ્ અને તમસ્ એ ત્રણ દ્રવ્ય ને દ્રશ્ય છે.

અર્થિ એ શક્ત થાય છે કે આ યોગ અને અપવર્ગ તો બુદ્ધિની વૃત્તિરૂપ છે તેથી બુદ્ધિમાં રહેલા છે તો પછી પુરુષનાં એ બે પ્રયોજન કેવી રીતે કહેવાય અને બીજુ તો એ કે બે સર્વાદિ દ્રવ્યો આ પ્રયોજનમાટે મદત્ત વિગેરે રૂપે પરિણામ પામતાં હોય તો પછી એ દ્રવ્યને સ્વતંત્ર આ શાસ્ત્રમાં માન્યાં છે તે અગોચ્ય દરજે આનાં ઉત્તર નીચે પ્રમાણે - ખરું જોતાં તો આ યોગ અને અપવર્ગ બુદ્ધિથી જ કંચાયેલાં છે, વાસ્તવ નથી તથાપિ ઉપચારથી પુરુષનિષ્ઠ છે એમ કહેવાય છે. જેમ લશ્કરથી કંચાયેલા જય પગજય ખરું જોતાં લશ્કરમાં જ રહેલા છે તથાપિ લશ્કરના ચામીને લશ્કરસાથે અભેદરૂપે અધ્યગત કરી લોકો એ જય પરાજયનો મળમાં ઉપચાર કરે છે તે જ પ્રમાણે આ યોગાપવર્ગરૂપ પ્રયોજનો ખરું જોતા બુદ્ધિના જ છે તથાપિ પુરુષ બુદ્ધિ આવે અભેદરૂપે અધ્યગત થાય છે તેથી પુરુષનાં ઉપચારથી કહેવાય છે એ અનેકવાર પ્રતિપાદન કરી ગયા છીએ આ જ પ્રમાણે બધ અને મોક્ષ અભિમાનીરૂપ બુદ્ધિમત્વના જ છે છતાં પુરુષમાં જોનો ઉપચાર માત્ર છે બુદ્ધિની પુરુષાર્થની અસમાપ્તિ એ બધ પુરુષાર્થની મમાપ્તિ એ મોક્ષ છે આ જ પ્રમાણે અર્થના જ્ઞાનરૂપ મદલુ, તેની સ્મૃતિરૂપ ધ્યાનુ, તદ્ગત વિગેરેના તકેરૂપ જીહ્, અપોહ, તત્ત્વજ્ઞાન વિગેરે સર્વ બુદ્ધિમાં જ રહેલા છે છતાં ઉપચારથી પુરુષનિષ્ઠ કહેવાય છે. તેથી પુરુષના યોગ અને અપવર્ગ માટે મર્યાદિ દ્રવ્યો મદદદારિરૂપે પરિણામ પામે છે એ કહેવું અનુમિત નથી. બીજી જે શક્ત કરી હતી કે પ્રયોજનને લાઇને બે સર્વાદિ પરિણામ પામતાં હોય તો સ્વતંત્ર ન કહેવાય તેનો ઉત્તર આગળ સૂત્રકર્તા જ આપશે તેથી આ સૂત્રમાં કહેલું છે તે યોગ્ય જ છે.

આ સૂત્રથી એ કશું કે યોગ તથા અપવર્ગમાટે મર્યાદાને પાત્રતા તથા તે જ માટે મદદદારિરૂપે પરિણામ પામતા અનુચય દ્રશ્ય છે. એ અનુચય જ પ્રકૃતિ તથા પ્રધાન કહેવાય છે. એ સુષોને પ્રકૃતિ સમ આપવી યોગ્ય છે. કેમકે એ સુષો નિત્ય છે તથા સંપૂર્ણ જગતના કારણકર્તા છે. કેમકે એ ત્રણ પ્રકારનાં દ્રવ્યોના ન્યૂનાધિક્કમાગથી, અનુપ્રધાનભાવથી, તથા પરસ્પર સંયોગવિભાગથી સમય ત્રિસુખ્યાત્મક જગત્ ઉત્પન્ન થાય છે. તેમ જ સર્ગકર્તા એ ત્રણે સુષો તથા

૬૦૧। યોગના કાર્યમાં અનુગત થયેના વિદ્યમાન છે તથા પ્રલયમળે એ સામ્યાસ્થાને પામે છે તેથી જને કળે અર્થાત્ સદ્યમર્ષદ એ શુભોને મન્નાર છે, આ મે કારણથી અનુક્રમે એ દ્રવ્યોનુ કારણત્વ તથા નિવૃત્તિ ગિદ્ધ થાય છે અર્થે તેથી એ દ્ર યો જ પ્રકૃતિ કહેવાય તે યોગ છે એ ત્રિવિધ ગુણથી અતિરિપ્ત કોઈ પ્રકૃતિ નથી તે જ જો શુભો પ્રકૃતિના ધર્મરૂપ નથી પણ રસપર ૧ છે શ્રીસામ્યસૂત્રમાં પણ મર્યાદાવાનદર્શન તદ્વપવાત્—સત્ય, રજમ અને તમસુ એ પ્રકૃતિનુ રસરૂપ છે અર્થે તેની પ્રકૃતિના ધર્મરૂપ નથી—એ સૂત્રથી એ જ અર્થ કહેવા છે આ પ્રકૃતિરૂપ ત્રિવિધ શુભોની આવસ્થાવિશેષે તે પણ પ્રમળે નાસ્ત્રમા પ્રધાન ના પ્રકૃતિ ની છે સામ્યમુન્યા કહ્યું છે કે મરવદસ્તમસા સામ્યાવસ્થાપ્રકૃતિ—અર્થ ૨જમ અને તમસુની ને સામ્યાવસ્થા તે પ્રકૃતિ વા પ્રધાન છે આ પ્રમાણે શાસ્ત્રમાં પ્રમળે એ શુભોની ત્રિકાળે આવસ્થાથી વ્યાજ્ઞ કરના એ શુભોની સામ્યાવસ્થાને પ્રકૃતિ ના પ્રધાન સગા આપી છે તથાપિ પ્રકૃતિ વા પ્રધાનને શાસ્ત્રમાં નિવ્ય કહી છે અને જે સામ્યાવસ્થાને જ પ્રકૃતિ કહીએ તો મળમળે સત્તાદિ દ્રવ્યની સામ્યાવસ્થાને જગદાદિ વિનિગારણ થાય છે તેથી તેની પ્રકૃતિ અનિયમે તેટલી પ્રકૃતિ કહેવાનું કારણ એ છે કે ગતિગમને પણ સધળું પ્રકૃતિદ્રવ્ય વિભાગમાં ને પામતું નથી પણ માત્ર જોગ એમ દેસ જ રિકૃત થાય છે તેથી જ અમરે એમ પ્રદેશમાં શુભોની વિભાગસ્થા લેવા છે તે જ સમયે અર્થાત્ સર્ગમળે અન્ય પ્રદેશમાં શુભોની સામ્યાવસ્થા પણ લેવા છે આમ હોવાથી જાહે સર્વ પ્રકૃતિ અનિત્ય કરતી નથી પણ માત્ર એટલો એમ અર્થ જ અનિત્ય કરે છે એ પણ અનિત્ય છે તેથી એ અટકાવના સરનામિની સામ્યાવસ્થાને પ્રકૃતિ ન લેતા એ શુભોને જ પ્રકૃતિ કહેની યોગ ધારી છે આમ છે છતાં શાસ્ત્રમાં સામ્યાવસ્થાને પ્રકૃતિ કહી પ્રમળે વર્ણી છે તે અર્થે જ નથી કેમકે સામ્યાવસ્થા પ્રકૃતિના વિરોધરૂપ નહિ પણ જગદાદિરૂપ તથા વિદિત છે

* વિશેષણ તથા ઉપનદાણુ એ જને ધર્મના નામ છે તેમાં જો ધર્મ વિરોધ્યમાં અનુગત થાય છે અર્થાત્ વિરોધ્યમાં સંબંધ પડે તો તેમાં રહે છે તે વિશેષણ છે જેમકે જન શરીર વ્યાં સુધી હોય છે ત્યાં સુધી તેમાં પ્રાણાદિવત્ત હોય છે તેથી એ જન શરીરનું વિશેષણ છે ઉપનદાણુ એ એવા ધર્મ છે કે જ્યારે જોતો રહે છે ત્યારે પણ વિરોધ્યના તે નામની વ્યાપાર કરાય છે, જેમકે માથું

તેથી આ ત્રણ દ્રવ્યો જ પ્રકૃતિ વા પ્રધાન સંસારવાળાં છે. એ ત્રણથી અતિરિક્ત કોઈ પ્રકૃતિ વા પ્રધાન નથી.

અહિં એ સજ્ઞ થાય છે કે જ્યારે આ ત્રણ ગુણોને પ્રકૃતિ કહીએ તો પ્રકૃતિ ત્રણ થઈ. તો પછી અજામેકા સ્પેદિતશુદ્ધરૂપાગ લેવિત, શુદ્ધ અને કૃષ્ણ એ ત્રણ ધર્મવાળાં એક નિત્યપ્રકૃતિને—એ અન્યત્રિતિમાં પ્રકૃતિને એક કેમ કહી છે? તેમ જ તથા સત્ત્વ રજસ્તમ હૈતિ ગુણા પ્રવૃત્તિસમયઃ—સત્ત્વ રજસ્સ અને તમસ્સ એ ત્રણ ગુણો પ્રકૃતિથી ઉત્પન્ન થયેલા છે એ શ્રીભગ્નીતાના વાચ્યમાં આ ત્રિવિધ દ્રવ્યને પ્રકૃતિના કાર્યરૂપ કેમ કહ્યું છે? તેમ જ પ્રકૃતિ ત્રણ લેવાથી આ શાસ્ત્ર પ્રમાણે પણ ૨૬ તરવો નહિ ચતાં ૨૮ ચવાના તો પછી આ શાસ્ત્રમાં ૨૬ તરવો કલાં છે તેનું શુ ૪ આ શકાઓનું સમાધાન એ કે આ સર્વ સ્થળે સત્ત્વાદિ ત્રણ દ્રવ્યની સામ્યાવસ્થાને અથવા તો મામ્યાવસ્થાવાળા આ ત્રિવિધ દ્રવ્યને પ્રકૃતિરૂપે લીધા છે આમ હોવાથી ગુણોની સામ્યાવસ્થા એક હોવાથી આગતત્રિતિમાં પ્રકૃતિને એક કહી છે, તેમ જ એ સામ્યાવસ્થાવાળાં સત્ત્વાદિમાંથી ઉદ્ભૂતમ્યમારાળા સત્ત્વાદિ થાય છે તેથી શ્રીભગ્નીતાના વાક્યમાં સત્ત્વાદિને પ્રકૃતિના કાર્યરૂપ કલાં છે, તેમજ એ સામ્યાવસ્થા એક હોવાથી પ્રકૃતિને એક તરત લઈ ૨૬ તરવોનો આ શાસ્ત્રમાં અભ્યુપગમ કર્યો છે આ પ્રમાણે આ ૪ ગેરે સર્વ સ્થળે સમજી લેવું તેથી એ જ મિદાન્ત થાય છે કે આ સત્ત્વાદિ ત્રણ દ્રવ્યો જ પ્રકૃતિ છે અને એ સત્ત્વાદિની મામ્યાવસ્થા પ્રકૃતિની સ્વાભાવિક અવસ્થા હોવાથી શાસ્ત્રમાં પ્રમત્તે એ મામ્યાવસ્થાવાળા આ ત્રણ દ્રવ્યોને પ્રકૃતિરૂપે કહી વર્ણવ્યાં છે આ પ્રકૃતિદ્રવ્ય બેનો

ગામતુ નામ ત્યા આવેલી નદી ઉપરથી પડ્યું હોય તો એ નદી કોઈ કાળે એ ગામ આગળથી જતી રહે છે ત્યારે એ ગામ તે જ નામથી ઓળખાય છે. અહિં એ નામ ઉપલક્ષણરૂપ ધર્મ છે. કોઈ પિતાએ પુત્રના મારા ગુણુ જોઈને તેને સત્યવાનુ વિગેરે કોઈ સાન્ન નામ આપ્યું હોય તો એ નામ ઉપલક્ષણરૂપ છે કેમકે કાળે કદી જો એ પુત્ર ફરુંણી થાય તો પણ તેનું એ નામ રહે છે. સાન્નમાં બહુધા આ સ્વરૂપો આપ્યાં દેખાય છે. જે ધર્મવિરોધ્યમાં અન્યથા પામે છે, વર્તમાન હોય છે તથા વ્યાવર્તક હોય છે તે વિશેષણ છે, જે અન્યથા પામતો નથી પણ વર્તમાન હોય છે તથા વ્યાવર્તક હોય છે તે ઉપાધિ છે અને જે માત્ર વ્યાવર્તકજ રોય છે તે ઉપલક્ષણ છે.

બુદ્ધિ છે. તેથી આ ૧૬ તત્ત્વો વિકારરૂપ છે એ સિદ્ધ થાય છે. એટલું જ નહિ પણ એ ૧૬ તત્ત્વોમાંથી કોઈ પણ, અન્ય તત્ત્વનું ઉપાદાન કારણ નથી તેથી એ ૧૬ તત્ત્વો કેવલવિકારરૂપ છે. અમર જે પૃથિવ્યાદિ પચમૂલ જગત્તના રથૂક્ષપદ્યથોના ઉપાદાન કારણરૂપ છે એ વાત માની છે તમાપિ એ પૃથિવ્યાદિ આણુકરણાં જગત્તના રથૂક્ષપદ્યથો અધિક રથૂક્ષ નથી ગણાતા અને તેથી એ પદ્યથો બિજતત્ત્વરૂપ નથી તેથી એ પૃથિવ્યાદિના આણુઓ બિજતત્ત્વના ઉપાદાન કારણરૂપ નથી એ કહેવું યોગ્ય જ છે. આ રીતે આ ૧૬ તત્ત્વો મોને વિકારરૂપ છે તથા અન્ય તત્ત્વનાં ઉપાદાન કારણ નથી તેથી કેવલ વિકારરૂપ છે અને તેથી એ જ તત્ત્વો વિશેષ છે. વિશેષનો અર્થ એ જ છે કે શાન્ત, ઘોર અને મૂઢ એ વિશેષોના ક્રેવમ વિકારરૂપ પદ્યથો આમ દોવાથી પાંચ તન્માત્રા જે શબ્દરૂપ્યાદિ વિશેષવાળી છે તથા તામસ અદક્ષના વિકારરૂપ છે છતાં પૃથિવ્યાદિ પચમૂલરૂપ બિજતત્ત્વના ઉપાદાન કારણરૂપ છે તેથી કેવલ વિકારરૂપ નથી અને તેથી એનો વિશેષમા મમાવેશ મનો નથી. તેથી ઉપર કહેલા ૧૬ તત્ત્વો જ કેવલ વિકારરૂપ હોવાથી વિશેષ છે સામ્યકરિતમા પણ પોંડચક્તુ વિકારાઃ—કેવલ વિકારરૂપ પદ્યથો ૧૬ છે—એ વચનથી આ ૧૬ તત્ત્વોને જ કેવલ વિકારરૂપ કહ્યા છે. શ્રી ગર્ભોપનિષદમા પણ અષ્ટૈ પ્રકૃતચ. પોંડચ વિકારાઃ—આઠ પ્રકૃતિઓ છે અને ૧૬ વિકાર છે એ વાચ્યથી આ ૧૬ ને જ વિકાર કહ્યાં છે તેથી આ ૧૬ તત્ત્વોનો જ વિશેષમા મમાવેશ થાય છે.

અવિશેષ એટલે શાન્ત, ઘોર અને મૂઢરૂપ વિશેષથી રહિત, બિગમાય અને અક્ષિ મથી બિજ સત્ત્વાત્તિનાં કાર્યરૂપ પદ્યથો આ પદ્યથો છ છે. પાંચ તન્માત્રા તથા અદક્ષા અદક્ષરમા અવલુ, દર્શનદિશીરહિત અભિમાનમાત્રધર્મવાળા માર્તિવક્ર, સત્સ અને તામસ આણુઓનું મદલુ થાય છે. એ આણુઓ માર્તેન્દ્રિય, કર્નેન્દ્રિય, મન વાચુદ્ધિ તથા પાંચ તન્માત્રાના ઉપાદાન કારણરૂપ છે તથા જગને ક્રિયમાય પર્યના વિકારરૂપ છે. આમ દોવાથી એ આણુઓ શાન્ત, ઘોર અને મૂઢરૂપ વિશેષો જે કેવલ વિકારમાં જ ઉદ્ભવ્યા એવેના દેહ છે તેવાથી સંદેહ છે, તિમમાત્ર તથા અવિગથી વધારે મ્યૂક્ષ દોવાથી બિજતત્ત્વરૂપ છે. તથા મત્ત્યાદિનાં કાર્ય છે તેથી સત્ત્વાદિમૂલપ્રકૃતિના અવિશેષ પર્યમાં આવે છે. પાંચ તન્માત્રામાં શબ્દતન્માત્રા, સ્પર્શતન્માત્રા, રૂપતન્માત્રા, રસતન્માત્રા તથા ગંધતન્માત્રા એ પાંચનું મદલુ થાય છે. શબ્દતન્માત્રા એટલે શ્રાન્તાદિવિશેષથી રહિત, શબ્દમાત્રધર્મવાળું આકાશના આણુના ઉપાદાન કારણરૂપ દ્રવ્ય.

સ્પર્શતન્માત્રા એટલે શાન્તાદિવિશેષથી સંહત, શબ્દ અને સ્પર્શ એ બે ધર્મવાળું, વાયુના અણુના ઉપાદાન કારણરૂપ દ્રવ્ય. રૂપતન્માત્રા એટલે શાન્તાદિ વિશેષથી સંહત, શબ્દ, સ્પર્શ અને રૂપ એ ત્રણ ધર્મવાળું, તૈન્મસ અણુના ઉપાદાન કારણરૂપ દ્રવ્ય. રમતન્માત્રા એટલે શાન્તાદિ-વિશેષથી સંહત, શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ અને રસ એ ચાર ધર્મવાળું, જડના ઉપાદાન કારણરૂપ દ્રવ્ય. અને ગમતન્માત્રા એટલે શાન્તાદિ વિશેષથી સંહત શબ્દાદિ પાંચ ધર્મવાળું, પૃથિવીના અણુના ઉપાદાન કારણરૂપ દ્રવ્ય. આ પાંચ તન્માત્રા કહેવાય છે પણ તેમાં માત્ર પદ્ધતી શાન્તાદિવિશેષની જ બા-
 શ્વતિ યોજન કરાય છે. કંઈ ધર્મમાત્રની વ્યાપ્તિ બોધન કરાતી નથી એ વિષયપુરાણમાં તન્માત્રાવ્યવિશેષાણિ અવિશેષાસ્તત્ત્વં હિ નૈ । ન જાનતા તાદ્રશિ ધોરસ્તે ન મુદ્ધાશ્ચાસિદ્ધેષિઃ ॥ તન્માત્રામાં ગાન્ત, ઘોર અને મૃદરૂપ વિશેષો નહિ હોવાથી એ અવિશેષ છે-એ વિશેર શ્લોકોથી એ તન્માત્રા શાન્તાદિ વિશેષોથી સંહત છે તેથી અવિશેષ છે એ પ્રતિ-
 પાદન કર્યું છે. અર્થાત્ માત્રપદ્ધતી ધર્મમાત્રની વ્યાપ્તિ બતાવી નથી પણ શાન્તાદિવિશેષની જ વ્યાપ્તિ બતાવી છે. તેથી માત્રપદ્ધતી વિશેષોની જ વ્યાપ્તિ થાય છે. તેમ જ શબ્દાદિ તન્માત્રા કહેવાય છે તેથી તન્માત્રપદ્ધતિ, સ્પર્શમાત્રપદ્ધતિ એ વિશેર અર્થ બેસાતો નથી. એટ-
 લે એ શબ્દોથી શબ્દાદિ શુભોનું મદદણુ કરવાનું નથી. કેમકે દ્રવ્યવિન નૃનુની સ્થિતિ થતી જ નથી તેમ જ શુણ્ણ કદાપિ કોઇ દ્રવ્યનું નિ-
 શ્ચિત્ત કરે । તેનો નથી. તેથી આ તન્માત્રાને ગુણ બધાંએ તો પણ એ-
 ના આધારગુણ કોઈ દ્રવ્યની કલ્પના અવસ્થ કરતી જનકે એટલે જ નહિ પણ એ તન્માત્રા આકાશાદિ પદ્ધતિનું ઉપાદાન કારણ ન થઈ શકે તેથી એ તન્માત્રાથી તે તે ધર્મવાળું, આકાશાદિના ઉપાદાન કારણરૂપ નૃદશ દ્રવ્યનું જ મદદણુ થાય છે એ પાંચ દ્રવ્યરૂપ તન્માત્રા એ ગર્વ એકમરૂપી રીતે તામસ આદિકારના કારણ છે, તથા તેમાં પણ મધતન્માત્રા રમતન્માત્રાનું, રસતન્માત્રા રૂપતન્માત્રાનું, સ્પર્શતન્માત્રા-
 નું અને અર્થતન્માત્રા શબ્દતન્માત્રાનું કારણ છે, તેમ જ રૂપ તન્માત્રા આકાશાદિ પદ્ધતિરૂપ બિન્ન તન્માત્રાનાં ઉપાદાન કારણરૂપ છે તેથી આ તન્માત્રા કેવળ વિશ્વરૂપ નથી. અને તેથી શાન્તાદિવિશેષોથી સંહત હોવાનું વિગતમાં બિન્ન છે, તેથી અવિશેષ છે. આ પ્રમાણે ૨૧૬૨૨ તથા આ પાંચ તન્માત્રાએ જ તન્માત્રાવિશેષોને વિગતમાં ૧૦૮૨૨ બ્યવક મત, અર્થાત્ જ મધુર્જી જગતને અભિવ્યક્ત કરે । રેખાએ છે તથા જેનમાં અન્ય કંઈ વ્યાપ્ત નથી

એવું કોઈક શુભોત્તું કાર્ય. એ કાર્ય તે મદતતત્ત છે. સર્ગતા આરં-
ભે પ્રકૃતિનો ક્ષોભ થવાથી જે આય નિકાર સત્તાને પામે છે તે, કાર્ય
અજ્ઞાની ઉપાનિરૂપ તત્ત્વ, અરિગેય તથા વિગેય એ સર્વ પશ્ચિમોત્ત
આધારભૂત હોવાથી મદત્ કહેવાય છે. જ્યારે પ્રવચ યાય છે ત્યારે જ-
ગતની સર્વ વસ્તુઓ સસ્કારગદિત પ્રધાનમાં લીન થાય છે. મર્ગકાળ
પ્રાપ્ત થવાથી પ્રકૃતિ જે પ્રવચ સમયે સામ્યાવસ્થામાં હોય છે તે ક્ષોભ
પામે છે. એ ક્ષોભ પામવાથી જે પ્રથમ નિકાર અગ્નિત્વમાં આવે છે
અર્થાત્ એ ક્ષોભ પામેલી પ્રકૃતિ જ મદત્ છે એ મદત્-
તત્ત વિગમાત્ છે કેમકે એ પ્રકૃતિની ક્ષોભ પામેલી અવસ્થા-
રૂપ હોવાથી આખા જગતને પોતાના અભિવ્યક્ત કરે છે તથા
એનામાં ખીજે કશો વ્યાપાર દોનો નથી. જ્યારે એ મદત્તતત્ત્વમાંથી
અડંબનદિ ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે જ અભિવ્યક્તિથી અનિર્ગિત વ્યા-
પાર થાય છે તેથી મદત્તતત્ત્વની નિર્પત્તિ મનને અભિવ્યક્તિથી અ-
ન્ય કશો વ્યાપાર દોનો નથી તેથી એ યોગ્યગીને વિગમાત્ કહેવા-
ય છે પ્રકૃતિમાં પણ સત્ત્વગુણસ્વરૂપકાલસંવિતાત્ । મર્ગકાળ
પ્રાપ્ત થવાથી અર્ગભયે પ્રાપ્ત થયેલા વેગથી અવ્યક્તરૂપ પ્રધાનનો મ-
દત્ત નામનો પ્રથમ નિકાર આપિર્ભાવ પામે છે—ઈત્યાદિ વચનથી મદત્તને
અવ્યક્તરૂપ પ્રથમકાર્ય કહ્યું છે એ મદત્તતત્ત્વ, અરિગેયત્ત પણ કામ્ય છે
અર્થાત્ એ જ તત્ત્વ પ્રચુનતાને પામતા હ અરિગેય, પે પશ્ચિમ પામે
છે તેમાં એટલો વિગેય છે કે અદકાર આ મદત્તતત્ત્વનો માક્ષાત્ પરિ-
ણામ છે અને તત્ત્વત્રય અરિગેય એ અદકારાદ્ય તથા પરિણામે
છે. તેથી આ તત્ત્વ હ અરિગેયની માફક પ્રકૃતિનિકૃતિ તત્ત્વ છે

અધિગ એટલે કામ્યનું વ્યજન કરનાર નદિ તે, અર્થાત્ મન્યા-
દિ શુભોત્તી સામ્યાવસ્થા આ સામ્યાવસ્થાને મળે પ્રસંગે શાસ્ત્રમાં
પ્રકૃતિ પણ કહી છે તેમ જ અવ્યક્ત અવ્યાકૃત વિગેય પણ એનાં
જ નામો છે, કેમકે એ સામ્યાવસ્થા પોને દેખાય એમ નથી એટલે
એ અવસ્થામાં કશાની અભિવ્યક્તિ નથી તેમ જ નામ અને રૂપ એ બ-
ન્ને અસ્પૃહ છે. આ અધિગ તા પ્રકૃતિ મર્ગકાળ એક સરખી રીતે
રહેતી નથી પણ મર્ગકાળ પ્રાપ્ત થવાથી એ અન્યરૂપે પશ્ચિમ પા-
મે છે. તેથી પૂર્વ ધર્મને તાકે છે તથા અન્ય ધર્મનું મદ્ય કરે છે.
આમ હોવાથી એ પ્રકૃતિ સત્ત્વકહેવાની નથી કેમકે જે વસ્તુ ત્રણે કાળે

એક મરખી રીતે વિચિત્રાન રહે તે જ સત્ છે. તેમ જ આ પ્રકૃતિ શયશુભના જેવી અસત્ પાત્તુ નથી તેથી અસત્ કહેવાય એમ પણ નથી. આમ હોવાથી આ પ્રકૃતિ (તથા એના કાર્યરૂપ સંપૂર્ણ જનન) સત્ અસત્થી અનિર્વચનીય કહેતાય છે. શ્રી આદિત્યપુરાણમાં કહે છે કે નામરૂપાન મદ્રૂપા માયા નૈવોભયાત્મિકા । સદસદ્વ્યામાનિર્વાચ્યા, એ માયા વા પ્રકૃતિ કેવલ અસત્ નથી કેવલ સત્ નથી તેમ જ સત્ અને અસત્નો પરસ્પર વિરોધ હોવાથી બંને રૂપ પાત્તુ નથી પણ મત્ અને અસત્ એ શબ્દોથી નિર્વચન ન કરી શકાય એવી અનિર્વચનીય છે. આ પ્રકૃતિ જ મર્ચનું મૂળ કારણ છે. તથાપિ એ પણ ગુણોની માધ્યાવચ્ચારૂપ હોવાથી ગુણોથી અતિરિક્તરૂપે તો ગુણના ધર્મરૂપ છે તેથી એને ગુણનાં પર્યરૂપ કહેવામાં હોય નથી.

આ મૂળથી આ આરોને ગુણનાં પર્ય કહ્યાં. ત્યાં અગરને એ થ કે એક મરખી રીતે અગરદિ ગુણનાં પર્યરૂપ છે તથાપિ અગ્નિએ પરં તથા હનગ વળ પર્યમા એક મોટો બેદ એ છે કે અગ્નિએ પર્ય નિત્ય છે અને અન્ય પણ પર્ય અનિત્ય છે. અગ્નિએ પર્ય નિત્ય મો-વનું કારણ એ છે કે એ પર્યમાં કાંઈ નિમિત્ત નથી અર્થાત્ મરવા-દિ ગુણોની એ સ્વભાવનિરૂ અવસ્થા છે આને મદત્ત વિશેરે પરં નિ-મિત્તવમાનુ થાય છે. એ નિમિત્ત તે પુરુષાર્થની સિદ્ધિ છે. મુખ્ય, દુઃખા-બાવ અગે વિરેકેષ્યાનિ એ પુરુષાર્થ છે. એ પુરુષાર્થ મદત્તરિગેન નિમિત્ત છે એ મો પર્ય પ્રયત્ના નિષ્પાન્ન કરી ગયા હોય. પણ એ નિમિત્ત આ અગ્નિનારૂપા નથી કેમકે અગ્નિએ પર્ય એ સન્નદિ ગુણોની માધ્યાવચ્ચારૂપ છે. અર્થાત્ સંપૂર્ણ જનનની પ્રયત્નકાળની અવ-સ્થારૂપ એ પરં જ બોમ અને અવસ્થારૂપ પ્રયત્નરૂપની નિરૂ મર્યાદા-જ જ થાય છે આને પ્રયત્નકરે થતી નથી કેમકે પ્રયત્નકરે તે, જો-નનું જે કનું અર્થનું જુદું તથા કન્દિયો તે આ પ્રકૃતિમાં સમય છે એટલું જ નહિ પણ જે અનિમિત્તનું અર્થ તે પણ એ મરખે નથી તેથી પ્રયત્નકરે ગુણ તથા વિરેકેષ્યાનિરૂપ પુરુષાર્થની નિરૂ નામ એ મો અગર છે તેમ જ પ્રયત્નકરે જે દુઃખાબાવ મોય છે તે તે. કનનનદવ્ય તથા અનિમિત્તનીરૂપે કનનનદ રૂપ મરખે મરખે દેવ છે તેમાં એ પણ આ મ. રૂ. સ્થાનાં નિમિત્તરૂપ નથી આપણે ૧૦ પદ પુરુષાર્થની નિરૂ આ અવસ્થામાં વરતી નથી તેથી આ અવસ્થાનું પુરુષાર્થ નિમિત્ત નથી અને અન્ય ૧૦ નિમિત્તની મે ૩૦ મિ જ અવસ્થા નહીં તેથી આ અવસ્થામાં ૩૦ નિમિત્ત નહીં ૨

વાચી આ અવસ્થા નિત્ય અને અન્ય ત્રણ પરં અનિત્ય જી.

અર્થ એ પણ થાય છે કે યદપિ આ અવિભાગશ્રામાં કાદ નિ-
મિત નથી એ ત્યાગ માયી તથાપિ મર્ગજન પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે એ
અવસ્થા મટી મદત વિગેરે પરિણામો થાય છે અર્થાત્ મર્ગમયે આ
અવસ્થાનુ નામ પણ નથી રહેતું તો પછી નિત્ય કેમ કહેવાય ? એ
નો કુતર આ પ્રમાણે—અ્યારે પ્રત્યક્ષ થાય છે ત્યારે તે તે જાગના
(મુદિત્તા) અત્યાવયવીથી મદતવૃંધીનાં મર્વ તત્ત્વો ગોતપોતાના
વિગેરોને છોડી દે છે એટલે અપૂર્ણ દ્રવ્ય આભ્યાવસ્થાને પામે છે.
અર્થાત્ અવિંગ રૂપ થઈ રહે છે. પુનઃ અ્યારે સર્ગ કામ થાય છે
ત્યારે એ આભ્યાવસ્થાવાળા દ્રવ્યમાં ક્ષોભ થાય છે. એ ક્ષોભ એ દ્રવ્ય-
માત્રમાં ધનો નથી પણ માત્ર એક દેશમાં જ થાય છે એટલે જેમ
મર્વ કુંધનું દાંધ થાય છે તેમ અલિંગનો કુંઠેદ થઈ જગદાકાર પરિણા-
મ ધનો નથી પણ જેમ સમુદ્રનો એક દેશ જ ધીણ, બુદ્ધ્યુદિગેરે
પરિણુમને પામે છે અને અન્ય દેશ અલિંગની અવસ્થામાં તે જ સ-
મયે રહે છે તે પ્રમાણે આ અલિંગના એક દેશમાં જ વિહાર ત્વજ
થાય છે. અને અન્ય દેશ નો આભ્યાવસ્થાએ જેમનો તેમ ધિયત થાય
છે. આ અવશિષ્ટ રહેલુ આભ્યાવસ્થાવાળુ દ્રવ્ય પાંચકદ્રવ્યરૂપે એ વિ-
હારની સર્વત. રહે છે અને તેથી એ આવરણ પણ કહેવાય હં આ
જ પ્રમાણે મદતતત્ત્વ પણ અપૂર્ણ અરો અદકારરૂપ પરિણુમને પા-
મતુ નથી પણ એનો એક દેશમાત્ર એરૂપે પરિણુમ પામે છે અને
બાકી રહેલો પ્રદેશ મદતતત્ત્વરૂપે જ રહે છે જે અદકારના પાંચક દ્ર-
વ્યરૂપે—આવબુદ્ધ થાય છે. આ જ પ્રમાણે અદકાર તથા તન્માત્રા
તથા પાંચભૂત એ સર્વમાટે પણ સમજવુ આ રીતે ગોણકદ્રવ્યરૂપે
રહેલાં આવરણો બધું મળીને આક છે. (૧) અલિંગ (૨) મદત
(૩) અદકાર અને (૪—૮) પાંચ તન્માત્રા (એ આક આવરણો-
માં જે તન્માત્રાનુ આવરણ છે તેમાં જ પાંચ સૂતોના આવરણોનો
મમાવેશ કર્યો છે) આથી એ સિદ્ધ થયું કે સર્ગકાલે પણ આવરણરૂપે અ-
લિંગની રિયતિ હોય જ છે નેથી સર્ગકાલે એ અલિંગનો કેવળ અભાવ
થાય છે એ અમત્ય છે, અર્થાત્ એ અલિંગ સત્વાદિની સ્વભાવસિદ્ધ અ-
વસ્થા હોવાથી તથા સર્ગકાલે પણ અસ્તિત્વમાં હોવાથી નિત્ય છે એ તો
માયુ'કે એ અલિંગ પણ મુજોની માફક તથા પુનઃની માફક નિત્ય
ગણવી ઘટતી નથી શુણો તો પ્રવચનમયે તથા સર્ગમયે અ-
ર્થાત્ સનમર્ગ સપૂર્ણ અંગે વિરમાન હોય છે અને આ અલિંગ

એક જ શબ્દ મર્મનમયે વિદ્યાન ગેતી નથી તેમ જ પુરુષ તો સ-
દાસર્વદા એક કષે રહેલો ગણ છે, તેથી પુરુષના જેવું નિત્યતા તો આ
નણુ યુગ્મા થા અવિગ એ બેનાથી પ્રભા પણ નથી તથાપિ આ અ-
નિગર્હ પણ મન મતાનુ દોષથી નિત્ય કહેવું અશોભ્ય નથી આ
રીતે આ પર નિત્ય છે તેથી, તથા અરસદિગુણોની આભારિક અસ્થા-
ર્ય છે તેથી એને જ નાસ્તમા પ્રકૃતિ કહી વર્ણન કરામા આવે છે

આ ગૂનની મર્યાદિ શુભોના ચાર પર કલા તથા એથી મુ
દ્રિકમ એ ગતાનો કે શુભેની આચાર્યાચાર્ય અનિગમા શક્તિએ
લય પામેલું—અનિગમ્ય એ શુભે—નિગમાન (મકનૂત્ય) સર્ગકાન
પ્રાપ્ત થવાથી પ્રથમ અનિગમ્ય સિમ્બલ થાય છે એ નિગમાનમા અ
નિગમ્ય થોડા અનિગમ્ય પછી નિગમ્ય થાય છે અને એ અનિગમ્ય
પ્રમાથી એના શક્તિએ ૨૦ ॥ નિગમ્ય તત્ત્વતર સિમ્બલ થાય છે નિ
ગમ્ય ૨૫૦ કરી કરીએ ના આ પ્રમાણે—અચાર્યાદિ શુભો પ્રાપ્તમાનસમયે
પ્રાપ્તાની પ્રમાણસિદ્ધ આચાર્યાચાર્યના દોષ છે અર્થાત્ અનિગમ્યપ્રમા
દોષ છ ગર્ગ ૧૦ પ્રાપ્ત થવાથી અનિગમ્ય પ્રમાણથી મદતર, તેમા
થી નિવિધ આ ૧૦ પ્રમાણે એમદગ દ્વિત્યે તથા પાચ તન્માનાઓ અ
ને તન્માનામાંથી આમશાદિ પાચ બુતો અનુક્રમે થાય છે આ પ્રમા
ણમા મે દોર આપાનના બામે છે (૧) આ સુભા સિમ્બલપર્યન્ત
પરની ગાળ ૧૦ કરી છે તેથી પૃથિવ્યાદિ પગભુતના દાયરપ સમાવતા
સ્થૂન પગમા અચાર્યાના મયમા ન આપવાથી એમા ન્યૂનતા આરે છે
આ (૨) આ મધ્યે જતા ૧૦ મુદ્રિકમ શુભિરશ્વતિ અનુસાર નથી ૩
મુદ્રે થી તંત્રિરીતોપનિગમા તસ્માદ્દા દત્તસ્માદાવન આગાત મુદ્રત ૧
આગાતદ્વાયુ કલાદિ અનિધી કૃત્તિકમના પ્રથમ આમમ કૃતુ છે
આ અદિ તે મદતતત્ત્વની પ્રથમતા સ્ત્રી છે તેથી આ સ્થાનો કમ
અનિધી સિદ્ધ છે એ ૨૫૦ છે આ બને દેવોના પંદિતો આ પ્રમાણે
થા ૨૫૦ છે —

આ રથને પામી જીવે પદ્મિ મુખતપ અસ્થાવિરોધનુ મેદાનુ કમ્પ
 છે તે તત્ત્વ-ત રથ પદ્મિ મુખે છે, તેથી મનુ નિના આર આર પાંચ કલ્પ
 છે જહાપુના પગીટા મુખ પગથો પૃથ્વી દિમદાનુના કારે રથ
 તથાપિ એ મદાનુની બિજ તત્ત્વતપ નથી અને તેથી મદાનુની
 નિમ્નપાપ ની કદરવ, પણ કામ પાનુ અજેશી મદાનુ તપ ન
 છે અર્થાત મદાનુ પાપ ની કદરવ નથી તેથી મદાનુ તપ ન

ન્યૂનતા નથી નિશેષરૂપ નિકરો અવિશેષથી બિન તત્ત્વરૂપ દોષથી
 બિનપરરૂપે ગણના થાય છે જે વસ્તુના સગ્ગી રીતે હિન્દ્રયમાલ
 તા સ્થૂનતાનગેરે હોય છે તે બને બિન્ન તત્ત્વ ગણના નથી અને
 જેમા હિન્દ્રયમાલના દોરે ધર્મો ભિન્ન દોષ છે તે બિન તત્ત્વો ગ
 હુન છે આ સાધા શુ નિરમયી અરિરૂપથી નિશેષ અધિક ગુણ
 દોષથી બિનતત્ત્વરૂપ છે અને અન્ય જ્ઞાત્યના સ્થૂન પદાર્થો નિરૂપના
 તત્ત્વનંતર પશિષ્ણમ નથી પણ ધર્મ નક્ષણ અને આસ્થા પશિષ્ણમો
 છે એ તૃતીય પાત્રમા વિષ્ણુગથી મેનારો આ વાન નો દરેક વિચારના
 નો મહત્ત્વ સમવત્ત્વ અમ છે લેખિ પ્રમાણથી જેમ કદાચ ના પ
 દાના જ ગુણ છે તેમ આ નિશેષો પણ જ ના છે એ અવિશેષ
 નિગેર નૈમિક પ્રમાણથી પ્રયક્ષ થતા નથી એ જાની રોધથી પણ
 સિદ્ધ થા છે સુદ્ધમત્ત્વ થત નિગેર સાધનોથી અવિગેર જ્ઞાનગોચર
 થા નથી પણ માત્ર વિગેર જ થયા છે તેથી બોની હિન્દ્રયમાલતામા
 જે છે આમ દોષથી જ સામ્યમરોમે નિશેષનુ પ્રતિપત્તિ નામા
 વિષ્ણુગ મેધ પણ સ્થને ન થા દેખાતો ની મર ન ત લે ન પ્રમા
 ણથી નગ્ની શમય એમ છે પણ ગાત્ર અરિરૂપી અ ની ઉપર ન
 તત્ત્વોને જ વિ તાગી પ્રતિપાત્તિ કરતા છે ન પ્ર યાગજ ન વત્તથી
 અનિર્મિત ન વત્તના જે વિવિધ થઈ શ એમ નથી આમ દોષની શુ
 દો ના જે આર પર્વ પાત્રના હ ત થોઅ છે તથ એના નિશેષરૂપ પદમા
 પ્રજાત ના સમયે સ્થ નાતો આવી જત ન છે તમા ન્યૂનતા નથી

એ પ્રધાનમાથી નિગમાત્મક મહત્ત્વના થાય છે, એ મહત્ત્વમાથી અહ મર અને અહ મરમાથી ત-માત્રા થાય છે તથા પાત્ર ત માત્રામાથી પૃથિ યાદિ ભૂતવિગેરે થાય છે તેથી એ સિદ્ધ થાય છે કે અદિ પ્રતિપાદન પ્રેરેના ક્રમ શ્રુતિઅનુસાર જ છે અને તેવી જમ થી છાદોચ્છેપનિરત્તમા તેજ, જન અને ચિત્તી એ ત્રણ ભૂતોનું જ સૃષ્ટિપ્રક્રિયામા કચન છે હતા ઉપની તૈત્તિરીયશ્રુતિમાત્રે આ કાશ અને વાયુત્ત્ર એ ભૂતોનું પૂરણ કરામા આવે છે તે જ પ્રમાણે આ શ્રીગોપાનતાપનીયશ્રુતિ પ્રમાણે આ ૧૧ની પૂરે ત માત્રા અહ મરુક્તિગમાત્ર અને અનિગ એ ચારનું મન્ત્રિક્રમમા પૂરું કરેલું યોગ્ય છે આ રીતે શ્રુતિરિશેધરૂપ જ થીને દોઢ આપ્યો દેનો તે પશુ અનુમાન કરે છે તેથી આ મૂલમા કહેલું જન યોગ્ય છે એ સિદ્ધ થાય છે

આ પ્રમાણે આ એ સત્રોથી એ કથુ કે સમગ્ર પર્યાયા સત્ત્વાદિ શુભો દૃશ્ય છે અર્થાત્ મમગ્ર જડપદાર્થો દૃશ્ય છે એ શુભુત્ત્વ સર્વ જગત્તા મરગ્રુપ દોઢાથી નૃતિ મહેન છે સુખકુખ અને મોહ ધર્મેયાગા દોઢાથી સુખકુખ ખમોહાત્મક પ્રેરાય છે, નજનના આમા ૧૧ી માક્ર પુરના સર્વ અર્થ આધનાર દોઢાથી પ્રધાન મહેન છે અપના સ રૂણ મર્મો એની અલગ ગે છે તેથી નધાન મહેન છે જગત્ત ને મોહ કરનર દોઢાથી માયા પ્રેરાય છે—વિગેરે વિરિધ નમથી સાત્ત્વમા તથા સાક્રમા નસિદ્ધિને પામ્યા છે શ્રીસાસિદ્ધમા કથુ છે—

નામરૂપાવાનમુક્ત વસ્મિ સાત્ત્વદતે જગત્ ।

સમાહુ પ્રકૃત કાલમાયામક પરત્વશ્ન ॥

નામ અને રૂપથી તદિત આ આકૃતઅવસ્થાવાળા સત્ત્વાદિ નામ શુભો જેની અદર મમગ્ર જગત્ત કથુ છે તેને પ્રમતિ મેડે કે પ્રનામ માયા મેડે છે તથા પ્રનામ પગમાલુ મેડે છે વિગેરે આ વિરિધ નામે વાળુ સવ પરિચિદ પ્રકૃતિ, વ્ય દૃશ્ય છે

આ રીતે દરનું રાશૂપ કહી કલં દૃશ્યની વ્યાપ્તિથી ગોધન કાળુ દહનુ રાશૂપ પ્રતિપાલન પ્રે છે

દ્રષ્ટા દદિમાત્ર શુદ્ધોઽપિ પ્રત્યયાનુપદ્ય ॥૨૦॥

સુનાર્વ—દત્ત કેરન જ્ઞાનમ્વરૂપ છે વામતને જન પશ્ચિમા મિત્ર વિગેરે શુદ્ધિના ધમત્ત્ર અશુદ્ધિથી ગળિત છે અગાત્ત મુજ છે હતા અદિરેથી શુદ્ધિદત્તિના મમાન આમગરગો થરેને બાગે છે

દ્રષ્ટા-એટલે અર્થાત્તર શ્રુતિરૂપિનો પ્રતિબિંબદ્વારા જોનાર મ-
માતો પુરુષ. આ સૂત્રમાં આ પદ લક્ષ્યનો નિર્દેશ કરનાર છે.

દર્શિમાત્રઃ—દર્શિ એટલે જ્ઞાન. માત્ર એટલે પૂર્વસૂત્રમાં કહેલા
દર્શનના પ્રકારાદિ ગુણોથી વ્યાપ્ત અર્થાત્તર સંદિત તેથી દર્શિમાત્રઃ
એટલે પ્રાકૃત (પ્રકૃતિના) પ્રકાર, ક્રિયા તથા સિદ્ધિ એ વગેરે ગુ-
ણોથી સંદિત, કેવલ જ્ઞાનસ્વરૂપ. જ્ઞાન વા દર્શિ ગુણરૂપ નથી પણ
એ દ્રવ્યનુ નામ છે તેથી પુરુષ જ્ઞાનચાળો નથી પણ જ્ઞાનસ્વરૂપ છે,
એ આ પદથી પ્રતિપાદન કરાય છે. ત્યાં પુરુષને જ્ઞાનરૂપ ન જ્ઞાનવો
ગોચર છે કેમકે જ્ઞાનનો આશય માનીએ તો અનેક દોષ આવે છે
શ્રુતિ કહે છે કે સાત જ્ઞાનમનન્તા મલ્લ, શાત્ત્વ્ય સ્વાસ્થ્યોત્તિ આત્મા
સ્ત્ય છે, જ્ઞાનરૂપ છે તથા અનન્ત છે, આત્મા ન્યોતિરૂપ વા જ્ઞાન-
રૂપ છે વગેરે. જો આત્મા વા દર્શિ પુરુષ જ્ઞાનનો અશ્રય દોષ તો
શ્રુતિમાં જે જ્ઞાન અને પ્રાપ્તનો એકવચનિતરી નિર્દેશ કર્યો છે તે
અયોગ્ય હરે. તેમ જ સ્મૃતિવચન પણ કહે છે કે જ્ઞાન નિવારણનો ધ-
ર્મો ન ગુણો વા કથચન । જ્ઞાનસ્વરૂપ ત્ષાત્મા નિગ્ધ સર્વમત શિવ ॥
જ્ઞાન આત્માનો ધર્મ નથી તેમ કોઇ પણ રીતે ગુણ પણ નથી, પણ
સર્વ સ્થિતિ રહેલો આત્મા પોતે જ્ઞાનસ્વરૂપ જ છે આ વગેરે સ્મૃતિ-
વચન પણ જ્ઞાનને ગુણરૂપ લેવાથી અયોગ્ય હરે છે આ વગેરે દાર્ણ-
થી જ આત્માને જ્ઞાનનો અશ્રય માનના ઉચિત નથી પણ જ્ઞાનસ્વરૂ-
પ જ જ્ઞાનનો ઉચિત છે

અહિ એ મહા થાય છે કે જ્યારે આત્મા જ્ઞાનરૂપ જ છે ત્યા-
રે જાનાર્થે હું જાણુ છું—જ્ઞાનસાગ્રાહ્ય એવી પ્રતીતિ કેવી રીતે થાય,
તેમ જ આત્માને દર્શિ કેમ કહેવાય ? એનો ઉત્તર એ કે આત્મા ખ-
ર જોતાં જ્ઞાનરૂપ જ છે એમ શ્રુતિસ્મૃતિવગેરે બલવાન પ્રમાણોથી
મિદ્ધ થાય છે તેથી જોમ હું જોરુ છું, હું મનુષ્ય છું વગેરે પ્રતીતિ બા-
ધિત હરે છે, તે જ પ્રમાણે હું જાણુ છું એ પ્રતીતિ પણ વસ્તુચિત્તા-
રથી અમરૂપ જ હરે છે તેથી એ અમરૂપ પ્રતીતિથી આત્માનુ જ્ઞા-
નરૂપત્વ ખડિત થતુ નથી. એ જમ કેવી રીતે થાય છે તથા જ્ઞાન-
રૂપ આત્મા દર્શિ કેવી રીતે બને છે એનું પ્રતિપાદન સૂત્રકારજી આ
સૂત્રના પ્રત્યયાનુપસ્યપદથી કરે છે. તેથી અહિં વિસ્તારની જરૂર નથી.

આ પ્રમાણે આ પદથી આત્માનુ સ્વરૂપ કહ્યું. હવે એ આ-

* નિર્ણય ગાદે જુઓ ત્રીવેદાન્તસૂત્ર શ્રોતવણ ૨ । ૩ । ૧૮ ॥
હત્યાદિ, તથા ચિત્તુષ્પીનો મધ્યમ પરિ-છેદ.

ત્યા દૃશ્યથી ભિન્ન છે અર્થાત્ દૃશ્યની અશુદ્ધિથી સ્પષ્ટ છે, એ ત્યાં દૃશ્યસાથે કેવી રીતે અભિન્નરૂપે અધ્યસ્ત થાય છે એ પ્રતિપાદન કરવા શુદ્ધોડયિ પ્રત્યયાનુસર્યઃ એ પદો છે. ત્યા પ્રથમનાં એ પદોથી (શુદ્ધોડયિ) આત્મા દૃશ્યથી ભિન્ન છે એ પ્રતિપાદન થાય છે.

શુદ્ધોડયિ એટલે શુદ્ધ છે છતાં, અર્થાત્ ચોગ્નવે તો અશુદ્ધિથી સ્પષ્ટ છે તેપણુ. ત્યાં અશુદ્ધિ એટલે બુદ્ધિમાં રહેલા ગુણો જેવા કે પરિણામિત્ય વગેરે. એ ગુણો આત્મામાં નથી તેથી આત્મા શુદ્ધ છે આમ કોવાથી આત્મા બુદ્ધિસત્ત્વથી વસ્તુતઃ ભિન્ન છે સ્ફુટ કરી કહીએ તો આત્મા બુદ્ધિથી ભિન્ન છે એ નીચે પ્રમાણેનાં શરણોથી સિદ્ધ થાય છે —

(૧) બુદ્ધિ પરિણામ પામનાર છે કેમકે એના વિષયો સદા-જાત હોતા નથી પણ કોઇ વખતે જાત થાય છે અને કોઇ વખતે અજાત રહે છે ત્યાં બુદ્ધિ જે વિવ્યાકરણરૂપિણામને પામે છે તે વિ-વિધ જ્ઞાત થાય છે અને અન્ય વિષય અજાત રહે છે તેથી બુદ્ધિ જ્ઞાનમયે પરિણામ પામે છે એ સિદ્ધ થાય છે. અર્થાત્ બુદ્ધિ પરિ-ણામી છે એથી ઉદ્ભવે આત્મા પરિણામ પામતો નથી કેમકે એનો વિષય મદા જ્ઞાત જ હોય છે. આત્માના સાક્ષાત્ દૃશ્યરૂપ તો બુદ્ધિ-વૃત્તિ જ છે અને એ વૃત્તિ જ્યારે જ્યારે ઉદય થાય છે ત્યારે ત્યારે (નિયમે કરીને) જ્ઞાત થાય છે. જે વૃત્તિનું અજ્ઞાન સંભવનું હોય તો પછી આદિ અમુક પદાર્થ નથી એમ નહિ કહેવાય, અર્થાત્ કોઈ પણ પદાર્થના અભાવનો નિશય નહિ થાય. આદિ અમુક પદાર્થ નથી એમ જે અપણું કહીએ છીએ તેનું કારણ એ છે કે તે પદાર્થ પ્રત્યક્ષ થવાને યોગ્ય હતા આપણને તેનું જ્ઞાન થવું નથી. જો બુદ્ધિ-વૃત્તિ અજ્ઞાત રહેતી હોય તો એનું પણ જાતે કે પદાર્થ ત્યાં હોય, આપણી વૃત્તિ તદાકર પરિણામને પામેલી હોય છતાં તે વૃત્તિ અજ્ઞાત રહેવાથી તે પદાર્થનું જ્ઞાન આપણને થવું નહિ હોય. આમ થવાથી અનુપસન્ધિપ્રમાણુ બધે લા અમંભવિન હરે અર્થાત્ અભાવનો નિ-શય કદાપિ થાય નહિ. પણ તેમ તો છે નહિ. તેથી બુદ્ધિવૃત્તિ મદા જ્ઞાત જ હોય છે એ જ્ઞાનનું ઉદ્ધિત છે. પ્રલયસમયે તથા અસમ-જ્ઞાતયોગમયે બુદ્ધિવૃત્તિ અજ્ઞાત રહે છે એમ કોઇ કહે તો તે પણ યોગ્ય નથી કેમકે એ સમયે બુદ્ધિની વૃત્તિ જ હોતી નથી તો પછી અજ્ઞાત ■ એ જ્ઞાનનું કેવળ બૃવબરેણુ જ કહેવાય. તેથી બુદ્ધિની અર્ધાકરને પામેલી વૃત્તિ તથા એજ પ્રમાણે સુખ, દુઃખ, દુઃખ, દુઃ-

પરપ મર્ચ કૃતિઓ જે પુરુષના સાક્ષાત દરમરપ છે તે સદા જ્ઞાત જ છે. એ કૃતિઓ સદા જ્ઞાત હોવાથી પુરુષ અપરિણામી છે. આ રીતે પ્રથમ એ સિદ્ધ થયું કે બુદ્ધિનો વિષય કોઈ વખત જ્ઞાત હોય છે અને કોઈ વખતે અજ્ઞાત હોય છે તેથી બુદ્ધિ પરિણામી છે તથા પુરુષનો વિષય સદાજ્ઞાત હોવાથી પુરુષ અપરિણામી છે.

(૨) બુદ્ધિ પરમ છે અને આત્મા સ્વાર્થ છે એટલે પદાર્થ નથી. જે પદાર્થ અન્ય કોઈને અર્થે હોય તે પરમ છે કહેવાય છે. આપણે જોઈએ છીએ કે જે જે પદાર્થ પોતાનો વ્યાપાર કરવામાં અન્ય સહકારીની અપેક્ષા રાખે છે તે સર્વ પરમ છે જેમકે શ્યામ, આસન વગેરે પદાર્થો પોતાના રાચનાદિ કાર્યમાં જૂભિવગેરે સહકારીની અપેક્ષા રાખે છે તથા પોતાથી અન્ય જે ભોક્તા તેને અર્થે છે અર્થાત્ પરમ છે આ નિયમપ્રમાણે વિષયના અલ્પરૂપ પોતાના વ્યાપારને માટે બુદ્ધિ ઇન્દ્રિયોવગેરે સહકારીની અપેક્ષા રાખે છે તેથી પરમ હોવી ઘટે છે અર્થાત્ પોતાથી અન્ય જે ભોક્તા તેને અર્થે હોવી ઘટે છે, તેથી બુદ્ધિ પરમ છે એથી ઉત્કૃષ્ટ પુરુષ કોઈને અર્થે નહિ હોવાથી પરમ નથી. શ્રીજૈનદાર્શનકોપનિષદમાં પણ યાગવલ્ક્યે મૈત્રેયીપતિ એ જ કહ્યું છે ન જાડરે પરમ કામાય પતિ. પ્રિયો ભવતિ... ન જાડરે સર્વસ્ય કામાય સર્વ પ્રિય ભવતિ આત્મનસ્તુ કામાય સર્વ પ્રિય ભવતિ—હે મૈત્રેયિ ! પતિને માટે પતિ પ્રિય નથી પણ અન્યને (આત્માને) માટે જ પ્રિય લાગે છે, સર્વ દ્રવ્ય પોતાને અર્થે પ્રિય નથી પણ આત્માને અર્થે જ પ્રિય છે. તેથી એ સિદ્ધ થાય છે કે બુદ્ધિ પરમ છે અને આત્મા તેમ નથી.

(૩) મુખ, દુષ્પ અને મોહ સ્વભાવવાળા સર્વ અર્થને તટાકાર પરિણામ પામી બુદ્ધિ અલ્પ કરે છે તેથી બુદ્ધિ ત્રિગુણાત્મક છે અને ત્રિગુણાત્મક હોવાથી જડ છે. એથી ઉત્કૃષ્ટ પુરુષ તો માત્ર પોતાના પ્રતિબિંબદ્વારા અર્થનો જાણનાર મનાય છે તેથી એ ત્રિગુણાત્મક નથી અને તેથી જડરૂપ નથી.

આ ત્રણ હેતુથી બુદ્ધિથી પ્રુત્ત કેવલ વિનિતીય છે એ સિદ્ધ થાય છે. એ ત્રણ (પરિણામિત્વ, પદાર્થત્વ અને જડત્વ) દર્શાવે અ-બુદ્ધિ જ છે અને પુરુષ એ અબુદ્ધિથી રહિત છે તેથી શુદ્ધ છે આ પ્રમાણે આ કુન્દોડવિ પદ્ધતી બુદ્ધિમત્ત તથા પુરુષનો વિવેક પ્રતિપાદન કર્યો છે. ત્યાં એ પ્રથમ થાય છે કે આ સ્થળે અમાન્યરૂપે દરમરૂપી પુરુષનો વિવેક પ્રતિપાદન કર્યો ઘટે છે, તેને જાહેર માત્ર બુદ્ધિ-

સત્યથી રિવેક કેમ પ્રતિપાદન થયો છે ? એનો ઉત્તર આ પ્રમાણે -
 દેહ તથા હિન્દ્રિયથી આત્મા જુદો છે એ વાતનું પ્રતિપાદન તો ન્યા
 યનગેરે શાસ્ત્રમાં પણ કર્યું છે ત્યાં કહ્યું છે કે દેહ એ આ મા વા
 ચૈતન્ય નથી એમકે જો દેહ એજ આત્મા હોય તો જ્યારે જ્યારે
 દેહની પ્રતીતિ થાય ત્યારે ત્યારે આત્માની અર્થાત્ ચૈતન્યની પ્રતીતિ
 થવી જોઈએ પણ તેમ તો છે નહિ મરણમરો તથા સુષુપ્તિમરો
 દેહની પ્રતીતિ સર્વેને થાય છે પણ આત્માની પ્રતીતિ તે સમયે થ
 ની નથી તેથી દેહ એ જ આત્મા નથી તેમ જ દેહ જો આત્મા
 હોય તો બાધ્યાનરચાગે દેહ તે યુગાવગ્ચાનો દેહ નથી અર્થાત્ બને
 ભિન્ન ભિન્ન છે તેથી દેહાત્મનાદમાં બાત્યાનગ્ચાનો આત્મા યુગાવગ્ચા
 ના આત્માથી ભિન્ન થાય અને એમ થાય ત્યારે એમ એક આત્મા
 ના કરેલા કર્મોનું અન્ય આત્માને સ્મરણ થતું નથી તેમ બાધ્યાન
 સ્થાના આત્માએ કરેલા કર્મોનું યુગાવગ્ચાના આત્માને સ્મરણ ન થતું
 જોઈએ પણ તેમ તો છે નહિ આ કમચુથી પણ દેહ એ જ આ
 ત્મા ધરતો નથી તેમ જ જો શબ્દેન્દ્રિય આત્મા લઈએ તો એ પા
 ચ હોવાથી પાચ આત્મા થયા તેથી એકી વખતે પાચ પદાર્થનું જા
 ન થતું જોઈએ પણ તેમ થતું નથી તેમ જ ચૌદ ઘટમદ્રાહ સો
 ડહ ત્ત દૃષ્ટામિ-જે આત્માએ ધર જોયો તેજ આત્મા હાલ તેને
 સ્પર્શ કરે છે એ પ્રમાણે જે અગ્નિધિત જ્ઞાન થાય છે તે નહિ થાય
 કેમકે જોનાર આત્મા સ્પર્શુરૂપ છે અને સ્પર્શસ્પર્શનાર અન્ય હિન્દ્રિયરૂપ
 છે અર્થાત્ બને ભિન્ન છે આ રીતે પ્રત્યેક હિન્દ્રિયને આત્મા લેવાય
 એમ નથી તેમ જ એ પાચમાથી માર્ગ એમને પણ આત્મા લેવાય
 એમ નથી કેમકે તેમ લેવાથી શબ્દાદિ પાચ રિચમાથી ચાલતું જ્ઞાન
 થતું અસંભવિત થવાનું એટલું જ નહિ પણ ઉપર મેલું અગ્નિધિત
 જ્ઞાન પણ અસંગત દરવાનું આ રીતે સુક્ષિતએથી આત્મા દેહ તથા
 હિન્દ્રિયથી પૃથક્ છે એ વાતનું ન્યાય તથા વૈજ્ઞેયિક દર્શનમાં પ્રતિ
 પાત્ન કર્યું છે તેથી સાખ્ય અને યોગશાસ્ત્રમાં માત્ર બુદ્ધિસત્ત્વથી
 આત્માનો બેદ (જે લાં નથી બતાવે તે) પ્રતિપાદન કર્યો આ
 વચ્ચે છે આમ હોવાથી આ સ્થગે સામ્યન્ય રીતે દૃશ્યથી રિવેક
 ન પ્રતિપાદન કરતા માત્ર બુદ્ધિસત્ત્વથી કયો છે તે યોગ્યજ છે એટ
 લું જ નહિ પણ આત્માનો પ્રખ્ય અધ્યાસ બુદ્ધિમાથી જ થાય છે
 એ એ અધ્યાસદ્વારા જ અન્ય અનાત્મ પદાર્થોસાથે અધ્યાસ યા
 છે તેથી સુદ્ધિથી આત્માનો બેદ પ્રતિપાદન થયા એટલે એની મેં

૧૮ અન્ય વિષયોથી એ બેદનું પ્રતિષ્ઠાદન થઈ જાય છે. આ વગેરે કારણોથી અર્ધિં બુદ્ધિ તથા આત્માના બેદનું ૧૮ સાદાત્ પ્રતિષ્ઠાદન કર્યું છે. એ બેદગ્ધાનથી દૃશ્યભાવથી આત્માનો બેદ નિશ્ચય થાય છે કેમકે દૃશ્યભાવ ત્રિગુણ પરિણામી, પરાર્થ તથા બદલે.

આ પ્રમાણે મુદ્દોગ્રંથ પદથી સૂત્રકારે જુદિસત્ત્વ અને આત્માનો ભેદ પ્રતિપાદન કર્યો. ત્યાં જો પ્રજ્ઞ થાય છે કે બ્યારે આ પ્રમાણે આત્મા એટલે પુરુષ અને જુદિસત્ત્વ જો અત્યંત ભિન્ન છે તે પછી બનેનો અભેદશ્રમ કેવી રીતે થાય છે. તથા પુરુષ કેવલ માનસ્વરૂપ હોવા છતાં દૃશ્ય કેમ કહેવાય છે. ૧ આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવા સૂત્રકાર કહે છે કે—

પ્રત્યયાનુવદઃ—અમર જો આત્મા અદિ કશું તે પ્રમાણે જ છે પણ એ આત્મા પ્રત્યયાનુવદ છે પ્રત્યય એટલે અર્થા-
કાર પામેલી બુદ્ધિ અને અનુવદ્ય એટલે સાક્ષાત્ દ્રશ્ય નાદ પદ્ય
પ્રતિબિંબકાર બુદ્ધિનો દ્રશ્ય. આ પદ્યથી એ કશું કે પુરુષ શુદ્ધ જના
બુદ્ધિનો દ્રશ્ય છે, એટલે બુદ્ધિ અર્થાકાર પરિણામને પામે છે, તથા તે-
માં પડેલા પ્રતિબિંબથી અચેતનશુદ્ધ પણ ચેતનવત્ થયેલી હોય-
છે. આમ અર્થથી એ પ્રતિબિંબકાર ચેતનતાને પામેલી હોય એવી
થયેલી બુદ્ધિ એ અર્થાકાર પરિણામનું બાન કરે છે. તેથી પુરુષ અર-
જેતાં દ્રશ્ય નથી કેમકે શુભ દુઃખ વિગેરે વૃત્તિઓને પ્રકાશ કરવી એ
પુરુષનો વ્યાપાર જ નથી. આમ હોવાથી પુરુષ તો માત્ર ઉપદ્રશ્ય દ્રશ્ય
શક્ય એમ છે.

આ પદ્ધતી ઉપરના એ પ્રશ્નોનો આ પ્રમાણે સુનકારે ઉત્તર આપ્યો કે પુરુષ જેમ શુદ્ધિથી વિવેકશાસ્ત્ર છે તેમ કોઈ કોઈ અક્ષમાં સમાન-જેવો પણ છે. કેમકે નિર્ભક્ષ પદાર્થની પ્રતિબિંબને મદલું ક-રવાની સ્વભાવશક્તિવશાત જ્યારેશુદ્ધિસ્વ પુરુષપ્રતિબિંબવાળું થવાથી ચેતનાવત્ થાયછે ત્યારે પુરુષ અને એ શુદ્ધિસ્વ સમાનજેવાં જ દેખાય છે. આમ હોવાથી અબોદ બ્રમ થાયછે એટલુજ નહિ પણ એ અબોદબ્રમ થવાથી પ્રતિબિંબસાક્ષિત શુદ્ધિમાં રહેલા દ'દત્વ ધર્મનો પુનરર્પમાં મિથ્યા આરોપ પણ થાયછે.

આ મુત્તમી સૂત્રધારે એ કહ્યું કે લોકોમાં અપિવેક્ષી જે દ્રશ્ય
મનાય છે તે કેવળ સાનન્વરૂપ દ્રવ્ય છે, જના પ્રતિબિંબકારા સુદ્ધિદૃષ્ટિનો
ઉપદેશ છે આજ્ઞા અર્થે શ્રી પદ્મિનાભમાયે પણ સાર્વભૌમિકી ત્રિ
ભૌતશાકિર મિત્રાદ્યના નામો આપ્યા છે. ૧૧/૧૧/૧૧/૧૧/૧૧

દૃશ્યમિ વસ્તુત પશ્ચિમ પામતી નથી પણ અપશ્ચિમી છે તથા જેમ ચંદ્રુ જનમા પ્રતિબિંબ પડનાથી ચંદ્ર જનમા જનો નથી તેમ એ દૃશ્યકિત પુરુષ પણ શુદ્ધિમા આનૌ નથી, હતાં જેમ ચંદ્રના પ્રતિબિંબના ગુણ ચંદ્રના ગુણ એમ જાણે છે તથા જનના દયન ચનનથી ચંદ્ર તે તે આમગ્વાણો થયેલો હાય એમ મિથ્યા બામે છે, તેમ શુદ્ધિશક્તિમા પુરુષ ગયેલો હાય તેમ તથા તેના સમાન આમગ્વાણો થઈ કેવો હાય તેમ મિથ્યા બામે છે, ધત્યાદિ વચનોથી એ જ અર્થ મ્લો છે

આ પ્રમાણે આ મુજોથી દૃશ્ય અને દૃશ્યના સ્વરૂપનું પ્રતિપાદન થઈ હશે એ બેના મયોગનું પ્રતિપાદન કરવું બાકી છે એનું એ પ્રતિપાદન યથાર્થ થવામાટે એ ૥ અગબૂત દૃશ્ય આ દૃશ્યના શુભપ્રધાનતા વનુ (શોભેપિબાવનુ) પ્રતિપાદન અવશ્ય થવું જોઈએ છે તેવી સૂત્રમાર તે પ્રથમ કરે છે

તદર્થ યથ હૃદયસ્યાત્મા ॥ ૨૧ ॥

સુનાર્થ—દૃશ્યમા જ દૃશ્યનું સ્વરૂપ છે અથવા દૃશ્ય ॥ ભોગ અને અપવર્ગરૂપ બે અર્થ એજ જોના અર્થ છે એવું દૃશ્યનું સ્વરૂપ

તદર્થ—એટલે તેનો અર્થ અર્થાત્ દૃશ્યનો અર્થ અથવા તે આ સમામને જાકુમીદિ કાષ આ અર્થ પણ આવડે ૩ તત્ત્વ અથવા અથ અથ અથ અ—દૃશ્યના ભોગ આ અપવર્ગરૂપ પ્રયોજન તે જોના પ્રયોજન છે એવું

હૃદયસ્યાત્મા દૃશ્યનું સ્વરૂપ એટલે અર્થમત્ત્વ મક સસારગપે દશન આ સુનાર્થ એ એનું ૩ પ્રકૃતિરૂપ પણ દે જો પુરુષના જ ભોગ અને અપવર્ગરૂપ બે અર્થ છે તેને માટે પશ્ચિમ પમે છે તથા સ્થિતિ પમે છે એ જો આગળ અનુદેશ થયું છે ૩ નાસ્તવિચીતે ભોગ આ અપવર્ગ એ બનેઆથી કાષ પણ અથ પુરુષનો નથી ત આપિ વ્યવહારમા શુદ્ધિસાધેના અભેદબ્રમથી એ બને પુરુષના અથ નનાય છે તેથી એ જે પુરુષાર્થની નિષ્પત્તિમાટે દૃશ્યનું સ્વરૂપ છે તથા ૭ જે પદ્યથા પોતાના વ્યાપારમાટે અન્ય સદ્બ્રમરીની આદેશ ૨ જે છે તે સર્વ સમ્યા આસન વિજેરે માધક પસર્થ છે એ મયા સૂત્રની વ્યાખ્યામા પ્રિતારથી પ્રતિપાદન કર્યું છે તેથી એ જે અર્થમાટે દૃશ્યનું દર્શન છે તે સિદ્ધ થાય છે જ્યારે એ જે પ્રયોજનની સિદ્ધિ થઈ ગયું છે ત્યારે દૃશ્યના સ્વરૂપની સ્થિતિમા કાષ હેતુ નાંદિ રહે નથી એ દૃશ્ય અદૃશ્ય થઈ જાય છે અથાત્ સસારમાર પરિણામને

પ્રકૃતિ પામતી નથી, કેમકે જે વસ્તુની જે પ્રયોજનને ખાટે રિયતિ થઇ હોય તે પ્રયોજનની મિદિ થઈ રહેવાથી તેની રિયતિમાં અન્ય કાંઈ દેતુ એવો નથી એટલે તે પોતાના સ્વરૂપથી ભટ્ટ થાય છે, એ આપણે જાણીએ છીએ. આપણે જાણીએ છીએ કે ધર્માધર્મની વાસનાવાશું ચિત્ત જ્યાં સુધી ચરિતાર્થ થયું નથી ત્યાંસુધી જ રહે છે અને તેમ થવાથી એની રિયતિમાં કાંઈ દેતુ એવો નથી એટલે એ સ્વકારણમાં લીન થઈ જાય છે. આજ પ્રમાણે મમમ દશ્યમાટે છે. દશ્યત્વ પુરપતે દર્શન કરાવતું અર્થાત્ પુરુષના ભોગ અને અપવર્ગ મિદ્ધ કરી આપવા એ જ માત્ર પ્રયોજન છે, એ તો સર્વસમત છે તેથી એ પ્રયોજનની મિદિ થઈ એટલે એ સ્વરૂપથી રહિત થાય એ સ્વાભાવિક છે.

અર્થ એ આશ્લેષ થાય છે કે જે આ પ્રમાણે હોય તો પછી એક પુરુષના ભોગ અને અપવર્ગ મિદ્ધ થયા એટલે પછી મન્યદિ ત્રણ ગુણરૂપ પ્રકૃતિની રિયતિમાં ખાટ હેતુ એવાનો નહિ તેથી એનો ઉત્કલ્પ થવાનો તેમ જ એનો નિવૃત્તિ સમારકાવે પરિણામ થવામાં પણ કંઈ દેતુ નહિ એવાથી એ પણ નહિ થવાનો આમ હોય તો આને મમાન્ની જે પ્રતીતિ થાય છે તે નહિ થવી જોઈએ કેમકે આ લગુપૂર્વે અનેક પુરુષો મુક્ત થઈ ગયા છે એ આપણે જાણીએ છીએ આ આશ્લેષનો પાંદિત કરવા સમકાર કહે છે કે

જ્ઞાતાર્થ પ્રતિ-જાદ્યમન્યનદં તદન્યવાધારણવાન્ ॥૨૨॥

અર્થ—જેના ભોગ અને અપવર્ગરૂપ અર્થ મમામ થયા છે તેવા પુરુષપ્રતિ દશ્ય નદ્ધ થઈ જાય છે તથાપિ એ દશ્ય એ મુક્ત-પુરુષો તથા તેનાથી અન્ય જે બદ્ધપુરુષો છે અર્થાત્ જેના મોહ અને ભોગરૂપ અર્થ મિદ્ધ નથી થયા એવા પુરુષો છે તે બનેમાટે મમાન હોવાથી ઉત્કલ્પને પામતું નથી.

જ્ઞાતાર્થ પ્રતિ—જેના અને અપવર્ગ અર્થ જેના સમામ થયા છે એવા પુરુષ પ્રતિ—જેના પુરુષની અપેક્ષાથી. આ મુક્ત થયેલા પુરુષો જ્ઞાતાર્થ કહેવાય છે તેમ જ કુગત પણ કહેવાય છે અને અન્ય અકુગત કહેવાય છે.

તદન્ય—તસ્મિન્ જાન્યપુરુષે ચ સાધારણતાત—એ કુસતપુરુષ તથા અન્ય અકુગત પુરુષ એ સર્વને માટે આ દશ્ય આધારણ છે તેથી આ સત્ત્વથી એ કથુ કે પ્રકૃતિ એ એક પદાર્થ છે અને દશ્ય અનેક છે અર્થાત્ મર્વ દશ્ય વચ્ચે આ દશ્યપદાર્થ એક જ છે. એ

દશ્યપદાર્થ એ અનેક પુરુષભાષી પ્રત્યેકને અર્થે છે. તેથી યદ્યપિ ને પુરુષ કુશન થાય છે તેના દર્શનના વિષયરૂપ એ દશ્ય નહિ થાય તથાપિ એનાથી અન્ય જીવન ને અગ્રંથ્ય અકુશલ પુરુષો છે તે સર્વના ભોગાપવર્ગમાટે એ દશ્યરૂપે રહેવાનું, અર્થાત્ અંસાગરૂપે પશ્ચિમ પામવાનું નેથી એનો નાશ થઈ જાય એમ નથી એક મોહક સ્ત્રી હોય તે પૈરંબનાળા મહાત્માની અપેક્ષાથી મોહકરૂપે નટ થઈ ગઈ છે તથાપિ અન્ય આગમત જીવોની દૃષ્ટિથી મોહકરૂપે રહેલી છે નેથી એક પ્રતિ નટ થાય તથા અન્યપ્રતિ તે પદાર્થ અનટ રહે એવું થાય છે આજ પ્રમાણે એક પ્રકૃતિ એક કૃતાર્થ પુરુષપ્રાત અદશ્ય થઈ જાય તથા અન્ય પુરુષોની અપેક્ષાથી એ દશ્યરૂપે રહે અર્થાત્ પશ્ચિમ પામે એ યોગ્ય છે શ્રુતિ જ્ઞાનેશ્વર લોહિતશુક્રદૃષ્ટા ઘડી પ્રજા મજમાના મરુપા । ખજો જોજો જુવમ જોડનું સેતે જહાત્યેના મુકમોગમજોડન્ય ॥ દશ્યાદિથી એ જ કહે છે કે સત્ય રસ્ય અને તમસ એ ત્રણ દશ્ય રૂપ અનાદિ પ્રકૃતદ્રવ્ય મહાદેવિગેરે અનેક નિર્કારોને બને છે એ એક જ છે તેથી એક અનાદિ પુરુષ એને મેવનો રહે છે અને બીજાને અનાદિ પુરુષ જેને એ પ્રકૃતિ દ્રવ્યને સપૂર્ણ આશ્રે ભોગવી લીધું છે એટલે જેને એ પ્રકૃતિ દ્રવ્યથી મધાતા એના ભોગ અને અપવર્ગ રૂપ અર્થે મિદ કની વીના છે તે એને ત્યજ દે છે

આ પ્રમાણે દશ્યદશારિષક મુદોથી મયકારે મમત્ત તત્ત્વોત્તર શેષથી પ્રતિપાદન કર્યું એ તત્ત્વોનો વિચાર તત્ત્વોનો વિચાર જેમા પ્રધાન છે એના આખ્ય શાબ્દમા કયો છે, તેથી ત્રિશ્વત્ત્વો આ ત્રેવો આ શાબ્દમા પ્રધાનપણે યોગનું પ્રતિપાદન કરવાનું દોરાથી એ તત્ત્વોનો વિચાર શેષેષથી જ કયો હવેન હોવાથી તેમ જ કયો છે આ પ્રમાણે આ મુદોથી દ્રશ્ય અને દશ્યના સ્વરૂપોનું પ્રતિપાદન કર્યું હવે કમપ્રાપ્ત હોવાથી દેયરૂપ ને અનાગત દુખ છે તેના કાળજી બૂત મયો । નું પ્રતિપાદન કરે છે

સ્વસ્વામિદાતયોઃ સ્વરૂપોપલબ્ધિહેતુઃ સયોગઃ ॥ ૨૩ ॥

અર્થ — સ્વશક્તિ ને દશ્ય અને અધિશક્તિ ને પુરુષ એ બેના વચ્ચેના દશ્યના સ્વરૂપને અને દ્રશ્યના સ્વરૂપને જણાવનાર સયોગને અર્થે બનેલા ને મનસ્વિ તે સયોગ છે

સ્વસ્વામિ — સ્વશક્તિ એટલે દશ્ય કમતે તદ્દર્થ તદ્દશ્યસ્વામા ને મનથી એ મિદ મયુ ડે કે સપૂર્ણ દશ્ય પુરુષાર્થ છે તેથી મ-પૂર્ણ દશ્ય ને સયોગ એટલે પુરુષ કમતે આ સપૂર્ણ દશ્ય

પુરુષને જ અર્થ છે. ખરૂં જોતાં પુરુષ વસ્તુત્વ સ્વામી નથી પણ પુરુષ દૃશ્યકૃતિ (ચૈતન્યરૂપ) હોવાથી એ સ્વામી થવાયોગ્ય છે અને દૃશ્ય જડ હોવાથી સ્વ થવાયોગ્ય છે. એ અવયોગ્યતા અને સ્વામિયોગ્યતા તે જ અનુક્રમે સ્વશક્તિ તથા સ્વામિશક્તિ છે. તેથી સ્વસ્વામિ=એ એ શક્તિનો.

સ્વરૂપોઃ—એટલે સ્વરૂપનું જ્ઞાન વા દર્શન છે હેતુ જેનો એટલે દૃશ્યના સ્વરૂપનું જ્ઞાન (સામ્યદિના સાક્ષાત્કારરૂપ ભોગ) તથા દેહના સ્વરૂપનું જ્ઞાન (વિવેકધ્યાતિરૂપ અપવર્ગ) એ જેની સ્થિતિમાં હેતુ છે એવો, અર્થાત્ સામ્યદિના સાક્ષાત્કારરૂપ ભોગ અને વિવેકના સાક્ષાત્કારરૂપ અપવર્ગની સિદ્ધિવાન્તે જે જની રહેવો છે તે સંબંધ તે સયોગ આ સૂત્રમાં આ પદ્યથી સયોગનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ કરવા એ સયોગનું રૂપ બતાવ્યું છે.

આ સૂત્રથી એ કશું કે દૃશ્ય તથા દૃશ્યનો સયોગમાત્ર હેતુ કારણ નથી. કેમકે એતો કહી ગયા છીએ કે સંપૂર્ણ દૃશ્ય કદા પુરુષ સાથે સ્વતાઃ સંયુક્ત નથી પણ માત્ર બુદ્ધિસત્ત્વદ્વારા જ સંયુક્ત છે તેથી સયોગનો અર્થ સયોગરૂપ સામાન્ય ગુણ લાઇએ ત્યારે એ બુદ્ધિસત્ત્વ કારણરૂપે (પ્રકૃતિરૂપે) નિત્ય છે તેથી મોક્ષ અવરથામાં પણ વિદ્યમાન તો હોય જ છે. એ સમયે એ રક્ષ થઇ ગયેલું હોય છે એ જૂદી વાત છે તથાપિ છે એ નિસશય છે તેથી એ દશામાં પણ વિષુ પુરુષનો સયોગ હોય છે. પણ એ સયોગ કદા અનાગત દુઃખરૂપ હેતુ કારણ નથી જે સયોગથી દહાને ભોગ તથા અપવર્ગ રૂપ દર્શન થાય છે તે સંયોગ અનાગત દુઃખનું કારણ હોવાથી હેતુ છે તેથી બુદ્ધિમત્ત્વ તથા પુરુષનો સયોગમાત્ર હેતુ હેતુ નથી પણ જે સયોગ ભોગ તથા અપવર્ગને આપનાર છે અર્થાત્ જેનું રૂપ દૃશ્યના સ્વરૂપની તથા દેહના સ્વરૂપની ઉપવચ્છિ છે તે જ માત્ર હેતુ છે. સયોગનો અર્થ બોક્તૃબોગ્યયોગ્યતા લાઇએ તો ત્યાંપણ એ સયોગમાત્ર હેતુ હેતુ નથી. કેમકે યદ્યપિ એક પુરુષ સુક્ત થયો તોપણ તે ચૈતન્યરૂપ હોવાથી તેની બોક્તૃયોગ્યતા તો છે જ અને જે પ્રથમનું બુદ્ધિસત્ત્વ હતું તે યદ્યપિ રક્ષ થઈ ગયેલું છે તથાપિ અન્ય અસામ્ય બુદ્ધિસત્ત્વો સસારમાં છે તેથી સર્વ જડ હોવાથી તથા રક્ષ નહિ થયેલાં હોવાથી બોગ્યતાની યોગ્યતાવાળાં છે, તેથી એ યોગ્યતારૂપ સયોગ તો મોક્ષવખને પણ હોય છે પણ એ કદા ઉત્તર કાળે દુઃખ આપનાર નથી અર્થાત્ હેતુ હેતુ નથી. પણ જે એક બુદ્ધિસત્ત્વ જે

નિર્ણય પ્રમાણની બોધ્યોગ્યતાની એ પ્રમાણ ૪૨ થઈ ગયું છે, અર્થાત્ એ પ્રમાણ તથા એ સુદ્ધિમાત્રની વચ્ચે જેવી જો બોધ્યોગ્યયોગ્યતા છે એકથી દરેકને બોધ અને અપરિણામ દશ્યતા તથા દરેકના અપરિણામ દશ્યતા થઈ છે તે બોધ્યોગ્યયોગ્યતા રૂપ સંયોગ દુર્ભાગ દોષથી દેખાયેલું છે આ પ્રમાણે બાવચ્ચા દોષથી મિદ્ધ થઈ છે કે દલાદશ્યનનેનો સંયોગ (બને અર્થમા) બોધ અને અપરિણામ રૂપ રૂપે અર્થે ૪૨ છે ત્યાં એવો એ નિયમ છે કે જે પદ્ધતિ જેને અર્થે રિધિનિ પામેનો છે તે પદ્ધતિ તે અર્થની સિદ્ધિ થઈ રહે એટલે તત્ત્વ સિધ્ધિથી બાદ બાક છે કેમકે ત્યાર પછી તેની સિધ્ધિમાત્ર હોય નથી એ નિયમાનુસાર દલા અને દશ્યવચ્ચેનો સંયોગ બોધઅપરિણામ અર્થે બનેનો દોષથી એ બને પુરુષાર્થની મિદ્ધિ થઈ તત્ત્વનું વિદ્યુત થઈને બને એ નિર્ણય થઈ એ જેના મરણરૂપ છે એવા અનાત દુખનો પુનરુદ્ભવ રિત અત્યંત શાશ્વત્થ થઈને અર્થાત્ મોક્ષ થઈને

આથી એ મિદ્ધ થયું કે ત્યાં રિવેશ્ચાતિ, પદ્ધતિનિર્ણય થાય ત્યારે જ એ મયોગી નિર્ણય થાય છે અર્થાત્ રિવેશ્ચાતિ રૂપ તત્ત્વનાં એ સંયોગની નિર્ણયનું મગ્ન છે ત્યાં તત્ત્વનાં અધ્યાત્મિક અધ્યાત્મિક રિવેશ્ચાતિ છે તેથી તત્ત્વનાંથી તે માત્ર અર્થનની વિદ્યુતિ થઈ થોડી છે, મયોગી નિર્ણય થઈ મોક્ષ નથી તેથી એ મયોગનું શરૂઆત અર્થન દેવું એટલે એ આ સત્ત્વથી મુક્તિ મેળવે છે તેથી રિવેશ્ચાતિ આ પ્રમાણે થઈ કે રિવેશ્ચાતિ રૂપ દશ્યનથી મયોગનું મગ્નરૂપ અર્થનની (અર્થાત્) નિર્ણય થાય છે અર્થનની નિર્ણયથી સંયોગની નિર્ણય આ મયોગી નિર્ણયથી અનાગત દુખની આપતિની વિદ્યુતિ અધ્યાત્મિક થાય છે આથી એ નિર્ણય થયું કે તત્ત્વનાં મોક્ષનું આપત્તિ મગ્ન નથી પણ અર્થનરિવેશ્ચાતિ નિર્ણય દાત્ર મગ્નરૂપ આપતિ તત્ત્વનાં થઈ પછી આપત્તિ મગ્ન અર્થન પ્રયત્નની આરંભક નથી તેથી આપત્તિ એ મોક્ષનું મગ્ન મગ્ન છે તે મોક્ષ છે

આ પ્રમાણે આ રૂપે નું દાત્ર અર્થન છે એ આ રૂપથી ૪૨ નીચે છે એ અર્થન નું મુક્તિ પ્રાપ્તિ મગ્ન અર્થન છે કેમકે ૪૨ નીચે એ મોક્ષ થાય નરિ ત્યાંથી નરિ

• આ દશ્યની અર્થ આ મગ્ન અર્થનાં તથા અર્થનાં ૨ મ

હેતુનો નિર્ણય થવાનો નહિ. એ પ્રતિષ્ઠાન કરતા ઉત્તર સૂત્રનો આ-
રંભ છે. ત્યાં (૧) દર્શનનો અભાવ, (૨) દર્શન-જેનો નાશ ક-
રનાર છે તે તથા (૩) દર્શનથી અન્ય-આ ત્રણ અર્થ અદર્શનના
નિકળે છે. આ ત્રણ અર્થ હાલને અર્શન શબ્દના મુખ્યાર્થમાં તથા અ-
દર્શન બંધનનો હેતુ છે—સંયોગનો હેતુ છે તેથી ‘બંધનનો હેતુ’ એ-
લક્ષ્યાર્થમાં આઠ વિકલ્પનું અલ્પ સાચું છે. તે આ પ્રમાણે—

(૧) ચિત્ત જે દૃશ્યરૂપ સ્વભીનું એ કહેવાય છે તથા જે
પોતામાં આરંભ થતા નિર્ગોણુ દૃશ્યને દર્શન કરાવે છે તેમાં ભોગ અ-
ને અપવર્ગની સ્થિતિ હતાં જે રૂપિનો અભાવ થયો તે અદર્શન
અદર્શનનો અર્થ દર્શનનો અભાવ લેવાથી આ વિકલ્પ આવે છે. આ પ્ર-
કારનું અદર્શન બંધનનો હેતુ છે કેમકે જ્યાંસુધી પુરુષાર્થની અસમા-
પ્તિ છે ત્યાંસુધી ચિત્ત સાધકાર રહેલું હોવાથી સંયોગને પામે છે.

(૨) આ પ્રકારની અવિદ્યા જે પોતાના આશ્રયરૂપ ચિત્તસ-
ન્નિત પ્રસપ્તકાળે પ્રકૃતિમાં લીન થાય છે અને સર્ગકાળે સ્વચામતા હામ
ચિત્તને પુનઃ ઉત્પન્ન કરી તે તે પુરુષમાં વિશિષ્ટરૂપે સંયુક્ત કરે છે
તે અદર્શન છે. દર્શનથી નામ પામનાર એ અર્થ અદર્શનનો લેવાથી આ
કોટિ આવે છે. આ પ્રકારનું અદર્શન સંયોગનો હેતુ છે એ પૂર્વે પ્ર-
તિષ્ઠાન કરી ગયા છીએ.

હવે પ્રકીર્ણા ૬ વિકલ્પો વા કોટિ ‘તત્ત્વજ્ઞાનરૂપ દર્શનથી ભિન્ન
હોઈને સંયોગના હેતુરૂપ તે પદાર્થ તે અદર્શન’ એ અર્થ લેવાથી સાચું છે.

(૩) મત્ત્વદિ ગુણોનું પોતપોતાનાં કાર્યોને પ્રકટાવવાનું સા-
મર્થ્ય તે અદર્શન જ્યાં સુધી એ સામર્થ્ય હોય ત્યાંસુધી જ સર્વા-
દિ ગુણો પરિણામ પામી શકે અને ત્યારે જ ગુણિપુરુષનો સંયોગ થ-
ઈ શકે. તેથી આ સામર્થ્ય તત્ત્વજ્ઞાનથી ભિન્ન પદાર્થ છે તથા બંધ-
નના હેતુરૂપ છે અને તેથી અદર્શન કહેવાય.

(૪) ભોગાપવર્ગરૂપ પુરુષાર્થની ચિત્તમાં સ્થિતિ હોય તે.

પ્રથમ કોટિ વા વિકલ્પમાં એ ભાગ છે—(૧) ચિત્તમાં ભો-
ગ અને અપવર્ગની મત્ત્વરૂપે સ્થિતિ હોય તે તથા (૨) ચિત્ત-
વૃત્તિનું અદર્શન થવું તે. આ એ અશમાંનો બીજો અંશ બંધનના
હેતુરૂપે વ્યર્થ છે. હતાં અદર્શનનો ‘દર્શનનો અભાવ’ એ અર્થ લેવા-
માટે વધારેનો છે, અથવા ચતુર્થ કોટિમાં એ અશ હોડી દીધો છે એ-
જ આ કોટિનો પ્રથમની કોટિથી ભેદ છે.

(૫) પ્રધાનમાં જે પ્રકારના સંસ્કારો હોય (૧) સ્થિતિ-

ના હેતુરૂપ અને (૨) ગતિના હેતુરૂપ. ક્રિયાતિના હેતુરૂપ સંસ્કારો-
 થી પ્રધાનની ત્રિયતિ ચાલતે અર્થાત્ સત્ત્વાદિ ગુણોની સામ્યાવસ્થા
 થાયતે અને ગતિના હેતુરૂપ મરકારોથી પ્રધાન ચિકારને પામેછે અર્થા-
 ત્ મદત્તત્ત્વચિકારે કાર્યરૂપે પરિણામ પામેછે. આ બે પ્રકારના સં-
 સ્કારો પ્રધાનમાં જ છે એમ નથી પણ અંત્યા વધવી ગિતિવાપનાં મર્ચ દ્રવ્યો-
 માં હોયતે, જેમકે મૃત્તિકામાં, મૃત્તિકામાં નિયતમંકારો હોય છે, તેથી
 મૃત્તિકાની મૃત્તિકારૂપે ત્રિયતિ ચાલતે અને ગતિ મંકારો હોયતે તેથી
 ઘટાદિઆકારરૂપે પરિણામ ચાલતે, પરંતુ અંત્યાવધી છે તેથી એમાં મા-
 ત્ર ત્રિયતિ મંકારો જ હોયતે. જે ઘટથી પણ કાંઈ અન્ય પરિણા-
 મરૂપ કાર્ય થતું હોય તો એનામાં પણ ગતિમંકાર ગત્યાવ પણ ત્યારે
 એ અંત્યાવધી નહિ કહેવાય. કેમકે અંત્યાવધી એટલે જેમો કાંઈ
 અન્યરૂપે પરિણામ થતો નથી એવું રિકારરૂપ દ્રવ્ય. આ રીતના બે
 પ્રકારના મંકારો પ્રધાનમાં પણ છે કેમકે જે માત્ર ત્રિયતિસરકારો
 મુક તો જેમ ઘટાદિની ઘટાદિરૂપે જ ત્રિયતિ ચાલતે અને અન્યકારરૂપે
 પરિણામ થતો નથી તેમ પ્રધાનમાં પણ મદદદિમેરૂપે પરિણામ
 થાય નહિ. આમંત્ર મમં દ્વાપિ થાય નહિ. તેમ જ જે માત્ર ગતિ
 મરકાર હોય તો પ્રધાન મમ ગતિવાળી મયાની, જેથી જેમ પ્રધાન
 ની અવધનરૂપ ત્રિયતિ હ તેમ મદદદિ પાલ્યેની પણ મર્ચ ત્રિયતિ

સ્ફુટ સર્ગ :|| પુરુષના દર્શનાર્થે તથા પ્રધાનના કૈવલ્યાર્થે, જેમ પાગ જાનો તથા આધાનો પરસ્પરના ઉપકાર્ય હોવાથી સબંધ થાય છે, અર્થાત્ એ મંબધથી વ્યવહાર થાય છે, તેમ પ્રકૃતિપુરુષનો સયોગ થાય છે તથા એ મયોગથી સંસાર બને છે. તેથી પ્રકૃતિનિઃ દર્શન શક્તિ તત્ત્વજ્ઞાનરૂપ દર્શનથી ભિન્ન છે તથા સયોગનો હેતુ છે

(૭) ચત્ત્વિ દષ્ટા સર્વ અર્થને જાણના સમર્થ છે તથાપિ પ્રધાનની પ્રવૃત્તિપૂર્વે તે જાણનો નર્થી તેથી દ્રશ્યનિષ્ઠ અર્થાત્ પુરુષનિષ્ઠ સોકમા મનાતું અદર્શન, તેમ જ પ્રકૃતિની પ્રવૃત્તિપૂર્વે આ દૃશ્ય દર્શન થતું નથી તેથી દર્શનિષ્ઠ અદર્શન એ આ સ્થળે અદર્શનનો અર્થ છે આ બંને પ્રકારનું અર્શન તત્ત્વજ્ઞાનરૂપ દર્શનથી ભિન્ન છે તેમ જ મયોગનો હેતુ છે કેમકે એ અદર્શનને લીધે વિવેકખ્યાતિ થતી નથી અને તેથી મયોગ દૂર થતો નથી

(૮) વામનારૂપ જ્ઞાન આ જ્ઞાન તત્ત્વજ્ઞાનથી ભિન્ન છે તેમ જ મયોગનો હેતુ છે એ તો સ્પષ્ટ છે

આ પ્રમાણે આ અદર્શન જે સયોગનો હેતુ છે તેના સબંધમા આદ્ય કોટિઓ ગાત્રમા દેખાય છે એ આડે નિક્ષેપો કોષ કોષ પ્રકારે તો સયોગના હેતુ છે જ તથાપિ દ્વિતીય નિક્ષેપશિવાયના અત્યંત સાત નિક્ષેપો તો દૃશ્ય અને દૃશ્યના સયોગમાત્રના હેતુ છે પણ જે અમુક બુદ્ધિમત્ત્વ અમુક દૃષ્ટાસાથે મનુકત થાય છે અર્થાત્ જે અમુક બુદ્ધિગતનો અમુક પુરુષસાથે સબંધ થાય છે તે સયોગના હેતુરૂપ નથી એ તો પ્રતિપાદન કરી ગયા છીએ કે બુદ્ધિસ્ત્વનો સયોગમાત્ર અનગત દુષ્ટાનું કારણ નથી અર્થાત્ દેખનો હેતુ નથી, પણ અમત્ પ્રકારનો સયોગ જ દેખહેતુ છે, અને એ સયોગના કારણરૂપ જે અદર્શન હોય તેનું જ અદર્શન સમ્બંધી મેદલ્ય કરવું યોગ્ય છે આ હેતુથી તથા ઉપરના કારણથી તેમ જ અદર્શન શબ્દમા જે સદ્ પદ છે તેના સર્વ અર્થોમા સદ્વિરોધિત્યમ્ તેનું વિરોધિપણુ એ અર્થ જ મુખ્ય છે અને અન્ય અર્થ લક્ષ્યાર્થ છે જ્યાં મુખ્યાર્થ યોગ્ય હોય ત્યાં લક્ષ્યાર્થ લેવાતો નથી તેથી આ રીતે પણ કહ્યું છે શ્રી કૃષ્ણાર્જુનસંવાદે રોગાદિ આત્મજાતિ કોટિઓ અર્થ જ દરેકે અને જ્ઞાન દ્વિતીય કોટિ જ યોગ્ય દરેકે આ રીતે એ સયોગના હેતુરૂપે બીજી કોટિ યોગ્ય દરેકે તેથી, એ સયોગનો સમજ નાશ કરાવ એનું કારણ જાણવું અસર્યક છે તેથી દત્તે એ સયોગના કારણરૂપ અવિદ્યા છે એ શ્રીસૂત્રકાર પ્રતિપાદન કરે છે.

તસ્ય હેતુરવિદ્યા ॥૨૪॥

મુદ્રાર્થ — એ સયોગનું કારણ (પૂર્વે પ્રતિપાદન કરેલી) અવિદ્યા છે. યદપિ અવિદ્યાના સ્વરૂપમા આર પ્રકારની અવિદ્યા રહી છે તથાપિ આ સ્થલે તો માત્ર અનાત્મમા આત્મશુદ્ધિરૂપ આવધાનું જ બ્રહ્મણ કંચનું યોગ્ય છે કેમકે જ્ઞાન એ અવિદ્યા જ બુદ્ધિમત્ત્વ તથા પુરુષ બિન્ન બિન્ન છે એ પ્રકારનું દૃઢ અપરેક્ષા તત્ત્વજ્ઞાન જે વિવેક-પ્રકાશિત કહેવાય છે તેનાથી સાક્ષાત્ રીતે નાશ પામનાર છે, એટલું જ નહિ પણ એ અવિદ્યા યજ્ઞથી જ અન્ય ત્રણ પ્રકારની અવિદ્યા ઉદ્ભવને પામી શકે છે તેથી અદિ અવિદ્યામા અનાત્મવસ્તુત્વિયે થતી આત્મશુદ્ધિનું બ્રહ્મણ યાચે એ અવિદ્યા બુદ્ધિપુરુષના મયોગનું કારણ છે એ તો પૂર્વે પ્રતિપાદન કરી ગયા છીએ. યદપિ એ અવિદ્યા બુદ્ધિમત્ત્વમા જ રહે છે તેથી સર્ગક્રમે બુદ્ધિસર પ્રધાનભાવી આવિર્ભાવો પામે છે અર્થાત્ બુદ્ધિમત્ત્વ તથા પુરુષનો મયોગ યાચે ત્યાર પછી જ ઉદ્ભવને પામે છે અને તેથી એ સયોગપૂર્વે ઉદ્ભવ ન હોતી નથી તથાપિ સર્ગપૂર્વે એ અવિદ્યા વાસનારૂપે રહેલી હોય છે. ત્યારે પ્રત્ય સમયે બુદ્ધિસર પ્રધાનમા લયભાવને પામે છે ત્યારે આ અવિદ્યાની વાસનાસાદત જ લયલા ને પામે છે તેથી ત્યારે મર્ગનો નમય આવે છે ત્યારે એ અવિદ્યાની વાસના જન્મ પ્રતિભાથી ચિત્તને ઉદ્ભવ પમાડે છે અને ત્યાર પછી જ એ ચિત્તપુરુષમાયે મયુક્ત યાચે તેથી પૂર્વકરુપની વા મર્ગની અવિદ્યાવાસના ઉત્તમમર્ગના થતા મયોગના હેતુરૂપ છે એ સ્પષ્ટ છે એ અવિદ્યા પ્રકૃતિ જ સર્ગની માફક અનદિ દોષથી પ્રત્યેક સર્ગમયે પૂર્વસર્ગની વાસનાદ્વારા સયોગનો હેતુ થઈ શકે છે તેથી યદ્યર્થ મુદ્રાર્થ એ થયો કે હેતુના કારણરૂપ મયોગનો હેતુ અવિદ્યાવાસના છે એટલે જ નાત્મમા આત્મખ્યાનિરૂપ વિપરીત જ્ઞાનની વાસના છે.

આ પ્રમાણે આ સૂત્રથી હેતુ જે અનાગત હું જ તેનું, તથા તેનું નિવાન (મક્ષ કાણ) જે અવિદ્યાવાસના છે તેનું પ્રતિપાદન કર્યું એટલે હેતુ તથા હેતુરૂપ એ બન્ધનું પ્રતિપાદન થઈ ગયું. હવે રાત તથા દાનોપાચરૂપ એ બન્ધનું પ્રતિપાદન બાકી છે તેમાથી ક્રમશઃ દોષથી લેવા ન શકી થતા દાનનું અર્થાત્ આરોગ્યરૂપ કેવલ્યનું હવે મક્ષેપન પ્રતિપાદન કરે છે.

તદમાવાતસયોગમાવો જ્ઞાન તદ્દ દ્વયોઃ કેવલ્યમ્ ॥૨૫॥

મુદ્રાર્થ — એ અવિદ્યાનો અનાદ (નશ) થાયથી બુદ્ધિપુરુષના

સયોગની નિરૂત્તિદ્વારા દ્રશ્ય તથા મમત્વ દૃશ્યના સયોગની જે નિરૂત્તિ થાય છે તે જ હુ ખનુ હાન (આત્મતિક નાશ) છે અને એ જ દૃશ્યગતિ પુરુષનુ કૈવલ્ય કહેવાય છે

તદભાવાન્ = પૂર્વમુત્રમા જોલી અવિદ્યાના અભાવથી

સયોગમાય = બુદ્ધિપુરુષનો અને તેહાન મમત્વ દૃશ્ય તથા દ્રશ્યનો જે મયોગ તેનો નાશ થાય છે.

દાનમ્ = દેશરૂપ હુ ખનો પુનરદ્ભવનરહિત નાશ.

દશો = દૃશ્યગતિ પુરુષનુ.

કૈવલ્યમ્ = કેવલીભાવ વા મોક્ષ

આ મુત્રથી એ કહ્યું કે અવિદ્યાની નિરૂત્તિ થવાથી બુદ્ધિ અને સયોગની આત્મતિક નિરૂત્તિ થાય છે. કેમકે કારણુને નાશ થવાથી કાર્યનો નાશ થાય છે એ આપણે જોઈએ છીએ

આ રીતે બુદ્ધિ અને પુરુષના સયોગની આત્મતિક નિરૂત્તિ થઈ એટલે દૃશ્ય અતે દ્રશ્યના સયોગની આત્મતિક નિરૂત્તિ થાય છે એનું નામ જ હુ ખનુ હાન છે વા હુ ખનો આત્મતિક ઉપરામ છે કેમકે એ સયોગનો અભાવ થવાથી દૃશ્ય જે કેવલ હુ ખરૂપ છે તેનું દર્શન કંતપિ થવાનું નહિ અર્થાત્ હુ ખની પ્રતીતિનો આત્મતાભાવ થવાનો આ પ્રકારે સયોગનું હાન થયું એટલે બુદ્ધિમા પુરુષનુ પ્ર નિમિત્ત પદ્ધતિ પુરૂષ જે વાસ્તવે તો કેવલ હોતા હતા બુદ્ધિમિથિત ભામતો હતો તે મળી જઈ તદા દ્રષ્ટુ. સ્વરૂપેઽવસ્થાનમા૧૧૬૧ એ મુત્રમા કલ્યાણમાણે પોતાના સ્વભાવસિદ્ધ સ્વરૂપે જ અર્થાત્ કેવલરૂપે જ સ્થિત થવાનો. એત્રિથિત જ શાસ્ત્રમા પુરુષનુ કૈવલ્ય કહેવાય છે આ કૈવલ્યનો ચતુર્થ પાદમા વિસ્તાર કરવાનો છે તેથી આદ્ય સંક્ષેપથી પ્રતિપાદન કર્યું છે તે યોગ્ય છે.

આપ્રમાણે આ ચતુર્થાદ શાસ્ત્રના પ્રથમ ત્રણ વ્યૂદ કલા હવે એ કૈવલ્યના ઉપાચરૂપ ચતુર્થ વ્યૂદનુ પ્રતિપાદન કરવાનું બાકી છે તે કરવા ઉત્તરમથનો આરભ છે એ પ્રતિપાદન આવતા મુત્રથી માડીને ચતુર્થ પાદના કેવલાક સૂત્રોમુખી ચાલે છે ત્યાં કૈવલ્ય એ સયોગના હાનથી થાય છે તથા મયોગનું હાન અવિદ્યાનો અભાવ થવાથી થાય છે એકલુ નો આ મુત્રમા જ પ્રતિપાદન થયું છે હવે એ અવિદ્યાનો નાશ કેવી રીતે થાય તે ઉપાય બતાવવાનો છે તેમા પાંચ અધ્યાયનુ જે વિશેષી રીતે તેનાથી જ એનો નાશ થવો ધો છે અને મિધ્યાગાનનુ વિશેષી તત્ત્વજ્ઞાન છે એ આપણે અનુભવથી જાણીએ

છીએ તેથી સૂત્રકાર એ અભિધાના નાશના ઉપાયરૂપે પ્રથમ તત્ત્વજ્ઞાનરૂપ વિવેકખ્યાતિનું પ્રતિપાદન કરે છે

વિવેકવ્યાપ્તિરવિપ્લવા હાનોપાયઃ ॥૨૬॥

સૂત્રાર્થ—મિથ્યાજ્ઞાનથી મહત્ત્વ જે વિવેકખ્યાતિ અર્થાત્ બુદ્ધિ તથા પુરુષ બિન્ન બિન્ન છે એ સાક્ષાત્કાર તે હાનનો ઉપાય છે. વિવેકવ્યાપ્તિ બુદ્ધિ તથા પુરુષ એ બંને સિદ્ધ છે એ જ્ઞાન અવિપ્લવા—વિપ્લવ—એટલે મિથ્યા જ્ઞાનરૂપ અવિદ્યા એનાથી ગ્રહિત તે અવિપ્લવ શ્રુતિ તથા અનુમાનથી બુદ્ધિપુરુષ બંને જૂદાં છે એ જ્ઞાન થાય છે તથાપિ એ જ્ઞાન પરોક્ષ દોષથી અપરોક્ષ આનિતની નિવૃત્તિ કરી શકતું નથી હાલ અસંખ્ય લોકો શ્રુતિ અને અનુમાનથી બુદ્ધિપુરુષના ભેદને જાણે છે તથાપિ એ સર્વમાં અવિદ્યા દૃઢ મૂળ બાલીને બેઠેલી છે અર્થાત્ વેશ પણ એ જ્ઞાનથી ખસેલી દેખાતી નથી. તેથી એ પ્રકારનું બેદજ્ઞાન કુખહાન (એટલે કુખનો આત્મતિક ઉપગમ) કરવા સમર્થ નથી એ જ્ઞાનને વ્યાગ્રત કરવા સૂત્રકારે વિવેકજ્ઞાનનું આ વિશેષણ મુક્યું છે. એ વિશેષણનો ફલિતાર્થ એ ■ કે એ વિવેકજ્ઞાન પરોક્ષ નહિ જ્ઞેષ્ઠએ પણ સાક્ષાત્કારરૂપ દૃઢ અપરોક્ષ જ્ઞેષ્ઠએ.

હાનોપાય—એટલે કુખનો આત્મતિક ઉપગમ કરવાનો ઉપાય છે.

આ સૂત્રથી એ કહ્યું કે જ્યારે પુરુષ તત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર થાય છે ત્યારે મિથ્યા જ્ઞાનરૂપ અવિદ્યા જે અનાગતાવસ્થામાં ચિત્તમાં વિદ્યમાન હોય છે તે દબ્બળીજવાવને પામી જાય છે અને ત્યારે સંપૂર્ણ ક્યેશરૂપ મૂળ જાતી રહેવાથી અતિ નિર્મળ થયેલા—અર્થાત્ પ્રથમ પાદમાં કહેલા પરવર્ગીકારને પામેલા—બુદ્ધિસત્ત્વમાં જે વિવેકખ્યાતિનો પ્રવાહ આવે ■ તે જ વિવેકખ્યાતિ અવિપ્લવ કહેવાય છે અને તે જ અપરોક્ષ આનિતરૂપ અવિદ્યાની વિરોધી દોષથી અવિધાના નાશદાર હાનનો ઉપાય છે.

આ પ્રમાણે આ સૂત્રથી જ્ઞાનના ઉપાયનું પ્રતિપાદન થયું. ત્યારે એ વિવેકખ્યાતિ ક્યારે સિદ્ધ થઈ સમજાવી એ કહેવું જરૂરનું છે કેમકે કાર્ય વપરથી જ કરાવેલા દૃઢ નિશ્ચય થાય છે. આ રીતે પ્રાપ્ત થવાથી સૂત્રકાર એ વિવેકખ્યાતિની નિષ્પત્તિ સમજાવનાર એના કાર્યનું પ્રતિપાદન કરે છે.

તસ્ય સત્ત્વા પ્રાન્તમૂમિ ¹ પ્રજ્ઞા ॥ ૨૭ ॥

૧ કોષ્ટક આટનિમા પ્રાન્તમૂમી એ પાઠ છે તથાપિ બહુ સમજાવનાર સૂત્રમાનોજ છે.

સૂત્રાર્થ — એ વિવેકખ્યાતિરૂપ હાનોપાયની અથવા એ વિવેક
ખ્યાતિનાના યોગીની પ્રાન્તભૂમિરૂપ પ્રજા સાત પ્રકારની થાય છે
તત્સ્ય તેની આદિ તત્ત્વ પદ્ધતી દીક્ષકારે એ પદ્યર્થનો પગમર્શ કરે
છે તે આ રીતેઃ (૧) વાયુખ્પતિમિશ્ર ને પુરુષને એ વિવેકખ્યાતિ-
રૂપ હાનોપાય સિદ્ધ થયો છે તે પુરુષનો પગમર્શ કરે છે અને (૨)
વાર્તિકકાર પૂરું સ્વભાવ પુરુષ પ્રકૃત નથી પણ હાનોપાય પ્રકૃત છે તે
થી હાનોપાયનો પગમર્શ કરે છે.

પ્રાન્તભૂમિ — એટલે પ્રવૃત્ત અન્ત અવસાન વાસા તા પ્રાન્તા થ
રમા इति यावत्, પ્રાન્તા ભૂમય વસ્યા તા પ્રાન્તભૂમિ ॥ જેનો અ
ર્થ પ્રકૃત છે તે પ્રાન્ત છે અર્થાત્ ચરમ છે આથી નિરતિશય ઉત્કર્ષ-
વાળી અથવા જેથી કશું આગમ નથી એવી અવસ્થા તે પ્રાન્ત છે
એવી પ્રાન્ત અન્યથા જેની છે તે પ્રજા પ્રાન્તભૂમિ કહેવાય છે

આ સૂત્રથી એ કહ્યું કે મિથ્યાચારનરૂપ અરિયા તથા તેના
કાર્યરૂપ પાપાદિ મત એ સર્વ જેના ચિત્તમાથી જતા રજા છે, જેન
ચિત્તમા વિવેકસાક્ષાત્કારનો ઉદય થયો છે તથા જેના ચિત્તમા વિવે
કખ્યાતિથી અન્ય દુનિઓ શાન્ત થઈ ગઈ છે તે પુરુષની જગ્યાએ
વ્યુત્થાનક્રમ થાય છે ત્યારે તે જનમુક્ત થાની પુરુષને આ સાત પ્રકારની
નિરતિશય શ્રેષ્ઠતાનાથી મજા ટોચ છે અર્થાત્ એ પ્રજા તે થાનીવુ
લિંગ વા ચિદ્ગ થાય છે એ પ્રજા તો એક જ ટોચ છે હતા તેના
પ્રકાર સાત છે તે આ પ્રમાણે —

(૧) પ્રધાન પર્વન્તના સારાં પગથોં જે દુ ખરૂંપ હોવાથી વિ-
વેકાને હેય છે તે સર્વના પથાર્થે રનરૂપને મે રૂડે પ્રકારે જાણ્યું
છે, હવે મારે કશું જાણ્યું નેવું નથી અર્થાત્ કશું જોય બાકી
રહ્યું નથી

આ પ્રથમ પ્રકારમા હેયકાળિમા જાણ્યા વિનાવું કશું અસિદ્ધ
રહેવું નહિ હોવાથી એ પ્રજા હેયવિષયક જ્ઞાનનો પરમોત્કર્ષ છે અને
તેથી પ્રાન્ત છે આજ પ્રજાને નીચેના છ પ્રકારમા સમજા સેવું

(૨) હાનરૂપ ને કેવલ્ય તેના ઉપાધરૂપ વિવેકખ્યાતિ મે રૂડે
પ્રકારે સિદ્ધ કરી છે, હવે મારે સિદ્ધ કરવા યોગ્ય કશું રહ્યું નથી

(૩) અનિયા, કમ, કર્મ વિગેરે ને હેયના દેવબૂત છે
તે સર્વનો મે વિવેકસાક્ષાત્કારથી ક્ષય કર્યો છે, હવે મારે ક્ષય કરવા
યોગ્ય કશું અસિદ્ધ નથી.

છે. તેમાં સૂત્રકરે યોગાંગ શબ્દ વાપર્યો છે. તેથી એ સૂત્રબંધુ કે જે યોગનાં સાધનો છે તેજ તત્ત્વજ્ઞાનનાં પણ સાધનો છે (એ સાધનો અસપ્રમાતયોગનાં જહિરંગ સાધનો છે એ વિગેરે વિશેષતા આગળ તૃતીય પાદમાં કહેવાશે. હાલતો માત્ર આ પદથી એ જ સૂત્રબંધુ કે જે તત્ત્વજ્ઞાનનાં સાધનો છે એટલે જનેમાટે સાધન એક છે).

અશુદ્ધિસયે-અશુદ્ધિનો ક્ષય થવાથી, અશુદ્ધિ એટલે અવિદ્યા તથા પાપ, કેમકે એ બંનેનો ક્ષય થાય છે ત્યારે જ તત્ત્વજ્ઞાન થાયછે. યોગશાસ્ત્રિકમાં આપેલા જ્ઞાનમુપચત્તે પુણઃક્ષયાપાપસ્ય કર્મણઃ । યથાકર્શણે પ્રણયે પરચન્ન્યાત્માનમાત્મનિ ॥ એ રમ્ભતિ વચનથી પણ એ જ અર્થ કહેલો છે કે પાપ કર્મના અર્થાત્ નિવિદ્યાચરણથી બંધાયેલા પાપરૂપ અપૂર્વતા ક્ષયથી જ માણસને તત્ત્વજ્ઞાન થાય છે. જેમ અવિદ્યા જ્ઞાનની પ્રતિબધક છે તેમ પાપ પણ છે. તેથી અશુદ્ધિથી એ બંનેનું મદળું કરવું થોડું છે. 'એ પ્રકારની અશુદ્ધિનો ક્ષય થવાથી' એ અશુદ્ધિસયે એ પદનો અર્થ છે. ત્યાં ક્ષયનો અર્થ નાશ નથી પણ તનુતા છે. કેમકે યોગાંગના અનુજાનથી કલેશનો ઉચ્છેદ થતો નથી. કલેશનો દગ્ધપીજબાદરૂપ નાશ વિવેકખ્યાતિના ઉદયથી થાય છે અને મ પૂર્ણ અરો ઉચ્છેદનો ચિત્તરૂપ આશ્રયના નાશથી જ થાયછે. શ્રીપતન્જલિ ભગવાને પણ આ પાદના આરંભમાં જ હેશતતુકરણાર્થેષ એ પદથી કલેશની તનુતામાત્ર યોગાંગથી થાય છે એ જ કહ્યું છે. તેથી અશુદ્ધિસયે નો એ અર્થ થયો કે પચ્ચર્થ અવિદ્યા તથા તેના કાર્યરૂપ પાપની તનુતા થયે.

જ્ઞાનદૃષ્ટિરાવિવિવેકખ્યાતિપૂર્વંત જ્ઞાનદીપ્તિ થાય છે. જે સામાન્ય જ્ઞાન શ્રવણમનનથી થાય છે, ને જ્ઞાનની વ્યાપ્તિ કરતા દીપ્તિ પદ છે જ્ઞાનદીપ્તિ એટલે સદૃશ વસ્તુના આદૃષ્ટ અને અશ્રુત વિશેષોનું પણ મદળું થવું તે.

આ સૂત્રથી એ કહ્યું કે યોગાંગના અનુજાનથી અવિદ્યા અને પાપરૂપ અશુદ્ધિનો ક્ષય થાય છે અને તે ક્ષય થવાથી વિવેકખ્યાતિ પ્રવૃન્ત મનને ઉદય થાય છે. જેમ જેમ યોગાંગનું અનુજાન કયામાં આવે છે તેમતેમ અશુદ્ધિની તનુતા થતી જાય છે અને જેમ જેમ તનુતા થતી જાય છે તેમ તેમ અતઃકમ્બુનું સદૃશ પદાર્થના અરોપ વિશેષને મદળું કરવાનું મામર્ય અભિવ્યક્ત થતું જાય છે. તેથી યોગાંગનું અનુજાન એ અશુદ્ધિના કાચેશનિ તથા વિવેકખ્યાતિ પૂર્વંતતા જ્ઞાનપ્રતિ કારણ છે. એ બંનેપ્રતિ કેવલ પ્રકાશનું મરણ યો-

ગાંગતું અનુદાન છે એ વિચારવાનું છે. ત્યાં કારણ નવ પ્રકારનાં છે. એ પ્રકારે પાતાંજલ બાબમાં આ પ્રમાણે શ્લોકથી કહ્યાં છે કે ઉત્પત્તિસ્થિત્યાભિવ્યક્તિવિકારપ્રત્યયામ્નયઃ । વિયોગાન્વત્વધૃતયઃ કારણં નવધા સ્મૃતમ્ । કારણુ નવ પ્રકારનું છેઃ (૧) ઉત્પત્તિકારણુ, (૨) સ્થિતિકારણુ, (૩) અભિવ્યક્તિકારણુ, (૪) વિકારકારણુ, (૫) પ્રત્યયકારણુ, (૬) આત્મિ અથવા પ્રાપ્તિકારણુ, (૭) વિયોગકારણુ, (૮) અન્યત્વકારણુ અને (૯) ધૃતિ અથવા ધારણુ કારણુ. એનું સહિત્ર પ્રતિપાદન આ પ્રમાણે છે.

(૧) ઉત્પત્તિકારણુ એટલે ઉપાદાનકારણુ. જેમ જ્ઞાનરૂપ જ્ઞાતિનું મન ઉત્પત્તિકારણુ છે. આ કારણુ અને આત્મિકાણુમાં એ ભેદ છે કે આત્મિકારણુ ઉત્પત્તિનો સાક્ષાત્ હેતુ નથી પણ માત્ર પ્રતિબંધકની નિવૃત્તિ દ્વારા હેતુ છે.

(૨) સ્થિતિકારણુ એટલે સ્થિતિમા ને હેતુ હોય તે જેમ યુદ્ધિસત્ત્વની ધિયતિમાં ભોગ અને અપવર્ગરૂપ પુરુષાર્થની આસન્ના અર્થાત્ અવિન્યદ્ અવસ્થા એ હેતુ છે, તેથી એ યુદ્ધિપ્રતિ સ્થિતિકારણુ છે.

(૩) અભિવ્યક્તિનો હેતુ તે અભિવ્યક્તિકારણુ છે જેમ પ્રકાશથી રૂપની અભિવ્યક્તિ થાય છે તેથી એ પ્રકાશ રૂપની અભિવ્યક્તિનો હેતુ હોવાથી અભિવ્યક્તિકારણુ છે.

(૪) વિકારકારણુ એટલે વિકારનું કારણુ જેમ કટકરૂપે સ્થિત થયેલા સુવર્ણને એ રૂપનો ત્યાગ કરી અન્યરૂપે વિકૃત કરનાર ને સુવર્ણકાર, તે સુવર્ણનું વિકારકારણુ છે. તેમજ એકાગ્ર થયેલા મનને વિવિધાકારરૂપે વિકાર પમાડનાર ને સીઆદિ વિષયો તે મનનાં વિકારકારણુ છે.

(૫) પ્રત્યયકારણુ એટલે જ્ઞાનનું કારણુ અર્થાત્ શાપકહેતુ. જેમ પર્વતમાં રહેલા ધૂમનું દર્શન એ ત્યાં રહેલા અગ્નિના જ્ઞાનનું કારણુ છે તેથી ધૂમજ્ઞાન એ અગ્નિપ્રતિ પ્રત્યયકારણુ છે.

(૬) પ્રાપ્તિકારણુ એટલે પ્રાપ્તિનું કારણુ. પ્રાપ્તિ એટલે ઉત્પત્તિમાં આવતા પ્રતિબંધકની નિવૃત્તિ. એ નિવૃત્તિદ્વારા ઉત્પત્તિ કરનાર ને કારણુ તે પ્રાપ્તિકારણુ છે. જેમકે ધર્મ એ સુખની પ્રાપ્તિનું કારણુ છે.

(૭) વિયોગકારણુ એટલે વિયોગનો હેતુ. જેમ પરશુથી વૃક્ષનું છેદન કરાય છે ત્યારે તે વૃક્ષ મૂળથી છુટ પડે છે-વિયુક્ત થાય છે-તેથી પરશુ એ છેદ વસ્તુનું વિયોગકારણુ છે.

(૪) નિરોધસમાધયી સાધ્ય યનાર જે મોક્ષ તેનું સ્વરૂપ મે હઠતામયકત્વ અપરોક્ષ રીતે જાણ્યું છે એથી પણ હવે મારે કંચુ જાણવા યોગ્ય નથી. (આથી એ અર્થ થયો કે હલદપ હાન નો મે સાક્ષાત્કાર કર્યો છે)

(૫) મારી ઉપે પ્રતીત થતી શુદ્ધિના જોગ અને અપવર્ગ સમાપ્ત થયા છે, અર્થાત્ શુદ્ધિ કૃતાર્થ થઈ છે

સસ્કાર, સુખ, દુઃખ અને મોહમિત્તેરે શુદ્ધિસત્ત્વના યુગ્મો, પંચતપગ્ધી પૂરા પડેલા તથા તેથી નિમધાર થાયથી સ્થિતિ પામવા અસમર્થ થયેના પથરાની માફક, પોતાના કારણરૂપ મરનાદિ દ્રવ્યાત્મક જે પ્રકૃતિ તેમા લય પામતા શુદ્ધિસત્ત્વમાયે અત્યંત લયને પામે છે સંજ્ઞામદિના પુરુષાર્થ સમાપ્ત થયો છે તેથી એના પુનરુદ્ભવમા કોઈ પ્રયોગજન ન હોવાથી એનો પાછો ઉદ્ભવ થાય એમ નથી

(૭) નિરોધસમાધિ માત્ર વચ્ચે યઈ છે તેથી હવે હુ યોગરૂપે સ્થિત હુ આ સાત પ્રકારની પ્રજ્ઞા વિવેકપ્રકાશાત્મકાગ્રા હયન્મુક્ત મહાત્માને ઉદય થાયડે એ માત્ર પ્રકારની પ્રજ્ઞાના રૂપે આ પ્રમાણે છે પથન પ્રજ્ઞાથી નિગ્રહાત્માને અન્ત થાય છે કેમકે એ પ્રજ્ઞા વિવેકપ્રકાશાત્મક પછી જ થાય છે અર્થાત્ આત્મતત્ત્વજ્ઞાનીતેજ થાય છે તેથી તેને આત્મજ્ઞાનની પણ જિગ્રાસા હોતી નથી ત્થીજથી ચિકીત્સાનો (એટલે કે વાતી ઇચ્છાનો) અન્ત થાય ડે ત્રીજીથી વિદ્યાસાનો (દાન કરાવની ઇચ્છાનો) અને ચોથીથી પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છાનો (પ્રેમ્પ્રાપ્તિ) અન્ત થાય છે પાચમી, છઠ્ઠી અને સાતમીથી અનુક્રમે શૌક, બય અને ચિકીત્સાનો નાશ થાય છે આથી એ મિત્ર થયું કે હયન્મુક્ત વિવેકપ્રકાશાત્મકાગ્રા પુરુષની આ સાત ઇચ્છાનો અન્ત આવેદો હોય છે તથા તેમને રક્ષાવ જોકે બય તથા ચિકીત્સા હોવા નથી

આ માત્ર પંચામાથી પ્રથમ ચાર હયન્મુક્તિની પ્રજ્ઞા છે એ ચાર પ્રજ્ઞાને કાર્યચિત્તુક્તિ (એટલે કે કર્મજન્યમાપ્તિ) તથા એ ચારની મિત્રિ પ્રયત્ને કરીને થાય ડે તેથી કાર્ય ચિત્તુક્તિ પણ કહેડે તેથી પણ પ્રજ્ઞા ચિત્તુક્તિની છે એ પણ પ્રજ્ઞાનો આશાત્મક નો હયન્મુક્તિ દશાગ્રા જ થાય છે હતા એનો વિદા નિવરત્તરે થનાર ચિત્તુક્તિ છે તેથી એ પ્રજ્ઞા ચિત્તુક્તિની કહેવક છે એ પણને ચિત્તચિત્તુક્તિ પણ કહેડે આ નજુમા જે પ્રથમ છે અર્થાત્ જે પાચમી પ્રજ્ઞા છે તેને ચિત્તુક્તિની પર્વતપ્રકાશ અથવા જ્ઞાપ્તિ છે છઠ્ઠી ચિત્તુક્તિની ચિત્તપ્રકાશ અથવા રૂપ, ચિત્તુક્તિની ચિત્તીય જ્ઞાપ્તિ છે અને મુનમો

વિવેકબુદ્ધિની ચરમ અવસ્થા છે. એ ચરમ અવસ્થા સિદ્ધ થવાથી બુદ્ધિવિગેરેના સંબંધથી રહિત ચચેલો પુરુષ નિર્વિપયક ચિન્માત્ર જ્યોતિષ્ય, બુદ્ધિવિગેરે ઉપાધિના મલ દૂર થવાથી અમલ, નિત્યમુક્તરૂપે પ્રકાશ થતો મિદ્ધ હોય છે.

આ માત્ર પ્રકારની પ્રગ્ધાનો જોને અનુભવ થાય તે પુરુષે વિવેકખ્યાતિ મિદ્ધ થઈ છે એમ જાણવું. એ પ્રગ્ધાનો અનુભવ કરનાર પુરુષ કુશલ કહેવાય છે. તેમ જ જ્યારે પ્રતિપ્રસવથી ચિત્તનો નાશ થાય છે ત્યારે પણ પુરુષ કુશલ કહેવાય છે. ત્યાં શ્રવન-મુક્તદશામાં અર્ધાત્ આ સમધા પ્રગ્ધાનો અનુભવ થાય છે તે દશામાં પુરુષ બુદ્ધિ-વૃત્તિનો સાક્ષીમાત્ર થઈ રહે છે પણ તેને વિગે અભિમાનથી રહિત હોય છે તેથી કુશલ કહેવાય છે અને વિવેકકૈવલ્યમાં તે બુદ્ધિનો અભાવ હોવાથી વૃત્તિનો જ અભાવ હોય છે તેથી પુરુષ કુશલ કહેવાય છે.

આ પ્રગ્ધાને આ એ સૂત્રોથી વિવેકખ્યાતિ જ્ઞાનનો પાય છે એ તથા એ વિવેકખ્યાતિની નિદ્ધિનું લક્ષણ એ જોનું પ્રતિપાદન કર્યું પણ એ વિવેકખ્યાતિ કયા માધનથી થાય છે એ પ્રતિપાદન કરવું આવશ્યક છે કેમકે અનિષ્કાસ વિવેકખ્યાતિનો ઇચ્છામાત્રથી હૃદય થતો નથી પણ યોગ્ય માધનથી જ થાય છે ત્યાં મધ્યપિ આ પાદના આગમના ક્રિયાયોગ ઉપાયરૂપે કલ્પો છે તથાપિ એ મધ્યમાધિકારીમાટે જ બસ છે, મહાધિકારીમાટે નથી તેથી જોમ હેન દુ સમનાયત્ત્વ એ આદિ સૂત્રોથી પૂર્વે મધ્યમાધિકારીમાટે પ્રતિપાદન કરેલી વાતને જ મહાધિકારીમાટે વિસ્તારથી પ્રતિપાદન કરી છે તે જ પ્રમાણે વિવેકખ્યાતિના સાધનોનું પણ મહાધિકારીમાટે વિસ્તારથી પ્રતિપાદન કરવું આવશ્યક છે તે કરવા બાકીનું આ આખું પાદ, તૃતીય પાદ તથા ચતુર્થ પાદનો કેટલાક ભાગ છે, અર્થાત્ ચતુર્થ પાદના કેટલાક સૂત્રોમુધી એ સાધનોનો જ વિસ્તાર કર્યો છે. તેમાં પ્રથમ તો એ વિવેકખ્યાતિના સાધનો આઠ યોગાંગ છે એ સામાન્યરૂપે પ્રતિપાદન કરેલો

યોગાંગાનુષ્ઠાનાદશુદ્ધિસ્યે જ્ઞાનદીપ્તિરાધિત્વેકરચાત્તે. ॥ ૨૮ ॥

સૂત્રાર્થ — યોગના અંગોનું અનુસંધાનથી અવિદ્યા, પાપવિગેરે અશુદ્ધિરૂપ કવેશો ઝિગિવ થવાથી વિવેકખ્યાતિપર્યેન્ત જ્ઞાનદીપ્તિ થાય છે

યોગાંગાનુ—આગળ કહેવામાં આવશે તે આઠ યોગાંગનું અનુષ્ઠાન કરવાથી યોગ શબ્દે કરીને મુખ્ય અમ પ્રગ્ધાત ચે જનું ગ્રહણ થાય છે એ યોગના અગરપ આગળ કહેવામાં આવતાં આઠ માધનો છે. આ સૂત્રથી વિવેકખ્યાતિરૂપ તત્ત્વજ્ઞાનના સાધનોનું પ્રતિપાદન કરવાનું

છે તેમા સૂત્રમરે યાગાગ શબ્દ વાપર્યો છે તેથી એ સૂત્રવ્યુ કે જે યોગના સાધનો છે તેજ તત્ત્વગ્ઝાનના પણ સાધનો છે (એ સાધનો અમ પ્રજ્ઞાનયોગના બદિરગ સાધનો છે એ વિગેરે વિરોપતા આગળ તૃતીય પાદમા શ્લોકો દ્વારા માન આ પદ્ધતી એ જ સૂત્ર યુ છે કે એ તત્ત્વગ્ઝાનના સાધનો છે એટલે બનેમાટે સાધન એક છે)

અશુદ્ધિશ્લેષ-અશુદ્ધિનો ક્ષય થવાથી અશુદ્ધિ એટલે અરિષ્ટ તથા પાપ કેમકે એ બનેનો ક્ષય થાય છે ત્યારે જ તત્ત્વગ્ઝાન થાય છે યોગસાર્થિમા આપેના જ્ઞાનમુખ્યત્વે પુણ્ય ક્ષયાપાપસ્ય કર્મજ । યથાકલ્પ તલ પ્રદયે પદ્યત્વામાનમામનિ ॥ એ રમુતિ નયનથી પણ એ જ અર્થ કહેવા છે કે પાપ કર્મના અર્થાત્ નિવિદ્વાઅશુદ્ધિ બધાથેના પાપરૂપ અપૂરના ક્ષયથી જ માણુમને તત્ત્વગ્ઝાન થાય છે જેમ અરિષ્ટા ગ્ઝાનની પ્રતિપક્ષ છે તેમ પાપ પણ છે તેવી અશુદ્ધિથી એ બનેનું મહત્ત્વ મરુતુ યોગ્ય છે એ પ્રમત્તની અશુદ્ધિનો ક્ષય થવાથી એ અશુદ્ધિશ્લેષ એ પદનો અર્થ છે તમા ક્ષયનો અર્થ નાશ નથી પણ તત્ત્વગ્ઝાન છે કેમકે યોગાગના અનુજ્ઞાનથી કલેશનો ઉચ્છેદ થતો નથી કલેશનો દગ્ધમીજભાવકપ નાગ વિવેકખ્યાતિના ઉદયથી થાય છે અને સપૂણ અશે ઉચ્છેદતો ચિત્તરૂપ આગ્રયના નાશથી જ થાય છે તીપ તજલિ બગાડને પણ આ પાદના આરભગા જ જ્ઞેશતનુકરણાર્થ એ પદથી કલેશની તનુતામાન યોગાગથી થાય છે એ જ કહ્યું છે તેથી અશુદ્ધિશ્લેષ નો જે અર્થ થયો કે પગપર્વા અરિષ્ટ તથા તેના મર્ચક પ પાપની તનુતા થયે

જ્ઞાનદોષસરાનિ-વિવેકખ્યાતિપર્યન્ત જ્ઞાનદોષિ થાય ॥ જે સામાય જ્ઞાન અનગમનાથી થાય છે તે જ્ઞાનની વ્યાપ્તિ કરવા દોષિ પદ છે જ્ઞાનદોષિ એટલે સુક્ષ્મ વસ્તુના અદૃશ અને અશુદ્ધિ રિશે મોતુ પણ મહત્ત્વ થતુ તે

આ સૂત્રથી એ કહ્યું કે યોગાગના અનુજ્ઞાનથી અરિષ્ટા અને પાપરૂપ અશુદ્ધિનો ક્ષય થાય છે અને તે ક્ષય થવાથી વિવેકખ્યાતિ પર્યન્ત જ્ઞાનનો ઉદય થાય છે જેમ જેમ યોગાગનું અનુજ્ઞાન મરવા મા આવે છે તેમતેમ અશુદ્ધિની તનુતા થતી જાય છે અને જેમ જેમ તનુતા થતી જાય છે તેમ તેમ અતકરણનું સુક્ષ્મ પદાર્થના અગ્રેય રિશેપને મહત્ત્વ કરવાનું સામર્થ્ય અભિયક્ત થતું જાય છે તેથી યોગાગનું અનુજ્ઞાન એ અશુદ્ધિના ક્ષયપ્રતિ તથા વિવેકખ્યાતિ પર્યન્તના જ્ઞાનપ્રતિ કારણ છે એ બનેપ્રતિ કેવા પ્રકારનું કારણ યો

ગાંગુ' અનુક્રાન છે એ વિચારવાતું છે. ત્યાં કારણ નવ પ્રકારનાં છે. એ પ્રકારો પાતાંજલ ભાષ્યમાં આ પ્રમાણે શ્લોકથી કથાં છે કે સ્વપત્તિસ્થિત્યાભિવ્યક્તિવિકારપ્રત્યયાસયઃ । વિયોગાન્વત્વપ્તયઃ કારણ નવધા સ્મૃતમ્ । કારણ નવ પ્રકારનું છેઃ (૧) ઉત્પત્તિકારણ, (૨) સ્થિતિકારણ, (૩) અભિવ્યક્તિકારણ, (૪) વિકારકારણ, (૫) પ્રત્યયકારણ, (૬) આસિ અથવા પ્રાપ્તિકારણ, (૭) વિયોગકારણ, (૮) અન્યત્વકારણ અને (૯) ધૃતિ અથવા ધારણ કારણ. એનું સદિશ પ્રતિપાદન આ પ્રમાણે છે.

(૧) ઉત્પત્તિકારણ એટલે ઉપાદાનકારણ. જેમ જ્ઞાનરૂપ જ્ઞાતિનું મન ઉત્પત્તિકારણ છે. આ કારણ અને પ્રાપ્તિકારણમાં એ ભેદ છે કે પ્રાપ્તિકારણ ઉત્પત્તિનો સાક્ષાત્ હેતુ નથી પણ માત્ર પ્રતિબંધકની નિવૃત્તિ દ્વારા હેતુ છે.

(૨) સ્થિતિકારણ એટલે સ્થિતિમાં જે હેતુ હોય તે જેમ બુદ્ધિસત્ત્વની સ્થિતિમાં ભોગ અને અપવર્ગરૂપ પુરપાઈની અસમાધિ અર્થાત્ ભવિષ્યદ્ અવસ્થા એ હેતુ છે, તેથી એ બુદ્ધિપ્રતિ સ્થિતિકારણ છે.

(૩) અભિવ્યક્તિનો હેતુ તે અભિવ્યક્તિકારણ છે જેમ પ્રકાશથી રૂપની અભિવ્યક્તિ થાય છે તેથી એ પ્રકાશ રૂપની અભિવ્યક્તિનો હેતુ હોવાથી અભિવ્યક્તિકારણ છે.

(૪) વિકારકારણ એટલે વિકારનું કારણ જેમ કટકરૂપે સ્થિત થયેલા સુવર્ણને એ રૂપનો ત્યાગ કરવાથી અન્યરૂપે વિકૃત કરનાર જે સુવર્ણકાર, તે સુવર્ણનું વિકારકારણ છે. તેમજ એકાગ્ર થયેલા મનને વિવિધાકારરૂપે વિકાર પમાડનાર જે શીઆદિ વિષયો તે મનનાં વિકારકારણ છે.

(૫) પ્રત્યયકારણ એટલે જ્ઞાનનું કારણ અર્થાત્ શાપકહેતુ. જેમ પર્વતમાં રહેલા ધૂમનું દર્શન એ ત્યાં રહેલા અગ્નિના જ્ઞાનનું કારણ છે તેથી ધૂમજ્ઞાન એ અગ્નિપ્રતિ પ્રત્યયકારણ છે.

(૬) પ્રાપ્તિકારણ એટલે પ્રાપ્તિનું કારણ. પ્રાપ્તિ એટલે ઉત્પત્તિમાં આવતા પ્રતિબંધકની નિવૃત્તિ. એ નિવૃત્તિદ્વારા ઉત્પત્તિ કરનાર જે કારણ તે પ્રાપ્તિકારણ છે. જેમકે ધર્મ એ સુખની પ્રાપ્તિનું કારણ છે.

(૭) વિયોગકારણ એટલે વિયોગનો હેતુ. જેમ પરશુથી વૃક્ષનું છેદન કરાય છે ત્યારે તે વૃક્ષ મૂળથી છુટુ પડે છે-વિયુગન થાય છે-તેથી પરશુ એ ઉગ્ર વસ્તુનું વિયોગકારણ છે.

(૮) અન્યતઃકારણ એટલે એકરૂપતાના પરિણામે તે કપનો ત્યાગ કરવી અન્યરૂપને પમાડનાર કારણ જેમ સુરસુંમર કટકતુ કુડા કરે છે ત્યારે કટકાકૃતિનો સુરસુંને ત્યાગ કરવી કુડાકૃતિનું અદ્યક્ષ કરાવે છે, તેથી સુરસુંમર એ કટકરૂપિ અન્યતઃકારણ છે એ જ સુરસું ૧૨ સુવર્ણપ્રતિ વિમરનરણ છે કેમકે બ્યારે કટકતુ કુડા થાય છે ત્યારે સુવર્ણ તો બનેમા એકસરખી રીતે રહેતુ હોય છે, સુવર્ણ ૧૧ અનતરને પામતુ નથી, પણ માત્ર વિકારને પમે છે

(૧૦) ધૃતિકારણ એટલે આધારસ્થિતિ જેમ હૃદયોપરિ શરીર ધૃતિકારણ છે કેમકે હૃદયો શરીરને આધારે રહે છે તેમ જ એ હૃદયો શરીરના યોગક્ષેમની મિદ્ધ કરી આપનાર હોનાથી શરીર પ્રતિ ધૃતિ કારણ છે એ જ પ્રમાણે આકાશનું આધારકારણ વાયુ છે, વાયુનું આધાર કારણ અથવા ધૃતિકારણ તેજ છે, તેજનું જર અને જરનું પૃથ્વી છે આકાશનું ઉત્પત્તિકારણ સમ્પત્તિભાવા છે, વાયુનું અપસૃત્તિભાવા છે વિગેરે પૂરે કહ્યું છે આ ધૃતિકારણ અને સ્થિતિ કારણમા આ પ્રમાણે ભેદ છે કે જે સ્થિતિકારણ છે તેનો અર્થમા પ્રવેશ હોય છે અને જે ધૃતિકારણ છે તેનો અર્થમા પ્રવેશ હોતો નથી પુરુષાર્થ અને આધાર શરીરના સ્થિતિકારણ છે કેમકે એ શરીરસાથે અવિભક્ત થઇને શરીરની સ્થિતિ કરે છે અને હૃદયપ્રતિ શરીર ધૃતિકારણ છે કેમકે હૃદયમા પ્રવેશ્યા વિના જ શરીર હૃદયનું કારણ કરે છે.

આ પ્રમાણે નવ જાતના કારણો છે આ નવ કારણને જ પરસ્પરમા અતર્ક્યાવ કની અન્ય રચને આગ પ્રકાશના કારણો વર્ણ્યા છે (જેમ વેદાન્તશાસ્ત્રમા ઉત્પત્તિકારણ, વિકારકારણ, પ્રાપ્તિકારણ, અને સંસ્કારકારણ એમ આગ બેદથી કારણોનું વર્ણન કર્યું છે)

આ નવ પ્રમાણના કારણો કલા તેમા યોગાગનું અનુદાન એ અશુદ્ધિનું વિયોગકારણ છે અને વિવેકપ્રચારનું આસિકારણ તથા પ્રસિદ્ધિ છે યોગાગનું અનુદાન દરમથી અન્ન કરજમા નેલી અશુદ્ધિ અતીતારધાને પામી બાક છે અર્થાત્ એ અનુદાન શુદ્ધિમત્તને વર્તમાનારજ્યાપુત્ર અશુદ્ધિથી વિપુત્ર કહે છે તેથી ઉત્પત્તિ પરશ્વની મારક વિયોગમળ છે અને વિવેકપ્રચારિપ્રતિ પ્રાપ્તિકારણ છે, માકે શુદ્ધિમત્ત જાને પુરુષપર્વન્તના સર્વ પરચંત્ર કાળ કન્થ ગર્ભ છે, હતા અર્થર્થ અને તમસુસિગે પ્રતિષ્ઠાને વીવ તમ કની થમ્તુ નથી એ નિનિમધકને યોગાગનું અનુદાન કુ કહે છે તેથી પ્રસિદ્ધિ

અભાવમિદ્ધ સામર્થ્ય અભિવ્યક્ત થાય છે તેથી વિવેકખ્યાતિની ઉત્પત્તિમા આવેલા પ્રતિબંધોની નિવૃત્તિ કરનાર યોગાગતુ અનુદાન દેવાથી વિવેકખ્યાતિપ્રતિ પ્રાપ્તિશક્ય છે

આ પ્રમાણે જો પ્રકાગ્ની દાનુતાવણુ યોગાગતુ અનુદાન છે, તેથી હવે એ અનુદાનના વિવિધભૂત યોગાગતુ પ્રતિપાદન કરવું આવશ્યક છે તે કરવા કહે છે કે—

યમનિયમાસનપ્રાણાયામમત્યાહારધારણા—

ધ્યાનસમાધયોઽષ્ટાવક્લાનિ ॥ ૨૯ ॥

સૂત્રાર્થ —યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિ એ આઠ યોગના અંગ છે

આ સૂત્રથી જ્ઞાનના સાધનરૂપ યોગાગ કયા કયા છે તે કથન કર્યું છે આ આઠમા જ મર્મનો અતર્ભાવ થાય છે ત્યાં હિતમાધિકારીમાટે અભ્યાસ, વૈનય, શક્તિ, પ્રાણાયામાદિ જે- ઉપાયો કલા છે તેમાથી અભ્યાસનો પારગુધ્યાનાદિમા અનર્ભાવ થાય છે વૈનયનો સતોપમા રિગેરે મધ્યમાધિકારીમાટે જે તપ, સાધ્યાય અને મન્થિરરૂઢિધાન એ ત્રણ વિશેષમા કલા હતા તેને નિયમમા અતર્ભાવ કર્યો છે તેથી આ અર્ધમા વિભાગ સંસ્થા યોગ્ય છે

એ આગતુ અનુદાન અનુક્રમે જ કરવું જોઈએ એવો નિયમ નથી આ વાત એ આઠના પથાર્ય રૂપ અમળયાથી એની મેળે જ સ્પષ્ટ થશે આમજે હતાઆસનરૂપ અંગતુ પ્રાણાયામ અને ધારણાદિની પૂર્વે અનુદાન આશયક છે ત્યેક સાધકે કેવે પ્રકારે પ્રવૃત્ત થવું એ ત્રિગદ્યુરુદાર જ જણાય એમ છે, તેથી તેનું પ્રતિપાદન અશક્ય છે

આ પ્રમાણે આ આઠ યોગાગતો નિર્દેશ કરી હવે અનુક્રમે મર્મના રૂપ પ્રતિપાદન કહે છે તેમા પ્રથમ અંગ યમ છે તેથી તેનું સ્વરૂપ પ્રતિપાદન કહે છે

તત્રાહિસાસત્યારતેયવ્રત્તચર્યાપરિગ્રહા યમાઃ । ૩૦ ।

સૂત્રાર્થ —ત્યા અહિસા, સત્ય, અગ્નેય, બ્રહ્મચર્ય અને અપરિગ્રહ એ પાંચ યમ કહેવાય છે

પૂર્વે સૂત્રમા યોગના આઠ અંગ કલાં તેમાથી પ્રથમ અંગ જે યમ છે તે શબ્દે કરીને અહિમા, મત્ય, અસ્તેય, બ્રહ્મચર્ય અને અપરિગ્રહ એ પાંચનું ગ્રહણ ગાય છે, જે વાન આ સૂત્રથી કહી છે. એ પાંચેમા અહિસા મુખ્ય છે, કેમકે અહિસાના અરિગ્રાધથી જ અન્ય ચારનું સંતુલન કરી શકાય છે અર્થાત્ અહિમાની મિદિ ગાટે

જ અન્ય ચારતુ પ્રતિપાદન છે અહિંસાનુ પાલન કર્યાવિના અર્થાત અહિંસાથી વિરોધી રીતે, અન્ય ચારતુ અનુદાન કરવામાં આવે તો તે નિષ્ફલ છે આમ છે છતાં ઉત્તર ચાર ગમ વ્યર્થ નથી. કેમકે ઉત્તર ચારતુ અનુદાન કર્યાવિના ચથાર્થ અહિંસાની નિદ્ધિ થતી નથી. વૈદિક્ષોકો કહે છે કે સ સલુ અય વ્રાઘ્નણો યથા યથા વ્રતાનિ વહૂનિ શ-માદિન્સતિ તથા તથા પ્રમાદદૃતેભ્યો હિંસાનિદાનેભ્યો નિવર્તમાનસ્તામેવાવદાત-રુપમાદિસા કરોતિ જેમ જેમ આ વ્રાહ્મણુ માણુસ નાનારિધિ પ્રતોતુ અદ્યુ કરે છે તેમ તેમ હિંસાનાં કારણોથી નિરૂપ થતો અહિંસાને નિર્ભય કરે છે. તેમ જ શ્રીમહાભારતમા મોક્ષપૂર્વવિશે પણ કહ્યું છે કે—

યથા નૌત્પરેડન્વાનિ પદાનિ પદગામિના

સર્વાણ્યેવાડવિધાયન્તે પદજાતાનિ કૌઞજરે ।

एव सर्वमार्हितायां घर्मार्यमपि-धायते ॥

જેમ હાથીના પગસામા સર્વ પાદથી ચાલનાર પ્રાણીના પગપા અતર્ભાવને પામે છે તે જ પ્રમાણે મત્ત, અમ્તેષ, ઘન, યગાદિ મર્વ પણ અહિંસામા જ અતર્ભાવને પામે છે આથી એ સિદ્ધ થય છે કે અહિંસા મુખ્ય છે અને અન્ય ચાર અગ્રે એ શુદ્ધિ માટે આવશ્યક છે નેથી સાધક માટે પામે અગ્રે અવશ્યના છે આ પ્રમાણે અહિંસાને નિર્ભય કરનાર અન્ય ચાર મેવાથી ચથાર્થ અહિંસા ઉત્તર ચારતુ મુલ છે તેથી અહિંસાનુ પ્રથમ અદ્યુ ક્યું છે ત્યાં યોગનાં અગમ્ય અ-દિમાનુ સ્વરૂપ આ પ્રમાણે છે કે આશ્રમવિહિત નિત્યકર્મના અવિ-રોધે કરીને મર્વ કાલે સર્વ અવસ્થામાં તથા સર્વ દેશમાં મર્વ પ્રાણીને મન, વાણી અને કાયાએ કરીને દુઃખની ઉત્પત્તિ ન કરવી તે. યોગના માધકે પણ નિત્યકર્મ અસ્થ કા-વાના છે અને ક્રિયામાત્રથી ક્ષુદ્ર જતુનો નાશ થાય છે અથવા તેમને પીડા થાય છે તેથી એ પ્રકારની હિંસા તો અનિચ્છા છતાં પણ થ-વાની જ, તો પણ એ નિરપાયે થતી હિંસા હોવાથી એને અટકા-વવા તે તે ક્રિયા ન કરવી એમ નહિ, કેમકે તે ક્રિયાઓ નિત્યકર્મ-રૂપ હોવાથી અવશ્ય કર્તવ્ય છે, પણ તે હિંસાની નિરૂપિ અર્થે પ્રારબિત કરુ એ વિશેષ અર્થેનુ પ્રતિપાદન કરવા ઉપર “આગમરિ-દિત નિત્યકર્મના અવિરોધે કરીને” એ વિશેષણ મુક્યું છે. શ્રીવાગવત્કમ અહિંસામા પણ અહિંસાનુ સ્વરૂપ એજ પ્રતિપાદન ક્યું છે કે—

कर्मण मनसा वाचा सर्वभूतेषु गर्वित ।

अष्टैतज्जनन मोक्षमर्हितापेन योनिनि. ॥

શરીરથી થતા કર્મે કરીને, મનપડે તથા વાણીપડે સર્વ પ્રાણીઓને નનમને કરેશની ઉત્પત્તિ ન કરવી તેનેજ યોગિજો । અહિ સાધી વાણે

યમનું ખીજી અગત્ય છે તેનું અરૂપ અમત્યથી નિવૃત્તિ । ખવી એ છે પોતાના જ્ઞાનની સામાને અજ્ઞાન દ્રવ્યો દોષ ત્યારે જે પ્રમદે પોતે જે વસ્તુને જોઈ દોષ અનુમાન કરી દોષ અથવા માબળી દોષ તે / પ્રાપ્તિ તે રસ્તુને મેરી એ સત્ય છે તેમા પણ પોતે તે વસ્તુ જોઈને અનુમાન કરીને અથવા નાનગાને થથાર્થ રીતે જાણી છે એ તથા પૂર્ણ વિચારથી કહેવો જોઈએ મેરૂ વસ્તુત જે વાત પોતી દોષ તથાપિ વગા તેને માગી માનતો દોષ અને તેને માગારો અન્યને પ્રતિષાળન મે તો તેમા પોતાના અજ્ઞાનનિમિત્ત પણ લાગે છે તેવી એ વાણી થથાર્થ રીતે અગત્યની નિવૃત્તિ રૂપ નથી તેમજ પોતે એક વાત એક રૂપે મનમા જાડુનો દોષ તથાપિ સામાને તેની વિપરીત અથનો બોધ કરવા વાગે જે વાણીનો પ્રયોગ કરમા આવે તે વાણી થથપિ સજ્જત અસત્ય ન દોષ તથાપિ સત્યરૂપ નથી મન દ્રવ્ય થમા । શબ્દો થથપિ સત્યાથના બોધ છે તથાપિ મત્યથી વિપરીત અથ બેધન ગા તેનો પ્રયોગ વસ્તુએ થયો છે જેમક ત્યારે દ્રોણાચાર્યે પોતાના પુત્રના મગધુનિરે કુનિરિગે પૂજ્યુ ત્યાજે તમરો ઉત્તર આપ્યો કે અશ્વત્થામા મહુને વશ વર્તે છે એ વચી થથપિ સજ્જત રાગી છે મે અશ્વત્થામા નામનો હાથી મરેલો હતો તથાપિ દ્રોણાચાર્યનો મથ પોતાના પુત્રનિરપ હતો તેથી એ શ્રીના ઉત્તરમા પ્રયોગ કરન વચન દ્રોણાચાર્યે પોતાના પ્રતના વિરથના સબધમા લેમે એ જાણ્યા છતા અશ્વત્થામા મહુને વશ વર્તે છે એ વાચનો થથિરે પ્રયોગ કર્યો હતો તેથી એ વાચ પોતાના થથાઅજ્ઞાનથી વિપરીત અથના જ્ઞાનને સામાના અત દ્રવ્યમા ઉપન કરવા પ્રયોજાયેનુ દોષથી અમત્યની નિવૃત્તિરૂપ સત્ય નથી તેમ જ સામે માલમ જે શબ્દો મમજ ન શરૂ એના શબ્દો જાણીએકો વાપરી તે પોતાના જ્ઞાનને સદશ જ્ઞાન ઉપન કરમા પ્રયો । કે યેલુ વાચ્ય નિષ્કળ દોષથી અસત્યની નિવૃત્તિ રૂપ મત્ય નથી તેમ જ જે વાચથી સાજાજના નુ અથવા લેખનુ વા સ્તવ હિત થતું ન દોષ તે વાચનો પ્રયોગ પણ સત્યરૂપ નથી તેમ જ એ સર્વ વિરોધવાગી વણી દોષ તથાપિ આમાને દુષની ઉત્પત્તિ દા । બોધ કરે એવી રીતે પ્રયોજાયેવી દોષ તો તે વાણી મત્યાનાસ

છે પણ સત્યરૂપ નથી, કેમકે અદિસાથી વિરોધી છે અર્થાત્ અસત્યની નિરૂત્તિરૂપ સત્યત્વ એ સ્વરૂપ થયું કે (૧) ને વસ્તુને ને રૂપે જોયેલી હોય, અનુભાન કરેલી હોય, અથવા સાબજેથી હોય તેના તે જ પ્રકારે સામાને બોધ કરનાર, (૨) જેનો વિષય બાંધિત વા અજ્ઞાનમિશ્રિત નથી પણ વસ્તુતઃ ખરો છે એવી, (૩) દૃષ્ટિગેરે વસ્તુનો વિપરીત બોધ કરનારી ઇચ્છાથી ને પ્રયુક્ત ઘર્ષ નથી એવી, (૪) ને અપ્રસિદ્ધ શબ્દોથી મિશ્રિત નથી, (૫) ને સાબજ નારત્વ અથવા યોગ્ય વાસ્તવ દિત કરનારી છે, અને (૬) ને માત્ર જાનારને દુખની ઉત્પત્તિ ન કરે એવી રીતે પ્રયોગ કનયેલી છે તે વાણી સાચ છે યોગના સાધકે તથા જ્ઞાનના સાધકે ત્યારે જ્યારે સામાને પોતાનું જ્ઞાન આપના બોધતું હોય ત્યારે ત્યારે આ છ વિગે-પણવાળી વાણીનો જ પ્રયોગ કરવો અને નહિ તો જ્ઞાન ધાગ્યું કે રત્ન પણ કદાપિ અમન્ય બોધતું નહીં જ્ઞાન ધાત્મ્ય કરતું એ પણ અસત્યની નિરૂત્તિરૂપ જ છે તેથી એ પણ સત્યમા જ ગણનાયોગ્ય છે *

અમન્ય એટલે સ્નેયનો અભાવ વા નિરૂત્તિ અન્યના મમત્વની મર્યાદામાં રહેના પદાર્થનું બવાત્મકથી અથવા છુપી રીતે અર્થાત્ તે માનિકની ઇચ્છા વા આશાવિના જે હગ્ધ કરી લેતું તે સ્નેય છે તેનથી રહિત અગ્રપ્રદરૂપ રહેતું તે અસ્તેય છે યાગદર્શનમહિતામાં પણ અસ્તેયનું સ્વરૂપ એ જ કહ્યું છે કે કર્મણ મનતા યાવા પરદ્રવ્યેષુ નિરુદ્ધા । અસ્તેયાગ્નિ શશ્વોત્તમૃગિમિસ્તત્ત્વદર્શિમિ ॥ કર્મ, મન તથા વાણીરૂટે અન્યના દ્રવ્યમા અગ્રપ્રદ ઘણ રહેતું તે જ તત્ત્વવર્તી સ્વયંચેત્સે અસ્તેય ગણ્ય છે

અહાત્યર્થ એટલે દાસ્યમા કહેના આદ અગમ્યતા નૈયુનના ત્યાગરૂપ ઉપરચેન્દ્રિયનો સમય ધીરક્ષમહિતામાં આ પ્રમાણે કહ્યું છે કે અગ્રવર્ચ સદા રક્ષેદટપાગ્નશ્ચ પુમર્ । સ્મરણ વાત્તન વૈત્તિ પ્રેક્ષણ ગુણમા, યમ । શક્ત્યોડ્ધવમાયત્વ સ્વિકારોદ્ધિરેવ ચ । યાન્મૈયુનમટાગ મયદમ્નિ મર્મવિજ્ઞ ॥ અહ અગમ્યતા અહાત્યર્થનું સદા આગદથી પાતન કરતું સ્વીકારવાનું અથવા તત્ત્વગણથી વતોનું સ્મરણ કથન, રદઅથાનો, રાગપૂર્વક અવગ્રેહન, રદઅથાત્મક ગ્રહણ, અધ્યવમાય અને મનો-

* યદપિ ઉપગતા છ વિશેષણ સગી વાળી એવાવી અન્યતઃ જ્ઞાન છે, અને જ્ઞાન શુદ્ધી બ્યવહાર અવાનો પણ અન્યતઃ દર્શન છે તથાપિ યોગના માધકનો આશય યોગમિદ્ધિ છે, કદા બાહ્ય નિભાવેલો એ નથી તેથી તે માધકે તો ઉપરૂપમજોનો જ મનો સેવો આરમ્ભ છે

ગતી નિષ્પત્તિ એ આઠ અંગવાળુ મૈથુન વર્ણાય છે. એ આઠ અંગોથી રૂઢિત યતુ તે અષ્ટાંગ બ્રહ્મચર્ય કહેવાય છે.†

અપરિશ્દ—વિષયોનાં અર્જન, રક્ષણ, ક્ષયાદિથી થતા દોષોના વિચારથી થતા, જે દેહયાત્રાના નિર્વાહથી અતિરિક્ત ભોગસાધનનો શાસ્ત્રવિધિપ્રમાણે પણ અનગીકાર તે અપરિશ્દ છે. અથવા ભોગસાધનમાત્રનો મમત્વબુદ્ધિથી સ્વીકાર ન કરવો તે અપરિશ્દ છે.

આ અર્થિગા, સત્ય વિગેરે પાંચને આ શાસ્ત્રમાં યમસંજ્ઞા આપી છે. એ પાંચને યમ કહેવાના કારણુમાટે જીવ-મુક્તિવિવેકમાં આ પ્રમાણે કહ્યું છે કે દિંષાદિભ્યો નિષિદ્ધર્મભ્યો યોગિન યમયન્તીતિ યમા.† દિંસાવિગેરે નિષિદ્ધ આચરણોથી યોગીને અટકાવનાર-નિયમન કરનાર દેવાથી એ પાંચ યમ છે.

આ પ્રમાણે પાંચ પ્રકારના યમનું આ સૂત્રથી પ્રતિપાદન કર્યું અન્ય પ્રજ્ઞે મધ્યે યમનું દશ બેદ્ધી પ્રતિપાદન જોવામાં આવે છે. જેમકે યાચનકપસદ્ધિતામાં ધૃતિ, ક્ષમા, દયા, આર્જવ, મિતાકાર અને શૌચ તથા આ સૂત્રમાં કહેલા પ્રથમ ચર એમ દશ બેદ્ધી યમનું વર્ણન છે. તથાપિ આ સૂત્રમાં ન્યૂનતા નથી કેમકે શૌચ તો અદ્ધિ નિયમમાં ગણ્યું છે અને બાકીના ધૃતિ આદિ જે પાંચ તેના આ સૂત્રમાં કહેલા પાંચમા જ અતર્ભવ યમ શરૂ છે, એ વાત એ દશે પ્રકારના યમના સ્વરૂપ શ્રીસિદ્ધાન્તાસિન્ધુ વિગેરે ત્રયોમાથી જાણવાથી સ્પષ્ટ થશે તેથી અત્ર અધિઃ વિસ્તાની આવશ્યકતા નથી.

આ પ્રમાણે યમના બેદ્ધનું વર્ણન કર્યું. હવે યોગના સાધકે એ નું કેવે પ્રકારે અનુષ્ઠાન કરવું એ બતાવવા એ યમ મહામત કેમ કહેવાય તે કહે છે.

જાતિવેદશકાલસમયાગવચ્છિન્નાઃ સાર્વભૌમા મહાઘતમ્મા૩૧

સૂત્રાર્થ—જાતિ, દેશ, કાળ અને સમયથી પરિચ્છેદને ન પામતા એવા, સર્વ અવસ્થામાં કોઈપરિપે નિશ્ચિત થયેલા આ યમ મહામત કહેવાય છે.

જાતિ—જાતિ, દેશ, કાલ અને સમય એ ચારથી અનવચ્છિન્ન, જાતિ એટલે વર્ણ, અથવા તો વસ્તુને સજીવ સંજનાર તેમા સ-

† આ નિપયના વિશેષ સ્પષ્ટીકરણુમાટે જુઓ શ્રીસિદ્ધાન્તાસિન્ધુ પૃષ્ઠ ૨૫૦, આ વિષયમાં આ સાપ્રત ડાહ જોતાં અધિક વિસ્તારની જરૂર છે તથાપિ આ સ્થાન તેને માટે ઉચિત નથી. .

હેલા ગુણો, જેમકે બ્રાહ્મણ્ય અથવા ગોત્ર દેશ અને કાવ તો પ્રસિદ્ધ જ છે સમય એટલે આસર અન્યન્નિજ એટલે નિયમિત નહિ થાય તે જેની (જાતિ રિગેરથી) મર્યાદા ન થાય તે

સાર્વભૌમ—સર્વ જૂનિ વા અવસ્થા વિશે નિશ્ચિત થયેલા અર્થાત્ સર્વ અસ્થામા જેનું અનુદાન કરવાનું છે એના

આ સૂત્રથી એ કંઈ કે આ પાત્ર પ્રકારના યમ મહાવત કહેવાય છે તેનું વાસ્તવ્ય એ કે એનું સર્વ અસ્થામા અનુદાન કરવાનું છે અર્થાત્ એ સાર્વભૌમ છે એ સાર્વભૌમ છે કેમકે એ જાતિ, દેશ, કાવ તથા સમયથી મર્યાદાને પામતા નથી— (સંકુચિત થતા નથી) અર્થાત્ અસ્થિજ નથી એ ચાર પ્રકારના અસ્થિજના સ્વરૂપ આપ્યાં છે—સર્વ યમમા અહિમા મુખ્ય છે તેથી અહિમાને દૃષ્ટાન્તરૂપે લઈએ તો જોતજાતિવાળા પદાર્થને અર્થાત્ ગાયને અથવા અન્ય બ્રાહ્મણ્યજાતિના પદાર્થને અર્થાત્ બ્રાહ્મણ્યને ન માગે એ પ્રકારે જે હોય તો એ અહિમા જાતિથી અસ્થિજ થઈ કહેવાય, તીર્થવિશે ન માગે એ પ્રકારે હોય તો એ અહિમા દેશથી અસ્થિજ થઈ કહેવાય અતુલ્યશીને દિવસે ન માગે એમ હોય તો એ અહિમા કાવથી અસ્થિજ થઈ કહેવાય, તથા દેવ, બ્રાહ્મણ્યરિગેરના જોત ન ગિનાયના અન્ય અર્થમાટે—અન્ય આસરે ન માગે એમ હોય તો એ અહિમા સમયસ્થિજ થઈ કહેવાય આજ પ્રકારે સત્ય, વ્રજેરે અન્ય આર યમો માટેના અસ્થિજ યમજી લેના અહિમારિગેરે યમ આ સર્વ પ્રકારના અસ્થિજ વા નિરમથી સ્થિત છે કેમકે એ ગાના સાધકે આમાથી કોઈ પણ અસ્થિજમહિત અહિમાદિનું અનુદાન કરવાનું નથી, પણ કોઈ પણ પ્રાણીને, કોઈ પણ દેગમા, કોઈ પણ કાગે તથા કોઈ પણ અવમરે ન માગે એ પ્રકારે અર્થાત્ સર્વ પ્રાણીને, સર્વ દેગમા, સર્વ કાગે તથા સર્વ અવમરે સરીકાદિથી કુખની ઉત્પત્તિ કરાથી સ્થિત રહેતું એ પ્રકારે અનસ્થિજરૂપે અનુદાન કરવાનું છે એ પ્રકારે અનુદાન એનું યાગ ત્યારે જ એ યમ સાર્વભૌમ થયા કહેવાય છે તથા ત્યારે જ એ મહાવત ગણાય છે તેથી યોગના આદ્યે આ યમ મહાવત યાગ એ પ્રકારે એનું પાનન કરવું

આ પ્રસંગમા જે શુદ્ધ યાગ છે, તે એકે (૧) શોચાદિપ નિરમનું અનુદાન કરવામાં દિસા અસ્થિ થવાની, તેથી જે મર્યાદા અહિમાનું અનુદાન કરવાનું હોય તો શોચાદિનો પદ્ધત્યાગ કરે એ જોઈએ, અને (૨) કુચ, અગ્નિ રિગેરે લાગનામાં તથા બ્રાહ્મણ્યજાતિ-

પનાં નિત્યકર્મનું અનુષ્ઠાન અને વૈદિક કર્મોનું અનુષ્ઠાન કરવામાં હિ-
સા અવશ્ય થવાની, તેથી તેનો પરિત્યાગ કરવો જોઈએ. અને તેમ
કરવાથી પ્રત્યવાય થાય છે એવું શાસ્ત્રોમાં કહ્યું છે તેથી એ પરિત્યા-
ગ કરવો ઉચિત નથી. એ બેનું મગાધાન આ પ્રમાણે પ્રથમ જે ક-
હ્યું કે શાસ્ત્રાદિનો પરિત્યાગ કરવો પડે પણ એ સક્ર યોગ્ય નથી કે-
મકે ૩૦ માં મૂલની વ્યાખ્યામાં જ કહ્યું છે કે એ અદિમાઆદિનું
આશ્રમનિહિત નિત્યકર્મના અવિરોધે અનુષ્ઠાન કરવાનું છે તેથી શાસ્ત્રા-
દિનો ત્યાગ આવશ્યક નથી પણ શાસ્ત્રાદિનું અનુષ્ઠાન, તથા તેમાં નિ-
રુપાયે થતી હિઆમાટે પ્રાયશ્ચિત્તનું અનુષ્ઠાન એમ બે કરવાના છે.
ખીજ સક્ર જે કરી તે પણ યોગ્ય નથી કેમકે શ્રીમદ્દામારતના મો-
ક્ષપર્વવિશે કહ્યું છે કે—

સર્વાણિ મૂતાનિ સુમં રમન્તે સર્વાણિ કુ સ્વેષુ તયૌદ્વિજન્તિ ।

તેવા મયોરપાદનજાતએવં કુવાંત કમંણિ હિ જાતાવેવ ॥

સર્વ પ્રાણીને સુખ પ્રિય છે, કેમકે તે દુઃખ પ્રિય નથી તેથી સ-
ર્વ પ્રાણીને બચતી ઉત્પત્તિ કરવી એદકારક છે એ બાબતી યોગીએ બા-
લા કર્મ ન કરવાં એ વાક્યથી સ્પષ્ટ રીતે સિદ્ધ થાય છે કે બાહ્ય-
કર્મના ત્યાગથી જે સારજગા પ્રત્યવાય જલ્લા છે તે અયોગિને માટે જ
છે, યોગિને માટે નથી એજ કારણથી નીમનું બમરાનું પણ વૃતાતેને
મહાયજ્ઞાન સમગ્રાજ્ઞવિદો જનાઃ । અનાદમાના સતતમિન્દ્રિયેન્દ્રેય સુહૃતિ ॥
અન્ય મહાદિને મધાર્થ રીતે જાણનાર પુરુષો આ મહાયજ્ઞની ધમ્મ-
ના રાખીને નિરતર હિન્દિયોમા હોમ કરે છે છત્યાદિ વચનોથી યોગરૂ-
પ નિત્યકર્મનું જ યોગિપુરુષમાટે નિધાન કરે છે. આજ કારણથી શ્રી
વસિષ્ઠે વાચમામ્યન્તર ચોત દિવિમ વર્મ વૈદિક્મ । તયોરન્યતરમ્ કુ-
ર્યામિત્ય વર્મ વચાવિધિ ॥ વૈદિક કર્મોનું બાલ અને આબ્યતર એમ
બે રીતે અનુષ્ઠાન થાય છે, તેમાંથી ગમે તે રીતે નિત્ય કર્મ મધારિ-
ધિ કરવું—હત્યાદિ વચનોથી એ બે પ્રકારનો નિકટ્પ કરવો છે તેમાં
પણ બાલ કર્મ હિઆપ્તિથી યરત છે અને આબ્યતર કર્મ તેથી ગ-
હિત છે, તેમ જ બાવનાની સ્થિત્વા કગનાર છે તેથી યોગીમાટે નિ-
ગયત યોગ્ય છે એજ કારણથી શ્રીકૃષ્ણભગવાને સર્વ મત્તમા વત્પવત્તને
જ શ્રેષ્ઠ કલો છે. તેથી યોગી યોગ સાધવામાટે બાલ કર્મનો ત્યાગ કરે
તો તેમાં તેને પ્રત્યવાય નથી એ સિદ્ધ થાય છે

આ પ્રમાણે આ સગથી વમનુ દેરી રીતે અનુષ્ઠાન કરવું એ
પ્રતિપાદન કર્યું. આ મૂત્રમાં મગમાટે જે કહ્યું છે તેથી મમની નિ-

યમ કરતાં વિશેષતા સિદ્ધ થાય છે. નિયમના કરતાં પણ યમ વધારે અવશ્યના છે એ વાત જીવ-મુક્તિવિવેકમાં વિચારણ્યસ્વામીએ પણ ચમાન્ સંવેત સતતે નિત્યં નિયમાન્સુવઃ । ચમાન્વતત્ત્વકુર્વાણો નિયમાન્જ્વલાન્મજગ્ ॥ વિચારવાને યમનું નિરતર સેવન કરવું, નિયમનું તેમ ન થાય તો નિંતા નથી કેમકે કેવળ નિયમને એવન કરનાર જો યમનું અનુક્રમ કરતો નથી તો તે અધોગતિને પામે છે, હત્યાદિ વચનોથી પ્રતિપાદન કરી છે. તેથી એ દિવે વિસ્તારની જરૂર નથી.

હવે યોગનું દ્વિતીય અંગ જે નિયમ તેનું પ્રતિપાદન કરવા કહે છે કે.

શૌચસંતોષતપઃસ્વાધ્યાયેશ્વરપ્રણિધાનાનિ નિયમાઃ ॥૩૨॥

સૂત્રાર્ધઃ—શૌચ, સતોષ, તપ, સ્વાધ્યાય અને ઇશ્વરપ્રણિધાન એ પાંચ નિયમ કહેવાય છે.

આ મૂળથી શૌચાદિ પાંચ નિયમ કહેવાય છે એ વાતનું પ્રતિપાદન કર્યું છે. એ પાંચ નિયમ કહેવાય છે કેમકે જન્માદ્યૈઃ કામ્ય-ચર્માદિકર્તૃભ્યં લોકદેવૈઃ નિષ્કામધર્મે નિયમવર્ગિત પ્રેરચરિત્ત્વ એ પાંચ જન્મના દેતુભૂત કામ્યકર્મથી નિવૃત્તિ પમાડી મોક્ષના દેતુરૂપ નિષ્કામ કર્મવિશે પ્રેરે છે. એ પાંચનાં ૨૩૫ આ પ્રમાણે છે. શૌચ એટલે શુદ્ધિ. એ જો પ્રકારની છે (૧) સ્થૂળ શરીરની અને (૨) મનની. ત્યાં શરીરની શુદ્ધિ પણ બાહ્ય અને આંતર એ બેદથી જો પ્રકારની છે. જાગૃત્તિના મોમય વિગેરેથી શરીરને સ્વચ્છ કરવું એ શરીરનું બાહ્ય શૌચ છે. અને પવિત્ર પદાર્થના બહુલથી શરીરના ઘટક રસરધિરઆદિ સમ ધાતુઓને શુદ્ધ કરવા એ શરીરનું આંતર શૌચ છે. મન અથવા અત્માકરણના મદ, માન, આસક્તિ, મગ, દ્વેષવિગેરે દોષોને યેત્રી, કંજુઆદિના અનુક્રમથી ઘોષ નાંખી મનને શુદ્ધ કરવું એ મનનું શૌચ છે.

સતોષ—આતિ આવશ્યક એવા જે પ્રાણીપ્રાચીના નિભાવનાર પદાર્થો તે સિવાય અન્ય પદાર્થોને મેળવવાની અસ્પૃહા એ સતોષ છે.

તપ-શુષ્ક અને પિપાસા, શીત અને ઉષ્ણ, હત્યાદિ દુઃકોને સહેન કરીને અજાસ; ઉષ્ન સ્થિત થવું કાઢીને એટલે કેઈ ચિન્ત્રી પરે પણ યોગના અભિપ્રાયને નહિ બતાવવા તે, અને આહારમાન એટલે બોલવું નહિ તે કૃત્ઝ, આંદાવળ, સાંપનઅદિ મનો એ સર્વ

તપ કહેવાય છે.†

સ્વાધ્યાય એટલે વેદાધ્યયન તથા ઇષ્ટ મંત્રનો જાપ, અને હંસપ્રભ એટલે સર્વ કર્મોનું પરમ શુદ્ધ હૃદયરૂપિયે રૂડે પ્રકારે અર્પણ કરવું તે. એ બંનેની વિશેષ વ્યાખ્યા આ પાદના પ્રથમ શ્લોકમાં કરી છે તેથી અત્ર વિસ્તારની જરૂર નથી.

આ પ્રમાણે આ સતોથી યમ અને નિયમનું પ્રતિપાદન કર્યું. એ સર્વ શ્રીવિષ્ણુપુરાણમાં પણ દ્વદ્વચંગદિમાં ચ સત્યાસ્ત્યાપરિમિદાન્ ઉવેત યોગી નિષ્કામો યોગ્યતા મનસો નચન્ ॥ સ્વાધ્યાયસૌચસતોષતપાતિ નિયતાત્મનાન્ । પુર્ણિત દ્વદ્વચિ ચંચ પરિમન્ પ્રવર્ણ મન ॥ મનને યોગ્યતાને પ્રમાણતાં યોગીએ બ્રહ્મચર્યાદિ પાત્ર યમોને અવશ્ય સેવવા તથા ઇદ્રિય ને મનને નિયમમાં રખી શૌચાદિ પાત્ર નિયમનું અનુદાન કરવું—હત્યાદિ વચ્ચનોથી પ્રતિપાદન કર્યું છે અન્ય શાસ્ત્રકારોએ જેમ યમનું દશ બેદથી વર્ણન કર્યું છે તેમ નિયમનું પણ તપ, સતોષ, આસ્તિય, દાન, હૃદયશુદ્ધિ, સિદ્ધાન્તશ્રદ્ધ, તપન, મિત્ર, જપ અને મત એ દશરૂપેથી વર્ણન કર્યું છે તથાપિ આ ગ્રંથમાં ન્યૂનતા નથી કેમકે અત્ર બેદ પાડી ન કહેવા એવા તથા અન્ય બેદમાં ન આવે એવા મર્યદો તપમાં સમાવેશ થાય છે

આ દશમધ્યે જે હૃદયપ્રભિધાન અને સ્વાધ્યાય છે તે મુખ્યતાઃ યોગનાં અંગરૂપ છે, કેમકે હૃદયપ્રભિધાન કરનાર સાધક નિરતગ કર્તારૂપે હૃદયગતત્ત્વનું અનુમધાન કરેછે તથા પોતે કર્તૃત્વથી નિહિત છે એવી ભાવના કરે છે તેમજ આધ્યાયને સાધનાર સાધક તે વખતે વાણીને તથા મનને નિયમિતરૂપે રથાપે છે તથા મત્રના અધિષ્ઠાતા દેવરૂપ હૃદયનું અનુસંધાન કરે છે અર્થાત્ એ સાધકને હૃદયના અનુસંધાન સહજમાં તત્ત્વગાન થાયછે અર્થાત્ યોગ શુદ્ધ થાય છે

આ પ્રમાણે યમનિયમનું પ્રતિપાદન કર્યું હવે એના અનુદાનમાં જ્યારે નિતકો જાય કરે ત્યારે એ ઉપાય કરે એ જતાવતું જરૂરનું છે. દારણુ કે એ ઉપાયનું જ્ઞાન ન હોય તો અદિસાદિનો નિતકંથી બાધ થાય ત્યારે એનું ચાર્ચ અનુદાન થાય નહિ તેથી એ ઉપાયનું હવે સતદાર પ્રતિપાદન કરે છે.

† તપનો વિશેષ વિસ્તાર આ પાદના પ્રથમ શ્લોકની વ્યાખ્યામાં કર્યો છે તથા તેથી પણ અધિક સ્પષ્ટીકરણ શ્રીસિદ્ધાન્તમિન્દુ વિગેરેમાં છે તેથી તે ત્યાં જોવું.

* એ દ્વેનોમાં સ્વપ્નમાં જે બુદ્ધિ શ્રીસિદ્ધાન્તસિદ્ધ પ્રથમ શ્લોક ૨૫૧ થી.

વિતર્કસાધને પ્રતિપક્ષભાવનમ્ ॥ ૩૩ ॥

સૂત્રાર્થ—આ યમનિયમોનો વિતર્કથી બાધ થાય ત્યારે એ વિતર્ક ॥ પ્રતિપક્ષની ભાવના કરવી

વિતર્ક—વિતર્કથી બાધ થાય ત્યારે વિતર્કવ્યક્તે જ્ઞાને વિતર્કો અથવા વિપરીતાસ્તર્કો વિચારા ચેષુ—એ વ્યુત્પત્તિથી દિમા વિગેરે જે, આદિસાધિગેરેના વિરોધી છે તેનું વિતર્ક શબ્દથી અદલ ધાય છે એ દિમાદિરૂપ વિતર્કથી જ્યારે બાધ થાય ત્યારે, એટલે એ દલગાદિરૂપ વિતર્ક યોગીના ચિત્તને પોતાના અભિમુખ કરે ત્યારે—

પ્રતિપક્ષ—વિતર્કો નાવ કરનાર જે જ્ઞાન તેના વિરુદ્ધ એ પ્રતિપક્ષ—જેમકે એ વિતર્કે દુષ્કર્ય કરને આપનાર છે અર્થાત્ એ વિતર્કનું દુષ્કર્ય કરને આપનારણુ વિગેરે—તેની ભાવના કરવી

આ સૂત્રથી એ કંઈ કે જ્યારે યોગીના ચિત્તવિરોધે દુષ્કર્ય કરનારની દિસા કંઈ દુષ્કર્ય અમલ્ય બોલું અન્યનું દ્રવ્ય હોય કરીય જેરે વિતર્ક થાય ત્યારે બેર મસારૂપ અગિયારી મજાનવાથી તેની નિવૃત્તિવાસ્તે મે આદિમાવિગેરે યોગધર્મો સ્વીકાર કરો છે તથા દિમાદિને છોડી દીધા છે આ પાછા જે દુષ્કર્ય ત્યાગ કરતા દિમાદિનો સ્વીકાર કરે તો એક વખત વખત જેવાનું પાછું મદલું કરનાર કુતલગથા ને આભા મો ફેર—દલ નહિ’ દત્તાદિ ભાવના કરવી

અગર જે આ સૂત્ર તથા ઉત્તર સૂત્ર યમનિયમના નિયમાનુક્રમ છે તથાપિ મુકિતબ્ધત ટોવાથી તથા દ્વિમાદિ સૂત્રાત્તરેણવિ વો વ્યર્થ—આ પ્રમાણે તથા ઉત્તર સૂત્રના મહેવામાં આવશે તે પ્રમાણે અન્ય યોગાગમો વિરોધી વિતર્કોમાંટે પણ સમજી લેવું—એવું બાધ મા મળું છે તેથી આ જે સૂત્રોનો અતિદેશ કરે યોગાગવિરોધ થાય છે તેથી આસનાદિ અંગેમાંટે પણ જ્યારે એમ થાય કે ‘હું આમનતો ત્યગ કરે પ્રાણાયામનો ત્યાગ કર’ વિગેરે તે વખતે પણ એ વિતર્કો દુષ્કર્ય કરને આપનાર છે એ પ્રતિપક્ષની ભાવના કરવી—એ પણ આથી જ સિદ્ધ થાય છે

આ પ્રમાણે આ સૂત્રથી પ્રતિપક્ષની ભાવના કરવાનું નિધાન મળે પણ એ વિતર્કે કરના તથા પ્રતિપક્ષ કર્યા એ કહેવું અનિશ્ચિત છે એ પ્રતિપાદન કરવા મહે છે કે—

વિતર્કો હિંસાદય. દત્તકારિતાપ્રમોદિતા લોભાનોષ્મો હપૂર્વકા મૃદુમધ્યાધિમાનાદુ સાધ્વાનાનન્તફલા હિતિ પ્રતિપક્ષ ભાવનમ્ ॥ ૩૪ ॥

સૂત્રાર્થ:—કરેલા, કરાવેલા, અનુમોદન કરેલા, લોભ, ક્રોધ, તથા મોહરૂપ કારણવાળા, મૃદુ, મધ્ય તથા આધિમાત્ર જે દિવસાવિગેરે વિતરે છે તે સર્વ દુઃખ અને અગ્નિરૂપ અનંત ક્ષત્રને આપનાર છે એ પ્રતિપક્ષની ભાવના કરવી.

આ સૂત્રમાં દિવસાદય: પદથી વિતરેલું સ્વરૂપ કહ્યું છે. કૃત્તં વિગેરે ત્રણ વિશેષણોથી એ વિતરેલું સર્વ પ્રકારે હેતુ પ્રતિપાદન કર્યું છે, તથા દુ.લ્લભ એ પદથી પ્રતિપક્ષનું કથન કર્યું છે અને શોષ પદોથી પૂર્વ સૂત્રમાં વિધાન કરેલી પ્રતિપક્ષભાવનાનો અનુવાદ કર્યો છે.

દિવસાદય:—એટલે દિવસા, અસત્ય વિગેરે મનનિયમાદિથી વિરહ પદાર્થો. કૃત્તં—એટલે કૃત, કારિત અને અનુમોદિત. કૃત એટલે પોતે જાને કરેલું. જેમ કાંઈને પોતે દુઃખની ઉત્પત્તિ કરવી એ કૃતદિમા છે કારિત એટલે કાંઈ કાંઈ કરાવેલું. જેમ કાંઈ છતર મનુષ્યદ્વારા અન્ય માણસની દિવસા કરાવવી એ કારિતાદિસા છે અનુમોદિત એટલે પોતે કરાવેલું નહિ પણ બીજા કાંઈએ પોતાની મેળે કરેલું હોય તેને “દીક કર્યું” એ પ્રકારે કહી ટેકા આપેલો. જેમ કાંઈએ પોતાની મેળે દિવસા કરી હોય તેને ‘એ કામ દીક કર્યું’ એમ કહી ઉલ્લેખન આપ્યું હોય તો એ અનુમોદિતદિસા છે. આ પ્રમાણે આ વિશેષણોથી દિવસાદિ-વિતરેલો ત્રણ બેદ કલા.

લોભનોષઃ—એટલે લોભ, ક્રોધ અને મોહ એ હેતુ છે જેના એવા. ત્યાં માંસ અથવા અર્ચને માટે પરુવિગેરેની દિસા કરવી તે લોભહેતુક અર્થાત્ લોભપૂર્વક દિસા છે. ‘એલે માગે અપગ્રાધ કર્યો’ એ પ્રકારે કોઈને લીધે મરત થયેલી દિસા તે ક્રોધપૂર્વક દિસા છે, અને અમુક દિસાથી ધર્મ થાય છે એ પ્રકારે વિપરીતજ્ઞાનરૂપ મોહને લીધે મરત થયેલી દિસા મોહપૂર્વક દિવસા છે. લોભ એટલે તુ-ષ્ટા, ક્રોધ એટલે કૃત્ય અને અકૃત્યના વિવેકને ઉન્મૂલન કરનાર. ચિ-ત્તનો પ્રત્યુપનરૂપ ધર્મ, તથા મોહ એટલે વિપરીતજ્ઞાન- આ ત્રણ કારણથી દિવસાદિ વિતરે જે કૃત, કારિત અને અનુમોદિત એ ત્રણ બેદવાળા છે તેના પ્રત્યેકના ત્રણ બેદ થવા એટલે જાણે મળી નવ બેદ થવા.

મૃદુ—એટલે મૃદુ, મધ્ય અને આધિમાત્ર અથવા તીવ્ર. ય-ધપિ આ મૃદુત્વવિગેરે વિશેષણો દિવસાદિવિતરેનાં છે તથાપિ એ વિ-તરેમાં એ વિશેષણ અધિક યોગ્ય નહિ જણાવાથી એ વિશેષણો એ વિતરેનાં કારણરૂપ લોભાદિનાં દીકાકરોએ લીધાં છે, તેથી આ પદથી

શુદ્ધભૂતથી પ્રવૃત્ત થતા મધ્ય ભૂતથી પ્રવૃત્ત થતા અને તીવ્ર ભૂતથી પ્રવૃત્ત થતા એ પ્રકારે દિસાદિ વિનિશ્ચય જે નવ બેદવાળા થયા હતા તેમાં પ્રત્યેકના ત્રણ બેદ થયા એટલે બધું મળી ૨૭ બેદ થયા.

દુઃશાન્—એટલે દુઃખ, અગ્નિ વિગેરે અનંત અનિષ્ટ ફક્તે આપનાર છે. આ પદથી પ્રતિપક્ષનું પ્રતિષાદન કર્યું છે.

આ સ્વયંથી એ કણુ કે દિસાદિ વિતર્કો છે, તથા એ ઉપર બતાવ્યા તે પ્રમાણે ૨૭ બેદવાળા છે. એ સર્વ દુઃખ તથા અગ્નિ-વિગેરે અનંત ફક્તે આપનાર છે એ એના પ્રતિપક્ષ છે. તેથી અ-દિસાદિના બધારે વિનિશ્ચયથી બાધ થાય ત્યારે આ પ્રતિપક્ષની ભાવના કરવી. આર્દ્ર' યદ્યપિ ૨૭ બેદ એ વિતર્કોના કહ્યા છે તથાપિ એથી અધિક પણ પડી શકે છે. જેમ મધ્ય પાદમાં કલા પ્રમાણે શુદ્ધ, મ-ધ્ય અને અધિમાત્ર એ પ્રત્યેક પણ શુદ્ધ, મધ્ય અને અધિમાત્ર હોય છે તેથી એ ૨૭ પ્રકારના વિતર્કોમાંથી પ્રત્યેક પુનઃ ત્રણ પ્રકારનો થ-વાથી ૮૧ બેદ થયા. તેમજ નિયમ, સમુચ્ચય અને વિકલ્પે કરી એ પ્રત્યેકના પુનઃ ત્રણ ત્રણ બેદ થવાથી ૨૪૩ બેદ થયા. આર્દ્ર' મત્સ્ય વગેરેનીજ હિસા કરવી એ પ્રકારની મર્યાદા બાંધવી તે નિયમ છે, રોજ સ્થાવર અને જંગમ એ બે પ્રકારના શરીરોની હિસા કરવી એ પ્રકાર તે સમુચ્ચય છે અને અમુક જેમાંથી ગમે તે એકની હિસા કરવી એ પ્રકાર તે વિકલ્પ છે. આ વિગેરે અસંખ્ય બેદ એ વિત-ર્કોના પડે છે. એ સર્વ બેદવાળા વિતર્કો દુઃખ, અગ્નિવિગેરે અનંત અનિષ્ટ ફક્તે આપનાર છે. ત્યાં દૃષ્ટાન્તરૂપે દિસાદિ વિતર્કો લાગ્યે તે હંતાપુરુષ સામાનાં બહુવિગેરેને નાશ કરે છે તેથી તેનાં પોતાનાં અધનવિગેરે જે ભોગસાધનો હોય છે તે સર્વ હવળીય થાય છે, તેમ જ હતાપુરુષ શસ્ત્રાદિથી જેમ અન્યને દુઃખની ઉત્પત્તિ કરે છે તેમ નરકાદિવિશે પોતે પણ યમનાં શસ્ત્રાદિથી થતાં દુઃખનો ભોગ થાય છે તથા એ માણુસ અન્યના માણુનું દરજી કરે છે તેથી પોતે પણ રોગા-દિથી મરણનુકુલ વેદના આપનાર મોહમયી અવસ્થામાં સીદાયા પડે છે. આજ પ્રમાણે અમત્યવિગેરેમાં પણ સમજી લેવું. તેથી શિદ્ધ થાય છે કે આ સર્વ બેદવાળા સર્વ વિતર્કો દુઃખ તથા અગ્નિવિગેરે અનંત ફક્તે આપનાર છે. એ દુઃખ અને અગ્નિવિગેરે અનંત ફક્તે એ વિતર્કોનું વિરોધી હોવાથી પ્રતિપક્ષ છે કેમકે દુઃખ તથા દુઃખસાધન કાષ્ટની ઇચ્છાનો વિશ્ય નથી. તેથી એ વિતર્કોથી બાધ થાય ત્યારે આ પ્ર-તિપક્ષની ભાવના કરવાથી એ બાધ ટળી જાય છે તેથી પુનઃ અદિ-સાદિ ધર્મોનુ યથાર્થ અનુક્રમ થાય છે.

આપ્રમાણે આ સૂત્રોથી વિતર્કનું બેદર્શિત્વ પ્રતિપાદન કર્યું, તથા એના પ્રતિપક્ષનું તથા વિતર્કથી થતા બાધની નિવૃત્તિવાસ્તો એ પ્રતિપક્ષની બાવના કરી એ વાતનું પણ પ્રતિપાદન કર્યું. એ બાવનાના અભ્યાસથી વિતર્કની નિવૃત્તિ થાય છે અને તેથી યમનિયમનાં દિતુ યથાર્થ અનુજ્ઞન થાય છે. ત્યારે અભ્યાસથી વિતર્કથી બાધ ન થઈ શકે એવી રીતે અર્થાત્ વિતર્કનું સ્તુત્યું પણ ન થાય એવી રીતે યમનિયમની મિદ્ધિ થાય ત્યારે એ બે અંગોનું અનુજ્ઞન કરાવે. આચર સાધકે ઝાડી દેવો, કેમકે પછી તે એ યમનિયમનું જોતી મેળે જ પ્રમગ આવે પાવન થયા કરે છે એ યમનિયમની સિદ્ધિ થયાપછી સાધકે તૃતીય અગરપ આસનમાટે પ્રયામ કરવો. ત્યાં એ જિજ્ઞાસા થાય છે કે એ યમનિયમની યથાર્થ મિદ્ધિ થઈ ક્યારે જાણી એ જિજ્ઞાસા નિવૃત્ત કરામાટે યમનિયમની સિદ્ધિથી જે સિદ્ધિઓરૂપ ક્યો થાય છે તેનું પ્રતિપાદન કરવા સૂત્રકર આ પાદના ૪૫ માં સુત્રપર્વન્તના સૂત્રો રચે છે સાધકને જ્યારે એ સિદ્ધિઓરૂપ પ્રયોગે આવિર્ભાવ થાય ત્યારે એ યમનિયમની મિદ્ધિ થયેલી તેને જાણી આ સાત્તમા જ્યાં જ્યાં સિદ્ધિનું વર્ણન કરામા આવ્યું છે ત્યાં સર્વે અંગે જેના પ્રકરણ તે મિદ્ધિ છે તે યોગીની યથાર્થ સિદ્ધિ તે નિબૂતિરૂપ મિદ્ધિના આવિર્ભાવથી થઈ છે એમ જાણવું, એ પ્રતિપાદન કરામાટે જ છે ત્યાં યમના પ્રથમ બેદરૂપ અદિમાથી થતા દૃશ્ય સિદ્ધિનું સૂત્રકર ક્રમ-ક્રમે પ્રથમ પ્રતિપાદન કરે છે.

આદિસાપ્રતિષ્ઠાયાં તત્તત્તન્નિધૌ ચૈરત્યાગઃ ॥ ૪૫ ॥

સુતાર્થ—આદિમાની યોગીમા સ્થિરતા થવાથી તેની પાસે દિ-સસ્વભાવના પ્રાણીઓ પણ પોતાનાં વેગનો ત્યાગ કરે છે

અર્થ—એટલે આદિસાનું સ્થૈર્ય થવાથી, આદિસાની યથાર્થ સિદ્ધિ થવાથી

તત્તત્તન્નિધૌ=તે યોગીની મનિધમા

ચૈરત્યાગ=ચૈર એટલે જાતિચૈર એટલે પોતપોતાનો દિસસ્વભાવ, તેનો ત્યાગ

આ સૂત્રથી એ કહ્યું કે યોગીમા જ્યારે આદિસારૂપ યોગધર્મ દિસારૂપ તેના વિતર્કથી વેશ પણ સપૃષ્ઠ થવા વિનાનો થાય છે અર્થાત્ મિદ્ધિ થાય છે, ત્યારે તે મદ્દાત્મા યોગીની પામે આવનાર મા-ર્ગર અને ઉદર, મર્ષ અને નોળીયો, મનિષ અને અથ, વિગેરે વિ-રોધી સ્વભાવના પ્રાણીઓ પણ પોતાના દિસસ્વભાવથી રહિત થાય

છે, તેજ પ્રમાણે વાત, વરવિગેરે પ્રાણીઓ પણ પોતાનો દિ અમ્યમાવ તે સમયે છોડે છે. અને તે યોગ્ય જ છે કારણ કે જ્યાંસુધી દિ-સારૂપ કર્મને ઉત્પન્ન કરનાર ક્રોધ અને મોહરૂપ કાગ્જો વિનશ્ચાન હોયછે ત્યાંસુધી દિમાંસારૂપ વિતર્ક બાધ કરનારો, અર્થાત્ અતઃકરણમાં જ્યાંસુધી લોભાદિને ઉત્પન્ન કરનાર રાજસ તામસ દ્રવ્ય વિનશ્ચાન હોયછે ત્યાંસુધી દિસાધી બાધ થતો, તેથી જે યોગિને એ વિતર્કથી બાધ થવાનું નાનો આદિમા ધર્મ મિદ્ધ થાય છે તે યોગીના અતઃકરણમાં આદિ-સારૂપ ધર્મને ઉત્પન્ન કરનાર અદિસક ધર્મચાણુ દ્રવ્ય અતઃકરણ બળ-વાનરૂપે હોયું જોઈએ. અને દિસાને પ્રજ્ઞાવનોર દ્રવ્ય જે અત્યંત નદ્ર ન થયું હોય તેપણુ દ્રવ્યથીજપણુને પામેલું તે અવસ્થા હોયું જો-ઈએ. આવા યોગિની સમીપ જ્યારે પ્રાણીઓ આવે છે તે સમયે તે સર્વના અતઃકરણ તે યોગિના દદદ્રવ્યબળગણ તથા આદિસક સ્વભાવના અતઃકરણના પ્રધાનમતાની ખર્ચાદમાં આનંદે એ અતઃકરણો તે યોગિના અપાર બળગણ અતઃકરણના આદિસક સત્ત્વથી દબાઈ જાયછે તેથી પો-તામાં ગેરુ દિસકધર્મચાણુ દ્રવ્ય તેમનામાં તે સમયે સુપ્રસવત્ થઈ જાયછે તેથી એ દ્રવ્યથી જ ઉત્પન્ન થતી દિસાને તે સમયે કરવા અ-સમર્થ થઈ જાય છે અર્થાત્ વૈરત્યાગપૂર્વક ત્યાં વસી શકે છે.

આ પ્રમાણે આદિમાનુ ૪૧ હોવાથી એ સ્પષ્ટ રીતે યોગના અગમ્ય છે આદિસાની સ્થિરતા થવાથી અતઃકરણના રાજસ અને તમસરૂપ દ્રવ્યો નિર્મલ થઈ જાય છે, તથા મત્ત્વદ્રવ્ય પ્રધાનતાને પામે છે તેથી, આદિગા મિદ્ધ થવાથી તે યોગી જગત્ત્રયગેરે સ્થળે કે જગા વાધ, વરવિગેરે દિસ પ્રાણીઓનો ભય છત્તગે રહે છે ત્યાં નિર્ભયપણે વસી એકાન્તમેવન કરી યોગની મિદ્ધિમાટે ઇતિ અગોનુ રહે પ્રકારે અનુક્રાન કરના સમર્થ થાય છે, તેથી તથા એવા અન્ય કાચ્છેને લીધે આદિસા યોગાગ છે

હવે ક્રમપ્રાપ્ત સત્ત્વનુ ૬૫ કહે છે.

સમ્યગ્મતિષ્ઠાય્યાં ક્રિયાફલાઅવસ્થામ્ ॥૩૬॥

સુનાવં —સત્ત્વની સ્થિરતા થવાથી એ યોગિના વચનથી સર્વ પ્રાણીઓ ક્રિયામાંના ધર્મના અને તેના ફલરૂપ સર્ગોદિના આશ્રય (યોગવતાર) થાય છે

સમ્યગ્મતિષ્ઠાય્યાન્ —એટલે પૂર્વસંવત્ સત્ત્વની ચથાર્થ સ્થિર-તા થવાથી

ક્રિયાફલાઅવસ્થામ્—ક્રિયા રુબ્ધે કરીને ક્રિયાના કાર્યરૂપ ધર્મનુ ચક્રણ થાય છે ફલ સંબંધે કરીને એ ધર્મથી થતું જે ફલ તેનું ચક્રણ

ચાયછે આશ્રયત્વમ્=એટલે આશ્રયપાત્ર એ આશ્રયપત્રુપ ધર્મ યોગિના નથી પણ તે યોગિના વચન જના પ્રતિ લેય છે ને પ્રાણિનિ ॥ છે તેથી સુનામ્ એવો નથી કે મત્યન્તિગરી યોગી પ્રાં અને સ્વમને પામે છે પણ એવો છે કે સત્યની નિચળતાવાળા યોગિના વચનથી અથવા પ્રાણિને સ્વગાદિ ફોલપાલધમ તથા અર્ગાદિ થાય છે

આ સુત્રથી એ કહ્યું કે મત્યન્તિગરી યોગીની વાળી અમોહ થાય છે તે યોગી માટેને કહે કે 'તું ધાર્મિક થયે' તો એ વચનથી તે માણસ ધાર્મિક થાય છે, માટેને કહે 'તું અર્ચને પામ' તો જે વચનમાનથી તે માણસ અર્ચને પામે છે તાત્પર્ય એ કે એ યોગિની વાળી સિદ્ધ થાય છે અર્થાત્ એ યોગી મિત્તમ સ્વપના થાય છે મત્ય નો અવધાન કન્યાથી તેના અત્તરુભા એક પ્રમ ન મામર્થ્ય વર્ધ છે કે જે મામર્થ્યથી પોતાના સકાપરડે માલ પગમાલ્યાદિ રત્નુ એપર તે હાપ ખાડી હન્ધા મર્મ થાય છે, જેથી તે યોગી અસુખ થાગો' એવો મહત્ત્વ કહે છે તે સમરે તેના અત્તરુભા અભિ ॥ થોડું મામર્થ્ય એ મત્તરુભા ॥ બાલ રત્નુમા પોતામદશ દુઃખ પાડે છે, અથવા તો અર્ચના હતા પ્રિય રતિ ૧ વધી અત્તરુભા અથવા સકિત રાત્રી થઈ મધુ હાય છે તેમથી મહત્ત્વપાનુમા ગાત્રાવરુમા કન્યારૂપ સકિતનો નિ ૧ વક તે અસત્યનો અવધાન છે એ પ્રતિગધની નિમિત્ત થનાથી એ આમર્થ્ય આસિભારો પામે છે જેથી સંપત્તી ત નુમાર બાલબવરુમા થાય છે અથવા તો જેમ ને નિ ગમય ગરી સ્વમની પ્રમિરુપ ફન થાય છે અથવા જનાનિષ્ટામ્યા મ કન્યાનો તેના મ નુપત્રી બવદાર નિભાવનારી આદિ શક્તિગે ૧ યાગના ફનપ સ્વર્ગતામને પમાડે છે તે જ પ્રમાણે મત્યની મિદ્ધિવાળા યોગીના મહત્ત્વને જાડી એ જ બવદાર નિભાવનારી સકિતઓ સત્ય ના ફનપ વાળીની અમોહતાને મિદ્ધ કરે છે તેથી આ ફન સરુથા યોગ્ય છે

આ રીતે મત્યનું ફલ કદી દરે કમપ્રાપ્ત અસ્તેયનુ ફન કહે છે

અસ્તેયમતેષ્ટાયા સર્વેરનાવરુમા ૧૬ ૩૭

મૂનાય —અસ્તેયની પ્રતિષ્ઠા થનાથી મર્મ વિરાગા ગેહુ રત્નાદિ દ્રવ્ય તે યોગિની સત્તાનીએ આવે છે

અસ્તેય ની પ્રતિષ્ઠા થવાથી તે યોગિને કોઈ ક્ષમસર જ્યારે કઈ પણ દ્રવ્ય જોઈએ ત્યારે તત્ત્વમા તે દ્રવ્ય તેની પામે આવે છે અતિ પણ મુક્તિ પૂર્વરત્ત સમજી લઈ આપમે બવદારુમા પણ જોઈએ કે જે વસ્તુની આપમુને કિન્ન મન્દ્ર થાય છે તે વસ્તુની પ્રાપ્તિ માયિતજ થાય છે અને જે રત્નની કિન્ન મન્દ્ર આપ ૧૦ ની

તથી તે વસ્તુ મદજ પ્રાપ્ત થાય છે જનસાધના પણ એવી ચાલે
 કે “ જે માગે તે આપે, આપે જે સામે તે આપે ” તેથી એ નિ,
 નપ્રમાણે જે યોગિના આત કરાગુમા અત્નેયની સિદ્ધિ થાય છે તે યો
 ગિને તે મર્મ પદ્યો અન્તગાસ મળે એ સ્વાભાવિક છે

દને ક્રમપ્રાપ્ત ચત્તચર્યનું ફલ કરે છે

શ્રાવ્યચર્યશતિન્દાયાં વીર્યલાભઃ ॥૩૮॥

સુનાર્થ — શ્રાવ્યચર્યની પ્રતિતા થયથી તે યોગિનુ, પ્રતિધાનરુપિ
 ત જ્ઞાનશક્તિ અને ક્રિયાશક્તિરૂપ વીર્ય શક્તિને પામે છે.

વાચ્યલાભ — વીર્યને બાબતે માત્રિસી રીર્યને સામાન્ય અર્થ અંશ
 અથવા બન છે તેનું જ સ્પષ્ટાર્થ અન જ્ઞાનશક્તિ અને ક્રિયાશક્તિ
 એ બાબ્યાન કહ્યું છે

શ્રાવ્યચર્યથી તે યોગી પુરુષના વીર્યની રક્ષા થાય છે અને
 માત્રકે યોગયુક્તિપૂર્વક શ્રાવ્યચર્યને સિદ્ધ કર્યું હોય છે તેથી એ જી
 પામતુ વીર્ય વિમરી થતું નથી હાલ પણ મદમતિ પોતે વીર્ય
 અનુચિત ક્ષમથી રોગમરત થઈ અસકત થયા હાલ છે તેથી પેતા
 ઉપની એનું અનુમાન કરે છે કે જેમ વીર્યની શક્તિ નેમ માફ પ
 લુ તે જે અ નથી વીર્યની અમર્યદ શક્તિ થયથી હલકુ મન વિમરી
 તથા અન્યથ દાય છે એના અતેક દાન્ટો જગતમા મળે છે નો
 વારંની શક્તિ સદ્યસર્વ આગી જ હોય તો ગૃહસ્થાશ્રમ કેળા રોકને
 જલુ જનક હે રાથી સાઅમાં તેનું વિશ્વન કરન નહિ તેમન માત્રી
 ન આગે અન્યનીન મારીગાસ્ત્રો જલુનક વિગેરે બોઝા પણ એમ
 જ હલકે કે રીરની અમર્યદ શક્તિ રીરને કાગે કરી વિમરી કરી તે
 દાન આત કર્યુને પણ વિમરી કરી અનેક દાનિના હંતુરૂપ થઈ પ
 કનારી તીરડે છે તેથી વીસદ્યુગના આબયસાગે યોગસાધક યોગયુક્તિ
 પૂર્વક જ શ્રાવ્યચર્યો મિદ્ધ કરે છે જેની વીર્યની શક્તિ થયથી તે વીર્ય
 વિમરી થતુ નથી એ અનિમરી વીર્યમાથી જે આગત્સુ નીકળે છે
 પણ અનિમરી જ હોય છે એ આગત્સુ મનને નિરતર પોતે છે તે
 થી શ્રાવ્યચર્યની મિદ્ધિનાગા સાધકનું મન નિરતર અનિમરી દવ્યવ
 પોપાયાથી આધક બનચુકત થાય છે અર્થેત જ્ઞાનશક્તિ અને ક્રિયા
 શક્તિરૂપ બન તેનું અતિમાન જરે છે એ યોગ્ય જ છે

દને ક્રમપ્રાપ્ત અપરિચ્છિન્દના રૂપને કરે છે

રાપરિચ્છિદ્ધસ્થેયે જન્યકથતાસયોઘ ॥૩૯॥

સુનાર્થ — અપરિમદની સ્થિરતા થવાથી જનમના પ્રકાનો સાક્ષાત્કાર
 થાય છે

જન્મવચનાસંયોગઃ—જન્મના પ્રકારનો સંબોધ અપૂર્વ દેહ ઉન્નિ-
યાદિના સંધાનમાયે જ્ઞાનેતુક સંબધ તે જન્મ છે. તેની કથંતા એ-
ટલે કિંપ્રકારના અર્થાત્ તેના પ્રકાર. તે પ્રકારનો મંબોધ-સમ્યક્ બોધ
વા જ્ઞાન એટલે માક્ષાત્કાર તે જન્મવચનામયોગ છે.

આ સૂત્રથી એ કહ્યું કે શ્રુત, વર્તમાન અને ભવિષ્યત્ જેને
યોગ શાસ્ત્ર પુરવો અનુક્રમે શાન્ત, ઉદિત અને અવ્યપદેરય કહે છે
તે મણે કાર્ણાવિષ્ઠન જન્મોનાં સ્વરૂપનો તથા પ્રકારનો માક્ષાત્કાર
અપરિમદની સ્થિરતાવાળા સાધકને જિજ્ઞાસામાત્રથી થાય છે. હું કો-
ણ હતો, કેવા પ્રકારનો હતો એ જોતની જગ્યાના થયથી પૂર્વ જ-
ન્મનો હસ્તામલકવન બોધ એ યોગિને થાય છે નેગજ હું કોણ છું,
કેવા પ્રકારે થયો છું, હું હવે કોણ થવાનો છું તથા કેવે પ્રકારે થ-
વાનો છું એ પ્રકારની જિજ્ઞાસાથી અનુક્રમે વર્તમાન અને ભવિષ્યત્
જન્મનો માક્ષાત્કાર થાય છે. એ યોગિને અપરિમદની સ્થિરતા થયા
પછી ઉક્ત પ્રકારનો માક્ષાત્કાર કરતા અન્ય કોઇ સાધનની અપેક્ષા
રહેતા નથી. આ સિદ્ધિની ઉપપત્તિ પણ પૂર્વજાત થઇ ચકે છે તેવી
એ સિદ્ધિ કહ્યું કે જ્યારે યોગિને આ પ્રકારનું જ્ઞાન થાય ત્યારે તેણે
અપરિમદની સ્થિરતા થયેલી સમજવી તથા એને માટે પ્રયત્ન છો-
ડી દઇ ઉત્તરોત્તર-યોગ્ય ભગિષ્ઠમાટે પ્રયત્ન આદરવા આરંભવું.

આ પ્રમાણે પાંચે વચથી ચતી નિદિઓનું પ્રતિપાદન કરી
હવે પાંચ નિમયી ચતી નિદિઓનું પ્રતિપાદન કરે છે તેમા પ્રથમ
નિયમ રોચ્ય છે તથા તેના સ્થિરતાથી ચતી સિદ્ધિનું પ્રથમ પ્રતિપા-
દન કરે છે. તેમાં પણ રોચ્ય એ પ્રકારનું છે (૧) બાહ્ય અને (૨)
આંતર એ બેમાંથી પ્રથમ બાહ્ય શાસ્ત્રની પ્રતિષ્ઠાથી ચતી સિદ્ધિનું
પ્રતિપાદન કરતાં કહે છે કે.

શૌચાત્સ્નાહજેગુપ્સા પરૈરસંસર્ગઝાપ્તઃ

સૂતાર્થ—શૌચની સ્થિરતાથી પોતાના શરીરવિષે જુગુપ્સા (નિર-
કાર) તથા અન્યસાથે સંમર્મથી રહિતપણું થાય છે.

શૌચાત્—એટલે શૌચની સ્થિરતાથી.

સ્વજ્ઞાનગુણ—પોતાના અંગવિષે જુગુપ્સા. જુગુપ્સા એટલે શ-
રીરના અશુભિપણારૂપ દોષનો અગ્રેષ્ઠ સંક્રાંતકાર અર્થાત્ પ્રત્યક્ષવત્
સદૃક નિશ્ચય, તથા તેથી ચતો શરીરપ્રતિનો તિબ્ધર.

આ સૂત્રથી એ કહ્યું કે બાહ્યશૌચના અભ્યાસથી (૧) પોતાના
શરીરનો અશુભિપણારૂપ દોષ પ્રત્યક્ષ થાય છે અને (૨) અન્ય શરીર-
ક્રમે એ યોગી સંમર્મથી રહિત રહે છે. અને એ યોગ્ય જગતે કેમકે ~ પુ.

અશુચિ હોય તે પદાર્થને જ શૌચની જરૂર છે તેથી શૌચનું અનુજ્ઞાન કરનાર યોગિને શરીરના અશુચિતરૂપ દોષનું જ્ઞાન આગમમાજ્ઞ હોય છે શૌચનું પુનઃ પુનઃ અનુજ્ઞાન કરતા જતા પણ જ્યારે તે યોગિને શરીર અશુચિ જ રહેતું જણાય છે ત્યારે એ સ્વભાવથીજ આત્મ ત અશુચિ છે એ દૃઢ નિશ્ચય થાય એ યોગ્ય છે, અને તેથી યોગીના શરીર પર એ કે પ્રકારનો તિગ્મ-હિત્રન થાય છે જ્યારે યોગીના શરીર પર તિગ્મ-રકાર થાય ત્યારે પોતાગમ્માન અન્ય શરીરો ઉપર વધારા નિમેષે કરીને જે ભોમે શૌચનું અનુજ્ઞાન કરતા નથી તે યોગીના શરીર પર તિરસ્કાર થઈ તે શરીરથી અગ્રસર્ગે તે યોગી એવે એ તે આત્મ તરૂપ છે આ પ્રમાણે બાહ્યશૌચની સિદ્ધિ થઈ હવે આંતરશૌચથી થતી ચિદ્ધિનું પ્રતિપાદન કરે છે

સત્ત્વશુદ્ધિસૌમનસ્યેકાદ્યેન્દ્રિયજયાત્મવર્ણનયોગ્યત્વાનિ આજ્ઞા

સુતાર્થ—શૌચની ચિત્તરત્તાથી વળી સત્ત્વની શુદ્ધિ સૌમનસ્ય (પ્રમત્તતા), એકાગ્રતા, હિયોનો જય અને આત્મમાક્ષાત્મની ચાન્યતા આવે છે

સત્ત્વશુદ્ધિ—એટલે શુદ્ધિમા રહેવા મત્ત્વદ્વ્યની શુદ્ધિ એટલે રજસુ તમસુ અને પાપાદિ દોષોના નિવાનશુથી સત્ત્વની આધિકતા

સૌમનસ્યમ્—એટલે ચિત્તનો પ્રમાણ અથવા પ્રમત્તતા

આ સુતથી એ કંથુ કે નૈતી, કરુણાઆદિના પુનઃ પુનઃ અનુજ્ઞાનથી જ્યારે અત કરુણા સગદેવાદિ દોષો મોવાઈ જાય છે અર્થાત્ રજસુ તમસુની ન્યૂનતા થઈ જાય છે ત્યારે અત કરુણા રહેતું સત્ત્વ પ્રબળ થવાથી અભિજુત થતું નથી એ અત્ત્વશુદ્ધિ છે એ સત્ત્વશુદ્ધિ થવાથી સત્ત્વના આધિક્યના કારણે રજસુતા વા પ્રમત્તતા ચિત્તમા થાય છે, એજ સૌમનસ્ય છે અને પ્રથમ પાદમા કલાપ્રમાણે પ્રમત્તતા થવાથી ચિત્ત એકાગ્ર થઈ શકે છે, એટલે મનનો નિરોધ થઈ શકે છે, એજ એકાગ્ર છે મનને અધીન જ હિદિયો હોય છે તેથી મનનો નિરોધ વા જય થવાથી હિદિયોનો પણ જય થાય છે અને એ જય થવાથી ચિત્ત સદૈમ જગત્તુને એકસુ કાવા સમર્થ થયે હું હોવાથી આત્મા વા પુરુષરૂપ અતિસદૈમ પદાર્થનો સાક્ષાત્કાર કરવા સમર્થ થાય છે આ પ્રમાણે આ સર્વ ચિદ્ધિ મનના શૌચથી થાય છે એ રૂપટ દેખાય છે

હવે નમપ્રાપ્ત સતોત્તમી પ્રતિજ્ઞાથી થતી ચિદ્ધિ કહે છે

સતોત્તમીસુત્તમઃ સુખલામઃ ॥૪૨॥

સુતાર્થ—સતોત્તમી પ્રતિજ્ઞાથી અનુત્તમ સુખનો તાજ થાય છે

અનુત્તમ—એટલે જે મુખથી અન્ન દોષ ઉત્તમ મુખ નથી તે.
 આ મુખથી એ કહ્યું કે જે યોગિને સતોષનું સ્વર્ગ મિદ્ર થાય છે તેને તેના ક્ષયરૂપે અનુત્તમ મુખની પ્રાપ્તિ થાય છે, સતોષનો અર્થ તૃપ્તાનો ક્ષય છે. તૃપ્તિ એ રજેગુણ અને તમોગુણનું કાર્ય છે. જ્યારે રજેગુણ અને તમોગુણ અતિનિર્બળ થઈ જાય છે ત્યારે જ તે ચેતાના કાર્યને પ્રકટાવતાં અટકે છે. તેથી જે યોગીને તૃપ્તાનો ક્ષય સિદ્ધ થાય તે યોગીના અંતઃકરણમાં રજેગુણ અને તમોગુણ કંઈ બીજવત્ થતાં એટલે તેમ થવામાં મિત્તનો સ્વભાવસિદ્ધ સત્ત્વગુણ નિર્માધ આધિભાવને પામી રહે છે. તેથી શુદ્ધસત્ત્વના સ્વભાવસિદ્ધ કાર્યરૂપ નિર્ભયની મુખ તા શાન્તિમુખ પ્રાપ્ત થાય છે. ત્રીજાદગરસ્થકઆદિ ઉપનિષદમાં પણ આનંદગીમાંસામાં કહ્યું છે કે જેને મત પ્રજાગ્નેશ-જન્માઃ સ एके प्रज्ञाग आनन्द. ध्रुवियस्य चाशमहत्स्य—એવા એક મો પ્રજાપતિના આનંદ તે જ્ઞાનો એક આનંદ છે અને તેટલા જ આનંદ જ્ઞાનના અકામ પુરુષો છે. ત્રી પાતજલભાષ્યમાં પણ જ્ઞાનકામગુણ લોકે યથ દિવ્ય મહત્ત્વ મુલમ્ । तृणाक्षयगुमस्त्वने माहृत पौडर्गा कलाम् ॥ લોકની અંદર જે વિપવમુખ છે તથા મિદ્રિઓરૂપ જે મોટું મુખ છે તે અને પ્રકારના મુખ તૃપ્તાનો ક્ષયરૂપ નતોષથી થતા મુખનો મોળમો ભાગ પણ નથી એ સ્થિતિવાચ્યવી આ મુખ અનુત્તમ છે એ મિદ્ર મ્યું છે

હવે કામપ્રાપ્ત તૃતીય નિયમરૂપ તપસૂની સ્થિરતાથી થતી મિદ્રિ કહે છે.

कायेन्द्रियनिक्षिद्रशुद्धिक्षयात्तपसः ॥ ૪૩ ॥

સૂત્રાર્થ—તપની પ્રતિભાએ કરીને અશુદ્ધિનો ક્ષય થવાથી શરીર સંજ્ઞાથી મિદ્રિઓ તથા ઇન્દ્રિયમંજ્ઞાથી સિદ્ધિઓ થાય છે.

અશુદ્ધિ—અશુદ્ધિ એટલે રાજસતામસ ગુણરૂપ અધર્મ, તેનો ક્ષય થવાથી.

આ મુત્રથી એ કહ્યું કે તપનું પુન પુન અનુદાન કરવામાં આવેથી જ્યારે તપની સ્થિરતા સિદ્ધ થાય છે ત્યારે અંતઃકરણમાં રહેલા રાજસતામસ ગુણરૂપ અશુદ્ધિનો ક્ષય થાય છે. એજ અશુદ્ધિ અલ્પિમા મહિમા વિગેરે તથા દુરશ્રવણ દુરદર્શનઆદિ સિદ્ધિઓનો પ્રતિબંધ કરનાર છે. તેથી એ અશુદ્ધિનો ક્ષય થવાથી શરીરસંજ્ઞાથી સિદ્ધિ જેમકે અલ્પિમા—(શરીરને સૂક્ષ્મ આલુજેવડું કરી નાંખવાનું સૂક્ષ્મર્થ), મહિમા—(શરીરને મહાન પદાર્થરૂપે કરી નાંખવાનું સામર્થ્ય) વિગેરે તથા ઇન્દ્રિયોની સિદ્ધિ જેમકે દુરશ્રવણ, દુરદર્શિ વિગેરે એ બંને પ્ર-

દારની મિદિઓ આનિબાનને પામે છે

તે ક્રમપ્રાપ્ત સ્વાધ્યાયથી થતી મિદિનું પ્રતિપાદન કરે છે

સ્વાધ્યાયાદિદેવતાસપ્રયોગઃ ॥ ૬૪ ॥

સૂત્રાય — સ્વાધ્યાયની પ્રતિપાદનથી ઈષ્ટન દેવતાનો આક્ષાત્મક થાય છે

દ્રષ્ટ—૬૮ એટલે દિગ્ગત સંપ્રસેગ એટલે દર્શનવાગ્દાતાત્મા આ મૂલથી એ ૬૫ ની મિદિનું વેદનમયન અથવા ૬૮મ વનો ૬૫ મનાર યોગિને જ્યાં પુન પુન અનુભવથી વેદાધ્યાયન અ ને ૬૫ મિદિ થાય છે ત્યારે તે યોગિને જે મમો જે દેવતાના દશ ની ૬૫ થાય છે તે દેવતા આવી તે દેવતા દે છે એટલું જ ન હિ ૫ મ સર્વ દેવ દરિએવથા સિદ્ધિ એ યોગિને અધીન થઈ રહે છે

આ સિદ્ધિની ખાતરી બરો ૧૨ ૧૦ રાનુભવની જ થાય એ મ ૮ તેમ જ એની દિપરિમિતે અધિક સિદ્ધિ થઈ શકે એ છે તથાપિ આ રથને એ મિદિમાટે પ્રાપ્ત આક્ષેપનો પરિ ૧૦ મના મહિમ પ્રતિપાદન આ પ્રમાણે કરીને દીક્ષે ૧૦ મિદિના રિતનના એની શક્તિ થાય છે કે એ મન તથા વે પશુ બંધનીના વૃક્ષ ૧૦ જ છે ૦૧ એ મનેથી ક્રમપ્રાપ્ત સામ્ય મળે આ અન્ય વૃક્ષથી ન મળે એ મેડુ યોગ્ય નથી મળે તો બીજી મળતુ જોઈએ આ ન મળે તો ક્રીડી પશુ ન મળતુ જોઈએ ત્યાં અન્ય વૃક્ષથી એ આમલ્ય નવી મળતુ એ તો સ્વમમત છે તેથી મનારી પશુ ન જ મળતુ નેજાને ૧૦૧ ૧૦૨ આ પ્રમાણે —

(૧) આ સામ્યા મરે બંધાર સંપ્રતથી થતા જોનામા આવે છે જે સામ્ય ને આત્મા મકેતિત થયો તેમ છે તે સામ્ય તેજ આ થા મોધન કરી તો નાનકાની સિદ્ધિ કરે છે તેથી આમ વૃક્ષ નો મમુલ ને બંધારને મિદિ કરી નામે છે તે જ બંધારને અન્ય વૃક્ષ નો મમુલ મિદિ કરી શકે નથી અર્થાત્ સામ્યા પશુ વૃક્ષને નિરાકરમ જોનામા આવે છે એ જ પ્રમાણે અમુક વૃક્ષ ના સમ્યક ૦૫ મત્ર જ ઈશ્વરેચ્છા ૧ મનાનુમાર મદ્મિદિને આવે આ અન્ય વૃક્ષને સમ્યક ને તે બંધારમાટે મકેતિત નથી તે બંધની સિદ્ધિ ન કરી શકે એ યોગ્ય જ છે

(૨) નત્રમાટે એવો નિયમ છે કે તેનું યોગીશ્વર ત્રીમદ્મુક પ્રાપ્તે જ કલશુ કરતુ જોઈએ અર્થાત્ એમ થાય છે ત્યારે જ તે દેવ આવે છે તેની યોગીશ્વર ત્રીમદ્મુક ને વણના મમુલ ૩૫ મન રિતે મેકે મમુલ ૫૨ છે કે આ મત્ર અમુક અધિકારીનું પ્રા

કરો' તે જ મન તે યોગીશ્વરના મિદ્ધ મહત્વાનુસાર તે આધમરીનું
દેવ કરે છે અન્ય વર્ણોનો મમૂદ લેખિ સંતથી સમાન અર્થને
જ યોધન કરનાર હોય તથાપિ આધમરીને સિદ્ધિ આપનાર નથી કે-
મકે એ યોગીશ્વરના મિદ્ધમહત્વના જલથી સ્પર્શિત છે

આ એ નિયમો જોતા જોએ પોતાની શુદ્ધિથી મિત્રમ-
લમા રખાઈ મને પમાર થાત તે મન લઈ જાય કે જા મેલી જાય
છે તે કેવળ મદ્ધી છે એ સમજાય છે અને એમજો શીધેલો મન
તે જાનાખડીના મધુરમમૂદના જોડુજ દાય કરી શકે છે અર્થાત્ નિ-
જ્જનનતજ છે

૩ દરેક મનમા અધિરાવા દેવતા હોય છે તેથી એ મનનું
પુન પુન અનુક્રમ થવાથી તે દેવતા પોતે સ્થાપેલા નિયમાનુસાર પ્ર-
મન થાત ત્યારે મિદ્ધિએ જાગે એ યોગ જ છે

આ રીતે ત્રિયાગના સ્વાધ્યાયથી સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થવી યોગ્ય છે જે
મદ્ધ જળાય છે તેથી આ સુત્રમા રચાધ્યાયથી છત્તિન દેવો મ-
ક્ષાત્મક અથાત્ દન્ધા થતા ન તે દેવો સાક્ષાત્માર થાય છે એમ
જે કહ્યું છે તે મનાને યોગ છે

આપ્રમાણે આ મિદ્ધિનું પ્રતિપાદન કરી હવ ક્રમપ્રાપ્ત ઇશ્વર પ્ર-
તિપાદનની પ્રતિપાદી થવી મિદ્ધિ કહે છે

સર્વાં પ્રસિદ્ધિરીશ્વરપ્રણિધાનાત્ ॥ ૮૫ ॥

મૂર્ત્ત — ઇશ્વરપ્રણિધાનની પ્રતિપાદી મનમાત આન આરામજા-
ત મમધિની મિદ્ધિ થાય છે

આ સાચી કહ્યું કે જે યોગીના સર્વ યાપાત ઇશ્વર પ્રિયે અર્પણ
થાય મારેના અર્ધ રહેડે તે યોગીને ઇશ્વરના અનુનદદા મમાધિની નિ સિ-
છે, જેવળ તે યોગી અજ્ઞાનનમને મર્મ દ્યેય પદ્ધતે ઇશ્વરનુમદ
થી મથાર્થ રીતે જ જનજે છે અને તેથી પછી જ્યારે ઇશ્વરનુમદથી
તે તે રાતુ ॥ આત્માત્માર થાય છે ત્યારે પણ તે મથાય ગ્વરે જ
તં વસ્તુને વિચાર કરે છે તેથી ઇશ્વરપ્રણિધાન ઇશ્વરનુમદ તથા નૈરાગ્ય
ક્રમ સંપન્નાનગમાધિની મિદ્ધિને હેતુ છે અને એ સમાધિની મિદ્ધિ
થવાથી જામ પ્રજાતની સિદ્ધિ પ રેખા ॥ થાય છે એ પરંપરાગ્ય
પગુ ઇચ્છા મુદ્ધથી જ થાત છે તેથી ઇશ્વરપ્રણિધાનથી ઉભય સમા-
ધિની મિદ્ધિ થાય છે એથી એમ સમજવાનું નથી કે ઇશ્વરપ્રણિધા-
નથી મમાધિની સિદ્ધિ થાય છે તેથી અન્ય યોગમગ નિર્મક છે કેમકે અ-
ન્ય જોડી રૂડે પ્રકારે-નિર્મિદ્ધિ સિદ્ધિ ઇશ્વરપ્રણિધાનથી જ થાય છે, અર્થા-
ત્ ઇશ્વરપ્રણિધા ॥ અથ જાગે ની સિદ્ધિ ॥ જ પશ્ચિમી દલને ઉ

તપન જે છે તેથી અન્ન અગો નિર્થક નથી તથાપિ આ અગ
અન્યથી ઉત્તમ છે, કેમકે અન્ન અગો ઇશ્વરપ્રતિધાનથી સંદિત હોય-
કે તેા મમાધિની મિદ્ધિ કરી આપ્તા નથી એ વાત યોગબદના
આપ્તપ્રાપ્તોથી સ્પષ્ટ દેખાય છે અરુ જોતા તેા આ મપુર્ણ યમ નિ-
યમન યથાર્થરૂપે અનુદાન સયમરૂપ અગોની મહત્વાનામિના ઘટુ જ
નથી તેથી એ અગો પરસ્પર ક્રિપમન્દ છે તથા એ મર્વની યથાર્થ
રૂપે મિદ્ધિ તેા ધણે અશે સાથે જ થાય છે

આ પ્રમાણે આ સૂત્રોથી પાત્ર યમ, પાત્ર નિયમ તથા તેથી
થની મિદ્ધિઓનું નિરપણુ કર્યું ત્યાં પૂરું કરી ગયા હોય તે પ્રમા-
ણે મિદ્ધિઓ તે તે અગની યથાર્થ મિદ્ધિને સૂચનનાર છે તેથી મિદ્ધિ
ના યમનથી સાધકે એ અગોની યથાર્થ મિદ્ધિ દ્વારે યદ્ય માનવી
તે સ્પષ્ટ મગતપ છે તેમ જ એ સિદ્ધિઓના વણુ થી એ અગો કે
વી રીતે યોગાગ છે તેનું પણ પ્રતિપાદન થાય છે કેમકે યોગના આ
ધમ્માગે પ્રારસ એકાન્તતામ આરસક છે એ એકાન્તસમમા દિઅ
પ્રશ્નિઓના નિરતર બપ ઝલેલો માધકને ઘટે છે એ બપથી બીધે
લી સાધકની જ્ઞાતિઓ સંયમમા પ્રવેશતી નથી એ બપની નવરત્તિ
કળાગ તથા બેની મદાયતાથી મોગની મિદ્ધિ થનાગ છે એનું જ મ
ગીગ તની દિઅક ગ્રાહીઓથી ગ્દ્ધા કળાગ અદિગ છે તેથી જે સ્પષ્ટ રીતે
યોગાગ છે તે મલ્લ અને અતેયથી માધકને વિગમ થયો મબલે છે
સલાચરથી અત મરગનું મયમ કરાનું મામરું કરે છે આપમિદધી
પણુ નિગમ થાય છે માલ અને આનર સામથી અનુક્રમે રીઅ
અને અર મામની મોગતા થાય છે આન પ્રમાણે અન્યમાટે નમત
સેનુ તેથી યમ અને નિરમ એ બને યોગના અગ છે એ આગથી
પણુ મિદ્ધિ યદ્ય વડે છે આન પ્રમાણે અન્ય યોગાગ માટે પણ મિદ્ધિ
યદ્ય વડે છે

આ રીતે પ્રથમના બે યોગાગનું પ્રતિપાદન કર્યું હવે ક્રમ પ્રા
પ્ત તૃતીય અગરૂપ આમનનું પ્રતિપાદન કરેછે

સ્થિરસુખમાસનમ્ ॥૪૬॥

સૂતાર્ય — નિજમ અને સુખક ને આમન હોય ને મેગના
અગરૂપ આમન છે

સ્થિર — એટલે સ્થિર અર્થે સ્થાયને મપાદન કરનાર અને

૧ આદિમા સ્થિર યમનિરમો અન્ય યજ્ઞાં કા હોતી મોગના
તથા માનના અગરૂપ છે તથાપિ અદિ મિદ્ધિઓ દ્વારા યોગાગનું
પ્રતિપાદન કરનાર તેાથી અન્ય કારણેનું પ્રતિપાદન કર્યું નથી

મુખ એટલે નુષકર અથવા અવયવોને વ્યાથા ન કરનાર.

આમનમ્—આસ્યતેડત્ર અથવા અનેન પ્રકારેણ એ એ બ્યુત્પતિથી આસન એટલે એમવાનું મૃગચર્મદિ આસન તથા એસવાનો પ્રકાર

આ મુત્રથી યોગના અગરૂપ આસનનું પ્રતિપાદન કરવાનું છે. હાં જોટલા જોટલા પદાર્થોઉપર બેસી શકાય છે તે સૂર્ય આમન છે. એ સનં યોગના અનુકૂલ નથી. માન એમાંનાં કેટલાંક જ અનુકૂલ છે. એ અનુકૂલ આમનોનું આમાન્ય લક્ષણુ આ સૂત્રથી કહ્યું છે તે એ કે જે જે આમનો દેહની સ્થિરતા એટલે અચલમપણુ સંપાદન કરનાર છે તથા જે શરીરના અવયવોને વ્યાથા કરનાર નથી તે સર્વ યોગના અંગૂત આમનો છે. જે આમનોથી શરીર આચલવાળું રહેછે તે આસન યોગમાં સદાય કરનાર નથી, પણ પ્રતિદૂષ છે. કેમકે શરીરના આંચબધથી પ્રાણાયામની સિદ્ધિ થતી નથી, તેમ જ અંત કાળની જ્ઞાતિ તે વખતે લગીરમાં લાગેલી ગેવધથી બેધનુ અવયવન કરતી નથી અર્થાત્ શરીરનું આચલ મનમનું પાણુ વિ- શેધી છે. એ જ કાળથી અવયવોને વ્યાથા કરનાર આમનો યોગના વિરોધી છે. આમ હોવાથી સૂત્રમાં કહ્યું છે કે જે આમન જે સાધકને રથેય અને મુખ સંપાદન કરી આપનાર હોય તે આમન તે સાધકને માટે મુખ્ય છે એ યોગ્ય છે.

અર્થ એ પ્રશ્ન થાય છે કે કોઈ સાધકને સપનરૂપ સ્થિતિ રથેય તથા મુખ આપનાર લાગે તો તે તેનું મુખ્ય આસન કહેવાય કે નહીં ? એનો ઉત્તર એટલે તે નહિ કહેવાય કેમકે એ પ્રકારનું આમન યોગને અનુકૂલ નથી જ્યાં સુધે છે ત્યારે વધારે તેને ત્રિચિત્તા તથા મુખની મપતિ થાય એ મંબરે છે તથાપિ એ ત્રિચિત્તિમાં તે આધક અપકાળમાં નિદ્રાથી અનિદ્રા પામે છે તેથી યોગનો વિધાનક જે લખે છે તેને ઉપજન- નારી આ ત્રિચિત્તિ હોવાથી યોગના અંગૂત આમનમાં એનું મહત્ત્વ થ- તું નથી. ત્રીજાંસૂત્રવશુ ભગવાને પણ બ્રાહ્મણમીમામાના આસનઃ સમવાનુ—એકીને મનમ કરે એકે અન્ય ત્રિચિત્તિમાં સંભવતો નથી— એ મુત્રથી જ્ઞાનરૂપ ત્રિચિત્તિનું નિનકરણુકર્યું છે તેથી સપનરૂપ સ્થિતિ આમનમાં જ આવતી નથી તો ચેત્તાગરૂપ આમનમાં આવે એ અ- તંત અસંભવિત છે. આ સૂત્રમાં પણ સૂત્રકારે આચન સ્વદ વાપરી એજ અર્થ મુચવ્યો છે.

એ આમન એ પ્રકારનાં છે (૧) જાણ અને (૨) શારીર. જા- લ આમનમાં સૂતરથ આસન સ્વદ આસ્યતેડત્ર એ બ્યુત્પતિથી ઉપર દલા પ્રમાણે લાગે છે. એ આનમાં મૃગચર્મ વિગેરેનું મદલુ થાય

છે કેમકે યુગચર્યે શ્રીગ્ની ચિત્રતા તથા ગુણ જો બંનેને દુઝાગળે
શ્રીમદ્ બ૦ ગીતામાં કહ્યું છે કે શુનો દેશ પ્રાપ્તિય સ્થિતિમાત્રન
માત્રમન । નાત્યહિત માડસિનીચ ચૈસામિનક્ષાત્તમ્—શુચિ ૧દેશમા
બહુ નીચુ નહિ તેમજ બહુ બિચુ નહિ એવું જો સ્થાય હોય ત્યા
તના ઉપર જૈન, બળિન તથા કુશ પાપરી પોતાનું સ્થિત આસન
ગ્યવુ ત્યા ઉપરથી કે જુ મગનુ ચર્મ યોગાગ આમનરૂપ છે જો તી
કરો છે તેમજ આગસિદ્ધિ મૂંગવર્મણિ—મૂંગવર્મના આમનથી યોગની મિ
તિ થાર છે ઇત્યાદિ સમ્યે સાધારણ રીતે અચિનન છે તે રી મૂંગ
ચર્મગિરિગેરે પદાર્થો જ આ પ્રમરના આસનમાટે યોગ્ય છે

શાગર આમનમા જોટની જોટની ખેસરાની સ્થિતિ છે તે સ
માધી જો સાધને જો સ્થૈર્ય અને શુખની મપતિ કરી
પાપનાર હોય તે સર્વે નેને આદ્ય છે તથાપિ જો ખે રિગેર
મૂની મિદ્ધિ રૂડે રકારે મનાર તથા યોગને રિગેરત અનુકૂળ થ
પડે જોની કાનાં સ્થિતિઓને અનુભવી મદ્દામાઓગો
ની પાડી નર્ણુન કરી છે ગોરક્ષનાથ નામના યોગીજો જો આમનો
રામી લક્ષ ગણી કાઢ્યા છે જો સર્વ આમનોના પ્રાર્થના આદિ શુરુ
પડે જો બધામાથી પશુ રિગેર ઉપરોગી જોરા ચોતમી આમ
ની રિસિપ, યાતર આમિજો સા આજો નર્ણુ કયા છે જો જો ૧
માથી પણ દશ રિગેર ઉપરોગી ગણુરા છે ૧ જો દશમાથી પશુ
પાપત અનુકૂળ જોરા ચાર છે (૧) સિદ્ધાસન (અથવા શુભાગન અ
થવા વજ્રામન અથવા સુખામન) (૨) પદાસન (૩) સ્થિતિમન
ને (૪) બનામન જો આરના સ્વરૂપ અનુક્રમે આ પ્રમાણે છે —

સિદ્ધાસનનું સ્વરૂપ ત્રીલકોગપદીપિમયા
મૈંદાહુપારિ વિન્યસ્ય સવ્ય ગુરુફ તથોપરિ ।
ગુરુફાન્તરં ચ નિશ્ચિપ્ય સિદ્ધાલનમિદ મહેન્ ॥
આ શ્લોકથી જો પ્રમાણે નર્ણુ છે કે ઉપચયની ઉપર કે જો ગુરુ
મુકવો અને તેની ઉપર જમગો ચુલ્લ મુકવો—જો પ્રમાણે કરીને સ્થિત રે
દ શખી રોમનુ જો મિલામન કહેવાય છે જેનું અથમા જો આમનનો અ
પ્રમર પશુ આપીછે, તથાપતે આદ્ય મદ્દિન છે તેથી તમા આ આમ
નોમાથી પશુ શ્રી સુદગુરુની આજ્ઞાનુમાર જ આમનોનું ચલણ કરવું હો

૧ જો દશના સ્વરૂપ રિગેરે ત્રીલકોગપદીપિમયા આપ્યા
છે તે ત્યા લેવા
૨ સ્થિતિમનો બંને માર્ધ માર્ધ અથવા મિલામન પશુ લીધુ છે
૩ જુગો મીડ દી અ અમપદેશ રેક અ

બમ્બ થાય છે, તેથી અત્ર એનું નિષ્કર્ષન થયું નથી પદ્માનભા
 ઠ ગીરશિખર કંબુ છે કે અગ્નિથી ઘનિષ્ઠાયાદુ હતાન્યા વ્યુદ્ધવળત ।
 હવેવૈવરિ વિદેશ કૃત્વા પદ્મલ સમ પદ્માસન મવત્તર સવરમવ પૂ
 જિત્ત્વ ॥ બને ઉર ॥ ઉપર બે પાદ્મની રચાપના તથા પગના અ
 મુકાને બે હાથથી પીઠ પાદ્મથી પકડવા એવી જમ્બુ પગના અડ
 દાને જમણા હાથથી આગળ પગ ॥ અગ્રહારે ઘણા દાનથી દહ
 મેને પદ્મ ૧૦ ગિયર દેહથી બેસવું એ પદ્માનભ છે અથવા જાત્રાગા આ
 ને પદ્મમધ કહે છે માધાણુ ને આ પદ્મમધ તા જેને મટતા
 મથાઓમા નીસસન થયું છે તે આજે ૧૦ નાદે અનુક્રમ પદ્મ
 છે તેનું અવધી રીવનિષ્ઠે એ પ્રમાણે થયું છે કે અવધીમધ્યસ્થિતિન વિ
 વ્યસ્થારો ન સામ્યત । કૃત્વાસ્મસ્તથા પાદ ચીરાતનનદાહતમ । એ પગને
 એટલે જમણા પગને એ માથાપગ એટલે યમા માથાના મુગ
 અગ્ર ૬ ૥ ને મુકે તથા તે જ પ્રમાણે ૧૦ પાને જમણા
 સાથના મુગનાગ્ર ૬૬ રીને સ્થાપમે આ ૧૦ નો મનાતિ
 કરી બેઠામા મુક ॥ અત્ર તે વ્યવસ્થા મા સ્થાપન એ પ્રમાણે
 મગને અગ્ર ૧૧ થઈ રેસુ એ વીમન છે રચિતમ)
 આ ૬ રસિમે થયું છે ૭ જાનૌરનર મમ્બદુ હતા પાદ્મલ
 સમ । જમણા સ્થાનને સ્થાન ૭ પ્રવચન । જવા બને ઉર ડિ
 વચ્ચેના નહે ૧૦ બો ૫ ॥ તાપરે સ્થાપન મરી શરીરે મિધુ
 ખી મુખદ્વાર બેસવું એ રચિતમન ૬ બાસનમ ૭ ૫૮, ૫
 કંબુ છે કે ગાંધા વ રુપસ્થાથ રાત્રિયા વચ્ચા સ્થપન વાચપાન
 વ વાગમ્યા દુર વચ્ચા મુનિશ્વલ । મદ્રાપા મદવતત્ સવચાનાદવાપહમ
 વૃપગુની નીચે સીતલીના નામ વાગમા વામ પગની એડી । આપરી
 તથા સીતલીના દીણ બામમા દીણ પગની ગોડીરે સ્થાપરી તથા
 પાશ્વની મમીપ આરેના પગેરે મે હાથનરે ૬૪ રીને બાધી નમ્બ નિ
 સન થઈ મેમવું એ મર વ્યાવિરો નામ મરના બાસન છે ।

આ પ્રમાણે આ ચાર મુખ્ય આમોના રચણ છે એ આ
 સતો મેનપર મેસીરે ગાગા ગોહરે જ પ્રતિપદન થયું કે ૮ વે
 એ આમન મ્વા પ્રમરની જગોએ વાગના એ બેસવું છે એનિ । ખી
 મ્વેતાશ્વતરજીતિ કહે છે ૨ સમ શુચી ઘણરવાદ્ધિવાટુકાવિરાજત શબ્દ
 વલાગ્યાદમિ । મનાનુલ ન મુ વ વાગ મુહાનિવાતાશ્વવન પ્રવાપ
 ચત્ ॥ ઉચ્ચ તથા નીચું નીલ એમય મુનિમત્તિથી શુદ્ધ કરેનું મમ્બ

† આ આમનોનું વળનું રીહતમદિપિમ ॥ વળુ મ્લાક ૪૪થી
 મુ છે તે ત્યા જવું

ચિત્તિ રેલી, કલહાદિ પાન અને જાસયથી સ્થિત થયેલુ મનને નિષ્કામે એક તથા નેત્રને પીડન ન કરતર એવ, એમન્ત, બદ્ધ પાતિનું જે સ્થન હોય ત્યાં એમી યોગીએ યોગનો અન્બ પ્રસાદ એજ અર્થનું નિર્ણય સ્પન્નગ્રહ્ય કરી સીદ્ધાપદી પદમા મુ છે કે જ્યાં જન મદ્યુજી હોય, જે દેશ પામિત્ત હોય ઉપ રથી સિત હોય, જ્યાં બિયા મગસી કદિન ન હોય આમનના સ્થવથી આગ દાય જેટલી જગામા પચર, વર્ષિ તથા જવાહર જ્યાં નદિ હોય જે એમન્ત હાય એમ સોમન કનકાદિથી સ્થિત હાય તર અને યોગીએ મદિન ॥ ધરી ને મદિનના હાર પક્ષા ન હોય ત્વ એ, જારી કરોખા મન જાલિના દરે સિતકન ન હોય એકએ તથા પૃથ્વી સમન્દેશ હો 'તે' જે યોગયાદિથી કડે રહારે સપન થી શુદ્ધ કરેતી હારી જે મુએ નિગન હારી જેતએ, તે જતો ૧૭ ૧૬ સર્વજનુથી મહત્ત હો ની જેમજો, એ મળી ૧૬૨ મડપસાવા, વેદી એક દૂરે જનાશય ૧૬૩ પુ મોરિગે રા તી ને મહ અખીય ૧૭૨ તથા ત્યાં યોગાભ્યામી જો મનો નિસંકપ થી યોગીએ આગળ મગે

ગાવા સ્થાના ઉપર કહેના આમોતમાથી પોતાને યોગ્ય હોય વી જે રાગરુપદિ હોય તે આસો મેલી યોગીએ આરબ કરો એ આગન યોગનુ તુની અગ છે આમનની આસ્થાતા મનજમા બાનુનથી સ્પષ્ટ સમજાય એમ છે તેથી એના પ્રતિષ્ઠાનના નિર્ણય જરૂર નથી

આ પ્રમાણે આમનનુ સ્વરૂપ મદી રવે એ આસનની મિત્તિ ના પ મગમા મ્વે પ્રમરે થાય છે તે પ્રતિષ્ઠાન કરવુ આવશ્યક છે કમ કમ સમનના એની નિદિ અ પમાગમાં થતી નથી તેથી તે ઉપા ય મ્વે છે

પ્રયત્નશૈથિલ્યાનન્તસ્તમાપસિમ્યામ્ ॥ ૪૭ ॥

સૂત્રાર્થ — પ્રયત્નને શિથિલ થાય તથા ચિત્ત અનતામર થવાથી આમનના નિદિ ક્ષી યાય છે

પ્રયત્નશૈથિલ્યાનન્તસ્તમાપસિમ્યામ્ — પ્રયત્નની શિથિલતા કમ્બથી

પ્રયત્ન જેટલે શરીર વારણ મગાર સ્વાભાવિક પ્રયત્ન અથવા નો ગમન શુદ્ધાર્થ તીથયાગા રનાન યાગ હોમનિગેરે ક્રિયાઓરપ વસાશે તથા એ ક્રિયામાં થતો માનસ ઉસા

અનન્તસં — જેટલે અનતાતા રૂપ થઈ રહેતુ તે અનન્ત એટ

૧ જુગો ૧૧ દહમગીપમ પ્રથમોપદેશ મુરત્યે જામકે દેરો સુ મિશ્ર તત્ત્વરવ ધત્તાદિ (૧૯-૧૩ અને ૧૪)

તે આકાશ અથવા તો પૃથ્વીને ધારણ કરનાર ગેપનાગ એના નિતનથી ધ્યાતા ધ્યેયરૂપ થાય છે એ નિષ્કાન્તુઆર ચિત્તનું અનતરૂપને પામવું તે અનન્તસમાપ્તિ છે.

આ સુત્રથી સિદ્ધ આગનનિદિના એ ઉપાયો કહ્યા તેમાં પ્રથમ ઉપાય એ કહ્યો કે પ્રવર્તની ગિયિયતા દેહ ધાણુ કરનાર જે રવભાવ-સિદ્ધ પ્રવર્ત છે તે દેહને અનુક નિયમિત નિયતિમા ધાણુ કરવાના હેતુ નથી પણ નાના સ્થિતિમા ધારણુ કરનાર હેતુ છે તેથી યોગને અનુકુલ નિશ્ચય કરેલા આસનની મિદિમા એ વિરોધી છે. એ પ્રવર્તનો સિધ્ધિ કરી નાખવું જેથી એરૂપ એક નિરોધીનો અભાવ થાય.

અરૂ જેનાં તો પ્રવર્તનો જે દ્વિતીય અર્થ કહ્યો છે તેજ નિ શેષ યોગ્ય છે જ્યારે જાદુ વ્યાપાર કરનામા આવે છે ત્યારે દેહ ભ મિત થાય છે તેમજ દેહમા અંગમેલ્ય વિરેરે હોય છે તેથી બહુ આચાર્યજી આમન કરી જેસનાર સાધકની આસનપદ નિરોધ દાખ સ્થિતિ નથી, એટલું નહિ પણ દેહ કપવથી આગન સ્થિત થતુ નથી તેમા ઉચ્ચ વ્યાપારોને સિધ્ધિ કરના યોગ્ય છે તેમ જ બહુ વ્યાપારમા થતા માનમર્યાદારૂપ પ્રવર્તનું પણ કૌચિદમ અવસ્થા કર તંત્ર્ય છે, તેમજ એ કિસાદ સરીનો એક સ્થિતિમા એમના દેનો ન થી પણ તત્કાળ દેહનું છૂટાત કરી તેને અન્ય વ્યાપારમા યોગ્ય છે તેથી એ પ્રકારના પ્રવર્તનો પણ સિધ્ધિ કરવું યોગ્ય છે.

બીજો ઉપાય એ કહ્યો કે ચિત્તને અનતરૂપ કરી મરુતુ, એ કહે અનન્તનું ધ્યાન કરવું જેથી અભ્યાને કરીને ધ્યાતા ધ્યેયરૂપ થાય છે એ નિયમનુઆર ચિત્ત અનન્તરૂપને પામે છે. ત્યાં અનન્તનો અર્થ આકાશ લઈએ ત્યારે આકાશરૂપ ચિત્ત થાયથી ધ્વનિ શુન્યવત થઈ ગયું છે જેથી એ આસનોલી આગભમા થતી અવસ્થાની વ્યથાનું અમાન થઈ બઈ આમનની મથાર્થ મિદિ થાય છે તેમ જ ગેપનાગ રૂપ અનતનો અર્થ લઈએ ત્યારે ગેપનાગના ધ્યાનથી ચિત્ત તદ્વતતાને પામે છે ગેપનાગ પૃથ્વીને ધારણુ કરનાર હોવાથી અત્યંત અચળ છે તેથી તદ્વતતાને પામેલું ચિત્ત પણ અચલવતતાને પામે અને તદ્વત ગરીર પણ અચલ થઈ ગયું છે એ યોગ્ય છે. આમ હોવાથી જ યોગીએકો યોગારને ગેપનાગને આમનની મિદિઅર્થ નમઃકાર કરે છે શ્રીહરમહાપ્રકાશ કહે છે કે જનન પ્રણમદ દેવ નાગેશ વાટ-સિદ્ધયે—અનુભવ વિન્ય મહિએથી ગોબતા, ચોતાની સદસ્વદેણુપર સમય પૃથ્વીમંડળને ધારણુ કરનાર નાગયોકના સ્વરૂપ આપ અન-

તો હું નમસ્કાર કરું, એ મનથી આસનની મિદિઆર્થે શેષભાગ વાળને સાધકે આગળના નમસ્કાર કરે.

આ બંને ઉપાયો પૂરે દર આમન દરેજ શ્રીગુરુપદિદે ભાગે એક એક પ્રકાર વાળી રહે તો તે આમનની મિદિ ત્રણ મા સમા થાય છે એવો સાધારણ નિયમ છે આસનની સિદ્ધિ વાળ્ય થનાથી તે સાધક પ્રાણાયામાદિ ઉત્તરોત્તર બૃદ્ધિમા પ્રવેશ કરવા યોગ્ય થાય છે આસનની મિદિનું સામાય લક્ષણ એ છે કે જ્યારે આસન કેવળ અચચન તથા અનુલેજન થાય ત્યારે તે સિદ્ધ થયેલું જણાય તથાપિ જે નિશીતિસિદ્ધિ આસનમાં થાય છે અર્થાત્ જે સિદ્ધિ આમનરૂપ યોગામના પ્રત્યક્ષ ચિન્હરૂપ છે તે સિદ્ધિનું પ્રતિપાદન કરે પૂર્વેનત્ જરૂર છે તેથી સૂત્રમર હવે તે કરે છે

તત્તો હૃદ્ધાનામિયાત. ॥૪૮॥

સુત્રાર્થ — આમનની સિદ્ધિ થવાથી તે સાધક સીતોષ્ણાદિ હૃદયી અનિબળો પામતો નથી

હૃદ્ધા — એટલે હૃદયી અનિબળ ન થવો તે હૃદયનું કરીતે શીત અને ઉષ્ણ ક્રિયા અને પિપાસા એનિગેરે જોડાતું મદ્ય થાય છે આ સૂત્રમાં એ શ્યુ કે આમનો જ્યારે થવાથી તે માધ્યમે જુ તપિપાસાનિગેરે હૃદ્ધા બાધ કરી શકતા નથી આ હૃદયી અનિબળ અન્યથા ઉલ્લક્ષક છે તેથી આમનના જ્યારે યોગના પ્રતિબલ રૂપ આનંદ્યના નાશ થાય છે નાડીના દળાણથી ઉપરથના બલો ધન થાય છે રક્તાનનાક જનર રીતે આવે છે, વાયુની ગતિ સિદ્ધિ થાય છે તન્ના ને દારા મનનું સ્થાય પશુ વધે છે નિગેરે ફોલનું મન પશુ આ સૂત્રથી જ જાણા આવેલું મળ્યા છે

આ પ્રમાણે તૃતીય અંગનું સ્વરૂપ, ઉપાય તથા ફલે કરીને આ રીતે પ્રતિપાદન કર્યું હવે ક્રમપ્રાપ્ત ચતુર્થ અંગનું પ્રતિપાદન કરે છે

તાસ્મિન્ સત્તિ શ્વાસપ્રશ્વાસયોગતિવિચ્છેદઃ પ્રાણાયામ ॥૪૯॥

સુત્રાર્થ — આસનની મિદ્ધિ થવાથી શ્વાસ અને પ્રશ્વાસની ગતિ શેષની તે પ્રાણાયામ છે

તાસ્મિન્ સત્તિ — એટલે આસનની સિદ્ધિ થવા પછી આ પદ્યથી એ મોધન કર્યું કે આસનની યથાર્થ સિદ્ધિ થવા પછી જ પ્રાણાયામનો આરંભ કરવો આ પની અનુવ્રતિ અભધિસૂત્રપર્યંત છે તેથી પ્રાણાયામથી માડી સમાધિપર્યંતના સર્વ માધનોમા 'આમનની મિદ્ધિ પછી' એ અમ્મ સમજી લેવો આથી પ્રાણાયામથી માડી સર્વ માધનોનું આસનસિદ્ધિ સમજી લેવો આથી પ્રાણાયામથી માડી સર્વ માધનોનું આસનસિદ્ધિ

પછી જ, અનુષ્ઠાન કરવાનું છે એ અર્થ નીકળે છે. આ મુત્રમાં જ તસ્મિન્ સતિ કશું છે અને આસનના મુત્રમાં એમ કશું નથી તેનું કારણ એ છે કે યમ અને નિયમની પૂર્વજન્મમાં સિદ્ધિ થઇ હોય તો તે આસે છે પણ આસનની સિદ્ધિ પૂર્વ જન્મમાં કરી હોય છતાં પણ આ જન્મમાં પુનઃ કરવી જરૂરી છે. આમ હોવાથી, આસનનું અન્ય પાંચ અંગોની સાથે જ અનુષ્ઠાન કરવાનું છે. તેથી કેટલીક રમૂનિઓમાં યોગને અઘાંગ નદિ કહેતાં પડંગ કહેા છે કેમકે યમ તથા નિયમ એ બેને પૂર્વ જન્મમાં અનુષ્ઠાન કર્યું હોય છે તોપણ આસે છે અને તેથી એ બે અંગો આમનની અગેશ્થાથી વધારે દૂરનાં છે તેથી બહિરંગ છે.

શ્વાસપ્રશ્વાસયોઃ.—શ્વાસ અને પ્રશ્વાસની. ત્યાં બાહ્ય વાયુનો પોતાની મેળે જ અંતરૂપવેશ તે શ્વાસ છે અને તેવી જ રીતે અદરના વાયુનું જે બહાર જવું તે પ્રશ્વાસ છે. એ બનેલી.

મતિવિચ્છેદઃ.—અતિનો વિચ્છેદ અર્થાત્ રોધ, અર્થાત્ અત પ્રવેશ કરનાર શ્વાસ અને બહાર જનાર પ્રશ્વાસ એ બનેલી મતિનો રોધ.

પ્રાણાયામઃ.—પ્રાણ અર્થાત્ વાયુનો આયામ એટલે રોધ.

આસનથી એ કશું કે શ્વામ અને પ્રશ્વામનો રોધ વા અમા વાતે જ પ્રાણાયામ છે. તેથી પ્રાણાયામનું લક્ષણ શ્વાસ અને પ્રશ્વાસનો રોધ એ થયું. એ લક્ષણ પ્રાણાયામમાનનું છે તેથી રેચક, પૂરક અને કુબક એ ત્રણેમાં અનુગત થયેલું હોય તો બેઠાએ, છે પણ તેમ જ, કેમકે અદરના વાયુને બહાર કાઢી ત્યાં રોધવો એ રેચક છે, બહારના વાયુને નાસિદા વા મુખ દ્વારા અંત પ્રવેશ કરાવી રોધવો તે પૂરક છે અને વાયુને બાંધી ત્યાં રોધવો એ કુબક છે. શ્રીઆમૃત-મિંદુલપનિપદ્માં જે ત્રણેનાં લક્ષણ આ પ્રમાણે જ કહ્યાં છે. ત્યાં કશું છે કે—

લક્ષિણ્ય વાયુમાયાગ જન્ય કૃત્વા નિરાત્મવમ્ ।

શૂન્યમાત્રિન યુર્જિયાદેવસ્ત્યેતિ લક્ષણમ્ ॥

નકુન્નેણોષ્ણત્તોલન તોચનાકર્પયેત્તરઃ ।

एव वायुर्गृहीतव्यः पूरकस्येति लक्षणम् ॥

नोर्च्छेत्त-च निःश्वेत-त्र-मात्राणि चालयेत् ।

एव तावन्निયુर्જित-कुम्भस्येति लक्षणम् ॥

ઉદરમાં રહેતા વાયુને નાસિદાદ્વારા બહાર કાઢી બહિરાકાશમાં શ્વાસી-રેવો એ રેચકનું લક્ષણ છે, જેમ કમલના નાળવડે, માણસ માણીનું આકર્ષણ કરે છે, તે જ પ્રમાણે નાસિદા વા મુખદ્વારા વાયુ-

ને આકર્ષણ કરીને આભ્યન્તર દેશમાં સ્થાપી દેવો એ પૂરકનું લક્ષ-
ણ છે. ઉચ્ચાસ તથા નિશ્ચામચિન્તા તથા શરીરના અવયવોને ચલા-
યમાન કર્યાં વિના એ વાયુનો રોધ કરવો તે કુંભક છે. આ ત્રણે
પ્રાણાયામમાં શ્વાસપ્રશ્વામનો રોધ છે અને તેથી જ એ પ્રાણનો આ-
યામ વા રોધ દોષથી પ્રાણાયામ કહેવાય છે. રેચકમાં શરીરથી બ-
હારનાં પ્રદેશમાં રોધ થાય છે, પૂરકમાં અંદરના પ્રદેશમાં અને કુંભ-
કમાં બંને પ્રદેશમાં રોધ થાય છે. તેથી આ લક્ષણ સંગ્રહે ચોખ્ખું છે.
ખરે જોતાં મુખ્ય પ્રાણ તથા આ શ્વાસ પ્રશ્વાસ બિન્ન બિન્ન છે તે-
થી મુખ્ય પ્રાણનો રોધ તેજ પ્રાણાયામ છે, છતાં એ રોધ આ શ્વા-
સ પ્રશ્વાસના રોધથી થાય છે તેથી આ સાધનરૂપ હોવાથી પ્રાણાયા-
મ કહેવાય છે.

આ પ્રમાણે આ ચતુર્થી પ્રાણાયામનું લક્ષણ કહ્યું. હવે એ પ્રા-
ણાયામના અભ્યન્તર બેદ અવરુદ્ધ બાહ્યરુદ્ધ હોવાથી તેનું ચતુર્થ
પ્રતિપાદન કરે છે.

વાહ્યાભ્યન્તરસ્તન્મધુસિદ્ધેશકાલસંરચ્યામિઃ પરિહરો
ર્વાંચસશ્મઃ ॥ ૫૦ ॥

મુદ્ધાર્થી—એ પ્રાણાયામ બાહ્યવૃત્તિ, આભ્યન્તરવૃત્તિ અને સ્તંભ-
વૃત્તિ એમ ત્રણ પ્રકારનો છે. એ ત્રણે પ્રકારના પ્રાણાયામની બુદ્ધિ-
દાતા દેશ, કાલ અને સંખ્યાએ કરીને નિર્ણય કરાય છે તથા ૫૩ી
અભ્યાસે કરીને એ દીર્ઘ અને મુદ્ધમ થાય છે.

વાહ્યાઃ—આ સમાસના અત્તમાને વૃત્તિશબ્દ પ્રત્યેકપદસાથે
મંબધવાળો છે તેથી એ પદનો અર્થ બાહ્યવૃત્તિ, આભ્યન્તરવૃત્તિ અને સ્તં-
ભવૃત્તિ એ થાય છે. ત્યાં જે પ્રાણાયામમાં પ્રશ્વાસે કરીને અર્ધાંત રે-
ચતક્રિયાથી શ્વાસપ્રશ્વામનો રોધ કરવામાં આવે છે તે બાહ્યદાતા પ્રાણા-
યામ છે. આ પ્રાણાયામને જ રેચકમંત્રા અપાય છે જ્યાં શ્વાસે કરીને શ્વાસ-
પ્રશ્વામનો રોધ, કરવામાં આવે છે તે આભ્યન્તરવૃત્તિ પ્રાણાયામ છે.
આને જ પૂરકમંત્રા અપાય છે. મધુર પ્રવલ્લમી એટલે બહુ અભ્યાસ
સવિના જ શ્વાસપ્રશ્વામનો બંધનો ત્યાં રોધ કરવામાં આવે છે તે
સ્તંભવૃત્તિ પ્રાણાયામ છે. આ પ્રાણાયામને જ સ્તંભવૃત્તિકુંભક કહેવામાં
આવે છે. જે કુંભક, રેચકપૂરક સદિત કરવામાં આવે છે તે સાદત-
કુંભક છે. જે પ્રાણાયામમાં રેચકપૂરક વિના જ અધિક અભ્યાસ-
ના બળથી કુંભક કરવામાં આવે છે તે કેવલકુંભક કહેવાય છે.
જે કેવલકુંભક અત્રના સ્તંભવૃત્તિ પ્રાણાયામનો અર્થ નથી કેમકે એ
પ્રાણાયામ તો સ્વાદેશે ચોધો લીધો છે અને એનું પ્રતિપાદન ઉત્તર

સૂત્રથી હંધુ છે. તેથી અત્રંગી સ્તબ્ધરૂપિ પ્રાણાયામથી અદિતકુંભક
૮૪ સેવો યોગર છે એ અદિતકુંભક કર્તવ્યમાં આધિક અભ્યાસની ૮૪-
૩૨ નથી અને કેવલકુંભક તો અભ્યાસવિના થતો ૮૪ નથી એ પ્ર-
તિપાદન કરવામાટે આ વ્યાખ્યામાં “ મદ્યુત્ર મયન્તયી ” એ પદો મુ-
ખનાં છે. આ ૧૬થી સૂત્રકારે એ કંથુ કે પ્રાણાયામત્રણ પ્રકારના છે—
રેચક, પૂરક અને કુંભક; રેચક બાહ્યરૂપિ છે, પૂરક આભ્યન્તરરૂપિ
છે અને કુંભક સ્તબ્ધરૂપિ છે એ વગ ગયા સૂત્રની વ્યાખ્યામાં પ્ર-
સંગ પરત્વે પ્રતિપાદન કરી છે તેથી અત્ર પાત્રી કરેલા આશય-
હતા નથી.

દેશકાલઃ—એટલે દેશ, કાળ તથા મધ્યાએ કરીને નિયમિત
થાય છે આ ૧૬થી એ કંથુ કે એ ત્રણે પ્રકારના પ્રાણાયામની ઉ-
પર ઉપર બુધિશાનો નિર્ભૂય દેશાન્ધી થાય છે ત્યાં દેશ એ પ્રકાશ-
નો છે (૧) જાળ અને (૨) આભ્યન્તર બાહ્ય દેશનું પરિમા-
ણ નામિકાના અવધી ગણનામાં આવે છે જેમાં નામિકાના અવધી
બાહ્ય આંગળ નોટંગો, પ્રાપ્ત રેચક કરે છે, પ્રાપ્ત એક દસત નોટલા, પ્ર-
ાપ્ત પ્રાદેશ નોટંગો રિગેરે. તેથી રેચક કંતી વખતે ૩ રિગેરે પ્રાપ્ત
ત્યન્ત દસમે પદાર્થ નામિકાથી બાહ્ય આંગળને અનુરૂપ મેળો મેળ
અને તે રેચકમયે રેચન કનતા વાયુના બળથી ને ઉડે તે તે રે-
ચક પ્રાણાયામનું પરિમાણ બાહ્ય દેશમાં બાર આંગળ સુધીનું ગણાય
છે તેમ જ એક હાથને છેડે મૂંડુ ૩ ઉડે અને તેથી આંગળનું ન-
દિ ઉડે તે તે રેચક પ્રાણાયામનું પરિમાણ એક દસતનોટલુ ગણાય
છે, રિગેરે. આપ્રમાણે બાહ્ય દેશથી રેચક પ્રાણાયામ ૧૧ બુધિશાનો
નિર્ભૂય કમય છે પૂરકનું પરિમાણ આભ્યન્તર દેશથી નિશ્ચય કમય
છે. વાયુને પૂરકમાં આવે છે ત્યારે શરીરના કંદ, ઉદરિગેરે જે બા-
ગધુથી વાયુ પૂરવામાં આવ્યો હોય છે તે બાગમાં પિપ્પીલિકાના રા-
શ જેવું બાન થાય છે તેથી બ્યારે પૂરકમયે પૂરક કાળ વાયુના
સ્પર્શથી કંદદેશમાં જ પિપ્પીલિકાના સ્પર્શનેવું લાગે ત્યારે તે પૂરક
કંદદેશસુધીનો ગણાય છે આપ્રમાણે મરુતકથી તે પગના તર્જયાનુધી-
ના સર્વ આભ્યન્તર દેશથી પૂરકના પરિમાણનો નિર્ભૂય થાય છે. કું-
ભકનો બાહ્ય અને આભ્યન્તર એ બંને દેશથી નિર્ભૂય થાય છે,
કેમકે કુંભકમાં જેમ વાયુનો બદલાથી અભાવ થાય છે તેમ જ અ-
દરથી પણ થાય છે અર્થાત્ એમાં અંતરુ બહિર બંને સ્થળના વા-
યુનો સ્પર્શ હોય છે. ત્યાં બાહ્ય દેશથી નિર્ભૂય તુલાદિ પદાર્થની અતિ-
ના અભાવથી અને આભ્યન્તર નિર્ભૂય સ્પર્શની અનુપવધિથી થા-

ય છે આ અર્થ પ્રકાશનો નિર્ણય દેશે કરીને યામ છે તેથી એ પ્રાણુ યામ દેશથી પરિદૃષ્ટ ગણાય છે

કાથી ચતો નિર્ણય સ્પષ્ટ છે, જેમ આટલા ક્ષણ રેચક થયો, આટલા ક્ષણ પૂરક થયો અને આટલા ક્ષણસુધી કુલક થયો, વિગેરે સખ્યાનિર્ણય અનેક રીતે શાન છે જેમ કે માનાની સખ્યાથી, મન બીજાના બપની સખ્યાથી વિગેરે શ્રીમદ્દેવપુત્રયુગ્મા કહ્યું છે કે નિમેષાન્મયણે માત્રા તારો રણ્ધર તથા । પ્રાણાયામસ્ય સદ્ધર્મ સ્મૃતો દ્વાદશમાત્રિક ॥ નિમેષ અને ઉન્મેષ, માત્રા તારા નાનો બહાર એ બધા પ્રાણાયામની મખ્યામાટે છે, એટલે પ્રાણાયામનો જે મખ્યાથી નિર્ણય કરાય છે તે નિમેષની મખ્યા ઉમેરી સખ્યા, માનાની સખ્યા એમ વિરિધ રીતે કાય છે તેમા બ્યારે પ્રાણાયામનો, સખ્યાથી નિર્ણય એવો હોય છે ત્યારે માત્રાની મખ્યાથી તમા મત્ર બીજાની આવૃત્તિની સખ્યાથી નિર્ણય કરવાનો સાવાસ્થુ પ્રચાર છે માત્રામાટે શ્રીમદ્દેવપુત્રયુગ્મા—

જાનુ પ્રદક્ષિણીકુવાત કુત ન વિલમ્બિનમ્ ।

પ્રશ્નચ્છાદિકા યાવન્નાયમનતિ ગચતે ॥

હત્યાદિ ચમનથી એવું કહ્યું છે કે ત્વગથી પણ નહિ તેમ અમતથી મેથી પણ નહિ પણ આધ્યાત્મ રેચથી છુટણી આસપાસ લાધને પ્રદક્ષિણા કરાવીને એ અપગી વગાડીએ એટલામા નોટનો મગથાય તેટલો મગ એમ માત્રાનો છે આની માનાની સખ્યાથી પ્રાણાયામનો મખ્યાથી નિર્ણય થાય છે બ્યારે એમ માત્રાથી પૂરક ચાર માત્રાથી કુલક તથા જે માત્રાથી રેચક કનામા આવે ત્યારે તે એકમાત્રિક પ્રણાય મ કહેવાય છે એ જ પ્રમાણે એ માત્રાથી પૂરક, ચાર માત્રાથી કુલક અને ચાર માત્રાથી રેચક પ્રણાય આવે છે ત્યારે બેમાત્રિક પ્રણાય કહેવાય છે એ જ પ્રમાણે આગળ સમજાવું જે મત્ર ત્રીસદ્વચ્છેદિપ દિપ હોય તેમાના આરબતા વર્ણની બાથવાથી સમગુરની ૨ । જાનુમા ૩ બાજ્ય વર્ણની અથવા અન્ય બીજેની આગતિ કરી નાણાયામ ૪ રજો તે મનબીજાની આગતિની મખ્યાથી નિર્ણયિત થયો પ્રણાયામ છે આ બંને પ્રકારે નિર્ણયિત થયો પ્રાણાયામ સખ્યાપરિદૃષ્ટ કહેવાય છે ખર્ષ જેતા સખ્યાપરિદૃષ્ટ પણ કલપરિદૃષ્ટ જ છે તથાપિ પ્રકાશ એકથી એ બંનેની છુટી ગમુના પ્રણાય આવે છે તે અગોચર નથી આનમાણે આ પદથી ત્રણ રીતે પ્રાણાયામનો નિર્ણય થાય છે એ ત્રણ મહી રાષ્ટ્રગુણથ—એવે દીર્ઘ અને સુક્ષ્મ ત્યા ઘડો કામ સુધી જે પ્રાણાય મ કહે છે તે દીર્ઘ કહેવાય છે અને જેમા વાયુનો સમાર આતિ

સૂક્ષ્મ હોય તે સૂક્ષ્મ કહેવાય છે.

આ સૂત્રમાં એ કહ્યું કે પ્રાણાયામ ત્રણ પ્રકારનો છે. રેચક, પૂરક અને કુબક. એ ત્રણે પ્રકારના પ્રાણાયામનો નિયમ દેશ, કાલ અને સંખ્યાથી કરાય છે તથા એ પ્રાણાયામનો અભ્યાસ કરનાર સાધક જેમ જેમ ઉત્તરોત્તર બુદ્ધિમાં ગત્ય છે તેમ તેમ તેનો પ્રાણાયામ ઘણા કાળ સુધી રહે છે; અર્થાત્ દીર્ઘ ધ્યાન છે અને વાસુનો સંચાર ક્રમે ક્રમે સૂક્ષ્મ થતો જાયથી સૂક્ષ્મ યાવ છે.

પ્રાણાયામનો નિયમવિધિમાં અહિં દેશ, કાલ અને સંખ્યા એ ત્રણ કંઠાં છે, પણ કેટલે સ્થળે એથી બિન પ્રકારે પણ કહેલા જે વામાં આવે છે જેમ કે ત્રીવસિક્ષસાહિતામાં કહ્યું છે કે પ્રવેશ જગથે ઘણુ પ્રાણાયમો હિ સોડધમ. મધ્યમઃ કમ્પનાપ્રોક્ત ઉત્થાનં ચાત્તમે મ વેત્ ॥ જે પ્રાણાયામથી પ્રવેદ થાય છે તે અધમ છે, જેથી કપ થાય છે તે મધ્યમ છે અને જેથી આમનનું ઉત્થાન થાય છે તે ઉત્તમ છે. તેમ જ કેટલેક સ્થળે પ્રાણાયામના મહુ, મધ્યમ અને તીવ્ર એ ત્રણ ત્રણ વિભાગ પાડેલા છે. નીકૂર્મ પુસંભેમાં કહ્યું છે કે માત્રા દ્વાદશકો મન્દધનુર્વિશતિમાત્રકઃ । મત્યમ પ્રાણમરોધ પદ્મપ્રિશમ્માત્ર-કોડન્તિમ. ॥ દ્વાદશમાત્રાવાળો પ્રાણાયામ મદ છે, ચોવીસ માત્રા-વાળો મધ્યમ છે અને છત્રીસ માત્રાવાળો ઉત્તમ છે આ વિગેરે વિ-વિધ બેદો જોવામાં આવે છે તથા પિ એ સર્વમાં સન્ન હોવાથી, આધારણ રીતે પ્રચલિત હોવાથી, તથા આ પ્રાણાયામની સનં બુદ્ધિમાં સાધકને અનુકાન કરવામાં વિશેષ ઉપયોગી હોવાથી આ સૂત્રમાં દેશ, કાલ અને સંખ્યા એ ત્રણ પ્રકારે જ પ્રાણાયામના નિયમવિધિમાં કહ્યા છે. એ નિયમપ્રમાણે ત્રીમદ્ગુરની આગાનુગતર યોગના માધકે પ્રાણાયામનો નિરંતર અભ્યાસ કરના ઘટે છે ત્યાં યદપિ આ સૂત્રમાં પ્રથમ રેચક, પછી પૂરક અને કુબક કહેા છે તથાપિ પ્રાણાયામનું અનુકાન કરવામાં એ ક્રમ સાધારણ રીતે પ્રચલિત નથી તેથી વિચલિત નથી. સાધારણ નિયમ તો પૂર્વે કહ્યા પ્રમાણે પ્રથમ પૂરક, મધ્યે કુ-બક અને અંતે રેચક એ પ્રમાણે કરવાનો છે. એ પૂરકાદિનો સાધારણ કાળ ૧: ૪: ૨ ના પ્રમાણમાં હોય છે. આરંભકસાધકમાટે પ્રાણાયામ કરવાનો પ્રકાર આ પ્રમાણે છે—પ્રથમ તેણે ઇડા (ડાબી ના-સિકા) હાથ વાસુને બહાર કાઢી નાખતો પછી પિંગલાના (જમણી ના-સિકાના) હિંદ્રને જમણા હાથના અંગુઠવડે દબાવી ગમ્પી ઇડા નાડીથી પૂરક કરવો. પૂરક કરી રતા પછી ઇડાને કનિક્ષિકા અને અનામિકા વડે દબાવી બધ કરી યથાસક્તિ નિયમાનુસાર કુબક કરવો પછી જમણા

દાથના અગુરને પિંગળાઆગળથી ઉપાડી લઇ રાને રાને નિષ્ક્રિય કાળમાં રેચન કરી રેચક કંઠે પછી પિંગળા નાડીથી પૂરક કંઠે રા-થા એ દ્વારે અગુરને બંધ કરી પૂર્વવત્ કુબક કરે તો પછી ક નિષ્ક્રિય અને અનામિકાને ઇચ્છ્યાગળથી ઉપાડી લઇ હઝથી રેચક કરે. આ પ્રમાણે જેટલા પ્રાણાયામ કર્યા હોય તેટલા કરવા એમાં નિ-યમ એટલો રાખવો જોઈએ છે કે જે નાડીથી પૂરક કંઠે હોય તે નાડીએ તે વખતે રેચન કરે નહિ અને જે નાડીથી રેચન કર્યો હોય તે જ નાડીથી પૂરક કંઠે અગ્રયામ થવાથી દાથના અગુર વિગેરેથી ત્યાગવાની જરૂર પડતી નથી. એની મેરે પણ થાય છે. આ પ્રકારનો પ્રાણાયામ આરંભ પ્રાણાયામ છે તથા એને મગ્ગોધ-ક વા લે મવિજેમ પ્રાણાયામ પણ કહે છે એની મિદિ પછી અધિશ્વર પ્રાણ થવાથી અન્ન વિરિધ પ્રકારે પ્રાણાયામો થી સદગુરુના અંતાનુસાર કરવામાં આવે છે તેમાં મુખ્ય આદ પ્રકાર છે. એ આદ્યમાટે શ્રીદક્ષિણ પ્રતિપિકામાં કહ્યું છે કે તૃયમ્બકનમુગ્ધાયા શાન્તારી છીતરં તથા । મસ્તિસ્કા ધામરી મુચ્છા પ્રાવર્તન્યથ કુમ્ભયા ॥ ચુર્ણમેદન, અન્નની સીકરી, શા-તથી ભસ્મિકા, કામગી, મુચ્છા અને પ્યારની એ આદ્ય જેથી કુબક આદ્ય પ્રકારના છે એ આદ્યના અર્થ એ જ મગ્ગમાં આપ્યા છે તે ત્યાં જોઈ અગ્રયામો નીસિદ્ધાન્તસિન્ધુ પ્રથમ સ્કન્ધમાં જોવાં, અત્ર વિસ્તારની જરૂર નથી.

આ પ્રમાણેના નિયમ પ્રાણાયામો કરનારે રાત્રમાં કલાપ્રમાણે આમનયોગ પાળવો જરૂરનો છે અને તે જ પ્રમાણે અમનયોગ વિગે-રે પણ અરંભ પાળના જોઈએ છે તાદ્ય-ચુકિતરિક્ષમાં કહ્યું છે કે પ્રાણાયામદ્વાર્યાસંયુક્ત્યાંચ ગુરુદત્તયા । કાવચાશનયોજેન પ્રાણસ્પન્દો નિ-રુચ્યતે ॥ તો મહાગુરુવી પ્રાણ ચુકિતપડે અશનયોગના પાલનપૂર્વક કરવા પ્રાણાયામના દૃઢ અભ્યાસથી પ્રાણના ચાંચલનો નિરોધ થાય છે અશનયોગ એટલે આદ્યર યોગીના આદ્યમાટે શ્રીદક્ષિણપ્રતિ-પિકામાં કહ્યું છે કે નિજકોરિરે અલત કદુ પદાર્થો, આમની વિગે-રે અલન્ત ખાટાપદાર્થ, મગ્ગારિગેરે તીક્ષ્ણ પદાર્થ, અતિ ઉષ્ણ પ-દાર્થો, લાણ, લીધુ સાક, કાઠિ, તેવ, તેન, મર્ચ, મલ, માત્સ્ય, બકરી વિગેરેનું માંસ, દધિ, દાસ, લસુન, તિજ, ગાજર, અડની દાગ વિગેરે

૧ દિનીયોપદેશ શ્લોક ૪૮ થી ૨ પૃષ્ઠ ૨૬૪ થી

૩ પ્રથમોપદેશ શ્લોક ૫૯ અને ૬૦.

૪ આવી એ અપદ થાય છે કે જે ગુરુ થઈને દિંદુ, ખાન્ની, મુસલમાન વિગેરે સર્વને યોગનો એક જ ક્રમ આપે છે તેઓ યોગશા-

જે જે પદાર્થો શરીરો । અવયવોને ક્રિયા કરનાર હોય તથા જે જે પદાર્થો રજસી અને તામસી ક્ષેત્ર ને સર્વ યોગીમાટે કુપથ્ય છે. ઘડ, શાલિના ચોખા, યવ, શાકીના ચોખા (જે આઠ દિવસમાં તૈયાર થઈ જાય છે), મામો, નીચાર, દુધ, ધી, ચર્કંચ, માખણ, મિચી, સુક, પરચા, પનમ, મુરણ, સ્તાણવિગેરે પદાર્થો જે દેહના ચોપક હોય, જે મધુર હોય, રિનગ્ધ હોય, માવના વિગ્રસ્થ ધીદુધથી મિશ્રિત હોય તથા જે મનને અરચિ ન ક્રિયા કરે એવા હોય તે સર્વ પદાર્થો યોગીમાટે પથ્ય છે. ૧. તેમાં પણ પ્રાણાયામના આરંભક સાધકને માટે અધ્યાસકાલ પ્રથમે શસ્ત્ર ક્ષીરાજ્યમોજનમ્ । તત્તોડધ્યાસે દર્દામૃતે ન તાદૃશ નિયમઃ ॥ પ્રથમના અધ્યાસકાળે દુધ અને ધીવાળા પદાર્થોનો આધાર વિશેષ યોગ્ય છે. ત્યાર પછી અભ્યાસની દૃઢતા થયે એ નિયમનું આશ્રયથી પાલન કરવું જરૂર નથી—એ શ્રીકૃષ્ણભગવાદીપિકાનાં વચનાનુસાર પ્રથમ દુધ ધીવાળા પદાર્થો વધારે અનુકૂલ પડે છે એ આધાર કયા પ્રમાણમાં લેવો તેમાટે શાસ્ત્રમાં મિતાહાર કરવાનું કહ્યું છે. કિન્નરના ચાર ભાગ કરી તેમાંથી એ ભાગ અલગ પૂગ્યા, એક ભાગ જલવડે પૂગ્યો અને એક ભાગ વાયુના મુખમચ્ચારમાટે ખાલી રાખવો—એ મિતાહાર છે. આ નિયમનું ઉલ્લંઘન કરનારથી પણ યોગ અને વિગેયતા પ્રાણાયામ સિદ્ધ કરી શકાતો નથી. ત્રીજામંત્રિનું ઉપનિષદમાં કહ્યું છે કે અત્યાહારમનાદાર નિત્ય યોગી વિવર્જયેત્—યોગીએ અતિઆહાર તથા ઉપવાસનો ત્યાગ કરવો તેમ જ ત્રીમહ બંગીતામાં પણ નાત્યશતસ્તુ યોગોડસ્તિ ન ચિન્તાન્તમનશ્ચ ઇત્યાદિ વચનોથી એ જ કહ્યું છે કે અતિઆહાર કરનારને, નિગમે કરી ઉપવાસ કરનારને, અતિઉપવાસ કરનારને તથા જામણ કરનારને યોગ સિદ્ધ થતો નથી તેથી પ્રાણાયામના સાધકે આ મિતાહારનો નિયમ અવરૂપ પાળવો જોઈએ છે.

આ રીતે પ્રાણાયામના સાધકે આહાર, સ્થાન (મહિમાના વસ્તુનામાં પ્રતિપાત્ર કરેલું) તથા સંગતિ (આવશ્યક એકાન્તાવાસ) એ ત્રણને સેવ્યા. એના વિહારમાં મુખ્યતઃ પ્રાણાયામનો અભ્યાસ તથા એને અનુકૂલ અથવા અંતિમ રૂપને અનુકૂલ ઉપાયોનું અનુશન એ જ છે.

આ નિયમથી અજ્ઞાન છે તેથી શરૂપદને કેવલ નાલાયક છે

૧. અર્થ એ- કહેવું જરૂર છે કે આ અસત્યોગમાં કહેવા કુપથ્ય તથા પથ્યમાંથી પણ કયા કયા વખતે છોડવા તથા કયા કયા વખતે લેવા એ શ્રીમદ્ગુરુદાસ જીની નિશ્ચય કરવો તથા પછી જ એમાં પણ પ્રવેશ થવું

આરીને આધાર નિહાર, સ્થાન અને સંગતિનું પ્રાણ્યાયામના સાધકે પાલન કરવું પ્રાણ્યાયામ કરવામાં સાધકના શરીરકોષ પર પણ ધણું ખરો આધાર રાખવામાં આવે છે જે સાધકના શરીરમાં કફ, પિત્ત અને વાત એ ત્રણે દોષો સમઅવસ્થામાં ટોચ છે તેને તો શ્રીસદ્ગુરુથી ઉપદેશ થયેલા માર્ગે પ્રાણ્યાયામ કરતાં સહેલા પડે છે પણ જે સાધકોમાં એ દોષો પ્રિયમાન્યમાં હોય છે તે સાધકને શ્રીસદ્ગુરુની આજ્ઞાનુસાર પ્રસંગે પદ્ધતિમાં પ્રવેશ કરવો પડે છે ધોતિ, બરિત, નેતિ ત્રાટક, નૌરિ અને કપાનબતિ એ છને પદ્ધતિ સંગ્રહ અપાય છે એ પદ્ધતિમાંથી જે કર્તવ્ય હશે તે સદ્ગુરુની આજ્ઞાનુસાર તેમજે પતાવેલા માગ્યથી તથા પ્રમાણથી સાધકે કરવા એમ કરવાથી જ લાભ થાય છે અને જે ગત કોઈનું મહત્ત્વ કરવામાં આવે છે તો તે ધણું પ્રમોદન નર્થન હેતુકે જ થાય છે તેથી પ્રાણ્યાયામના સાધકે આહારાદિસાથે પ્રસંગે આનું પણ અનુગત કર્તવ્ય હરેથી કરવું

આ પ્રમાણે પ્રાણ્યાયામ કરવામાં જે અમશ્વિત નિયમો છે તેમાં ના મુખ્ય મુખ્ય કેટલાક કલા તથાપિ સૌથી નિધાન નિનમ એ કિયામાં એ જ જગવડનો છે કે એ કિયામાં પ્રાર્થણા સુખેન્દ્રિયાનું આ માણસે મોગીશ્વર શ્રીમદ્ગુરુવિના કદાપિ પ્રવેશ કરવો નહિ આ નિયમ જ જાણવાથી આ પ અર્થ નિયમો પોતાની મેળે જ જાણવાય છે અને જે આ નિયમથી શુદ્ધ છે તે સર્વ નિયમથી બ્રહ્મ થાય છે અને જિહ્વા આમ ત્રણે વિગેરે જેટલા જેટલા રોગો કહેવાય છે તે સર્વે તથા મૃત્યુ પણ સહે છે આજ કાલથી ઉપર ઉદાહરણ જેવા શીશુવ મુક્તિ વિવરમાના વામ્યમાં યુક્ત્યા વ ગુરુદત્તયા એમ સ્પષ્ટ કહ્યું છે જે જે યોગના પ્રયોગ અનુભવી પુરો હાથી ગના છે તે સર્વમાં શ્રીમદ્ગુરુની સહાયવિના મેઘએ એ કિયામાં મહા ભારત અનર્થનો ભય રાખી પ્રવેશ ન જ કરવો એમ એમથી અધિક વાગ કહ્યું છે શ્રીદેવોગ પ્રદીપિમાં કહ્યું છે કે યથા સિદ્ધો રાજો વ્યાપ્તો મયેન્દ્રસ્ય સર્વે સર્વે । સર્વે સેવિતો વાયુરન્યથા હન્તિ સાધકમ્ — એમ સિદ્ધ, હાથી વા વાવ ધીમે ધીમે સુસ્તિપડે વશ કરાય છે અને તેમ નથી કરવામાં આવતું તો વશ કરવા જન્યાર માણસના પ્રાણ લેછે તે જ માર્ગે વડ પડુ ત્રીગુરુથી પ્રાપ્ત મુક્તિપડે વશ કરાય છે અને નહિ તો તે સાધકને હણે છે શ્રીયોગશીખમાં શિર્ષ પશુ વચન છે કે મદગ્ગયો યસ્ય સિદ્ધસ્ત સેવત ગુરુ સદા । મદવરક પ્રસાદન કુવાત્રાજગ્ગય સુવ ॥ જેને પ્રાણનો જપ સાધ્ય થયો હોય તેવા યોગી મહાત્માને ગુરુરૂપે આપી તેમની સર્વ પ્રકારે શુશ્રૂષા કરી તેમના શ્રી-

સુખની આરાધનાસાર પ્રાણાયામ કરવા વિચારવાને વિચારવો. તેથી શ્રીશુરવિના આ ક્રિયામાં કદી પણ પ્રવેશ ન જ કરવો એ સુદ્ધ નીતિ અવશ્ય પાલન કરવાયોગ્ય છે.

આ પ્રમાણે શ્રીસદ્ગુરુના આશ્રય નીચે રહીને સાધકે વિવિધ પ્રાણાયામો અવશ્ય કરવા. પ્રાણાયામરૂપ યોગાંગ તત્ત્વગાનનું સાધન હોવાથી અવશ્ય કર્તવ્ય છે એ વાત શ્રીશ્વેતાશ્વતરશ્રુતિ પણ પ્રાણાનુષંગીકરણે સમુક્ત-ચેટઃ ક્ષણે પ્રાણે નાસિકગ્રોઃ શ્વસીત' ઇત્યાદિ વચનથી કહે છે.

આ રીતના મહુ પ્રાણાયામનો દૈનિક અભ્યાસ થવાથી સાધકને ચતુર્થ પ્રાણાયામરૂપ કેવલ કુંભક કરવાનું સામર્થ્ય આવે છે. શ્રીવસિષ્ઠ-સહિતામાં કહ્યું છે કે નિશ્વાસોદ્ધાત્તકૌ રેહે સ્વાભાવિકગુણાનુર્ભા । તથા ડપિ નદ્યતસ્તેન પ્રાણાયમોત્તમેન હિ । તયોર્નાંશે સમયઃ ગ્યાત્ વર્તુ કૈવલ કુમકન્ । ઉદિત કેવલ ઘાડિ કુમક નિત્યમભ્યસેત । માતૃકૃષ્ણસિદ્ધિ-શ્યાત્ સાવત્તાદિતમભ્યસેત ॥ પ્રમામ અને શ્વાસ એ શરીરની અંદર સ્વાભાવિક શુભરૂપ છે. તથાપિ આસનને ઉત્થાન કરનાર ને ઉત્તમ પ્રાણાયામ તેગડે એ બંનેનો જવ કરી શકાય છે. એ બંનેનો જવ થવાથી સાધક કેવલકુંભક કરવા સમર્થ થાય છે. સાધકે સહિતકુંભક વા કેવલકુંભકનો નિત્ય અભ્યાસ કરવો તેમાં જ્યાં સુધી કેવલની સિદ્ધિ નહિ થાય ત્યાંસુધી જ સહિતનો અભ્યાસ કરવો. આથી આ ત્રણની સિદ્ધિઓ સર્વોત્કૃષ્ટ પ્રાણાયામરૂપ કેવલકુંભક સદા થાય છે એ સ્પષ્ટ છે. એ કેવલકુંભક ને આ ત્રણના ઉત્તરકાળે થનાર છે તેનું સૂત્રકાર આ પ્રમાણે આ સૂત્રથી એ ત્રણનું પ્રતિપાદન કરી રહ્યો. ૫મી દવે પ્રતિપાદન કરે છે.

ચાક્ષામ્યન્તરવિષયાક્ષેપી ચતુર્થઃ ॥ ૧૧ ॥

સૂતાર્થ—બાહ્યવિષય ને રચક અને આભ્યન્તરવિષય ને પૂરક તે બેના સાગપૂર્વક કરાવો ને કેવલકુંભક છે તે એમો પ્રાણાયામ છે.

માર્ગ—એટલે જેનો વિષય બાહ્ય છે તથા જેનો આભ્યન્તર છે તે બેના સાગ પૂર્વક. આક્ષેપ એટલે અતિક્રમણ વા સાગ બાહ્ય-નિર્ગમ્ય એટલે રચક કેમકે રચકનો નિર્ગમ્ય બાહ્ય દેશ હોય છે, અધ્યાત્મ રચક બાહ્ય દેશથી પરિચિત થાય છે, અને આભ્યન્તરવિષય એટલે પૂરક કેમકે પૂરક આભ્યન્તર દેશથી પરિચિત થાય છે.

આ સૂત્રથી એ -કહ્યું કે જે કુંભકે રચકપૂરકના સાગપૂર્વક કરાય તે ચતુર્થ છે. ૫મું સૂત્રમાં ને સહિતકુંભક, કલો હોતો તે વિષયે કરીને

૧ વિશેષમાટે જુઓ શ્રીશ્વેતાશ્વતરોપનિષદ્ પૃષ્ઠ ૪૧, ૪૨, ૪૩, આનંદાશ્રમસંસ્કૃત મંથાવલિ.

રેચક અને પૂરકની મધ્યના કાગમાં થાય છે અને તેથી તે બાલવિ-
પય અને આબ્યન્તરવિષયથી પરિચિત્ત છે. આ અતુર્ય પ્રકારનો
પ્રાણાયામ જે કેવલકુંભક છે તેમાં રેચકપૂરકનું અતિક્રમણ થયેલું હો-
ય છે તેથી એ કુંભક બાલ વા આબ્યન્તર કોઈ વિષયથી પરિ-
ચિત્ત નથી.

આ સૂત્રનો વિષયસામ્ય સ્વરૂપે દેશનાયક છે તથાપિ સંખ્યા
અને કાળ એ બંનેનો ઉપસક્ત છે. બાલવિષય રેચક આદંબમાં
સંખ્યા, દેશ તથા કાલથી પરિચિત્ત કરાય છે, તેમ જ આબ્યન્તર-
વિષયક પૂરક પણ એનાથા પરિચિત્ત કરાય છે. ત્યારપછી અભ્યા-
સના બક્ષી એ રેચકપૂરકનો, જે આસેપ વા અતિક્રમણ થાય છે
તે પણ દેશ, કાલાદિથી જ કરાય છે. તેથી આ કેવલકુંભકમાં જેમ દેશનો
આસેપ કરાય છે તેમકાળ અને સંખ્યાનો પણ આસેપ કરાય છે તૃતીય પ્રાણા-
યામ જે સહિત કુંભક છે તેમાં આ દેશાદિથી પરિચિત્ત હોય છે તેમ જ એ
સહિત પ્રવાનથી કરાય છે અને આ અતુર્ય પ્રાણાયામ અપરિચિત્ત હોય છે
તથા પણ અભ્યાસના બક્ષી જ કરાય છે એ બેમાં ભેદ છે. આમ
આ કેવલ કુંભક અરિચિત્ત છે તથાપિ કાલમાટે એનું કહેવાય છે
કે ૧૦૦ દિવસનો કેવલકુંભક મળે જારે છે.

આ સૂત્રથી આ અતુર્ય પ્રાણાયામ જે ફલદાયક છે તેનું પ્રતિપા-
દન કર્યું તથા તેથી એ સૂત્રનું કે ન્યાં સુધી અવ દક્ષનો આવી-
ભાવ ન થાય અર્થાત્ આ પ્રાણાયામ કરવાનું સામર્થ્ય ન આવે ત્યાં
સુધી પ્રથમના ત્રણનો અભ્યાસ સાધકે કરવે.

આ પ્રમાણે સૂત્રકારે પ્રાણાયામરૂપ અતુર્ય યોગાંગનાં સ્વરૂપ, ભેદ
વિશેષેનું પ્રતિપાદન કર્યું. હવે એ અંગની સિદ્ધિથી જે ફલ થાય
છે (સિદ્ધિ થાય છે) તેનું પૂર્વજી પ્રતિપાદન કરે છે.

તતઃ ક્ષીયતે પ્રકાશાચરણમ્ ॥ ૫૨ ॥

મુજાર્થઃ—પ્રાણાયામની સિદ્ધિથી વિવેકમાનસે (અર્થાત્ તેના કારણ-
રૂપ શુદ્ધિમત્તવે) આવરણ કરનાર પાપરૂપ અશુદ્ધિનો દાવ થાય છે.

તતઃ—એટલે પ્રાણાયામના અભ્યાસે કરીને જ્યારે એ સિદ્ધિ
થાય છે ત્યારે.

પ્રકાશઃ—એટલે પ્રકાશના આરબ્જને. ત્યાં પ્રકાશ એટલે વિ-
વેકમાનસાકાર અથવા તે પ્રકાશસ્વરૂપ શુદ્ધિમાત્ર જે સ્વભાવે કરીને
પ્રકાશ મુખત્યુ છે હવાં સુમધ્યુર વિશેષે કરીને આરબ્જ-
ભાવત્યુ થયું છે ને. એને આવરણ કરનાર—રાંધી દેવદર—પાપરૂપ
અશુદ્ધિ ને આવરણ છે.

આ સૂત્રથી એ કહ્યું કે પ્રાણુયામની અવ્યામથી જ્ઞાનના અને યોગના પ્રતિબંધકરણ દ્વંસ થઈને રૂપાવરૂપ, રંગનો ક્ષય થાય છે. શ્રીમનુજમજ્ઞને મધ્યે દક્ષિણે સ્થાયમાનના કારણે દિ યથા મત્તાઃ । તથેન્દ્રિયાણાં દાયન્તે સ્થોવાઃ । પ્રાણસ્યન્દિયહૃતુઃ ॥ એવે ધાતુના દોષો ધનવાથી ક્ષય થાય છે તે જ પ્રમાણે પ્રાણના નિમલથી એકાદંદ્રિયના દોષોનો ક્ષય થાય છે. પ્રાણ એ શરીરમાં રહેલા મુદ્રમ વાયુ છે. એ વાયુની સત્તાથી જ બહારનો વાયુ અંદર પ્રવેશે છે તથા અંદરનો વાયુ બહાર નીકળે છે તથાપિ એ અંદર પ્રવેશનો વાયુ તથા બહાર જતો વાયુ પ્રાણ નથી. પ્રાણ નો એ બનેથી, અનિગુણ સદમ વાયુ છે જે જ્ઞાનમયતાપૂર્વે અભિમાનીમાયે વળગેલો હોય છે તથા જે મુદ્રાપિના શરીરને છોડેલો નથી. એ પ્રાણના તથા મન વા અતઃકરણનો ગર્ભ સંબંધ છે. એ પ્રાણનો નિગેધ ધનથી એક પ્રકારનો અતિ મુદ્રમ અભિ ઉપજ થાય છે અને તેના પરિણામરૂપ જલ થાય છે એ અભિ તથા જલ પણ સદમસ્થાવામાં હોય છે. એ ત્રણેયે અતઃકરણનાં રૂપ તમસ્ મોચાઇ જાય છે. તેથી પ્રાણુયામની નિદિધી મક શરવકષ સત્ત જે સાધ્યજ્ઞ દયામા આટલ થયેલું હોય છે ને, આ પ્રાણનો ક્ષય ધનથી પોતાના સ્વભાવસિદ્ધ સ્વરૂપે નિયત થાય છે તેથી અને જ્ઞાનદામિ થાય છે. ૫૪૫૫ અશુદ્ધિનો ક્ષય તપથી ૫૪૫૫ થાય છે તથાપિ તપ અને પ્રાણુયામ એ એ કાચોમા પ્રાણુયામ શ્રેષ્ઠ ઉપાય છે આમ હોવાથી જ પ્રથમ પાદમાં ઉત્તમધિમરીમાટે તપનું વિધાન ન કરતા પ્રાણુયામનું વિધાન સૂત્રકારે કર્યું છે.

આ પ્રમાણે પ્રાણુયામની સિદ્ધિથી મતા પ્રથમ હલતુ પ્રતિપાદન કરી દ્વિતીય હલતુ પ્રતિપાદન કરે છે.

ધારણાસુ ચ યોગ્યતા મનસ ॥ ૫૩ ॥

સૂત્રાથે—વળી વિનિષ્ઠ ધારણાઓ કરવા અતઃકરણ મોચાયા છે

આ સૂત્રથી એ કહ્યું કે પ્રાણુયામની નિદિધી અતઃકરણ વિનિષ્ઠ ધારણા કરવા યોગ્ય થાય છે. ત્યાં અતઃકરણ સમર્થ તો સદા જ છે તથાપિ રજસના પ્રભાવથી એક વિવિધપર આધિક્કાજ દડી રહેતું નથી. એ રજસનો ક્ષય બ્યારે પ્રાણુયામથી થાય છે ત્યારે અતઃકરણ મુદ્રમ વિવિધમાં પણ સ્થિતિને પામે છે. સદમ વિવિધમાં પણ મધ્યમ સ્થિતિ પામતું એ જ અતઃકરણની ધારણાવિશે યોગ્યતા છે. અને તેથી પ્રથમ પાદમાં પ્રચ્છદનક્રિયાદ્વારે પ્રાણુયામ એ સૂત્રથી પ્રાણુયામને અતઃકરણની સ્થિતિનો ઉપાય કહેવા છે. પ્રાણુના નિરોધથી અતઃકરણની સ્થિતિ થઈ રહે તો ધાય એનો ઉત્તર એકે

અંતઃકરણ તથા પ્રાણ બંનેની ગતિ પરસ્પરના સહાય્યની. અપેક્ષા રાખે છે, તેથી એકના નિરોધથી બીજાનો નિરોધ થઈ જાય છે. શ્રીહરયોગ પ્રદીપિકામાં કહ્યું છે કે ચતો મરુત્ તત્ર મનઃપ્રવૃત્તિર્યતો મનસ્તત્ર મરુત્-વૃત્તિઃ-જ્યાં મનની ગતિ થાય છે ત્યાં પ્રાણની ગતિ થાય છે તથા જ્યાં પ્રાણની ગતિ થાય છે ત્યાં મનની ગતિ થાય છે. શ્રીમદેશ્વર ભગવાને પોતે પણ અમનસ્કપ્તમાં કહ્યું છે કે પ્રાણોચ્ચ વિલીયેત મનસ્તત્ર નિલીયતો પ્રાણો જ્યાં વિશ્વ થાય છે ત્યાં મનનો પણ થાય છે. અને મનને જ્યાં થાય છે ત્યાં પ્રાણનો પણ થાય છે. આમ હોવાથી એકના નિરોધથી અન્યની સિદ્ધિ થાય છે એ યોગ જ છે.

આ દ્વેષ પ્રાણપામની થાય છે અને તેથી પ્રાણપામ યોગના અગમ્યૂત છે એ આ બે સૂત્રોનું તાત્પર્ય છે. આથી એમ ધારવાનું નથી કે પ્રાણપામનાં આ બે જ હતો થાય છે. પણ એ બે રસો અન્ય ૬ ઉપસક્ષક છે. પ્રાણનો નિરોધ થવાથી પ્રથમ સૂત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે અંતઃકરણની શુદ્ધિ થાય છે એટલું જ નહિ પણ એ મૂળમૂત અંતઃકરણનો દ્રવ જે વિવિધ નાડીઓમાં પ્રસરીને રહેલો છે તે દ્રવ પણ મૂળની શુદ્ધિ થવાથી શુદ્ધિને પામે છે. આ દ્રવની શુદ્ધિ એ જ નાડીની શુદ્ધિ કહેવાય છે. શ્રીમદ્વેશ્વરસહિતામાં કહ્યું છે કે માહીશુદ્ધિમવાન્નોતિ પૃથ્વ્યન્દોષસ્થિતાય—ને યોગીને વિવિધ ચિન્હોથી જાણાતી નાડીની શુદ્ધિ થાય છે. તેમ જ પ્રાણનો જે અનાદત ચક્ષમા નિરોધ થાય છે તે એ સૂક્ષ્મ કળાને પામેલો પ્રાણ ઉપદ્રવ આગળ સ્થિત અભિમાનીને પોતાતરફ આકર્ષી સુષુમ્નાદ્વારા સ્વરૂપમાં લઈ જઈ કેશ સમાધિપુર્ય કરે છે. તેમ જ અનાદત ચક્ષમાના પ્રાણના નિરોધથી એક જાતનો ધ્વનિ સંજાળાય છે જેને યોગીલોકો અનાદતધ્વનિ કહે છે. તે આ પ્રાણપામની સિદ્ધિથી જ્યારે થાય છે ત્યારે જ નાદગવૃષ્ણો લયઃ એ શ્રીચાતમારામ યોગીના વાક્યાનુસાર ને યોગીને તત્કાળ અંતઃકરણનો લય પ્રાપ્ત થાય છે. તેમ જ પ્રાણના નિરોધથી સુષુમ્નાનું મુખ વેદન કરી સ્થિત થયેલી કુંડલિની શક્તિનું વ્યક્ત થાય છે. તથા 'સંપૂર્ણ સચિત' કર્મેના દોષ બળે છે. આ સર્વ રસો પણ પ્રાણપામનાં જ છે. એશિવાય અન્ય સાધારણ રસો પણ કેટલાંક થાય છે. જેમકે શ્રીધેન્વંતરોપનિર્દશમાં કહ્યા પ્રમાણે સુષુમ્નાગારોચ્યમલોલુપ્તસં વર્ણપ્રસાદં સ્વરંગાણં ચામંચં શ્રીમંમુત્ર-પ્રીયમલ્લં ચરીરમાં લાગુતા તથા આરોગ્ય, દન્ડિયોગિને નિરોધને પ્રાપ્ત કરવાની જે લોભુષતાતેને અભાવ. પ્રસન્ન વર્ણ, પ્રાસાદિકી વાણી, મનને પિય લાગેલો ગંધ, મૂત્ર અને પુરીયની આશ્પતા; એ રસો

પ્રાણાયામના અભ્યાસથી થાય છે. એ સર્વે દેહોનાં સંયોજક બે ફક્ત ઉપલક્ષક છે તેથી એ સર્વેનું સંયોજક દેહોથી મદલુ થાય છે.

આ પ્રભાવે દેવસંહિત પ્રાણાયામનું પ્રતિપાદન કર્યું. હવે ક્રમ-પ્રાપ્ત પ્રત્યાહારનું પ્રતિપાદન કરે છે.

સ્વવિષયાસપ્રયોગે ચિત્તસ્યે સ્વરૂપાનુકાર દેવેન્દ્રિયાણાં
પ્રત્યાહારઃ ॥ ૫૭ ॥

સૂત્રાર્થ—પોતાના વિષયના વિયોગકારે પોતે જાણે ચિત્તવૃત્તિને અનુસરે છે એ પ્રકારની ઇન્દ્રિયોની જે સ્થિતિ તે પ્રત્યાહાર છે.

સ્વવિષય—એટલે ચિત્તના વિષયરૂપ જે શબ્દાદિ પદ્યો તેનો બ્યારે વિયોગ હોય ત્યારે, અર્થાત્ ધ્યાનસમયે તથા નિરોધસમયે.

સ્વરૂપાનુકાર—જાણે ચિત્તના સ્વરૂપને અનુસરું તે, એટલે જે જે ચિત્તના આકાર થાય તે તે જાણે ઇન્દ્રિયોના આકાર થતા હોય એમ થયું તે. જેમ ચિત્તની વૃત્તિઓ થાય છે તે જ પ્રભાવે ઇન્દ્રિયોની વૃત્તિઓ થતી નથી તેથી ધ્યેયપ્રતિ ચિત્તની વૃત્તિઓ બ્યારે રહુરે ત્યારે એ વૃત્તિને સમાનવૃત્તિ ઇન્દ્રિયોથી રહુરેવથ તેમ નથી. તેમ જ એ ઇન્દ્રિયો ચિત્તની વૃત્તિરૂપે થઈ રહે એમ નથી. તેથી ચિત્તનો મથાર્થ અનુકાર તો ઇન્દ્રિયોથી થાય એ અસંભવ છે. પણ તેની જરૂર પણ નથી. માત્ર બ્યારે ધ્યેયપ્રતિ ચિત્તની વૃત્તિ રહુરે ત્યારે એ વૃત્તિના પ્રવાહમાં ખવેય પહોંચાડી ઇન્દ્રિયો જે ચિત્તની શબ્દાદિ આકાર વૃત્તિ રહુરાવે છે તેમ ન કરે પણ જાણે ચિત્તને અધીન થઈ ગઈ હોય તેમ વર્તે એ જાણુ અનુકારની જ જરૂર છે. એ જાણુ અનુકારજ ઇન્દ્રિયોનો થાય છે, અને મુખ્ય અસંભવ છે એ પ્રતિપાદન કરવા સૂત્રકારે અહિં દર્શવદ વાપર્યું છે.

પ્રત્યાહારઃ—એટલે દેવેન્દ્રિયાણિ પ્રાતિભામ્યેનાદિયન્તેડસ્મિન્—ઇન્દ્રિયો-ને પ્રતિભોમ પરિણામ પમાડી ચિત્તસ્વરૂપને અનુસરનાર જેમાં કશય છે તે.

આ સૂત્રથી એ કહ્યું કે ધ્યાનસમયે તથા નિરોધસમયે ઇન્દ્રિયો ચિત્તવૃત્તિને અનુસરે એવી જે ઇન્દ્રિયોની સ્થિતિ તે પ્રત્યાહાર છે. બ્યારે વૈરાગ્યના બલથી ચિત્ત વિષયોવિને ધાવન ન કરે તથા ધ્યેયકાર પરિણામને પામવા જાય ત્યારે ઇન્દ્રિયો પણ ચિત્તને અનુસરે, તથા નિરોધસમયે બ્યારે ચિત્ત નિરોધને અભિમુખ થાય ત્યારે ઇન્દ્રિયો તે-ને વિરોધી થઈ અન્ય બ્યાપારોમાં ન જોડતાં પોતે પણ નિરોધાભિ-મુખ થઈ રહે—એવો સિદ્ધ કરેવો ઇન્દ્રિયોનો નિર્મળ પ્રત્યાહાર કહેવાય છે. અનિતેન્દ્રિય સર્વે પ્રયોગમાં ચિત્ત ઇન્દ્રિયોને અનુસરું દેખાય છે.

ઇન્દ્રિયો પોતાપોતાના વિષય, માટે; તત્કાળ, ચિત્તને. ક્ષોભ પમાડી, વૃત્તિ રૂપરૂપે છે. તથા પોતાના વિષયપ્રતિ, સુધારે; છે. શીઘ્ર, બળવાને, પ-
 ણ્ય કહ્યું છે. કે. હન્દ્રિયાણિ પ્રમાણાનિ. દરન્તિ-પ્રસંગ-મનઃ—ઇન્દ્રિયો મ-
 નને બાહ્યકારે પોતાના વિષયપ્રતિ, દોરી, બંધ, છે; અતિ, પ્રણુ, કહે છે
 કે પરાક્રમ, સ્થાનિ વ્યવસ્થાસ્વયં—ઇન્દ્રિયોને. સ્વભાવથી. સ્વદેહોર્ગ પર ર-
 રથી છે. એ ઇન્દ્રિયના ગુણને. દૂર-કરી, એથી વિરોધી ગુણની ઇ-
 ન્દ્રિયમાં સિદ્ધિ કરવી તે પ્રત્યાહાર છે. આત્માના તથા નિરોધના સમ-
 યે આંતરકરણ. ધ્યેયાભિમુખ તથા નિરોધાભિમુખ થવા. અર્થ છે, એ
 વખતે ઇન્દ્રિયો પોતાના સ્વભાવપ્રમાણે આંતરકરણને પોતાના વિષયપ્ર-
 તિ લઈ વળા, પ્રવર્તન ન કરે, પણ આંતરકરણ. ધ્યેયવસ્તુઆકાર પ-
 રિણામને પામે તો ઇન્દ્રિયો. પણ તેજ વસ્તુરૂપ. અભ્ય-અધ, રહેતી હો-
 ન એમ રહે તથા આંતરકરણ બંધારે નિરોધાભિમુખ થાય ત્યારે ઇન્દ્રિ-
 યો પણ બાહ્ય નિરોધાભિમુખ થઈ રહેતી હોય; એવી થાય. એ પ્રકાર
 રની જે ઇન્દ્રિયોની રિધિતિ થવી તે પ્રત્યાહાર છે. જે સુરૂપની ઇન્દ્રિય
 ચિત્તને અનુસરનાર થઈ હોય તે પુરુષનું ચિત્ત ધ્યેય. વા નિરોધના અ-
 ભિમુખ થાય ત્યારે તેની ઇન્દ્રિયોને તદ્રૂપ કરવા કંઈ પણ. અત્ય પ્ર-
 વર્તનની જરૂર રહેતી નથી. તેથી અત્ય રીતે કહીએ તો. જે પ્રવર્તનથી
 ચિત્ત ધ્યેયાકાર થઈ રહે છે તેજ પ્રવર્તનથી ઇન્દ્રિયો પણ તેને અનુ-
 સરનાર થઈ રહે એવી રિધિતિને, પ્રત્યાહાર કહે છે. જેમ એક, જાગર
 એક વિષયકપર, પડે કે તરત જીજ્ઞા મ્યામદિકાઓતી, તદનુસાર મદ-
 તિ થાય છે તેમ ચિત્તને અનુકૂલ જે ઇન્દ્રિયોનું થઈ રહેતું તે પ્રત્યાહાર છે.

આ પ્રકારનું જ પ્રત્યાહારનું સ્વરૂપ અત્ય, રસને, પણ કહ્યું છે.
 શીવિષયપુમણ્યમાં કહ્યું છે કે; શબ્દાદિષ્વનુરુદ્ધાનિ નિષ્ણાક્ષાણિ યોગવિતા
 કુર્વાંચિત્તાનુકારીણિ પ્રત્યાહારસાધનઃ ॥ સપ્ત-પર્યવેશેરે વિષય પિપે
 સ્વભાવથી અનુરૂપ થયેલી. ઇન્દ્રિયોને. તે પ્રતિ જતી આટકારવાનિ ચિ-
 મના અનુદાહ બૃન્ય સરખી કરી એ પ્રત્યાહાર કરનાર યોગીનું કર્તવ્ય છે.

આ પ્રમાણે આ કથથી પ્રત્યાહારનું સ્વરૂપ બતાવ્યું. હવે
 પૂર્વવત્ એનું કલ્પ પ્રતિપાદન કરવા સૂત્રકાર કહે છે કે—

સત્ત્વ પરમવશ્યતોન્દ્રિયાણામ્ ॥૫૫॥

મૂળાર્થઃ—પ્રત્યાહારની સિદ્ધિથી ઇન્દ્રિયોને પરમ, જુમ થાય છે.
 આ મતથી એ કહ્યું કે પ્રત્યાહારની ન્યારે, ચથાર્થ સિદ્ધિ થા-
 વ, છે ત્યારે ઇન્દ્રિયોની પરમવશ્યતા, અર્થાત્ જુમ થાય, છે. ત્યાં જુમ-

૧. એ કેવી રીતે રસવ છે તે પ્રયોગ તથા એના સ્વરૂપનું
 વિશેષ સ્પષ્ટીકરણ આસિદ્ધાન્તસિદ્ધ મથમરત્નમાં કથન છે તે સાંનેવું

માર પ્રકારના મનાયા છે. કેટલાક કહે છે કે સામ્યથી અવિરુદ્ધ શબ્દાર્થ-
વિષયના સામાન્યકારણ જે ન્યાયભોગ તે હિન્દિયોનો જ્ય છે. અ-
ન્ય કહે છે કે હિન્દિય અને વિષયનો મંબધ થાય તે મમમે સ્વેચ્છા-
થી જે વિષયનો ભોગ (અર્થાત્ વિષયોની હિન્દિયો ઉપર સત્તા નાદિ
પણ હિન્દિયોનો સ્વેચ્છાથી ભોગ) તે હિન્દિયોનો જ્ય છે અન્ય કહે છે
કે સામ્યરિહિત વિષયોનો જે સ્વેચ્છાથી યનો રામદેવવિના કનનો ભો-
ગ તે હિન્દિયોનો જ્ય છે. આ ત્રણે હિન્દિયોના જ્ય છે ખરા તથા
એમાં ઉત્તરોત્તર જ્ય ક્રેદ છે તથાપિ એ ત્રણેમાંથી કોઈ પણ પર-
મજ્ઞ નથી. ચિત્તની ચોક્કસતા યવામાનથી કોઈપણ અન્ય પ્રયત્ન-
વિના જે હિન્દિયોની નિરુદ્ધ યદ્ય જવાની યોગ્યતા તે જ હિન્દિયોનો
પરમ જ્ય છે. આ પરમ જ્ય પ્રત્યાહારની સિદ્ધિથી થાય છે મ-
વિ'હુપુનશ્ચમાં પણ કહ્યું છે કે ધરવર્ત પમ્મા સૈન જાયતે નિઘ્નસાત્મના-
ઈ । હિન્દિયાણામારેસ્તેન યોગાં યોગસાધક ॥ પ્રત્યાહારની સિદ્ધિથી નિ-
શ્ચય થયેલી હિન્દિયોની ધમ્મપરચ્ચતા થાય છે આ પ્રકારનો જ્ય યો-
ગમાં આયત્થક છે એ યોગરિ મુનિરિએકેના હિતિવાચથી અપદ છે
મૌઝરિ મુનિ આ પ્રકારના જ્યને નાદ પામેવા દોવાથી અને તેથી
પ્રત્યાહારની સિદ્ધિથી ગદિત દોવાથી યોગથી જ રહે પામ્યા હતા

આપ્રમાણે જ્ઞાનનાં સાધનના પ્રમંગલા યોગના પાત્ર સાધનોનું
તેનાં કવચરિત પ્રતિપાદન કયું. આ પાંચ સાધનો યોગના બહિરંગ
સાધન છે તથા બાહ્યના પ્રયત્ન અતઃમં સાધન છે એ અતઃમં સા-
ધન જેમ મહાધિકારીમાટે જરૂરના છે તેમ ઉત્તમાધિકારીમાટે તથા
મધ્યમાધિકારી માટે પણ છે તેમજ એ ત્રણની થતી સિદ્ધિઓ વિ-
વિધ પ્રકારની છે. આ બે દેનથી એ ત્રણનું પ્રતિપાદન આ પાદમા
નાદ કરતાં આ પાદ અદિતીજ સમાપ્ત કર્યું છે. અર્થાત્ એથી સ-
મકારે એ સૂચ્યું છે કે આ પાદમાં કહેવાં પાત્ર સાધનોજ માત્ર મહા-
ધિકારી માટે વધામના છે—બાહ્યનાં પ્રયત્ન સર્વમાટે એકસરખી રીતે
સમાપ્ત છે.

આ પ્રમાણે આ પાદમાં પ્રથમપાત્રમાં કહેલા યોગના અંગજૂત
તથા કયેસને તનું કરવાનું જેનું કવ છે એવા ક્રિયાયોગનું, અવિધારિ
કલેગોનાં ઉદેશ, કાળ્યુ, સ્ત્રેષ, અરૂપ તથા પ્રયત્ન, કર્મોના ભેદ, કાર-
ણ, સ્વરૂપ તથા પ્રયત્ન તથા સિદ્ધિ કરનાં અરૂપ અને કરણનું પ્રતિપા-
દન કર્યું; ત્યાર પછી કલેગાર્થિ આત્મ્ય લક્ષણ યોગ્ય છે, એનો લા-
ગ તત્ત્વજ્ઞાનવિના કરી શકાય એમ નથી અને જ્ઞાન માર્ગને અધી-
ન છે અને સામ્યમાં હેય, દેયકેલુ, ઉપાદેય અને ઉપાદેયકેલુ એ આ-

તેનુ પ્રતિપાદન આવશ્યક છે તેથી પ્રથમ હેષ્ટુ, પછી હેયદેતુનુ ત
મા ત્યાર પછી હાનનુ સ્વરૂપ પ્રતિપાદન કર્યુ. એ થયા પછી હાનો-
પાપરૂપ આ પાત્ર અદિરૂપ સાધનોનુ પ્રતિપાદન કર્યુ.

૧ ક્રિયાયોગ જગા ક્રેશાનુ વિપાકાનુ કર્મણાગિદ્ ।

તદ્વ્યૂહાનત્ર દ્વિતોયે પાદે યોગસ્ય પચમમ્ ॥

॥ ૐ શ્રી ॥

॥ તૃતીયર્પણં અથવા વિમૂલિપાદ ॥

ઉપર દ્વિતીય પાદમાં પાંચ યોગાંગનું વર્ણન કર્યું. એ પાંચ અંગો બહિરંગ છે તેથી મંદાધિકારીમાટે અવશ્ય અપેક્ષિત છે. ઉત્તર ત્રણ અંગો ને અંતરંગ છે તે સર્વ અધિકારીમાટે સાધારણ હોવાથી, તથા એ ત્રણના અનુશાનથી યોગમાં શ્રદ્ધાતિગ્રથ ઉત્પન્ન કરનાર સિદ્ધિશીર્ષ વિભૂતિઓ અનેક હોવાથી એ ત્રણનું પ્રતિષ્ઠાન કરવા નવા પાદનો સુખકાર આરંભ કરે છે એ ત્રણ અંગો ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિ છે. એ ત્રણની વચ્ચે સર્વકરણુભાવસંગ્રહ હોવાથી ધારણા ને ઇતર બેની પૂર્વે અવશ્ય અપેક્ષિત છે તેનું સૌથી પ્રથમ પ્રતિષ્ઠાન કરે છે.

દેશવચ્ચશ્ચિત્તસ્ય ધારણા ॥ ૧ ॥

સૂત્રાર્થ:—જે દેશમાં ધ્યેયનું ચિત્તન કરવાનું છે તે ધ્યાનના આધારભૂત દેશરૂપ વિષયમાં ચિત્તને સ્થાપન કરવું—એકાગ્ર કરવું તે ધારણા છે.

વેશવચ્ચ:—એકમે ધ્યેયદેશરિતે ચિત્તનો વૃત્તિમાનથી બંધ કરવો તે, અર્થાત્ ચિત્તને ત્યાં એકાગ્ર કરી સ્થિત કરવું તે.

આ સૂત્રથી ધ્યેયદેશવિષે ચિત્તને આર્પણું તે ધારણા છે એમ કહ્યું. ત્યાં દેશ એ પ્રકરનો છે: (૧) બાહ્ય અને (૨) આંતર. બહિર પદ્યયોગિને તથા આંતર પદ્યયોગિને ને ચિત્તને સ્થિર કરી ધારણ કરવું તે ધારણા છે. ત્યાં બહિર પદ્યયોમા સૂર્ય, ચંદ્ર, વિદ્યુત, મંજી, શુક્રનો તારો, શાક્રમામાદિ દેવો, શાસ્ત્રનિબિન સગુણ ઇશ્વરનું સ્વરૂપ, શ્રી સદ્ગુરુ વિગેરે હૃદય, એકગિરે અસખ્ય પદ્યયો મહાશુ કરવામાં આવે છે. તેમ આંતર પ્રદેશમાં પૃથ્વીઆદિ પાંચ તત્ત્વો, સસ્યક, હૃદય તથા શરીરનાં નાસિકા. નિબંધવિગેરે વિવિધ સ્થાનોનું મહાશુ કરવામાં આવે છે. પૃથ્વી આદિ પાંચ તત્ત્વોની ધારણાનું સાધારણ સ્વરૂપ પ્રમગવચ્ચાત્ આગળ કહ્યું છે, તેમજ વિષયવતી પ્રવૃત્તિના પ્રતિષ્ઠાનમાં શરીરનાં વિવિધ સ્થાનોનું પણ પ્રસંગવચ્ચાત્ પ્રતિષ્ઠાન કર્યું છે. મહાશુની ધારણાનું વિશેષ સ્વરૂપ પ્રત્યેક સાધકે પોતાના યોગીશ્વર શ્રીમદ્ગુરુપાસેથી બાણી ભેવું તથા તદનુમાર પ્રવૃત્ત થવું. સામાન્ય સ્વરૂપ શાસ્ત્રમાં આપ્રમાણે વર્ણન કરવામાં આવે છે:—નાભિથી નીચે તથા મેદુથી ઉપર કંઈ નામનું એક સ્થાન કહ્યું છે.

એ કદમાંથી સુપુન્નાનામની નાંડી નીકળી મેરુદંડમાં મળને કદેશ આગળ આવે છે. ત્યાંથી જો નાંડીનો ખેંસાળા થાય છે—એક બહાર-ધ્રમાં આવી જાય છે—તથા, બીજી, ત્રિકુટિસ્થાનમાં થઈ, બહાર-ધ્રમાં જાય છે. એ સુપુન્નાનાડીમાં અનેક ચક્રો, હોય છે. તેમાંથી વિશેષ ફલ આપનાર સાત ચક્રો યોગતત્ત્વેતા પુરુષોએ નિશ્ચય કર્યા છે તે આ છે. શુદ્ધ અને સિંગના મધ્ય દેશમાં યં, રં, યં, અને સં એ ચાર વર્ણોથી અંકિત ચાર-દક્ષથી યુક્ત, અગ્નિ વર્ણનું, બ્રહ્માપતિ, શ્રીમહાપતિ રૂપ દેવતાવાળું આધારચક્ર છે. લિંગમુલમાં યં, મં, રં, યં, રં, હં એ છ વર્ણોથી છ અંકિત દક્ષથી યુક્ત, સૂર્ય વર્ણનું, પ્રવાતાંકુરાપતિ, બ્રહ્મ વિશ્વિતરવાધણનયક છે. નાભિઆગળ જ થી કન્ધુધીના દશવર્ણોથી અંકિત દશ દક્ષથી યુક્ત રક્તવર્ણ, શ્રીવિશ્વથી અધિષ્ઠિત મણિપૂર ચક્ર છે એયું હ્રદેશઆગળ ક થી તે ઠં સુધીના ચાર વર્ણોથી અંકિત ચાર દક્ષથી યુક્ત, સ્વાર્ણવર્ણ, શ્રીસંકરપિથિત આનાહનચક્ર છે. પાંચમું હ્રદેશ આગળ જ થી તે અં. સુધીના પોદેશ સ્વરથી અંકિત પોદેશ દક્ષથી યુક્ત, ચંદ્રવર્ણ, શ્રીમદ્રામિથિત વિશુદ્ધ ચક્ર છે. છઠું ત્રિકુટિસ્થાનઆગળ હ અને ર્ષ એ બે વર્ણોથી અંકિત બે દક્ષથી યુક્ત, રક્તવર્ણ, શ્રીગુરુથી અધિષ્ઠિત આશાચક્ર છે. એની ઉપર બહાર-ધ્ર આગળ સદ્બન્ધથી યુક્ત, શુદ્ધરૂઢિકેનાં ત્રણવાળું, શ્રીપરબ્રહ્મરૂપ દેવતાવાળું અભયમચક્ર છે. એ સર્વ ચક્રો સુપુન્નાનામમાં છે. અધિકાર પ્રાપ્ત થયાથી શ્રીસદ્ગુરુની આજ્ઞાથી એ ચક્રોની ઉપર પ્રભાવે ધારણ કરવામાં આવે છે.

આ સર્વ વિષયો શ્રીમહા પુરાણમાં પણ કલાં છે. ત્યાં કહ્યું છે કે—
પ્રાદતાન્ધ્યાનુચયે ચાડ્ય તૃતીયે ચ તથોરસિ ।

કળે મુરો નાસિકામ નેત્રમ્મળ્યમુદ્દમું ॥

કિંચિત્તસ્માત્પરોક્તિઃ ધારણો દર્શ પ્રકીર્તિતો ॥

નાભિ, હૃદય, ઉરસ, કણ્ઠ, ત્રિહોદા, નાસિકામ, નેત્રમ્મળ્ય, મૂર્ધા અને મૂર્ધાની ઉપર ચાર આંગળના પ્રદેશોમાં કે બ્યાંસુધી પ્રાણ સહિત સિંગદંશીરનો ધ્રિ હોય છે—ત્યાં એમ આબ્યંતર-પ્રદેશોમાં દશ સ્થળે ધારણા કરવામાં આવે છે.

એ ધારણાના વિષયમાં સાધારણ નિયમ એ છે કે જો મ માય-મિક્ષ ધાનુષ્ઠ સ્થૂલ વિષયને લક્ષ્યરે છે, પાછી સંસ્કરને, તેમ ધારણાના સાધકે પણ પ્રથમ બાહ્ય વિષયો મેળો પાછી રૂઢિને ક્રમે કરી આબ્યંતર વિષયો લેવા. તેમાં બાહ્ય વિષયોમાં પણ પ્રથમ મૂર્ત; નિરવય-વ વિષયો જેવા કે ચંદ્ર, સૂર્ય, મણિવિગેરે લેવા યોગ્ય છે. પાછી

સાચવા મુનંત્રિયો જેવા કે બ્રહ્મા, જ, વિષ્ણુ આદિ દેવોની સાચક-
સ્થિત મુતિઓ લેવી યોગ્ય છે. એમ કહેવામાં કિતરોતર ચલતાં જતાં,
ધાગળના, પ્રયોગમાં દ્રાવણ, કેટલેક નિયમો પ્રમંજવશાત્ આગળ ક-
લા છે તેથી અત્ર આવરણક નથી. એક એવો નિયમ એ વિષયમાં
એવરન સક્ષમાં દ્રાવણનો છે કે એ ધારણાનો પ્રયોગ અને તો મેળ
એક જ વખતે આરબો તથા એક જ વખતે સમાપ્ત કરવો. એ
નિયમના પાળન પૂર્વક નિરંતર આંક ધટિકા ધારણાનો પ્રયોગ કરના-
રને તે તે વિષયની ધારણા પ્રભુ મામુમાં સિદ્ધ થાય છે એવો આધા-
ન્યુ નિયમ છે-પછી આધિકારિપત્રે ન્યુનાધિક કાળ પશુ થાય છે.
અદિ એ આગળ દર્શવું અતિઅગત્યનું છે કે એ ધારણાના પ્ર-
યોગથી થતી સિદ્ધિમાં સોમકને કામને સ્વપ્ન પ્રવેશ કરવો નહિ
પશુ શ્રીમદ્ગુરુપદિષ્ટ વિષયોમાં જ તે તે વિધિથી પ્રયોગ કરવો, ન-
હિ તો મદાદાનિતો સમજા છે.

આપ્રમાણે આ સૂત્રથી સ્વમના પ્રથમ અગરપ ધાગળાનું
પ્રતિપાદન કયું- એ જ અગરપ શ્રીધર્મ-ગીતામાં હનુજ્જરીક મામ્ય
મુનિપર્વતમસ્તકો. જલમાદિપ્રવેશો પુ ધારણા વિત્તવચ્ચનમ હૃતપદ્મ નાભિવિનેરે
પ્રદેશોમાં ચિત્તને બાધવું તે ધારણા છે-મત્વાદિ વચ્ચેથી કમ્યુ છે.

હવે ધાગળાની માધ્ય થતા યોમના મમમ અગરપ ધ્યાનનું
સ્વરૂપ પ્રતિપાદન કરું છું :

તત્ત્વ પ્રત્યયેકતાનતા ધ્યાનમ્ ॥ ૨ ॥ -

સુત્રાર્થ — ધાગળાના દેશમાં ધ્યેયવિષયક પ્રાપ્તિની જે એકતાનતા
તે ધ્યાન છે.

તત્ત્વ — ધાગળાના દેશમાં.
પ્રત્યય — એટલે ધ્યેય વસ્તુને આલમન કરનાર જે વૃત્તિ
તેની એકામર્તિ.

આ સૂત્રમાં ધ્યાનના સક્ષણમાં તત્ત્વ એ પદ વિરક્ષિત નથી
તેથી ધ્યાનનું મર્શણ તો-પ્રત્યયેકતા એ જ છે તથાપિ પ્રાયગિક સ-
વ યોગિઓને એ પ્રત્યયેકતાનેના ધાગળાના દેશમાં જ થાય છે તેથી
આત્મર્ગિક નિયમ એ હોવાથી તત્ત્વ પદ મુક્યુ છે આથી ધ્યાનનું
અગરપ એ સંયુક્ત ધ્યેયવસ્તુમાં જે અંતઃકલ્પસંહિત એકાકાર વૃત્તિ
નો પ્રાપ્ત થવો તે ધ્યાન છે. ધારણામાં વૃત્તિનું એક દેશમાં સ્થાપન
કરી ધ્યેય વસ્તુનું અર્થ સ્વરૂપમાં આવે છે અને એ સિદ્ધ થવાથી
તે વસ્તુમાં જે વૃત્તિનો એકાકાર પ્રવાહ આવે છે તે ધ્યાન છે. ધ્યા-
નમાં એ પ્રવાહ સતત ધારણા હોનો નથી પણ અધ્યેય વિષયના

હોય છે એજ રિત્તેદ દૂર થવાથી જ્યારે અવિચ્છિન્ન પ્રવાહ મતલ રૂપે આમ્મા દરે છે ત્યારે તે સમાધિ કહેવાય છે । એ આ ત્રણમા બેદ છે પ્રસંગરચાત્ર એ બેદનું પૂરેનિરૂપણ કર્યું છે તેથી અત્ર રિત્તારની જરૂર નથી

ધ્યાનનું આતુ જ સ્વરૂપ શ્રીનિષ્કપુત્રજીમા કહ્યું છે ત્યા કહ્યું છે કે—

તદ્વપ્રત્યયેકાગ્રયતતિદ્યાન્યવિ સ્પૃહા ।

તદ્ધ્યાન પ્રપયૈરગૈર્વદમિર્નિષ્ણવતે દદ્ય ॥

તે પરમેશ્વરના સ્વરૂપમાં એકાકારનત્યપતે । પ્રસાદ તે ધ્યાન છે એ ધ્યાનની નિષ્પત્તિ પ્રથમ કહેલા છે યોગામયી થાય છે

એ ધ્યાન અનેક પ્રકારનું છે તથાપિ પરમાર્થવિષય સમુદય આ નિશ્ચય ધ્યાન શ્રેષ્ઠ છે શ્રીયારુરુકપમદિતામા કહ્યું છે કે—

અન્યાન્યપિ વહુન્વાહુધ્યાનાનિ મુનિપુરુષાઃ । મુહુવાન્યતાનિ ચૈતન્યા જલ્પન્યાની તતાગ તુ—અનિરરોએ અન્ય અસંખ્ય પ્રમગ્ના ધ્યાનો કલા છે તથાપિ આ સમુદય આ નિર્ણય ધ્યાન એ બે જ મુખ્ય છે †

આપ્રમાણે ધ્યાનનું પ્રતિષ્ઠાદન કરીને ધ્યાનની પરિમા અવસ્થાએ ધતા સયમતા તૃતીય અવસ્થા તથા યોગના ચરમ અગર ૩ । સમાધિનું પ્રતિષ્ઠાદન કરવા બગવાન સૂત્રમર કહે છે કે

તદ્દેયાર્થમાત્રાનિર્ભાસ સ્વરૂપશૂન્યમિવ સમાધિ । ૩ ।

સૂત્રાથ —એ જ ધ્યાન જ્યારે ધ્યેયરૂપ અથવા આકારનો જ સાક્ષી નિર્ભાસ કરાવે છે, અને પેતાના અરૂપથી જાલો શૂન્ય હોય એવું થાય છે ત્યારે સમાધિ કહેવાય છે

તદેવ—એટલે ધ્યાન જ

અર્થમાત્રાનિર્ભાસ અર્થ જ ધ્યેય તેનોજ મત્ત નિર્ભાસ કરાવનાર

માત્ર પદથી ધ્યાનનું જે પ્રત્યયાકારરૂપ સ્વરૂપ તેને જાણત કરવામા આવે છે

સ્વરૂપ આ પદથી ઉપરના માત્ર પદનું જ વિવરણ છે ધ્યાન એ એક નગરની દત્તિ વા પ્રસય કે તેથી સ્વરૂપ એટલે પેતાના પ્રથમ ૫૩૫ ૨૧૩૫મી શ્રમવત્ વચેહુ ધ્યાન

આ ત્રણથી ધ્યાનના જ અતિશયને સમાધિ કહ્યોએ ધ્યાનની અદર હુ અમુક ધ્યેયનું ચિત્તન કરુંહુ એ પ્રકારની એક દત્તિ હોય તિ લેમજ અતરણ સહિત દત્તિનો પ્રવાદ ધ્યેયમતિ આવેછે પ્રથમ

† ધ્યાનના વિશેષ સ્પષ્ટીકરણાર્થે જુઓ મી. સિદ્ધાન્ત સિન્ધુ મધ્યમ રત્ન ૪૪ ૨૪૬

કહેથી ધૃતિનિગેરેથી ધ્યેવાકાર ધૃતિના પ્રવાહનો અતરંગ કન્ય છે. જ્યારે અભ્યામે કરીને ધ્યેવાકાર ધૃતિનો પ્રવાહ અખડિત થાય છે ત્યારે તેનેજ સમાધિ કહે છે. સૂત્રનાં પદોનું અર્થ જોજ તાત્પર્ય છે ધ્યાનમા ધ્યેયનું જ્ઞાન તેમ જ પ્રત્યયનું જ્ઞાન એ જ જ્ઞાન અભિમાનીને હોય છે જ્યારે અભ્યામે કરીને ધ્યેવાકારધૃતિનો પ્રવાહ અખડિત થાય છે ત્યારે વસ્તુતત્ત્વો ધ્યેયનો પ્રત્યય હોય છે તથાપિ એ એક અખડિત તૈન્મયતાત્ આલ્સા કર્તો હોવાથી અભિમાનીને તે ધ્યેયથી પૃથક્કરે જણાતો બંધ થાય છે, એટલે તે મમયે અભિમાનીને માત્ર ધ્યેયસ્વરૂપનો જ નિર્ભામ થાય છે, પણ તે ધ્યેયાકાર ધ્યેયથી ધૃતિરૂપ પ્રત્યયનું પૃથક્ જ્ઞાન જતુ ગટે છે તેથી તે સ્વરૂપચત્ત્વ જાણે હોય એમ થાય છે એ પ્રકારે ધ્યેયમાનનો નિર્ભામ કરનાર પ્રત્યય વા ધૃતિ તે સમધિ કે અન્ય શાસ્ત્રોમા પણ સમાવનું આપા જ પ્રકારનું સ્વરૂપ કહ્યું કે શ્રીમદ્ગુણગુમા કહ્યું છે કે તિષ્ઠેશત્ત્વતો વૃક્ષ સમાધિસૌહમિધીયેત ॥ ધ્યાનના પ્રત્યયરૂપ સ્વરૂપના સ્વયં મુક્ત હોય તે સમાધિ કહેવાય છે એ જ અર્થે તત્ત્વજગત્ત્વનાદીન સ્વરૂપ પ્રવળ હિં યત્ । મનમા ધ્યાનનિષ્પન્ન સમાધિ સૌહમિધીયતો ॥ ધ્યાનના અભ્યાસથી મનરૂડે સિદ્ધ થતુ ધ્યેયથી ધ્યાનના ભેદરૂપ કલ્પનાથી રહિત જે ધ્યેયજતુનું મહત્ત્વ ને સમાધિ કહેવાય છે—અત્યાદિ પુરાણ વચનોથી સ્પષ્ટ થયો છે કે વપનિયદોમ યદા તિષ્ઠન્તિ જ્ઞાનાતિ મનમા મહ શુદ્ધિશ્ચ ન વિવેચ્છેત તામાહુ પરમાં ગતિમ્ । સત્વાવરોધે વ્યાડૈવા વાતાના તુષણવક્ર પ્રોક સમાધિજનન ન તુ મુષ્ણીમવસ્થિતિ ॥ કલ્યાદિ વચનોથી એ જ કહ્યું છે કે જ્યારે હિન્દ્રિયો અને મન અને મમાનમતિકે થાય છે અને જ્યારે શુદ્ધિ ગતિરૂપ ચેતના રહિત થાય છે, જ્યારે ધ્યેય સ્વરૂપનો નિર્ભામ થાય છે અને વ્યમનાનો નાશ થાય છે, ત્યારે ધ્યેયથી અવસ્થા મમાધિગત્ત્વે કથન કરવામા આવે છે

આ સમાધિમા ધ્યેયમાનનો નિર્ભામ થાય છે અટકે ધૃતિ પોતાના સ્વરૂપથી રહિતરૂપ થાય છે. તેથી ધ્યાનમા અને આ સમાધિમા એ ભેદ છે કે જ્ઞાનમા ધ્યેયનું અને ધૃતિનું પૃથક્ જ્ઞાન હોય છે, અથવા બીજી રીતે કહીએ તો ધ્યાનમા ધ્યેયકાર ધૃતિનો પ્રવાહ વિનિષ્ક્રમ હોય છે અને સમાધિમા અખડિત હોય છે એ સમન્વિરૂપ અગ અને સપ્રજાતયોગરૂપ અંગિનો એ ભેદ છે કે આ મમાધિરૂપ અગમા ધ્યેયગત અસોષ વિશેષનો આજ્ઞાતકાર થનો નથી અને એ સમાધિના અભ્યાસથી જ્યારે એ સમાધિની સ્થિતતા થાય છે ત્યારે સમાધિના રિપયો નહિ એવા જે ધ્યેયગત સપૂણ વિશેષો

તેનો સાનાત્મક અભિમાનીને યાચ છે સમાધિ ધ્યા ૩૫૦૮ હોયથી
એટલે એનો વિચાર છે તાવાથી એ એક પ્રકારના ચિત્તનરૂપ છે
તેથી એમા ચિત્તિત વિશેષોનું જ મર્યાદો અભિમાનીને જ્ઞાન થાય છે,
પણ અચિત્તિત કોષવ્રતવિશેષોનું એમા જ્ઞાન થતું નથી કારણકે અ-
જ્ઞાસરૂઢ એ સમાધિ પાંચાક અવસ્થાને વામે છે ત્યારે એના વિચ-
ાર ધ્યેયકોટિથી મળી શકે એમ જોઈ આવે છે, એટલે એ સમાધિનો પ-
રિણાક થાય છે ત્યાર અર્થાત્ સમાધિ રિધિસ્તાનો પામે છે ત્યારે ધ્યેય
નો આકાશમાર થાય છે એ આકાશતુલ્યરથો ધ્યેયમત સદૃશ વિશેષોનું
અભિમાનીને જ્ઞાન થાય છે એ આકાશજ-નો ઉદય કાવનાર અવ-
સ્થા મપ્રજ્ઞાનરોગ છે તેથી અગ અને અગિમા વર્તુલ ચિત્ત એક હો-
વાથી જો જન્મે અગાગિભાર સુખ છે

અરમાએ મમાધિનું ગ્રાહ પ્રતિપાદન કર્યું એટલે એગના
આગે એગના ૨૨૩૫૦૮ પ્રતિપાદન થઈ ગયું હવે ધારણા, જ્ઞાન અ-
ને સમાધિ એ ત્રણ અગોથી ધર્મી સિદ્ધિનું પ્રતિપાદન કરવાનું છે
તે પ્રતિપાદન આરંભક હોવાથી એ રજો એગના યોગશાસ્ત્રસમત
પારનારક સંગ્રહ કથન કથના મહે છે કે

ત્રયમેકત્ર સયમ* ॥૫૥॥

સૂત્રાર્થ — એ જ વિચારમા આ ત્રણ કરવામાં આવે છે ત્યારે
એ ત્રણે મળી સયમ કહેવાય છે

ત્રયમ આ ૫ મા મહેનાં ત્રણ એટલેધા આ જ્ઞાનનો સમાધિ
એકત્ર ગોચર વિચારમા

આ સૂત્રથી મળે કે જ્યારે એક જ ધ્યેયરૂપ વિચારમા ધારણા
માન નો મયમિ એ ત્રણે આગે પ્રતિપાદન આવે છે ત્યારે એ ત્રણે
મળી મયમ કહેવાય છે એટલે એ ત્રણે એગના સયમ એવી સ-
મ છે આ સૂત્ર સમાધિનાયક છે તેથી જ્યારે જ્યારે મયમશબ્દનો
પ્રયોગ કથનામા આવે ત્યારે જો પાશ્વરિષે સયમ કથના દોષ તે
પાશ્વરિષે ધારણા જ્ઞાન અને સમાધિ કરવાના છે એમ સમજી શક-
એ આ સૂત્રનો અર્થ છે

આ સૂત્રનો પ્રયોગ એ જ છે કે એ સૂત્રમા સમાધિના પદો
હોઈ તો અથગે સ્વયંધારણા જ્ઞાન અને સમાધિ એ ત્રણેનો પ્રયોગ કરવો
પડતો નો આ સમાધિ કહી દીધી એટલે હવે જ્ઞાન એ ત્રણેને અગે
આ એક જ શબ્દનો પ્રયોગ કરવો પડે તેથી સંક્ષેપ એ જ આ
સમાધિય સૂત્રનું શ્રેષ્ઠ છે

ધારણાવિષે સયમ એ સમાધિમાય ગીને લાગુ પડે છે કેમ

કે મંથને એટલે હતર સર્વ વિષય તરેથી રૂતિઓને મેધથી તે
બોધાનિદિગ્ત મને વિષયવર્તન રૂતિને બતાવે આંટકાવથી એ ધર્મ ધાગ્યા,
દાન અને મનાધિ એ ત્રણેમાં વિવેચન છે, તેથી એ સંગ્રા યથાપિ
પાગિયો પિંડ છે તથાપિ યથાર્થ છે.

આપ્રમાણે આ મૂલથી મંજાનુ વિધન કર્યુ. હવે એ ત્રણે
માધનો યોગના અગરૂપ છે એ પ્રતિપાદન કરવા કહે છે કે

તત્ત્વજ્યાત્પ્રકાશોકઃ ॥૧૧॥

સૂત્રાર્થે -- મયમની સ્થિતિના ચવાથી પ્રજ્ઞાની દીપ્તિ થાય છે

તત્ત્વજાર્ -- એટલે મયમનો જય ચવાથી અર્થાત્ અજ્યામે ક-
રીને મયમનો દૃઢતા થવાથી

પ્રજ્ઞાલોક -- પ્રજ્ઞાનો આગેક એટલે મનાધિપ્રજ્ઞાની દીપ્તિ

આ સુત્રથી એ કહ્યુ કે મંથન ન્યારે દૃઢ સ્થિતિને પામે છે
ત્યારે નમાધિપ્રજ્ઞાની દીપ્તિ થાય છે, એટલે ધ્યેયસત્તુના વિરોધને જા-
ણવાનુ મામરું આને છે જેમ જેમ મયમ વિશેષ વિશેષ સ્થિતિના
પામનો જાય છે તેમ તેમ વિપ્રકૃષ્ટવ્યવહિનાર્થિયેગત વિદ્યાદાન પ
અન્યદાના વિદ્યા ક્રમનુ અર્થાત્ તેનો આદાતકાર કરવાનુ ચિત્તમા
માનસ્ય આને છે આવી એ નયુ કે જ્યાં ક્રમે જગતે આતિમુદ્ધમ
વિષય જે પુરુષ અને પ્રાણિય ધ્યેયરૂપે જય માઆવડ તથા તેનો મ-
યમની દૃઢ નિરુત્તા જાય છે ત્યારે વિરોધપ્રયાતનો જય થાય છે તે-
થી નયુ રૂતિ એ મયમ યોગના તથા જ્ઞાનના અંગરૂપ છે

આપ્રમાણ મંથનના યોગાનુભવનુ પ્રતિપાદન કરી હવે એ મય-
મ ન ને કેવા ક્રમથી કરવા કે જેથી આ સુત્રના કહેલુ મયમનુ
જન માધક અનુભવે તે પ્રતિપાદન કરા કહે છે કે

તસ્યમૃતિદુ વિનિયોગઃ ॥ ૧૨ ॥

મુતાર્થે -- એ મયમનુ ભૂમિકાગથી નાધકે અનુભવનું

મય -- પૂરુષરૂપ સયમનુ

મૃતિ -- પૂરુષરૂપ મયમનુના ક્રમથી.

વિનિયોગ -- અનુભવ (કરતું).

આ મૂલથી એ કહ્યુ કે ઉપર કહેલા ક્વની ત્વત્તિયાને ભૂમિકા
ક્રમપ્રમાણ આ મંથનનુ માધકે અનુભવ કરતું. જેમ ધનુર્ધર પ્રથમ
મય પદાર્થને ક્વ લેછે પછી સૂક્ષ્મને, પછી તેથી સૂક્ષ્મને અને
જેમ કરતા આવે છે તે જ યથાર્થ મિદિને પામે છે, પણ જો આ-
મયવિના પ્રથમથી સૂક્ષ્મને લક્ષ્ય છે છે તે જ મયને વેધવાનુ પણ મા-
મરું ન હોવાથી મયને જેથી શકનો નથી પણ માત્ર પાડે પડે છે,

તે જ પ્રમાણે યોગી પણ પ્રથમ પોતાના આત્મધ્યે પ્રમાણે ગૃહ્યને સ્વ-
દય છે છે અને અન્યના સંયમ મિદ્ધ થયાથી જ સુદૃઢને લેઈ યો-
ગ કરે છે તો જ ઉત્તરોત્તર સામર્થ્યની વૃદ્ધિ થવાથી પ્રકૃતિપુરુષપ
અનીયસુદૃઢ પદાર્થના સાક્ષાત્કારને અંતે પામે છે. નહિ તો જો
આત્મધ્યે વિના પ્રથમથી જ સુદૃઢ પદાર્થને ધ્યેય લઈ તેમાં સયમ કર-
વા મથે છે તો તે સુદૃઢ પદાર્થને તેની વૃત્તિ અવ્યવબન જ કરતી
નથી જેથી તે યોગી આગળ વધવાને બદલે ઉલટો ઠાળક્ષેપ કરી
પાછો પડે છે તેથી આ મયમનો પ્રયોગ માધકે ભૂમિકાક્રમથી કરવા.
જ્યારે અધર ભૂમિનો જય સિદ્ધ થાય ત્યારે જ તે યોગીએ ઉત્તમ
ભૂમિકામાં પ્રવેશ કરવો તે ભૂમિકાનો જય થાય ત્યારે જ તેમાં ચલતી
ભૂમિકામાં પ્રવેશ કરવો, અને નાથી ચન્ન ભૂમિકામાં તો અંતે જ
મયમનો પ્રયોગ કરવો આમ થાય છે તો જ તે ઉત્તમ સયમધ્યને
પામે છે બીગરુકપુરુષમા પણ કત્યુ છે કે

સ્થિત્યર્થે ગમસ પૂર્વે સ્પૃહાહ્વય વિચિન્તયન્ ।

તત્ર તત્તિથ્વર્ણમૂત મૂલમેડપિ સ્થિરતા મનેત ॥

અતઃ કરણની સિચ્ચતાને અર્થે યોગીએ આત્મભમાં અનુભવ-
તુ જ ચિન્તન કરવું જ્યારે અભ્યાસે કરી એ અનુભવ ધોષમાં અત-
વ-જી અચચાભાસને પામે છે ત્યારે જ તે સુદૃઢમાં સિચ્ચતાને પામ-
વા યોગ્ય થાય છે ભૂમિકાનો આગલ ક્રમે ક્રમે કરવો

આ સૂત્રમાં જે ભૂમિકાક્રમ કહે છે તે અંતર્સર્ગિક છે, એટલે
માયારાશ્ચ રીને ધણીને લાગે છે, તથાપિ જ્યાંમાટે એ નિયમ નથી
જે જે ગિએ શ્રીગુરુશિષ્યની કૃપાથી અનુભવિકાનો જય કરવા હોય
એટલે આગળથી જ જે યોગિને શ્રીગુરુશિષ્યના પ્રસાદથી સુદૃઢ પ-
દાર્થને ધ્યેય કરવાનું સામર્થ્ય પ્રાપ્ત થયું હોય છે તે મોનિએ કંઈ પ્રથમ
સ્વાત્મ પદાર્થમાં સંયમ કરવાની જરૂર નથી, કારણ કે એ સયમનું સુદૃઢ
પદાર્થમાં સિચ્ચતા પામવાના આત્મધ્યેષ જ રહ્યું છે, ને મોનિને અ-
નાયામ મિદ્ધ જ છે તેથી તે યોગિએ તો સુદૃઢથી જ આરંભ કરવો

અહિ એ પ્રશ્ન થાય છે કે અમુક સાધકનું કેટલું સામર્થ્ય છે
એ તેને કેવી રીતે મમજાય કે જેથી તે તેનાથી ઉત્તમભૂમિકાનું ચ-
લન કરી આગળ આવે ? એનો ઉત્તર એ કે જેમ પ્રાણુપ્રામાદિ મોના-
મનુ અનુદાન શ્રીમદ્ગુરુની આશાનુસાર જ કરનારા આવે તો ૬
વચનકે નીવડે છે, તેમ આ સયમમાટે પણ છે તે સાધકને તો યથા-
ર્થ રીતે પોતાની ભૂમિકા મમજાય એમ છે જ નહિ. પણ જે યો-
ગીને આત્મધ્યે નથી તે અધિક પ્રયત્ન કરવો જોઈ

તે શ્રીસદ્ગુરુને તેના અધિકારીનું સ્વપ્રમાણકવત્ત્વ જ્ઞાન હોય છે. તેથી એ વિષયમાં આગ્રહે પોતે ચિન્તા કરવા જોઈતું નથી. કેમકે કથી જુગિષ્ઠાનો કયે સમયે આરંભ કરવો એ જાણવતું એ તેના યોગીશ્વર શ્રીસદ્ગુરુનું કાન છે.

આ પ્રમાણે ૪ થા મુત્રથી-ધ્યાનભૂદિ ત્રણ અંગની મંચમ મંચા કરી, એ કથી રીતે યોનાંગ છે તેનું ૫ થા મુત્રથી પ્રદિપાદન થયું. એ રીતની પ્રાપ્તિ કેટલા કમથી સંયમ કરવાથી થાય છે એ આ મુત્રથી પ્રતિપાદન કર્યું. હવે આ ત્રણ મધ્યોત્તે પૂર્વ પાંચથી છુટા કરી નવા પાઠમાં સાધી વર્ણવ્યાં જે એ ત્રણ સ્વરૂપાદે એકમરૂપી રીતે આવરુપક છે કેમકે જ્ઞાનનાં અર્થાત્ મપ્રજ્ઞાતયોગના એ ત્રણ અંતરંગ માધન છે-એ પ્રતિપાદન કરવા કહે છે કે

ત્રયમન્તરંગં પૂર્વમ્યઃ ॥૭૥॥

મૂનાર્થઃ—સંયમશબ્દવાચ્ય ધ્યાન, ધ્યાન અને નભાધિ એ ત્રણ યમાદિ પૂર્વનાં પાંચ અંગની અપેક્ષાથી મપ્રજ્ઞાતયોગના અતરંગ માધન છે.

ત્રયમ્—એટલે ધ્યાન, ધ્યાન અને નભાધિ.

અતરંગમ્—એટલે સમીપનું કારણ. જે પદાર્થનું જે સમીપનું કારણ હોય તે અતરંગ સાધન કહેવાય છે અને જે દૂરનું કારણ હોય તે અધિરંગ સાધન કહેવાય છે જેમ વેદાન્તમાં મનનનિદિધિપાસન જ્ઞાનના નિકટનાં સાધન હોવાથી અતરંગ સાધન કહેવાય છે અને એ એની અપેક્ષાથી જવણુ અધિરંગ છે. તેમ જ એ ત્રણે નિત્યનિત્યવિવેક અદિની અપેક્ષાથી નિકટનાં માધન હોવાથી અતરંગ છે અને એની અપેક્ષાથી નિત્યનિત્યવિવેકાદિ અધિરંગ છે. તેમ જ યમપાંગાદિની અપેક્ષાથી નિત્યનિત્યવિવેકઆદિ જ્ઞાનના અંતરંગ માધન છે અને યમપાંગાદિ અધિરંગ માધન છે. તેથી અતરંગ એટલે સાક્ષાત્સાધન અને અધિરંગ એટલે પરંપરામાધન.

-પૂર્વમ્યઃ—પૂર્વોક્ત યમાદિ પાંચથી.

આ મુત્રમાં એ કહ્યું કે આ ત્રણને પૂર્વ પાંચથી છુટા પાડ્યાં છે તેનું કારણ એ કે એ ત્રણ યોગનાં સાક્ષાત્સાધન હોવાથી અતરંગ છે અર્થાત્ મરૂપાદે આવરુપક છે, અને યમાદિ પાંચ અધિરંગ છે. ધ્યાનભૂદિ ત્રણ અતરંગ સાધન છે કેમકે ધ્યાનશાસ્ત્રો અતિશય ધ્યાન છે, ધ્યાનનો અનિશ્ચય મમમિ છે અને સમાધિનો અતિશય મપ્રજ્ઞાતયોગ છે એ ત્રણેનો મપ્રજ્ઞાત માય એકજ વિષય છે તેથી એ

જીની શુદ્ધિ, મનની ગતિની રિચિનાવિગેરે કનનના હોવાથી યોગ
ના પ્રતિબધમાનની નિરૂત્તિ કનનાગ છે અને કલિગધના નિરૂત્તિ
ના યોગના ઉપમન્ક છે પણ સાક્ષાત્ નથી, તેથી એ પાત્ર બહિરંગ
છે મંયમમા ધ્યેયગતિ એકમાત્ર વૃત્તિને પ્રવાહ સ્વાગતે એ કરવાનું હોય
છે અને એથી જ આતે ધ્યેયમા વૃત્તિને નિરોધ થઈ ધ્યેયમાજ ત
દાર થાય છે તેથી સયમજગદવામ્ય ત્રણુ તો સપ્રગતના સાક્ષાત્
વાકેરુ હતાથી અતંગ છે જ્ઞાન સૂત્રમાં નિર્મળ અમાધિના આ
ત્રણુ પણ બાધંગ માધન હતા છે તેથી આ સૂત્રમાં સપ્રગતયોગ-
મા જ આ નજીની અતંગતા છે એરપદ કેમાયછે આ પ્રમાણે વ્ય-
વસ્થા હોનાથી બહિરંગ સાધન અતંગ હતા છે જા આવગ્યક છે
તેથી પ્રાણનામાનિના કાલ્ય સાધકો અને પણ સયમમિદિવિના તે
કનરિ ન જ ગાં ધીગડબલ્લાના આખ્યાનોમા પણ જ્યાં ચિત્ત
નમનરમાત્ સયમને યોગ્ય દશા પામેલું હોય છે ત્યાં જા સયમની
જ મિદિતુ વપુન જોસમા આને છે શ્રંગ ન્ધાણના પણ જુ છે કે

આતનરથનવિષય ન યોગસ્ય પ્રગવરા ।

વિરમ વનના મને વિસ્તરા પરમીનિના ॥

શિશુપાલ શિદ્ધમાજ રમરણાચારગૌરવાન ॥

આસનદિ યોગમા આક્ષાત્માધન નથી પાડે] ચિત્ત મયમ

યોગ્ય થયું છે તેને તો કેવલ નિપયોગન વિચલ કરનાર છે આપ

તો નેઈએ છીએ કે રંગની મલનસા । અના ૩૫ ૨ નગમની

શિશુપાલ શિદ્ધિ પામે છે તેથી સુનમનના મો ખાની એકી

આનરમતા છે, તથાપિ આધ્યાત્મ રીતે તો સુ નુ વગરિ ને આ

અગાની સુખી આનરમતા છે જે મલાત એને પૂવ થ પુવા

શાત વા ધીગરુદ્ધિ ના પ્રેમાથી જન્મથી જ ચિત્ત સયમને મેન

મયુ હોય છે તેના મો નિરન કેવલે જ પ્રાણમામા વિના ન હો

જે આમ હોવાથી જ નાનગ હજીત મા મલું છે ન જા અ

નુંન । તુ તાન અતમ્ભાત્મોદદ નિશ્વરકે મા । ૪ પ્રમાણે મ

કીને આપ તેમ કનથી જ તુ મ । ગય થઈ નેને અને જે

ચિત્તને એમત્ર કરીને આપના નાગમા મ અર્થ ન હોય ને ૩૦મા

નયોગવડે તુ મને પ્રમ ને તુ અધ્યામયેગ આધ્યાત્મ અતમ્ભા

નગર્થ ન હોય ને ૩૦મા પુનુમુદિથી નુદમારિક કરીને કનપાળે

થા "તેથી મયમ મરથી મુખ્ય છે એ નિદ્ધ થાય છે

આપ્રમાણે એ પ્રજ્ઞાતયોગનાં એ ત્રણ અતરંગ સાધન છે એ કહી, એ ત્રણ અમપ્રજ્ઞાત યોગના અદ્વિતંગ સાધન છે એ પ્રતિપાદન કરવા કહે છે કે

તદપિ ચહિરંગમ્ નિર્વાજસ્ય ॥ ૮ ॥

સત્રાર્થ — આ ત્રણ પણ અસપ્રજ્ઞાતયોગના બહિરંગ સાધન છે અમપ્રજ્ઞાતયોગની બિદ્ધિ કેવા ક્રમથી થાય છે એ પૂર્વે વિસ્તારથી પ્રતિપાદન કર્યું છે સંપ્રજ્ઞાતયોગથી વિવેકખ્યાતિનો ઉદય થાય છે વિવેકખ્યાતિના અભ્યાસથી જ્ઞાન નિર્ભય થવાથી કાલે કર્કને પગ-વૈરાગ્યદ્વાર એ વૃત્તિ પણ રામે છે ત્યારે મર્વ વૃત્તિનો નિર્મલ થવાથી નિર્માલસમાધિ વા અમપ્રજ્ઞાતયોગ થાય છે આમ હોવાથી અસપ્રજ્ઞાતયોગનું આદ્યસાધન પર્વજન્ય છે અને સવચ તેના સપ્રજ્ઞાતયોગને બિદ્ધિ કરનાર હોવાથી તદ્વાત અસપ્રજ્ઞાતયોગનો હેતુ હોવાથી પરપનાથી કાણુ છે, તેથી એ યોગનું બહિરંગ સાધન છે અન્ય પદાથી વિચારીને તો અસપ્રજ્ઞાતયોગમા મર વૃત્તિનો નિરોધ હાર છે અર્થાત્ વૃત્તિ વા વૃત્તિનું આભયન મેલ્ હોતુ નથી તેથી જે સાધન વૃત્તિમાત્રનો તિરંગ કરનાર હોય તે જ એ યોગનું અતરંગ સાધન થઈ શકે સંયમ તો ધ્યેયપ્રતિ વૃત્તિને લગાડનાર હોવાથી આભયન રહિતથી તથા ધ્યેયપ્રતિની વૃત્તિનો આદ્યથી સ્વીકાર કરનાર હોવાથી પ્રતિ માનનો તિરંગાર કાંઈ નથી તેથી અમપ્રજ્ઞાતથી બિજ નિપયગો છે અર્થે ત બહિરંગ છે.

આપ્રમાણે આ મુત્રોથી જ્ઞાનના પાંચના પ્રમગમા યોગાગતુ વિસ્તારથી પ્રતિપાદન કર્યું હશે અગબૂત મમાધિ તથા અગિર જે યોગ તે બેનો બેદ કહવાનો છે કારણ કે સાધાનનું વિચારથી તો એ બેને મદદ દેખાય છે, તેથી એ બેનો બેદ કહેનામાટે એ અવસ્થાના મદદા નિર્મોનુ કથન કરતુ આસ્ત્યક છે ત્યા યોગસાધ્ય શાસ્ત્રોનો એ સિદ્ધાન્ત છે કે નિગુણાત્મક મર્વ પદાર્થો પ્રતિકાણે પરિણામ પામે છે. ચલ ચ ગુણરૂપ એ ન્યય મર્વન લાગે છે તેથી સમાધિ મમયે અને યોગમમયે એ બેને સમયે ચિત્તનો પરિણામ થવા કરે છે પરિણામમા જે વિશેષ દ્વેષ તે જ એ બેની વચ્ચેના બેદક છે તેથી તે વિશેષોનું પ્રતિપાદન કરવાથી અગ અને અગિના બેદનું પ્રતિપાદન થા શકે છે, તેથી પ્રથમ અગિર યોગસમયે ચિત્તને કેવો પરિણામ થાય છે એ પ્રતિપાદન કરે છે

દ્યુત્યાનિરોધમસ્કાત્યોરમિનવપ્રાદુર્ભાવો

નિરોધક્ષણચિત્તાન્વયો નિરોધપારિણામઃ ॥ ૯ ॥

અર્થ — આ મુત્રોથી જ્ઞાનના પાંચના પ્રમગમા યોગાગતુ વિસ્તારથી પ્રતિપાદન કર્યું હશે અગબૂત મમાધિ તથા અગિર જે યોગ તે બેનો બેદ કહવાનો છે કારણ કે સાધાનનું વિચારથી તો એ બેને મદદ દેખાય છે, તેથી એ બેનો બેદ કહેનામાટે એ અવસ્થાના મદદા નિર્મોનુ કથન કરતુ આસ્ત્યક છે ત્યા યોગસાધ્ય શાસ્ત્રોનો એ સિદ્ધાન્ત છે કે નિગુણાત્મક મર્વ પદાર્થો પ્રતિકાણે પરિણામ પામે છે. ચલ ચ ગુણરૂપ એ ન્યય મર્વન લાગે છે તેથી સમાધિ મમયે અને યોગમમયે એ બેને સમયે ચિત્તનો પરિણામ થવા કરે છે પરિણામમા જે વિશેષ દ્વેષ તે જ એ બેની વચ્ચેના બેદક છે તેથી તે વિશેષોનું પ્રતિપાદન કરવાથી અગ અને અગિના બેદનું પ્રતિપાદન થા શકે છે, તેથી પ્રથમ અગિર યોગસમયે ચિત્તને કેવો પરિણામ થાય છે એ પ્રતિપાદન કરે છે

ગાન અને પ્રાદુર્ભાવ જ્યારે થાય છે ત્યારે નિરોધશક્તિ ઉભયમાથે ચિત્તનો જે અન્તઃ (ધર્મધર્મરૂપથી મનથી) ને નિરોધપરિણામ છે

વ્યુત્પાન—વ્યુત્પાન એટલે પ્રિય, મુદ અને વિશિષ્ટરૂપ નામ જુગિમ યપિ અમ પ્રજાતી અપેક્ષથી એકામજુગિ પશુ વ્યુત્પાન ન છે તથાપિ આ સુધી ઉભયયોગને આધાન નિરોધપરિણામ કહેવા છે તેથી નિયયોગમા આધાસય જે વ્યુત્પાન આવે તેનું અદ્ય કંતુ નિ મેલ દર્શિત છે તેનું વ્યુત્પાન ક્ષિપ્તારી પણ જુગિઓ ન છે નિરોધ એટલે પ્રકૃષ્ટ સરના પ્રાધાન્યથી જે પ્રિય જાતનાથી ચિત્તની આ વચ્ચા થાય છે તે એ જાનથી ઉત્પાન થયેલા સરનાર તે વ્યુત્પાન સ રાગ તથા નિરોધ મન્મથ છે

અભિ—અભિભાવ એટલે દ્વામ અને પ્રાદુર્ભાવ એટલે શક્તિ

નિરોધ—એટલે નિરોધશક્તિ ચિત્તનો જે મનથી તે

આ સુધી એ કથુ કે જેમ જેમ યોગનું અનુદાન કરવામા આ વે છે તેમ તેમ વ્યુત્પાન સરનાની ન્યૂનતા અથવા તે પોતાના કા મને પ્રમાણના સામ્યનો અભાવ થતો જાય છે અને નિરોધ સ મકારની અર્થ યન્ત્રિ વા દરિ યતી જાય છે એ નિરોધશક્તિ ચિત્તરૂપ એક ધર્મનો મનેમાથે મનથી હોય છે. વ્યુત્પાનમસ્કારરૂપ ધર્મનો અભિભાવ અર્થ નિરોધમસ્કારની અનિર્વ્યત એ મને થતા ચિત્ત મા એક ન દાણે વિચિત્ર થાય છે નિરોધશક્તિ ચિત્તને એ મને પ્રમાણથી જે મનથી તે નિરોધપરિણામ કહેવા છે નિરોધપરિણામ એટલે નિરોધશક્તિ મનો પરિણામ, અર્થ પરિણામ એટલે એકધર્મો દ્વારા અર્થ જીગ્ઞાસી શક્તિ ના એક ધર્મની આતીતાવચ્ચા અને અન્ય ની વર્તમા પ્રવચ્ચા આગ લેવાથી આ ચિત્તના અન્વયને યથાર્થગીને નિરોધપરિણામ કહેવા છે, કેમકે ચિત્તરૂપ ધર્મો સ્વરૂપે તે સ્થિત છે તેથી એ મને પ્રમાણથી આ ના પામી શકે છે એ ચિત્તમા યોગ મ મથે વ્યુત્પાનસરનાની ન્યૂનતા થાય છે અને નિરોધમસ્કારની શક્તિ થાય છે અથવા વ્યુત્પાનમસ્કાર નિમિત્ત થાય છે અને નિરોધમસ્કાર પ્રવન થાય છે આ મે ધર્મના અમળૂન ચિત્ત છે ચિત્તનો જે મને પ્રમાણથી જે મનથી તે નિરોધશક્તિ થતો પરિણામ હોવાથી નિરોધપરિણામ છે

વ્યુત્પાનમસ્કારો વ્યુત્પાનપ્રલયથી પડેલા છે તથાપિ પ્રવચ્ચા નિરોધ યથાથી નમ્મરનો નિરોધ થતો નથી, કેમકે પ્રવચ્ચ મન્મથનું ઉપાદાન કારણ નથી માત્ર ઉપાદાન કારણ માટે ન એવો નિયમ છે કે જ્યારે ઉપાદાન મળ્યુંતે નાશ થાય છે ત્યારે તે ઉપાદાન કારણ જે

દેવેમા અન્ન-પાક્યુ તેમ તે જાવેનો પણ નિન્નધ મદ્ જ્ઞપ પ્રત્યય મંરકારનુ ઉપાગન કામ્બુ નર્ધી તેથી પ્રત્યયનો નિરોધ થયા છતાં પણ મન્નપના નિરોધમાટે અન્ન કામ્બુની અપેક્ષા એટલે આમ તેનાથી વગરિ યોગમમયે વ્યુત્થાનપ્રત્યયો નિરુદ્ધ થઈ ગયેના તેમ જે તથાપિ વ્યુત્થાનમન્નકો વિગ્ધાન તેમ છે એ વ્યુત્થાનમન્નકોને નિરોધ કરવા નિરોધમન્નકની આવશ્યકતા છે નિરોધમન્નક વ્યુત્થાનમન્નકના વિરોધી છે તેથી જેમ જેમ નિરોધમન્નકોની શક્તિ વધતી જતી જાય છે તેમ તેમ વ્યુત્થાનમન્નકની ન્યૂનતા અને નિર્મલતા થતી જાય છે આ પ્રમાણેના ધર્મોનો આવિર્ભાવ અને તિરોભાવ આવવા એક ધર્મની અતીતાવસ્થાએ યિથતિ અને ખીજની વલગના અર્થથી યિથતિ નિરોધ સમયે ચિત્તરૂપ એક આત્મામાં થાય છે, તેથી યોગમમયે ચિત્તનો નિરોધપશ્ચિમ થાય છે.

અર્થ એ સમ થાય છે કે મપ્રજાતયોગ તો જાને ન જાનિત પ્રજાહાર ચિત્તમા મન્નકાર પાડી શકે, તેથી એ અસમા તો નિરોધ મન્નકાર થાય છે પણ અમપ્રજાતમમયે નહ પ્રજા નહિ તેનાથી નિરોધ કરી રીતે જાતાનો મન્નકાર પાડી શકે, અથવા નિરોધથી સસ્પન્ન રહે છે એમા શુ પ્રમાણ છે એ સક્ક થાય છે એ મમ કુર ક રા તથા નિરોધપશ્ચિમથી થતા રૂપ પ્રતિષ્ઠા કરના સ્વામર કુ છે કે—

તસ્ય પ્રજાન્તવાહિતા મમ્યાગત્ ॥ ૧૦ ॥

સૂત્રાથ—નિરોધના મન્નકારી ચિત્તની પ્રજાન્તવાહિતા થાય છે

તસ્ય—નિરોધપશ્ચિમમાંથી ચિત્તના અપરા નિરોધના

પ્રજાન્તવાહિતા—પ્રજાન્તવાહિતા થતું વદન અથવા નિરોધનિરોધ-ધર્મનાથી થતું વદન

આ સૂત્રથી એ કહ્યું કે નિરોધથી મન્નકાર પડે છે એ અવશ્ય અંગીકાર કરવું જોઈએ કેમકે જો એમ ન માનીએ તો નિરોધના અભ્યાસની પદ્ધતિથી જે ચિત્તની નિશ્ચિન્નનિરોધધારા આવે છે તે નહિ આવી જોઈએ વ્યુત્થાનસન્નકારોનો જારે અભિભવ થાય છે ત્યારે જ નિશ્ચિન્નનિરોધ થતો આવે છે આપને જોઈએ છીએ કે જેમ જેમ યોગનો વિરોધ વિરોધ અભ્યાસ થાય છે તેમ તેમ નિશ્ચયધારા ચિત્તની આવે છે એ નિશ્ચયધારા રૂપ કાર્ય વ્યુત્થાનમન્નકોનો અભિભવ થવાથી જ થાય છે તેથી વ્યુત્થાનમન્નકોનો અભિભવ કરનાર કોઈ વિરોધી સસ્પન્ન હોવા જોઈએ એ વિરોધીસસ્પન્ન તો નિરોધમ-

૫ છં નૈમ તેમ વ્યુદ્યાતમરમની યનગ જો નિ નતા થતા જા
૫ છં જોથા દુઃ સ્વબ્યામ થયે ગાને નિશ્ચ નિસર્થધારા આલ ૭

આર્થા એ મિદ્ધ થયું કે વ્યુત્થા મસ્મરો અરિ નદ એ વિ
તની પ્રસાન્નસાજિનાયા હેતુરૂપ છે તેની પિદ્ધિભાટે વિરાધમરૂ છે।
૧૧૫ અગી ૧૦ ક સા ને ૧૧

આ આગે આ જે સુનાથી યોગ્ય એ વિચિત્રા પરિણામો
 થત રા' ૪ અગત્ય મગધિસમરે વિત્તો ૪ નામો પરિણા
 મ સાય છ તે સિપાદન ૫ ૫ સુખ ઉત્તર મે મૂના રત્ન છે તે
 ૫ નથમ કે ૫

सर्वार्थतत्तामृतयोः क्षयोन्मैश्चिच्छस्य समाधिपरिणाम ॥१२॥

નારા-સમગ્રતા બી એમનતાના અનકમે ક્ષય બી ક્ષય
જે મનરે ધાર છે તે માર્ય એ જન ધમસામે ચિત્તો જે અર્ય
ત ચિત્તો સમધિપરિગ્રામ છે

સવાનના ૭ મનાથના ઝોટને ચિત્રજી ને ૫૫ રિસોનો મનાથ
૪૫ ૧૭૫ મિલિમીટર તે જોઈતા ઝોટને નાના પાત્રો પાકી
ચિત્રજી ને જોઈ રિસ ૩૫૫ ઝિમ ૪૭૫ તે

સવાદનો મેટા પ્રાય અંગે પુનઃ

सनातन १८६१ सभाधिस। ये यत्न। ५१२। ५

આ મનના જે મન ક્રિયા સમાધિમાં નવેશ કરે છે તો તે તત્ત્વમ્ । એ રીતે તો વિશિષ્ટતાનો નાશ થઈ જાય છે । તો તે મન બ્રહ્મ સંગ વિશેષ પતિ પગ થતી રહી પણ તે ચિત્તમાં ક્રમે ક્રમે એકોત્તર સ્થાને આવી પહોંચતી જાય છે । એ મનને વિશિષ્ટતા ॥ ક્ષામસારને અને ગેમવ્રતાની જાણ થાય, એમ બન્ને સાર ચિત્તો ન જાય છે । તે મનમાં ચિત્તો જે સાર પે ને ગમા વિપતિ મુખ પ્રેમાય છે એકપક્ષે જોતા તો વિશિષ્ટતા જે ચિત્તો ધમ છે તેમ અમવ્રતા પણ ચિત્તો ધર્મ છે અને વિશિષ્ટતા જે ક્ષામ સાર તથા એ મનમાં ઉપયોગ એ તો એ ધર્મ ॥ જ્યાં જ્યાં તથાપિ એ રીતે પોતા વિશિષ્ટતા અને ગેમવ્રતા-ચિત્તગત્યે મનમાં હાથ દીધો એ ધર્મો જે પાત્ર મને પણ માર્ગો પાત્ર મને જે તેથી ચિત્તો અમાધિમતી જ્યાં જ્યાં પ્રેમાય પ્રેમાય તથા

આ મહાપરિણામ અને પૂનના નિરોધપરિણામના દેર એ કે નિરોધપરિણામ મચ્છરો દ્વારા અને મચ્છરો દ્વારા થાય છે તથા ચિત્ત એ બનેલાયે સંધ્યજી દે હાથે મહાપરિણામ ને ચિત્ત જે નિરોધ (૧) : પતી નિ (૨)

એક વિષયપર ચિંતના ન પામતા નાના વિષયોપરિતિ ધાવત હેતુ ને) તથા એકાગ્રતા ને યોગનાં દ્વાર અને જીદિ કાચ છે તથા એ એના- થે ચિત્ત અગ્રાદ મધ્ય રહે છે.

આપ્રમાણે સમાધિ ને ચિત્તને મિદ, યદ્ય નથી પલ્લુને ચિત્ત સ- માધિમાં જાય છે તેને સમાધિ થતી વેળાએ થતો પ્રવિણુત્ત કલ્પે દશે મહાધિનિદ્ધિ થવાથી ને ચિત્ત અમાદિત છે ને ચિત્તનો કેવ પ્રકારનો પરિણામ થાય છે એ કહેવું અગિર છે કલ્પ્ય કે યોગનો મહાધિથી એક કહેવો છે તેમા યોગમાનો પરિણામ તો કલે સમાધિ ની જે આવન્થા છે (૧) મહાધિમાં પ્રવેશ અને (૨) મહાધિની નિ- દ્ધિ એ એમાથી પ્રગત આવન્થાનો પરિણામ કલે તેથી મહાધિ પ્ર- વેશ અને યોગ એ એના વિષયો કહી એ એનો એક બતા ૧૧ દસ મહાધિની નિદ્ધાવન્થા અને યોગનો જે બતાવવા જાય છે એ ન દિ તે મિદ્ધાવન્થાવળે મહાધિ અને અનિષ્ઠ યોગ એ એ- ય મ વાય તેથી તે પ્રતિપાદન કરવા હું છું કે—

તતઃ પુનઃ શાન્તોદિત્તો નુલ્યપ્રત્યયો ચિત્તસ્થ-

કાગ્રતાપરિણામઃ ॥ ૧૨ ॥

મુદાર્થ—મહાધિનો નિષ્ઠ ધ્યેય થયે અને એકાગ્રતાની નિ- ધ્યનિ થયે અતીત અને તત્કાલાત એમ એ આવન્થાવાળા રજાની ય પ્રાપ્ત્યે ઉત્પન્ન થાય છે, ને ચિત્તનો એકાગ્રતાપરિણામ છે

તત—નિર્વાર્યતા કેવો એકાગ્રતાના અનુભવે ધ્યેય અને ઉત્તની યવાર્ય નિદ્ધિ થયે

શાન્તોદિત્ત—શાન્ત એટલે અતીત આવન્થાવળે અને તત્કા એ- ટલે વર્તમાન આવન્થાવાળે

નુલ્યપ્ર—એટલે મજ્જનીય મતિ

આ મુજથી એ કલ્પ્ય કે જ્યારે એકાગ્રતાની મિદિ થાય છે ત્વા- રે મજ્જનીય વર્તિનો નૈવધ્યાવત્ત પ્રવાદ આવવા હું છે એટલે એ- કેડ પ્રત્યય નામ પામેડે—અતીતાવન્થાને પામેડે—અને તેને મજ્જનીય ત્રીન્તે પ્રત્યય કલ્પ્ય પામે છે—કલ્પ્યવન્થાને પામે છે, એ પ્રત્યય પુન નામ પામેડે—અતીતાવન્થાને પામેડે, અને એને મજ્જનીય ત્રીન્તે પ્ર- ત્યય પુન ઉત્પન્ન પામે છે એ પ્રમાણે પર્વ પૂર્વ પ્રત્યયનુ અતીતાવન્થા- માપ્રવેશનું—તિવદ્ બનું અને ઉત્તરોત્તર મજ્જનીય પ્રત્યયોનુ ઉત્પન્ન થનું— વર્તમાનવન્થ મા પ્રવેશનું—એમ ને મજ્જનીય પ્રત્યયોનો અવિનિરૂત (મિજ્જનીય પત્થવના પ્રવાદથી રહિત) પ્રવાદ આવવા તે ચિત્તનો એ-

આ પરિણામ અને મહાવિપરિણામમાં તે સ્પષ્ટ રીતે બેદ કે-
ળાય છે. આ પરિણામમાં એક પ્રત્યક્ષ નિગ્રહ અને તેના સમતી-
યનો ક્રિય એ પ્રકારનો પ્રસાદ થાય છે. સમાધિપરિણામમાં નિદિષ્ટ-
તાનો નિરોધાવ અને એકાગ્રતાનો ક્રિય એ પ્રકારે પ્રસાદ થાય છે.
તેમ જ નિગ્રહપરિણામમાં વ્યુત્થાનમચ્છરના દાસ અને નિરોધ-
મચ્છરની શક્તિઓ ચિત્તનો સંપર્ક હોય છે અને આમાં તે સમતી-
યપ્રત્યયોગ્યથે સંજોગ હોય છે. આપ્રમાણે પ્રત્યેક અવસ્થાના
વિશેષો હોવાથી આ યોગ તથા તેના અંગવૃત્ત સમાધિ એક નથી.
પણ એ બેમાં (પરકિન્નિવ પદ્ય) બેદ, છે.

આપ્રમાણે આ પરિણામ સૂચાથી સમાધિનો અંગીયોગથી બે-
દ બતાવ્યો. હવે આ સમયથી જે જે મિદિ ગાય છે તેનું વિગતાર-
થી પ્રતિપાદન કરવું રહ્યું છે, તે પ્રતિપાદન પરિણામત્રયસયમાઠર્થતાના-
મતજ્ઞાનમ્ એ સૂચાથી શરૂ કરે છે. પણ તેમાં આવતા શબ્દો યથાર્થ
સમજાવવા બેદીએ. તે સૂત્રમાં પરિણામત્રય શબ્દ આવેલો. એ સમ-
જાય તે જ એ સૂત્રોક્ત અર્થ સમજાય એમ છે તેથી એ સૂત્રના અ-
ર્થના સ્પષ્ટીકરણવાને તથા સંપૂર્ણ વિશ્વ પરિણામથી હોવાથી આરથા
કરવાયોએ નથી એ પ્રકારે વૈજયંતીય પ્રાગર્થિક રૂપના ઉદાહરણે આ
પરિણામના પ્રતિપાદનના પ્રસંગમાં એ પરિણામોનો જ અતિદેશ કર-
નાર સુવ શાપતંજલિ રચે છે.

एतेन भूतेन्द्रियेषु घर्म्मलक्षणायस्थापरिणामा व्याख्याता. ॥૨૩॥

સૂચાર્થ — આ પ્રતિપાદનથી પાંચ જૂન અને કંદિયો અર્થાત
પ્રોહર ચિકાન્નિયોના ધર્મપરિણામ, શક્તિપરિણામ અને અવસ્થાપરિણા-
મનું વ્યાખ્યાન મદ્ય બાધ છે

તત્તેન — આ પરિણામસૂચાથી.

ભૂતેન્દ્રિયેષુ — પ્રત્યક્ષાર્થે પાંચ જૂન તથા એકાદશ કલ્પરૂપ મ-
ન્દિયો રિયે અર્થાત જે જેના કેવળ વિશ્વરૂપ છે તે મર્વ વિશે. યદ્યપિ
આ મર્વમાં કલ્પના ત્રિવિધ પ મર્વો કલ્પના વિશ્વરૂપ જ નથી જમ્
આટ પ્રકૃતિઓના પણ છે તથા પિ પ્રધાન, મદ્ય, અદંડાન અને સ-
બંધિતંય તત્ત્વાનરૂપ આદ્ય પ્રકૃતિના આ તમા પરિણામો ગાય છે
એકરૂપ નહિ પણ એવા તત્ત્વાનાપરિણામ રહ્યુ થાય છે. અને જે
પ્રોહર વિશ્વરૂ છે તેના તત્ત્વાનાપરિણામ છે જ નહિ. પણ આના આ
ત્રિવિધ પરિણામો જ છે આપ્રમાણે આ પરિણામો બન અને નિ-
યના આમ પરિણામો દોરાથી, અમર અને પ્રધાનથી આગળી મર્વ
પરિણામ આ પરિણામો છે તથા પિ અદિ પ્રધાનરિણામ નિર્દેશ ન ક-

રતા માત્ર જૂત અને દન્દિયોનો જ નિર્દેશ કયો છે. તથાપિ એ પ-
નિષ્ક્રમો અથ્થ પ્રકૃતિના નથી એમ કહેવામાં નાતપર્ય નથી. યોગશાસ્ત્ર-
સંમત તત્ત્વોમાંથી પુરુષમાત્ર અપરિણામી છે કે સિવાય બીજા સધ-
જા પદ્યો નિગંતર પરિણામ પામનાર છે તેમાં જે આદ્ય પ્રકૃતિઓ
છે તેના આ નિર્દિષ્ઠ પરિણામો થાય છે તથાપિ તેનો ખાસ પરિણામ
તત્ત્વનંતર પરિણામ છે અને પોડસર્વાવધરના તો આ ત્રણ પ્રકારના જ
પરિણામ છે.

ધર્મ—એટલે ધર્મપરિણામ, લક્ષણપરિણામ અને આગમ્યપરિ-
ણામ. આ ધર્મો સ્વરૂપે નિરૂપાન નહીં અને તેના એક ધર્મનું તિરોધા-
ન થાય તથા બીજા ધર્મનો આરિભાગ થાય તે ધર્મનો ધર્મપરિણામ
કહેવાય છે જેમ શ્રુતિકાંડ ધર્મનો સ્વામ્યનો તત્ત્વનાર અને અગ્રથ-
નો આરિભાગ થાય છે ત્યારે ધર્મરૂપે શ્રુતિકા નિરૂપાન નથી છે ત-
થા એ બંને ધર્મનાયે અભિપ્રાયો છે તેથી સ્વામ્યના તિરોધાન
પરંતુ જે અગ્રથનો આરિભાગ થાય એ ધર્મનો ધર્મપરિણામ છે
જેમ ધર્મ સ્વરૂપે નિરૂપાન નહીં અને અતીતાદિ અગ્રથાન પામે ત્યાં ધર્-
મનો લક્ષણપરિણામ કહેવાય છે જેમ કાન્ના દાનનારના સમાચરણનો
નિરોધાવ માન થાય છે પણ તેજાવી એ ધર્મના નાશ થઈ જાય એ
એમ સિદ્ધ થયું નથી, તેથી અગ્રથનો આરિભાગ મમય અતીતા
વગથાને પામ્યો છે તથા એ ધર્મ પોતે નિરૂપાન નહીં અને અગ્રથા-
ના અનુગત થયેલા છે તેથી એ સ્થાને ધર્મનો લક્ષણપરિણામ છે તે
જ પ્રમાણે રક્તરક્ત જે પૂરે અનામતાવગથાના સ્થાને તે પછી તમા-
નાવગથાને પામ્યો છે તેથી એ પત્ર ધર્મનો લક્ષણપરિણામ છે તમા
ધુમ્રદ આ શાસ્ત્રનો પરિભાગિકલદ છે. એ શાસ્ત્રનો અર્થ અનામત,
વર્તમાન અને અતીત એ પ્રકારના કાવળે છે એ ત્રણ અગ્રથાને આ
શાસ્ત્રમાં પ્રથમે અગ્રથનદ પશુ લગાડવામાં આવે છે ત્યાં અનામત
તાવગથાને પ્રથમ અર્થ, વર્તમાન અગ્રથાને બીજો અર્થ અને અ-
તીત તૃતીય અર્થ કહેવામાં આવે છે લક્ષણનો સાધનાયુ અર્થ તો
ચિન્દ માય છે. પણ અતિ લક્ષણતિ વાર્યસ્થ ધર્મે આગત્યતિ એ વ્યુત્પ-
તિથી એનો અર્થ અતીતાદિકાવળે લેવાય છે વ્યારે એક લક્ષણ-
વર્તિત દ્રવ્ય હોયને એ અવગથાસાયે મગધરાણુ થાય છે ત્યારે તે
લક્ષણવર્તિત દ્રવ્ય તથા તેના અવ-કેદકર્ય લક્ષણનો અગ્રથાપરિણા-
મ કહેવાય છે જેમકે વર્તમાન અગ્રથાનદ ઘટમાં ના પછી, જુનાપ-
છી આદિ અગ્રથાનો જે સ્થાને તે રક્તો તથા તેના તિરોધાવ
અર્થો અગ્રથાપરિણામ છે.

આ પરિણામ અને સમાધિપરિણામમાં નો સ્પષ્ટ રીતે ભેદ, દેખાય છે. આ પરિણામમાં એક પ્રલયનો વિગત અને તેના સ્વભાવનો ઉદય એ પ્રકારનો પ્રવાહ ચાલે છે. સમાધિપરિણામમાં નિશ્ચિન્તાનો તિબેલાન અને એકાગ્રતાનો ઉદય એ પ્રકારે પ્રગટ ચાલે છે. તેમ જ નિરોધપરિણામમાં બુદ્ધિચાતુર્યપ્રકારના પ્રગટ અને નિરોધસંસ્કારની વૃદ્ધિસાથે ચિંતના સંબંધ હોય છે અને આમાં નો સ્વભાવપ્રત્યયોગાથે સંબંધ હોય છે. આપમાણે પ્રત્યેક આવરધાના વિશેષો દેખાથી આ યોગતથા તેના અંગભૂત સમાધિ એક નથી, પણ એ બેમાં (અલકિમિત પણ) ભેદ, છે.

આપમાણે આ પરિણામ સૂત્રથી સમાધિનો અભીયોગથી ભેદ બતાવ્યો. દરે આ સંબંધથી જે જે સિદ્ધિ ચાલે છે તેનું વિસ્તારથી પ્રતિપાદન કરવું રહ્યું છે, તે પ્રતિપાદન પરિણામગ્રન્થમાવનોતાના ગતજ્ઞાનજ એ સૂત્રથી સાર કરે છે. પણ તેમાં આવતા સર્વોદય સમજાવવા બેઠેલો. તે સૂત્રમાં પરિણામગ્રન્થ સર્વ સ્થાવે છે. એ સર્વ જ્ઞાન તો જ એ સૂત્રોક્ત અર્થ સમજાય એમ છે તેથી એ સૂત્રના અર્થોના સ્પષ્ટીકરણપ્રાર્થે તથા સર્વજ્ઞ વિશ્વ પરિણામી હોવાથી આ સ્પષ્ટીકરણોત્તર નથી એ પ્રકારે વૈજ્ઞાનિક પ્રકારના ઉદયવસ્તે જ પરિણામના પ્રતિપાદનના પ્રસંગમાં એ પરિણામોનો જ અતિશય નાર સૂત્ર પ્રાપત્તિ સ્થિત છે.

એતેન મૂલેન્દ્રિયેષુ ચર્મલક્ષણાવસ્થાપરિણામા વ્યાખ્યાતાઃ॥૧

અર્થ—આ પ્રતિપાદનથી પાંચ બૂત અને ઇન્દ્રિયો આ પોડશ વિદ્યાર્થોના પરિણામ, લક્ષણપરિણામ અને આવરધામનુ વ્યાખ્યાન મળે જાય છે.

એત—આ પાંચ બૂતસૂત્રથી.

મૂલેન્દ્રિયેષુ—પૃથિવ્યાદિ પાંચ બૂત તથા એકદશ ઇન્દ્રિયો વિશે અર્થાત્ જે યોગ દેવના વિદ્યાર્થ છે તે સર્વ વિશે આ સૂત્રમાં ઉદ્દેશ્ય ત્રિવિધ પરિણામે ઉદય વિદ્યારના જ નર આદ્ય પ્રકૃતિઓના પણ જે વસ્તુપિ પ્રધાન, મહત્, અદ્વૈતર બદ્ધિપાંચ ત-ગાત્રાદય આદિ પ્રકૃતિના આ ત્રણ પરિણામે એટલુંજ નહિ પણ એથી વરવાન્તરપરિણામ પણ ચાલે છે. પોડશ વિદ્યાર છે તેનો વરવાન્તર પરિણામ છે જ નહિ, પણ ત્રિવિધ પરિણામે જ છે. આપમાણે આ પરિણામે બતાવના આમ પરિણામે હોવાથી, અગર જે પ્રધાનથી આ પદાર્થના આ પરિણામે છે તથાપિ અદિ પ્રધાનહિનો નિ

રતાં માત્ર જૂત અને દન્તિયોનો જ નિર્દેશ કર્યો છે. તથાપિ એ પ-
રિણુઓ અદ્ય પ્રકૃતિના નથી એમ કહેવામાં તાત્પર્ય નથી. યોગશાસ્ત્ર-
સંમત તત્ત્વોમાંથી પુરુષમાત્ર અપરિણુમી છે. કેમિવાય જ્ઞાન સધ-
યા પદાર્થો નિરંતર પરિણામ પામનાર છે તેમાં જે આદ્ય પ્રકૃતિઓ
છે તેના આ વિવિધ પરિણામો થાય છે તથાપિ તેનો ખાસ પરિણામ
તત્ત્વાન્તર પરિણામ છે અને યોગશાસ્ત્રના તો આ ત્રણ પ્રકારના જ
પરિણામ છે.

ધર્મ—એટલે ધર્મપરિણામ, લક્ષણપરિણામ અને અવગ્યાપરિ-
ણામ. આં ધર્મી સ્વરૂપે વિદ્યમાન સંકુ અને તેના એક ધર્મનું નિરોધા-
ન થાય તથા બીજા ધર્મનો આનિર્ભાવ થાય તે ધર્મનો ધર્મપરિણામ
કહેવાય છે. જેમ મૃતિકાદિ ધર્મના સ્થાનરૂપો તત્ત્વભાવ અને ઝલકપ-
નો આનિર્ભાવ થાય છે સારં ધર્મરૂપે મૃતિકા વિદ્યમાન રહી છે ત-
થા એ બંને ધર્મસાથે સંબંધવાળી છે તેથી સ્થાનવર્તુ. નિરોધાન
પૂર્વક જે રક્તવર્ણનો આનિર્ભાવ થયો એ ધર્મનો ધર્મપરિણામ છે
જ્યાં ધર્મ સ્વરૂપે વિદ્યમાન રહીને અતીતાદિ અવગ્યાને પામે ત્યાં ધ-
ર્મનો લક્ષણપરિણામ કહેવાય છે જેમ કિરના દ્વારના ન્યામવર્ણનો
નિરોધાવ માત્ર થાય છે પણ તેટલાથી એ ધર્મનો નાશ થઇ જાય છે
એમ નિશ્ચય નથી, તેથી રક્તવર્ણના આનિર્ભાવ સમયે અતીતા-
વગ્યાને પામ્યો છે તથા એ ધર્મ પોતે વિદ્યમાન રહી બંને અવગ્યા-
ના અનુગત થયેલો છે તેથી એ સ્થળે ધર્મનો લક્ષણપરિણામ છે તે
જ પ્રમાણે ઝલકવર્ણ જે પૂર્વે અનામતાવસ્થામાં હતો તે પછી વર્તમા-
નાવગ્યાને પામ્યો છે તેથી એ પણ ધર્મનો લક્ષણપરિણામ છે લક્ષ-
ણગ્રંથ આ શાસ્ત્રનો પરિભાષિકગ્રંથ છે. એ શાસ્ત્રનો અર્થ આનામન,
વર્તમાન અને અતીત એ પ્રકારના કાવચે છે. એ ત્રણ અવગ્યાને આ
શાસ્ત્રમાં પ્રમેજે અવગ્યાન પણુ લક્ષણમાં આવે છે. ત્યાં અનામ-
તાવગ્યાને પ્રથમ અવગ્યા, વર્તમાન અવગ્યાને મીચ્છે અવગ્યા અને અ-
તીત તત્ત્વીય અવગ્યા કહેવામાં આવે છે લક્ષણનો આધારણુ અર્થ તો
ચિન્તક થાય છે. પણ આદિ લક્ષણો કાર્યરૂપ ધર્મ સ્વાતંત્ર્યતિ એ બધુ પ-
ત્તિથી જોનો અર્થ અતીતાદિકાવચેદ લેવાય છે. જ્યારે એક લક્ષણ-
વિગિહત દ્રવ્ય હોયતે એ અવસ્થાસાથે મંગલસાધુ થાય છે ત્યારે તે
લક્ષણવિગિહત દ્રવ્ય તથા તેના અવચ્છેદકરૂપ લક્ષણનો અવગ્યાપરિણા-
મ કહેવાય છે. જેમકે વર્તમાન અવગ્યા તથા અતીત અવગ્યા, જુના પ-
ણુ આદિ અવગ્યાનો બેદ થયો તે પટનો તથા તેના વર્તમાનના પ-
રિણામો અવગ્યાપરિણામ છે.

આ મુત્રથી એ કહ્યું કે પૂર્વનાં ચિત્તના પરિણામ પ્રતિવતાર નુ-
ત્રાથી પોતે ચિત્તરના આસ પંચામરૂપ ધર્માદિ ત્રણ પરિણામ સર્વ
પર્યંત થાય છે એ વાતનું પ્રતિપાદન થયેલું જાણીયું. આદિ પૂર્વ
આ ત્રણ પરિણામનું ચિત્ત વિષયમાં રૂપી રીતે પ્રતિપાદન કર્યું છે
તે જોવાનું છે. ત્યાં ૯ મા મુત્રથી જે ચિત્તનો પરિણામ બતાવ્યો છે
તે ધર્મપરિણામ છે ચિત્ત એ ધર્મ છે અને વ્યુત્થાન અને નિરોધ એ
જે ચિત્તના ધર્મ છે. એ મુત્રમાં યદપિ બુદ્ધ્યાન સંસ્કાર અને ગિનિ-
ધર્મોદ્ધારના અનુક્રમે અભિભવ અને પ્રાદુર્ભાવ દર્શા છે તથાપિ એ-
કાકારથી બુદ્ધ્યાન અને નિરોધ ૩૫ ધર્મના અભિભવ અને પ્રાદુર્ભા-
વ પણ પ્રાપ્ત થાય છે તેથી એ નિરોધપરિણામનાં બુદ્ધ્યાનરૂપ ચિત્ત-
ના એક ધર્મનો નિરોધાવ અને નિરોધરૂપ અન્ય ધર્મનો પ્રાદુર્ભાવ થા-
ય છે તથા એ બંને ધર્મોમાંથી ચિત્તનો મંબધ પ્રાપ્ત છે, તેથી રૂપરૂ-
પીતે એ નિરોધપરિણામ તે ચિત્તરૂપ ધર્મોનાં ધર્મપરિણામ છે
તેમ જ જે લક્ષણપરિણામ છે તે નો ઉપર કથા પ્રમાણે રૂપરૂ-
પીતે એવા ધર્મનો અતીતાર અન્ય સાથે સંબધ થાય છે ત્યા-
ં યદેએ કહેવાય છે તેથી એ પરિણામ પણ બુદ્ધ્યાન અને નિ-
રોધના અભિભવ અને પ્રાદુર્ભાવ કહેવાથી રૂપરૂ-પીતે એ મુત્રમાં
કહેલો છે નિરોધરૂપ ધર્મ ત્રણ અવસ્થા છે (૧) અનાગત, (૨)
વતગત અને (૩) અતીત. ત્યાં નિરોધરૂપ ધર્મ પેલાના પ્રદુર્ભાવના
ને અનાગતાવધાનો ત્યાં કરી વતગત ન્યાસ ને નબધવાનો ત્યા-
ય છે અર્થાત્ પોતાના મુદ્ધપે અભિભવ થાય છે. એ સમયે ચરણે
રહેલા ધર્મનો એ અવસ્થામાં સંબધ થાય છે તેથી એ લક્ષણપરિણા-
મ છે તેમ જ બુદ્ધ્યાન જે ઉપર પ્રમાણે ત્રણ અવસ્થાથી ધર્મો ના-
ય છે તે પણ નિરોધસમયે અભિભવને પ્રાપ્ત બલુ દ્વારથી પેલાની
વર્તમાન અસ્થાને છેડીને અતીતાવધાને પામે છે. તેથી બુદ્ધ્યા-
નના અભિભવસમયે થતા પરિણામ લક્ષણપરિણામ છે આ
પ્રમાણે આ મુત્રથી રૂપરૂ-પીતે જે પદરના પરિણામો બતાવે છે
૧૦ મા મુત્રથી અવસ્થાપરિણામ કહે છે ત્યાં કહ્યું છે કે નિરોધમ-
ન્કારે બુદ્ધ્યાન થાય છે અને બુદ્ધ્યાનમન્કારે દુર્બલ થાય છે ત્યાં
પ્રત્યક્ષાર્થિતા થાય છે. નિરોધમન્કાર એ બુદ્ધ્યાનમન્કાર એ ધ-
ર્મ ૭, તથા જવત્ત અને દુર્બલત્ત એ જે અવસ્થાઓ છે. અર્થ
નિરોધમન્કાર વર્તમાન-૫ અવસ્થા રૂપીને જવત્તરૂપ અવસ્થામાં ને
બલુ થાય છે તેથી અર્થ ઉપરની વ્યાખ્યાપ્રમાણે નિરોધરૂપ મન્કાર-
ના વર્તમાનરૂપ ત્રણનો અવસ્થાપરિણામ છે. આજ પ્રમાણે ૧૧

વિગેરે સૂત્રોમાં યોજના કરી લેવી. આ રીતે પૂર્વના પરિણામસૂત્રથી આ ત્રિવિધ પરિણામનું ચિત્તવિષયમાં પ્રતિપાદન કસ્યુ છે એ સિદ્ધ થાય છે.

બીજું આ સૂત્રમાં એ કહ્યું છે કે આ ત્રિવિધ પરિણામો પ્રકૃતિસદ્ધિત સર્વ પ્રાકૃત પદાર્થના થાય છે. ત્યાં પ્રથમ જૂત અને ઇન્દ્રિયો લઈએ. ત્યાં ગાય, ઘટાવિગેરે પદાર્થો બૈલતિક છે તથા પ્રધાનપણે પૃથિવીપરમાણુના જનેલા હોય છે, તેથી પાર્થિવ છે. એ પરમાણુઓ પરમાણુ અવસ્થામાં હોય છે ત્યારે એક આકૃતિવાળા હોય છે તથા એક પ્રકારના ગુણોથી સુજ્ઞ હોય છે. જ્યારે એ પરમાણુઓ ગાય, ઘટાદિરૂપે થાય છે ત્યારે કાઈ જુદી જ આકૃતિગુણોવિગેરેવાળા પ્રતીત થાય છે. તેથી ગાય, ઘટાદિના ઉપાદાન કારણરૂપ પરમાણુઓનો ગાય, ઘટાદિ આકાર પરિણામ થયો એ ધર્મપરિણામ છે. કેમકે પરમાણુઓ તો તેના તે જ છે અર્થાત્ સ્વરૂપે વિદ્યમાન રહ્યા છે, પણ પૂર્વના એક ધર્મ (આકૃતિ, વિગેરે) નો ત્યાગ કરી અન્ય ધર્મસાથે સંબંધ થયેલા હોય છે. તેથી પૂર્વે કલાપ્રમાણે ગાય, ઘટાદિ એ પરમાણુનો ધર્મપરિણામ છે. તેમ જ પૂર્વની આકૃતિ અને ગુણો જ્યારે પરમાણુની પરમાણુરૂપે સ્થિતિ હતી ત્યારે વર્તમાન અધ્વમાં હતાં અને તે હવે સ્વરૂપે વિદ્યમાન રહીને અતીત અધ્વસાથે સંબંધ થયાં છે તેથી એ ધર્મનો લક્ષણપરિણામ છે. તેમ જ ગાયઘટાદિ આકૃતિ વિગેરે ધર્મો જે પૂર્વે અનામત અધ્વમાં હતાં તે હવે વર્તમાન અધ્વમાથે સંબંધવાળા થયેલા હોવાથી એ ધર્મોનો પણ લક્ષણપરિણામ થયો છે. તેમ જ ગાયઘટાદિ જ્યારે ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે તેમનામાં નાપણાકરૂપ અવસ્થા હોય છે અને પછી-કહો કે દ્વિતીય ક્ષણથી જ-પૂર્વની અધિક્ષાથી પુરાણત્વ અવસ્થા આવે છે, તેથી ગાયઘટાદિ પદાર્થોનો તથા તેમના વર્તમાન અધ્વરૂપ લક્ષણનો એ અવસ્થાપરિણામ છે, તેમ જ ગાયવિગેરે પદાર્થોનો જે કામાર, બાહ્ય, વાર્ધક્ય-વિગેરે આસ્થામાથે સંબંધ ગાય છે, એ પણ અવસ્થાપરિણામ છે. આ જ પ્રમાણે બીજાં જૂનોચિત્તે ઘટાવી લેવું. તેથી સ્પષ્ટ થાય છે કે પાંચ જૂતમાં તો આ ત્રિવિધ પરિણામ થયા જ કરે છે. તે જ પ્રમાણે ઇન્દ્રિયોનું નીસદ્ધિ વિષયનું આવોચન તે ધર્મપરિણામ છે. એ ધર્મનો અતીતાદિ અધ્વમાથેનો ક્રમિક સંબંધ એ લક્ષણપરિણામ છે, અને એ જ્ઞાનનો સંકુલત્વ અસંકુલત્વ વિગેરે અવસ્થાસાથે સંબંધ થયો એ અવસ્થાપરિણામ છે. આપ્રમાણે આ ત્રિવિધ પરિણામો ઇન્દ્રિયવિષયે પણ પ્રતિશબ્દે થયા જ કરે છે. એ જ પ્રક્રિયા પ્રકૃતિપર્યવનાના સર્વ પદાર્થોને લગે છે ત્યાં જૂતનું કારણ તન્માના છે તેથી પાંચ જૂતના અ-

છુઓ એ માત્ર તન્માત્રાની આકૃતિવિશેષ છે (ધર્મવિશેષ છે), તેથી એ પણ ધર્મપરિણામ છે એ તન્માના તથા હન્દ્રિયો અહકારના કાર્યરૂપ હોવાથી અહકારશબ્દનામ્ય દ્રવ્યની આકૃતિવિશેષ (ધર્મવિશેષ) છે તેથી એ પણ અહકારનો ધર્મપરિણામ છે એ જ પ્રમાણે અહકાર મહત્ત્વ કાર્ય હોવાથી તથા મહત્ત્વ પ્રમાણનું કાર્ય હોવાથી અહકાર અને મહત્ત્વ પણ અનુક્રમે મહત્ત્વ અને પ્રકૃતિના ધર્મપરિણામ છે ધર્મપરિણામનું પ્રતિપાદન કરવાથી ઉપરની માફક શક્ષણપરિણામ અને અવસ્થાપરિણામનું પ્રતિપાદન સમજાઈ જાય છે તેથી એ સિદ્ધ થાય છે કે પ્રકૃતિથી માડી સર્વ પ્રાકૃત પદાર્થો ત્રિવિધ પરિણામોથી યુક્ત છે એ ત્રિવિધ પરિણામો નિરતર એ પદાર્થોના થયા જ કરે છે, કેમકે જલ જ ગુણવૃત્ત્ય એ વેન્શાસ્ત્રનો સિદ્ધાન્ત છે જેમ રાજાને અર્થે રાખવામા આવેલા ખસ ભૂત્યો પ્રતિ ક્ષણે રાજાને અર્થે વ્યાપારયુક્ત હોય છે તે જ પ્રમાણે પુરુષો અર્થે સ્થિતિ પામી રહેલા આ ભૂત્યરચાનીય સર્વ પદાર્થો પ્રતિક્ષણે પુરુષને અર્થે પરિણામ પામ્યા કરે એ યુક્ત જ છે તેથી સર્વ જગત્ પરિણામી હોવાથી આસ્થા રાખનાજેડુ નથી એ પણ સિદ્ધ થાય છે

મથપિ આ સૂત્રમા ધર્મ, લક્ષણ અને અવસ્થા એ ત્રણ બેદ પાડ્યા છે પરંતુ એ પારિભાષિક છે સાધારણ રીતે તો લક્ષણ અર્થે અવસ્થા એ બને ધર્મમા જ આવી જાય છે તથાપિ જોબવિવર્ધન્યાયે કરીને અત્ર એ ત્રણેનો પૃથક્ નિર્દેશ કર્યો છે

અહિ પ્રથમ ધર્મપરિણામ એવા એનું સ્વરૂપ એ કહ્યું કે મ મરિપ પદાર્થ એક ધર્મનો ત્યાગ કરી અન્ય ધર્મનો સ્વીકાર કરે ત્યારે ધર્મનો ધર્મપરિણામ કહેવાય છે આથી એ સિદ્ધ થાય છે કે એ પરિણામમા ધર્મ બને વખતે સ્વરૂપે ગ્રિયત હોય છે જેમકે મદમાર સુરણું ન્યારે કેમુરામર પરિણામને પામે છે ત્યારે એ ધર્મપરિણામ થાય છે તથાપિ એમા ધર્મારૂપ સુરણું તો એમ્નુ એક જ છે તે જ પ્રમાણે સર્વ ધર્મોમાટે સમજાતું અહિ એ શ્રેષ્ઠ આવે છે કે આ પ્રમાણે બે ધર્મોની સ્વરૂપે સ્થિતિ ધર્મપરિણામમા હોય તો પછી ધર્મો કૂટરથ કરે અર્થાત્ નિત્ય સિદ્ધ થાય અને એમ દવાથી પ્રધાન જે એક જ મથાર્થ ધર્મો છે તે અદ્યત્ કૂટરથ કરે તેથી વેન્શાસ્ત્રના મિદાન્તને ખતેન આવે પણ એ યોગ્ય નથી કેમકે કૂટરથો અર્થ એવા નથી કે સ્વરૂપે સ્થિતિ જેની રહેતી હોય તે કૂટરથ પણ જે સ્વરૂપે મતા એકરૂપે રહે છે તે કૂટરથ કહેવાય છે આનું કૂટરથપણ માત્ર અપરિણામી પદાર્થમા જ હોઈ શકે, પરિણામી પદાર્થમા

હોવાનું નહિ. તેથી બદ્ધ વા પુરુષ ને અપરિણામી પદાર્થ છે તે જ માત્ર દૃઢસ્થ હોઈ શકે છે અને પ્રધાન એકરૂપમાં સદા સર્વસ્થળે વિદ્યમાન નહિ હોવાથી અર્થાત્ પરિણામી દોવાથી (એટલે એક સ્થળે પ્રધાનરૂપે, બીજે સ્થળે મહત્ત્વરૂપે, ત્રીજે સ્થળે અદઃકારરૂપે-વિગેરે વિવિધરૂપે રહેનાર દોવાથી) એ દૃઢસ્થ નથી, બાકી નિત્ય તો છે જ. શાસ્ત્રમાં સ્પષ્ટ રીતે પ્રધાનને માટે સનાતની* વિદ્યોપલ્લુ જોવામાં આવે છે. તેથી જ દોષ આપ્યો હતો તે અસંગત છે, અર્થાત્ ધર્મપરિણામ ને રીતે આ સૂત્રમાં કહ્યો છે તે યોગ્ય જ છે.

હવે લક્ષણપરિણામની પરીક્ષા કરીએ. લક્ષણપરિણામનું સ્વરૂપ એ કશું છે કે ધર્મોના અનાગતઅવસ્થા છાંડી વર્તમાનઅવસ્થામાંયે સંબંધ થવો તે તથા 'વર્તમાનઅવસ્થા છાંડી અતીતાવસ્થામાંયે સંબંધ થવો તે લક્ષણપરિણામ છે. આ બંને જોને કે જ્યારે ધર્મોનું નિત્યત્વ દોષ ત્યારે. જો ધર્મમાત્ર પ્રાદુર્ભાવસમયે નવો જ અસ્તિત્વમાં આવતો હોય અને અપ્રતીતિ સમયે વિનાશને પામતો હોય તો પછી એ કાળમાંયે તે ધર્મનો સંબંધ થાય નહિ. તેથી લક્ષણપરિણામ માટે ધર્મનું નિત્યત્વ અવરૂપ માનવું જોઈએ, અર્થાત્ આ સૂત્રમાં લક્ષણપરિણામનો નિર્દેશ કરવાથી ધર્મોનું નિત્યત્વ સૂત્રકારે સિદ્ધાન્તિત કર્યું છે. અને તે પટે પશ્ય છે. ચિત્તવિષયમાં આપણે જોનો અતુલ્ય થાય છે. ત્યાર જ્યારે એક સ્ત્રીપ્રતિ સમયુક્ત દોષ છે ત્યારે તેમાં વર્તમાન અધ્યમાં માત્ર એ શૂન છે તથાપિ એટલાથી એમ નથી કહેવાતું કે તે ચિત્ત અન્ય સ્ત્રીપ્રતિ વિરાટ છે, અથવા તો ચિત્તમાં સગ વર્તમાનઅવસ્થામાં છે તેથી તેમાં ક્રોધ વા દ્વેષનો અભાવ છે. ગુણવૃત્તિવિરોધાદ્ એ સૂત્રપ્રતીક્ષની વ્યાખ્યામાં સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે સગ, ક્રોધ વિગેરેનો વિરોધ નથી પણ માત્ર એની પ્રધાનતાનો જ વિરોધ છે. જ્યારે સગ પ્રધાન દોષ ત્યારે ક્રોધ વા દ્વેષ વા ઇતરપ્રતિનો સગ પ્રધાન ન હોઈ શકે. પણ એટલાથી સહાયસ્થાનમાં વિરોધ નથી. આપણે જોઈએ છીએ કે પડી પછી તરત ક્રોધ થાય છે, વા દ્વેષ થાય છે વા ઇતરપ્રતિ સગ થાય છે. તેથી જ્યારે સગ વર્તમાનાવસ્થામાં દોષ છે ત્યારે જીવન અનાગત વા અતીતાવસ્થામાં દોષ છે એ સ્પષ્ટ છે. તેથી ધર્મનું નિત્યત્વ માનવું દૃઢાન્તરહિત વા અનુભવરહિત નથી, અર્થાત્ આ સૂત્રથી કહ્યું છે તે યોગ્ય છે. †

* જુઓ યોગચાર્તિક પૃષ્ઠ ૧૮૬.

† આથી એ એક મિહાન્ત નીકળે છે કે કારણ કાર્યકરતા અધિક ધર્મવાળું દોષ છે અર્થાત્ વિરોધ જળવાનું દોષ છે, અને

ત્રીને અવસ્થાપરિણામ છે એ અવસ્થાપરિણામમાં માત્ર અવસ્થાનો બેદ થવા કહે છે પણુ ધર્મનો બેદ થવો નથી. જે ધર્મ બાહ્યઅવસ્થામાં હોય છે તે જ ક્રિયાસ્વરૂપમાં અને તે જ રહ્યાવસ્થામાં હોય છે આ અવસ્થાપરિણામનું દર્શન પૂરું આપી ગયા છીએ, તે વર્તમાનલક્ષણનું છે તથાપિ એ પરિણામ અતીત અને અનાગત એ બંને લક્ષણનો પણુ સાચુ છે એની સ્પષ્ટ પ્રતીતિ વર્તમાન લક્ષણમાં જ સાચુ છે તેથી વર્તમાન લક્ષણનું દર્શન આપ્યું છે એ અવસ્થાઓનો યદ્યપિ લક્ષણપરિણામ આ સૂત્રમાં આદ્યાત્મ કથો નથી તથાપિ આ સૂત્રની પ્રક્રિયાપ્રમાણે એ પણુ યદ્યપિ છે તેથી આ સૂત્રથી ધર્મ, ધર્મ, લક્ષણ અને અવસ્થા એ ચારેતુ અધ્યયવા તો—નક્ષણ એ અવસ્થાનો ધર્મમાં અતર્ક્ય કરીએ તો ધર્મ અને ધર્મનું નિઘન્ય નિદાનિત સાચુ છે.

આપ્રમાણે આ સૂત્રથી વિવિધ પરિણામનું પ્રતિપાદન કર્યું તથાપિ અર્થ જોતા આ ત્રણે પરિણામો વસ્તુતઃ જુદા નથી પણુ એક જ પરિણામમાં આવી જાય છે ધર્મથી ધર્મને જુદો લઈએ તો ધર્મનો લક્ષણપરિણામ તથા લક્ષણનો અવસ્થાપરિણામ કહેવો યોગ્ય. પણુ અર્થ જોતા તો ધર્મથી સ્વતંત્ર સત્તા ધર્મની છે જ નહિ તેથી આ ત્રણે પરિણામો ધર્મના જ ગુણ, અર્થાત્ એક જ પરિણામ થયો. ધર્મનો ધર્મ કરીને પરિણામ (ધર્મણ ધર્મણ) તે ધર્મપરિણામ, લક્ષણ કરીને પરિણામ તે લક્ષણપરિણામ અને અવસ્થાએ કરીને પરિણામ તે અવસ્થાપરિણામ છે અહિં એ સઠા યામ છે કે એ એ પરિણામ, અગવા એના નિમિત્તભેદથી ત્રણે બેદ પાડીએ તો ત્રણ પરિણામ ક્યારે યદ્યપિ ધર્મ ક્રિયા વસ્તુ હોય ત્યારે પણુ તે તો વિગદમય છે, કારણ કે વેનસિક ખતપ્રમાણે ધર્મથી અતિશય ઘર્ષ ધર્મ છે જ નહિ, તેથી આ પ્રતિપાદન નિઃસંદેહ નથી એનો ઉત્તર આપવા અર્થાત્ આ બૈદ્ધત્ય અરો નથી એ પ્રતિપાદન કરવા, તથા ધર્મની અવસ્થાદ્વારા વિવિધ પરિણામની ઉપપત્તિ કથવા સૂત્રકાર ધર્મનું સ્વરૂપ બતાવનાર સૂત્ર હવે એવું ૧

પ્રકૃતિ સંસ્કૃત્તા અધિક ધર્મશાળી છે તેથી પ્રકૃતિને જાણ કરનાર પ્રકૃતિ સંસ્કૃતિ યકિતમાન યદ્યપિ છે

૧ આ ઉપરથી એવું નિર્ણય થાય એમ નથી કે બૈદ્ધ ધર્મ આ યોગ સૂત્ર પૂર્વનો હતો કેમકે એ રીતે જોતા તો બૈદ્ધ મતમાં આ વિગરે સામ્યોપર આસ્યેપ દોવાથી આ સામ્ય બોધની પૂરું પામ્યું કરે જે શુદ્ધ જે પ્રક્રિયા વીધી છે તે કદાચ નહીં લઈ નથી પણુ

શાન્તોઽવિતાવ્યવદેદયર્મમાનુવાતી ધર્મી ॥ ૬૯ ॥

સૂત્રાર્થ — અતીત, વર્તમાન અને અનાગત ધર્મોત્તરે વર્તમાનરૂપે અનુગત થયેલો પદાર્થ તે ધર્મી છે

શાન્તોઃ—શાન્ત એટલે અતીત, ઉદિત એટલે વર્તમાન અને અવ્યવદેશ્ય એટલે અનાગત. એ ત્રણ અવસ્થાવાળા ધર્મ હોય છે, તે સર્વેની સાથે એકગણીરીતે વર્તમાનરૂપે સંબધ રખી રહેનાર જે પદાર્થ તે ધર્મી છે. યદ્યપિ આ ત્રયે શાન્ત-અતીત ને પ્રથમ નિર્દેશ છે, ઉદિતનો પછી છે અને અવ્યવદેશ્યનો છેલ્લે છે તમાપિ પાઠકમ વિવક્ષિત નથી કાણુ કે ધર્મની પ્રથમ અનાગતઅવસ્થા હોય છે, પછી વર્તમાનઅવસ્થા થાય છે અને છેલ્લી અતીતાવસ્થા થાય છે. અતીતાવસ્થા પછી વર્તમાન અવસ્થા થી નથી અનાગતઅવસ્થા ન્યાયના પ્રાગભાવને રચાતે છે અને અતીતાવસ્થા પછી રચાતે છે જે પદાર્થ એકવાર અતીતાવસ્થાને પામ્યો તે પુનઃ અનાગતઅવસ્થાને પામતો નથી એ આ સ્થિતિ એક નિયમ જેનામા આનં છે જે ઘટ ભાગી નાંખવાથી અતીતાવસ્થાને પામ્યો છે તે જો પુનઃ અનાગત વા વર્તમાનાવસ્થાને પામતો હોય તો આ પછીને એવી પ્રલબ્ધિ થી જોડાયે છે કે આ ને, તે જ ઘટ છે પણ એવું થતું દેખાતું નથી. તેમ જ જે અતીતાની પુનઃ ઉત્પત્તિ થતી હોય તો શુક્ત પ્રકારે કે જેમના અનુક્રમ અતીતાવસ્થાને પામ્યા તેમની પછી દર્શિત પુનઃ ઉત્પત્તિ થી માત્ર થાય. તેથી સૂત્રોક્ત પાઠકમ વિવક્ષિત નથી.

આ સૂત્રથી એ કહ્યું કે ધર્મ ત્રણ અવસ્થામા હોય છે અનગત, વર્તમાન અને અતીત, અને ધર્મી સદા એક જ વર્તમાનઅવસ્થામા રહે છે તથા ધર્મની નિર્લિપ અવસ્થામા ધર્મસાથે સંબધ રહે છે. આ ધર્મ એટલે યોગ્યતાવિશિષ્ટ શક્તિ જેમ બીજામા અકુરોત્પાદક જે શક્તિ છે તે બીજાનો ધર્મ છે, તેમ જ અગ્નિમા ગ્રહેલી દાહશક્તિ તે અગ્નિનો ધર્મ છે એ જ પ્રમાણે પ્રત્યેક ધર્મીમા જે જે શક્તિઓ હોય છે તે સર્વ શક્તિઓ તેના ધર્મ છે ધર્મનું સાદુ લક્ષણ તો શક્તિ છે. તમાપિ બીજાને શેડી નાખવાથી એની અકુરોત્પાદક શક્તિ દબાય યદ્યપિ જાય છે, તમાપિ તેટલાથી બીજામા અકુરોત્પાદક શક્તિનો વિરોધ છે એમ ન કહેવાય કારણ કે શક્તિ અને દ્રવ્યનો ભાવની પૂર્વે પણ હજારો વર્ષપર એ મત હતો, તેથી આ સૂત્રોક્ત પછી છે એમ આટલાથી સમજાવ્યું છે નથી. કિંતાવ માટે પ્રસ્તાવના જેવી.

કેટલાક અશમા અભેદ હોવાથી જ્યાપયેન્ત શક્તિમાનની સ્થિતિ છે સામુદ્રી શક્તિની સ્થિતિ છે, અર્થાત્ શક્તિઓ માવતદ્રવ્યભાવિની છે. તેથી દુઃખખીજમા પણ અતુરોત્પદક શક્તિ ૭ અરી તથાપિ તે દુઃખ યદ ગદ છે તેથી એ શક્તિનો પણ સમઢ કરવાને યોગ્યતાવિ-
શિષ્ટશક્તિ એવું ધર્મનું નિષ્કૃષ્ટ લક્ષણ અપાય છે યોગ્યતા એટલે અ-
રૂપયોગ્યતા દુઃખખીજમા પણ એ ખીજ હોવાથી અતુરને ઉત્પન્ન કરવાની સ્વરૂપયોગ્યતા છે અર્થાત્ યોગ્યતાયુક્ત શક્તિ છે, તેથી એ દુઃખશક્તિનો પણ ધર્મમા સમઢ થાય છે એ ધર્મો વા શક્તિઓ ત્રણ અવસ્થામાં રહેછે (૧) અતીત, (૨) વર્તમાન અને (૩) અનાગત અતીતાવસ્થાવાળા ધર્મને શાન્ત, વર્તમાનઅવસ્થાવાળાને ઉદિગ, અને અનાગતાવસ્થાવાળાને અવ્યપદેસ્ય સમઢ અપાય છે ત્મા જે શક્તિ વા ધર્મ પોતાનો વ્યાપાર કરેના અનુભવાય છે તે ધર્મ વર્તમાનાવસ્થા-
મા છે વા ઉદિત છે જે ધર્મ પોતાનો વ્યાપાર કરેના નથી પણ ધર્મમા અવિભક્તરૂપે સ્થિત યદ ગયો છે અર્થાત્ ધર્મોરૂપ જ યદ ગયો છે તે ધર્મ શાન્ત છે અથવા અતીતાવસ્થામા છે આ ધર્મમાં અને વર્તમાનાવસ્થામા ઉદિત ધર્મમાએ ફેર છે કે એકમા ધર્મ પોતાનો વ્યાપાર કરેના નથી અને ખીજમા કરે છે શાન્ત અને પ્રાગ-
જ્યાવસ્થાનીય અનાગતાવસ્થાથી યુક્ત અવ્યપદેસ્ય ધર્મમા એ એક છે કે એક ધર્મમા ઉદિત થવાની યોગ્યતા નથી અને ખીજમા યોગ્યતા છે, ઉદિત અને અવ્યપદેસ્યમા એ ભેદ છે કે ઉદિત ધર્મ પોતાનો વ્યાપાર કરેના અનુભવાય ૭ અને અવ્યપદેસ્ય પોતાનો વ્યાપાર કરેના નથી આ પ્રમાણે આ ધર્મોમા પરસ્પર ભેદ છે

આદિ એ શક્તિ થાય છે કે ન્યારે શાન્ત ધર્મ પુન વર્તમાન અવસ્થામાં પ્રાપ્તો નથી ત્યારે તે ધર્મ ધર્મોમા નિવર્તમાન હોય છે એમ કહેવામા શુ પ્રમાણ છે? એનો ઉત્તર એ કે જેમ ધર્મોરૂપ દ્રવ્યને નાશ થતો નથી તેમ ધર્મનો પણ નાશ થતો નથી આ જગતમા કે રાજ નાશ અને અપૂર્વ ઉત્પત્તિ એ બે વસ્તુઓ છે જ નહિ જે શાન્ત ધર્મ નષ્ટ થઈ જતો હોય તોપણી તેનું અસ્તિત્વ જ નહિ રહેતું જોઈએ અને ન્યારે અસ્તિત્વ નહિ હોય ત્યારે તેનું જ્ઞાન થવું સંભવ નથી પણ તેમ તો છે જ નહિ યોગજ પ્રત્યક્ષથી એ ધર્મોનું સ્પષ્ટ જ્ઞાન થાય છે એ પ્રત્યક્ષગટે જગિ અને તે વસ્તુનો સનિકર્ષ હોવો જોઈએ એ સનિકર્ષિય સંબંધ અને સત્ પદાર્થરૂપે થતો દેખાય છે તો તેથી પણ એ શાન્ત ધર્મનું સ્પષ્ટ અસ્તિત્વ હોતું જોઈએ અને એ નષ્ટ ન થતો જોઈએ એ સિદ્ધ થાય છે

બીજી શંકા એ થાય છે કે અવ્યવસ્થિત ધર્મ કયા? એનો સા-
ધારણ ઉત્તર એ આપી શકાય છે કે જે ધર્મ વા શક્તિઓ ઉત્તરકાળે
પોતાનો વ્યાપાર કરનાર હોય છે તે. પણ એ યોગ્ય નથી કેમકે આ
શાંતમાં ઉત્તર કાળે પોતાનો વ્યાપાર ન કરનાર કેવળ અનાગતાવસ્થામાં
રહેલી વસ્તુનો સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો છે. તેથી એનો એ જ ઉત્તર
કે પ્રત્યેક પદાર્થ જે જંગલમાં અસ્તિત્વમાં દેખાય છે તેમાં પ્રત્યેક
શક્તિ રહેલી છે; અર્થાત્ 'પ્રત્યેક વિદ્યમાન ધર્મમાં અનંત શક્તિઓ
' છે. ત્યાં પૃથ્વી અને જલ સહજે તો એના સાદા આણુઓમાં બહુ
' જ થોડી શક્તિઓ પ્રતીત થાય છે, અને રમાદિની પ્રતીતિ થતી
નથી, તથાપિ એ જ આણુઓ જ્યારે પરિણામને પામે છે અર્થાત્
આશ્રયસ્થાદિરૂપમાં વ્યવસ્થાપિત કરાય છે ત્યારે એ જ આણુઓમાં
રસ, રૂપાદિની પ્રતીતિ થાય છે. તેમ જ તુલુમાં એક પ્રકારના રૂપ
રસ વિગેરે હોય છે. પણ જ્યારે એ જ તુલુ ગાયત્રાદિ જંગમ પ્રાણિ-
ઓની સાથે આવી સંયોગીકરણને પામી આગુકરણે વ્યવસ્થિત થાય
છે ત્યારે એ જ તુલુના આણુઓ દુધરૂપે પરિણામ પામી કાષ્ઠ વૃદ્ધ જ
પ્રકારના રમાદિની પ્રતીતિ કરાવે છે. તેમ જ ધાન્યાદિ પદાર્થો રુધિરાદિરૂપે
પરિણામ પામે છે ત્યારે પણ એમજ થાયજે તેથી એ સ્પષ્ટ થાય છે કે
પ્રત્યેક વિદ્યમાન ધર્મમાં સર્વ પ્રકારની શક્તિઓ વા ધર્મ અનાગતવ્ય-
વસ્થામાં હોય છે તથાપિ એની પ્રતીતિગટે દેશ, કાળ, વ્યવસ્થાવિ-
ગેરેની જરૂર હોય છે. એ સદ્ધારિ કારણો બેમાં થાય છે કે તરત જ
તે તે શક્તિઓની અભિવ્યક્તિ થાય છે, જો એ શક્તિઓ પૂર્વે ન
હોય અને પછી તબીબ જ ઉત્પન્ન થતી હોય તો પછી દુધમાંથી જ
દહિ થાય અને મૃત્તિકામાંથી તે જ વ્યવસ્થાથી ન થાય એમાં કં-
ઈમજ નિયામક નથી. તેથી એ શક્તિઓ પૂર્વવ્યવસ્થામાં હોવી જોઈ-
એ. જો અનાગતવ્યવસ્થામાં એ ધર્મો ન રહેલા હોય તોપછી અગત્ય-
અપિના જલ્દાગ્નિથી સમુદ્રનું સોપણ થવું, અહાના એક જ શરીરમાંથી
દેન, દાનવ, નર, પશુ વિગેરે વિવિધ પ્રકારનાં પ્રાણિઓની તથા એ મ-
ર્વથી વિવિધાનુ એવા પાપાણાદિની ઉત્પત્તિ વિગેરે કેવી રીતે સભવે ?
તેમ જ જો અનાગતાવસ્થામાં સર્વ શક્તિઓ પ્રત્યેક વ્યક્તિમાં ન
રહેલી હોય તો પછી શ્રીકૃષ્ણના શરીરમાં અનુનને જીભાદિના બા-
વિમરણનું દર્શન કેવી રીતે થઈ શકે ? તેમ જ યોગીઓને બા-
વિનુ માન કેવી રીતે થઈ શકે ? તેથી સર્વ રીતે સિદ્ધ થાય
છે કે પ્રત્યેક વિદ્યમાન ધર્મમાં સર્વ જાતની શક્તિઓ વા ધર્મ અ-
નાગતવ્યવસ્થામાં હોય છે. આ રથને એ કહેવું જરૂર છે કે વિગા-

રની પરાક્રમથી પરિણમી ઉપાસનમાં જતી જે પ્રધાન આવેછે તે જ ખરું જોતાં ધર્મા છે. આપું જમત એ પ્રધાનના ધર્મરૂપ જ છે. ૧

અહિં એ શંકા થાય છે કે જ્યારે સર્વ વ્યક્તિમાં સર્વ શક્તિઓ હોય છે ત્યારે સર્વ દ્રવ્યમાં પણ આવશ્યક શક્તિ તથા દુઃખ ક્ષત્રિય કરવાની શક્તિ હોવી જોઈએ, તેમ જ પુષ્પમાં પણ દુઃખ ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ હોવી જોઈએ અને પાપમાં પણ સુખ ક્ષત્રિય કરવાની શક્તિ હોવી જોઈએ. અને એમ હોય તો પછી કાર્ય-કારણની બ્યવસ્થા ગિતકુલ જ ન રહે. પણ એમ નથી. ઉપર એ જ માત્ર પ્રતિપાદન કયું છે કે પ્રત્યેક વિદ્યમાન વ્યક્તિમાં અનંત શક્તિ છે. સત્ત્વની જ્યાં જ્યાં સમા છે ત્યાં તે રજસ અને તમમયો મિશ્રિત જ હોય છે; કેવલ સત્ત્વ, વા કેવલ રજસ વા કેવલ તમસ વિદ્યમાન છે જ નહિ તેથી જે જે વિદ્યમાન વ્યક્તિ છે તે એ ત્રણથી મિશ્રિત જ છે. અને તેમ હોવાથી તે વ્યક્તિમાં કુખોત્પાદક વિગેરે શક્તિઓ હોય છે. તથાપિ જ્યારે સત્ત્વનું આધિક્ય થાય છે ત્યારે રજસ તમસની શક્તિઓ અગિજ્ય થઈ રહે છે. જ્યારે તત્ત્વગણ થાય ત્યારે એ બધી શક્તિઓ રૂપરૂપી જ થાય છે જેથી હોય ત્યાં પોતાનાં કાર્ય કરતા સમર્થ રહેતી નથી. જીવનું જે પુણ્ય અને પાપમાટે કયું તેનો જીતર એકે એકે વ્યક્તિ નથી, તેની ઉપરના નિયમમાં આવતા નથી જે વ્યક્તિ વા ધર્મા છે તે મિતનું અથ્થ વા બોધ પદાર્થનું આમ છે અને એ અલગમાં તો બધી શક્તિ છે જ. તથાપિ પુણ્યસંગ્રહ વા પાપ સરક્રમરૂપ નિમિત્તથી અમુક વખતે એ આત્મામાં દુઃખ વા સુખને ક્ષત્રિય કરવાનું સામર્થ્ય અગિજ્ય થયેલું રહે છે. તેથી કોઈ પશુ ગીને કાર્ય કરવાની વ્યવસ્થા મદતી નથી, અર્થાત્ ઉપરનો નિયમ અદ્વિત છે.

૧. ક્રમ ક્રમ એમ સમજે ત કે વસ્તુના અસ્તિત્વમનો તથા Conservation of Energy નો સિદ્ધાન્ત જાણ કાલ નરો જણાયો છે, પણ આ સ્ત્રોતથી એ મન કોઈ અન્તિરૂપ છે એ સદજ સમજાય છે. જમિતીપર જન્ય પ્રજને જ્યારે એ સંગથી વિચાર પુણ્ય જાણના જાણનામાં નથી ત્યારે બારવરંધમાં આ સિદ્ધાન્ત સિખર-પર પડેલો રૂપ પ્રતીત થાય છે.

૨ આ શંકાઓનું મમામાન સર્વ વિગેરે સંપ્તોની શક્તિ જનન પરમે દોષથી પણ થઈ શકે છે, છતાં તે કરતાં અધિક વિગર મગ એમ છે તેમજ નમગ-મગ એ પૂરે જ્યારે મગ છે તેથી જા એ જતા યું નથી.

આ પ્રમાણે આ ત્રણે પ્રકારનાં ધર્મોનાં પરસ્પર ભેદ છે. એ ત્રિવિધ ધર્મથી ધર્મોનાં ભેદ આ પ્રમાણે આ સૂત્રથી કહ્યો છે કે પ્રત્યેક ધર્મ ત્રણ અવસ્થાવાળો હોય છે અને ધર્મો સદા વર્તમાનરૂપે જ વિદ્યમાન હોય છે તેથી વર્તમાનપણું અને સદા અવર્તમાનપણું એ બેનો ભેદ છે.

આ સૂત્રમાં કહ્યું કે એક જ ધર્મોનાં નાના પરિણામ થાય છે એનું પ્રમાણ આપતું આવશ્યક છે. તે આપવા કહે છે કે

ક્રમાન્યત્વયં પરિણામાન્યત્વે હેતુઃ ॥૧૫॥

સૂત્રાર્થ—એક ધર્મોનાં નાના પરિણામલેવામાં ક્રમનો ભેદ એ હેતુ છે ક્રમાન્યત્વનું=પૂર્વાપર જે ક્રમ તેનો ભેદ.

પરિણામ=પરિણામનું નાનાત્વ લેવામાં.

હેતુ=સિદ્ધાંત, આપકહેતુ.

આ સૂત્રથી એ કહ્યું કે એક ધર્મોનાં બિન્ન બિન્ન પરિણામ લેવામાં ક્રમભેદ એ હારણ છે. સાં પ્રથમ ધર્મપરિણામ લાઇએ તો એમાં પ્રથમ મૃતિકા ચૂર્ણરૂપે રાંધી હોયછે; ત્યારપછી એ જ મૃતિકા પિણ્ડરૂપ થાયછે, ત્યારપછી એ જ મૃતિકા કપાલરૂપ થાયછે અને અતે ઘટરૂપ થાય છે. તો અહિં પ્રથમ ચૂર્ણમૃત, પછી પિણ્ડમૃત, પછી કપાલમૃત અને અતે ઘટમૃત એ ક્રમ (સાધારણ) હોય છે ત્યાં ચૂર્ણમૃત અને પિણ્ડમૃતનો જે ક્રમ તે જ ક્રમ ચૂર્ણમૃત અને કપાલમૃતનો નથી પણ જુદો છે. તેથી એ ક્રમભેદથી પિણ્ડ, કપાલ અને ઘટાદિ સર્વ મૃતિકાનાં બિન્ન બિન્ન પરિણામો છે; અર્થાત એની ઉત્પત્તિમાં જે ક્રમભેદ હોય છે તે ઉપરથી એ પરિણામનો ભેદ સિદ્ધ થાયછે. તેમ જ એ સર્વ એક જ ધર્મોનાં પરિણામ છે એ પણ સિદ્ધ છે કેમકે એમ નીલિ હોય તોપછી સર્વમાં મૃતરૂપ ધર્મોની જે ભેદાકાર પ્રતીતિ થાય છે તે ન થવી જોઇએ તેથી એ સર્વ એક જ ધર્મોનાં બિન્ન બિન્ન પરિણામો છે. તે જ પ્રમાણે લયમુખ્યે પણ ક્રમભેદ જ પરિણામભેદ સ્થાય છે. લયમાં ઉત્પત્તિથી ગિરુદ ક્રમ હોયછે; જેમકે કપાલમૃત, ચૂર્ણમૃત વિગેરે, એ જ પ્રમાણે સુવર્ણાદિ ધર્મોમાંટે પણ હોયછે. તેથી ધર્મપરિણામમાં તો ક્રમભેદથી પરિણામ-ભેદ સિદ્ધ થાયછે. દવે લક્ષણપરિણામ લાઇએ. અહિં એક લક્ષણથી બીજા લક્ષણમાં જતું એ ક્રમ છે. એ પ્રકારનો ક્રમ અતીતવસ્તુનાં માટે નથી કેમકે તે બીજા ક્રમ પણ લક્ષણમાં પ્રવેશતી નથી એ પૂરું પ્રતિપાદન કર્યું છે. તેથી અનામૃતઅપ્તનો ત્યાગ કરી વર્તમાનઅપ્તનો પ્રવેશવું એ એક ક્રમ છે, અને વર્તમાનઅપ્તનો ત્યાગ કરી અતીત-

અનંતમા પ્રવેશવું એ ધર્મને ક્રમ છે એ ક્રમબેદથી લક્ષણપરિણામનો બેદ ઉપર પ્રમાણે જ સિદ્ધ થાય છે તેમ જ નવપુરુષણતાદિ જે અવસ્થા-પરિણામ છે તે ક્રમ-લક્ષણ-બેદથી થાય છે જેમકે જે ઘટ આ ક્ષણે નવો હોય છે તે કાળે કરીને પુનઃ શ્રવણે પ્રતીત થાય છે તથાપિ એ પુરુષણતા અકસ્માત્ ઘટમા આવી ગઈ નથી પણ પ્રતિક્ષણે એ પુરુષણતા થતી આલેવી હોય છે અને તે ચરમ ક્ષણે સ્ફુટ થયેલી હોવાથી પ્રતીત થાય છે તેથી અહિં પણ ક્ષણનો ક્રમ પરિણામબેદને સિદ્ધ કરે છે. તેથી ત્રિવિધ પરિણામનો બેદ ક્રમબેદથી-જણાય છે એ સિદ્ધ થાય છે, અર્થાત એક જ ધર્મના નાના પરિણામ થયા કરે છે. તેથી એક જ પ્રધાન રૂપ મુખ્ય ધર્મના આ સપૂર્ણ જગત્સુ ત્રિવિધ પરિણામો એ ઉપજા કરે છે.

આ પ્રમાણે આ મૂત્રાથી ત્રિવિધ પરિણામનું ઉદ્ભવ, જેના એ પરિણામો થાય છે તે ધર્મોનું સ્વરૂપ, અને એક જ ધર્મના પરિણામોના બેદનો હેતુ એ પ્રતિપાદન, કયાં હવે પૂર્વની પ્રક્રિયાપ્રમાણે અધમની મિદ્ધિઓનું પ્રતિપાદન કરવાનું અનિહિત રહ્યું છે તે કરવું આવશ્યક છે પૂર્વે કલાપ્રમાણે એ મિદ્ધિઓ તે તે સવમની સિદ્ધિ સમયે છે તેથી સિદ્ધિનું પ્રતિપાદન બ્યર્થ નથી એ સમગ્ર સિદ્ધિઓમા મુમુક્ષુમાટે તો માત્ર સત્યપ્રકાશન્યતામા સંયમ કરવાથી જે સિદ્ધિ માય છે તે જ માલ્ય છે તથાપિ અન્ય અર્થની ઈચ્છા સખનારમાટે તથા યોગસાધકને શ્રદ્ધાવિગેરે ઉત્પન્ન કરવામા ઉપયોગી હોવાથી અન્ય, સિદ્ધિઓનું પણ પ્રતિપાદન કરવું જરૂર છે. એ સિદ્ધિઓનું પ્રતિપાદન સૂતકારે અહિંથી તે પાદસમાધિપર્વિન્તા કર્યું છે ત્યાં જે સિદ્ધિના પ્રતિપાદનમાંટે આ પરિણામસૂત્રો રચવા પડ્યા હતા તે મિદ્ધિનું પ્રતિપાદન પ્રથમ કરે છે.

પરિણામત્રયસયમાદતીતાનામતજ્ઞાનમ્ ॥ ૧૬ ॥

સૂતાર્થ — પૂર્વોક્ત ત્રિવિધ પરિણામમા સમ્યક્ કરવાથી તે યોગીને અતીત અને અનગત વસ્તુનું જ્ઞાન થાય છે.

આ સૂત્રથી એ કહ્યું કે પૂર્વે જે ત્રિવિધ પરિણામનું પ્રતિપાદન કરી ગયા છીએ તે ધર્મપરિણામ, લક્ષણપરિણામ અને અવસ્થા પરિણામ એ ત્રણે પરિણામમા સંયમ કરવાથી અતીત અને અનગત પદાર્થનું જ્ઞાન થાય છે ગમે તે મર્ષ ધર્મોમા આ એ ધર્મોમા ધર્મપરિણામ છે, આ એનો લક્ષણપરિણામ છે, આ એનો અવસ્થા પરિણામ છે—એપ્રમાણે તે ધર્મોને અનુક્ષણે સંયમ કરવાથી સવમની મિદ્ધિ જારે એ ત્રિવિધ પરિણામનો સાક્ષાત્કાર થાય છે ત્યારે તે યોગીને એ અનગત યોગથી પ્રાપ્ત કરવા માગ્યારે એ

ધ્યેયવિષયથી અન્ય ધર્મીના ધર્મોદ્દિપ્તિશુભમા જે અતીત અને અનાગત પરિણામો છે તેનું પણ સકલપમાત્રથી જ્ઞાન થાય છે સયમનો અર્થ આ સર્વ વિભૂતિસૂત્રોમા સંયમથી થતો સાક્ષાત્કાર લેવાનો છે, કારણ કે સયમની સિદ્ધિ થવાથીજ વિભૂતિઓ મળે છે અને સયમની સિદ્ધિ થવાથી ધ્યેયનો સાક્ષાત્કાર થાય છે સંયમનો અર્થ તો આગળ સૂત્રકાર જ કહી ગયા છે કે ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિ, એ સયમ છે*

આ પ્રમાણે પ્રથમ સિદ્ધિનું પ્રતિપાદન કરી હવે બીજી સિદ્ધિનું પ્રતિપાદન કરના સૂત્રકાર કહે છે કે—

શબ્દાર્થપ્રત્યયાનામિતરેતરાધ્વાસાત્સવસ્તરમ્પ્રિભાગસયમાત્ સર્વભૂતરૂતજ્ઞાનમ્ ॥ ૧૭ ॥

સૂત્રાર્થ — ગાય ઇત્યાદિ શબ્દ, ગાય ઇત્યાદિ અર્થ અને ગાય ઇત્યાદિ જ્ઞાન એ ત્રણનો સકલરૂપઅધ્યાસથી ભેદ જામતો નથી, તથા પિ વસ્તુત એ નહો બિન બિન છે તેથી જેમના ભેદરિતે સયમ કહી સાક્ષાત્કાર કરવાથી સર્વ પ્રાણિઓના શબ્દોનું જ્ઞાન થાય છે (શબ્દના અર્થો સમજાય છે)

શબ્દાર્થપ્રત્યયઃ—એટલે શબ્દ અર્થ અને પ્રત્યય એટલે જ્ઞાન
 હતરે—એ ત્રણનો બનકારમા પરસ્પરઅધ્યાસ થાય છે વ્યવહારમા ગાયશબ્દ વાચક છે, ગાયપદાર્થ વાચ્ય છે તથા ગાયમાત્ર અંત મશ્ચુની વૃત્તિ એ જ્ઞાન છે એ પ્રમાણે ભેદજ્ઞાન હોવું નથી પણ શબ્દના સકલતે લીધે ગાયશબ્દ, ગાયઅર્થ અને ગાયરૂપજ્ઞાન એ ત્રણનો ભેદ જામતો નથી સંકર એટલે ભેદ જ્ઞાન ન થવું તે

* કેટલાક દીગકારો આદિ જેમ કહે છે કે જે ધર્મીમા સયમ કર્યો હોય તે જ ધર્મીના અતીતાનાગતપરિણામોનું સયમથી જ્ઞાન થાય જ અરે તેઓ સૂત્રની આમન્ય વાચના ન લેવામા આવે હેતુ આરો છે કે જે વિષયમા સયમ કર્યો હોય તેનો સાક્ષાત્કાર થાય એ વિષય છે વધારે એ નિયમ સાધારણ રીતે ખરો છે તથા પિ યોગજન્ય સામર્થ્યથી બીજા પદ્યોનું પણ સકલપમાત્રથી જ્ઞાન થાય છે જેમકે મૂર્ચમા સયમ કરવાથી બુદ્ધજ્ઞાન થાય છે ત્રિગેરે તેથી એ નિયમ સર્વ સ્થલે લાગુ પડાય એમ નથી છતાં આદિ સ્પષ્ટ રીતે શાસ્ત્રમા કહેકું ન હોવાથી એ નિયમ નુમાર અથ લેવામા ત્રિગેરે બાધ નથી તોપણ સકુચિત અર્થ લેવામા કંઈ સખલ કારણ દેખાતું નથી તથા બાહ્યમા પણ એ પરિણામોનું સર્વસાધારણ રીતે જ કથન જ્ઞેવામા આવે છે તેત્રિગેરે વિચારી આદિ સર્વસાધારણ અર્થ લીધો છે

તત્પ્રતિબંધ—એ ત્રણનો બેદ હોવાથી એ બેદમાં સંયમ કરવાથી સર્વ પ્રાણીના શબ્દોનું જ્ઞાન થાયછે.

આ સૂત્રમાં એ કહ્યું કે શબ્દ, અર્થ અને જ્ઞાન એ ત્રણનો વ્યવહારમાં પરસ્પરવિરોધાસ થાયછે તથાપિ વારતાએ તે એ ત્રણે ભિન્ન છે તેથી એ ત્રણના બેદમાં સંયમ કરવાથી બેદનો સાક્ષાત્કાર થયે સર્વ પ્રાણીના વાણી સમજાય છે. ત્યાં શબ્દ ત્રણ પ્રકારના છે (૧) વર્ણ્યાત્મક (૨) નાદાત્મક અને (૩) દ્યુત્યાત્મક. ત્યાં ક, ખ, ગ આદિ ને ઉરસુ, કપડ, સિર, છત્તામૂલ, દત્ત, નારિકા, ઝોપડ અને તાલુ એ આઠ સ્થાનોથી ઉચ્ચારાય છે તે વર્ણ્યાત્મક શબ્દ છે. એ શબ્દો તે તે સ્થાને ઉત્પન્ન થાય છે તથા એ વર્ણ જતે કાંઈ અર્થના વાચક નથી. એ વર્ણો અન્ય સમ્બંધીય વર્ણોને ઉત્પન્ન કરી શ્રોતાના શ્રાવણાએ સંબંધ થાય છે. શ્રોતા ને શબ્દો સંબંધે છે તે એ શ્રુતિ વર્ણો નથી પણ એ વર્ણોથી ઉત્પન્ન થયેલા જીવન મનનીય વર્ણો છે. એ શ્રોતના વિષયરૂપ ક, ખ, ગ આદિ વર્ણો તે નાદાત્મક શબ્દો છે. આ શબ્દો પણ વાચક નથી. એ શબ્દોને પણ વ્યવહારમાં વર્ણસંગ્રા સાધારણુ રીતે અપાયછે. એ વર્ણોમાં હમેશાં આનુપૂર્વા હોય છે. એ પ્રત્યેક વર્ણ પોતાનો સરકાર અંતઃકરણમાં પાડેછે. અંતઃકરણમાં પડેલા એ પ્રત્યેક વર્ણના સરકારથી બનેલો વર્ણક્રમથી દિત્ત ને શબ્દ તે દ્યુત્યાત્મક શબ્દ છે એ શબ્દને રહેલ એવી સંગ્રા આપવામાં આવે છે. તથા એ શબ્દ ન અર્થનો વાચક છે. એ ત્રિવિધ શબ્દો—(ક) પદાત્મક હોય કે આકાંક્ષા, યોગતા વિગેરેથી યુક્ત પરમમુદાત્મક વાક્યરૂપ હોય—) પરસ્પર ભિન્ન છે. કેમકે વર્ણ્યાત્મક શબ્દોનું કારણ વાગ્દેહિય તથા આશ્રય ઉરસુઆદિરચાન છે, નાદાત્મક મન્દનો આશ્રય શ્રાવ છે અને રહેલાત્મક શબ્દનો આશ્રય અંતઃકરણ છે. તેમ ન પ્રથમ એ પ્રકારના શબ્દો અમગુક્ત પ્રતીત થાય છે અને રહેલશબ્દમાં વર્ણક્રમ વિવક્તુત્ત હોતો નથી. આ પ્રમાણે એ ત્રિવિધ શબ્દો ભિન્ન ભિન્ન છે છતાં એ ત્રણેનો પણ વ્યવહારમાં બેદ જાણતો નથી. કારણકેમાં અમરુદિઆનુપૂર્વ સંગ્રા શબ્દોને તત્ત્વત્ત્વધર્મના વાચક રજા છે. તે ન પ્રમાણે એ ત્રિવિધ શબ્દોને જ્ઞાન, ગુણ, ક્રિયા અને સંસ્કાર્ય અર્થ સાથે મંડેલવચન અનેદ ધર્મ જાણે તથા એ શબ્દો અને અર્થ જાણે જાણતાયે અનેદ ધર્મજ્ઞાન છે એ જાન પ્રથમજાતમાં પ્રતિપાદન કરી ગયા છીએ. તથાપિ અર્થ જ્ઞાન એ ત્રણેનો બેદ છે, કેમકે શબ્દોનો ગુરુમુદાદિ અર્થ, શ્રાવ વા અંતઃકરણ આશ્રય છે તથા એમાં ત.ર.ન, મંદવચનિ ધર્મ છે, અર્થમાં જ્ઞાન, સમુદાદિ ધર્મ છે,

જ્ઞાનમાં પ્રકાશત્વાદિ ધર્મ છે તથા એનો આશ્રય અંતઃકરણ છે તેથી એ ત્રણેનો ભેદ છે એ વાતનું પણ પ્રથમપાઠમાં પ્રતિપાદન કર્યું છે. એ ભેદમાં યોગી વૃત્તિ સ્થિર કરી ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિ એ ત્રણ અંગરૂપ સંયમ કરેછે તો એ સંયમથી જ્યારે સાક્ષાત્કાર થાય છે ત્યારે એમર બંને એ સંયમ મનુષ્યવિષયક શબ્દદિના ભેદમાં કરેલો છે તોપણ અંતઃકરણમાં સ્વરૂપે મહેલા તથા યોગથી અભિન્યક્ત થયેલા અપાર સામર્થ્યને લીધે તે યોગીને સર્વ પ્રાણીની-કાક, બિંદાસ, સિંહ વ્યાઘ્રાદિની-ચાણી પણ મ્પટ સમભવ છે, કે આ પ્રાણી-એ અમુક પ્રકારની ચાણીથી અમુક અર્જને બોધન ક્યોવિગેરે.

આપ્રમાણે આ સિદ્ધિનું પ્રતિપાદન કરી હવે તૃતીય સિદ્ધિનું પ્રતિપાદન કરવા કહેછે કે—

સંસ્કારભક્ષાત્કરણાત્ પૂર્વજાતિજ્ઞાનમ્ ॥ ૧૮ ॥

સૂત્રાર્થ—ચિત્તના સંસ્કારમાં સંયમ કરવાથી સાક્ષાત્કાર થયે પૂર્વ જન્માદિનું સંકલ્પમાત્રથી હસ્તામલકવત્ જ્ઞાન થાય છે.

આ સૂત્રથી એ કહ્યું કે ચિત્તમાં રહેલા સંસ્કારવિષે ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિરૂપ સંયમ કરવામાં આવે તો સંયમની નિહિ થવાથી જ્યારે સંસ્કારનો સાક્ષાત્કાર થાયછે ત્યારે પૂર્વ જન્મનું જ્ઞાન થાય છે. ત્યાં સંસ્કાર એ પ્રકારના છે (૧) જ્ઞાનસંસ્કાર અને (૨) વાસનાદિરૂપ સંસ્કાર. અનુભવથી હિત્ત થયેલા તથા સ્મૃતિમાત્રને ઉત્પન્ન કરનાર સંસ્કારો જ્ઞાનસંસ્કાર છે, અને જન્માદિવિપાકને આપનાર વાસનાદિવાસના તથા ધર્માધર્મરૂપ સંસ્કાર વાસનાદિસંસ્કાર છે. એ સર્વ ચિત્તના ધર્મરૂપ છે અર્થાત્ ચિત્તમાં રહેછે એ સંસ્કારોનું અપરોક્ષ જ્ઞાન તો આધારણુ માણુગોને હોતું જ નથી પણ શ્રુતિ તથા અનુમાનથી એતું સામાન્ય જ્ઞાન થઈ શકે છે. એ સામાન્ય જ્ઞાનથી સંયમમાં પ્રવૃત્તિ થાય છે. એ પ્રવૃત્તિ થવાથી જ્યારે સંયમની સિદ્ધિ થઈ સંસ્કારોનો સાક્ષાત્કાર થાય છે, ત્યારે એ સંસ્કારના અશોષ વિશેષનું એટલું દેશ, કાલ, નિમિત્તવિગેરેનું (અર્થાત્ ભૂમિ, વર્ષ, માતૃપિતા વિગેરે સર્વેનું) અપરોક્ષજ્ઞાન તો યોગીને થાય છે. તેથી પોતે પૂર્વજન્મમાં કાણુ હનો વિગેરે જ્ઞાન હસ્તામલકવત્ થાય છે. આ વિષયમાં આખ્યમાં એક આખ્યાન એતું આખ્યું છે કે પૂર્વે કાઠ જંગીપલ્લ નામના યોગીને સંસ્કારનો સાક્ષાત્કાર કરવાથી દરા મહા-કલ્પસુખી પૂર્વજન્મપરપણું અપરોક્ષ જ્ઞાન થયું છે. તથા પછી આખરે તેને પ્રકૃતિવશિત્ત્વનિહિ પ્રાપ્ત થઈ અતે વિવેકખ્યાતિનો ઉદય થયો છે. એ સગયે આરદ્ય નામના યોગી જે લિંગશરીરમાત્રથી

એ પરચિતવિષયક યોગીનું જ્ઞાન આલંબનમદ્વિતનુ દોષ નહિ
કેમકે પરચિતનું આલંબન યોગીના ચિત્તનો વિષય નથી. તાત્પર્ય એ
કે યોગીએ સમયમાં પારકા ચિત્તભાવને મુખ્યગ્રાહિ ચિદ્રૂપી વિષય
હયું છે પણ તેના આલંબનને વિષય ક્યો નથી. તેથી સમયની
સિદ્ધિથી પરચિતભાવનું જ્ઞાન થાય છે.

કેવે પાંચમી મિદ્ધિનું પ્રતિપાદન કરે છે.

કાયરૂપસંયમગાત્ સદ્બ્રાહ્મણકિસ્તમ્મે ચક્ષુઃપ્રકાશાસંપ્રયો-
ગેડન્તર્દાનમ્પ્રોરંભા

સુત્રાર્થ:—યોગીના શરીરના રૂપમાં સાક્ષાત્કારપર્યન્ત સંયમ કર-
વાથી તે રૂપની જે બીજીથી મદ્વજુ થવાની શક્તિ તેનો પ્રતિબંધ
થાય છે; તે થયે બીજીના આક્રમણનો વિષય તે થતું નથી એટલે
તે યોગીને યથારચિ આંતરધાન મિદ્ધ થાય છે.

કાય૦—એટલે કાયા વા શરીરનું રૂપ—જે અક્ષુમાતથી જ મદ્વ-
જુ થઇ શકે છે તેમાં સંયમ કરવાથી.

તદુ૦—તત્ત્વપ્રાપ્તગજોઃ સ્તમ્ભે સ્થિતે—તે રૂપમાં રહેલી બીજીના આક્ર-
મણના વિષય થવાને અનુકૂલ જે શક્તિ તેનો સ્તબ્ધ એટલે પ્રતિબંધ થયે.

જન૦—એટલે અમુકો પ્રકાશ એટલે જ્ઞાન અર્થાત્ આક્રમણ-
ના, તેનો અમયોગ થયે અથવા મદ્વજુ અને રૂપમાં રહેલો સમ્યનો
પ્રકાશ નોનો અક્ષુમાયે સંયોગ થતાં અમુકી પ્રત્યક્ષ થાય છે તે મે-
નો સંયોગ ન થવાથી અથવા મદ્વજુનો પ્રકાશ એટલે કિરણ તે આ-
ક્રમણકિરણમાયે તે રૂપનો સંયોગ ન થાયથી

આ સૂત્રમાં એ કહ્યું કે યોગીના શરીરના રૂપમાં સંયમ કરવા-
થી તેનો સાક્ષાત્કાર થયે, આંતરધાન મિદ્ધ થાય છે તેનું કાગ્યુ
ખતાવનાર ચક્ષુ પ્રકાશા૦ એ પદ છે. એ પદના ઉપર ખતાવેલા
૧૬તીય અર્થપ્રમાણે આ અર્થ થાય છે. સાધારણ અવસ્થામાં એક મા-
ણસને બીજીનું શરીર જણાય છે તેનું કારણ એ કે તે બીજીના શરીર
ઉપર મત્તવનો પ્રકાશ છે બ્યારેએ રૂપવિષે સંયમ કરવામાં આવે છે
હ્યારે એ રૂપનું મત્તવ અતરુ જેવાઇ આવે છે જેથી બહિર્ મત્તવ-
પ્રકાશ રહેનો નથી એટલે કાંઈને તે શરીર પ્રત્યક્ષ થતું નથી અર્થાત્
આંતરધાન મિદ્ધ થાય છે. આમી દસીને એમ નથી કે તે યોગીનું શ-
રીર સદા અપ્રત્યક્ષ જ રહ્યું છે, પણ તે યોગીની ઇચ્છાનુસાર પ્રત્યક્ષ

સૂત્રપર આપ્ય પણ દેખાતું નથી તેથી અત્ર એને પૃથક સૂત્રતરીકે
લીધું નથી.

અપ્રત્યક્ષ રહે છે મયમ છેક આશ્વત્થાર્પણ કરવાથી તે યોગીને અ-
ભ્યાસ દ્વંદ્વ થઈ જાય છે જેથી આરંભમાં ઇચ્છાની એકાગ્રતા કરવાને
જે પ્રયત્ન યોગીને કરવું પડે છે તે સયમની મિદ્ધિ ધ્યાપણી કરવું
પડતું નથી. પછી તો એની ઇચ્છા થાય કે મારે અતર્ધાન થવું છે કે
તરત ને મંદસ્થમાનથી એનાથી રૂપપ્રતિ મયમ કરી રાખાય છે. અને
જેટલો વખત એ પ્રશસ્તો સંયમ તેમજ છે તેટલો વખત જ તે અ-
તર્ધાન ગ્રહે છે પુનઃ પોતાની ઇચ્છાથી જ્યારે મયમ મુકી દેડે ત્યારે
રૂપનું મત્ત્ય રૂપને પ્રાપ્ત થવાથી તે આશ્વત્થપ્રત્યક્ષનો વિભવ થાય છે.

આ સૂત્રમાં જે નિદિ કહી છે તે બીજી એવી સિદ્ધિઓનું ઉ-
પવચન છે. એજ પ્રમાણે પોતાના શબ્દ, અર્થ, રચાદિમાં મંયમની
સિદ્ધિ થવાથી તે સંબંધાત્મે નથી વિગેરે, એટલે શબ્દનું અતર્ધાન-
વિગેરે સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત થાય છે.

દ્વંદ્વે છઠ્ઠી મિદ્ધિનું પ્રતિપાદન કરે છે.

સોપકામં નિરુપકામં ચ કામં તત્ત્વંયમારૂપરાંતાશાનમ-
વિદેખ્યૌ ધ્યા ૩૨૧॥

સૂત્રાર્થ:—દ્વંદ્વ આપવાને તત્ત્વર ધરેલાં તથા દ્વંદ્વ અપવાને
નાર તત્ત્વર ધરેલાં એમાં, આપણે પાકાને કરનાર કામમાં સંયમ
મિદ્ધિ કરવાથી મરજી (આપણના અવમાન) નો સાક્ષાત્કાર થાય છે.
એ જ્ઞાન અરિદે કરીને પણ થાય છે.

શોપકામમ્=એટલે ઉપકામ વા અવમાનવળુ. અર્ધાન પૂર્વે જન્મ.

સિદ્ધિનું પ્રતિપાદન કરવાનું છે અને અરિષ્ટઉપરથી જે મૃત્યુનું જ્ઞાન થાય છે તે કોઈ બિહિરૂપ નથી તથાપિ યોગના સાધકે પોતાનો મૃત્યુકાળ જાણે હોય છે તો ઠીક પડે છે તેથી અરિષ્ટનું પ્રાસંગિક કથન છે.

આ મુત્રથી એ કહ્યું કે પૂર્વે કહેલા આયુર્નૃપ વિભાકને આપનાર કર્મો જે પ્રકારનાં હોય છે. કેટલાંક યોગ પખતમાં પોતાનું સમય ફલ આપી રહેનાર હોય છે (અને એ કર્મો પોતાનું ફલ આપી રહ્યા એટલે પછી આયુષ્યને નિભાવનાર કોઈ કર્મ ન રહેવાથી દેહ પણ તરત પડે છે) અર્થાત્ આયુષ્યના અવસાનરૂપ મરણને સમીપ આયુનાર છે, અને બીજાં કેટલાંક દીર્ઘમુખે પોતાના ફલરૂપ આયુષ્ય આપી રહેનાર છે, અર્થાત્ મરણને વિલંબે કરીને આયુનાર હોય છે. એ કર્મોમાં ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિરૂપ સયમ સિદ્ધ કરવાથી એ કર્મો કયે કાળે તથા કયે દેશે પોતાનું સંપૂર્ણ ફલ આપી રહેવાનાં છે એ સાક્ષાત્કાર થાય છે, અર્થાત્ તેથી મરણનો દેશ તથા કાળ તરત જણાય છે. ત્યાં સેવકમ કર્મનો સાક્ષાત્કાર કરવાથી તત્કાળ મરણનું જ્ઞાન થાય છે અને નિરપકમ કર્મનો સાક્ષાત્કાર કરવાથી વિલંબે થનાર મરણનું જ્ઞાન થાય છે.

આ મુત્રમાં બીજી એ કહ્યું કે એ મરણનું જ્ઞાન મૃત્યુના નિર્ણય કરાયેલાં બિહ્નોઉપરથી પણ થઈ શકે છે. એ બિહ્નો ત્રણ પ્રકારનાં છે: (૧) આધ્યાત્મિક, (૨) આધિદૈવિક અને (૩) આધિભૌતિક ત્યાં કહ્યુંપ્રકારે જય સખવાથી શરીરની અંદર પ્રાણનો ધોય ન સંબળાવે એ આધ્યાત્મિક ચિહ્ન છે. તેમ જ એ વખતે બળતા વહ્નિ જેવો સખદ સંબળાવો એ પણ આધ્યાત્મિક અરિષ્ટ છે. યમ-હૃતનું દર્શન વિગેરે આધિભૌતિક અને અકસ્માત્ સ્વર્ગ વિગેરેનું દર્શન થવું એ આધિદૈવિક ચિહ્નો છે. એ બિહ્નો ઉપરથી પણ મરણનું જ્ઞાન થાય છે.

આપ્રમાણે આ સિદ્ધિનું પ્રતિપાદન કરી હવે સાતમી સિદ્ધિનું પ્રતિપાદન કરે છે કે

મૈત્ર્યાદિષુ ચલાનિ ૥૨૨૫

સુતાર્ય:—મૈત્રીવિગેરેમાં સંવમની સિદ્ધિ કરવાથી અવધ્ય બલની પ્રાપ્તિ થાય છે.

+ એ બિહ્નોનું વિસ્તારથી પ્રતિપાદન ગીર્વાસપ, માર્કંડેયાદિ મહા મુનિઓએ કરેલું છે, તેથી જોમને વિસ્તારની જિજ્ઞાસા હોય તેમણે ત્યાં જોવું. સૂતસહિતામાં પણ એ પ્રસંગ વિસ્તારથી અર્થ્યો છે.

મૈત્ર્યાદિષુ એટલે મૈત્રીવિગેરેમા પ્રથમપાદમા મૈત્રીની સાથ થી જ ત્રણ કલા છે કરુણા મુદિતા અને ઉપેક્ષા તેમા આદિ પદથી માન કરુણા અને મુદિતાનુ અદ્યક્ષ કરવાનુ છે, ઉપેક્ષાનુ નહિ મરણ કે પાપશીન પ્રાપ્તિઓને વિરે મૈત્ર્યાદિના અભાવરૂપ ઉપેક્ષા મૈત્ર્યાદિનતિયોગીથી અતિરિક્ત કોઈ વસ્તુ જ નથી, અથાત્ અભાવરૂપ હોવાથી એના સાક્ષાત્કરમાટે કોઈ પ્રમાણે સવમ વિહિત થતો નથી તેથી મૈત્ર્યાદિષુ એટલે મૈત્રી કરુણા અને મુદિતા એ ત્રણ વિષયોમા એ પદનો અન્વય સયમાત્ પદ જે અધ્યાહાય છે તેની આથે કરવાનો છે તેથી

મૈત્ર્યાદિષુ—મૈત્રી કરુણા અને મુદિતા એ ત્રણવિષય સયમ થી એટલે અમુક પાત્રોમા અમુક પ્રમાણની તથા અમુક સાધનવાળી હત્યાદિ રીતે મૈત્રીઆદિની ભાવના કરવાથી

ઘટાતિ—મૈત્રીમન, કરુણામન તથા મુદિતામલ એ ત્રિવિધ બલની પ્રાપ્તિ થાય છે

આ સૂત્રમા એ કહ્યું કે મૈત્ર્યાદિષયક ભાવના કરી તેનો સાક્ષાત્કાર થયે મૈત્રીમનની પ્રાપ્તિ થાય છે એટલે તે યોગી સનને મિત્ર કરવા સમર્થ થાય છે એ જ પ્રમાણે કરુણા અને મુદિતામાટે પણ સમર્થ હેતુ એટલે કરુણામા સાક્ષાત્કરપર્યન્ત સયમની સિદ્ધિ કરવાથી કરુણામન તથા મુદિતામા સાક્ષાત્કાર પર્યન્ત સયમની સિદ્ધિ કરવાથી મુદિતામલ પ્રાપ્ત થાય છે

હવે આઠમી સિદ્ધિનુ પ્રતિપાદન ૨૨ છે

ઘટેષુ હસ્તિયલાદીનિ ॥ ૨૨ ॥

સૂત્રાય—હસ્તિવિગેરેનો બલમા સયમની સિદ્ધિ કરવાથી હસ્ત્યાદિના બન નામ થાય છે

આ સૂત્રમા એ કહ્યું કે હસ્તિના બનમા સયમની સિદ્ધિ કરવાથી હસ્તિના બલની પ્રાપ્તિ થાય છે વાયુના બલમા સયમ કરવાથી વાયુનુ બન પ્રાપ્ત થાય છે વિગેરે

હવે નવમી સિદ્ધિનુ પ્રતિપાદન ૨૩ છે

પ્રવૃત્ત્યારોવન્યાસાત્સૂદમવ્યવહિતવિગ્રહણજ્ઞાનમ્ ॥ ૨૩ ॥

સૂત્રાય—પ્રવૃત્તિના આલોકના ન્યાસથી સૂદમ વ્યવહિત અને વિમુક્ત વસ્તુનું જ્ઞાન થાય છે

પ્રણિત—એટલે પ્રવૃત્તિના આલોકના ન્યાસથી પ્રજ્ઞાત એટલે પ્રથમ પાદમા કહેલી જુદી અને પુરુષ એ બેમાંથી ૨૪ વિષયના સાક્ષાત્કરરૂપ જે જ્યોતિષ્મતી પ્રવૃત્તિ તે (જોગવૃત્તિમગ

પ્રવૃત્તિશબ્દથી વિવિધવર્તી પ્રવૃત્તિનું પણ અર્થબુ કરે છે) એ જ્યોતિષ-
મતનીપ્રવૃત્તિમયને જે મત્ત્વપ્રકાશ દેખાય છે તે આલોક છે એ વિ-
રત્તત બુદ્ધિસત્ત્વના પ્રકાશને સૂક્ષ્માદિ પદાર્થમાં યોગી સંકલ્પમાત્રથી
મુકે છે ત્યારે.

સૂક્ષ્મ--સૂક્ષ્મ જેવા કે પરમાણુઓ, જ્વલિત એટલે વ્યવધાન-
વાળા પ્રદાર્થો જેના કે બૃહિમા ગહેયો નિધિ વિગેરે, અને ત્રિપ્રકૃષ્ટ
એટલે દૂરગતિ પદાર્થો જેવા કે અન્ય ગોલમાં રહેલાં રસાયનાદિ--એ
સર્વનું જ્ઞાન થાય છે.

આ સૂત્રમાં એ કહ્યું કે જ્યોતિષમતી પ્રવૃત્તિને મિદ્ધ કરનાર
યોગી એ પ્રવૃત્તિમયને અભિવ્યક્ત યથેક્ષા સત્ત્વપ્રકાશને જે જે સૂ-
ક્ષ્માદિ પદાર્થમાં સકલપમાત્રથી મુકે છે તે તે પદાર્થના આપરણુને
બગ થવાથી તેમ બૌતિક આલોકથી સ્થૂપ પદાર્થના આપરણુને
બગ થયે તેનું જ્ઞાન થાય છે તેમ તે યોગીને તે તે સૂક્ષ્માદિ પદ-
ાર્થનું જ્ઞાન થાય છે. આ સિદ્ધિ જ્યોતિષમતી પ્રવૃત્તિની જ ગણ્યવી
ધરે છે.

હવે દશમી સિદ્ધિનું પ્રતિપાદન કરવા કહે છે કે
સુવનજ્ઞાનં સૂર્યે સંયમાત્ ॥ ૨૫ ॥
સૂત્રાર્થ --સૂર્યમાં સયમની સિદ્ધિ કરવાથી સર્વ જીવનનું જ્ઞાન
થાય છે.

સુવનજ્ઞાનમ્--એટલે અતુર્ક જીવનનું જ્ઞાન.
આ સૂત્રમાં એ કહ્યું કે સૂર્યમાં સયમની સિદ્ધિ કરવાથી સર્વ
જીવનોનું જ્ઞાન થાય છે. ત્યાં પ્રખ્ય આ સૂદૃઢના તથા લોકમા વિભા-
ગ પાડવામાં આવ્યા છે એ તથા લોક તે ભૂ. જીવર્ અને સ્વર્ છે.
ત્યાં બ્રહ્મલોકમાં અવીચિનામના નરકથી આરબી તે સુમેરુપૃથ્વીના
મહાકાલ, અબરીય, રૈરવ, મહારૈરવ, કાલસૂત્ર અને અંધતામિત્ર એ
નરકો, અર્થાત્ અવીચિસાથે સત્ત મહાનરકો તથા કુલીપાકાદિ
અનંત નરકો, તથા મહાતલાદિ સપ્ત પાતાલો તથા સપૂર્ણ પૃથ્વી
આવે છે ભુર્ લોકમાં સુમેરુપૃથ્વી તે દ્રુવપર્વતનો તારલોક જે
ધુલોક પણ કહેવાય છે તે આવેછે, અને સ્વર્લોકમાં મહેન્દ્રલોક જે
સ્વર્ગ કહેવાય છે તે, પ્રજાપતિલોક જે મહર્ વા મહાન પણ કહેવા-
ય છે તે, તથા જ્ઞાનલોક એ સર્વ આવે છે એ વિલોકામા અર્
જ્ઞેતા તો અનંત પ્રકારના શરીરીઓ હોયછે તથાપિ લોકસમહાર્ય
તેના યૌદ વિભાગ પાડી વર્ણન કરવામાં આવે છે. તે યૌદ લોકને
યૌદ જીવન પણ કહેછે. એ યૌદ લોક આ પ્રમાણે છે

બ્રહ્મ લોક	{	(૧) સત્યલોક	(૪) પ્રજાપતિ લોક વા મહર્
		(૨) તપલોક	(૫) મહેન્દ્ર લોક વા સ્વર્ગ
		(૩) જનલોક	(૬) તારાલોક

(૭) બૂલોક. (તેમાં સપ્ત પાતાલ નહિ, પણ અવીચિ આદિ નરક ખરાં.) (૮) પાતાલ (૯) તથાતલ (૧૦) વિતલ (૧૧) સુતલ (૧૨) અતલ (૧૩) રસાતલ અને (૧૪) મહાતલ.

આ ચતુર્દશ લોકને ચતુર્દશ ભુવન એવી સંજ્ઞા આપી છે. એ ચૌદમાં સત્યલોક સૌથી ઉર્ધ્વ છે અને મહાતલ સૌથી અધસ્તાત છે. મહાતલથી રસાતલ ઉર્ધ્વ છે તેથી અતલ ઉર્ધ્વ છે એમ ક્રમે ક્રમે જતાં મત્યલોક સૌથી ઉર્ધ્વ છે. એ સર્વના બ., બુવર્ અને સ્વર્ એ ત્રણમાં વિભાગ પાડવામાં આયા છે. ત્યાં બૂલોકમાં જંજુદીપ, શાક-દીપ, કુશદીપ, કૌંચદીપ, શાલ્મલદીપ, ગોમેષદીપ અને પુષ્કર-દીપ એ નામના સપ્તદીપ છે. એ પ્રત્યેક દીપની આસપાસ તે તે દીપથી દ્વિગુણપરિમાણવાળો સમુદ્ર વેજન કરી રહેલો છે. એ દીપ મ-સ હોવાથી સમુદ્ર પણ સપ્ત થયા. એ સમુદ્રોમાં જલ અનુક્રમે લ-વણ, કંકુરસ, સુત્ર, અર્ષિ, દધિ, મણ્ડ અને ક્ષીરપ્રલય હોય છે, અને તે ઉપરથી એ સમુદ્રોને પણ લવણ સમુદ્રાદિસંજ્ઞા આપવામાં આવી છે. એ સર્વતું પરિમાણ કદતાં વિસ્તાર પચાસત કોટિ યોજનનો થાય છે. એટલો બૂલોક વા બૂગલ કહેવાય છે. એ બૂલોકમાં કેવ, અસુર, ગંધર્વ, કિંનર, કિપુરુષ, યક્ષ, રાક્ષસ, બૂત, પ્રેત, પિશાચ, અપરમારક, આપ્સરસ, બહરારક્ષસ, કુબાણ્ડ, વિનાયક, મનુષ્યવિગેરે જાતિનાં પ્રાણીઓ રહે છે. એથી ઉર્ધ્વ બુવર્ લોક છે. એ બુવર્ લોકમાં અશ્વિન્યાદિ ૨૭ નક્ષત્રો, ખીન્નાં નાનાં જ્યોતિષરૂપ તારાઓ તથા મહોવિ-ગેરે વસે છે. એથી ઉર્ધ્વમાં સ્વર્લોક છે. તેમાં મહેન્દ્ર લોક, મહર્-લોક, જનલોક, તપલોક, અને સત્યલોક છે. ત્યાં માહેન્દ્રલોકમાં ત્રિદશ, અગ્નિધ્વાત, યામ્ય, તુપિત, અપરિનિર્મિત વજ્રવર્તી, અને પરિનિર્મિત વજ્રવર્તી એ ૬ પ્રકારના દિવ્યશરીરીઓ વસે છે. એ સર્વ સિદ્ધ સં-કલ્પના, કલ્પાયુષી, ઔપપાદિક (જાનાપિતાના સંયોગવિના તે લોકની નીતિઅનુસાર પરમાણુસંયોગથી અદૃષ્ટવશાત્ કૃત્વજ થતાં) દેહવાળા, ઉત્તમ અપસરસ્વ્યાદિ પરિવારવાળા તથા અણ્ણિમાદિ સિદ્ધિવાળા હો-ય છે. એથી ઉર્ધ્વ મહર્ લોક છે. એમાં કુમુદ, ઝલુ, પ્રતર્દન, અંજના-જા અને પ્રીતતાબ એ પાંચ પ્રકારના દેવમુલ્ક હોય છે, જેઓ પાંચ મહાભૂતનો ઇચ્છાનુસાર પરિણામ કરવા સમર્થ હોય છે, અર્થાત્ જો-મણે પાંચ મહાભૂતનો જલ કરેલો હોય છે, (જાથી સંયમથી પાંચ-

જુતનો જન્મ કરનાર આ મહર્ લોકમાં જન્મણે તથા પછી ત્યાં અવ-
રોધ કંતવ્ય કરી બ્રહ્માની સાથે મદાપ્રલયસમયે મુક્ત થાય છે એ
સમજાવણે) ધ્યાનમાત્રથી તૃપ્ત તથા પુષ્ટ થનાર હોય છે (આથી એ
સૂચવાય છે કે જેમ પિતૃલોકની પ્રમત્રતામાટે પિપ્પલ વા હદક વિધિ-
પ્રમાણે અર્પણ કરવાના આવેછે તેમ જે માધકો ધ્યાનમાં તત્પર હો-
ય છે તેમના ઉપર આ મહર્ લોકવાસીનો અનુગ્રહ દોય છે) અ-
ને સદશ્વ કંપચુખીના આયુર્પ્રાણા હોય છે. એથી હર્ષ જનલોક છે.
એ લોકમાં બ્રહ્મપુરોદિત, બ્રહ્મકાપિક, બ્રહ્મમહાકાપિક અને અમર એ
મુખ્ય ચાર જાતના દિવ્ય શરીરીઆ હોય છે. એ દેવોને પાંચજૂત
અને ઇન્દ્રિયો જાને વરા હોય છે અર્થાત્ એ જાનેનો ઇન્દ્રિયોના
પરિણામ કરવા એ સમર્થ હોય છે અને અનુક્રમે જે હનર, ચાર હ-
નર, આઠ હનર અને મોળા હનર કંપચુખીના આયુર્પ્રાણા હોય
છે. એથી હર્ષ તપલોકછે. એ લોકમાં આબાસ્વર, મદાબાસ્વર અને
સત્યબાસ્વર નામના ત્રણ પ્રકારના દેવો વસે છે. એમને જૂત, હન્દ્રિય
અને અત્મજર એ ત્રણ વરા વર્તેછે, તેથી એ દેવો જૂત, હન્દ્રિય અને
અત્મજરપ ચિત્તએ સર્વને ઉત્પન્ન કરવા સમર્થ હોયછે. એ લોકો પૂર્વની
માદક દ્વિચુષ્ણ દ્વિચુષ્ણ અધિક આયુર્પ્રાણા હોય છે. એ લોકથી ઉ-
ર્ધ્વ સત્યલોક છે. એમાં અમ્યુત, શુદ્ધનિવાસ, સત્તાજ અને સંઘાસ-
દી એ મુખ્ય ચાર પ્રકારના દેવો વસે છે. એ સર્વે મહત્તને વરા વ-
ર્તાવનાર હોય છે. તેમાં અમ્યુત મવિતકંથોમના, શુદ્ધનિવાસ સવિચ્છા
રયોગના, મત્તાજ આનન્દમાત્ર યોગના, અને સંઘાસદી અસ્થિતામાત્ર
યોગના આનન્દને અનુભવનાર છે. અને એ સર્વે તે તે યોગથી તૃપ્ત
થનાર છે.

(આથી તારણમાં સંવમને માધનાર સાધકની દેહપાતાનતર
ક્યાં ક્યાં ગતિ થાય છે એ સ્પષ્ટ થાય છે. જે વિદેહ, અને પ્રકૃતિ-
લય અને મુક્ત પુરુષો છે એમને માટે અહિ કોઈ લોક કહ્યો નથી
અને તે યોગ્ય જ છે કારણ કે મુક્ત પુરુષોનું તો સ્વરૂપે અવસ્થા-
ન થવાથી નેમની ગતિ અગતિ કંઈ છે જ નહિ, પ્રકૃતિલય પુરુષો
મામ્યાનસ્થાનાની પ્રકૃતિમાં લીન થયેલા હોવાથી ક્ષુબ્ધિત પ્રકૃતિ જેના
પરિણામોમાં આ મર્ લોકો છે તેની મર્યાદાથી બહાર છે અને નિ-
દેહ પુરુષો જોવાની ઇચ્છાથી અનેક લોકોમાં વિચરનાર હોયછે તથા
વાતવરણની સધિર્માના ધનપ્રદેશમાં સ્થાયિષણે રહેવાવાળા હોય
છે આમ હોવાથી એ ત્રણેમાંથી કોઈની લોક મળવનો નથી)

આપ્રમાણેનાં વે શુવનોતુ શોન સર્વમા સવમ કરાથી યામ

છે એ મંયમ તથા આ વિજૂતિપાદ્ય કહેના મરે સંયમો કેવે પ્ર
કારે કરના એ માન થાસદગુરપામેથી જ જણાય એમ છે, તેથી
જિજ્ઞાસુએ યોગ્ય સદગુરુ પ્રાપ્ત કરી તેમની પાસેથી જાણી લેના,
અને કોઈ અથમાવી જાણવાની દુરશાને ત્યજવી

આપ્રમાણે આ સિદ્ધિનું પ્રતિપાદન કરી અગીઆગી મિદ્ધિનું
પ્રતિપાદન કરના કહેછે કે

ચન્દ્રે તારાવ્યૂહજ્ઞાનમ્ ॥ ૨૬ ॥

સૂત્રાર્થ — ચન્દ્રમા સયમની સિદ્ધિ કરવાથી સમગ્ર તારાઓની
ચચનાતું અપરોક્ષ જ્ઞાન થાય છે.

આ સૂત્રની મહિમપ્રભાવ્યાપ્યામા એ રીતકાગ એમ કહેછે કે સૂ
ર્યના તેજથી તારાઓનું અતિન્યુન તેજ હોવાથી સૂર્યના તેજથી
તાનઓ નિમ્નેજવત્ હોય તેમ અછ રહે છે તેથી સૂર્યમા સયમથી
તારાઓનું જ્ઞાન થતું નથી તેથી એ જ્ઞાન થવામાટે ચન્દ્રમા સયમ
કરનાનું આ સૂત્રથી પ્રતિપાદન કર્યું છે

આપ્રમાણે ચન્દ્રમા-સયમની સિદ્ધિ કરવાથી તારાઓની ચચનાતું
જ્ઞાન થવા પછી

ધ્રુવે તત્ત્વગતિજ્ઞાનમ્ ॥ ૨૭ ॥

સૂત્રાર્થ — ધ્રુવમા સયમની સિદ્ધિ કરવાથી તારાઓના ધરવા પ
મે રૂપ ગતિનું જ્ઞાન થાય છે

અન્ય સિદ્ધિનું પ્રતિપાદન કરના કહેછે કે

નાભિચક્રે કાયવ્યૂહજ્ઞાનમ્ ॥ ૨૮ ॥

સૂત્રાર્થ — નાભિચક્રમા સયમની સિદ્ધિ થયેથી શરીરચચનાતું
જ્ઞાન થાય છે

આ સૂત્રમા એ કહ્યું કે નાભિચક્રમા સાધક સયમ કરે છે તો
એ સયમની સિદ્ધિ થયે તેને શરીરમા રહેના સંપૂર્ણ પદાર્થ જેવા કે
વાત, પિત્ત, શ્લેષ્મ રૂપ ન વ્યુદ્ધે તથા રસાદિ અન્નપાત્ર, સંપૂર્ણ ર
ક્ત પાલિની શિશ્નોત્તરમા જ્ઞાનગુણિગેરેનું અપરોક્ષ જ્ઞાન થાય છે પ્ર
ત્યેક શરીરમા અમરૂપ્ય ચક્રો હોય છે તેમા કટલાક સ્થૂળ અને કે
ટલાક સૂક્ષ્મ હોય કે સ્થૂળ ચક્રોમાના ટલાક સૂક્ષ્મ સંયમ થવાથી શ
લ પાત્ર જાણના ગયા છે અને જે સૂક્ષ્મ છે તે તો મયમથી જ કે
ડે પ્રકારે જાણના છે એ સૂક્ષ્મ ચક્રો પગ ઘાના છે તથાપિ તેમાં
સખ્ત ચક્ર સયમથી વિશેષ અથની નિદ્ધિ કરનાગાહોત્તરથી મદાત્મા
પુરોએ મુખ્ય ગમ્પા છે જે ચક્રોમા નામ ભગેડે પૂરે પ્રતિપા ન
કરેલા છે, તેથી આ પુનઃ કિતાની જરૂર નથી એ ચક્રોમા મ-

યમ ક્રમે પ્રગટે ક્રમે એ તો ગુરુમત્ત જ વાત છે તેથી તેરિને અ
ત્ર કહેલું નિગ્ર્યક છે એ ચક્રોમાથી શરીરમધ્યસ્થિ મામિદ્રેશ આગળ
એક મણિપુર નામનું ચક્ર છે વીર્યમાથી પુદ્ગુદાદિ પચિષ્ઠામ યતા ગર્ભ
બ્રુધાતા આ ચક્ર પ્રથમ આનિર્ભાવને પામે છે કેમકે મરે શરીરમા
હૃદયાગ્નિની પૂરે નાભિદ્રેશનું ત્યાગુ હોય છે એ પ્રદેશ કદલી-
મુની માદક પ્રથમ આનિનારો પામે છે અને ત્યાગ પછી જ રિ
શેલામા પચિષ્ઠામો પામતા ન્યાદિ પ્રદેશો આનિર્ભાવને પામે છે
તેથી નાભિચક્ર તથા કદ એ મર્યાદા મુલ પ હોયથી એમા કિત્ત
મરે યતા મ પૂરું પચિષ્ઠામોના સરસ્વર હોય છે, તેથી ન્યાગે મલ
મધી એ ચક્રમા અગ્રેષ્ઠ (ગેન) અગ્રેષ્ઠ જ્ઞાન માર છે ત્યારે એ
જેન નૂનમુલ છે એમા શરીરમા મમમ પદાર્થોનું જ્ઞાન થાય એ
યોગ જ છે

અન્ય મિદિનુ પ્રતિપાદન કરા કહે છે કે

ક્ષણકૃપે કુત્ષિપાસાનિકૃત્તિ ॥ ૨૯ ॥

સત્યાર્થ—કહકૃપમા સવમ ॥ મિદિ કરાથી બ્રુખત મની નિ
વૃત્તિ થાય છે એટલે એ બને બાવ મતા નથી

આ સવમા એ કહ્યું = કહકૃપમા સવમ કરાથી
તે મયમની યથાર્થ સિદ્ધિ થયે તે માધકને બ્રુખ અને તર
સ બાધ કરતા નથી, એથી એમ નથી મમજનુ કે તે યોગીધો
ખરાતુ નથી, વા વત નહે કિત્તુ નથી પળુ માત્ર એટલુ જ
જે માધાગનુ શરીરોમાથી અમ જલનિના હવાતુ નથી તેમજ મુ
ધાતુમાથી મગુ ગોપાદ જાય છે શરીર મકિતલીન યમ જાય છે તથા
એ બેથી વિન્નગતા અને દુખ થાય છે તેમ તે યોગીને થતુ નથી
માધાગમ શરીરોમા નિન્નત ન્યાપાન્યુમ્ત હોય છે તે રી ત ભોમનુ
સત્ત્ર વપન ત્રી માધુતાને પામે છે અને તેથી પુન ન્યાપાન્યુમ્ત ય-
વને જ્ઞેષ્ઠનુ માગાર્ય આજ્ઞા બાજ પદમનુ મદમ કરતુ આનંદમ
ક હોય છે મયમને મરના યોગીને જે મયમશિવાય અન્ય બ્યાપા
ર મેનો નથી તેથી નેનું મત ક્ષીણુ થતુ નથી, પણ જે હોય છે
તેનુ સમમથી ક્ષણ થાય છે, એટલુ જ નહિ પણ જે શરીરમા વિ-
કારી હોય હોય છે તે શુદ્ધ થાય છે એ યોગીને શરીરપ્રકૃતિનું
મામત્ત્ય મમમ ગળના બાજ પદમની વરર નહિ હોય એ મરાબા
રિષ છે આથી એ ચક્ર કે કહકૃપમા સવમની મિદિ થયે બ્રુખત
મધી થતો શરીરમજથી તથા મનમજથી કલેશ તે યોગીને થતો
નથી ત્યાં કહનુ રચાન તો સર્વને જાણીતું જ છે વિદ્વાનો પ્રદેશ-

ની નીચે કંઠનુ સ્થાન છે. એ હૃદયતંતુની નીચેના પદેશમાં એક કૃષ્ણકાંડ છે, જ્યાં યજ્ઞને અદ્યનો વાયુ નાભિકાદ્વારા તપા મુખદ્વાર બહાર જાય છે એ છિદ્રને કંઠકૃષ્ણ કહે છે કેટલેક ગ્રંથો (જેવું કે યોગસૂત્રમાં) એ કંઠકૃષ્ણને જિહ્વાની નીચેના તંતુના મૂળ થી આરંભીને હિરણ્યવર્ણ કહેવામાં આવ્યો છે તથાપિ એ સંયમ ૪ બુ આ પાદના મર્મ સંયમની માફક થીમહગુરુદ્વાર નહીં હોવાનો છે તેથી એ મયમ કન્યાનો અધિકાર પ્રાપ્ત થયે એવું યથાર્થ સ્થાન તથા સંયમનો દાગ, પ્રદાનિચેરેતુ જ્ઞાન સર્વ થીમહગુરુદ્વાર નહીં મળે છે તેથી એમને આધિક મર્યા નિરુપયેગી છે એ કંઠકૃષ્ણ મા પ્રાણાદિ વાયુના મધર્મજુ યથાર્થી મુખ અને પિપામા થાય છે જ્યારે મયમ માનવાથી એ પ્રદેશમાં વાયુ અને શક્તિ આગિ ચિરક સ્થામાં આવે છે ત્યારે પ્રાણાદિના મધર્મજુ દાગ્નના અભાવે તેનાં કાર્યકૃષ્ણ કુધા અને પિપામા જમ્બુ નદિ એ ગોચર છે

આન્ધ આપ્તમ્બિક મિહિતુ પ્રતિપાદન કરતા કહે છે કે

કર્મનાદયાં સ્થાયમ્ ॥૨૦॥

પ્રાતિભાદા સર્વમ્ ॥ ૩૨ ॥

અનર્થ—અથવા તે પ્રતિભાથી થતા જ્ઞાનથી પૂર્વોક્ત અતીત, અનાગતનું જ્ઞાનવિગેરે સર્વ યોગીને પ્રાપ્ત થાય છે.

પ્રાતિભાત્—એટલે પ્રાતિભ જ્ઞાનથી. પ્રાતિભ એટલે પોતાની પ્રતિભાથી ઉત્પન્ન થયેલું. પ્રતિભા એ બુદ્ધિની શક્તિવિગેરે છે. જ્યારે બુદ્ધિસત્ત્વ રજતમથી આબંધૂત હોય છે ત્યારે અતીત તથા અનાગત પદાર્થનું જ્ઞાન પ્રમંગપરત્વે તથા પરોક્ષ રીતે થાય છે. જ્યારે બુદ્ધિસત્ત્વમાં જ સંયમ કરવાથી બુદ્ધિસત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર થાય છે ત્યારે રજતમથી સત્ત્વનો અભિભવ હોતો નથી; તેથી અપ્રતિબદ્ધપણે પ્રકાશનું એ બુદ્ધિસત્ત્વ વૃત્તિ થતાં જ તે તે વિગયને જાણવાનું પોતાનું સ્વતઃસિદ્ધ સામર્થ્ય પાહું મેળવે છે. એ પ્રકારની બુદ્ધિસત્ત્વની જે શક્તિ (આ શક્તિ Inspiration ના સદૃશ છે) તે પ્રતિભા છે. એ પ્રતિભાથી જે વિનાશપરેજે યનું, અન્ય ક્ષેત્ર કારણની અપેક્ષા ન રાખતું તથા નિશ્ચયાત્મક અવિપરીત જ્ઞાન થાય છે તે જ્ઞાન પ્રાતિભ કહેવાય છે.

વા—આ પદથી પૂર્વ સૂત્રોમાં કહેલા સંયમોથી આનો વિકલ્પ કલોલે.

સર્વમ્—એટલે પૂર્વ સૂત્રોમાં કહેલું સંપૂર્ણ જ્ઞાન.

આ સૂત્રથી એ કહ્યું કે જ્યારે સાધક યોગી બુદ્ધિસત્ત્વપર અથવા આગળ કહેવામાં આવશે તેમ ક્ષણોના ક્રમવિગેરે વિષયોઉપર સંયમ કરી તેનો સાક્ષાત્કાર કરેછે ત્યારે તે યોગીને પ્રતિભાશક્તિ પ્રાપ્ત થાયછે, જે શક્તિના બળે પૂર્વ સૂત્રોમાં કહેલા સંયમવિના પણ તે તે સિદ્ધિના વિષયભૂત જ્ઞાનને તે યોગી વૃત્તિ થતાં જ પામે છે આ પ્રકારની શક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે કે પછી અદ્યક્ષાત્મકતા તે યોગીને વિવેકખ્યાતિનો હૃદય થાય છે. તેથી જેમ અરણોદય સૂર્યોદયનો સૂચક છે તેમ આ પ્રાતિભજ્ઞાન પણ વિવેકખ્યાતિના પૂર્વસિગરૂપ હોવાથી પોતાના ઉદયથી ઉત્તરદક્ષીન વિવેકખ્યાતિને સૂચવે છે.

આપ્રમાણે આ સૂત્રોથી સંયમથી થતી દુર નિદિઓ કહી દેવે મુખ્ય સિદ્ધિરૂપ જે વિવેકખ્યાતિ તેનું પ્રતિષ્ઠાન અધકાર કરે છે. તે પ્રતિષ્ઠાન કરતાપૂર્વે વિવેકખ્યાતિનાગટેના સંયમના હેતુભૂત ચિત્તસંવિત્તનું પ્રથમ પ્રતિષ્ઠાન કરે છે.

હૃદયે ચિત્તસંચિત્ ॥ ૩૩ ॥

અનર્થ—હૃતપદમાં સંયમની સિદ્ધિ કરવાથી ચિત્તનો સાક્ષા-

ચિત્તસવિત્—ચિત્તનો સાક્ષાત્કાર વા ચિત્તનું અપરોક્ષ જ્ઞાન

આ સૂત્રથી એ કશું કે કલ્પના જે અધોમુખ સર્વ શરીરમાં રહેલું હોય છે તેનો વિગ્રમ કરી તેમાં સયમ કરવાની તે જોતું સ્થાન છે એવા ચિત્તનો વા બુદ્ધિસત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર થાય છે આ બુદ્ધિસત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર થાયથી વિવેકખ્યાતિમાં—એટલે બુદ્ધિમત્ત્વ તથા પુનઃ એ બંને વિવક્ષણ પદાર્થો છે એ અપરોક્ષ રીતે જાણવામાં—અપેક્ષિત જે બુદ્ધિસત્ત્વનું અપરોક્ષ જ્ઞાન તેને યોગી પામે છે, અર્થાત્ વિવેકખ્યાતિના એક અંશને પામે છે

આપ્રમાણે ચિત્તસવિતરૂપ સિદ્ધિનું પ્રતિષ્ઠાદન કરી હવે મુખ્ય મિદ્ધિરૂપ પુરુષજ્ઞાનનું પ્રતિષ્ઠાદન કરવા કહે ॥ ૬

સત્યપુરુષયોરત્યન્તાસર્કોર્ણયોઃ પ્રત્યયાશ્ચિદ્દેષો ભોગઃ પ-
રાર્થાત્સ્વાર્થસંયમાત્પુરુષદ્વાનમ્ ॥૩૪॥

સૂત્રાર્થ—બુદ્ધિસત્ત્વ અને પુરુષ જે અત્યંત વિવક્ષણુ છે તેમ ના પ્રત્યયનો અગ્રેહ અર્થાત્ તેમનો અવેદશ્રમ એ ભોગ ॥ એ વા સ્ત્રાવે બુદ્ધિમાં રહેતો ભોગ પરાર્થ છે એટલે બોમ્તત્ત્વની યોગ્યતાવાળા પુનપના અગમ્યૂત છે એથી વિવક્ષણુ બુદ્ધિમાં પશું પુરુષનું પ્રતિબિંબ છે તે જાણના અગમ્યૂત નથી એમાં સયમની મિદ્ધિ કરવાથી પુરુષનો સાક્ષાત્કાર થાય છે

તત્ત્વ—સત્ત્વ એટલે બુદ્ધિમત્ત્વ અગર જે ત્રિગુણાત્મક પ્રકૃતિનું કાર્ય બુદ્ધિ દોવાથી એ પણ ત્રિગુણાત્મક છે છતાં એ પ્રધાનપણે માત્રનું કાર્ય છે તેથી એને સત્ત્વસ્યા અપાય છે આ રથને બુદ્ધિ વા ચિત્તપદ ન મુકવા સત્ત્વપદ મુક્યું છે તે બંનેની અત્યંત વિવક્ષણુતા બતાવવામાટે છે સત્ત્વ એ અતિમન્દ, નિર્મેન, મૃદિકા જે વુદ્ર્ય છે તથાપિ એ પણ વલ્લ તથા ચપ્તિસક્રિતથી સ્ફિત છે, દૃશ્ય છે, પરાર્થ છે, પરિણામિત્વવિગ્ને વલ્લન ધર્મવાણું છે ચિતિચક્રિત-પં પુરુષ પણ અતિસ્વન્દ છે તથા ૨૫૧ પ્રકાશ છે તેથી મત્ત્વ અને પુરુષનું કેટલેક અંશે સામ્ય ॥ તથા પરસ્પર અનિત્રાત બાસવા યોગ્યતા છે તેમ જ બ્યારે વિવેકખ્યાતિરૂપે બુદ્ધિમત્ત્વ પરિણામને પામે છે ત્યારે તો એ પુરુષને ધણે અંશે સદસ્ય યર્થ મ્હે છે તથા પિ એ અવસ્થાવાળું બુદ્ધિમત્ત્વ પણ પરિણામિત્વાદિ ધર્મવાણું દોવાથી પુરુષથી વિવક્ષણુ હોય છે, તો માધ્યમ્યસ્થાના મ્દેવા શરીરીનું બુદ્ધિમત્ત્વ જે સત્ત્વમયી અનિત્રાત હોતું નથી તે પુરુષથી અત્યંત વિતન ॥ હોય એમાં શુ કહેવું ? આ પ્રમાણે બુદ્ધિનું ધર્મથી અત્યંત

મનો એ અર્થ થયો કે 'બુદ્ધિમત્ત્વ તથા પુરુષનો

વ્યવહાર—અસપ્તીર્ણ એટલે બિન્ન, વિનક્ષણ જે બને (બુદ્ધિમત્ત્વ અને પુરુષ) વ્યવહાર વિનક્ષણ છે, (અત્યંત બિન્ન છે) તેમનો બુદ્ધિમત્ત્વ બોધ્ય છે, દ્રશ્ય છે, અગ્નિશ્ચિ છે પશ્ય છે, જડ છે, વિગેરે ધર્મનશ્ચ છે, અને પુરુષ તો બોધ્યત્વની યોગ્યતાસંગો છે, દ્રશ્યરૂપિ છે, અપગ્નિશ્ચી, દુઃશ્ચ નિન્ય છે, પ્રાકનો પણ અગ્નિશ્ચી (જે પશ્યત) નથી તથા ચેતન્યસ્વભાવશ્ચ છે આશ્રમાએ એ બને પશ્યમાં પરસ્પરથી અત્યંત વિનક્ષણ છે, તથાપિ પુરુષનુ પ્રતિબિંબ બુદ્ધિમત્ત્વ જે અતિસૂક્ષ્મ તથા પ્રધાનપક્ષે સત્ત્વનુ કાર્ય છે તેમા પડે છે તેથી અચેતન બુદ્ધિ પણ ચેતનશત્ત્વ થયેલી પ્રતીત થાય છે આમ યથાર્થા એ ચિત્તપ્રતિબિંબશ્ચ બુદ્ધિમત્ત્વ જ પુરુષ હોય એમ ક્ષમ થાય છે તેથી એ બુદ્ધિસત્ત્વની વૃત્તિરૂપ સુખ, દુઃખ અને મોહ જાણે પુરુષની જ વૃત્તિ હોય એમ બાધે છે એ પ્રમાણે બાધાર્થથી બુદ્ધિસત્ત્વમા રહેતો જે ભોગ તેનો પુરુષમા આરોપ થાય એ આરોપ યથાર્થી દુઃસુખી, દુઃખી, મૂઢ એવો અનુભવ થાય છે એ અનુભવનુ નામ જ ભોગ છે તેથી એ સ્પષ્ટ દેખાય છે કે બુદ્ધિમત્ત્વ તથા પુરુષનો અબેદક્ષમ એ જ ભોગ છે.

પ્રત્યયાવિશેષ —એ પદથી ઉપરનો અર્થ જ બોધન કર્યો છે પ્રત્યય એટલે વૃત્તિ અને અવિશેષ એટલે બેદ્યાનનો અભાવ તેથી પ્રત્યય એટલે બનેલી વૃત્તિનો અબેદક્ષમ આ પદનો અર્થ તથા વૃત્તિસામ્યમ્ પદો અર્થ એક જ છે એ મનુ વિસ્તારથી પ્રતિપાદન પ્રથમપાદમા વૃત્તિસામ્યમિતરત્ત્વ એ સૂત્રમા કરી ગયા છીએ તથા અત્ર વિસ્તાર જરૂરો નથી

પરાયાત —એ ભોગ પદાર્થ છે એને અન્યતા અગમ્ય છે દુઃસુખી, દુઃખી ઇલાદિ ભોગ પણ બુદ્ધિમત્ત્વની જ વૃત્તિ છે અને વૃત્તિ હોયથી બુદ્ધિસત્ત્વની પ્રાક્ત જડ, પરતત્ર તથા અગમ્યત્ત્વ એ યોગ્ય છે તેથી જેમ બુદ્ધિમત્ત્વ દ્રશ્ય તથાથી તદર્થમત્ત્વ દ્રશ્યસ્યા ત્મા એ સૂત્રમા પ્રતિપાદન કર્યો પ્રમાણે પશ્ય છે તેમ દુઃસુખી દુઃખી ઇલાદિ વૃત્તિરૂપ ભોગ પણ દ્રશ્ય હોવાથી પશ્ય છે અર્થાત્ત્વ બોધ્યત્વની યોગ્યતાસંગા પુરુષના અગમ્યત્ત્વ છે 'એ પશ્યે ભોગથી, એ પ્રત્યયનો અર્થ છે

એ પશ્યથી અન્ય આ સૂત્રમા કોઈ પદ માથે નથી પણ વિશેષ એનુ પ અધ્યાદ્યર્થ કરી તેની માથે ક્યાનો છે તેથી પરાયાત નિર્ણય પશ્યે ભોગથી વિગેરેશ્ચ એટલે તેથી બિન્ન વિનક્ષ

શુતાવાળું જે પૌરુષેષપ્રત્યયરૂપ પુરુષનું જુદિસત્ત્વમાં પડેલું પ્રતિબિંબ તે કોઈનું પણ અંગશૂત નહિ હોવાથી સ્વાર્થ છે.

સ્વાર્થસંયમાત—જે કોઈના શેષશૂત નથી તેમાં સંયમની સિદ્ધિ કરવાથી.

પુરુષ૦—પુરુષનો સાક્ષાત્કાર થાય છે.

આ સૂત્રમાં એ કહ્યું કે જુદિસત્ત્વ અને પુરુષ એ બંને વિ-
ક્ષણસ્વભાવવાળા હોવાથી અત્યંત બિન્ન છે છતાં બંનેના સંનિ-
ધાનથી પુરુષના પ્રતિબિંબદ્વારા જુદિપુરુષનો અભેદબ્રમ થાય છે. એ
અભેદબ્રમ થવાથી જુદિસત્ત્વની સાંત, ધોર અને મૂઠ વૃત્તિઓનો
પુરુષમાં આરોપ થાય છે. એનું નામ જ ભોગ છે. એ ભોગ દૃશ્ય,
જડવિગેરે ધર્મવાળો હોવાથી પુરુષથી તથા તેના પ્રતિબિંબથી (જે ચે-
તન્યસ્વભાવવાળું હોય છે તેનાથી) બિન્ન છે. એ ભોગથી એ પ્રતિ-
બિંબરૂપ પૌરુષેષપ્રત્યય બિન્ન છે એ વિવેકપૂર્વક એ એ. જુદિમાં
ગમેલી ચિત્તલાયામાં સંયમની સિદ્ધિ કરવામાં આવે છે તો તેથી પુરુ-
ષનો સાક્ષાત્કાર થાય છે અર્થાત્ વિવેકબ્યાપ્તિનો હિંમ્ન થાય છે.

આપ્રમાણે આ સૂત્રથી વિવેકબ્યાપ્તિરૂપ મહાસિદ્ધિનું, પ્રતિ-
પાદન કહ્યું. હવે એ સંયમથી થતી અર્વાતરસિદ્ધિનું પ્રતિપાદન કર-
વા કહે છે કે

તતઃ પ્રાતિભાવણવેદનાદર્શાસ્વાદવાતાં જાયન્તે ॥ ૩૫ ॥

સૂત્રાર્થઃ—એથી પ્રાતિભાવણ, વેદન, આદર્શ, આસ્વાદ અને
વાર્તાની સિદ્ધિ થાય છે.

તતઃ—એ પદનો અર્થ એ રીતે કરવામાં આવ્યો છે. વાર્તાક-
હાર તત્ત્વનો અર્થ પુરુષજ્ઞાનથી એવો લે છે, અને બીજા દીકાકારો પૂ-
ર્વોક્ત સ્વાર્થસંયમથી એવો લે છે.

પ્રાતિભ૦—એટલે પ્રાતિભાવણ, વેદન, આદર્શ, આસ્વાદ
અને વાર્તા. પ્રાતિભાવણ એટલે પૂર્વે કહ્યું તે પ્રમાણે યોગદર્શન શુદ્ધધર્મવાળા
મનમાં બીજી સ્થાપનાવિના જ થતું સર્વવિષયક મહાર્થ નિષ્કાત્મક જ્ઞાન.
આવણ એટલે દિવ્યશબ્દને મહત્ત્વ કરનાર જ્ઞાન અથવા જ્ઞાનથી મ-
હત્ત્વ થતા દિવ્યશબ્દનું જ્ઞાન. વેદના એટલે સ્પર્શેન્દ્રિયરૂપ ત્વગ્રથી મહ-
ત્ત્વ થતા દિવ્યસ્પર્શનું જ્ઞાન અથવા વિગતેજનવા એ બ્યુત્પત્તિથી દિ-
વ્યસ્પર્શને મહત્ત્વ કરનાર ત્વગ્ર તે જ પ્રમાણે આદર્શ એટલે દિવ્યરૂપને
જાણનાર ચક્ષુ, અથવા ચક્ષુથી થતું દિવ્યરૂપનું જ્ઞાન, આસ્વાદ એટલે
દિવ્યરસને જાણનાર રુચી અથવા રસનથી થતું દિવ્યરસનું જ્ઞાન,
અને વર્તને ગપવિષયે એ બ્યુત્પત્તિથી વાર્તા એટલે દિવ્યગપનું મહત્ત્વ
કરનાર શ્રુ, અથવા શ્રાવણથી થતું દિવ્ય ગપનું જ્ઞાન આ સર્વ જ્ઞ-

બ્દો (ધાવણ ઇત્યાદિ) શાસ્ત્રની પારિભાષિક સંગ્રા છે.

આ સૂત્રથી એ કહ્યું કે પૂર્વોક્ત સયમથી પુરુષસાક્ષાત્કાર થયાથી તે યોગીને શુક્લધર્મની વૃદ્ધિ થવાથી તેનું મન અતીત, અનાગત, ચુરમ, તથા બ્યવહિત સર્વ વિષયોને જાણી શકે છે. તથા તેની શ્રોત્ર, ત્વક્, ચક્ષુષ્, સ્પર્શ અને ઘ્રાણરૂપ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય અનુક્રમે દિવ્યશબ્દ, દિવ્યરસ, દિવ્યરૂપ, દિવ્યરસ અને દિવ્યગંધને જાણવા સમર્થ થાય છે, જેથી તે યોગીને એ પાંચ દિવ્યવિષયની ઉપવબ્ધિ થાય છે. અથવા તો આ સૂત્રનું એ તાત્પર્ય થયું કે જ્યારે યોગી પુરુષ સ્વાર્થસંયમમાં પ્રવૃત્ત થાય છે ત્યારે એ સયમની કટલીક અવસ્થાએ પહોંચ્યાપછી તથા પુરુષસાક્ષાત્કારરૂપ મહાસિદ્ધિને પામ્યાપૂર્વે તેને પ્રાતિભજાનવિશેરે પ્રાપ્ત થાય છે. આ અર્થ વિશેષ યોગ્ય છે. કારણ કે પ્રત્યેક સાધકને મહાસિદ્ધિ થતાપૂર્વે આ પ્રકારની માયાની વિભૂતિઓ પ્રાપ્ત થાય છે અને એ વિભૂતિઓમાં પણ જ્યારે તેનું અતંકરણ અક્ષોબ રહે છે ત્યારે જ તેને મહાસિદ્ધિરૂપ વિવેકખ્યાતિ મળે છે. આજ કારણથી આ વિષયવિષયક સિદ્ધિઓને સમાધિનાં વિદ્યરૂપ સૂત્રકાર કહે છે. તેથી એ જ અર્થ સિદ્ધ થયો કે એ સર્વ સિદ્ધિનો અનુભવ સાધકને વિવેકખ્યાતિપૂર્વે થાય છે.

આપ્રમાણે થતી સિદ્ધિઓનું પ્રતિપાદન કરી હવે એ સિદ્ધિઓમાં ન શોભાવા કહે છે કે

તે સમાધાયુપસર્ગા ચ્યુતથાને સિદ્ધયઃ ॥૩૬॥

સૂત્રાર્થ — એ પ્રાતિભાદિ સપ્રગાતયોગના પ્રતિબંધક છે (અર્થાત

* વાર્તિકકાર એ સૂત્રમાં સમાધિનો અર્થ અસપ્રગાતસમાધિ લે છે અને એમ કહે છે કે એ સિદ્ધિઓ અસપ્રગાતનાં વિદ્યરૂપ કહી છે. તેથી સાધકે એ સિદ્ધિઓની ઉપેક્ષા કરી અસપ્રગાતમાટે પ્રયત્ન કરવો. પણ એ વિશેષ ઉચિત નથી કેમકે પ્રથમ પાદમાં કહ્યા પ્રમાણે જ્યારે સાધકને ઐહિક અને આમુખિક સર્વ પદાર્થપર આરુઢ વૈરાગ્ય થાય છે ત્યારે જ તેને સપ્રગાતયોગની સિદ્ધિ થાય છે અને ત્યારપછી તો માત્ર વિવેકખ્યાતિપર જ વૈરાગ્ય અપેક્ષિત રહે છે જેને પર વૈરાગ્ય કહે છે. તેથી વિવેકખ્યાતિનો ઉદય થયાપછી દિવ્યગ્રાધાદિ વિગતપૂર્ણ તે યોગીની પ્રીતિ જ હોતી નથી કે તેને તેની ઉપેક્ષા કરવા ઉપદેશ આપવો ધટે. પણ એથી ઉલટું વિવેકખ્યાતિના ઉદયપૂર્વે જ એ ઉપેક્ષા સિદ્ધ હોવી જોઈએ કે નેથી એ સિદ્ધ થાય છે કે એ પ્રાતિભ જાવણાદિગિદિ સપ્રગાતના પ્રતિબંધક છે અને વિવેકખ્યાતિનો ઉદય થતાપૂર્વે એનો અનુભવ થાય છે.

યોગીએ ઉપેક્ષા કરવાયોગ્ય છે.), માત્ર વ્યુત્થાનદશામાં સિદ્ધિ વા વિભૂતિરૂપ છે.

આ સૂત્રમાં એ કલ્પ કે ઉપર કહેલી સિદ્ધિઓ પુરુષસાક્ષાત્કાર જેથી થનાર છે એવા સપ્રજ્ઞાતયોગનો પ્રતિગ્રધક છે, કારણ કે જ્યાં સુધી મન વિષયથી અત્યંત વિરાગને પામ્યું નથી ત્યાંસુધી તે એકાગ્ર યમ પુરુષપ્રતિ સ્થિર થતું નથી, અને એ સિદ્ધિનો ઉપયોગ કરવા વિષયભોગદ્વારા અતઃકરણ વિર્વિજ્ઞ થાય છે, એટલું જ નહિ પણ કંમે કરીને રજસુનો આનિર્ભાવ તથા પછીથી થતી વૃદ્ધિ થવાથી અતઃકરણમાં પ્રાપ્ત થયેલું હૃદયજ ક્ષીણ થઈ જાય છે, જેથી અતઃકરણની શુદ્ધસાત્વિક અવસ્થા પણ કંમે કંમે જતી રહે છે તથા સ્થિરતા જતી રહી અચ્ચક્ષતાને ધ્યાન આપે છે, અને અતે તે સાધક યોગના પરિણામી ફક્તને અનુભવ્યાવિના મરણ પામી યોગબ્રહ્મ થાય છે. આમ હોવાથી આવી સિદ્ધિઓ જ્યારે સાધકને સમાધિમયે પ્રાપ્ત થાય ત્યારે એ સિદ્ધિઓમાં ને લોભાદ્યને પોતાને પ્રાપ્ત હૃદયજવડે તથા શ્રીગુરુદ્ધમરણ પ્રમાદના પ્રભાવે એ સિદ્ધિઓની ઉપેક્ષા કરી એ સિદ્ધિઓના આર્વિર્ભાવથી પોતાનું પ્રયત્ન મદ્દલ થવાપર છે એ નિશ્ચય જાણી એ સાધકે અધિક પ્રયત્નવાન થવું પડે છે. એ સિદ્ધિઓ તોતેણે વ્યુત્થાનદશામાં આવવું છે અને એથી આગળ જવું નથી તેને માટે દિવ્યસામર્થ્યથી હોવાથી સિદ્ધિઓ છે. બાકી વિવેકખ્યાતિના ઉદ્દેશથી પ્રયત્ન કરનાર સાધકને ઉપેક્ષા કરવાયોગ્ય છે.

આપ્રમાણે આ સૂત્રોથી જ્ઞાનરૂપ મિદ્ધિઓનું પ્રવિપાદન કર્યું તથા તેમાં થતી ઐશી મોટી મિદ્ધિ જે વિવેકખ્યાતિને પણ કહી શકે. હવે કૃત્તવીક ક્રિયાયોગેરૂપ મિદ્ધિઓનું પ્રતિપાદન કરે છે. તેમાં પ્રથમ પગલાપ્રવેશની મિદ્ધિ કહે છે

ચન્ધકારણદોષિલ્યાન્ પ્રચારસ્મધેદનાદ્ય ચિત્તસ્ય પરશરોરા-
યેશઃ ॥ ૩૭ ॥^૧

૧ આ મર્મ સિદ્ધિઓને ન પામેલા તથા એવા સિદ્ધ પુરુષોના મરિચક નિવૃત્તા હોય તો આ સર્વ કેરમ નૂતન તથા મર્મ નેતુ લાગે એમ છે, પણ વિચારવાન તથા અનુભવિને આ મર્મ મત્તવ છે. અન્ય માણસો પણ પ્રયત્નથી આ ચિત્તિને પામી શકે છે તથા જાને નિર્ણય કરી શકે એમ છે. તથાપિ જે કામર માણસ છે તેને માટે તો આ મર્મ અનિદ દેવ એમાં આ મિદ્ધિઓનો દોષ નથી. આ મિદ્ધિથી એ અપદ દેખાવ કે કે ચિત્ત તથા અભિમાની એ મરિતષ્ટના પ્રવૃત્તિ લાગેથી વિવક્ષણ છે કેમકે પરશ-

મૂલાર્થઃ—એક શરીરમાં અંતઃકરણની સ્થિતિરૂપ જે બંધ તે-
નું કારણ શિથિલ થવાથી તથા અંતઃકરણના શરીરમાં આવવા
જવાના માર્ગરૂપ જે નાડીઓ તેના મધ્યાર્થ જ્ઞાનથી અંતઃકરણ અન્ય
શરીરમાં પ્રવેશ કરી શકે છે.

ચન્દ્ર૦—ખરૂં બેતાં મન વા અંતઃકરણ સ્વભાવે અતિચંચલ
છે તથા મર્મ બંધુત્વા સમર્થ છે. તથાપિ પ્રાકૃતનકર્મવશાત્ એ મન
નિયમપ્રગાણે એક એક શરીરરૂપ બેડીમાં ગોળાઈ રહેછે. તેથી એ
કર્મવશાત્ એ મનને નિયમિતમાર્ગે જ ગતિ તથા જ્ઞાન થાય છે. એ
મનની એક શરીરમાં સ્થિતિ થવી તથા અન્ય સ્થળે વૃત્તિઅનુ-
માર ન જવું થવું એ બંધ છે. એ બંધનું કારણ પૂર્વનાં બળવાન
કર્મો છે. એ કર્મોની શિથિલતા થવાથી.

પ્રવાર૦—પ્રચરતિ મનન એ વ્યુત્પત્તિથી પ્રચારનો અર્થ નાડીચક્ર
છે. જે નાડીઓદ્વારા એ મન શરીરમાંથી બહાર જઈ શકે છે તથા
જે નાડીદ્વારા એ મન શરીરમાં પ્રવેશ કરી શકે છે તે સર્વ નાડી-
ઓ પ્રવાર છે. એ નાડીરૂપ મનની ગતિઆગતિના માર્ગનું મધ્યાર્થ
જ્ઞાન થયેથી, અર્થાત્ સાક્ષાત્કાર થયેથી.

પરશરીરાવેશ—અન્ય શરીરમાં આવેશ નામ પ્રવેશ થાય છે

આ સૂત્રમાં એ કૃતુ કે ચિત્તને પરશરીરાવેશ એ હેતુ માન્યાથી
થાય છેઃ (૧) એ ચિત્તને એક શરીરમાં જ સ્થિતિ કરી અટકાવી
રાખનાર જે કારણ હોય તેની શિથિલતા થવાથી તથા (૨) એ
ચિત્તને જ્યાંઆવવાના માર્ગનો સાક્ષાત્કાર થયેથી. આ બંને હેતુ
એક વખતે જ મિલ્લ જોઈએ હીએ. કારણ કે ચિત્તને અટકાવી
રાખનાર કાચુ શિથિલ થયું હોય તથાપિ પોતાના શરીરમાંથી ચિ-
ત્તને કયે રસ્તે બહાર કાઢવું તથા અન્યના શરીરમાં—પછી તે મૃત
હોય કે મચેત હોય તેમાં—કયે રસ્તે પ્રવેશ કરાવવો એ જ્ઞાન જ્યા-
મુધી ન હોય ત્યાંમુધી પરશરીરાવેશ થવો ઘટે નહિ, તેમજ એ
જ્ઞાન હોય પણ બહાર કાઢવાનું તથા અન્ય શરીરમાં પ્રવેશ કરા-
વવા ગતિ આપવાનું સામર્થ્ય ન હોય તોપણ પરશરીરાવેશ નહિ
થાય, તેથી પરશરીરાવેશઘટે બંને જરૂરના છે.

ચિત્ત મેને અતિચંચલ હોવાથી વાયુથી પણ અતિવેગવાળું
છે અને અનિશ્ચય હોવાથી મર્મ શરીરમાં પ્રવેશ કરી શકે એવું
છે તથાપિ પૂર્વનાં, બોગ આપવાને તત્પર થયેલાં કર્મના બળથી એ
રીગવેશ મગ્યે અસ્તિત્વે તો બાંનું ત્યાંજ પડી રહે છે એ મર્મને
દેખાય છે તેથી પ્રવેશ કરનાર અન્ય વસ્તુ છે એ સ્પષ્ટ છે

ચિત્તને એક શરીર મળે છે જેમાં જ તે પોતાનો વ્યાપાર નિયમિત રૂપે કરી તેથી ચતા સુખદુઃખાદિને ભોગવે છે આમ દેવતાથી ચિત્તની નિયમિત ગ્થિતિ રાખનાર હેતુ કર્મસંસ્કાર છે એ કર્મસંસ્કારો જ્યારે શ્રીસદ્ગુરુપાસેથી અદ્વિત્ય કરેલા તથા તેમની આજ્ઞાનુસાર કરેલા મન્યમથી શિથિલ—લૂણા—કલ્પામા આવે છે ત્યારે ચિત્તને દૃઢપણે એક શરીરમાં ગોઠી રાખનાર કારણનો અભાવ થાય છે, જેથી પોતાના સ્વાભાવિક વેગથી ચિત્તની તે શરીરથી બહાર ગતિ થઈ શકે છે તથાપિ એટલામાત્રથી અન્યના શરીરમાં પ્રવેશ થતો નથી, તે ક્યારે થાય છે કે જ્યારે પોતાના શરીરમાંથી જે નાડીદ્વાગ ચિત્તનું બહાર ગમન થતું હોય તે નાડીચક્રનો તથા અન્યના શરીરમાં જે નાડીદ્વાગ ચિત્તનો પ્રવેશ થઈ શકે છે તે નાડીચક્રનો શ્રીસદ્ગુરુથી મળેલા મન્યમથી સાક્ષાત્કાર કમવ છે ત્યારે, એ ઉભય પ્રકારના નાડીચક્રનું જ્યારે મધ્યાર્થ જ્ઞાન થાય છે અને જ્યારે તે તે માર્ગે ચિત્તને ગતિ આપવાનું સામર્થ્ય યોગીના આવે છે ત્યારે જે નાડીચક્રદ્વાર ચિત્ત બહાર નીકળી શકે છે તે નાડીચક્રદ્વાગ પોતાના શરીરમાંથી ચિત્તને બહાર કાઢે છે અને અન્યના શરીરમાં જે નાડીચક્રદ્વાગ ચિત્તનો પ્રવેશ થાય છે તે નાડીચક્રદ્વાગ પોતાના ચિત્તનો પ્રવેશ કરાવે છે આમ થાય છે ત્યારે જ ચિત્તનો પરમ્યાપ્રવેશ થઈ શકે છે ચિત્તનો જ્યારે પરમ્યાપ્રવેશ થયો ત્યારે જેમ મધુકરને અનુમરનાર મદિત્રાઓ ગધુકરની જ પાછળ પાછળ આવી જાત છે તેમ હન્દ્રિયગણુ પશુ તે યોગીના ચિત્તને અનુમરે છે આમ થવાથી અન્ય શરીરમાં હન્દ્રિયસહિત ચિત્તનો સમાર થવાથી તે શરીરમાં બી સર્વ ભોગો ભોગની શકાય છે

અન્ય સિદ્ધિનું પ્રતિપાદન કરવા કહે છે કે

ઉદાનજયાજ્ઞ જલર્પકફલ્લટકાદિપ્ચસક્ક ઉત્તમાન્તિઘ્ન ॥ ૧૯ ॥

સુનાર્થ — શ્રીસદ્ગુરુની આજ્ઞાનુસાર કરવા મનમરિગેાની મિત્રિ થવાથી જ્યારે ઉદનનો જલ થાય છે ત્યારે તે મોગીને જલ કે દૂધ કે પાણી મિત્રે બાધ કરી શકતા નથી અને તે ઉપર ગતિ કરવા મનવ થાય છે

ઉદાનજયાજ્ઞ—એટલે જ્યારે સુમરિગેાથી ઉદનને પોતાને અધીન કરવામાં આવે છે ત્યારે

જલર્પ—જલપાદિથી અનમ સ્પેશય ॥ અર્થાત્ એ બાધ કરી શકતા નથી

ઉત્તમાન્તિઘ્ન—એટલે ઉત્તમજ્ઞ તથા ઉપર ગતિ

આ સુત્રમાં એ કૃત્ય કે જ્યારે સુમરિગેા ઉદાનનો જલ કરવા

મા આવે છે ત્યારે અન્ય વાયુઓના વ્યાપારનો પણ મેધ થાય છે તેથી તે યોગીનું શરીર અતિવધુતાને પામે છે, તેથી તે નદીમાં રહી શકે છે, તેમ જ કટકાદિ પદાર્થોમાં પણ રી શકે છે છતાં એ પદાર્થોને એને અપેક્ષા પણ થતો નથી તેમ જ એ યોગી પોતાનું મરણ વૃત્તિઅનુમાર આણી શકે છે તથા તે મમથે જે અચિન્તિ માર્ગ અધિવેદકમાં જરાનો કલ્પ છે તેદારે જઈ શકે છે.

દરેક શરીરમાં પ્રાણાદિ પાંચ વાયુ કલ્પા છે તે પાંચ પ્રાણ, આપાન, મમાન, ઉદાન અને વ્યાન છે કેટલાક એ પાંચને અધ્યાત્મ રૂપતાને પામેલો વાયુ લે છે, તથા કહે છે કે એ વાયુ મૂળ તો એકરૂપ જ છે તથાપિ જૂના જૂના વ્યાપાર કરનાર હોવાથી તથા જૂદા જૂદા સ્થાનમાં એ વ્યાપાર થતા હોવાથી એના પાંચ આત-ભેદ પડ્યા છે તેઓનું કહેવું એમ છે કે જે જ્ઞાનેન્દ્રિયો અને કર્મન્દ્રિયો છે તેના એ પ્રકારના વ્યાપાર છે (૧) બાહ્ય અને (૨) આંતર ત્યાં રૂપાદિનું જ્ઞાન કરનાર તથા હવનચપનાદિ ક્રિયા કરવી એ હન્દ્રિયોનો બાહ્ય વ્યાપાર છે તથા બધી હન્દ્રિયોનો સામાન્ય વ્યાપાર, જેને લોક જીવન કહે છે તે જીવનને ટકાવવારૂપ પ્રપત્તિવિશેષ છે એ પ્રપત્તિવિશેષથી અધ્યાત્મરૂપતાને પામેલા વાયુની પાંચ ક્રિયા થવાથી તેના પાંચ ભેદ પડ્યા છે, ત્યાં નામિકાના અમથી હૃદયદેશસુધી રહેલો પ્રાણુપન કરનાર વાયુ તે પ્રાણ છે, હૃદયથી તે નાભિદેશસુધી રહેલો, સુક્ત અમળના પ્રરિણામરૂપ રસાદિને યોગ્ય પ્રકારે સર્વ નાડીમાં મોડવ નાદતથા જઠરના અગ્નિને દબાવી રાખનાર તે સમાન છે, નાભિપ્રદેશથી તે મગના તમિયાસુધી રહેલો, મલ, મૂત્ર, ગર્ભવિચેરેને બહાર કાઢી નાખનાર તે આપાન છે, નાસિકાના અમબાગથી તે છેક અક્ષરૂપ પર્યંત રહેલો, ઉત્ક્રાંતિ નોડેનું તે ઉદાન છે અને સર્વ દેહમાં વ્યાપી રહેલો બળવાનું કર્મહેતુ તે વ્યાન છે. અન્ય કેટલાક આ પ્રાણાદિને હન્દ્રિયોની જ વૃત્તિ માને છે. તેઓ કહે છે કે હન્દ્રિયોની જે પ્રકારથી વૃત્તિ વા વ્યાપાર છે, (૧) જ્ઞાન વા કર્મ અને (૨) જીવન એ જીવનરૂપવ્યાપાર મર્વ હન્દ્રિયોનો સાધારણ વ્યાપાર છે એ વ્યાપાર પાંચ બેદરાજો હોવાથી પ્રાણાદિ મગને પામે છે સર્વથા પ્રાણાદિની વ્યાખ્યા ઉપર પ્રમાણે જ છે વસ્તુતઃ તો અષ્ટપુરીમાંનું અણુવિશેષ જ પ્રાણ છે એ જ પ્રાણની ગતિથી આ સર્વ ક્રિયા થાય છે તેથી આ એના જ અવતાર બેદ છે આમ હોવાથી જ્યારે ઉદાનને પોતાને અધીન કરવામાં આવે છે ત્યારે અન્ય વ્યાપારોનો નિરોધ થઈ ઉદાનની પ્રધાનતા થાય છે તેથી ક્રાંતિ સિદ્ધ થાય છે, અને શરીરની અત્યંત વધુતા થા-

ય છે તેથી મગ્ધુ પોતાને સાધન થાય છે, અગ્નિરાદિ માર્ગ ગમન કરી શકાય છે, અને લઘુતા સિદ્ધ થનાથી જતાદિપદાર્થો અપરા કરી શકતા નથી.

આપ્રમાણે વિગતના જયથી થતી નિદિનુ પ્રતિપાદન કરી મ માનના જન્યો થતી સિદ્ધિનુ પ્રતિપાદન કરે છે.

સમાનજયાજ્જલનમ્ ॥ ૨૯ ॥

સૂત્રાર્થ—મમાનનો જય થનાથી જનન થાય છે.

આ સૂત્રમા એ કહ્યું કે સમાનજયારે પોતાને રક્ષાધીન કરનામા આવે છે—(અને તે સયમવિગેરથી થાય છે) ત્યારે એ મમાનના જે દમાણથી નાભિકપન્નો અગ્નિ પોતાને રચાને મરતો હતો તે દમા પુ જલુ મહેરાથી એ યોગીનુ શરીર મતીના શરીરની માફક બગાડુ દેખાય છે અન્ય મોધમનના મયોમા આ મબધે એવુ ઝેલુ જણાય છે કે એ જનાનાઓ પોગીના મૂધારથાન ત્રિફુટિઅથાન, મુખ અને રક્ધમાથી નીકળતી દેખાય છે.

આ મે સૂત્રોમા મતાવેલા ન્યાયથી પ્રાણુ, અપાન અને વ્યા નથી થતી તે ને કિયાની સિદ્ધિઓ સમજી લેવી.

હવે અન્યસિદ્ધિનુ પ્રતિપાદન કરના ઉપરના જેવુ જ ઉપવદાક સૂત્ર રચે છે.

શ્રોત્રાકાશયોઃ સયમસયમાદિવ્યં શ્રોત્રમ્ ॥૩૦॥

સૂત્રાર્થ—શ્રોત્ર અને આકાશનો જે આધારધે ભાવસંબંધ તે મા સયમની સિદ્ધિ કરવાથી દિવ્ય શ્રોત્ર થાય છે.

શ્રોત્ર—શ્રોત્ર એન્ને જે હન્દ્રિયવડે સન્દનુ ચરણુ કરવામા આવે છે તે અહંદારના કાર્યરૂપ હન્દ્રિય અને આ રશં એન્ને તામ્સ અહકારના પરિણામરૂપ જે સન્દતમાત્રા નેનો પરિણામરિગેર એ બેનો જે મબધે તેમા સયમ કરવાથી.

દિવ્ય શ્રોત્રમ્—એટલે અતીત, અનાગત, સુક્ષ્મ તથા અવધિ તાલિ સન્દને થરાણુ કમ્વાના સામર્થ્યશાલુ શ્રોત્ર.

આ સૂત્રમા એ કહ્યું કે શ્રોત્રહન્દ્રિય અને આકાશનો જે સબ્ધ તેમા સયમની સિદ્ધિ કરી તે સબ્ધનો માહાત્મકાર કરનામા આરે છે તો તેથી સુક્ષ્મચરિતાલિ સન્દને મદલુ કરનાનું આત્રમા મા મર્થ આવે છે ત્યા શ્રોત્રહન્દ્રિય રૂપ પ્રતિપાદન મુ છે તેમ પ્ર દાશમ્વરૂપ હોરાથી પ્રમશાત્મક અદાનું મર્થ છે અને નેથી એ તમા અન્ય હન્દ્રિયોને આદ્યમગ્નિનસા ન્તાથી છે એ શિદિયો મ્મ બેલિક નથી એટલે આમમલિના પરિણામરૂપ નથી તથાપિ એ

ઇન્દ્રિયો તે તે બૃહથી સંસર્ગવાળી ઉત્પન્ન થાય છે અને તેથી એની અભિવ્યક્તિ તે તે બૃહમાંથી થાય છે, એટલે એાત્ર ઇન્દ્રિય આકાશના આયુથી સંસર્ગવાળી ન ઉત્પન્ન થાય છે અને તેથી ન્યારે ન્યારે એાત્રેન્દ્રિયની અભિવ્યક્તિ થાય છે ત્યારે તે આકાશના આયુમાંથી ન થાય છે. તે ન પ્રમાણે ત્વહની વાયુમાંથી, ચક્ષુષની તેજમાંથી, રસનાની અપ્માંથી અને દ્વાણુની પૃથ્વીમાંથી થાય છે. આ પ્રમાણે હોવાથી પ્રમંજે શ્રુતિસ્મૃતિમાં એાત્રને આક્ષગ્રમય, ચક્ષુષને તેજ્ગ્રમય વિગેરે કહેવામાં આવી છે તથાપિ જેમ મન વા અંતઃકરણ અન્નથી પોષણ પામનાર હોવાથી તેને અન્નમય કહેવામાં આવ્યું છે પણ તેટલાથી મન અન્નનું કાર્ય છે એમ ગણાવું નથી તે ન પ્રમાણે આટલાથી એાત્રાદિનું આકાશાદિ ઉપાદાન કારણ કહેવાય એમ નથી, કારણ કે એાત્રાદિનું ઉપાદાન કારણ તો અદકાર છે. તેથી એાત્રાદિ-ઇન્દ્રિય અને આક્ષગ્રાદિ બૃહતનો કાર્યકારણસંબંધ નથી પણ આકાશાદિ એાત્રાદિના આધારરૂપ હોવાથી એ બેનો સંબંધ આધારધેય-માત્ર છે.

અદિ એ શંકા થજે કે આકાશ તો સર્વવ્યાપિ કહ્યું છે તો પછી એનું આયુ કેમ કહેવાય? એનો ઉત્તર એ કે આકાશબૃહતની બે પ્રકારે રિયતિ હોય છે: (૧) કારણરૂપે અને (૨) કાર્યરૂપે ત્યા કારણરૂપે તો આકાશાદિ સર્વ તામમ અદકારરૂપ છે અને તેથી પરિણામે તમોગુણરૂપ છે અને તમોગુણરૂપ હોવાથી પ્રકૃતિરૂપ સિદ્ધ થાય છે. તેથી કારણરૂપે એ સર્વ પ્રકૃતિની માફક મર્વ જગત્મા વ્યાપક રહેનાર કહેવાય. તથાપિ કાર્યરૂપે તેમ છે નહિ. કાર્યરૂપે તો આકાશ એ શબ્દતન્માત્રાતો પશ્ચિમીમ હોવાથી પરિચિત્ત ન છે. આકાશનું આવરણ પૃથિવ્યાદિ આરના કગ્તાં મોદું છે તથાપિ તન્માત્રાદિનાં આવરણોકરતાં પણ નાનું છે. તેથી આકાશ કાર્યરૂપે પરિચિત્ત ન છે.

આ રથજે એ જરૂર લક્ષમાં ગળવું ઘટે છે કે આકાશનો અર્થ શૂન્ય વા અબાવ નથી, પણ ઇન્દ્રિય તથા અન્ય પદાર્થને અવકાશ આપનાર સર્વ બૃહતોમાં રહેલું સદ્રમ એવું આવરૂપ દ્રવ્ય છે.

આ પ્રકારનું જે આકાશ તેની સાથે એાત્રેન્દ્રિયને જે આધારધેય-માત્ર સંબંધ છે, તેમાં સંયમની સિદ્ધિ થયેથી એાત્રમાં શબ્દ અદકણ કરવાનું દિવ્ય સામર્થ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. પ્રથમ કલ્પાપ્રમાણે આ ઉપલક્ષકસૂત્ર છે. તેથી એથી અન્ય ઇન્દ્રિયોગ્રાટે પણ સમજી લેવું તેથી ચક્ષુષ અને તેજસ એ બેનો જે આધારધેય સંબંધ તેમાં સયમ કરવાથી દિવ્ય ચક્ષુષ, તમ અને વાયુનો જે આધારધેયસંબંધ તેમાં સયમ કરવાથી દિવ્ય

ત્વશ્ચ, રસના અને અપ્તો ને આધારધૈયસંબંધ તેમાં સંયમ કરવાથી દિવ્યરસના, ધ્યાન અને પૃથ્વીનો ને આધારધૈયસંબંધ તેમાં સંયમ કરવાથી દિવ્યમાણુ પ્રાપ્ત થાય છે એ પણ આ સૂત્રથી જ પ્રતિપાદન સમજાવું.

આપ્રમાણે આ સૂત્રથી આકાશદિસાધેના છન્દ્રિયોના સંબંધમાં સંયમ કરવાથી દિવ્ય સામર્થ્યની પ્રાપ્તિ પ્રતિપાદન કરી. હવે આકાશમાધેના કાયાના સંબંધમાં સંયમથી ને સિદ્ધિ થાય છે તેનું પ્રતિપાદન કરે છે.

કાયાકાશયોઃ સંવંન્યસંયમાદ્ લઘુતુલસમાપત્તે આકાશગમનમ્ ॥ ૪૧ ॥

સૂત્રાર્થઃ—શરીરનો અને આકાશનો ને વ્યાપ્યવ્યાપકભાવસંબંધ તેમાં સંયમની સિદ્ધિ કરવાથી, અથવા હલકા તુલ (૩) ના રૂપને કોઈ સંયમની સિદ્ધિથી પામવાથી આકાશમાં ગમન થઈ શકે છે.

લઘુ—આ પદમાં જ શબ્દ વિકલ્પાર્થે છે. તેથી આકાશગમનરૂપ સિદ્ધિમાટે એક તો કાયા અને આકાશના સંબંધમાં કરાપેક્ષે સંયમ હેતુરૂપે પ્રતિપાદન કરાય છે, તથા બીજો તો ને ને સંયમથી ઠના નેવી લઘુતાને પમાય તે સર્વ સંયમેતુ હેતુરૂપે પ્રતિપાદન કરાય છે. રામાપત્તિ એટલે પ્રથમ પાદમાં કહેલી તદ્દનનતા.

આ સૂત્રમાં એ કહ્યું કે શરીર અને ને પ્રદેશમાં શરીર રહેલું હોય છે તે પ્રદેશમાં રહેલું આકાશ અર્થાત્ શરીરને વ્યાપીને રહેલું શરીરને અવકાશ આપનાર ને આકાશ તે બેમાં શરીર એ વ્યાપ્ય છે અને આકાશ એ વ્યાપક છે. તેથી એ બેનો ને વ્યાપ્યવ્યાપકભાવસંબંધ તે સંબંધમાં સંયમ કરવાથી તેનો જન્મ કરાય ॥ ત્યારે અથવા અન્ય કોઈ ત્રીગુણે બતાવેલા સંયમથી ત્યારે લઘુ તુલસાથે તદ્દપતાને પમાય છે ત્યારે તે યોગીનું શરીર ને આકાશવડે નીચે ઈમાર્તું રહેલું હવું તે ઈમાર્તું કરનાર સત્તા સ્વાધીન થવાથી અવકાશમાં ઉડી શકવા સમર્થ થાય છે. ત્યાં ક્રમ એવો છે કે તે યોગી, જેમ સાધારણ મનુષ્યો પૃથિવીપર ચાલે ॥ તેમ પ્રથમ તો જડમાં ચાલી શકેછે, ત્યાર પછી ઉર્ધ્વનાભિના તંતુપર ચાલી શકે છે, પછી સૂર્યનાં કિરણપર ચાલી શકેછે, અને અતે આકાશમાં જવા સમર્થ થાય છે.

અન્ય સિદ્ધિનું પ્રતિપાદન કરવા કહે છે કે

મહામહિતા વૃત્તિર્મહાવિદેહા તતઃ પ્રકાશચરણક્ષય ॥૮૦॥

સૂત્રાર્થ — ચિત્તની શરીરથી બદલ ને યથાર્થ (અ નિષ્પન્ન) સ્થિતિ તે મહાવિદેહા મિદિ કહેવા છે એ નિદિથી બુદ્ધિમર્યાદા પ્રમાણ-
ગતમાને આગળ કન્યા રજતમનો કાચ થાય છે

વહિઃ—અર્થ પદો આ પ્રમાણે છે —અર્કપિતા વહિર્ઠિતિ મહાવિદેહા
વૃત્તિ —એટલે સ્થિતિ, રહેવું તે

આ સૂત્રમા એ ક્ત્યુ કે ચિત્તની શરીરપદાર યથાર્થ સ્થિતિ
જ્યારે થાય છે, જે મિદિને મહાવિદેહા કહે છે, ત્યારે રજતમનો કાચ
યથાર્થ ચિત્તમા આરિષ્ટ દ્રવ્યમાન જાગરક રહે છે તેથી અતીત, અ-
નામન મર્વ નિર્ણય જ્ઞાન થાય છે તેમ જ મહાવિદેહા મિદિ પ્રાપ્ત
થેની ટોચથી તે યોગીને પરમયાત્રવેદાદિ સર્વ યજ્ઞ રહે છે અથાત્
તે યોગીનું ચિત્ત મોખતનપ્રિયે સર્વ યજ્ઞ ગતિ કરી શકે છે
ચિત્તની શરીરના પદાર જે પ્રમાણે સ્થિતિ હોય છે (૧) શરીરપરે
મમ અભિમાન હોય છે તથા ચિત્તનું મન આપુ શરીરની અદર જ
હોય છે જતા બાવનામ નથી પોતાના શરીરથી પોતાનું ચિત્ત હાર છે એમ
જે કરી શકાય છે તે એ પ્રાર્થના બાવના દ્વય યથાર્થ જે સ્થિતિ થાય છે તેને
વિદેહા કહે છે (૨) એ વિદેહામિદિના અભ્યાસથી અથવા અન્ય કોઈ
પ્રમાણના સવચ્છથી જ્યારે શરીરમાથી ખરેખર ચિત્તની બદલ સ્થિતિ
થાય છે અને શરીરપરનું મમત્વઅભિમાન મલિત થયેલું હોય છે
ત્યારે તે સ્થિતિને મહાવિદેહા મિદિ કહે છે • એ મિદિ પ્રાપ્ત થાય
છે ત્યારે તે યોગીને શરીરથી બદલ ચિત્ત રહેલું હોય છે તેમ જ
એને માટે આરંભક મયમથી ચિત્તના રજતમ નિર્ણય થઈ ગયેલા
હોય છે, તેથી એ મિદિના પ્રાદુર્બાવમયે અનકમ્યુના પ્રમાણરૂપ
મન અત્યારે આગ્રહન કરી રહેનાર ગ્નેશુજી તથા તમોશુ સુમલ-
ને પ્રિય વિષાદ નેત્ર કાચ થાય છે તેથી તે યોગીના ચિત્તને
મૂલ પ્રમાણરૂપાવ નિષ્કટક રીતે આવિર્બાવને પામે છે તેથી તેના
મર્યાદા ચરિ પ્રિયનું જ્ઞાન તથા સર્વ સ્થિતે ગમન એ તે યોગીને
સિદ્ધ થાય છે

આ પ્રમાણે પરિણામવલયમાત્ એ રૂપથી માડી કેટલીક ગુણ

• યોગવાર્તિકમર વિદેહાનું સારૂ એવું કહે છે કે જ્યારે દરેક
ચિત્તને પોતાનું શરીર જેમ સ્વાધીન હોય છે તેમ જ્યારે બાવનાની
સિદ્ધિથી શરીરમદારના પદાર્થો પણ સ્વાધીન થાય છે ત્યારે તેને વિ-
દેહા મિદિ થઈ કહેવાય છે

નરપ મિદિનુ પ્રતિપાદન કર્યું, તેમજ બુનનગાનાદિરૂપ બાહ્ય સિદ્ધિનુ તથા કાચ-વ્યુદાદિરૂપ આંતર્યતરમિદિનુ પ્રતિપાદન કર્યું તેમ જ પ્રથમ પાદમા પોને કહેવા ગ્રેન્થાદિ પરિકર્મની મિદિથી થતી સિદ્ધિઓનુ પ્રતિપાદન કર્યું—તથા સમાધિને ઉપયોગી એવી વિદેહા, મહાવિદેહા-રિગેરે સિદ્ધિનુ પ્રતિપાદન કર્યું હવે આ શાસ્ત્રમા મુખ્યરૂપે પ્રકૃત જો મહીન, મહલુ અને આશ્વિવેળા સમયો* છે તેથી થતી સિદ્ધિ ઓનુ પ્રતિપાદન કરતુ અગત્યનુ છે. તે કરના તથા પ્રસંગવશાનુ અન્ય કિચિત્ ઉપયોગી અર્થ કથન કરવા આ પાદના અવશિષ્ટ સૂત્રોનો આશ્રય છે તેમા પ્રથમ તો આશ્વિવેળામા કરાતા મયમની મિદિથી જો રિભૂતિ પ્રાપ્ત થાયછે તેનુ પ્રતિપાદન કરેછે

સ્થૂલસ્વરૂપસૂક્ષ્માપ્યવાયવસ્વસપ્તમાન્કુતજયઃ ॥ ૪૩ ॥

સૂત્રાર્થ—પૃથિવ્યાદિ પાચ બૂતોની સ્થૂલત્વ, સ્વરૂપત્વ, સૂક્ષ્મત્વ, અન્વયત્વ અને અર્થવત્ત્વ પાચે અવસ્થાનો સમમથી સાક્ષાત્કાર થયે એ પાચ બૂતોનો જન્મ થાય છે

સ્થૂલ=સ્થૂલ ચ સ્વરૂપ ચ સૂક્ષ્મ ચાન્વયસ્વાર્થવત્ત્વ ચ તેષુ સપ્તમાત્=સ્થૂલ, સ્વરૂપ, સૂક્ષ્મ, અન્વય અને અર્થવત્ત્વ એ પૃથિવ્યાદિ પાચબૂતોના પાચ પ્રકારમા સાક્ષાત્કારપર્યન્ત સમમ કરવાથી.

મૂતજયઃ—એટલે એ પાચ બૂતોનો જન્મ થાય છે અર્થાત્ એ પાચે ઉપર તે યોગીનુ સ્વતંત્ર સામર્થ્ય પ્રાપ્ત થાય છે

આ સૂત્રમા એ કહ્યું કે પૃથિવ્યાદિ પાચ બૂતોના સ્થૂલાદિ પાચ પ્રકારમા સાક્ષાત્કારપર્યન્ત સમમની સિદ્ધિ કરવાથી એ પાચે બૂતો નો જન્મ થાયછે તમા પૃથિવી, અપ્, તેજ, વાયુ અને આકાશ એ પાચ તરફો તે પાચ બૂત છે એ પાચે પદાર્થ સામાન્યરિશેષના સમદર છે, એટલે સર્વના દારણરૂપ પ્રધાનની પાચ પ્રકારની રિચતિર છે, તેથી મર જગત્ને સાધારણ પ્રધાન દ્રવ્ય બાદ કરીએ તો એ પાચ બૂતો પશુ જાતિ, અને સજ્જતીયથી બાદ પ કરનાર ધર્મ જો રિશેષ કહેવાય છે તેનો જ સમૂહ છે અને પ્રધાનસ્વરૂપ દ્રવ્ય તો એ સામાન્ય વિશેષના સમૂહમા પ્રાપ્ત જ છે તેથી ન્યયુક સામાન્યરિશેષના સમૂહ વાળુ ત્રિગુણાત્મક દ્રવ્ય તે પાચ બૂત છે આમ હોવાથી એના પાચ પ્રકાર ઘર્ષ શકે છે તે પાચ પ્રકાર સ્થન, સ્વરૂપ, સૂક્ષ્મ, અન્વય અને અર્થવત્ત્વ છે તમા એ પાચ પદાર્થોમા રહેના નિર્દોષ એ પ્રકારના છે (૧) સ્પષ્ટાદિ તથા (૨) આમરાદિ ધર્મો શબ્દાદિ

* એનુ પ્રતિપાદન સવિવર્કદિ મત્રેગાતુના વિભાગ કરતી જ ખતે કર્યું છે

ધર્મોમાં આકાશમાં રહેલા પદ્મ, ગાંધારુદિ સ્વરો, વાયુમાં રહેલા શીતો-
 બ્લાદિ સ્પર્શ, તેજમાં રહેલા નીલપીતાદિ રૂપ, જલમાં રહેલા મધુર,
 આન્ન-વિગેરે રસ તથા પૃથિવીમાં રહેલા સુરસિન્ધુસુન્દરિ ગંધ-એ
 ધર્મોનું ગ્રહણ થાયછે. આકાશદિગણમાં આકાશમાં રહેલા વિભુત્વ,
 સર્વ પદાર્થને અવકાશ આપવાપણું વિગેરે ધર્મો, વાયુમાં રહેલા તિ-
 ર્યશ જવાપણું, પવિત્રત્વ, ચક્તવ, મતિ આપવાપણું વિગેરે ધર્મ, તેજમાં
 રહેલા ઉર્ધ્વ જવાપણું, પચન કરવાપણું, આજનાપણું, લઘુતા, ભાસ્વ-
 રતાવિગેરે ધર્મો, જલમાં રહેલા પ્રભા, શુકલતા, મૃદુપણું, ચુરત્વવિ-
 ગેરે ધર્મો તથા પૃથિવીમાં રહેલા અવયવરચના, ચુરતા, સર્વ પ્રાણીને
 આધાર આપવાપણું, સર્દિલુતાવિગેરે ધર્મો એ સર્વ અર્થ છે અને
 આકાશના પણ આણું હોવાથી અનેક છે તેથી આકાશમાં ગોલી આ-
 કાશત્વરૂપ જાતિ, વાયુમાં રહેલી વાયુત્વજાતિ, તેજમાં રહેલી તેજસ્વ્ય
 જાતિ, જલમાં રહેલી જલત્વજાતિ તથા પૃથિવીમાં રહેલી પૃથિવીત્વ-
 જાતિ એ સામાન્ય દેહવાપ છે એ સાર્વનરિત જે પ્રકૃતિદ્રવ્ય તે પ-
 થિવ્યાદિ પાંચ જૂનો છે તેથી એ જૂનોમાં એ અશ યથા (૧) વિ-
 શેષ અને (૨) સામાન્ય, તેમાં જે વિશેષરૂપ અશ તે આ સ્થળે
 સ્થૂપ કહેા છે અને જે સામાન્યરૂપ અશ તેને આ સ્થળે સદન
 કહેા છે; * અથવા તો દાંદાદિધર્મોમાં સામાન્ય આવી જાયછે તેથી
 દાંદાદિધર્મોરૂપ જે સામાન્ય અશ તે એ પાંચ જૂનોની સ્થૂપઅવ-
 સ્થા છે અને જે આકાશદિવિશેષરૂપ જાતિને અશ તે અવરૂપ છે અને
 પાંચ જૂનોમાં કારણરૂપ પ્રાપ્ત થયેલી ગંધગિન્નજાના તે સૂક્ષ્મ છે
 તથા એ પાંચમાં પ્રાપ્ત થયેલુ સર્વ, રજસુ અને તમગરૂપ ત્રિવિધ
 પ્રકૃતિદ્રવ્ય તે અવય છે, તથા એ જૂનોમાં રહેલી જે ગોગ અને
 અપવર્ગરૂપ એ પ્રયોજનને સિદ્ધ કરવાની શક્તિ તે અર્થવત્ત્વ છે. વિ-
 શેષ સ્પષ્ટ કરી કહીએ તો આપ્રમાણે. પૃથિવ્યાદિ જે પાંચ જૂનો ક-
 હેવાપ છે તેમાં કુટ્ટવા અંશ છે તે પ્રથમ વિગારીએ. આ પ્રથમ
 તો એમાં પૃથિવીત્વાદિ જાતિ છે. તેમ જ આકાશદિગણના ધર્મો જે
 એ પાંચ જૂનોનાં અર્થરૂપ છે તે છે. તેમ જ એ જૂનોમાં-કાર્ય એ
 કારણદ્રવ્યની જ અવરગાવિશેષ હોવાથી-ગંધાદિત-માત્રાઓરૂપ સાક્ષાત્
 ઉપાદાન કારણની ત્રિયતિ છે. તેમ જ આ સંપૂર્ણ જગત્ ત્રિગુણાત્મક
 પ્રકૃતિના કાર્યરૂપ સુવાચી સૂર્યમાં પ્રકૃતિદ્રવ્યને અત્યુચ્ચ થયેલા છે.
 તેથી એ પાંચ જૂનોમાં પણ પોતાના ચરમ પરિણામિકાદાન કારણ-

* આ પ્રકારે વાર્તિકકર્તાનું વ્યાખ્યાન છે તથા જીજ્ઞુ વ્યાખ્યાન
 અન્ય દીકાકાર્યું છે.

રૂપ સત્ત્વાદિ ત્રણગુણની સ્થિતિ છે.

અહિં એ શંકા થશે કે પૃથિવ્યાદિ બૂતો તો તામસ અહંકાર-
માંથી ઉત્પન્ન થયેલા હોવાથી એમાં સત્ત્વાંશ કેમ સંભવે ? એનો
ઉત્તર એ કે જે તામસ અહંકારનું અણુ છે તેમાં કેવલ તામસ
દ્રવ્ય છે જ નહિ, પણ તામસનું પ્રાધાન્યમાત્ર છે, તેથી ઝાણુ અંશે
સત્ત્વની સ્થિતિ તામસ અહંકારના અણુમાં પણ છે. આમ હોવાથી
એના કાર્યરૂપ પાંચબૂતોમાં સત્ત્વાંશની સ્થિતિ હોય એ અસોગ્ય નથી.
અને એ સ્થિતિ છે તેથી જ એ બૂતો અતઃકરણને પોષણ કર-
નાર કલાં છે. ત્યાં સૌથી અધિક તામસ અંશવાળું અણુ હઈએ તો
તે પાર્થિવ અણુ છે. એ અણુના પરિણામવિશેષરૂપ અન્ન છે; એ
અન્ન મનને પોષણ કરનાર છે એ સર્વને અનુભવસિદ્ધ છે. તેમ
જ કુનિ પણ અન્નમયં હિ મનઃ એ વાક્યથી એ જ અર્થ કહે છે. વ-
ળી અન્ય રીતે વિચારીએ તો એ પાર્થિવ્યાદિ અણુમાં જે સત્ત્વ ન
હોય અને કેવળ તામસ હોય તો તમસનો ગુણ આપરણુ કરવું એ છે
તેથી એ અણુનો પ્રકાશ (જ્ઞાન) કદાપિ થાય નહિ. આપણે જાણીએ
છીએ કે જ્યારે કાયાને પ્રકાશ કરનાર સત્ત્વ, યોગી પૈતાના સંયમબ-
લથી આકર્ષાં છે છ ત્યારે તે . યોગીની કાયાનો પ્રકાશ કદાં જવને
થતો નથી. તે જ પ્રમાણે પાર્થિવ અણુનો તથા તેના કાર્યરૂપ
સર્વ પદાર્થોનો-જે એમાં સત્ત્વાંશ હોય જ નહિ તો સદા અપ્રકાશ
રહેવો જોઈએ. એનિગેરે અનેક કારણોથી કેવળ તામસરૂપ ગણવાયે-
લ પાર્થિવ અણુમાં પણ સત્ત્વાંશની સિદ્ધિ થાય છે તો અન્ય અ-
ર બૂતોમાટે તો શું કહેવું ?

આપ્રમાણે પ્રકૃતિના ત્રિવિધ દ્રવ્યની સ્થિતિ એ પાંચ બૂતોમાં
છે. તેમ જ પાંચમો અંશ એ બૂતોમાં રહેલી ભોમ અને અપવર્ગરૂપ
પ્રયોજન સાધવાની સક્તિ છે.

અહિં એ કહેવું મોગ્ય નથી કે એ બે પ્રયોજન તો બુદ્ધિમત્ત્વ-
માં જ છે અને અન્યમાં નથી. કારણ કે કારણની અવગ્યાવિશેષરૂપ
કાર્ય હોવાથી કાર્યના સર્વ ગુણો કારણમાં કદાં કદાં અવગ્યામાં (ક-
હૂબૂતાદિ) સ્થિત હોય છે; તેમ જ કારણના જે ગુણો છે તેનો પ-
ણ કારણના કાર્યાકાર પરિણામ પામવાથી નાશ થતો નથી તેથી તેની
પણ સ્થિતિ કાર્યાકારપરિણામવચ્ચને છે. આમ હોવાથી ભોમ અને
અપવર્ગરૂપ જે બે અર્થ બુદ્ધિસત્ત્વમાં દેખાય છે તે બે અર્થ, બુદ્ધિ-
મત્ત્વ પણ કાર્યરૂપ હોવાથી જુદા તો પ્રકૃતિના છે. અને પ્રકૃતિના હો-
વાથી પ્રકૃતિ જ પરિણામ પામતાં પામતાં જૂનારૂપ થયેલી છે તેથી

બૂતમા પણ કોઈ અવસ્થામાં હોવા ન જોઈએ

આથી એ યજુ કે (૧) પૃથિવીત્વાદિઆમાન્ય, (૨) આકાશદિ ગણમા કહેવા નિર્ણયો, (૩) મધાદિતન્માત્રા, (૪) મત્તવ, નજસ અને તમમૂત્રપ પ્રકૃતિ દ્રવ્ય તથા (૫) ભોગ અને અપવર્ગનપ બે અર્થને આધારનુ આમર્શ-એ પાત્ર અસનો સમૂહ તે પૃથિવ્યાદિ બૂત છે એ પાત્ર અશમાના પ્રથમ અસને આ શાશ્વમા રથ્ય સદા આપી છે. અને આન્ય આર અંસને અનુક્રમે સ્વરૂપ, સદ્મ, આન્ય અને અર્થવત એ સજાઓ આપી છે એ પાત્રે અજોને અનુક્રમે એ કે પછી એક સર્વ સદમ કરી સાક્ષાત્કાર કરવામાં આવે ત્યારે એ જુનોતો મૂર્ધ્ન અને સાક્ષાત્કાર થયાં ગણાય, અને ત્યારે ન મોમા મૂર્ધ્ન અને સયમની સિદ્ધિ થઈ કરેવાય અને ત્યારે ન એ જૂનો નો બગબર મયમબ્યથી જ્ય થાય છે ને એક પણ અશ પાકી રહે તો તેટલે અજો ન્યન સયમનક થવારી જૂનોતો યથાર્થ જ્ય ન હિ કહેવાય. તેથી સાધકે અનુક્રમે ત્યજ્યસ્વરૂપદિ પાત્રે અજોમા સયમ મિદ્ધ કરી સાક્ષાત્કાર કરવો એ પાત્રે અશમા રથમની નિદ્ધિ થવાથી એ પાત્રે જૂનોતરૂપ આલ્લખિયાંનો જ્ય વાય છે ન સાત જમ ગાથો પોતાના વચ્ચને અનુસન્નાગ થઈ રહે તેમ એ પાત્રે જૂનો (અર્ધાત્ એ જૂનોના પાત્રે અંશ) યોગીના સકલને અનુ અગ્નાર થઈ રહે છે

આપ્રમાણે જૂતન્ય થાય છે ત્યારે શુ હવ થાય છે તે કહે ॥ ૬૩ ॥

તત્તો અણિમાદિમાદુર્માન કાયલંપત્તસર્માનભિવાતચ્ચ ॥ ૬૪ ॥

સૂત્રાર્થ — એ જૂતન્ય થવાથી અણિમાનિગેરે અષ્ટ મહાસિદ્ધિ નો ઉદય થાય છે, રૂપમાત્મ્યાદિ શરીરસપત્તિ થાય છે અને શરીરમા એ જૂનોના ધર્મથી તરી અસર (બાધ) થતી નથી.

તત — એ જૂતન્યથી

કાયસપત્ — શરીરસપત્તિ. શરીરમંજ્જિતિ કોને કહેતી એ ઉત્તર સૂત્રથી અમનગે

તદ્મસં — મૂતના ઉબ્બુતાદિ ને ધર્મો તેનાથી અભિવાત નામ બાંધ થતો નથી

આ સૂત્રમા એ કલ્પ કે યથાર્થ જૂતન્ય થવાથી એટલે જૂતના ન્યવાદિ પાત્રે અંશમા પાત્રે સયમ મિદ્ધ થવાથી (૧) અણિમાદિ આઠ રિખૂતિઓ ને મહાનિદ્ધિઓ કહેવાય છે તેનો ઉદય થાય છે એટલે યોગીને એ અષ્ટ મહાસિદ્ધિ મળે છે, (૨) શરીર સ-

પતિ મગેછે તથા જૂતાના ધર્મથી પગબન થતો નથી.

અહિ પ્રથમ ફલ એ હતું કે આઠ મહાભિદ્ધિઓ મગેછે તે આઠ મહાભિદ્ધિ તે (૧) અભિગ્ન, (૨) અહિમા, (૩) લધિમા, (૪) પ્રાપ્તિ, (૫) પ્રાકામ્ય, (૬) ઈશિતા, (૭) વશિતા અને (૮) કા માવસાપિત્ય છે. એ સર્વનો સુ આદ્યક્રમોક્ત આપમાણે ॥

અધિમા મહિમા નૈવ લધિમા પ્રાપ્તિરેન્દ્રિયે ॥

પ્રાપ્તિમ્યં યુનદ્યેષુ કારિપ્રેરણમાદિત ॥

ગુણેષ્વરામો વાંચતા ચાકાન્તસ્તદવચતે ॥

ત્યા શરીરને પરમાપુણેનુ સુદ્ધ કરી દેવાનું સામર્થ્ય ને -
 લિમા સિદ્ધિ છે, શરીરને પરમાપુણેનુ મહાનુ કરી દેવાનું સામર્થ્ય તે મહિમા સિદ્ધિ છે, અને શરીરને આકાંક્ષાગુણેનુ હનિ કરી દેવાનું સામર્થ્ય તે લધિમા છે. જમિપર રહેતો યોગી અદ્યતિ દુરતા પદાર્થને પણ પોતાની અશુનિના અગ્રથી અડકી શકે એવું દુરથ પદાર્થને સન્નિહિતનત્ કરી દેવાનું સામર્થ્ય તે પ્રાપ્તિ છે આ ચારે સિદ્ધિઓ જૂતાના રથન પ્રકામ્યા મયમની સિદ્ધિના ફલ છે જૂતાના રથસ પ્રકારનો જય થયેતો હોવાથી જૂતાના આમર તથા ગુન્થનો જય થઈ જય છે તેથી યોગી પોતાની હઝાનુસાર વૃત્તે ના પરિમાનને તથા ગુસ્તને વશીકે છે, અને તેથી મહાનુને આણુ, આણુને મહાનુ તથા ગુન્થને લઘુ કરી શકે છે પાચમી સિદ્ધિ તે પ્રાકામ્ય છે પ્રાકામ્ય એમ્હે પચજૂતાના ને સાસિદ્ધિક કઠિનતાદિ ધર્મો તેથી નિરુદ્ધ વ-
 ત્તા યોગીની હઝા માય તો તે હઝાનો એ જાતના ધર્મોથી ને બાધ ન થવો તે, અર્થાત્ જુતધર્મથી યોગીની હઝાનો અનભિજય થવાનું ને સામર્થ્ય તે માધાત્મ્ય માણસ મુદુમ્યભાવના જગને બે દીને આદર પ્રવેશે છે તેમ જ બહાર આવે છે, પણ પૃથિવીમા તે મ કરી શકેતો નથી, કેમકે તેમ કરનામા તેને પૃથિવીનો સામિદ્ધિક કઠિનત્વરૂપે ધર્મ બાધ કરે છે ને યોગીને આ પ્રાકામ્ય સિદ્ધિ પ્રા-
 પ્ત થઈ છે તે યોગીએ તો જૂતાના સ્વરૂપમા સયમની સિદ્ધિ કરી તેનો જય કર્યો હોય છે તેથી એ જૂતાના કઠિનતાદિધર્મો એ યો-
 ગીને બાધ કરના અસમર્થ હોય છે તે યોગી તો પૃથિવીમા પણ જલજળી માદુક પુણી મરી જમિની અદર પ્રવેશ કરી શકેછે. તેમ જ જમિ બેઠીને બહાર પણ આવી શકે છે, આ પ્રાકામ્યસિદ્ધિ જૂ-
 તના સ્વરૂપનામના પ્રકારના જયનું ફલ છે જૂની સિદ્ધિ તે વશિત્ય છે અહામ્મા રહેલા પૃથિવ્યાદિ જૂત તથા તેના કાર્ણ્ય ગોપટાદિ ભૈતિક

પદાર્થોને ઇચ્છાનુસાર પરિણામ પમાડવાનું સામર્થ્ય તે વશિત્વસિદ્ધિ છે. આ સિદ્ધિ સૂક્ષ્મમાં સયમનું ફલ છે. બ્યારે યોગી ભૂતના સૂક્ષ્મ અંશરૂપ તન્માત્રાનો સંયમથી જળ કરે છે ત્યારે એ તન્માત્રારૂપ દારબુને તે યોગી ઇચ્છાનુસાર પ્રવર્તીવી શકે છે, અને તેથી એ તન્માત્રામાંથી ઇચ્છાનુસાર ભૂતભૌતિક પદાર્થને ઉત્પન્ન કરી શકે છે. સાતમી સિદ્ધિ તે ઈશિતા છે. બ્રહ્માંડરચ ભૂતભૌતિકપદાર્થોને તન્માત્રાદ્વારા ઉત્પન્ન કરવા, તેમનો તન્માત્રાદ્વારા લગ કરવો તથા તેમને ઇચ્છાનુસાર રચનામાં સ્થાપવા એ કરવાનું સામર્થ્ય તે ઈશિત્વ અથવા ઈશિતાસિદ્ધિ છે. આ સિદ્ધિ અન્વયસયમના ફલરૂપ છે અન્વય એટલે પ્રકૃતિરૂપ ત્રિવિધ દ્રવ્ય. એ ત્રિવિધ દ્રવ્યનો સંયમથી યોગી બ્યારે જળ કરે છે ત્યારે તે યોગી એ ત્રિવિધ દ્રવ્યથી તન્માત્રા અને તદ્દ્વારા ભૂત અને ભૌતિક પદાર્થોને ઉત્પન્ન કરી શકે, તેમ જ વિદ્યમા પમાડી શકે એ સ્વાભાવિક છે. આઠમી સિદ્ધિ તે કામાવસામિત્ય છે. ભૂત ભૌતિક પદાર્થો યોગીની ઇચ્છાનુસાર અર્થને સપાદન કરનાર કરવાનું સામર્થ્ય તે કામાવસામિત્ય છે આ સિદ્ધિને પ્રાપ્ત થવાથી યોગી પોતાના મહત્ત્વથી અમૃતને વિષ અને વિષને અમૃત કરવા મમથ થાય છે, એટલે કે દોષને વિષ પાવ અને તે પીનારને તે વિષ અમૃતની અસર કરે અંતર અમૃતથી જતા મુખરૂપ બોમને સિદ્ધ કરી આપે એ પ્રકારે કરના સમર્થ થાય છે. આ સિદ્ધિ ભૂતના અર્થવત્ત્વરૂપ અંશના જળથી થાય છે

આ પ્રમાણે આઠ સિદ્ધિનું પ્રતિપાદન ત્રીપાતજલભાષ્યમા કરેલું જોવામાં આવે છે તથાપિ અન્ય મર્વ રચને આઠ સિદ્ધિમા અપ્તિમા, મદિમા, લધિમા, ગરિમા, પ્રાપ્તિ, પ્રાકામ્ય, વશિત્વ અને ઇશિત્વ એ આઠની ગણતરી કરી હોય છે, એટલે આદિ ગરિમા એ એક વખારે છે અને કામાવસામિત્યનો પ્રાકામ્યમા અતર્નાવ કરેલો છે વાથી તેનું નામ નથી. ગરિમા એટલે શરીરને મેરુજેતું બારે કરી દેવાનું સામર્થ્ય.

ભૂતજળનું ખીજું ફલ તે શરીરસપત્તિ છે. એનું પ્રતિપાદન ઉત્તર સૂત્રમાં કર્યું છે.

ત્રીજું ફલ સદ્ગોનાનિષ્પાત્ત છે. એ પદનો અર્થ તથા પ્રાકામ્ય મિદ્ધિનો અર્થ એક જ છે તેથી પચ્ચ પ્રતિપાદન આવશ્યક નથી.

આપ્રમાણે આ સૂત્રમાં ભૂતજળનું ફલ પ્રતિપાદન કર્યું. તેમાં કહેલી કાયમપત્ત તે સું તે પ્રતિપાદન કરવા કહે છે કે

રૂપલાવણ્યબલવચ્ચસંહનનત્વાનિ કાયસંપત્ ૧૪૫

અર્થ — રૂપ, ક્રાંતિ, બન અને વળવલ શરીરની દૃશ્યતા—એ ત્રિગેરે શરીરસંપત્તિ કહેવાય છે

વચ્ચસં—વચ્ચસ્વેવ સદ્નન પ્રકારો વસ્ય વળના જોવો પ્રકાર હોય છે જેનો એ વ્યુત્પત્તિથી વળવલનન એટલે વળના જોવો પ્રકાર કરી શકે એવો શરીરનો દૃશ્ય બાધિત થવો તે

આ મૂળથી એ વ્યુત્પત્તિ શરીરનું સંસ્કૃત, ક્રાંતિ, બન, દૃશ્યતા ત્રિગેરે મળી શરીરસંપત્તિ કહેવાય છે

આપ્રમાણે માલનિરૂપણ યત્ના સયમથી થતી મિદિઓનું પ્રતિપાદન કર્યું હવે કમપ્રાપ્ત મહાનિરૂપણ યત્ના સયમથી થતી મિદિઓનું પ્રતિપાદન કરે છે

મહાનિરૂપણસ્મિતાન્યયાર્થવચ્ચસયમત્રિગેરેત્રિયજય ॥૪૬॥

સૂત્રાથ — ઇન્દ્રિયોના ૩ કાંડ ૨૨૫, અસ્થિતા, આનંદ અને અચરણ એ ત્રણે અવસ્થા સયમથી મિદિ થવાથી ઇન્દ્રિયોનો જય થાય છે

મહાનિરૂપણ — મહાનિરૂપણ એ અસ્થિતા એ અનંદ અર્થવચ્ચસયમ તથા સયમાત્મ — ઇન્દ્રિયોના મહાદિ પ્રાપ્ત અગોમા સયમથી મિદિ થવાથી એમને માલનિરૂપણ અર્થવચ્ચસયમ મિદિ થવાથી

આ મૂળમાં કર્યું છે ઇન્દ્રિયોના—જેમ જૂતમાં પ્રતિપાદન કર્યું છે તેમ—પ્રાપ્ત અસ્થિતા છે (૧) એ ઇન્દ્રિયોનું કાર્ય (૨) એનું સ્વરૂપ, (૩) એનું સાક્ષાત્ ઉપાદાનમન્યુ, (૪) મૂળદ્રવ્યરૂપ પરિણામિ ઉપાદાનકારણ ત્રણે (૫) જેમ ત્રણે અપવર્ગરૂપ જે પ્રયોજન સાધવાનું સામર્થ્ય તમા ઇન્દ્રિયોરૂપ સહનિગિતા યોગે પૂર્ણદિ શબ્દ, શીતાદિ ગ્રંથ નીચનાદિરૂપ, મધુરદિ રસ તથા મુખરિગેરે ગ્રંથ એ ત્રણે ત્રિગેરે મહાનિરૂપણ અવસ્થાની પચનિધિ વૃત્તિઓનો ઉદય થાય છે એ નિવાહાર પરિણામો પામેલી વૃત્તિ તે મહાનિરૂપણ છે તથા એ વૃત્તિનો ઉદય ઇન્દ્રિયથી થાય છે તેથી એ વૃત્તિઓ ઇન્દ્રિયોનું કાર્ય છે એ પ્રથમ આનંદ આ રથને મહાનિરૂપણ છે એ ૩ ઇન્દ્રિયો સાત્ત્વિક અદકારમાથી ઉત્પન્ન થયેલી હોવાથી એનો સ્વભાવ પ્રકારરૂપ છે તેથી મહાનિરૂપણ એ ઇન્દ્રિયોનો સ્વભાવ છે એને જ આ રથને સ્વરૂપમત્તા આપી ૩ એ ઇન્દ્રિયો સાત્ત્વિક અદકારના મર્દરૂપ હોવાથી એ હૃદય કહેવાના સામાન્યનિરૂપણ અમૂલ્યના અદકારનો અનુગમ થયેલો છે એ સાત્ત્વિક અદકાર, ૭ ઇન્દ્રિયોનું કાર્ય છે તે એનો તૃતીય અસ છે જેને અદિ અસ્થિતા મોટા ૭ અનુવાચ મનુષ્ય દ્રવ્યરૂપ સ્વરૂપ, ૭૦૨ અને તમમ્ એ ત્રિગેરે ૬૦૫

છે, અને પાચમે અશ ભોગપર્વગ્રંથ પ્રયોજનને માધવાનુ મામ-
ર્થ્ય છે. એ પાચ અશનો મમૂદ તે ઇન્દ્રિય છે એ પાંચમાં અનુ-
ક્રમે સંપન્નની મિદ્ધિ કરવાથી એ પાચે અજનો જય થમે સપ્તજ
રીને ઇન્દ્રિયનો જય થાય છે એ પાચમાવી ક્રમ અશ રહી ગયો
હોય નો યથાર્થ જય થયો નહિ કહેવાય. તેથી સાધકે ભૂતજય પછી
ઇન્દ્રિયજય માધવા પાંચે અગોચ્ર અનુક્રમે સાક્ષાત્કારપર્યન્ત સયમ
કરના અવશ્યનો છે.

એ પ્રમાણેના ઇન્દ્રિયજયથી શુ ફલ થાય છે તે પ્રતિપાદન કરવા-
કહે છે કે

તતો મનોજચિત્ત્વં વિકરજમાવઃ પ્રધાનજયઃ ॥૪૭॥

મૂનાર્થ — ઇન્દ્રિયજય થવાથી કાયાની મનના જેવી શીઘ્ર ગતિ
થાય છે, ઇન્દ્રિયોની વ્યાપકતા થાય છે અને પ્રકૃતિનો જય થાય છે
તત—ઇન્દ્રિયજય થવાથી.

મનોજચિત્ત્વં—મનના જેવી શીઘ્ર ગતિ

વિકરજમાવઃ—એટલે વિકરજપણુ. વિકરણ એટલે વિકીર્ણન

આ મૂળમાં એ કથુ કે ઇન્દ્રિયનો યથાર્થ જય થવાની ત્રણ

ફલ થાય છે તેમાં પ્રથમ મનના જેવી ઘર્ગરની શીઘ્ર ગતિ થઇ જ-
કે છે, એટલે ઇન્દ્રિયકૃતિનો જય થવાથી કર્મેન્દ્રિયનો પણ જય થઇ
જાય છે તેથી કર્મેન્દ્રિયની કૃતિપર મ્યતવતા પ્રાપ્ત થાય છે, જેથી શ-
રીરને એ કર્મેન્દ્રિયદ્વારા અનુત્તમ વેગ આપી શકાય છે.

દ્વિતીય ફલ વિકરણુત્થ છે. ગ્રુહ દેહથી રહિત કરી
શક્તી ઇન્દ્રિયોને ઇમિત દેશ તથા ક્ષેત્રમાં મોકલી શકાય છે આ વિકર-
ણુત્થને પામેલા યોગીઓને વિદેહ કટેવામાં પણ આવે છે

તૃતીય ફલ પ્રધાનનો જય છે, એટલે પ્રકૃતિ તથા તેના સર્વ
વિકાસોકપ એ યોગીને સ્વાતંત્ર્ય પ્રાપ્ત થાય છે અર્થાત્ તેમને આ-
દે તે પ્રકારે પરિણામ પમાડી શકે છે ઇન્દ્રિયભયમના પ્રધાનનો પણ
મયમ આવી જાય છે, તેથી ઇન્દ્રિયજયથી પ્રધાનજયરૂપ ફલ કથુ છે
તે યુક્ત જ છે. આ મિદ્ધિને પ્રાપ્ત થયેલા યોગીને પ્રકૃતિજય પણ,
કલા છે.

આ પ્રમાણે ઇન્દ્રિયજયને સાધનાએ ભૂતજય તો હોય જ છે,
તેથી ભૂતજયથી થતી સિદ્ધિઓ પણ આ યોગીઓને હોય છે.

આ ત્રણ સિદ્ધિઓને મધુપ્રતીકા એવી મણ આ શાસ્ત્રમાં આ-
પરમા આવે છે

આ પ્રમાણે આજ તથા મહાત્મા સમગ્રની મિદ્ધિથી થતા ફલો

વિગેરે પ્રતિપાદન કર્યા હવે કમપ્રાપ્ત અહીતવિવેક સયમની સિદ્ધિ થી યતાં ક્રયોવિગેરે પ્રતિપાદન કરેછે.

સત્ત્વપુરુષાન્યતાઘ્યાતિમાત્રસ્ય સર્વભાવાધિષ્ઠાતૃત્વં સર્વજ્ઞાતૃત્વં ચ ॥ ૪૮ ॥

સૂત્રાર્થ — બુદ્ધિસત્ત્વ અને પુરુષ એ બેના બેદમાક્ષાતકારરૂપ વિવેકખ્યાતિ માત્રમા જ સ્થિતિ કરી રહેના યોગીને સર્વનું નિયંતાપણુ તથા સર્વજ્ઞતા પ્રાપ્ત થાય છે

સત્ત્વ૦ — રજસ અને તમસથી પુરુષને બેદ તરત જણાય છે પણ મત્ત્વસાયે અધિષ્ઠાતૃત્વ યોગી સત્ત્વ અને પુરુષનો બેદ જાણવો કરિન પડેછે, તે કાણથી અધિષ્ઠાતૃત્વ ન વાપરતા સત્ત્વ શબ્દ વાપર્યો છે બુદ્ધિ નો પુરુષ બને નિદ્રાજીવન ધર્મના હોવાથી બિન છે એ મેના બેનું અપગ્રહ જ્ઞાન તે જાણનાખ્યાતિ વા વિવેકખ્યાતિ છે એ વિવેકખ્યાતિ માત્રમા જ સ્થિતિ કરી નેના યોગીને' એ પ્રકૃત મમામનો અર્થ છે સત્ત્વ૦ એને જે યોગી બુદ્ધિ અને પુરુષ એ બે ॥ બેદમા મયમ કરી બેન બેનું સાક્ષાત્કાર કરી તે આત્માત્મમા જ તાપર થઈ રહ્યા છે તે યોગીને,

સર્વ૦—એટલે પ્રકૃતિ અને તેના કાર્યરૂપ મરં પદ્યો અને મરં છયોરૂપ અભિમાનીઓ—એ મરંપદ્ય ધર્મની ઉપર જાત્ર સામર્થ્ય પ્રાપ્ત થાય છે, એ મરં વસ્તુનો તે યોગી નિયંતા થાય છે

આ સૂત્રી એ કથુ કે પૂર્ણાત્મ સામર્થ્યમ કરી પુરુષજ્ઞાનને પ્રાપ્ત થવાથી જે ॥ રજસ અને તમેમરૂપ મગ આત્મતા કીધુ થઈ ગયા છે તથા જેને વચીપામરૂપ અપરોક્ષ અન્યત દૃષ્ટકો પ્રાપ્ત થયો છે તથા તેથી જેનું બુદ્ધિમત્ત્વ મહિનમત્ત્વમાયાની મર્યાદાને અતિક્રમણુ કરી શુદ્ધમત્ત્વમાયાત્મિહન શુદ્ધમાત્મિક કબ્જવાળુ થયુ છે, તે યોગી ન્યારે બુદ્ધિમત્ત્વ અને પુરુષ એ બેના બેદમાક્ષાત્મકાર મા તાપર થઈ રહે છે ત્યારે તેને મરંપણુ તથા સર્વગતિમાનપણુ એ બે, જ્ઞાન અને ક્રિયાત્મક સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત થાય છે સર્વપણુ પ્રાપ્ત થવાથી તે યોગી શાત, વર્તમાન અને અગ્રપદેશ (જૂત, વર્તમાન અને બાવિ) ધર્મને, પરિણામદિવા મરં જૂત બેનિક તથા આદ્ય કાન્મિદિ પદ્યોને તથા મરંના મૂલ કપાદ્યત્ત્વ પ્રકૃતિને તથા મરં પુરુષોને વચાર્ય રીતે જાણે છે તથા એ મરંપર એ મે મીને રવગત્ર સામર્થ્ય પ્રાપ્ત થાય છે

આપ્રમ જે પૂર્વ મરંના કહેલી મરં વિજ્ઞાનિય પોનાના ૪ ૧૨૫ મે ગમાં અદ્ય ક્રિયાત્મક મી જે મરં નિદ્રાવિવેકખ્યાતિને નિદ્રા

રનાર છે તે વિવેકખ્યાતિથી યતી અનાંતરાસદ્વિરૂપ સર્વશક્તિમત્તત્ત્વ ત-
થા સર્વશક્ત્યન્તે સિદ્ધિને યોગી લોકો વિશેષા નામથી ઓળખે છે-તે-
નું આ સૂત્રથી પ્રતિપાદન કયું. હવે એ વિવેકખ્યાતિથી પરવૈગમ્યદા-
ન થતી ને મનાસિદ્ધિરૂપ મોક્ષ તેનું પ્રતિપાદન કરવા કહે છે કે—

તદ્દેરાગ્યાદપિ દોષર્ચાજક્તયે કંઠલ્યમ્ ॥ ૪૯ ॥

સૂત્રાર્થ:—એ વિવેકખ્યાતિ તથા તેની વયોક્ત મિદ્ધિમાં વૈગ-
મ્ય પ્રવાથી દુઃખદોષનાં બીજરૂપ સમય સરસ્કર તથા કર્મનો ચિત્ત-
સદ્વિત્ત લય થયે પુરુષને કેવલ્યની સિદ્ધિ થાય છે.

તદ્દે—તત્ત્વા. દેરાગ્યાદ—તેના પર વિરુદ્ધિત થવાથી તત્ત્વ શબ્દ-
થી પૂરું સૂત્રોક્ત વિવેકખ્યાતિ તથા તેથી થતી મિદ્ધિનું મંદલય થા-
ય છે. અર્થ પદનો અન્વય તત્ત્વા સાથે કરવામાં આવે છે તેથી
તત્ત્વા. અર્થ એટલે એ બનેમાં પણ. અથવા સૂત્રમાં તત્ત્વા. પદ છુટું
નહિ દોષથી અર્થ નો અન્વય કેવલ્યમ્ પદ સાથે પણ કરી શકા-
ય છે તો એમ લેવાથી કેવલ્યમર્થ—એટલે પૂરોક્ત મિદ્ધિ તથા અને
મોક્ષ પણ મળે છે—એ અર્થ થાય છે.

દોષ—દોષ એટલે દુઃખરૂપ અથવા અવિદ્યાદિક્કલેશરૂપ દોષનાં
બીજરૂપ ને તનુતાને પામેલા, પણ રહેલા, ભોગસંગ્રહ તથા અ-
વિદ્યાસંસ્કાર, તેનો લય થયે

કેવલ્યમ્—એટલે કેવલપણું, એકાદીપણું અર્થાત્ 'બુદ્ધિસ-
ત્વની સાથે ને સંયુક્તપણું' હતું તે મટી જવાથી સ્વરૂપચિત્તિ
રૂપ મોક્ષ.

આ સૂત્રમાં એ કહ્યું કે વિવેકખ્યાતિ અગરને શુદ્ધસાત્ત્વિક બુ-
દ્ધિવૃત્તિ છે તથાપિ એ પણ વૃત્તિરૂપ દોષથી પ્રકૃતિના જડવપરિભ્રા-
મિત્વાદિ અનાત્મધર્મવાળા દોષથી ચિત્તિશક્તિરૂપ પુરુષથી વિલક્ષણ
છે એ વિચારથી એ વિવેકખ્યાતિરૂપ વૃત્તિમાં પણ જ્યારે તે યોગી-
ને અલબુદ્ધિ-પરવૈગમ્ય-કૃત્તપત્ત થાય છે ત્યારે તે યોગીની એ વૃત્તિ
પણુ શમે છે. જેથી તેને વૃત્તિમાત્રના નિરોધવાળો અસંપ્રજાતયોગ
થાય છે. એ અમ પ્રજાત યોગના અભ્યાસથી જ્યારે અવિદ્યામસ્કા-
રરૂપ દોષબીજરૂપ ક્ષીણ થઈ જઈ ચિત્તની આયે અસ્મિતારૂપ કારણ-
માં આત્મતિક લયને પામી જતુ છે ત્યારે તે ચિત્ત દમ્બબીજ થઈ
ગયેલું દોષથી પુનઃ ઉદ્ભવ પામતું નથી, અને તેથી પુરુષસાથે સંયુ-
ક્ત થવા પામતું નથી. આમ થવાથી ચિત્ત અને પુરુષનો મંયોગ
સુલક્ષણમાટે નહિ થઈ જાય છે. એ સંયોગનો નાશ થવાથી પુરુષ
એકાદી થઈ રહે છે અર્થાત્ પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપમાં સ્થિત થઈ રહે

છે, અર્થાત્ કૈવલ્યને પામી કહેવાય છે

આ પ્રમાણે આ સૂત્રથી નિવેકખ્યાતિમા ચતા પરવૈરાગ્યથી જ્યારે દોષના બીજકનો અત્યંત ક્ષય થઈ જાય છે ત્યારે દરમરૂપ બુદ્ધિસરૂપ જોગ અને અપવર્ગરૂપ બને પ્રયોજનને માધી રહેલું હોવાથી પોતાના કાંઈકમા વિનઈ જાય છે અને તેથી પુરૂષ કેવલીભાવને પામે છે—મોક્ષને પામેલો કહેવાય છે—એ પ્રતિપાદન કર્યું આ કેવલીભાવ એ જ મહાસિદ્ધિ છે

એ કૈવલ્યને પામવાને માટે યોગમા પ્રવૃત્ત થયેલા સાધકને મન્યે કેવલાક નિબન આપે છે એ નિબન તથા તેના નિગંઢનાના ઉપાય મધ્ય સ્થળે બતાવેલા નહિ દોવાથી અવશિષ્ટ છે તે હવે પ્રમગવશાત્ સનકાગ બતાવે છે

સ્થાન્યુપનિમન્નજે સદ્ગુસ્મયાકરણ પુનરાનિષ્ટપ્રસંગાત્ ॥ ૫૦ ॥

સૂત્રાર્થ—સ્વગંઢિગોઠના અધિકારી ઇન્દ્રાદિ દેવા જ્યારે યોગીને સ્વરૂ લોકમા જવાનું નિમનજી કરે ત્યારે ને યોગીએ નિચાગરી તે ગંગાદિ વિષયમા પ્રીતિ તથા પોતાનિરે અભિમાન ન કરી શકે તેમ કરાથી અનિદરૂપ સમાગી પાછી પ્રાપ્તિ થાય છે

સ્થાન્યુ—સ્વગંઢિગોઠના છે તેમનું તે ઇન્દ્રાદિદેવો ગંગાનિ દેવ વય છે તેમનું નિમનજી—પ્રાર્થના—થયે

સદ્ગુ મગ અને ગમય ન કરી સગ એટલે પ્રીતિ રા કામના, અને સ્મય એટલે અભિમાન

આ સૂત્રમા એ કર્યું કે યોગી પુરૂષને જ્યારે ઇન્દ્રાદિ દેવા ગંગાદિ લોકમા આવડા પ્રાર્થના કરે ત્યારે યોગીએ તેમા ગ્રાહ ન કરવો તથા પોતાના સાનર્થી ન અભિમાન ન કરી. મરપુરે તેમ કરવાથી પછી અનિદરૂપ પ્રાપ્તિ થય તે ત્યા યોગી પુરૂષ જુગિજ્ઞાના હોય છે, અને તે જગત્થી ચાર પ્રમત્તના કહેવાય છે (૧) નાનક (૨) મધુબૂદ્ધિ (૩) અજ્ઞાન્યોતિ અને (૪) અનિદરૂપતાન નીવ ત્યા જે યોગને આશ્રય કરના મહત્ત થયો છે તથાપિ જેને કેવલ્યાર મયમગી સિદ્ધિ થઈ નવી અને તેથી જે પાનિ નહિ કરી જાની નમો નથી એવો જે મેમગાંધક ને પ્રમમગિષ્ઠ કહેવાય છે જે યોગી પુરૂષે મનઃકલોગે કરીને અપુમતી નમતી જુગિજ્ઞાનિદ દરી છે અર્થાત્ જે નિર્વિનમ મમાપતિને પામેલો હે રમી જે ને જનભગવત્પ્રમો જલ્ય થયો છે અને તેથી જેને જન અને નિદિવરૂપ અપુ મહાવિભાવ મયમ કર્યો છે ને મધુબુદ્ધિ કહેવાય છે જે યોગી મધુબુદ્ધિનું અનિકમપુ કેરી આગળ મલ્યો છે, જેને નિ

વિચારમમાપત્તિ સિદ્ધ કરી ઋતંભરાપ્રજ્ઞા મેળવી છે, જેણે ભૂત અને ઇન્દ્રિયનો ન્યાય કર્યો છે તથા જેને વિશોકા અને કૈવલ્યરૂપ બે મહાસિદ્ધિ ન પ્રાપ્ત કરવી અવશિષ્ટ છે તથા તેને માટે જે પ્રયત્ન ચાન થયો છે તે યોગી તૃતીય ભૂમિકામાં રહેલો છે તથા તેને પ્રમાણ્યોત્તિ કહે છે. જે યોગી સિદ્ધપુરમે તૃતીય ભૂમિકાનું અતિક્રમણ કરી વિશોકાસિદ્ધિ પણ મેળવી છે પણ જેને માત્ર કૈવલ્યરૂપ મહાસિદ્ધિ ન પ્રાપ્ત કરવી બાકી છે તે જીવન્મુક્ત મહાત્મા ન ચતુર્થ ભૂમિકામાં રહેલો અતિક્રમન્તભાવનીય કહેવાય છે. આ પ્રકારે ચાર પ્રકારના યોગી છે. તેમાં જે પ્રથમઃકલ્પક યોગી છે તે માણસને તો કશી બાકે સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થયેલી ન હોતી નથી તેથી તેને દિવ્યભોગો બતાવી તેની અસ્પૃહા દૃઢ કરવાવાળું દેવોને નરરતું નથી. જે તૃતીય ભૂમિકામાં હોય છે તે તો દૃઢ વૈરાગ્યવાળો હોવાથી તથા ભૂત અને ઇન્દ્રિયને પણ વર્તાવનાર હોવાથી દિવ્ય ભોગોમાં ભોભાય એમ છે ન નહિ. અને ચતુર્થ ભૂમિકામાંનો યોગી તો જીવન્મુક્ત સિદ્ધપુરુષ હોવાથી પ્રકૃતિશયથી પણ અધિક છે તેથી દ્વિતીયભૂમિકામાં રહેલો જે યોગી પુરુષ છે તેને માટે આ ઉપદેશ છે કે જ્યારે દેવતાઓ તેને પ્રત્યક્ષ થઈ કહે કે "તું આદિ-સ્વર્ગમાં-આવ, આદિ રમણુ કંઠ, અમે તારાપર પ્રસન્ન થયા છીએ, આ સ્વર્ગના ભોગો આત્મત પ્રીતિ કરવાયોગ્ય છે, આદિ દિવ્ય કન્યાઓ છે, એ લોકમાંનું આ દિવ્ય રમાયન છે જેવડે જસ અને મૃત્યુથી બાધ થતો નથી, આદિ આ દામપદ્મ છે, કામધેનુ છે, પરમપાવની માર્ગદર્શિકાની વહન કરે છે, આદિ સિદ્ધમહર્ષિઓ ત્યામ કરે છે, અતિક્રમ દિવ્ય અપ્સરાઓ છે, આદિ અશ્વરુદિ ઇન્દ્રિયોને દિવ્યસામર્થ્ય પ્રાપ્ત થાય છે, દેહ વજ્રજેવો થાય છે—એ સર્વ પદાર્થો તારા પુણ્યબલથી તે પ્રાપ્ત કર્યા છે તેથી તને અમે સ્થાપીન કરીએ છીએ વિગેરે"—ત્યારે એ યોગી પુરમે એ સર્વ વિષયોમાં પ્રીતિ ન કરી તેમ જ 'અહો હો! માર સામર્થ્ય કેવું છે કે દિવ્ય ભોગો જેને માટે અન્ય જીવો તરસી તરસીને મરી જાય છે તે મને અનાયાસે સાગ્રા પ્રાપ્ત થાય છે, હુ દૃઢમૃત્યુ છું'—ઇત્યાદિ પ્રકારે પેતાના સામર્થ્યમાં અભિમાન પણ ન કરતું. પણ એવો વિચાર કરે કે આ ધોર સમ્પદમાં આત્મત કુળમાં પીલાતો એવો જે હું તેણે જન્મમરણનું ચક્રિયચક્ષુ સદા ચાલતું જે અત્યંતમ ક તેનો ઉચ્છેદ કરવામાટે આ યોગરૂપ આધનનો સ્વીકાર કરેલો, તેથી એ જનને આપ્રાપ્ત રહી આ પરિબ્રુમે નારા પામનાર તથા પોતાનો સરકાર અત કરજીયા પાઠી આ સસારચક્રમાં અધિક અધિક બ્રમ.

જાણી શકાયનાર જે દિવ્ય ભોગો છે તેની સ્પૃહા ન સખતાં મારા નિ-
 શ્ચ કરેલા માર્ગમાં જ પ્રવૃત્ત થવું જોઈએ. તેમ જ માફ જે પ્રયત્ન
 છે તે કંઈ આ, દિવ્યભોગોની પ્રાપ્તિને માટે કરેલું નથી; પણ એથી
 કોટિગુણુ ભારે દ્વંદ્વરૂપ જે દેવસ્યાંતમક મહાસિદ્ધિ છે તેને માટે છે. તેથી
 જ્યાંસુધી એ મહાસિદ્ધિને ન પમાય ત્યાં સુધી મિથ્યા કૃતકૃત્યતા માનવી
 અનુભવ છે. આ વિગરે પ્રકારે પૂર્વના વિચારણાથી પૂર્વના કરેલા
 વિચારોનું સ્મરણ કરી આ પ્રસંગમાં લેણું પણ લેતાં ન સખવો, તેમ જ
 આવા પ્રસંગથી મિથ્યા-કૃતકૃત્યતા ન માની બેસવું. કારણ કે જો તે
 સાધકયોગી સંગ અને સ્મય કરે છે તો તેથી તેને દિવ્યભોગ પ્રાપ્ત
 થાય છે અને એ ભોગવચમાં અંત-કરણની અતિગદ્ધિભૂતતા ધણો
 કાળ રહેવાથી તે યોગીએ મેળવેલું યોગજલ ક્ષીણતાને પામવા માંડે
 છે, જેથી તે યોગી યોગના ઉત્તર-કાળે ચત્તી મહાસિદ્ધિઓને ન પ્રા-
 પ્ત થતાં મધ્યે જ બ્રહ્મતાને પામી જાય છે, અને તેમ ચવાથી એ યો-
 ગથી પ્રાપ્ત કરેલું પુણ્ય પરવારે છે કે વરત એ લોકમાંથી બહુ થઈ,
 પુનઃ મૃત્યુભોકમાં આવવા તેનાં તે સમયનાં પ્રારબ્ધાનુસાર અન્ય લો-
 કમાં જન્મણું કરવા માંડે છે. આમઆણે ચવાથી પુનઃ તે સંસારચ-
 ક્રમર ચલી જાય છે, અને આ દુઃખપ્રધાન હોવાથી દુઃખાત્મક માર્ગાર-
 નાં અનંત દુઃખોના ભોગનો ખાત્ર ચાગ છે. તેથી યોગીએ આવા પ્ર-
 સંગમાં સારધાનતા સખી પ્રાપ્ત પૂર્વજનથી દિવ્ય વિષયોમાં પણ પ્રીતિ
 ન કરવી તથા તેથી અભિગાન પણ ન કરવું.

આમઆણે આ સૂત્રથી યોગસાધક પુરુષને પ્રાપ્ત થવું વિષ્ણુ
 તથા તેનો ઉપાય એ જોને પ્રસંગવચાત્ કટાં હવે પૂર્વસૂત્રમાં સ-
 ત્વ અને પુરુષના બેદસાક્ષાત્કારથી સર્વવિધાક જ્ઞાન થાય છે એ કહ્યું
 છે, એ વિવેકજ્ઞાનને માટે, અન્ય ઉપાયનું પ્રતિપાદન કરે છે.

ક્ષણતત્કમયોઃ સંયમાદિવેકજ્ઞ જ્ઞાનમ્ ॥ ૫૧ ॥

સૂત્રાર્થઃ—ક્ષણ તથા તેના પૂર્વપરક્રમમાં સાક્ષાત્કારપર્યન્ત
 સંયમ સિદ્ધ કરવાથી પૂર્વોક્ત વિવેકજ્ઞ જ્ઞાન થાય છે.

ક્ષણતત્કમયોઃ—ક્ષણરૂપ કાળભાગ તથા આ ક્ષણ પૂરું છે, તે-
 થી ઉત્તર આ ક્ષણ છે ઈત્યાદિ પ્રકારનો જે ક્ષણક્રમ તેમાં.

વિવેકજ્ઞ જ્ઞાનમ્—સત્ત્વ અને પુરુષનો બેદસાક્ષાત્કાર તે વિવેક.
 એ વિવેકથી સર્વ વસ્તુના અશેષ વિશેષનું હરતામલકત્વ અપરોક્ષ
 જ્ઞાન થાય છે એ પૂર્વ સૂત્રથી કહ્યું છે, તે સર્વવસ્તુવિધાક જ્ઞાન તે
 વિવેકજ્ઞ જ્ઞાન છે.

આ સૂત્રથી. એ કહ્યું કે ક્ષણ તથા તેમના પૂર્વપરક્રમ જે ક-

મ તેનો એ ગંધમ કરી સાક્ષાત્કાર કરવામાં આવે છે તો એ સાક્ષાત્કારથી સર્વવસ્તુવિષયક તારક જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે. ત્યાં ક્ષણ એ કાળનો એક ભાગ છે. પૃથિવ્યાદિ રમૂલ પદાર્થોનો સૂક્ષ્મ સૂક્ષ્મ વિભાગ કરતાં આત્મા જ્યાંએ તો અને સૂક્ષ્મત્વની પરાકાશરૂપ (અવધિરૂપ) એક અવયવ પ્રાપ્ત થાય છે જે પરમાણુ કહેવાય છે. ત્યાં કોઈ પાર્થિવ અવયવી લઈ તેનો વિભાગ કરીએ તો દેટલીક અવસ્થાએ જતાં પાર્થિવધર્મજનો એક અવયવ પ્રાપ્ત થશે. એને પણ સૂક્ષ્મ કરીએ તો એક ગૃધ્રતન્માશરૂપ અવયવ પ્રાપ્ત થશે. એને પણ સૂક્ષ્મ કરીએ તો અનુક્રમે તામસ અહાર્ય તથા મહદ્દરૂપ અવયવ પ્રાપ્ત થશે. એને પણ સૂક્ષ્મ કરતાં એક પ્રકૃતિરૂપ આણુ પ્રાપ્ત થશે. એ આણુ સૂક્ષ્મ કરી શકાતો નથી. તેથી અતે સૂક્ષ્મત્વની અવધિરૂપે સત્ત્વ, રજસ્ અને તમસ્ એ ત્રિવિધ દ્રવ્યરૂપ પ્રકૃતિનો એક આણુ પ્રાપ્ત થાય છે. એ આણુ તે પરમાણુ છે. આ જ પ્રમાણે વર્ષ, માસ, દિવસ, પ્રહર, ધૃતિધનિગેરે રમૂલ પદાર્થને ઊંડી દર્ધ એને સૂક્ષ્મ કરતાં આત્મા જ્યાંએ તો કાળની સૂક્ષ્મત્વના અવધિરૂપે જે અંતિમ કાળ પ્રાપ્ત થાય તે ક્ષણ છે. અન્ય રીતે કહીએ તો પ્રકૃતિના એક આણુને યજ્ઞાયમાન થતાં જેટલો કાળ લાગે તેટલો કાળ તે ક્ષણ છે એ ક્ષણોનો જે પ્રવાહ એટલે ઉત્તરોત્તરરૂપે વહેવું તે ક્રમ છે. ત્યાં એ પ્રવાહ વસ્તુરૂપે અસ્તિત્વમા હોતો નથી કાળથી કે ક્ષણોને મમૂહ થઈ શકતો નથી. ક્ષણરૂપ કાળ જે ત્રિગુણાત્મક પ્રકૃતિનું કાર્ય છે તે જ માત્ર વસ્તુરૂપે સત્ છે અને જ્યારે એક ક્ષણ હોય ત્યારે અન્ય ક્ષણ હોતો નથી અર્થાત્ ક્ષણોનો સમૂહ થઈ શકતો નથી તેથી મુદતાંદિ કાળ કેવલ કલ્પનારૂપ છે આમ હોવાથી ક્ષણોને પ્રવાહ એટલે ક્ષણોનું ઉત્તરોત્તરભાવે સાથે શહેવું એ અર્થ નથી, પણ માત્ર એ જ કે અમુક ક્ષણપછી અમુક ક્ષણ છે, પછી અમુક ક્ષણ છે—આ પ્રકારનો જે પ્રવાહ તે ક્ષણોનો ક્રમ છે. એ ક્ષણ તથા તેના ક્રમ એ જોમાં સયમની સિદ્ધિ કરી સાક્ષાત્કાર કરાય છે ત્યારે પ્રત્યેક ક્ષણમા સર્વ વસ્તુએ પરિણામને પામે છે તેથી એ સાક્ષાત્કારથી ક્ષણ તથા તેના ક્રમસાથે સંબંધવાળી હોવાથી સર્વ વસ્તુનો તથા તેના સર્વ પરિણામનો સાક્ષાત્કાર થાય છે.

આપ્રમાણે આ સૂત્રથી વિવેકજન્ય જ્ઞાનને મારે ક્ષણ તથા તેના પોર્ણપર્વરૂપ ક્રમમાં સંબંધનું વિધાન કર્યું. એ વિવેકજન્ય જ્ઞાન મગારથી તારનાર છે તથા સર્વવિષયક છે એનું પ્રતિપાદન મં-; યકાર ઉત્તર સૂત્રથી કરને પણ ત્યાર પૂર્વે એ સર્વવિષયક જ્ઞાનનું સિ-

વ્યુત્પત્તિર્થમે એક ઉદ્દેશ્ય આપે છે કે

જાનિત્વદક્ષણવૈચલિન્યતાનવચ્છેદાસુત્યયોસ્તતઃ પ્રતિપત્તિઃ ૥૫૨॥

મુદ્ધાત્મકઃ—જ્ઞાનિ, વક્ષણ અને દેશે કરીને જેમના બેદનોનિમિત્ત થતો નથી એવા વ્યક્તિ, લક્ષણ અને દેશે કરીને એકસરખા પદ-
થોના બેદનો નિમિત્ત આ વિવેકજ્ઞ જ્ઞાનથી થઈ શકે છે.

જાનિ—જ્ઞાતિ ગોત્રે તે તે પદાર્થના પ્રાપ્તિ પદાર્થનો સમૂહ,
જેમકે માથમાં રહેલી ગોત્રજ્ઞાનિ. ગોત્રાનિના આપ રહી શકતી નથી
તેથી ગોત્ર એ માથની જ્ઞાનિ છે. આપમાંથી ગોત્ર લઈ લઈએ તો
એ માથ છે કે જેમાં છે પણ કંઈ અન્ય છે એ કશું કહેવાય
નહિ તેથી તે તે વ્યક્તિના પ્રધાન આધારરૂપ તથા એકથી અધિક
વ્યક્તિમાં રહેનાર ધર્મગમ્ય તે જ્ઞાતિ છે; અર્થાત્ એકથી અધિક
વ્યક્તિમાં રહેનાર, તથા તે તે વ્યક્તિને તે તે નામે બંધકારની યો-
ગ્યતા સંપાદન કરી આપનાર જે ધર્મોનો સમૂહ તે જ્ઞાનિ છે. લક્ષણ એ-
ટલે વિશેષતા પ્રાપ્તિપદન કરનાર વસ્તુમાં રહેલો ધર્મ, જેમ કેટલાક માથમાં રહે-
લો રક્ત વર્ણ. આ રક્ત વર્ણનો નાશ થાય તથાપિ એ ધર્મના આશ્રય-
રૂપ વ્યક્તિમાં જે ગોત્ર હોય તો તે વ્યક્તિને આપ કહેવામાં આવે
નથી. તેથી આ ધર્મ એવો છે કે જેના જ્ઞાન આવવાથી તે તે વ્ય-
ક્તિના વ્યવહારમાં વ્યાપ વા સાબ થતો નથી, અર્થાત્ જ્ઞાતિથી બિ-
ન છે. આ ધર્મ યોગના આશ્રયને તેના સમાવેશવિનાશ અન્ય પ-
દાર્થોથી છૂટા પાડે છે. કેટલાક માથમાં રક્તવર્ણ હોય તો એ ર-
ક્તવર્ણ યોગના આશ્રયરૂપ તે માથને ગોત્રજ્ઞાનિવાળી અન્ય સ્ત્રી, ક-
ર્ણસદિ વર્ણવાળી માથોથી છૂટી પાડે છે. તેથી એ ધર્મ લક્ષણરૂપ છે.
જ્ઞાતિ અંગેન જેવડે તે પદાર્થની વ્યવસ્થિતિ થઈ શકે છે, એ વ્યુત્પત્તિ-
થી લક્ષણનો આર્થ આ સ્થળે જ્ઞાતિથી, બિન, વ્યવસ્થા કરનાર ધર્મ-
થાય છે. દેશ એટલે સ્થળ. એ પ્રભુ વડે.

અન્યતાન—અન્યતા એટલે બેદ અને અન્યત્તેદ એટલે નિ-
મિત્તરૂપ અન્યત્તેદનો અભાવ, એટલે બેદ જ્ઞાનનો અભાવ.

તુલ્યતાઃ—એટલે જ્ઞાનિ, લક્ષણ અને દેશે કરીને સરખા હતાં
વસ્તુતઃ બિન એવા પદાર્થોનો.

તંતઃ—પૂર્વોક્ત વિવેકજ્ઞ જ્ઞાનથી

પ્રતિપત્તિઃ—બેદવાન.

આ સૂત્રમાં એ કહ્યું કે વ્યવહારમાં પદાર્થોના બેદનું જ્ઞાન જ્ઞા-
તિ, લક્ષણ અને દેશ એ ત્રણવડે થાય છે. એકસરખી આકૃતિવિશેષ-
વાળા તથા એક દેશમાં અનુક્રમે ઉભેલા થાય અને ગત્યરૂપ એ

પત્રાચારા બંદનુ જ્ઞાન એ પદ્ધતિમાં રહેલી જોત્વ અને મન્યત્વરૂપ જા-
તિના બેદથી થાય છે. તેમજ એક દેશમાં રહેલી બે ગાયો દેશ ત-
થા જોત્વરૂપ જાતિએ કરીને સરખી હોય છે છતાં બે તેના વર્ણ
વિગેરે ધર્મમાં ભેદ હોય છે તો એ ધર્મવડે એ ગાયનો ભેદ નિશ્ચય
કરાય છે. તેમ જ બે આમલક વૃક્ષો જેઓ લક્ષણ અને જાતિએ
કરીને સમાન છે તે વૃક્ષો જાને એક વખતે એક સ્થળે રહેવા અ-
સંભવ છે તેથી અમુક પૂર્વ દેશમાં છે, અમુક ઉત્તર દેશમાં છે એ
પ્રમાણે દેશભેદથી એમના ભેદનો નિશ્ચય થાય છે. આ પ્રમાણે જા-
તિ, દેશ અને લક્ષણ એ ત્રણવડે પદ્ધતિના ભેદનો નિશ્ચય લોકો ક-
રી શકે છે. એ ત્રણનો ભેદ જ્યાં નથી જણાવો ત્યાં લોકો ભેદનિશ્ચય
કરવા અમમર્થ થાય છે. એના સ્વૂપ દર્શન-તરૂપે એ આમલક વૃક્ષો
લક્ષણે. ઉપર કલાપ્રમાણે એ બે આમલક વૃક્ષો લક્ષણમાં પણ સર-
ખાં છે એમ ધારીએ. અને જાતિમાં તો એ સરખા જ છે. હવે
ધારોકે જે દેશમાં એક આમલક વૃક્ષ હતો અને જે દેશમાં બીજું
આમલક વૃક્ષ હતો તે દેશોનો કોઈ દિની સત્તાથી વિનિમય થયો. એ-
ટલે જે પ્રદેશમાં એક આમલક વૃક્ષ હતો તે પ્રદેશને છોડીને
તે આમલક વૃક્ષ બીજા આમલક વૃક્ષના પ્રદેશમાં ગયું અને બીજું
આમલક વૃક્ષ પણ એ જ પ્રમાણે પ્રથમ આમલક વૃક્ષના પ્રદેશમાં
આવ્યું. આમ થવાથી એ આમલક વૃક્ષો દેશો કરીને પણ અભિન્ન
થયાં. હવે એ વૃક્ષોનો ભેદ જાણવા સર્વ લોકો અસમર્થ થયા. તો
એ સ્થળે પણ વિવેકજન્ય જ્ઞાનરાજો યોગી બેઠને જાણી શકે છે. જે
પુરૂષે જાણ્યું અને તેના જામમાં સંયમની મિદિ કરી હોય છે તે વિ-
વેકજન્યજ્ઞાનરાજો યોગીને પ્રથમના આમલક વૃક્ષના લક્ષણની સાથે સં-
બંધવાળા પ્રથમના દેશનાં પરિણામોનો સાક્ષાત્કાર થયેલો હોય છે
અને તે જ પ્રમાણે ઉત્તર પ્રદેશના પરિણામોનો પણ હોય છે. તેમ
જ બીજા વૃક્ષોનો વિનિમય થાય છે ત્યારે એ વિનિમયના લક્ષણાથે
સંબંધવાળા વૃક્ષોના પરિણામોનો સાક્ષાત્કાર પણ તે યોગીને થાય
છે. આમ હોવાથી જે જાણે એ વૃક્ષોનો વિનિમય થયોહોય છે તે જ્ઞાન તથા
વિનિમયવિગેરે તે યોગી જાણી શકે છે અને તેથી જાતિ, લક્ષણ અ-
ને દેશ ત્રણમાં સામ્યવાળાં વૃક્ષોનો પણ જે વારતવગેરે હોય તે નિ-
શ્ચય કરી શકે છે. આ વૃક્ષોનું તો એક સ્વૂપ ઉદ્ભવ્યું છે પણ એજ
પ્રમાણે પરમાણુઓનો ભેદ (જે પરમાણુઓ જ્ઞાન, દેશ અને લક્ષણ
વડે સમાન હોય છે તેથી સાધારણ રે કાંથી જાણ્યો જાય એમ નથી
તેને) પણ તે વિવેકજન્ય જ્ઞાનના પ્રભાવથી જાણી શકે છે.

આપ્રમાણે વિવેકજન્ય જ્ઞાનનો એક વિષય જતાવી હવે એ વિવેકજન્યજ્ઞાન સર્વ પદાર્થને સાર્યા વિષય કરનાર છે તથા તેથી તારક છે એ પ્રતિપાદન કરવા કહે છે કે

તારકં સર્વાવિષયં સર્વથાવિષયમક્રમં ચેતિ વિવેકજં જ્ઞાનમ્ ॥ ૫૩ ॥

સૂત્રાર્થ:—આ વિવેકજન્ય જ્ઞાન સર્વ પદાર્થને વિષય કરનાર હોય છે, પદાર્થોના સર્વ સ્વરૂપસૂક્ષ્માદિ પ્રકારોને વિષય કરનાર છે, તથા સર્વને યુગપત્ ભાસમાન કરે છે અને સંસારસાગરથી તારનાર હોવાથી તારક કહેવાય છે.

તારકવ:—એટલે સંસારસમુદ્રથી તારનાર.

સર્વાવિષયમ:—એટલે સર્વ વસ્તુને—પ્રકૃતિઆદિ સર્વને તથા પુરુષને—વિષય કરનાર.

સર્વથા—એટલે જે જે વસ્તુને ભાસમાન કરે તે વસ્તુને, પણ કોઈ અમુક રૂપે જ ભાસમાન કરે છે એમ નહિ, પણ તે વસ્તુની જે સ્વરૂપ, સૂક્ષ્મ, અતીત, અનાગતાદિ અવસ્થા તે સર્વને ભાસમાન કરે છે.

અક્રમમ્—એટલે ક્રમરહિત. લૌકિક જ્ઞાનમાં એવો ક્રમ હોય છે કે એક વખતે એક પદાર્થ વિષય થાય. પણ આ જ્ઞાનમાં તેમ નથી. આ જ્ઞાનમાં તો સર્વપ્રકારવાળા સર્વ પદાર્થો યુગપત્ ભાસે છે. તેથી એ જ્ઞાન અક્રમ છે.

આ સૂત્રથી એ વિવેકજન્ય જ્ઞાનનું સ્વરૂપ એ પ્રતિપાદન કર્યું કે સત્પુરુષના બેદરાક્ષાતકારથી અથવા કાષ્ઠ અને તેના કામમાં સંપન્નની સિદ્ધિ કરવાથી ઉદ્ભૂત કર્તવ્યેષી જે પદાર્થજ્ઞાનના સામાર્થ્યરૂપ પ્રતિભા તે પ્રતિભાથી એ જ્ઞાન થયેલું હોય છે. તેમ જ એ જ્ઞાન સમમપ્રકારમહિત સંપૂર્ણ વસ્તુને યુગપત્ વિષય કરે છે અને તેથી સંપૂર્ણ પ્રાકૃત વસ્તુના દોષોના સાક્ષાતકારદ્વારા તથા પુરુષસાક્ષાતકારદ્વારા પરસ્પરમ પ્રાપ્ત કરાવી દેખાતે પ્રાપ્ત કરે છે. આથી આ સંસારપ્રયોધિથી તે યોગીને તારનાર છે તેથી તારક નામથી યોગખ્યાય છે.

આ વિવેકજન્ય જ્ઞાન સર્વતુલ્ય છે, અને આખો યોગપ્રદીપ એના અંશરૂપ છે. મધુમતીજૂમિલથી આરંભી સંત પ્રકારની જે પ્રજા તે સર્વને યોગપ્રદીપ કહે છે. એ યોગપ્રદીપમાં આવતી સર્વ પ્રજા આ વિવેકજન્ય જ્ઞાનના એક અંશરૂપ છે. અને એમ હોવાથી જે સવિતદ્વાદિરૂપ યોગજૂમિલા તથા પરિણામવચનપ્રમાદિરૂપ

યોગમુખિકાઓ છે તે તો મર્વ આ વિવેકમન્ય અંશના અસર છે, અર્થાત્ જ્ઞાનની અમર્યાદામર્યાદા આ વિવેકજ્ઞાન છે.

આપ્રમાણે આ પાઠનાં સૂત્રોથી સંયમની નિદ્ધિરૂપે જ્ઞાન અને ઐશ્વર્યરૂપ વિભૂતિઓ કહી, તથા અને આ સૂત્રથી એ સર્વ સિદ્ધિના શિખરરૂપ વિવેકમન્ય જ્ઞાનરૂપ સિદ્ધિ કહી.

દરે પૂર્વોક્ત સર્વે મિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત થઇ હોય તથાપિ આ મહામિદ્ધિવિના કેવલ્યસિદ્ધિ થતી નથી અને આ મહામિદ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ કે પછી પૂર્વોક્ત મિદ્ધિની અપેક્ષાવિના કેવલ્યની સિદ્ધિ થાય છે, અર્થાત્ કેવલ્યની મિદ્ધિ આ તારકનામચાળા વિવેકમન્ય જ્ઞાનથી અનંતર થાય છે એ પ્રતિપાદન કરવા કહે છે કે

સત્ત્વપુરુષયોઃ શુદ્ધિસામ્યે કૈવલ્યમિતિ ॥ ૫૪ ॥

અર્થ—શુદ્ધિમત્ત્વ તથા પુરુષની સમાન શુદ્ધિ થયે (અન્ય કોઇ પણ સિદ્ધિની અપેક્ષાવિના) કેવલ્ય પ્રાપ્ત થાય છે.

આ સૂત્રથી એ કહ્યું કે જ્યારે શુદ્ધિસત્ત્વ અને પુરુષ બંને સમાન શુદ્ધિને પામે છે ત્યારે પૂર્વ સૂત્રોમાં કહેલી જ્ઞાનક્રિયાદિરૂપ મિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી હોય કે ન કરી હોય તથાપિ કેવલ્યની પ્રાપ્તિ થાય છે. ત્યાં જ્યારે શુદ્ધિમત્ત્વના રજસ્ અને તમમરૂપ મગ નિવૃત્ત થઈ જાય છે અને તેથી કરીને જ્યારે શુદ્ધિસત્ત્વને વિવેકાભ્યાસિમાત્રના જ કર્તવ્યતા કહે છે અને કોઇ મિદ્ધિવિમેરેરૂપે રહેતી નથી તથા અનાગતકર્તૃસરૂપ સસારના બીજને જ્યારે દબાય થઈ જાય છે ત્યારે શુદ્ધિસત્ત્વ શુદ્ધસાત્ત્વિક થઈ રહે છે. અને પુરુષ જોમાં પૂર્વે, પોતે શુદ્ધિમાં પ્રતિનિબિત્ત હોવાથી, શુભદુઃખાદિ ભોગનો ઉપચાર થતો હતો તેમાં હવે શુદ્ધિસત્ત્વની વૃત્તિનો નિરોધ થયેલા હોવાથી ભોગનો ઉપચાર થતો નથી. એ જ પુરુષની ઉપચરિત શુદ્ધિ છે. આ પ્રકારે પુરુષની ઉપચરિત શુદ્ધિ તથા શુદ્ધિમત્ત્વની શુદ્ધિ એ બંને સમાન છે. ત્યાં સાદૃશ્ય એ છે કે પુરુષ અને શુદ્ધિમત્ત્વ બંનેમાંથી સત્ત્વ ભોગનો અભાવ થાય છે, તથા શુદ્ધિસત્ત્વ દૃઢ સાત્ત્વિક હોવાથી ચૈતન્યસદૃશ થાય છે. આ પ્રકારની જ શુદ્ધિમત્ત્વ અને પુરુષની અવસ્થા થવી એ શુદ્ધિસામ્યાવસ્થા છે. એ અવસ્થાની જ્યાં સિદ્ધિ થઈ કે પછી માર્ગજનો અંત આપે કેવલ્યની સિદ્ધિ થાય છે. કેવલ્યની નિદ્ધિમટે કોઇ પણ જ્ઞાનરૂપ વા ઐશ્વર્યરૂપ સિદ્ધિની અપેક્ષા રહેતી નથી. તાત્પર્ય કે જ્ઞાનક્રિયાદિરૂપ ઐશ્વર્યને પ્રાપ્ત થયેલા યોગીને તથા એ ઐશ્વર્ય ન પ્રાપ્ત થયેલા યોગીને બંનેને એક સંરખી રીતે આ વિવેકસાક્ષાત્મકરથી શુદ્ધિમાત્મરૂપ અવસ્થાની પ્રાપ્તિ થવે પ્રારબ્ધની રચનાપ્રિત્યે કેવલ્યની પ્રાપ્તિ થાય છે.

આદિ એ સંક્રા ચાલે કે જે પુરુષને વિવેકજ્ઞતા પ્રાપ્ત થયું તેને સર્વગતા તથા સર્વ પદાર્થોનું નિર્ગત્વ અવસ્થા જ પ્રાપ્ત થવાનાં તો પછી એમ કહેવું કે એ જ્ઞાનક્રિયાદિ બૈશ્વર્યને ન પામેલાને પણ કેવલ્ય થાય છે એ બ્ધ છે. એ સંક્રાનો ઉત્તર એ કે જેમ જ્યોતિષ્ટેમ યાગ્યું ફલ સ્વર્ગ છે છતાં તે નિષ્કામપણે કરવામાં આવે છે તો સ્વર્ગરૂપ ફલ ભોગવવું અવશ્યનું નથી, તેમ આ સિદ્ધિઓની પ્રાપ્તિપ્રતિ કામના પણ હેતુરૂપ છે. વિવેકજ્ઞન્યગાન થાય છતાં જેને સર્વગતાવિગેરેની કામના ન હોય તેને એ સિદ્ધિનો ભોગ થવો અવશ્યનો નથી. એ વિષયમાં વિશેષ ક્ષરભોભાટે બ્રાહ્મણની બૂધ્ધિ અનુધ્યાસકારમાં શ્રદ્ધાસુખ જેવું ઉચિત છે. તેથીએવા પણ મોગી-ઓ હોવા સંભવે કે જેમને વિવેકશ્યાતિ સિદ્ધ થયેલી હોય છતાં સર્વગતાદિસિદ્ધિ ઉદ્ભૂતાવસ્થામાં ન હોય. તેથી ઉપરનું કહેવું યોગ્ય છે.

આથી એ થયું કે કેવલ્યપ્રતિ સિદ્ધિઓ સાદાત હેતુ નથી પણ વિવેકશ્યાતિ વા પરવૈરાગ્યમાત્ર જ સાદાત હેતુ છે. આમ છે છતાં સિદ્ધિઓનું આ અંશમાં કરેલું પ્રતિપાદન બ્ધ નથી, કારણ કે એ સિદ્ધિઓ પણ યોગમાં અન્ધા તથા વિષયોમાં વૈરાગ્યવિગેરે ઉત્પન્ન કરનાર હોવાથી વિવેકશ્યાતિના ઉપકારરૂપ કે તેથી જ્યાં વિવેકશ્યાતિનો ભ્રમ થયો કે પછી અન્ય સિદ્ધિઓનો આધિર્ભાવ ન હોય તોપણ તે યોગી મહાત્માના જીવિસંસ્કરણો અધિષ્ઠાર સમાપ્ત થાય છે અને તેથી એ જીવિસત્ત્વ પુરુષનું દૃશ્ય ન થતાં પોતાના કારમ્યમાં આત્મતિક કાયને પામી જાય છે, જેથી વિવિધ કુખનો અગ્રાવ થવાથી પુરુષ કેવલ્યને પામી કહેવાય છે.

આપણે આ તૃતીય પાદમાં યોગનો ત્રણ અંતરંગ સાધનોનું પ્રતિપાદન કર્યું, તેની સંયમ એવી સાતીય અંશ કરી. એ સંયમના વિષયનું પ્રદર્શન કરવા નિર્વિષ પરિભ્રમણ પ્રતિપાદન કર્યું, પછી ન્યાયવિષય વિષયોમાં સંયમની સિદ્ધિ કરવાથી જ્ઞાનક્રિયાદિ બૈશ્વર્ય વિવિધ સિદ્ધિઓનું પ્રતિપાદન કર્યું તથા તેમાં જ સમાપ્તિ વિશેષ ઉપયોગી એવી દૃષ્ટિવ્યાખ્યાના જ્યાંથી ચલી સિદ્ધિઓ કરી, પરમ પુરુષાર્થની સિદ્ધિપરને ભૂતત્વ, દૃષ્ટિવ્યવસ્થાવિગેરે સિદ્ધિઓનું દૃષ્ટમંદિત વ્યાખ્યાન કર્યું તથા અતિ વિવેકશ્યાતિનારે વૈરાગ્ય ઉપાયો, એ વિવેકશ્યાતિનું સ્વરૂપ તથા એના ફલરૂપે કેવાનું પ્રતિપાદન કર્યું.

શ્રદ્ધાભરજ્ઞાનપૂર્વક પરિણામઃ પ્રગલ્ભઃ । સંયમસંદ્ધિમોગ્યોગ્યમણુ જ્ઞાન વિવેકજ્ઞ ૧ ૩ ૧ ૧

॥ ૐ શ્રી ॥

ચતુર્થપાદઃ

અપ્રમાણે દેવ, દેવેતુ, દાનોપાત્ર અને હા ૧૨૫ ની વૃદ્ધિ
જા આ યોગશાસ્ત્રના પ્રથમ અંગ વૃદ્ધિ એવે દેવ, દેવેતુ તથા
તેને દાન કરવાના ઉપાયોનું અનિશ્ચિત્વારથી પ્રતિપાદન કર્યું તથા પ્ર
સંગતતાત્ અનુર્થ વૃદ્ધિ દાનનું પણ ચતુર્થિકમિત્ત પ્રદર્શન કર્યું હવે
એ દાનરૂપ અનુર્થ વૃદ્ધિનું અનિશ્ચિત્વારથી પ્રતિપાદન કરવા આ અનુર્થ
પાદનો આરંભ છે એ દાન તે કેવળ છે અને કેવળનું પ્રતિપાદન
કરનાર આ પાદ છે તેથી આ પાદ કેવલ્યમગ્રાથી આગમ્યા છે
એ પાદમાં મુખ્ય તો કેવલનું પ્રતિપાદન કરવાનું છે એ પ્રતિપાદન
બનાવર થતા પ્રથમ કેવલ્યમગ્રાનું ચિત્ત, તથા ચિત્તશક્તિરૂપ પુરુષથી
ભિન્ન સુખાદિનો અનુભવ કરનાર અભિમા ૧ તથા રસધ્યાનની પ
રાકાશવિરોધેનું પ્રતિપાદન કરવું જરૂરનું છે તેથી એ પ્રતિપાદન કરે
છે સા પ્રથમ કેવલ્યમગ્રાને યોગ્ય ચિત્તનો નિર્ણય કરવા મિદ્ધિઓના પા
ચ પ્રકાર કહે છે અને તે કહેવાથી અર્થાત્ સમાધિજન્ય સિદ્ધિનું શ્રવ
ન પણ સિદ્ધ કરે છે

જન્મોપધિમન્ત્રતપઃસમાધિજાઃ સિદ્ધયઃ ॥ ૧ ॥

સુતાર્થ — મિદ્ધિઓ પાંચ પ્રકારની હોય છે (૧) જન્મથી જ
થયેલી, (૨) ઓપધિથી થયેલી, (૩) મન્ત્રથી થયેલી, (૪) તપથી
થયેલી અને (૫) સમાધિથી થયેલી

આ સૂત્રમાં સિદ્ધિઓ પાંચ પ્રકારની છે એમ કહ્યું તે પાંચ
પ્રકારની મિદ્ધિઓ આ છે (૧) જન્મમિદ્ધિ, (૨) ઓપધિમિદ્ધિ, (૩)
મન્ત્રમિદ્ધિ (૪) તપઃમિદ્ધિ અને (૫) સમાધિમિદ્ધિ સા આ મનુષ્ય
આત્મારમાં પ્રેરના તથા મર્થ નિમિત્તરૂપે પરિપાકને પામેના મર્થાદિ પ
દેવશક્તિ પદ્મી તે શક્તિરૂપા જન્મમાત્રથી ચળી અખિબાદિ મિદ્ધિઓ જ
ન્મથી થનાર હોવાથી જન્મમિદ્ધિ ॥ જન્મને મર્યાદિતે જન્મથી જ આવતું
આકાશગમ્યતાનું સામર્થ્ય મનુષ્ય મર્થ નિમિત્તથી પાતાત્રમાં જ સા
ની રમણીય અસુરકન્યાએ આણી આપેલા રસાનની ભોગ પ્રેરનાથી
જન્મ પુરુષદિન થશે વાગે મન રહી સહે મેનુ નાનર્થ પ્રાપ્ત કરી

શરે છે એ સામર્થ્ય સ્માયનરૂપ એ વિધિથી પ્રાપ્ત થયેલુ હોવાથી એ વિધિ છે તેમ જ આ પો ના હી કાઝ અમરતા કપરોગથી ને રિતમયુ આર્યે યમય ત રામર્થ્ય પણ આમરૂપ વિનિતથી મેલુ હે યી આરધિગિદ્ધ છે મ યેના, નિપગિત દમથી શ્રીગુરની આગ પુસાર મરેના અમરૂપ ન જાપરી ને આ અમરનુ સામર્થ્ય તથા અસ્થિમાર્ગિમાર્થ્ય પ્રાપ્ત થાય છે તે અરિષ્ટ છે શ્રી શુભશાસ્ત્રની આજ્ઞાનુસાર નિરગિતપણે મરેના તપવડે રિશ્યાભિલાષી માદક ને મરૂ પમિદિવરે ગાર્થ્ય પ્રપ્ત થાય છે તે તપસિ િ કે પૂરપાદમા જાની નિદિયો સમાપ્તિસિદ્ધિ છે આપનાથે સિદ્ધિઓ પામ પ્રમરની છ

આ પામ પ્રમરની નિદિયોમા સમાપ્તિસિદ્ધિઓ જ શ્રેષ્ઠ છે કારકે એ કે સત્પના ઉપારરૂપ છે અન્ય આગસિદ્ધિઓ પણ પૂરજામમા કરેના યોગાભ્યાસના જગથી જ વર્તમાન જ મમા જન્મ આપધિવિગરે નિમિત્તથી અભિ યમન થાયછે તેથી આ સુત્રનુ એક તાત્પર્ય એવુ થયુ કે કલ્પ્ય આ જ મમા યોગભ્યાસ મરણી કાષ્ઠ મિદિરિગેર ॥ પ્રતીતિ ન થાય તથાપિ તટ તથા યોગાભ્યાસ હાડી દેવે યો વ ન થી, પણ આ જ-મમા ન મરૂતો એ વિતર જ મમા આત્મ થશે એ વે દદ વિશ્વામ રૂખવો રોગ છે આ રોગ ને લગી બીક જ મના આભ્યામથી સિદ્ધ મતી સમાધિમાટે પણ તેવો જ વિશ્વામ રૂખવો થશે છે

છે કે એ દેહપ્રાપ્તિના શરીરની પ્રાપ્તિ કેવી રીતે થાય ? મરણ કે મનુષ્યશરીર કંઈ દેહાદિ શરીરનું ઉપાદાન કામ્ય નથી કેમકે જ્યાં સુધી મનુષ્યશરીર વિરામન હોય છે ત્યાં સુધી તો દેહાદિશરીરરૂપે પરિણામ થતો નથી, તેમ જ એ એ મનુષ્યશરીર નહિ થઈ જાય તો પછી નહિ પાત્ર અન્યનું ઉપાદાન કારણ થયો સભ્યનો નથી તેમ જ એ નરજગતના અસ્યો પણ એ દેહાદિશરીરના ઉપાદાન થવા ધટતા નથી, કારણ કે એ અસ્યો માત્ર નરજગતના હેતુરૂપ છે તેથી એ આ-પરોપી નરશરીરથી રિતશબ્દ કાર્ય થઈ શકે નહિ તેથી એ દેહાદિઆ-કારે પરિણામ રૂપી રીતે થઈ શકે એ એક પ્રશ્ન ઉઠે છે તેમ જ જે અપિમાનિ સિદ્ધિઓ દેવી છે તેમા પણ એ જ પ્રશ્ન ઉઠે છે કે એ નરશરીર અનિમુક્ત, લઘુવિગેરે કેવી રીતે થઈ શકે રિગેરે એ પ્રશ્નોનો ઉત્તર આપી સિદ્ધિઓનો પ્રકાર નિરૂપણ કરવા હેતુ કે

જાત્યન્તરપરિણામ પ્રવૃત્ત્યાપૂરાત્ ॥ ૨ ॥

સૂનાર્થ—(એકરૂપે પરિણામ પામેલા શરીર અને હન્દ્રિયો નો) અવગતીર પરિણામ તે શરીરહન્દ્રિયતા ઉપાદાન કારણરૂપ જૂત અને અગ્નિતાના અનુપ્રવેશથી (પૂરવાથી) થાય છે

જાત્યન્તર—એટલે અન્યજાતીર પરિણામ મનુષ્ય જાતિ અને દેહજાતિ એ બને બિન્ન જાતિ છે, તેથી મનુષ્યશરીરનો દેહશરીરરૂપે પરિણામ થતો એ બિન્નજાતિરૂપે થતો પરિણામ હોવાથી જાત્યન્તરપરિણામ છે

પ્રવૃત્ત્યાપૂરાત્—પ્રકૃતિરૂપ ઉપાદાન કારણનો અનુપ્રવેશ થવા થી આપૂર એટલે બહુ વા પ્રવેશ થયો તે

આ સૂત્રથી એ કશું કે પદ્ધતિથી માઠી પચબૂતસુધીના સર્વ પાત્રો ઉપાદાનમરુગરૂપ હોવાથી પ્રકૃતિરૂપ છે ત્યાં શરીરનું ઉપાદાન કારણ પૃથિવ્યાદિ પચબૂત છે અને હન્દ્રિયોનું ઉપાદાન પ્રકૃતિ અસ્મિતા વા અદકાર છે જ્યારે મનુષ્યાદિ જાતિ ત્રણ શરીર તથા હન્દ્રિયોનો મનુષ્યાદિથી જિલ જાતિરૂપ દેહાદિજાતિરૂપે પરિણામ થાય છે ત્યારે એ પરિણામ શરીર તથા હન્દ્રિયની પ્રકૃતિરૂપ પચબૂત અને અદકારના પૂરવાથી થાય છે એટલે જ્યારે કોઈ પણ પ્રકારના ધર્મની રૂઢે પ્રમારે સિદ્ધિ કરવામાં આવે છે અને તે ધર્મ પોતાનું જ આપનારે અન્ય જાતિ ત્રણ શરીર અને હન્દ્રિયની અવેશ રાખે તો એરે અમયે જો એ ધર્મ વર્તમાન જન્મમા જ પરિવ્રત થઈ જાય છે તો પોતે કશું આપી શકે એના મનુષ્યાદિથી બિન્ન જાતિના શરીર અને હન્દ્રિયના પ્રકૃતિરૂપ પચબૂત અને અદકારના અકારે વર્તમાન મનુષ્યાદિશરીરમા અનુ-

પ્રવેશ કરાવે છે તથા પછી જેમ એક અગ્નિનો વિસ્ફુલ્ગિંગ મોટી ઘાસની ગંજીમાં પ્રવેશ કરે છે તે તે આખી ગંજીમાં પોતાની પ્રકૃતિનો અનુપ્રવેશ કરાવી ગગનઅપિવહનિરઃ પરિણામ સર્વનો કરે છે. તે જ પ્રમાણે અન્ય જીવિનાં શરીરેન્દ્રિયની પ્રકૃતિરૂપ અંશભૂત અને અદ્વંદારનો વર્તમાન શરીરમાં પ્રવેશ થાય છે એટલે એ વર્તમાન શરીરસહિત સર્વનો તે તે જીવિનાં શરીરેન્દ્રિયરૂપે પરિણામ કરે છે. આમ થવાથી વર્તમાન શરીર જ દિવ્યદિશરીરરૂપે પરિણામ પામી જન્ય થાય છે. ૧૨૨૧ ૨૫૬ કરી કહીએ તો આ પ્રમાણે:—

પ્રત્યેક શરીર જન્માવામાં તથા તેમાં વિચિત્ર ભોમ આવગમાં સાધારણ રીતે પૂર્વના મૃત્યુવખતે જલવત્તમ વેગથી ભગત્ યથેક્ષા કર્મસંસ્કારો હેતુરૂપ છે; એટલે એ કર્મસંસ્કારો જલવત્તમ વેગવાળા તે વખતે દોવાથી પોતે ભોમ આપી શકે એવું શરીર તે અભિમાનીને પ્રાપ્ત કરી આપે છે. એ શરીર ધનીશ્વર નાનાવિધ કર્મને સ્ખે છે. એ કર્મમાં જેઓ ભ્યારે ભગત્ થાય છે તેઓ સારે પોતાનું ફલ આપે છે. તેમાં જે જે કર્મોનું ફલ એવું હોય છે કે તે ભોગવવા અન્ય જીવિના શરીરની જરૂર હોય છે તે કર્મો તો સાધારણ રીતે વર્તમાન શરીરના આરંભક પ્રારબ્ધના ક્ષાપની વાટ જોતાં સંચિતરૂપે પડી રહે છે. કાષ્ઠક મસંગમાં એવું બને છે કે એ કર્મો આદ્યન્દિ સહિત કરાયેલાં દોવાથી વર્તમાન શરીરના આરંભક પ્રારબ્ધ-જે હવે નિર્વોદ્ધરૂપ થયાં છે તેના કરતાં અધિક જલવાળાં થાય છે. આનું ભ્યારે માપ છે ત્યારે એ કર્મો પોતાનું ફલ પ્રથમ આપે છે. એ આપવા માટે અન્ય શરીર તો જરૂરનું જ છે. તેથી એ કર્મસંસ્કારો વી સર્વ કર્મફલમદાતા ઈશ્વરના તેમના અદ્વંદવિજેષરૂપ અધિશરીઓ તે દિવ્ય શરીરેન્દ્રિયનાં ઉપાસન કારણરૂપ ભૂત અને અદ્વંદારરૂપ પ્રકૃતિનો વર્તમાન શરીરમાં પ્રવેશ કરાવે છે (સાધારણ રીતે—અર્થાત્ ભ્યારે વર્તમાન દેહના પતનપછી ઉત્તર જન્મમાં ફલ આપનાર કર્મ હોય છે ત્યારે તો એ કર્મ મૃત્યુ-સમયે જ અગ્નિઅક્ત થાય છે, જેથી તે સમયે જ એ પ્રકૃતિઓ તે અભિમાની શુભને પ્રાપ્ત કરે છે. અને આ અપનાદરૂપ પ્રમંગમાં એ કર્મો અગ્નિઅક્ત યથેક્ષાં દોવાથી વર્તમાન શરીર રિતમાન હોય છે તે સમયમાં જ એ પ્રકૃતિઓ અભિમાનીને પ્રાપ્ત થાય છે એટલે જ ફર છે) જ્યાં એ પ્રકૃતિનો શરીરમાં પ્રવેશ મળે એટલે એ કર્મજન્ય વેગથી વા પૂર્વધર્મના અધિજાતા થીઈશ્વરની સત્તાથી એ પ્રકૃતિઓ જેઓ સાધારણ રીતે ઉત્તર જન્મમાં પોતાના વિદ્યારૂપ દિવ્ય શરીર અને પ્રતિદ્યરૂપે પરિણામ પામનાર હોય છે તે તરત જ તે રૂપે પરિણામ પામે છે. અને જેમ અગ્નિઅક્તની પ્રકૃતિના પૂનવાદી

અર્થી વામની ગણ્યો પશુ તેવો જ પરિણામ થઈ જાય છે, તેજ માણે આ પ્રકૃતિના પૂજારથી વર્તમાન શરીરનો જ તે વિગ્નજાતીય શરીરેન્દ્રિયરૂપે પરિણામ થાય છે

આથી એ થયું કે નદીશ્વર અષ્ટાંગુલ્યર્જનની સિદ્ધિ કરેલી હોવાથી તે પુનરાવરણ શ્રીશકરના દર્શનની પ્રાપ્તિ થઈ અને એ દર્શનથી એના પુણ્ય અત્યંત પરિપૂર્ણતાને પામ્યા, જેથી ઉત્તર જન્મે પ્રાપ્ત થનાર દિવ્યદેહાત્મી પ્રકૃતિરૂપ પશુભૂતના અણુઓની તથા અગ્નિમાત્રી એને વર્તમાન જન્મમાં જ પ્રાપ્તિ થઈ અને એ પ્રકૃતિ જન્મમાં અપ્ય ગરીબમાં જ રાજ્યી આપ્યા શરીરનો જ દિવ્યાદિદેહરૂપે પરિણામ થયો તે જ પ્રમાણે ત્રિશ્વામિનનો શત્રિવદેહ બ્રહ્મણ્યદેહરૂપે પરિણામ પામ્યો તથા શક્તિમકિનો ભિષ્વદેહ ઋષિશરીર રૂપે પરિણામ પામ્યો હોના વિગેરે સમગ્ર લેવું

આ મૂળથી પૂર્વેના પ્રશ્નો એ ઉત્તર અપ્રશ્નો કે દિવાદિ વિનક્ષણ જાતિ ॥ દેહ અંગે દેન્દ્રિયની જે પ્રાપ્તિ થાય છે તેમાં ઉપાત્તન કારણ ૫૬ વર્તમાન દેહ તા નેના આત્મવો નરી પણ તે તો તે દેહવિગેરે ની મૂળ પ્રકૃતિ છે એ પ્રકૃતિજન્મના વર્તમાન દેહમાં ભરજાયી વર્તમાન દેહ જ પરિણામ પામે છે તેથી અર્થ આગળ છે

આ સૂત્રમાં કહેના ન્યાયથી જ્યારે કોઈ બારે અનર્થ પરિપૂર્ણ થાય છે ત્યારે એ અધર્મરૂપ નિમિત્તવશાત્ પ્રમત્તે વર્તમાન જન્મનો જ અર્પણ નિર્પક્ષજનિરૂપે પરિણામ થાય છે એ પણ સમજાય છે તેથી નુરાજાને ઋષિમાં શાપથી અર્પણાતિના દેહન્દ્રિયની વર્તમાન જન્મમાં જ પ્રાપ્તિ થઈ એ પામગ નિમિત્તવશાત્ નથી મરણ્ય કે અદિ પશુ ઋષિના શાપરૂપ અદ્વૈતમાત્રી એ પ્રમત્ત થયો નથી પણ મોગ અધર્મની મિદ્ધિ એ જાળએ ધરેલી હોવાથી એ અધર્મવશાત્ ગેને શાપની પ્રાપ્તિ થઈ, આ એ શાપવશાત્ ઉત્તર જન્મે પોતપોતાના વિમત્તરૂપે પરિણામ પામનાર પ્રકૃતિનો યોગ્ય વેગ પ્રાપ્ત થાયી વર્તમાન જન્મમાં જ તેને તે રૂપે પરિણામ થઈ ગયો છે

આ સૂત્રમાં એવા ન્યાયથી આલિભાદિ મિદ્ધિનો પ્રમત્ત પણ સમજાય છે જેમ આ જ જાતિ ॥ શરીરેન્દ્રિયની પ્રાપ્તિમાં તેની નુનિના જન્મનારો વર્તમાન ગરીબમાં અતુલવેશ થાય છે જેમ જ્યારે વર્તમાન શરીરમાં અત્યંત અદુન્દવો પડે છે ત્યારે એ વર્તમાન શરીરમાં દિની પ્રકૃતિગોનો અપગમ થાય છે જેથી એ શરીર અણુતાને પામી જાય છે એ શરીરગતિની પ્રકૃતિને જે મોટાપણુ ખારેપણુના દિવ્યમાત્ર દેહરૂપ છે તે યોગ્યત્વ પ્રાપ્ત કરેલા અત્યંત મરણ્યની શતિરૂપ સ

કલ્પથી દૂર કરાયા એ રહે છે જેથી શરીરો અપૂર્ણ સંપૂર્ણાવિરોધે પ્રાપ્ત થાય છે

આ રીતે આ સૂત્રથી પ્રતિપાલન કરેલા પ્રકૃતિના અનુપવેશ તથા અપગમ એ બંનેને લગતમા લેતા મિત્રમ હાવામા એક ક્ષણગાનમા ત્રિભુવનમા બધી ડેહા શરીરની પ્રતીતે શીરિ પુએ કાવી શીકૃષ્ણે સુવમા ભાયા બતાવી વિરોધે પ્રમગે તથા શ્રીઅમરત્ય મુનિગે ક્ષણ મામા આખા અમુદ્રનું પાન કરી દીધુ વિરોધે પ્રમગે ૫૫ ૨૫ ૪ ૭ ૫ છે ત્રિભુવનઆપિ શરી ની પ્રાપ્તિમાટે તેવી પ્રકૃતિ તેમજ સ કલ્પથી મદ્ય કલ્પુ જેથી પ્રકૃતિસ્થભાવના અનુપવેશથી તેમના વર્તન ન વામનરવગ્ર શરીરનો અનિમદન પામ્યામ થયો એ મુખ્ય છે તેમ જ પ્રકૃતિસ્થભાવના પૂર્વ હી ૧૧ ગે વિસ્તર શીકૃષ્ણે કલ્પ એ તથા પુન એ રચનાનો દૂર કરાવી માતાનું મગે નરિગે મ્યુએ મરે સમગ્ર છે અમુદ્રન જાતી પ્રકૃતિને રચના દૂર કરાવી આખો અમુદ્ર ગાટે તેમ જ પમા ત - પરિગમ જાતી જાત સ બરે તે તે પાતળ તે પાતળ ની રચના થતી છે

પણ એ નિમિત્ત તો માત્ર ખેડુતની માફક પ્રતિબધકને દૂર કરે છે.

નિમિત્તમ્—એટલે ધર્મ, અધર્મ, પુરુષાર્થ વા તેના અધિષ્ઠાતા ઇશ્વરરૂપ નિમિત્ત કારણો.

અપ્રયોજકમ્=પ્રયોજક વા પ્રવર્તક નથી.

ચરણમેદઃ=ચરણ એટલે આચ્છાદન કરનાર અથવા પ્રતિબધ કરનાર, તેનો રોદ એટલે દૂર થવું તે.

તતઃ—એટલે એ ધર્માદિનિમિત્તોથી.

ક્ષેત્રિકવત્=ખેડુતની માફક.

આ મુત્રનો અન્વય આપામણે છે:—નિમિત્ત પ્રકૃતીનામ્ અપ્રયોજકમ્ તતસ્તુ ક્ષેત્રિકવત્ ચરણમેદઃ (ક્રિયતે) ॥

આ મુત્રથી એ કશુંકે પ્રધાન, મહત્, અહકારાદિ ઉપાદાનકારણરૂપ પ્રકૃતિની પ્રવૃત્તિ તો પોતપોતાના સ્વભાવથી જ થાય છે. એ પ્રવૃત્તિ કદાં ધર્માદિ નિમિત્તો કારણતાં નથી. એ પ્રવૃત્તિ પ્રતિક્ષણે નિરતર થયા કરવી એ તો એ પ્રકૃતિનો સ્વભાવ જ છે. તથાપિ એ સ્વભાવને આચ્છાદન કરી રાખનાર પ્રતિબધકરૂપ અધર્માદિ પ્રાપ્ત થાય ॥ તો તેની નિવૃત્તિમાત્ર ધર્માદિ કરેછે એ નિવૃત્તિ યદ્ય એટલે એ પ્રકૃતિઓ પોતપોતાના સ્વભાવથી પોતાની મેળે જ પ્રવૃત્તિ કરેછે ત્યાં હજાન્ટરૂપે ખેડુત છે એક ખાડામાંથી વિવિધ ક્યારાઓમાં જ ના લઇ જવું હોયછે ત્યારે ખેડુત નીચી નીચી પાળ બાંધે છે. એ અથગે ખેડુત કદાં જાણે પ્રવર્તક હેતુ નથી. જાણે એવો સ્વભાવ છે કે એ હમેશાં નીચા પ્રદેશમાં જાયછે એ આજણે જાણીએ છીએ એ સ્વભાવના અમલમાં નીચો પ્રદેશ હોવો જરૂરનો છે, અર્થાત્ એવો પ્રદેશ હોય ત્યારે જ એ સ્વભાવનો અમલ યદ્ય શકેછે, તેથી જોયો પ્રદેશ એ સ્વભાવના અમલના પ્રતિબધકરૂપ છે. હવે ખેડુત જો કરેછે તે માત્ર એ જ કે જો જોયો પ્રદેશ હોયછે તેને ખોદીને ચોખ્ખી રીતે નીચો કરેછે. એ કસ્યાપણી ખેડુતને કદાં તે ખાડામાં જ જાય ઉચકીને ક્યારામાં લઇ જવાપણ રહેતું નથી. જો કાણે જાણના નિમ્નગામિત્વરૂપ સ્વભાવના અમલના પ્રતિબધક ઉચા પ્રદેશનો અભાવ થયો કે તરત જ જાય, પોતાના સ્વભાવથી પોતાની મેળે જ તે તે ક્યારામાં જાયછે. તેજ પ્રમાણે પ્રકૃતિઓનો સ્વભાવ પોતપોતાના વિકારરૂપે પરિણામ પામવાનો છે. એ સ્વભાવ અધર્માદિ નિમિત્તે આચ્છાદિત થયેવો હોય છે. એ આચરણ ધર્માદિથી વિરુદ્ધ છે અને એ વિરુદ્ધ પદ્યથોતું સહાયસ્થાન થતું નથી તેથી ધર્માદિ નિમિત્તનો ઉદય થતા જ એ અધર્માદિ પ્રતિબધની નિવૃત્તિ થાયછે. એ નિ-

રૂપિ થઇ એટલે પ્રકૃતિઓના રાજાને કામ પ્રતિબંધ નહિ રહે
 દોષથી પ્રકૃતિઓ પરિણામને પામે છે. એ જ પ્રમાણે પુરુષાર્થપ્રતિ-
 મિત્તમાટે પણ છે. અને તે યોગ્ય જ છે કારણ કે જે રત્નને પ-
 તથા દોષ તે પરત્વેનો પ્રત્યેક થઇ શકે જે જાને પત્તન હોય અન્ય-
 નો પ્રત્યેક થાય નહિ. જેમકે દાનશાદિ નિમિત્તે જે જાને પત્તન
 છે તે પત્તન પ્રયોજક નથી. અને એમ દોષથી જ દાનશાદિનો અ-
 ભાવ દોષ છે તથાપિ યેમિન મહેશ્વરનાથી થતી વ્યવસ્થા છે.
 તેમ જ જે કાંઈ દોષ છે તે કારણ પ્રયોજક થતું નથી. જેમકે પ-
 ઠ મુનિશાસ્ત્ર કાર્યક દોષથી મુનિશાસ્ત્ર પ્રયોજક નથી. આ નિ-
 થમાનુસાર પ્રમાણ અને પુરુષાર્થ એ જાને પ્રકૃતિના કાર્યક છે અ-
 ને તેથી પ્રકૃતિને અધીન દોષથી પરત્ર છે, તેથી એ પ્રકૃતિપ્ર-
 કાર્યના પ્રત્યેક થઇ યોગ્ય નથી. તેથી આ મુદ્દામાં જે કંઈ જે
 કે કામ, કમ, કમિશ્નદિ નિમિત્તે પ્રકૃતિના પ્રત્યેક થતું નથી, તે યો-
 ગ્ય જ છે. એ મર્થ નિમિત્તે પ્રતિબંધની નિરતિમાત્ર કરે છે. આ
 અર્થમાં પરંપરા નિરત્ર દોષથી પરંપરા પ્રતિબંધની નિરતિ કરે છે
 એટલે પ્રકૃતિ પોતાની મેં જ નિર્વચરિયે પરિણામ પામે છે. આ
 પરિપ્રકૃતિની પ્રકૃતિની વિશેષી જે આપાત્તથા તેનો મહેશ્વરી અમ
 કરે છે એટલે પ્રકૃતિ પોતાના આપાત્તથી જ સંચાલિત થતી મેં જ
 પરિણામને પામતી થતી જાય છે. કયારે પાત્રે પરંપરાને પ્રકૃતિ-
 ન કરે છે તથા તદાચ અમરનારે પરિપ્રકૃતિની નિરતિ કરે છે એટલે
 પ્રકૃતિઓ પોતાની મેં જ પરિણામ પામે છે તેથી એ નાં નિમિત્તે
 પ્રકૃતિના પ્રત્યેક થતું નહિ દોષથી પ્રકૃતિના રાજાનાથી વ નિ થતી
 નથી એ નિરત્ર કાર્યક

યે ત્ એ પ્રવૃત્તિ તો યોગીને અધીન જ થવી જોઈએ, તેથી બધાં શરીરોમાં ચિત્ત એક જ હોવું જોઈએ એ પ્રાપ્ત થતાં સૂત્રધાર ઉત્તર આપે છે કે

નિર્માણચિત્તાન્યસ્મિતામાત્રાત્ ॥ ૪ ॥

મુત્તાયં—અહંકારરૂપ ક્રિષાદાનકારણનાંથી, જેટલા શરીર એટલાં ચિત્તો ઉત્પન્ન થાય છે.

નિર્માણચિત્તાનિ—યોગીના પોતાના સકલપથી નિર્મિત થયેલાં ચિત્તો નિર્માણચિત્ત કહેવાય છે એ નિર્માણચિત્તો.

અસ્મિતામાત્રાત્—અહંકારથી ઉત્પન્ન થાય છે. માત્રસંપદથી મનની વ્યવૃત્તિ કમળ છે.

આ સૂત્રથી એ કહ્યું કે જેમ પ્રકૃતિસ્વભાવના અનુપ્રવેશથી અનેક શરીરો ઉત્પન્ન થાય છે તેમ ચિત્તની પ્રકૃતિરૂપ અસ્મિતામાથી, જેટલાં શરીરો યોગી પોતાના સકલપથી ધાગ્યુ કરે છે તેટલાં ચિત્તો પણ તેના સકલપરૂપ નિમિત્તથી ઉત્પન્ન કરે છે ચિત્તોની ઉત્પત્તિ યોગીના મૂળ ચિત્તમાથી થતી નથી પણ ચિત્તોની પ્રકૃતિરૂપ અસ્મિતામાથી થાય છે. યોગીનું મૂળ ચિત્ત તો સકલ કરનાર હોવાથી એ ત્રિવિધ ચિત્તોની ઉત્પત્તિમાં નિમિત્તક્રમચુરૂપ છે. ચિત્તોની ઉત્પત્તિ તો અહંકારમાથી જ થાય છે

અહિ એ પ્રશ્ન થાય છે કે યોગી જે નિર્વિધ શરીરોને ધાગ્યુ કરે છે તે પ્રાયેક શરીરમાં એકેક ચિત્ત માનવાનું શું કાણુ છે? મર્ચ શરીરોનો વ્યાપાર તો એક ચિત્તથી ઉપપન્ન થઈ શકે છે જેમ એક દીપક પરમાં રાખવાથી સર્વ પ્રદેશમાં તેનું અન્તરાણ પડે છે તેમ યોગીના મૂળ ચિત્તની વૃત્તિઓથી સર્વ નિર્મિતશરીરોના વ્યાપાર થયા કરનાના આ પ્રશ્નો ઉત્તર એ કે એ પ્રમાણે એક ચિત્ત માનવાથી મર્ચ વ્યાપારની ઉપપત્તિ થતી નથી એ જ નાના ચિત્ત માનવામાં કારણ છે યોગીનું મૂળ ચિત્ત તો સમાધિનિષ્ઠ હોઈ શકે છે તો તે મગધે તે ચિત્તની વૃત્તિઓનો નિરોધ થવાથી નિર્મિત શરીરો વ્યાપારવિનાનાં મૃતવત્ પડી રહેવાં જોઈએ તેમ જ એક ચિત્તમાં એક વખતે મગધિ અને બોમ એ બનેને અનુભવ થવો અયોગ્ય છે એટલું જ નહિ પણ જ્યારે અનેક શરીરો નિર્મિત કમળ છે ત્યારે એક શરીરમાં જ્ઞાનથી થતી પ્રવૃત્તિ થાય છે અને તે જ વખતે અવ શરીરમાં અજ્ઞાનથી થતી પ્રવૃત્તિ પણ થઈ શકે છે. એ પાણુ જ્ઞાન અને અજ્ઞાન વિરોધી હોવાથી અયુક્ત છે તેથી ચિત્તોનો બેદ અસ્ય માનવો જોઈએ. અને એ જ કારણથી જેટલાં શરી-

૩ તેટલા ચિત્ત માનના આવશ્યક છે જ્યારે ચિત્ત આનમાંથી શરીરના જેટલી સંખ્યાનામા માનના આવશ્યક હશે છે તો એ જ સુકિતઓવડે બુદ્ધિ(અર્થાત્ નિધાનના માક્ષાત્કાર્યરૂપ મહત્ત્વ અર્થ) તથા અભિમાની (મહત્ત્વના કાર્યરૂપ અહિંસાનું અર્થ) પણ પ્રતિ શરીરે બિન્ન બિન્ન હોવા જરૂરના હરે છે એ પણ આ સૂત્રથી પ્રતિ પાદન થઈ જાય છે

આ પ્રમાણે સર્વનો જોઈ થાય છે તેથી ત્રાનિષ્ણુના અવતારરૂપ શ્રીગમ્યદ્રુમા કેટલોક કાગળ અગાનરૂપ આનરથુનો સદ્ભાવ દુરજો મા કલ્પે છે તે યોગ્ય હરે છે

આનમાંથી આ સૂત્રથી એ કલ્પ કે યોગી પુરુષે જ્યારે પ્રયત્નમૂલરૂપ મિદ્ધિનો અમત કરે છે ત્યારે તે પ્રત્યેક શરીરમાં ચિત્તના પ્રરણરૂપ અસ્થિતામાંથી એકેક ચિત્તની ઉત્પત્તિ કરે છે તમાપિ આટનાથી એમ સમજવાનું નથી કે યોગી એક ચિત્તથી નાના શરીરમાં બનહાર કરી ન શકે કારણ કે તે સ્વતંત્ર છે પણ જેટલુજ કે એક સમયે વિરોધી બનહાર કરના હોય છે તો તે સમયે નાના ચિત્તની જરૂર જી અવિરોધી બ્યવહાર પ્રવા માટે તેમ નથી તેથી ખરું જોતા તો આ સૂત્રથી એ જ પ્રતિપાદન પ્રથુ કે જ્યારે યોગી કામ પદસિદ્ધિનો અમત કરે છે તે વખતે જો વિરોધી બ્યવહાર થવા તે નાના ચિત્તોમાં થુ પ્રવા માગે છે તો તે સમયે તેના સંપર્ક નિગિતથી અદ્યાર માથી તે નાના ચિત્તાની ઉત્પત્તિ થાય છે એ પ્રમાણે યોગીઓ કરે છે તેમાટે ત્રીયોગશાસ્ત્રમાં આ વાક્યો પ્રમાણરૂપે આપ્યા છે કે

માતૃમયર શરીરોગ કરાતિ વિકરાતિ ચ

પ્રત્યુપાદિષ્યાન્ કૈશિદ્ધિ કૈશિદુષ્ટ તપશ્વરત્ ।

સહસ્ત્ર પુસ્તાનિ સૂયા સમિગ્ધાનવ ॥

યોગીમય ત્રિવિધ શરીરોગ નિર્મોગ કરે છે તેમાંથી કેટલાંખડે વિદ્યો યોગો લોગ લોગવે છે તથા કેટલાંકને ઉચ્ચ તામા જોડે છે તથા પછી ઇન્દ્રિય થતા પુન તે સમયે સમેતી લે છે

તેથી એ સિદ્ધ થાય છે કે યોગીમય નાના શરીરો માંથી કે રહે તે પ્રમતે ત્રિવિધ બ્યવહાર થવા તેમના સંકલ્પથી અનેક વિજ્ઞાતો અસ્થિતામાંથી ઉત્પન્ન થાય છે હવે એ શ્રમ સદી કે જાણે એ ચિત્તો સવ બિન્ન બિન્ન હોય છે અર્થાત્ સેમીના મૂળ ગિતથી બિન્ન છે તો જેમ એક ચિત્તના ૧૫ મુ અન્ય ચિત્ત નિયમન કરી શકતું નથી તેમ આમા ૧૫ થુ જોડે એ જતા તે તો અતિરેક છે એ સકા ૨૨ મા હવે મૂકે છે

પ્રવૃત્તિભેદે પ્રયોજક ચિત્તમેદમનેકેષામ્ ॥ ૫ ॥

સૂત્રાર્થ — યોગીએ નિગ્રહ કરીને અનેક ચિત્તોની ભિન્ન ભિન્ન પ્રવૃત્તિઓએ ચિત્ત પ્રયોજકરૂપે હોય છે

આ મૂળમાં એ કહ્યું કે જ્યાં યોગી ૧-૫૦૨ સ્ત્રી પ્રત્યેક સંગીત માં એક એક ચિત્ત મક રચનાત્ કલ્પન કરી રાખે છે તે મનને એ ભિન્ન ભિન્ન ચિત્તોની વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ પોતાની ઇન્દ્રિયાનુમાર થાય તેમાં પોતાના મૂળ ચિત્તને તેના પ્રયોજકરૂપે (અતર્કામિ રૂપે) સંકલ્પ કરી રાખે છે આમ થવાથી મન ચિત્તોની વિવિધ પ્રવૃત્તિઓમાં યોગીનું મૂળ ચિત્ત અતર્કામિરૂપે થયેલું દેખાય છે તે સર્વ ચિત્તોથી થતી પ્રવૃત્તિઓ મૂળ ચિત્તની વૃત્તિઅનુસાર થાય છે તેમ જ તે મૂળ ચિત્તમાં એ સર્વ પ્રવૃત્તિઓનું અનુમધાન પણ થઈ શકે છે

આ સૂત્રોથી ત્રીનિષ્પન્નાદિના અસાવનારોના નશરનું પણ વ્યાખ્યાન થઈ જાય છે

આ પ્રમાણે આ સૂત્રોથી પાંચ પ્રકારની સિદ્ધિઓ તથા તેની ઉપપત્તિઓ તેના પ્રકારનું વ્યાખ્યાન કર્યું છે એ સિદ્ધિઓના પાંચ પ્રકાર કરવાથી જ સિદ્ધિવાળા ચિત્તોનાં પણ પાંચ પ્રકાર થયા, જેમ કે જનમમિદ્ ચિત્ત આધિસિદ્ધ ચિત્ત મનસિદ્ધ ચિત્ત તપસિદ્ધ ચિત્ત અને મહાધિમિદ્ ચિત્ત એ પાંચ પ્રકારના ચિત્તામાંથી કયું ચિત્ત કેવળને યોગ છે તે નિર્ધારણ કરવા હવે કહે છે ૬

સત્ત્વ ધ્યાનજમનાશયમ્ ॥ ૬ ॥

સૂત્રાર્થ — આ પાંચ સિદ્ધ ચિત્તામાં જે ધ્યાનમિદ્ધ (સમાધિમિદ્ધ) ચિત્ત છે તે જ કલેશર્મનની નાશનરૂપ આશયથી સંદિગ્ધ હોય છે ધ્યાનજમ-ધ્યાનથી મસ્કૃત થયેલું ધ્યાન આ સમાધિ એ જ ને અહિં એકાધિપત્યને મૂળમાં છે તેથી ધ્યાનથી સસ્કૃત થયેલ ચિત્ત તે જ સમધિસિદ્ધ ચિત્ત છે

વગાદાયમ્ કલેશર્મનની નાશના વા મનરો ચિત્તમાં વા સંચિતકોરમાં પડી રહેનાર દોષથી આશય છે એ આશય જેમાં નથી તે અનાશય છે

આ સૂત્રથી એ કહ્યું કે જે ચિત્તને સમાધિરૂપ યોગ સિદ્ધ થયે છે તે ચિત્તમાં યોગવડે તત્ત્વજ્ઞાનનો દૃઢ આશય છે તત્ત્વજ્ઞાનનો ઉદય થવાથી અવિદ્યાદિ કલેશોનો દાહ થાય છે એ કલેશોનો દાહ થવાથી તે યોગીની કલેશમુક્ત પ્રવૃત્તિ થતી નથી અથવા તે પુણ્યપાપો મનરૂપ થતો નથી આ પ્રમાણે કલેશર્મનની વાસનાનો દાહ થવાથી તથા નવા પુણ્યપાપ ન જાધાવાથી એ ચિત્ત જ મોક્ષને યો-

ગ્ય છે - તોનાં એ ચિત્તમા જ કેવલ્ય થાય છે અન્ય ચાર પ્રકારનાં ચિત્તે મા યોગ ન મિલે ચથેલો તોવાથી તત્ત્વજ્ઞાન થયેલું હોતુ નથી તેથી તે ચિત્તોની ક્યેશકર્માદિ વામનાનો દાહ થતો નથી, જેથી એ ચિત્તે નાં પુણ્ય પગાયે પણ સંબધવાળા થાય છે અર્થાત્ મોક્ષ ના કેવલ્યને પામવાયોગ્ય નથી.

આદિ એ સંકલ્પ થને કે મત્રથી તત્ત્વજ્ઞાન થયેલુ શ્રીરાશ્મિ-કિરિગેરમા જોતામા આવે છે તો પછી મત્રસિદ્ધ ચિત્ત કેવલ્યતા-ગી નથી એમ કેમ કહેવાય ? એનો ઉત્તર એ કે મત્રશબ્દવડે ૦૪ શ્રીમદ્ગુરુકૃપદિષ્ઠ પારમાર્થિક શ્રેયને કરનાર મંત્રોનું જ મહત્વ કરવાનું નથી પણ અન્ય યજ્ઞ, સદાસ, જૂન, પ્રેત, ગણેશ, ઇન્દ્રાદિ દેવતાઓને મન્ત્રજ કરનાર મંત્રોનું પણ મહત્વ થાય છે આમ તોનાથી આ બીજા પ્રકારના સકામ મંત્રોથી તો મિલ્લિઓ માત્ર મળે છે પણ કદાં તત્ત્વજ્ઞાન થતું નથી, તેથી એ મત્રથી સિદ્ધિવાર્તા થયેલાં ચિત્તો તો અનાશય થયેલા નહિ હોવાથી કેવલ્યયોગ્ય નથી પ્રથમ પ્રકારના મત્રથી તત્ત્વજ્ઞાન થાય છે એ વાત સાચી છે તથાપિ એ મત્ર વાચક, ઉપાશુ, માનમ, ધ્યાન અને શન્ય એ બેંધો પામ પ્રકારનો હોય છે, અર્થાત્ પામ જૂનિકાવાળો હોય છે એ મત્ર જનારે ધ્યાન જૂનિમના પડોને કે તારે જ પછી તત્ત્વજ્ઞાન એના થી થાય છે અને ધ્યાનજૂનિકામા મત્રનો જપ કરનાર યોગીની સ્થિતિ તથા ધ્યાન અને સમાધિની સ્થિતિ એક જ છે, તેથી મત્ર-જપથી જ કેવલ્યયોગ્ય ચિત્ત થાય છે તે પણ ધ્યાન વા સમાધિપ-શોગદ્વાર જ થાય છે તેથી આદિ જ કહ્યું છે કે ધ્યાનથી સરકુત ચિત્ત જ અનાશય હોય ■ તે યોગ્ય છે

આપ્રમાણે આ સત્રથી ધ્યાનસિદ્ધ ચિત્ત વાસના-હિત હોય છે અને તેથી સમાધિસિદ્ધિઓ જ શ્રેષ્ઠ છે એ પ્રતિપાદન કર્યું. ત્યાં ધ્યાનસિદ્ધ ચિત્ત જ કેવી રીતે વાસનારહિત હોય છે અને અન્ય કેમ નથી, તે હેતુનું કથન કરવા પ્રથમ બેની વચ્ચે જો કર્મનો બો-દ હોય છે તે પ્રતિપાદન કરે છે.

કર્માશુક્લાશૃણ્ણં યોગિનસ્ત્રિવિધમિતરેષામ્ ॥ ૭ ॥

સૂત્રાર્થ — યોગીના અશુકવાકૃષ્ટ્ય કર્મ હોય છે, અને અન્ય ચિત્તના કર્મ કૃષ્ટ્ય, શુકવકૃષ્ટ્ય અને શુકવ એ ત્રણ પ્રકારના હોય ?
અનુદ્ધૃત — એટલે જો શુકવ પણ નહિ અને કૃષ્ટ્ય પણ નહિ ને ત્રિવિધનું — એટલે શુકવ, કૃષ્ટ્ય અને શુકવકૃષ્ટ્ય
ફરેવા — અન્ય ચિત્તના

આ સુત્રથી એ કશું કે કર્મ ચાર પ્રકારના હોય છે. (૧) કૃષ્ણ (૨) શુક્લકૃષ્ણ, (૩) શુક્લ અને (૪) અશુક્લઅ-
અકૃષ્ણ. ત્યાં જે કર્મ પાપહેતુ હોય અને તેથી નરકાદિ ફળને આપ-
નાર હોય છે તે કૃષ્ણ છે. જે પાપ અને પુણ્ય ઉભયના હેતુરૂપ હો-
ય છે તે શુક્લકૃષ્ણ છે જે કેવલ પુણ્યને ઉત્પન્ન કરનાર હોય છે તે
શુક્લ છે અને જે પુણ્ય વા પાપ કશાને ઉત્પન્ન કરતું નથી તે અ-
શુક્લકૃષ્ણ છે. આથી સ્વાર્થ, બલ્ભિયાગ્રદિ નિર્ગિદ્ધ કર્મો પાપને ઉત્પ-
ન્ન કરનાર હોય થી કૃષ્ણકર્મ છે જ્યોતિષ્ટોમાદિ યાગો અર્ધાત બાદિ-
સાધનથી સાધર થતી, પ્રધાનપણે પુણ્યહેતુક જણતી ક્રિયાઓ રજે
વર્ધક હોવાથી શુક્લકૃષ્ણ છે એ જ્યોતિષ્ટોમયાગાદિ વ્યાપાગ્રમા પશુ-
વધ, શ્રીદિવિગેરેનું અવધનવિગેરે કરવામા આવે છે તેથી જીવહિમા
ધાય છે, તેમ જ એ કર્મા ગાજ સાધનથી કરાય છે તેથી તેમા પિ-
પીલિકાદિ શુદ્ધ જીવોની પણ હિસા યાય છે તેથી એ કર્મો પાપહેતુક
હોવાથી કૃષ્ણ છે. તેમ જ એ કર્મોમાં બ્રાહ્મણોને દક્ષિણાવિગેરે અ-
પાય છે તથા ઓછી દેવતાનો અનુમદ માથ છે તેથી એ કર્મા પ્રધા-
નપણે પુણ્યહેતુક પણ છે. આમ હોવાથી એ કર્મો શુક્લકૃષ્ણ છે
મનથી સાધ્ય થતી જપયજ્ઞવિગેરે ક્રિયાઓ સત્ત્વર્થક હોવાથી અર્ધા-
ત પાપમાત્રથી રહિત હોવાથી શુક્લ કર્મ છે, અને તત્ત્વજ્ઞાનવાળા
મદ્દાત્માઓનાં કર્મો-જે કર્મો અવશ્ય કર્તવ્યરૂપે પામ થવાથી તેના ફલની
સ્મૃદ્ધાવિના કરાય છે તે કર્મો-માર્મિગાનપણે ન કરાયેલાં હોવાથી, ત-
થા તે કરનાર મદ્દાત્માઓના કયેગોનો કાય થયેલો હોવાથી એ ક-
ર્મનાં ફલપર તેમનો સગ ન હોવાથી એ કર્મો પુણ્ય વા પાપ કર્શા-
ના હેતુરૂપ થતા નથી, જેથી શુક્લત્વ અને કૃષ્ણત્વથી રહિત છે
અર્ધાત અશુક્લકૃષ્ણ છે ખરૂ જોતાં એ કર્મો કર્યા છતાં પણ ન
કરેલાંજેવા છે. શ્રીમદ્બ્રમવદ્ગીતામાં કહ્યું છે કે

ત્યક્તવા કર્મજલાસમ નિઘ્યનૃપ્તો નિરાશ્રય ।

કર્મજાનિમ્મરુત્તોડપિ નૈવ કિંચિદ્દરોતિ સઃ ॥

યસ્ય ભાદ્દકૃત્ને માતૃલો લુદ્ધિર્યસ્ય ન ણિયતે ।

દૃક્ષાડપિ સ દગાન્ લોકાન્ ન હન્તિ ન નિષ્ક્રયે ॥

જે મદ્દાત્મા યેગી પુણ્ય કર્મના ફલમાગ્રો યોગાની સ્મૃદ્ધા ભ-
ષ્ટ ભષ્ટ પોતે નિલરૂપ તથા નિરાશ્રય રહી કર્મોમા પ્રગતિ કરે છે તે
મદ્દાત્માને જે કર્મસાથે મંબધ ન હોવાથી એ કર્મો તેમથી ન ક-
રાયેલાંજેવા થઈ ગયે છે. જેમનો અદ્ભાત ગણિત થયો છે તથા જે-
મની ભુદ્ધિએ મમાવબિમ્બન મુકી દીધું છે તેમ મદ્દાત્મા પુણ્યો

જેમને સાધકવસ્થામાં જ નિધિ બંધાવે અત્યંત છૂટી ગયા છે તે-ધર્મથી માત્ર હોય ત્યારે લોકનું હનનવિગેરે કરે તથાપિ તેમને એ કર્મસાથે કરો સંબંધ થતો નથી.

આ ચાર પ્રકારનાં કર્મોમાંથી પ્રથમ ત્રણ પ્રકારનાં કર્મો છતર લોકોનાં હોય છે આ ચોથીનાં કર્મ અત્યંત પ્રકારનાં હોય છે. આમ હોવાથી ચોથીને પાપપુણ્યમાં સંબંધ થતો નથી, અને તેથી તેનું ચિત્ત વાસનારહિત હોય છે.

અર્થ અ-૫ પ્રકારનાં ચિત્તો કેવલજાગ્રી નથી એ સૂચ્યું અને તેનું કારણ એ આર્યુ કે એ ચિત્તવાળા પુરુષોનાં કર્મ શુદ્ધાદિ ત્રણ પ્રકારનાં છે. ૧જુ એટલા માત્રથી માધ્યની સિદ્ધિ થતી નથી. કેમકે કર્મો બધે આ ત્રણ પ્રકારનાં હોય તથાપિ જો એ કર્મો મૃત્યુમગ્ધે વાસનાની અભિવ્યક્તિ નહિ કરે એમ હોય તો ચિત્ત વામનાવાળું રહ્યા છતાં કેવલજાગ્રી થઈ શકે તેથી અહિં કહેલા સાધ્યની સિદ્ધિમાટે એ અવશ્ય પ્રતિષ્ઠાદન કરવું જોઈએ કે એ કર્મો પોતાનાં ક્રમમાં વાસનાની અભિવ્યક્તિ નિષેધે કરીને કરે છે. આ પ્રમાણે આ પ્રતિષ્ઠાદન આવશ્યક હોવાથી સૂત્રકાર એ કરે છે.

તત્ત્વત્ત્વદ્વિપાકાનુગુણાનામેચામિદ્યાક્તિર્યાસનાનામ્ ॥ ૮ ॥

સૂત્રાર્થ — એ ત્રિવિધ કર્મના વિપાકને અનુભવતી જ વાસનાની અભિવ્યક્તિ થાય છે.

તત — ક્રમર કહેવા યોગીથી છતર પુરુષનાં ત્રિવિધ કર્મથી

તદ્વિ — એ કર્મના જે જન્મ, આપુરૂ અને બોગરૂપ વિપાક તેને અનુભવ અર્થાત્ અનુભવતી

વામનાનામ્ — એટલે સ્મૃતિપ્રસક મન્કારોની. જામના એટલે સંસ્કાર. એ સંસ્કારો એ પ્રકારના હોય છે (૧) જાગિ, આપુરૂ વિગેરે બોગને આપનાર પુણ્યપાપરૂપ, અદૃષ્ટ વા અપૂર્વ નામથી બોગખાના મન્કારો અને (૨) તે ને જન્મમાં મળતા બોગોની કંટકાઓના સંસ્કારો, જેમકે મનુષ્યજન્મના બોગરૂપ જે મનુષ્યઓ, ગૃહ, ક્ષેત્ર, અતદિ પદાર્થો તેની છત્ત્વના મન્કારો, દિવ્ય જન્મમાં દિવ્યની, દિવ્ય ગૃહાદિની કંટકાના સંસ્કારો વિગેરે. આ બધે પ્રકારના સંસ્કારો વામના કહેવાય છે. ત્યાં આ મ્થળે નો વામનાશબ્દ દ્વિતીય પ્રકારના સંસ્કારોનો વાગક છે. પ્રથમ પ્રકારના સંસ્કારોનિષે નો દ્વિતીય વામનાં કહ્યું છે તેથી આ સ્થળે માત્ર દ્વિતીય પ્રકારની વામનાને જ કહેવું અવશ્ય છે.

આ મુદ્દામાં એ કહ્યું કે જ્યારે મનુષ્યમગ્ધે ક્રમનાં ત્રિવિધ

કર્મો પરિપક્વ થઈ કોઈ જન્મ અભિમાનીને આપેછે તે મમયે તે અભિમાનીના ચિત્તમાં નિયમે કરીને તે જન્મના ભોગને યોગ્ય વાસનાની અભિવ્યક્તિ થાય છે. જે કૃષ્ણકર્મ પરિપક્વ થયાં હોય છે તેા એ નરકાદિ સ્થાને લઈ જનાર છે, તેથી એ કર્મો મૃત્યુમમયે નરકના તમયોદ્દમયોઓઆદિ ભોગોવિષે સગાત્મક વાસનાઓને અભિવ્યક્ત કરેછે. તેમ જ જે મૃત્યુમમયે દિવ્ય જન્મને આપનાર કર્મો બ્રમરાન્ થયાં હોયછે તેા એ કર્મ દેવયોદ્ધમા અભિમાનીને લઈ જનાર છે તેથી અભિમાનીને પૂર્વના અનુભવથી બંધાયેલી જે દિવ્યભોગોના સંસ્કારોરૂપ વામનાઓ નેને જ અભિવ્યક્ત કરે છે, વિગેરે તેથી આ સૂત્રથી પૂર્વની સક્રિયતા એ ઉત્તર આપ્યો કે ઉપગના સૂત્રમાં કહેમા કૃષ્ણાદિ ત્રણ પ્રકારના કર્મો પુણ્યપાપના હેતુરૂપ હોવાથી ભોગના હેતુરૂપ હોય છે અને ભોગના હેતુરૂપ હોવાથી એ કર્મો જ્યારે પોતાનું ક્વ આપના પોતાને યોગ્ય જરીરને એ છે ત્યારે નિયમે કરીને તે અભિમાનીના ચિત્તમાં રહેલી તે જન્મને યોગ્ય ભોગવાસનાને જન્યત્ કરે છે તેથી જ્યામુધી ભોગનેનુક કર્મ રહેવાના ત્યામુધી વામનાની અભિવ્યક્તિ નિયમે કરીને ચલાવી તેથી કર્મ હોય છતાં વામનાની અનભિવ્યક્તિ માનવી એ અગોચર છે, તેથી યોગીમહાત્મા અને અન્ય નિદ્ધ ચિત્તોના કર્મનો ભેદ હોવાથી યોગીનું ચિત્ત પ્રાપ્ત્ય સમયે અનાશા જ હોય છે અને અન્યનું ચિત્ત વામનાની અભિવ્યક્તિવાળું હોય છે આનું મુખ કારણુ નો એ જ છે કે યોગીને તત્ત્વજ્ઞાન થયેલું હોવાથી તેના કલેશનગ્ધારો દગ્ધ થઈ ગયા છે તેથી તેનાં કર્મ અશુદ્ધમારૂપનું થાય છે અને તેથી એ કર્મોનું બંધન પણ યોગીને થતું નથી. અધોર્મિત્વતોમા (પછી ને શિદ્ધ ચિત્તો હોય કે નહિ) તત્ત્વજ્ઞાનનો અગ્નિ અનુભવાયો નથી તેથી એ ચિત્તોના કલેશસંસ્કારો જન્યત્ હોય છે, તેથી તેમના કર્મ પણ કૃષ્ણાદિ પ્રકારના થાય છે અને તેથી એ કર્મો ચિત્તમાં રહેલી વામનાઓમાથી, પોતે જે જ્ઞાનિનો જન્મ તે અભિમાનીને પમાડનાર હોય છે તે જ્ઞાનિના જન્મના ભોગોને અનુકૂળ જે વાસના દેખ છે તેના જ ઉદય કરે છે. આમ હોવાથી મૃત્યુસમયે એ ચિત્તો વામનાની અભિવ્યક્તિવાળા હોવાથી નિરાશય હોતા નથી.

આ પ્રમંગમાં આ સક્રિયતા થાય છે. પ્રથમ તો એ કે વાસનાઓ સંસ્કારરૂપ છે નો કલ્પને નરકાદિના ભોગોપ્રતિ સગના સંસ્કારો હોતા નથી. એમ હોવાથી એ ભોગોસંબંધી વામના કોઈને હોતી જ નથી તેથી મૃત્યુસમયે કર્મ વામનાની અભિવ્યક્તિ કરી

તે તે જન્મને પમાડે છે એ વાત અમત્ય છે.

બીજી શકા એ યાચ છે કે યદપિ એમ માનીએ કે નરકાદિ બોગોની પણ વાસનાઓ ડગને હોય છે તથાપિ કમો પોતાને અનુકૂલ વાસનાને જ અભિવ્યક્ત કરે એ કષપતિગદિત છે દરેક જીવને તત્કાલના જે નાશ મગકારો હોય તેની અભિવ્યક્તિ યાચ છે જેનકે એક પ્રમથ આજે પ્રાત્ર કાળે જોયો હોય અને બીજો પ્રમથ દશ વર્ષ ઉપર જોયો હોય તો એ બેમાથી સાચકાળે જો તે માણુસને સ્મૃતિ યાચ તો આજ પ્રાત્ર કાળના પ્રમથની ચવાની કામળુ કે તે તાજે પ્રમથ છે આ નિયમથી એક જીવે અનુષ્ઠસરીગ ધરી તેમા વિવિધ બોગો બોગવ્યા અને જ્યોતિષોમાદિ વાગવિગેરે સત્કર્મો પણ કર્યા એ અભિમાનીએ ધારો કે દેવસરીગ એક દત્તર જન્મ પૂરે ધર્યુ હવુ હવે જ્યારે એ અભિમાની અનુષ્ઠસરીગને છોડવાનો ત્યારે એને જે સ્મૃતિ અને ઇચ્છાઓ ચવાની તે અનુષ્ઠસરીગના બોગોની ચવાની, કામળુ કે એ બોગોના અનુભવથી પરેવા મગકાગે તાલ છે, કઈ આતત વ્યવહિત દેવસરીગના બોગોની સ્મૃતિ અને ઇચ્છાઓ ચવાની નહિ તેથી જ્યોતિષેભવાગરૂપ કર્મ જે એના આયુષ્યમા વાસનાની અભિવ્યક્તિ કરે તો તે અભિવ્યક્ત યગાર વાસના અજાત દિત પૂર્વ દોષથી અનુષ્ઠ મની વાસના નોવાની, કઈ દેવસરીગની વાસના નહિ હોય તેથી પોતાને અનુકૂલ વાસનાની જ કમો પોતાના રિષાકમમથે અભિવ્યક્તિ કરે છે એ કહેવું કુતિયુત નથી.

ત્રીજી શકા એ યાચ છે કે કદાચ એમ પણ માનીએ કે કમો પોતાના રિષાકમમથે પોતાને અનુકૂલ વાસના જન્મ-પત્રી તે વ્યવહિત હોય તોયુ-અભિવ્યક્તિ કરે છે અને જન્મ મગમારે તે જન્મની વાસનાની અભિવ્યક્તિ યાચ કે તથાપિ કો નિયમે કરી યાચ છે એ માનવું ધગત નથી કેમ કે જ્યારે કોક જન્મમારે વાસના પૂરે વિદ્યામાત્ર દેવી જ નોહએ આ વાસના મગમગપ દોવાથી નિયમે જીવે પોતાની પૂરે તે તે જન્મના બોગોના અનુભવની અપેક્ષા રૂપે છે, ત્યારે મ્મદ રીતે અનુભવ અપેક્ષે અનુભવ કુ યાચ નો અનુભવવાયગ દોષ આજે છે.

એ મહાભાગી પ્રથમ રમોનો દત્તર એ કે નરકાદિના જેવા ૭ વાસના દોષી નથી એ અમત્ય છે. અનુષ્ઠસરીગમાં જીવ દોષોને ત્યારે તેને નરકના બોને રિષિરિગે છપેમા કમલ દોષી નથી. તથા પિ તે જન્મ

૧ જન્મ પૂરે વાસના અને વાસના પૂરે અનુભવ અપેક્ષે અનુભવ કરે તે તે જન્મ, તેની પૂર્વે વાસના, રમદમારે જન્મ રિષરે

નાનિચારાદિ દુષ્ટ કર્મને કરનાર હોવાથી સામાન્યપે સ્ત્રીઆદિવિષે એ-
ને પ્રીતિ હોય છે અને તેથી નગ્નમાના ભોગરૂપ તા'ત લોહમયી સ્ત્રી આદિ
વિષે એને સામાન્યરૂપે રાગ હોય છે ખરૂં જોતાં તો એ રાગ પણ ખાસ જ-
રૂનો નથી. કારણ કે જે નરકાદિના ભોગની ઇચ્છા છે તે મનુષ્યશરીરમાં
થતી જ નથી, તેનો નરમના બેભો પામવાને વખતે જ થાય છે આપણે
જોઈએ છીએ કે જે નિષ્ઠાની ઇચ્છા કોઈ મનુષ્યના ચિત્તમાં ઉદય થતી
નથી તે નિષ્ઠાને કૃત્રિમ પ્રીતિવડે ભક્ષણ કરે છે એથી અપ્રદ બિદ્ધ થાય
છે કે કુતરનો જ નમ પામનાર જીવને એ જ નમના ભોગરૂપ વિદ્યા
નિગેરે પગથોવિષે પ્રીતિ હોય છે તો પછી નરકના ભોગની ઇચ્છાઓ થ-
તી નથી એ કહેવું અયોગ્ય છે આ સૂત્રમાં જે વાસનાની અભિવ્ય-
ક્તિ કહી છે તે મૃત્યુગમ્યે જ કહી છે તેથી સર્વાંશે યોગ્ય છે

બીજી શક્તો ઉત્તર આપના મધકાર કહે છે કે

જાતિદેશકાલવ્યવહિતાનામપ્યાનન્તર્ય સ્મૃતિસસ્કારયો
પરુપત્ત્યાત્ ॥૨॥

સૂત્રાર્થ — જન્મ, દેશ અને કાળે કરીને વ્યવહિત થયેલી વાસ-
ના હોય છતાં તેમનું આનન્તર્ય થાય છે કારણ કે સ્મૃતિ અને સ-
સ્કાર સંબંધીય હોય છે

જાતિઽઽનતિ એટલે જન્મ, દેશ અને કાળ એથી વ્યવહિત
થયેલી વાસનાઓ હોય છે તથાપિ—

જાનન્તર્યમ્—એ વાસના અનંતર થાય છે જે પદાર્થ જેના
કાર્યરૂપ હોય છે તે તેનાથી અનંતર કહેવાય છે એ જોની વચ્ચેનો કા-
ર્મકારણમાર તે કાર્યના સંબંધે આનન્તર્ય છે આનન્તર્યના અભિ તાત્પ-
ર્યાર્થ એ છે કે અવ્યવહિત હોય તેમ કાર્ય કરનાપણુ તે આનન્તર્ય છે

અવ્યવહિત—સદૃશ હોય છે તેથી

આ સૂત્રથી એ કથુ કે પૂરે જે શમ કરી હતી કે અવ્યવહિત
પૂરે કાગની વાસનાઓ ઉદય પામતી જોઈએ તે અયોગ્ય છે કારણ કે
એવો કોઈ નિયમ નથી કે જે અવ્યવહિત પૂર્વમગ્ના હોય તે સસ્કા-
રનો પ્રથમ ઉદય થાય અને જે તેની પૂર્વનો હોય તે તેની પછી
ઉદય થાય દૃષ્ટાન્તરૂપે ધારો કે એક માણસે એક સહેર પચીશ વર્ષ
ઉપર જોયું છે અને તે માગુસે ને જ દિવસે એક ઐન્દ્રજિહ્વો
જેન જોયો છે હવે ધારો કે પૂરે-પચીશ વર્ષ જોયેલા સહેરનો એ
ક પરિચિત માણસ તેને સાચકામે મળ્યો તો એ સાચકામે એ મા-
ણસને અવ્યવહિત પૂર્વમગ્ના જોયેલા વાદિગરના તમ્બસાની સ્મૃતિ
થવી જોઈએ પણ તે થતી નથી, પણ પચીશ વર્ષે રે જોયેલા શ-

પ્રકારો અનુભવ થાય છે તે પ્રકારનો જ સરખો પડે છે અને જે પ્રકારનો સરખો પડે છે તે જ પ્રકારની અનિ યાત છે. ઘટનો અનુભવ થાયથી ઘટિત ક મસ્કાર પડે છે અને ઘટિત ક મસ્કારથી પડતિ તાલક સ્મૃતિ થતી નથી પણ ઘટિત ક ન અનિ યાય છે, અર્થાત્ અનુભવ સરખો અને અનિ એ ત્રેનો અભિન્ન વિષય હોય છે એ નિયમથી જ્યારે દેશનતીય જન્મ આપનાર કર્મનો પગિપાક થાય છે તે અમો એ દેશનતીય જન્મ આપનાર કર્મના સરખા દેશનતીય દોષથી એ મસ્કારથી થતી અનિ પણ દેશનતીય જ દોષાની, એટલે એ કર્મની પૂર્વે જન્મ એ કર્મના અનતીય કર્મથી દેશનતીયને થોડા વામનનો ઉદય થનો દોષ તેમ, આ મગથે પણ થતો જ તેથી એ સિદ્ધ થાય છે કે જે જાતિના કર્મો પારપકર થાય છે તે જ જાતિના ક્રિયા, જ્ઞાન અને નમ્રાદિ સરકારોર પણ વામનનાની તે કર્મથી અમિત્યક્રિત થાય છે, અને જાતિના સરકારોની અમિત્યક્રિત થતી નથી પણ એ વામનનાઓ મને તો પૂર્વે ક્રિદિ જન્મ ઉપર ધાઈ હોય તા અત્યત્તર દેશમાં બવાઈ હોય, વા દ્વનર ક્રમ ઉપર બધાઈ હેય જાતિઆદિનુ વ્યવધાન કહ કર્મસમરૂપ સરકારની અભિવ્યક્તિમાં બાધક નથી

આપ્રમાણે આ સૂત્રમાં ૮ મા સૂત્રના પ્રસંગમાં કરેલી ખીજી શકાનું સમાધાન કર્યું, પણ આ પ્રમમમાં એક અધિક શકા એ થાય છે કે આપ્રમાણે વાસનાની અભિવ્યક્તિ ક્યારે અગીકાર કરાય કે જ્યાં તે પૂર્વે જન્મ માનીએ ત્યારે અર્થાત્ જ્યારે એ વાસનાઓ પૂર્વ અનુભવેલા દિવ્યાદિ બોગોથી બધારેલી છે એમ માનીએ તો થોડા અભિવ્યક્ત મનાથી તેની અમિત્યક્રિત થાય છે એ પણ અગીકાર થાય તથા પૂર્વ જન્મ માનનામાં શુ પ્રમાણ છે કહ જ નથી આ આ ક્રમ ફર કર્યા તથા ૮ મા સૂત્રની વ્યખ્યામાં કરેલી તૃતીય શકારૂપ અનવરથા દોષનો પરિહાર કરતા સૂત્રકાર કહે છે કે

તાન્મામનાદિત્વ વ્યાપિયો નિત્યત્વાત્ ॥ ૧૦ ॥ ૧

૧ આ મૂલ તથા પૂર્વના સૂત્રમાં જીવેને અનાદિમાથી જન્મ મરણ થતા વ્યાપના વ્યાપ્યા છે એ સિદ્ધાન્ત બતાવ્યો છે જે નોમે માત્ર અર્ગ, નરક અને આ લોક એમ ત્રણ જ માને છે તથા જીવેના બે જ જન્મ માને છે તેમજ આ મિદાન્ત કલ્પો એર જેવો લાગે છે તથાપિ એ મત્ત દોષથી સર્વ માન્ય થયો છે પોતાની ઇચ્છાનુસાર મનુ એમાં સર્વે રાજાનતા છે તથાપિ ત્રિવેન્કુર મર માનતુ હોય તો આ જે જન્મો મિદાન્ત જગ પણ નથી શકનો નથી મનુ

સૂત્રાર્થ — એ વાગનાઓ આ તરફ હોય છે એટલું જ નહિ પણ એ વાસના અનાદિ કાળથી છે મગ્ધ કે 'હું મદ્ય પ્રિયમાન રહું મારે કદાપિ નાશ ન થાય' એ રમગી પોતાની હવાનિની ઇચ્છારૂપ તથા મરણના ત્રાસરૂપ આશિષુ નિલ છે અર્થાત્ અનાદિ છે

તાતામ્—એ વાગના અનાદિવત્=આદિદેહિપણું

ચ—એ પદ્ધતી પૂર્વ સંપ્રોક્ત જ્ઞાનતત્ત્વમાયે આ સુત્રાક્ત અનાદિતનો સમુચ્ચય બતાવે છે

આશિષ — હું સદા અગ્નિ રમા ગુરુ, મારું મરણ ન થાઓ એ પ્રકારનો ચિત્તમા રહેતો મરણ્યો નામ

નિસ્પર્શાત્—પ્રત્યેક જન્મમા અને પ્રત્યેક શરીરમાં હોય છે તથી

આ સૂત્રથી એ મધુ કે ગાંડ મદ્ય અસ્તિત રહે એ પ્રકારની આ માશિષ પ્રત્યેક શરીરમા હોય છે તેથી પૂર્વજન્મની મિદ્ધિ થાયછે અને તત્ત્વેક જ મગ્ધા હેવાથી જન્મોનું અનાદિતર સિદ્ધ થાયછે તે આ પ્રમારે થોડા વખતનું જે બાનક જન્મોલુ હોય છે અને જે બાનક વતમાન જન્મમા મરણનું દુષ્ક અનુભવ મધુ નથી તે બાનક મધુ ગોતા હી માના જોખામાથી ખસી જઈ નીચે પડવાની રિયતિમાં આવે છે કે તરત કપી હોછે તથા તે માના હો મનને હાયથી તરત પકડી લે છે એ સર્ગી અનુભવનિદ છે એ બાલકો થતો કપ પડી જઈ મૃત્યુ થવના બયથી થા છે એ મદ્યજ અનુમાન કરી દમ્ય [જે જે કર્મન ઓ કરામા આવેછે તે દક્ષનુમાજ કરામાં આ વેડે આ રણો જે જે પદાર્થોથી મળી નાસ હોયછે તે તે પદાર્થો આ માને કપાદિ થાય છે અર્થાત્ આપણો જે અવા કપાદિ થાયછે તે મરણના બયથી થાય [તેા એ બાળના પ્રસંગમાં પણ મને કપાદિ મરણના ત્રામથી થાય છે એ મનનુ રચિત છે તેથી એ બાલકને મરણો બય હોય છે એ સિદ્ધ થાય છે ત્મા એ બાલકો મરણના અનુભવથી બડ થય છે એમ તો છે જ નહિ કા રણ કે એનું મરણ મધુ નથી તેથી મરણની રચ્તિથી ગો બય થાય છે એ પગ સિદ્ધ છે હવે જે જે રચ્તિ થાય છે તે આપો જો

બ્ધ જન્મ શાથી થયો વિદિત નિદિદ પ્રતિયા શાથી જાદ પડે હવેનો સુખદુષ્ક તારતમ્ય આ જન્મમા શાથી દે માને રિગે પ્રમાણે ના મિમન્તિગિવાર અન્ય મો ઉત્તર સનેતમરક માં શકનો નથી એ તો એ વિરોધી ક્રોધે પશુરૂપીમર છ નેથી એમ માન્યથી પણ આ મિદ્ધાન્ત જ મત્ત છે મયે ૧ મયે ૨ એ તો અત કમ્યના મગ્ધર કપ છે નેથી એ નજાથી કથુ દેહ ૧ થી

એ છીએ કે પૂર્ના અનુભવથી પડેલા સસ્મરથી થાય છે એ નિયમે એ જાણકને થતી મરગુની ઋતિ પશુ મ અના અનુભવથી પડેલા સસ્મરથી જ થવી ઘટેછે, અર્થાત્ એ ઋતિની ઉપપત્તિમાટે મરગુનો અનુભવ અવરય હોવો ઘટે છે ત્યા આ વતમાન જન્મમા તેા એ બાલકને મરચુનો અનુભવ થયો નથી, તેથી એ મરચુના અનુભવમા પૂર્વજન્મ અવશ્ય હોવો જોઈએ એ મિદ્ધ થાય છે તેમ જ પૂર્વ જન્મમા પણ એ જ અભિમાનીને જન્માન જન્મની મદ્ધ એ જ પ્રમારે મરચુનો બચ હશે એ પણ માન્યુ ઉચિત છે તેથી ઉપરની પ્રદિધાપ્રમાણે તેની પૂર્વનો જન્મ પણ હોવો ઘટે છે આ પ્રમાણે પ્રત્યેક જન્મમા મરગુના આમરૂપ અત્માસિદ્ધિ નિધિતિ હોવાથી તેની પૂર્વ પૂર્વ જન્મ અવશ્ય હોવા વટે છે તેથી એ સિદ્ધ થાય છે કે મરગુના નાનરૂપ અસિદ્ધના પ્રતિજન્મમા સિમિતિ રેરથી પૂર્વજન્મ હોવો જ જોઈએ એટલું જ નહિ પણ એના અનત પૂર્વ જન્મો હોવા જોઈએ, આ જ્યારે આ ત પૂર્વ જન્મો મિદ્ધ થયા ત્યારે અનત જન્મોના મરકાગે પગ ચિત્તમા હોવા જ જોઈએ એ પણ મિદ્ધ થાય છે અર્થાત્ એ મરકારૂપ વાચ માનુ અનાદિત સ જ સિદ્ધ થાય છે સામનાનુ અનાદિત પ્રમાણિદ્ધ થવા ની દૂર જ અનત સ્પારૂપ હોય જાયો હતા તે જ્યારે દરેકે મરગુ પ્રમાણકી જ મરચુના ન જાય પ્રમાણિદ્ધ અનાદિત હોય તે હોવાપ અનાદિતાને ઉત્પત્તિ કરતું નથી એ મરમાન્ય ન્યાય છે

આ પ્રમાણે આ સૂત્રની એ સિદ્ધિ ધ્યું કે મરચુનામ પ્રતિજન્મમા વિદ્યમાન રેરથી જન્મોની અનતિ મરથી રજનિ મિદ્ધ થાય છે અને જન્મોનુ અનાદિત હોવાથી વાચનાનુ અનાદિત હોય છે એટલું જ નહિ પણ આકે જન્મોની વાચના હોવાથી વાચના પણ અનત હોય છે

આ અનત પ્રકારની વાચનાગો ચિત્તમા સદા પ્રસુપ્ત થઈ પડી રહે છે એમાંથી જ જન્મો આપનાર કર્મસરકારનો ઉદય થાય છે તે કર્મસરકારૂપ વિમિતનશાત્ તે જન્મને અનુકૂળ વાચનાઓ તે પ્રસંગે અનિવર્ય થાય છે

આ રીતે આ સૂત્રોથી (૭-૮-૯-૧૦) એ પ્રતિપાદન ધ્યું કે યોગીનું ચિત્ત સમધિથી થયેલા યોનામિથી ક્રમકરેશનાસના માનુ થાય છે તથા તેના કર્મ પણ અશુકાકૃત્ય હોય છે તેથી એ ચિત્ત

* આ પ્રદિધાનુ પ્રતિપાદન પ્રસંગરૂપાત્ દ્વિતીય પાદમા અભિવેશપદ્ધતેશની વ્યાખ્યા પ્રસંગે કર્યું છે તેથી ત્યા પણ જોવું

અનામય હો તથી મોક્ષને યોગ્ય છે એને અન્ય મરે ચિત્તમા તત્ત્વ
જ્ઞાન થયેલું નથી હોતું તેથી એ ચિત્તોની કનેચપાસના દબ્ધ મેળેલી
નથી તેમ જ એ ચિત્તોનાં કર્મો કૃષ્ણાદિ પ્રકારના દોષ છે તેથી એ
કર્મોમાથી જે જે પરિપાકને પામે છે તે તે કર્મરૂપ નિમિત્તના ૫.૧
થી એ ચિત્તમા રહેલી અનાદિ ક્ષયની અનત વામનામાથી એ કર્મ
થી અપાતા જન્મને અનુકુલ વામનાઓ અવશ્ય અનિવાર્ય થાય છે
તેથી એ ચિત્તો અનાશય નથી અને તેથી મોક્ષને યોગ્ય નથી આ-
પ્રમાણે આ સુમોથી કેવલ્યને યોગ્ય ચિત્તનો નિર્જીવ કર્મો તથા પ્રશ-
ગમ્યાત્ અન્ય ચિત્તોને જાધ કયા કાર્યગ્રથી હોય છે તેનું પશુ પ્ર-
તિપાદન કર્યું ત્થા એ પ્રતિપાદનમાં વાસનાને અનુદિ કાર્યની તથા
અનત ઠહી તેથી એ સકા થાય છે કે, જેમ યુગ્મ અનદિ દોરા
થી તેનો ઉચ્છેદ થવો પડતો નથી તેમ વાસના થજી આદિ રો-
વાથી એમનો ઉચ્છેદ થવો સંભવનો નથી તેમ જ એ વાસનાઓ
અનત દોરાથી એમનો ઉચ્છેદ કેવી રીતે કરી સંભવ? આ સકાનો
જ્ઞાત આપી કેવલ્યની ઉપપત્તિ કરા અનદિ તથા અમખ્ય એ રી જે
વાસના તેનો અપ્પતોચ્છેદ કેવી રીતે થાય છે તેની ઉપપત્તિ કરે છે
હૈતવાલામયાલમ્બેઃ સંઘટ્ટીતવાદેનામમાધે ગદ્ધમાયઃ ॥ ૧૧ ॥

ઉત્પત્તિ ધાયછે અને તેથી મસારની પ્રાપ્તિ ગર્થાત્ સંભાગો અનુભ-
વ અને તેથી પુનઃ સમદ્રેષાત્મક વામનાનો ઉદ્ભવ થાય છે આજ
માણે વામનાનો હેતુ અને તેથી સમારયકનો હેતુ અવિદ્યા છે એ
વામનાનું ચિત્તમાં અસ્તિત્વ હોય છે ત્યારે એ વામનાની અભિવ્યક્તિ-
દ્વારા તે તે દેહાદિની પ્રાપ્તિ થાયછે, તેવી દેહાદિની પ્રાપ્તિ એ વાસના-
નું ફલ છે. એ વામનાઓનો આશ્રય સાધિકાર ચિત્ત છે, એટલે જે
ચિત્તનો અધિકાર સમાપ્ત થયો નથી એવા ચિત્તમાં જ વામના હો-
યછે, જે ચિત્તનો અધિકાર અમાત્ર થઈ જાય છે તે ચિત્ત પોતાના
કારણમાં જ લીન થઈ જાય છે તેથી એ વાસનાનો આશ્રય થઈ
શકતું નથી તેથી વાસનાનો આશ્રય તે અધિકારતાણુ ચિત્ત છે
જે જે વિષયો કર્મવડે મનિદિન થાયછે ગર્થાત્ અભિમુખ થઈ
વામનાને અભિવ્યક્ત કરેછે તે તે વિષયો વાસનાના આલબનરૂપ વા-
વિવચરૂપ છે. મોક્ષસમયે અવિગેરે વિષયો સસારમાં નો પડેલા હો-
યછે તથાપિ મોક્ષ પામતા ચિત્તની અભિમુખ થઈ એ વિષયો કોઈ
પણ વામનાની અભિવ્યક્તિ કળતા નથી, તેથી એ અવિગેરે વિષયો
તે મોક્ષ પામતા ચિત્તની વામનાના અભિવ્યજક નહિ હોવાથી વા-
સનાના આલબનરૂપ નથી. આમ હોવાથી સર્વ વિષયો વાસનાના આ-
લબનરૂપ નથી, પણ માત્ર જે વિષય જે સમયે અભિમુખ થઈ વા-
સનાની અભિવ્યક્તિ કરેછે તે જ વિષય તે સમયે વાસનાના આલ-
બનરૂપ છે

આ હેતુ, ફલ, આશ્રય અને આલબન એ ચાર ઉપર વાસ-
નાનો આધાર છે, તેથી એ ચારનો અભાવ થયે વાસનાનો અભાવ
થાય છે ત્યાં એ તો રૂપ છે કે જ્યાં કાળુનો નાશ થાય છે ત્યાં
કાર્યનો નાશ અવશ્ય જ થાય છે. તેથી અરિધાનો અભાવ થવાથી
વામનાનો અભાવ થાય એ તો યોગ્ય છે. તેમ જ જ્ઞાનો અભાવ થ-
વાથી પણ કારણનો અભાવ થાયછે. જેમકે અધ્યયનને જ અર્થે દે-
વસ્ત કાશીમાં રહેતા હોય તો કાશીમાં રહેતું એ કાન્થુ છે અને અ-
ધ્યયન એ ફલ છે. જે વખતે અધ્યયન પૂરું થયું કે તરત દેવસ્ત
કાશીથી આશી નીકળેછે તેથી જ્ઞાનો અભાવ થવાથી કારણનો અ-
ભાવ થયો અયોગ્ય નથી એ જ પ્રમાણે જ્યારે વામનાના કાર્યરૂપ ભોગ-
નો અભાવ થાયછે ત્યારે પછી વામનાની સ્થિતિમાં કોઈ નિમિત્ત ન
હોવાથી વામનાનો પણ અભાવ થાયછે તેમ જ જ્યારે આશ્રયનો
અભાવ થાયછે ત્યારે આશ્રિતનો અવશ્ય અભાવ થાયછે એ સર્વ-
સિદ્ધ નિયમપ્રમાણે ચિત્તનો અભાવ થાયછે ત્યારે ચિત્તને આશ્રયે જ

રહેન નામ રૂપ આશ્રિતનો અભાવ થાય એ હચિત છે તેમ જ જ્ઞાને અત્યંતનો અભાવ થાય છે અર્થાત્ મધ્ય પથ વિનય ચિત્તના અનિમુખ થતો ।થી ત્યારે વામ પાને અભિવ્યક્ત કરનાર મધ્ય રૂપ નહિ દેરાથી વામનાના આરિજ્ઞનો અભાવ જ થાય છે

આ પ્રમાણે આ સૂત્રથી એ કથુ કે અગગને વાસન એ અ નદિ છે તથા અનત છે તથાપિ એ વામ પાને પ્રવેશ છે અર્થાત્ ઉત્પત્તિ પાગેરી છે અને તેથી પુરુષની માફક અનદિ નથી પુરુષ બાહ્ય છે અનદિ છે અર્થાત્ કેવલ આધાર જ રહે છે તેથી અનદિ આ જ અનત હતા પણ એ કેવલિગેરેનો અભાવ થાય છે એ વાસ પાને અભાવ થઈ જતા છે અર્થાત્ ગોચર થાય છે

અહિ એ કથુ કે આશ્રયરૂપ ચિત્તનો અભાવ થાય વાસન નો અભાવ થાય છે ત્યાં એ શક થાય છે કે વાસના આશ્રયરૂપ ચિત્ત તો ત્રિવિધ છે ન શક થાય છે મરુત કે દેવશરીમાનું ચિત્ત તથા મનુષ્યશરીરમાનું ચિત્ત એ બે જુદા હોય છે તેથી વામનાનો અભાવ રાદા થયો જ એમને તેમ જ જીવ શબ્દ એ થાય છે કે જે પદાર્થ અસ્તિત્વમાં હોય છે તેને કદાપિ નાશ થતો ।થી આ જો ને પદાર્થોના અભાવ હોય છે તેને કદાપિ ઉત્પત્તિ થતી નથી એ નિયમથી વચ રાદા સત્પદાર્થોના અભાવ કદાપિ થાય નહિ અર્થાત્ ગોચર કેવલ ધ્યાન એમ નથી એ શબ્દના ઉપરના સૂત્રમાં રહે છે કે

અતીતાનાગત સ્વરૂપનોઽસ્ત્યધાભેદાક્ષર્માણામ્ ॥ ૧૨ ॥

સૂત્રર્થ — અતીત અને આગત (ભવિષ્યત્) અનુભવના હોય છે કારણ કે તે ધમના સમગ્રનો માત્ર ભેદ થાય છે

અર્થમત્— એટલે અધ્ય બિન બિન હોવાથી તૃતીય પદના પરિણામત્રય એ સૂત્રમાં સમધુશબ્દ અનના અધ્યનો પર્યાય છે અર્થ એટલે અતીત (જૂતા) ગતિમાં । અને અનામત (ભવિષ્યત્) આગતમાં

આ સૂત્રમાં પ્રથમ એ કથુ કે જે વસ્તુ એકાદ અસ્તિત્વમાં હોય છે તે વસ્તુ અતીત ના અનામત થાય છે ત્યારે કદાચ નહ થતી નથી પણ એ અસ્તિત્વવિશિષ્ટ થઈ તે વસ્તુ રચે અસ્તિત્વમાં રહે છે તેથી જે વસ્તુ અનામત હોય છે તે જ વસ્તુ ગતિમાં આગતને પામે છે વતમાનાવસ્થાવાળી વસ્તુ કદાચ નવીન જ અનુભવિત થતી નથી તેમ જ જે વસ્તુ વતમા હોય છે તે કદાપિ નાશ પામતી નથી પણ માત્ર વતમાનાવસ્થાને પરિણામ કરી વતમાની બિન ગતિ અતીત વસ્થામાં રહે છે તાત્પર્ય એ કે કદાચ પણ વસ્તુ જે અસ્તિત્વ છે તેને કદાપિ ઉત્પત્તિ થતી નથી, તેમ જ જે વસ્તુ અસ્તિત્વ છે તેને

કદાપિ નામ ઘનો નથી, પણ એકની એક જ વસ્તુ સ્વરૂપે વિદ્યમાન રહી અનાગત, વર્તમાન અને અતીતાવસ્થાનાયે સળધવાળી થાય છે. જે અતીત અને અનાગતરૂપે વસ્તુ ન રહેતી હોય તો તેનું જ્ઞાન ન થવું જોઈએ, કેમકે અસત્ પદાર્થનું જ્ઞાન કદાપિ હોતું નથી, અર્થાત્ જ્ઞાનનો કોઈ નહિ ને કોઈ પણ સદ્ વિષય જ હોય છે, અતીત વસ્તુનું જ્ઞાન થતું નથી તેમ તો છે નહિ. યોગજન્ય પ્રત્યક્ષથી અતીત તથા અનાગત પદાર્થનું જ્ઞાન યોગીને થાય છે એ જ્ઞાનના દર્શનરૂપે શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા છે એમાં સ્પષ્ટ કર્યું છે જે બીજાદિનો બાવીસમો અર્જુનો શ્રીકૃષ્ણશરીરમાં જોયો તેથી એ પદાર્થ વસ્તુરૂપે તો અતીત અને અનાગતાવસ્થામાં પણ હોવા જોઈએ છે.

અહિં એ શંકા થશે કે જે વસ્તુ ઉત્પત્તિપૂર્વે વિદ્યમાન હોય છે તો પછી તેની ઉત્પત્તિગાટે પ્રયાસ કરવો નિરર્થક છે કારણ કે જે વસ્તુ ન હોય તેની પ્રાપ્તિમાટે પ્રયાસ કરવો ઉચિત છે એનો ઉત્તર એ કે કારકવ્યાપારથી અમત્ વસ્તુની ઉત્પત્તિ થતી નથી જે અમત્તની ઉત્પત્તિ થતી હોય તોપણી કારકવ્યાપારથી શશશુગાદિની પણ ઉત્પત્તિ થતી જોઈએ કારણ કે ઉત્પત્તિપૂર્વે શશશુગ તથા અન્ય વસ્તુઓ અનસ્તિત્વમાં હોવાથી સર્વ સમાન છે પણ તેમ તો થતું નથી. તેથી કારકવ્યાપારના સાક્ષ્યમાટે વસ્તુ પૂર્વ અમત્ ન જ હોવી જોઈએ, એટલુંજ નહિ પણ કારકવ્યાપારનો પણ કોઈ વિષય હોય જ છે, એટલે કોઈ કોઈ પદાર્થની ઉપર જ કારકવ્યાપાર થાય છે. ત્યાં આપણે જોઈએ છીએ કે ઘટની પ્રાપ્તિગાટે વ્યાપારતાં મુક્તિકાનું જ મહત્ત્વ દેરે છે, તિલનું મહત્ત્વ કરતો નથી, તેલની પ્રાપ્તિમાટે તિલનું મહત્ત્વ કરે છે, રેતીનું મહત્ત્વ કરતો નથી એ સર્વ પ્રવૃત્તિ પણ ક્યારે યોગ્ય દેરે છે કે ક્યારે ઘટનું મૂલ્ય અસ્તિત્વ હોય અને તેલનું તિલમાં હોય ત્યારે. નહિ તો પછી તેલનો જેમ તિલમાં અભાવ કેમ છે તેમ રેતીનાં પણ અભાવ હોય છે, ઘટનો જેમ મૂલ્યમાં અભાવ હોય છે તેમ તિલમાં પણ હોય છે, તોપણી તેલની પ્રાપ્તિમાટે તિલનું જ મહત્ત્વ કરવું અને રેતીનું ન કરવુંનિઝેર પ્રવૃત્તિમાં કોઈ વિવાદ નહિ રહેતો તેથી એજ સિદ્ધ થાય છે કે ઉત્પત્તિ

૧ આ સત્કાર્વવદના વિગ્નારથી પ્રતિપાદનમાટે બુદ્ધિઓ પ્રામદ્વાદાય પુનઃ જીવનું પાનું ૧૩૦-૧૫૮ વિગેરે; આજ અથના વૃત્તીય પાનું પરિણામતય તથા ધર્મોનું પ્રતિપાદન કરનાર યત્નો; મ'પાદનમત્ત દિતીવાધ્યાય સૂત્ર ૧૮મું, શ્રીસાંખ્યશરિસા ૯મી, પ્રાચીનતત્ત્વસિદ્ધિ પ્રથમમુદ્ગરમુદ્ગર, શ્રીસાંખ્યસૂત્ર પ્રથમાધ્યાયસૂત્ર ૧૧૭થી, વિગેરે

રેના? સામનારૂપ આશ્રિતનો અભાવ થાય એ ઉચિત છે તેમ જ
જારે આનંદનો અભાવ થાય છે અર્થાત્ કોઈ પણ વિચાર ચિંતાનો
અભિમુખ થતો નથી ત્યારે વાસનાનો અભિવ્યક્ત કરનાર મન હેતુ
નહિ હોવાથી સામનાના આરંભનો અભાવ જ થાય છે

અપ્રમાણે આ સૂત્રથી એ કહ્યું કે અગરજો વામન એ અ
નહિ છે તથા અનત છે તથાપિ એ વામનાએ કાર્યરૂપ છે અર્થાત્ ઉ
ત્પત્તિને પામેલી છે અને તેથી પુરુષની માફક અનાદિ નથી પણ પ્ર
વાહરૂપે અનાદિ છે, અર્થાત્ હેતુદ્ધારિની આધારે જ ગેનાર છે, તેથી
અનાદિ અને અનત છતાં પણ એ હેતુનિગેરેનો અભાવ થવાથી એ
વાસનાનો અભાવ થઈ જાય છે, અર્થાત્ મોક્ષ થાય છે

અહિ એ કહ્યું કે આશ્રયરૂપ ચિન્તનો અભાવ થવાથી સામન
નો અભાવ થાય છે ત્યાં એ દાકા થાય છે કે સામનાના આશ્રયરૂપ ચિ
ન્તનો પ્રતિક્ષણે નાશ પામતું દેખાય છે મત્સ્ય કે દેવગંગાગાત્રુ ચિત્ત
તથા મનુષ્યદારીરમાત્રુ ચિત્ત એ જાને જુદા હોય છે તેથી વામનનો
અભાવ મદા થતો જ નોંધવો તેમ જ બીજી રામ એ થાય છે કે જે
પદાર્થ અસ્તિત્વમાં હોય છે તેનો કદાપિ નાશ થતો નથી અને જે પ
દાર્થોનો અભાવ હોય છે તેની કદાપિ ઉત્પત્તિ થતી નથી એ નિય
મથી વ મ ૥૩ : સત્પદાર્થનો અભાવ કદાપિ થાય નહિ, અર્થાત્ એ
ક્ષરૂપ કૈવલ્ય થાય એમ નથી એ રામના ઉત્તરમાં સ્વરૂપ છે કે

અતીતાનાગત સ્વરૂપતોડલ્યધ્યમેદાદ્ધર્માણામ્ ॥ ૧૨ ॥

સૂનાર્થ — અતીત અને અનાગત (અવિશ્યત્) વસ્તુ આરૂપે નિ
ધમાન હોય છે કારણ કે તે ધમના ગદાનુનો આન ભેદ થાય છે

શબ્દભેદાત્ — એટલે નામ્ય બિન્ન બિન્ન દેવાથી તૃતીય પદ્ય
પરિણામપ્રવચન એ સૂત્રમાંનો લક્ષ્યપુરાત્ન અનના અધાનો પર્થાય છે
અપ્ર એટલે અતીત (જૂત), વર્તમાન અને અનાગત (અવિશ્યત્) આ રીતે

આ સૂત્રમાં પ્રથમ એ કહ્યું કે જે વસ્તુ એકદાર અસ્તિત્વમાં
હોય છે તે વસ્તુ અતીત વા અનાગત થાય છે ત્યારે કંઈ નહીં જાતી
નથી પણ એ અવશ્યાવિશિષ્ટ થઈ તે વસ્તુ સ્વરૂપે અસ્તિત્વમાં રહે
તેથી જે વસ્તુ અનાગત હોય છે તે જ વસ્તુ વર્તમાનાવસ્થાને પ
મે છે વર્તમાનાવસ્થામાંથી વસ્તુ કંઈ નહીં જ અપૂર્વ જાત થતી
નથી તેમ જ જે વસ્તુ વર્તમાન હોય છે તે કદાપિ નાશ પામતી ન
થી પણ માત્ર વર્તમાનાવસ્થાનો પરિણામ કરી વર્તમાનથી બિન્ન એ
વી અતીતાવસ્થામાં રહે છે ભાતપર્ય એ કે કોઈ પણ વસ્તુ જે અમત
છે તેની કદાપિ ઉત્પત્તિ થતી નથી, તેમ જ જે વસ્તુ અમત છે તે

કદાપિ નામ થનો નથી, પણ એકની એક જ રસ્તુ ગણે વિદ્ય
માન રહી અનાગત, વર્તમાન અને અતીતાસ્થાઓ સંબધવાગી
થાય છે જે અતીત અને અનાગતરૂપે વસ્તુ ન રહેતી હોય તો તેનું
જ્ઞાન ન થવું જોઈએ, કેમકે અસત્ પદાર્થનું જ્ઞાન કદાપિ હોતું નથી,
અર્થાત્ જ્ઞાનનો કોઈ નહિ ને કોઈ પણ સદ્ વિષય જ હોય છે અતીત
વસ્તુનું જ્ઞાન થતું નથી તેમ તો છે નહિ યોગજ્ઞ્ય પ્રત્યક્ષથી અતીત
તથા અનાગત પદાર્થનું જ્ઞાન યોગીને થાય છે એ જ્ઞાનના દૃષ્ટાન્તરૂપે
શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા છે એમા સ્પષ્ટ જુએ છે જે બીજાદિનો ભાગી
નથ અર્જુને શ્રીકૃષ્ણશરીરમા જોયો તેથી એ પદાર્થ વસ્તુરૂપે તો
અતીત અને અનાગતાસ્થામા પણ હોય જોઈએ છે

અતિ એ શક્ય થશે કે જે નવું ઉત્પત્તિપૂર્વે વિદ્યમાન હોય
છે તો પછી તેની ઉત્પત્તિમાટે પ્રયાસ કરવો નિરર્થક છે કાગળ કે
જે રસ્તુ ન હોય તેની પ્રાપ્તિમાટે પ્રયાસ કરવો ઉચિત છે એનો
ઉત્તર એ કે કાગળનારથી અસત્ વસ્તુની ઉત્પત્તિ થતી નથી જે
અમલની ઉત્પત્તિ થતી હોય તોપછી કાગળવાપારથી શશશ્વગાદિની
પણ ઉત્પત્તિ થતી જોઈએ કારણ કે ઉત્પત્તિપૂર્વે શશશ્વગ તથા અન્ય
વસ્તુઓ અનન્નિતરમા હોવાથી મરે મમાન છે પણ તેમ તો થતું
નથી તેથી કારક વાપાગના સારસ્વમાટે વસ્તુ પૂર્વ અમલ ન
જ હોવી જોઈએ, એટલું જ નહિ પણ કારકવાપારનો પણ કોઈ વિ
ધન હોય જ છે, એટલે માછ માછ પદાર્થની ઉપર જ કારક વાપર
થાય છે ત્યાં આપણે જોઈએ છીએ કે ઘટની પ્રાપ્તિમાટે વ્યાપાગતા
મુક્તિધાનું જ મહત્ત્વ કરે છે, તિનનું મહત્ત્વ કરે નથી તેલની પ્રાપ્તિમા
ટે તિનનું મહત્ત્વ કરે છે, રેતીનું મહત્ત્વ કે તો નથી એ સર્વ પ્રકારિ
પણ ક્યારે યોગ્ય કરે છે કે જ્યારે ઘટનું મુદ્દમા અસ્થિત હોય અને
તેલનું તિનમા હોય ત્યારે નહિ તો પછી તેલનો જેમ તિલમા અ
ભાવ હોય છે તેમ રેતીમા પણ અભાવ હોય છે, ઘટનો જેમ મુદ્દમા
અભાવ હોય છે તેમ તિનમા પણ હોય છે, તોપછી તેલની પ્રાપ્તિ
માટે તિનનું જ મહત્ત્વ કરવું અને રેતીનું ન કરવું એ પ્રકારિમા કે
નિયામક નહિ રહેતો તેથી એજ સિદ્ધ થાય છે કે ઉત્પત્તિ

૧ આ સત્કાર્ક હતા ચિત્તાસ્થી પ્રતિપાદનમાટે જુઓ શ્રી
મહાશન પુસ્તક જીજ્ઞુ પાનુ ૧૩૦-૧૫૮ વિગેરે આજ મથના
તૃતીય પાદનું પરિણામનથ તથા મર્ગનું પ્રતિપાદન કરનાર સુતો, મ-
ધ્યસ્ત્ર દ્વિતીયાધ્યાય સત્ર ૧૮મુ શ્રીમાધ્ય રિક્ષા ૬મી ત્રીઅદ્વૈતચલ-
સિદ્ધિ પ્રથમમુદ્દગરમહાગ, શ્રીસાંખ્યસૂત્ર પ્રથમાધ્યાયસૂત્ર ૧૨૭થી, વિગેરે

પૂર્વે તથા અતીતાવસ્થાનાં પણ વસ્તુની સ્વરૂપે સ્થિતિ હોય છે.

આ સ્વરૂપી પૂર્વની એ શંકાનું નીચેપ્રમાણે સમ્બધાન આપ્યું કે ચિત્ત પ્રતિષ્ઠાએ નશ્વર નથી, પણ ચિત્ત તો સદા વસ્તુરૂપે વિદ્યમાન જ હોય છે, પણ એના ધર્મોને લક્ષણપરિણામ લાયક છે એટલે એક પ્રકારના ધર્મો એમાં એક લક્ષણે આનિર્વાચનને પ્રમેષે તથા અન્ય પ્રકારના ધર્મો તિરોભાવને પામે છે. આમ ધર્મોનો પરિણામ ચવાથી ચિત્તના નાશ થતો નથી પણ સદા સ્થિતિ રહે છે તેથી સદામોક્ષની આપણી આપણી જ નથી. તેમ જ વાસના પણ ચિત્તમાં સદા વસ્તુરૂપે વિદ્યમાન હોય જ છે તથાપિ કોઈ વખતે એ અનાગતાવસ્થામાં હોય છે તો કોઈ પ્રસંગે અતીતાવસ્થામાં અને કોઈ પ્રસંગે વર્તમાનાવસ્થામાં. આથી એમ કહેવું યોગ્ય નથી કે જ્યારે ચિત્ત પણ સદા હોય છે અને વાસના પણ સદા હોય છે તો પછી બંનેમાંથી કોઈનો અભાવ ન હોવાથી સુતરામ્ મોક્ષ અશકિત છે. કારણ કે (ભવ્ય-ભેદાદ્ ધર્માગમ્) મોક્ષભાટે કંઈ ચિત્તનો વા વાસનાનો આત્મતા નાશ અપેક્ષિત છે જ નહિ. ચિત્ત અને વાસના જ્યારે વર્તમાન અધ્વમાં હોય છે અથવા તો અનાગત અધ્વમાં હોય છે ત્યારે જ એ દુઃખનો અનુભવ કરાવે છે અથવા કરાવવા સમર્થ હોય છે. જ્યારે ચિત્ત અને વાસના આત્મતિથી અતીતાવસ્થાને પામે છે અર્થાત્ અતીતાવસ્થાને પામી પુનઃ અનાગતાવસ્થાને પામવાના સામર્થ્યથી રહિત થઈ જાય છે એટલે કદાચિ વર્તમાનાવસ્થાને પામી ન શકે એવું થાય છે ત્યારે દુઃખનો આત્મતિક અભાવ થાય છે, અર્થાત્ કેવલ્ય થાય છે. તેથી મોક્ષભાટે ચિત્ત વા વાસનાનો સ્વરૂપોચ્છેદ જરૂરનો નથી પણ વર્તમાનાવસ્થાને પામવાની યોગ્યતાથી રહિત જ અતીતાવસ્થામાંથીના સંબંધ તે જ માત્ર જરૂરનો છે. એ સ્થિતિ વસ્તુમાનરૂપ વિવેકખ્યાતિથી થાય છે તેથી સર્વથા મોક્ષ ઉપપન્ન હિ છે.

આ પ્રમાણે આ એ સૂત્રોથી મોક્ષરૂપ કેવલ્યની, વાસનાનો ઉચ્છેદ શક્ય સિદ્ધ કરી, ઉપરપ્રતિ કરી તથા એ વાસનાનો ઉચ્છેદ જેમાં હોય છે તે સિદ્ધ ચિત્ત કેવલ્યને યોગ્ય છે એ પૂર્વ નિર્ધારણ કર્યું. હવે કેવલ્યનું પ્રતિપાદન કરવાનું છે તથાપિ એ પ્રતિપાદન કરતાપૂર્વે એ કેવલ્યના સાધનરૂપ અવિદ્યાના નાશ કરનાર વાનસ્પત્યરૂપ વિવેકખ્યાતિનું વિસ્તારથી પ્રતિપાદન કરવું જરૂરનું છે. કારણ કે સાધનના મધ્યર્થ પ્રતિપાદનના ને સાધનની સિદ્ધિ ચવાથી થતા ફલના સ્વરૂપનું પ્રતિપાદન અપ્રત્યક્કરણનું નથી. તેથી પ્રથમ એ વિવેકખ્યાતિનું પ્રતિપાદન કરે છે. ત્યાં વિવેકખ્યાતિ એટલે નો બેદન ક્ષાતાકાર. એ બેદ મુખ્યરૂપે

તો પ્રધાન અને પુરુષનો અથવા તો બુદ્ધિસત્ત્વ અને પુરુષનો ગણાય છે, કારણ કે જ્યાં બુદ્ધિસત્ત્વ અને પુરુષના બેઠ્ઠો સાક્ષાત્કાર થયો એટલે પછી કશાના બેઠ્ઠો સાક્ષાત્કાર કરવો અવશિષ્ટ રહેતો નથી, તથાપિ એ જ બેઠ્ઠ માત્ર એ વિવેકખ્યાતિનો વિષય હોય છે એમ નથી એ તો અતિમ વિષય હોય છે, અર્થાત્ અન્ય બેઠ્ઠો પણ એ વિવેકખ્યાતિના વિષયરૂપ હોય છે એ અન્ય વિષયોમદ્વિત અતિમ વિષયનું પ્રતિપાદન કરનાથી વિવેકખ્યાતિનું યથાર્થ પ્રતિપાદન થઈ જાય છે તેથી કૈવલ્યના પ્રતિપાદનપૂર્વે એ વિષયોનું પ્રતિપાદન કરે છે. ત્યાં પૂર્વ સૂત્રમાં કહ્યું કે અતીત અને અનાગત વસ્તુ સ્વરૂપે હોય છે. તેમાં એ જિજ્ઞાસા થાય છે કે એ સ્વરૂપ કયું ? એ જિજ્ઞાસા નિવૃત્ત કરના તથા વિવેકખ્યાતિના એક વિષયરૂપ જે કાંચુ અને કાર્યનો, અથવા નિત્ય અને અનિત્યનો, અથવા સત્ અને અસત્નો બેઠ્ઠ તેનું પ્રતિપાદન કરના કહેણે કે

તે વ્યક્તસૂક્ષ્મા ગુણાત્માનઃ ॥ ૧૩ ॥

સૂત્રાર્થ — એ કાલબેદથી વ્યક્તત્ત્વ અને સૂક્ષ્મત્વને ભોગવનાર ધર્મો વસ્તુત સત્ત્વ, રજસુ અને તમસુ એ ત્રિવિધ દ્રવ્યરૂપ જ છે

તે=એટલે ધર્મો ધર્મની અદર મહત્ત્વી માંડી ઘટપટસ્થિતિના સંપૂર્ણ વિકારો લેવાય છે કાંચુ કે મહત્ત્વના સત્ત્વાદિ ત્રણ દ્રવ્યની રચનાનિશ્ચય જ છે તેવી ધર્મરૂપ છે તે જ પ્રમાણે અહંકાર પણ એ જ સત્ત્વાદિની રચનાનિશ્ચયરૂપ હોનાથી સત્ત્વદિના ધર્મરૂપ છે એ જ પ્રમાણે ઘટપટાદિ ધર્મ-નના સંપૂર્ણ વિકારો સત્ત્વાદિની રચનારૂપ હોવાથી સત્ત્વાદિના ધર્મરૂપ જ છે આમ હોનાથી મહત્ત્વી તે ઘટપટસ્થિતિના સંપૂર્ણ પદાર્થોનું તે શબ્દે કરીને ગ્રહણ થાય છે

વ્યક્તસૂક્ષ્મા.—વ્યક્ત એટલે જણાય એમ અને સૂક્ષ્મ એટલે શૈક્ષિકપ્રમાણથી ન જણાય એમ જે વિકારો વર્તમાનાવસ્થામાં હોય છે તે વ્યક્ત છે અને જે અનાગત તથા અતીત અવસ્થામાં હોય છે તે સૂક્ષ્મ છે

આ સૂત્રમાં આ પદ તે રૂપ ઉદ્દેશ્યનું વિશેષણ માત્ર છે

ગુણાત્માનઃ.—ગુણ છે સ્વરૂપ જેનું એમ એટલે સત્ત્વ, રજસુ અને તમસુ એ ત્રણ દ્રવ્ય એ ત્રણ દ્રવ્ય છે આત્મા એટલે સ્વરૂપ જેનું તે વિકારો ગુણાત્માન કહેવાય છે. આ સૂત્રમાં આ પદ વિધેય વાચક છે

આ સૂત્રથી એ કહ્યું કે મહત્ત્વનાથી માંડી ઘટપટાદિવર્તમાના

ન્ય ચનાર છે તેથી અનિયત છે-તુચ્છ છે-માધ્યમ છે. શ્રીપાતજ્ઞ્યમાધ્ય-
માં કહ્યું છે કે મુગાના પરમ સ્વપ્ન દૃષ્ટિપથમુચ્છતિ । ચતુ દૃષ્ટિપથ પ્રાપ્ત તન્માયૈવ
મુનુષ્ઠક્રમાક્ષરશ્ચિ મુગેનુ, વિશ્વગુપ મર્મેનિન નું, જે મૂળ સ્વરૂપ છે તે
દૃષ્ટિગોચર થવું નથી અને જે દૃષ્ટિગોચર થાય છે તે અતિક્ષણભગુર હો-
વાથી ઐન્દ્રજનવિકની માયામાન છે અર્થાત્ અત્યંત અનિત્ય છે. શ્રુ-
તિ પાશુ ચાચરમગ વિશ્વરો માનેચ મૃતિત્યેવ મત્યમ્ વિશ્વર ન.મગા-
ત્ર છે-શબીક છે-પ્રકૃતિગુપ મૃતિત્વઆદિ જ મન્ય છે, ઇત્યાદિ વચનથી
મન્ય વિશ્વરોને અત્યંત અનિત્ય હોવાથી માયામાન છે એ જ કહે છે

આપ્રમ જે આ સૂત્રથી કાર્પ અને કચ્છનો, અમવા નિત્ય અ-
ને અનિત્ય પદાર્થોનો અગ્રસ મત્ અને અમત્નો વિવેક પ્રતિપાદન ક-
ર્યો તપા તેમાં કહ્યું કે આ મં જે જગત્ના પ્રત્યેક વિશ્વર સ્વરૂપે તો
જાનાદિ મુગુગુપ જ છે. ત્યાં એ મકા થાય છે કે જસારે સર્વા, રજ-
મ્ અને તમ્સ એ ત્રણ દ્રવ્ય મૂળ પરિણામી છે તથા પ્રત્યેક વિશ્વરનું મૂળ
છે તો એ ઘટે નહિ અર્થાત્ એ ત્રણ મળી એક પરિણામ (વિશ્વર) ન થ
ઈ શકે કામ્યુ કે સર્વા, રજસ અને તમ્સ એ ત્રણે અવત નિજા બિજા
સનારાના દ્રવ્યો છે આપણે તેમને છીએ કે મૃતિકા, તત્ત્વ અને દુ-
ષ્ટિગે પનાથી જે નિજા બિજા સનારાના છે તે કદાપિ એક વિશ્વરને
ઉત્પન્ન કરી શકતા નથી મૃતિકાનો વિશ્વર ઘટ છે, તત્ત્વનો પટ છે અ-
ને દુષ્ટનો કાષ્ઠ છે, પણ ત્રણે મળી કાષ્ઠ એક વિશ્વરને ઉત્પન્ન કરતા જા-
ણ્યા નહીં એ જ પ્રમ જે નિજા - બિજા સનારાના સર્વ, રજસ
અને તમ્સ મળી એક વિશ્વરને ઉત્પન્ન કરી શકે એ અગોચર છે તેમી
એ વિશ્વગુપ મહાદેવે વધએ તો મહાદેવ એક વિશ્વર રૂપ ન હોતા
તેમને પદ તેમ તો છે નહિ જામ અને લોક બનેમાં એક હન્દ્રિમ,
એક ચમુપ, એક ઘટ ઇત્યાદિ એકત્વનો વ્યવહાર આવે છે. તેથી
જે વિશ્વરો પ્રત્યેક એક તત્ત્વરૂપ છે એ મિદ્ધ થાય છે એક તત્ત્વરૂપ
હોવાથી એ વિશ્વરો કાષ્ઠ એક દ્રવ્યનો પરિણામ હોવા પટે પણ
નિજા બિજા સનારાના અત્યાદિ ત્રણના વિશ્વગુપ ન હોવા ધટે.
એ જ ઉત્તર આપણા સૂત્રકાર કહે છે કે

પરિણામેવજાદ્દસ્તુતત્ત્વમ્ ॥ ૧૪ ॥

મુખ્યાર્થ-પરિણામનું એકત્વ હોવાથી વસ્તુનું એકત્વ છે.

પરિણામેવજાદ્દ-એટલે પરિણામનું એકત્વ હોવાથી પરિણામ શ-
બ્દના બે અર્થ લેવાયલા જણાય છે (૧) અગાગિભાસિબધ અને
(૨) મહાદેવિશ્વરરૂપ પ્રકૃતિના પરિણામો

વસ્તુતત્ત્વ-એને વસ્તુનું તત્ત્વ અર્થાત્ એકદમ હોય છે પા
શામ સખ્તા એ અર્થ લીધેના હોવાથી આ સખ્તા પણ બે અર્થ થાય
છે-(૧) મહત્ત્વિ વિમરે અને (૨) સત્ત્વ ન્નસ અને તમસ્ એ ગુણો

આ પ્રમો એ અર્થ લેવાથી આ સૂત્રના એ અર્થ થી શક્ય
ય ૭ (૧) મત્ત્વ ન્નસ અને તમસ્ એ ૧૫ ગુણો અધગદિતત્ત્વ
મિત્ર મિત્ર નરી રોના પણ પચ્ચગ્ના અગાગિનારી પામે છે આ
મ થાલી એ નજે દ્વો જિન મિત્ર ગ્નાગ્ના હતા, જેમ મિ
ત્ર મિત્ર ન્નમાના તૈન વાટ વિગેરે એક દીપમ્પ પાપુમ થા
ય છે તેમ આ નજે ૬ રો મહત્ત્વિ પરિભ થાય છે (૨) મહ
ત્ત્વિ પશિયામ એક છે એ નિર્દિષ્ટ મિત્ર હોવાથી મત્ત્વિ પ્ર મો પ
ણુ એક છે ગોમ સિદ્ધ થાય છે એને એક કેન સત્ત્વનુ આપુ એ
૭ કે ૧૨ મનુ આહુ એક કેન તમસ્નુ આહુ એ પ્રમરે છે ન
નિધિ પમ મટિમાનું પ્રત્યેક આપુ પણ પ્રમ ના વર્ગવાગુ છે

આ સૂત્રથી એ કહ્યું કે જે મહત્ત્વિ પરિણમેતુ એકાવ રોમ
અને શાન્તમા પ્રમિદ્ધ છે તે ખડ જ છે નો એ તત્ત્વગ મત્ત્વિ
મત્ત્વિ ૧૫ પ્રમગ્ના ૬ રોના પાપુમ થઈ શકે છે તેનું મનુ એ
૭ મત્ત્વિ દ્વો વપિ મિત્ર મિત્ર રવભાવગ્ના છે તમાપિ પર
૭૧ અગાગિભાવમ ૧ધગા હોર છે એન ન નિ બ્યારે મામ્યા
નમ્યાગા હોર છે ત્યારે તો કાર્ત પલુ પ્રાદના ધર્મેની નેમા પ્રતીપિ
થતી જ નથી તમાપિ બ્યારે શોભ પમે છે ત્યારે એ જ ૬ રોના
આપુઓ થઈ જાય છે એ અણુમા મોઈ કેન ગાનિધિક ધમાને પ્ર
તીત મગનામ મોઈ કાન મગમને આ મોઈ મ્વગ તામસો-એમ
૭૧ નરી પા પ્રલોક આણુમા ત્રાપુ પ્રમરના ધર્મે મહેલ તે ધર્મે
ને નાસ્તિક ન્નસ આરે તામસ મહેલે આ ત્રણ પ્રમગ્ના ધર્મે ઉપર
થી એમા સત્ત્વિ ત્રિરિધ દ્રવ્યની ન્થિતિ અગીમગ મગ છે એ
ત્રણ પ્રમગ્ના ધમા સર પ્રધાનપમે એક વખતે મ્હુ થતા નથી મરણ
કે મે પદાર્થોનુ એક જરૂરમે એક વખતે પ્રાધાન્ય થતુ એ મ્વમાર
વિરુદ્ધ છે તેથી એ ત્રણ પ્રમગ્ના ધર્મોના જ તરે અણુમા પ્રા એ
ક પ્રાવના ધર્મે પ્રધાનપમે પ્રતીત થાય છે અને આ પ્રમગ્ના ગો
ણપમે હોય છે આમ હોવાથી એ અણુમા અતુમાન મગા વિરિધ
૬ યોમા અગાગિનાર રોગ છે એ મ્હુ દેખાદ છે જે જાનકા ધમ
નુ પ્રાધાન્ય તે અણુમા હોય છે તેજાનનુ દ્રવ્ય અગી છે અને અન્ય
જાનકા ૬ રો અગરૂપ છે (મેણુ છે) આ પ્રમરે શોભ પામે તે પ્ર
કૃતિમા આપુનુ ન્નસ હોર છે એ આપુઓ જે મહત્ત્વિ મગ

અર્થ છે. તેથી એ સ્ત્રોતે અણુને મહત્ કહેવામાં આવે નથી. એ મહત્ સત્ત્વપ્રધાનવાળા ગુણુચયનું કાર્ય છે. એ મહત્ત્વા અણુઓ પ્ર-
કૃતિથી પૂરિત થઈ અદકારરૂપ એક પરિણામને પામે છે. એ અદ-
કાર સત્ત્વદિના પ્રાધાન્યથી ત્રણ પ્રકારનો છે. (૧) મત્ત્વપ્રધાન-સારિયક
(૨) રજ પ્રધાન-સન્નમ-અને (૩) તમ પ્રધાન-તામમ. એ ત્રિવિધ
અદકારના સમય દ્રવ્યને તથા તેના થતા અભિમાનીઓને જ અણુ-
ક્રમે ગિણી, ઘટ્ટા અને ગદ્ એ સંગ્રા પુદ્ગલોદિમાં આપી છે. એ ત્રિ-
વિધ અદકારમાંથી મત્ત્વપ્રધાન અદકારનું અણુ-મહત્ત્વી મળી જઈ
માનેન્દ્રિયપંચરૂપે પરિણામને પામે છે. રજ પ્રધાન અદકારનું અણુ
મહત્ત્વી મળી જઈ પાંચ ક્ષેત્રિયરૂપે પરિણામ પામે છે અને તમ-
પ્રધાન અદકારનું અણુ સન્નદિન-માત્રારૂપે પરિણામને પામે છે. મ-
ત્ત્વ અને રજસ્ એ બંને સરખે અરો જેમાં હોય તે ત. તમસ્ જે-
માં ઊંચું છે એનું મત્ત્વરજસ્ ઉભયપ્રધાન અદકારનું અણુ મન વા
અન કરણરૂપે પરિણામને પામે છે. તેમ જ અદકારથી મળી જઈ શ-
બ્દાદિ તન્માત્રા પૃથિવ્યાદિ પંચબૂતરૂપે પરિણામ પામે છે ત્યાં અદકાર-
થી મળી શબ્દતન્માત્રા આગ્રશના અણુરૂપે પરિણામ પામે છે ત્રિગેરે આ
પ્રમાણે પૃથિવ્યાદિના અણુઓરૂપ એકત્વવાળા અણુઓની ઉત્પત્તિ થા-
ય છે ત્યાર પછી એ અણુઓ પરસ્પર મળી જઈ પાંચ ધર્મોની પ્રધા-
નતાવળી અર્થાત્ પાંચ અણુની પ્રધાનતાવાળી સ્થૂળ પૃથિવી, ગાય
અષાદિને તથા જ્યાદિ ધર્મોની પ્રધાનતાવાળા સમુદ્રાદિને સજે છે આ
પ્રમાણે જે મહત્ત્વી તે છેક સ્થૂળ પૃથિવ્યાદિ પર્વન્તના પરિણામોનું
એકત્વ છે તેનું કારણ એ કે સત્ત્વાદિ દ્રવ્યો પરસ્પરઅંગાગિત્યને પા-
મી પ્રત્યેક કાળરૂપ અણુમાં વિદ્યમાન હોય છે.

આપ્રમાણે આ મુજબી સત્ત્વાદિ દ્રવ્યો જ એકત્વવિશિષ્ટ વિકાર-
રૂપે પરિણામ પામી શકે એ નિશ્ચય છે. એ નિશ્ચય વાળી પુરુષ કુ-
દસ્થનિત્ય છે, મત્ત્વાદિ ગુણો પરિણામનિત્ય છે અને મહદાદિ સપૂ-
ર્ણ કાર્ય અનિત્ય છે. એ નિત્યાનિત્ય બેદરૂપ વિવેકખ્યાતિનો એક
વિષય પ્રતિપાદન થયો ત્યાં આ પ્રશ્ન એ સૂત્રોમાં એ શંકા આવે
છે કે ગુણોનું નિત્યત્વ તથા કાર્યનું અનિત્યત્વ ઘટતું જ નથી. કારણ
કે મન પદ્યો બુદ્ધિરૂપિત હોવાથી એક સરખી રીતે અનિત્ય છે. જે
વિજ્ઞાનથી અનિરૂકિત પદ્યો જ નથી તો પછી એ દૃશ્ય પદ્યોમાંથી
કોને નિત્ય કહેવો અને કોને અનિત્ય કહેવો? સર્વ પદ્યો સરખી રી-
તે અનિત્ય છે આપણે જોઈએ છીએ કે સ્વપ્નાસ્થામાં આવે પદ્ય-
ઓનું અનિત્ય નથી છતાં બુદ્ધિરૂપિત પદ્યોનું જ્ઞાન ધાય છે.

અર્થાત્ સ્વપ્નવ્યવહાર વાસ્તવ પદાર્થ ન લેવાથી થઈ શકે છે એ સૂચવેને સિદ્ધ છે. તે જ પ્રકારે જાગ્રત્ પદાર્થોને પણ માનવાથી વ્યવહાર ઉપપન્ન થાય છે તો યજ્ઞી જ્ઞાનથી અતિરિક્ત ગિયવ શા માટે માનવા જોઈએ ? ન જ. માનવો જોઈએ. આ પ્રકારની વિજ્ઞાનવાદની શંકા આ પ્રસંગે પ્રાપ્ત થાય છે. એ શંકા દૂર કરવા બાલ વસ્તુઓનો અને ચિત્તનો ભેદ નિર્ધારન કરવા કહે છે કે

યસ્તુસામ્યેઽપિ ચિત્તભેદાત્તયોર્વિમક્તઃ પન્થાઃ ॥ ૧૫ ॥^૧

સૂત્રાર્થઃ—એક જ વસ્તુમાં વિજ્ઞાનનો ભેદ થવાથી વિજ્ઞાન અને તેના વિષયરૂપ વસ્તુનાં બિન્ન ભાગ છે અર્થાત્ બંનેમાં સ્વરૂપ બિન્ન બિન્ન છે, બંનેનો અભેદ નથી.

યસ્તુસામ્યેઽપિ—એટલે એક જ વસ્તુમાં પણ.

ચિત્તભેદાત્—વિજ્ઞાનવાદીના મનમાં ક્ષણિક વિજ્ઞાનરૂપ ચિત્ત હોવાથી ચિત્તરાજ્યનો અર્થ આદિ વિજ્ઞાન છે. એ વિજ્ઞાનના ભેદથી.

પન્થાઃ—એટલે સ્વરૂપનું ઉલ્લેખન કરવાનો માર્ગ—અથવા રીતિ.

આ સૂત્રમાં એ કહ્યું કે પૂર્વે જે વિજ્ઞાનવાદીએ શંકા કરી હતી તે અયોગ્ય છે. ત્યાં કહ્યું હતું કે સ્વપ્નમાં જેમ વિજ્ઞાનથી અતિરિક્ત અર્થ નથી પણ વિજ્ઞાન જ વાગનાવશાત્ અર્થોકાર થયેલું હોય છે તેમ જાગ્રત્ અવસ્થામાં પણ ચિત્તથી અતિરિક્ત અર્થ માનવા કશું કારણ નથી અર્થાત્ જેમ જ્ઞાનમાં શીરવ છે. તેમ જ જાગ્રત્માં વિષય છે કે નહિ એ નિમિષ તે ને નિમિષના વિજ્ઞાનથી જ થાય છે એટલે એ વિજ્ઞાનથી અતિરિક્ત કશું પ્રાપ્ત નથી, અર્થાત્ બંનેની (વિજ્ઞાન અને વિષયની) સાથે ઉપપન્ન થતી હોવાથી બંને અભિન્ન છે અને બંનેના ભેદનું જ્ઞાન તો દ્વિત્વેન્દ્રના દર્શનસામાન જમ-માન છે. તેમાં જગત્ નથી એ સ્પષ્ટ છે તો ત્રણ મુદ્દાનું અસ્તિત્વ તો કલ્પનામાત્ર છે એમાં શું કહેવું ? એના કલ્પમાં સૂત્રકારે આ સૂત્રથી એ કહ્યું કે એ અનુભવના મૂળ પદાર્થચિત્તથી અતિરિક્ત, ચિત્તથી અનર્થ સત્તાવાળા છે. દારૂનું કે એ ચિત્તથી દક્ષિણ પદાર્થોની રીતિ લાગે છે તો એ પદાર્થો જોઈએ અનેક ચિત્તના વિષયરૂપ થાય છે તે હા તો એક ચિત્તથી દક્ષિણ હોય કે અનેક ચિત્તથી દક્ષિણ હોય. ત્યાં પ્રથમ એક પુરુષના ચિત્તથી પદાર્થો કલ્પિત છે એમ લાગે તો તે પટનું નથી. દારૂ કે પાણી કે એક આકૃષ્ટ પદાર્થ તેના પતિના ચિત્તથી દક્ષિણ થયે છે. એ પતિના ચિત્તને એ આકૃષ્ટ વિષયના નુ

૧ પૂર્વે અવધાનીના પ્રાપ્તમુદ્દેશોપકરણો તથા પ્રમાણનામાં જે મુશ્કેલી કરી હતી તે આ પ્રસંગે પણ લાગે છે.

તુ અસ્તિત્વ પ્રતિપાદન કયું તેથી પૂરું મૂળમાં જે પ્રતિપાદન કયું તે
 તુ કે એ મન્યદિ મલ છે તથા તેની અપેક્ષાથી જગત અમલ-
 નિલ છે, એ વ્યવસ્થિત થયુ તથાપિ એ વાત મિદ થયા પડે
 એ મિદ થયું જોઈએ કે પદાર્થો તત્કાલ ઉત્પન્ન થતા
 નથી તે પદાર્થો જ્યારે જોય થાય તે સમયે ઉત્પન્ન થતા તેમ
 અને પછી તત્ત નષ્ટ થતા હોય તે મ પૂર્ણ જગત પુન મ્યમુદ્વન
 થઈ જવાનું જેથી અસત્ય જ હોવાનું ત્યાં એ પૂરું પદ પ્રાપ્ત થાય કે
 કે વિજ્ઞાનથી અનિરૂપિત જગત જગત બને તેમ તથાપિ એ જગદ્દશ
 પદાર્થો જ્યારે જલુય છે ત્યારે જ ઉત્પન્ન થાય છે કોઈપણ પદાર્થ
 કે નહિ એ નિર્ણય કરવામાં તેનું જ્ઞાન જ પ્રમાણ છે તેથી જ્ઞાન
 કે આપણે તે તે પદાર્થને જોઈએ છીએ ત્યારે તે તે પદાર્થનું અ-
 ગિત્ય માનવ થટે છે, તથાપિ જ્યારે એ પદાર્થ જોયરૂપ નથી તેમજ
 તે એ પદાર્થ છે એમ માનતા કયું કામ નથી પણ કલકુ જેમ કે
 પના પદાર્થો જોયરૂપ હોવાથી જ્યારે મૂલ્ય મ મ્યમુદ્વનો જોય મ-
 માનો સમય આવે છે ત્યારે તત્કાલ નવા ઉત્પન્ન થાય છે અને પછી
 દુન્ય થતા નથી ત્યારે નવ પ્રાપ્તી મરેયા તેમ છે તેમ મ્યમુ જોય-
 ને આપણને ઉત્પન્ન થતા જનવદ્વજગતના પદાર્થો પણ આપણને કે
 નહિ થાય તે સમયે નવ મઈ મરેયા હોય છે અપ્રમાણ આ પૂરું
 પ્રાપ્તી જ્ઞાનની પૂરે પો કલકુ કો વિજ્ઞાનો અભાવ છે એ પ્રાપ્ત
 મયુ અને તેથી પગિદ્વને એ પ્રાપ્ત થયું કે કલકુનો આપણને અ-
 નુભવ થતો નથી માટે તે છે જ નહિ

આ પ્રતિનો પગિદ્વ કો નિર્ણય મય મ્ય છે કે

જ એવદ્વિદ્વજગતનું જલુ નદ્યમાણકે તદા પિ જ્યાગ

સૂત્રાન - ૧ પ્ર વનુસ્તો મોઃ ચિત્તને અહીંન નથી પણ તેના-
થા મનુષ્ય કીને બિન થોળી દોષ છે ક્રમ ૩ ને ચિત્તપ્રમાણક
લાગે તે દોળી નથી નાગે તેનું મુ કય છે મુ ને નહ થાત કે /
નહ નહ (૨.૦૩૦૫) - નિતને અહીંન વનુ પેઠે તે લાગે તે
ચિત્તપ્ર ૨૫ પ્રકારે નિત દોષ છે અરે એ નહ થાય છે / નહિ નહ)

જ્ઞાન-એ કામ નહ ચિત્તના નામ મનમા મનિષ્ય વિજ્ઞાનથી
અનિષ્ઠ નિત નહિ દોષથી નિતને અર્થ ચિત્તન છે તન્ન કોઈએ
અહીંન જ્ઞાન એટલે એ ચિત્તને અહીંન, અર્થાત્ તે નિતથી નહિ
પ લાગે તેમ આ ન લાગ્યા તરે અનિષ્ઠ થી નિત થાય

મદ્રમમાત્મ-નહ કોઈ ને વિજ્ઞાન- ચિત્ત છે ૫ તુ ॥ અ-
નિતમા પ્રમા ૩૫ છે તે લાગે ન દોષ તારે

વિ જ્ઞાન-ને વનુસ્ત મુ થાય છે / તે વનુ મુ નહ-અન-
૦૫ થાય છે

આ મુનન કિનમુદોઃ આ રા આમમાએ છે ૫ ૫૫૫) મદ્ર
માત્મ વસ્તુ (મોઃ) જ્ઞાન (જ્ઞાન) ૧૫ જ્ઞાન

આ વસ્તુ એ કદી - રાકીને એ મદ્ર કદી હતી - વનુ
ના અનિષ્ઠા વિજ્ઞાન-૫ ચિત્તન ન દમાનુ દોષથી વનુ વિજ્ઞાનની
માર્થ ન લખ થા કે તે અનિષ્ઠ છે મનુ - ને ચિત્તથી ન
વનુઓ કલ્પન થતી દોષ તે ને કા અરેક ચિત્તથી નિષ્ઠ થતી
દોષ ના એ ચિત્તથી લા અનિષ્ઠ ચિત્તથી ના એ વનુની કલ્પન
પ્રતી ન થતી લખ કે જે જે વનુઓ વિજ્ઞાનમન ન દોષ
કે અનિષ્ઠ પદી વિજ્ઞાન જન્ય ૫ ને નાં પ્રાનિમાનિક વનુઓ
એ ચિત્તથી ન કલ્પ થતા દોષ છે ૫૫૫ની અનિષ્ઠાનિ
વનુઓમા, તેમ ન વનુનિમા જન્ય થન - રજ્જવિમે જે નાં પ્રાતિ
નિષ્ઠ પ્રાનુ-૫મા કલ્પનો નિતન કેળાય છે વનુઓમા બાલ
જન્ય-વનુઓ વનુઓ ને પ્રાનિમાનિક દોષ એટલે વિજ્ઞાનની સા-
થે ન કલ્પ થતા દોષ આ પદી નહ મદ્ર નનાર દોષ તે તે
પ્રતે, ચિત્તથી કલ્પ થતી જો, અનિષ્ઠ ચિત્તથી કલ્પ થનાર
દોષ નહિ તેમ ન જે જાણ ચિત્તથી કલ્પ થનાર વનુ લખએ તે
ને વનુ એ નહિ દોષ મનુ કે ક્રમોની વિવશબુલાથી શર્યની
વિવશબુલા થતી ૫૫ છે જ્ઞાન અનિષ્ઠ જે જે વિવશબુ કા-
જાથી કો મન ન કાઠી કલ્પ થતી નથી પણ થકે અનિષ્ઠ
૩૫ વિજ્ઞાન કલ્પની કલ્પ થાય છે એ નિષ્ઠપ્રમાએ અનિષ્ઠ
નિત નેમનથી એ વનુઓ કલ્પ થાય છે ને ચિત્તે અનિષ્ઠ

નિન લેવાની અર્થાત્ નિનશક્તિ હોવાથી તે રત્નની ઉત્પત્તિ મરી
 શક નહિ. કારણકારે મરજો પત્થર અગામિનામ મધવી નેણવ
 છે તારે જ એ ધગ્ધગ રત્નની ઉત્પત્તિ મરી શક છે. ૫। આ
 નિમ નિન ચિત્તાગા અગામિનામ મધ માનના મધુ રગામ નથી
 એટલું નહિ ૫। તેના કથુ નિનામ પત્થ ની તેથી એ પરી
 થાય છે. આરેક ચિત્તાગા એ રત્નની ઉત્પત્તિ ન થાય જો અ
 ને નિનશક્તિ મન મરજા મનન કારણે મરી એ જ રત્નની ઉ
 ત્પત્તિ મળતા તેના તેની રિનિત્ર મરજાના જગત્ની ઉત્પત્તિ
 ધરી ધગ્ધગ નથી પણ આજુ જગત્ એટલું જ હોત પડે છે
 આગિરે મરજોથી તે તે મરજા સિદ્ધ થાય છે. આરેક ચિત્તાગા
 તે રત્નની ઉત્પત્તિ મરજા નહિ તેથી તેને પદ્મ રત્ને કે
 એક ચિત્તાગા રત્નની ઉત્પત્તિ થાય છે. જોન ઉત્પત્તિ આ મુદ્દા છે
 આ મુદ્દાથી એ મધુ કે વધુ વિગાનથી નિન છે એટલું જ
 હિ ૫। (ચ) તે ચિત્તાગા મરીન પણ એની ઉત્પત્તિ નથી

અનુમાનજ થતું નથી અર્થાત્ અનુમાનથી કમતા સર્વ વ્યવહાર અર્થોચ્ચ હોય છે. ધારા કે એક ચૈત્ર નામના માણસે એક આમમા પોતાના મિત્રને જોયો. એ મત્રપ્રમાણે એ આમ તથા મિત્ર ને જ દાણે કૃત્વત્ર થયાં અને પછી દૃષ્ટિગોચર ને દાણે ન થયાં ને દાણે વિવિધ ગયાં તેથી પછી ચૈત્રની એ મિત્રકૃપર પત્ર લખવાની પ્રતિનિધિ થવાની કાગણ કે પત્ર લખતી વખતે એ આમ તથા મિત્ર દૃષ્ટિગોચર નહિ હોવાથી વાદીન મત્રપ્રમાણે છે જ નહિ. છતાં કાલ અવ્યુપગમ કરીએ કે ગમે તે કારણથી એ પત્ર લખતા મટરિયા થઈ તથાપિ ટપાલ વહેવનાર માણસને કે જેનું ચિત્ત એ ચૈત્રના ચિત્તથી ભિન્ન છે તેને એ આમ તથા મિત્ર પુનઃ દૃષ્ટિગોચર થશે અર્થાત્ કૃત્વત્ર થશે એ જાણના ચૈત્રને કશું સાધન ન હોવાથી પોતાના મિત્રને એ પત્ર પહોંચશે એ પણ એ જાણી શકે એમ નથી તો પછી પ્રયુક્તની આશા પણ તેને થવી ન જોઈએ એટલુંજ નહિ પણ જો ચિત્તના વિશાલ નથી જ વસ્તુ કૃષ્ણ થતી હોય તો પછી ઘેર બેઠા જ મર્ચ જગત્ની ઉપવધિ થવી જોઈએ સુસાદરી નિરર્થક છે. તેમ જ એ વાદીને બ્યારે અમનુ જ્ઞાન હોય ત્યારે સુખનુ તથા ક્ષરનુ જ્ઞાન નથી તેથી આ અમનુ હું પેટમાં જના સાડ સુખમાં મુકું છું એ પ્રકારનું પણ જ્ઞાન ન થતું જોઈએ. તેમ જ એ મત્રપ્રમાણે તો જે સમયે ઉદર હોય તે સમયે ૫૪ નહિ હોય, છાતી ન હોય, પગ ન હોય, અને એ મર્ચને અધીન જ ક્ષરનું ક્ષરત્વ હોવાથી તે સમયે ઉદર છે એ પણ ન થઈ. તેથી સર્વથા એ મત્ર દૂષિત છે.

આપ્રમાણે આ સૂત્રોથી વિજ્ઞાનત્રાદ તથા દૃષ્ટિમૃષ્ટિત્રાદ દૂષિત કયો તેથી એ સિદ્ધ થયું કે ચિત્ત એક વસ્તુ છે તથા એ ચિત્તથી ભિન્ન તથા એ ચિત્તથી સ્વતંત્ર મત્તાવાળી બાહ્ય જગત્ની વસ્તુઓ છે, એટલે ચિત્ત અને જગત્નો વિવેક મિદ્ધ થયો આ રીતે ૧૩ મા સૂત્રથી તે ૧૬ મા સૂત્રસુધીમાં નિલનો અનિલથી અને ચિત્તનો બાહ્ય વસ્તુથી વિવેક મિદ્ધ કયો તેથી એ મિદ્ધ થયું કે ચિત્ત તથા બાહ્ય વસ્તુઓ સર્વ પ્રકૃતિની અપેક્ષાથી અનિલ છે તથા ચિત્તથી બાહ્ય વસ્તુઓ ભિન્ન છે. દરે વિવેકખ્યાતિનો જે પ્રધાન વિરાલ ચિત્ત અને પ્રયત્નો બે ને મનિપાદન કમનો છે, એ પ્રતિપાદન માટે જ અદિસુધી વહેવો વિવેક વસ્તુનો હોય તે પ્રતિપાદન કયા છે. જ્યાંગુધી કાર્યની કારણ મિત્ર છે અર્થાત્ નિધર છે એ ન મિદ્ધ થયું હોય ત્યાંસુધી જ્ઞાનના કમગુપ્ત ચિત્ત સિધર છે એ ન સિદ્ધ થઈ શકે, અને જ્યાંગુધી ચિત્ત સિધર સિદ્ધ ન થાય ત્યાંગુધી

ચિત્તો વિરોધે મધ્ય મગા રૂત અને મધ્ય મગા અજાત હોય છે એ પુરાણી વાચ્ય વિદ્ધ કરી અપના ચિત્તના કાલીકા વિષમગ્ને નહિ તેમ જ નિદ્ધિ ચિત્તની વિરોધે નિરાધ એ ન વિદ્ય થયું હોય ત્યામુદ્ધી વાર વિદ્ધિ તેની અનુસાર પુરાણી ચિત્તની વિષતા તથા તત્ત્વ રતુની વિભાગિ નિત્યના ચિત્તમ્થી તમા વિજ્ઞાનરસાદિને રજિત કરાવી વિદ્ધ કરી દવ ચિત્ત અને પુરાણો એક પ્રતિભાવન થઈ । એમ દોસારી તે જ કરે છે

તા આ સુરેથી ચિત્તનરસ ઓ વિદ્ધિ કા હુપિત મગાની દરે એ તામ દોગતમા પૂન આપના મહે છ કે જે ચિત્તને વિભુ માળીએ નો એ ચિત્તો મદ્ય મરે વિરોધ રૂત થયું નેદ્યએ પગ તેમ નો છે નદ્ધિ તેથી યોગમન પણ અમમત છે એ અક્ષે પોતિ રે રસ મૂન ૧૭ હે છે

તદુપરાગાપદિત્વાદ્યમ્ય વસ્તુ જ્ઞાતાજ્ઞાતમ્ ૧૧૭

ન તાવ — નભેથી ચિત્તને મધ્ય ૧૧૭ જત આ । મજિશ્ચાત ન હોય છે મનુષ્ય પદાર્થોના જ્ઞાનગટે ચિત્ત અધ્યામસ્તાપ્ય થઈ પુર મની ઓશા ૧૧૭ છે

તદુપરાગમ એવન તે રતુના ઉપરાગની ઓક્ષા ખખનાર (ચિત્ત) દે ૧થી એવન તે રતુઆમર પરિણામ ચિત્તને થવો જર નો હોય ની

શસ્ત્ર — ચિત્તની

જ્ઞાતા — મધ્ય વખતે જત ઓ ૧૧૭ વખતે અજ્ઞાત હોય છે

આ મૂનથી નો મધ્ય ૧ મધ્યપિ ચિત્ત વિભુ છે તથાપિ ચિત્ત

નો અને વસ્તુનો આમ અસચા જ્ઞાનનુ મધ્ય નથી પણ ચિત્ત જ્યા

રે રચનરૂપે સ્થિતિ પામેલું હોય છે આ તેની શક્તિ મુદ્ધી તે તેવ

સ્તુઆકાર પરિણામો પામે છે ત્યારે જ ચિત્તો તે તે વસ્તુનુ જ્ઞાન

ધાય છે આમ હોયથી પ્રત્યક્ષપરે તથા ગોચરમરે ચિત્ત પોતાના

મગ્ધુગા લય પામેલું હોય છે તેથી અન્યરે વિદ્યમાન હોય નથી

તેથી એને વસ્તુનુ જ્ઞાન થતું નથી તેમ જ અન્ય સમરે આરે ચિ

ત્ત રસવડે સ્થિતિ પામેતુ ગમ છે ચારે પણ જ્ઞાતિ જે અધ્યામ

પરિણામને પામેલી હોતી નથી તો તે પદ્ય ચિત્તો અજ્ઞાત ન્દે છે

લોહસ્તુ અમ્ભમાન વિરા ક્રિયાથી રજિત છે અને ચિત્ત વાતમદ્ય છે

અથાત્ ક્રિયાનુ છે તેથી જેમ લોહન ૧૭ લોહને આપે છે તેમ

વિરોધ પગ ચિત્તને આપે ૧૧૭ અન્યત્તુ ૩૩ છે વાજે વિષ પો

તક ચિત્તને ૧૧૭ ચિત્તરો જોવા પડી દે છે ને વિરા

ઓને જાણ્ય કરે છે તે ચિત્તરતિઓ કદાપિ અજ્ઞાન રહેતી હોય
અર્થાત્ પુરુષને એ રૂપને યાત કન્યા પરિણામ પામવાની જરૂર રહેતી હો
ય, તો પત્ની 'મને આ કાચે સુખ છે કે નહિ, દુખ થાય છે કે ન
હિ' વિગેરે મશાયાન, કારણકે ચિત્તની સુખાત્મક વૃત્તિ ઉદય થઈ
છે તથાપિ પુરુષની બાળ્ય ન થઈ તેથી ત્યારે નવી જોગ તો કહેવા
ય જ નહિ, તેમ છે એમ કહેવામાં જ્યુ પ્રમાણ નથી તેની મશય
થશે જાણીને આથી એ થયું કે જેમ જાણ વિષયોના જાનતા ન
હોય તે તે વિષયો છે કે નહિ એમ મંશય થાય છે તેમ ચિત્તરતિમ
ટે પણ મશય થશે પ્રાપ્ત થાય તેમ જ અનુપત્તિપ્રમાણ પણ વ્ય-
ર્થ હોય કારણ કે પત્ની જૂતવમા થઈ જાન ન થવાથી જ નથી જોગ
નહિ કહેવાય કેમકે થઈ ત્યાં તેમ, વૃત્તિ તદ્દમ પરિણામો પા
મી હોય તથાપિ તે પુરુષથી બાળ્ય ન થઈ હોય તેથી કેાપિ અજ્ઞાન
હોય એ પ્રથમ સ્વયં થયો તેથી એ જ નિદ્ધ થાય છે કે પુરુષને
મનન ચિત્તરતિઓ યાત જ હોય છે અને એ સદાજાતિવિષયન પુરુ
ષ અપરિણામી છે એ નિદ્ધ કરી આગે છે અર્થાત્ સદાજાતિવિષય
પ્રતિ અપરિણામિત્વ કારક હેતુ છે આ તેથી સદાજાતિવિષયન એ પુ-
રુષના અપરિણામિત્વનો યા કે હેતુ છે

આ પ્રમાણે આ મુત્રથી પુરુષનું અપરિણામિત્વ તથા સદાજાતિવિષય
ન નિદ્ધ કર્યું, અર્થાત્ આ બે મુત્રોથી ચિત્ત અને પુરુષનું વૈધર્મ્ય પ્રતિ
પાદન કર્યું તેથી મનેગોરિનેક પક્ષ પ્રતિપાત્ન થયો તથા આ સૂત્રના વિ
ષયાકારવૃત્તિ જે સાધારણ ગીતે જાનશબ્દથી આજ્ઞા થાય છે તે ચિત્તનો ધર્મ
છે એ પ્રતિપાદન કર્યું તેથી અર્થાત્ અજ્ઞાનવા અવિરા પાશુચિત્તનો ધર્મ છે
એ, અને અજ્ઞાન ચિત્તનો ધર્મ હોવાથી અજ્ઞાનમુત્રક સુખ દુખ,
કન્યા રાગ, દ્વેષવિગેરે સર્વ ચિત્તમા જ રહેવા છે એ પ્રતિષ્ઠાન
થઈ ગય છે

અહિ આ મુત્રથી એ સકા થાય છે કે આ રૂપોમા ચિત્ત
અને પુરુષ બે પાઈ માની તેનો બંદ તથા તેના સ્વરૂપનેથી જા
તાગાતિવિષયન વિગેરેની વ્યસ્થા કરી છે પણ એ બે પાઈ જાનવા
થી જરૂર છે ॥ બે અવધાનક પુરુષનું અર્જિત્વ ન અગી રૂકી
એ બે માન ચિત્તને રાવપ્રમશ મનીએ તો પશુ આ જ ચિત્ત રાવ-
પ્રમશ બંને છે એ મદદેવજ્ય હોય તે દર્શિતુ સદા જાત અજ્ઞાન,
ગણ વિગેરે કદાચિત્ થયું, અને જેમ અગ્નિ મર્ગીપના અ
વના પદાથાને તથા પેતાને પણ પમશ છે તેમ ચિત્ત પેતામર્ગીપ આ
તથા પદાર્થરૂપ જ્ઞાતરૂપ વિષયોને પદાસરું અને તેની અથે પેતાને

પર પ્રકાશાનુ. આમ બાહ્ય અનેની નાજી વિષાને જ પ્રકાશાનુ માની-
એ તો પડી પુન્યની શુ જગત છે ? આ પ્રકાશા હતા આપણ તથા
પુન્યનુ અગ્નિ નિદ્ર કરતા મુક્તિ કરે છે કે

ન તન્સ્વામાસં હૃદયત્યાત્ ॥ ૧૦ ॥

મુનાર્થ — ચિત્ત દૃશ્ય હોવાથી સ્વપ્નપ્રકાશ નથી

જ્ઞાનમગ — સ્વપ્નપ્રકાશ, જેના જ્ઞાનમાટે અન્ય કાંઈ પ્રકાશક પદાર્થ-
ની જગત નહિ હોય તે.

આ મુનમા એ કહ્યું કે ચિત્ત - સ્વપ્નપ્રકાશ નથી કાળજી કે દૃશ્ય
કે આજે લેઈએ છીએ કે જે જે પ્રદાર્થો દૃશ્ય હોય છે તેના જ્ઞા-
નમાટે અન્ય કાંઈ પદાર્થની અવેશા હોય જ છે હૃદયે જાતે દૃશ્ય
છે તો એનું જ્ઞાન સ્વપ્ન થવું નથી અર્થાત્ પ્રતિયો જાતે સ્વપ્ન પ્રકાશ
નથી સ્વપ્નપ્રકાશ પાછો દૃશ્ય છે તેથી સ્વપ્નપ્રકાશ નથી તેમ જ
અગ્નિ, સૂર્ય વિગેરે પાયા પણ દૃશ્ય છે તેથી સ્વપ્નપ્રકાશ નથી
મધ્યમ અગ્નિ, સૂર્ય વિગેરે પાછોતો માત્રેમા સ્વપ્નપ્રકાશના કદાહનગરે
નિર્ગમ્ય કર્યા છે પણ તે બાલિશ્ચાજ અને જ્ઞાન એ મેનો અભેદ
ય' જ્યાં કે એટલે જેમ સૂર્ય સ્વપ્નપ્રકાશ પાછોતો લૈલિપ્રકાશ આ-
પી મેનના આપાના પ્રતિબિંબરૂપ તમસુરે જગત કરે છે તેમ જ તે
પોતામાથી પણ એ તમસુરો અભાર કરે છે તથાપિ એવાથી
કર્તા એનું તાપર તથા કે મુક્તિના જ્ઞાનમા અન્ય પદાર્થની જગત
નથી તેથી જ્ઞાનના દૃશ્યતા હોય કે તમામના સ્વપ્નપ્રકાશનો અભાર
માત્ર એ નિમિત્ત નિર્ગમી અનિમિત્ત પદાર્થ પણ નથી તેથી
એ નિદ્ર થાય છે કે જે પદાર્થ દૃશ્ય હોય છે તે સ્વપ્નપ્રકાશ હોતા
નથી તેથી ચિત્ત જે જગત અને દૃશ્ય કે તે સ્વપ્નપ્રકાશ હોવું ઘટે નહિ
ચિત્તનુ માર્ગે જ્ઞાન થાય કે અને તેથી માર્ગ નિત સાત છે, જ્ઞાનદમા છે,
સિદ્ધિ છે, જનિમા છે, મંદચિત્ત છે વિગેરે વ્યવહાર થતા જણા-
ય. તેથી ચિત્ત દૃશ્ય છે એ મર્યાદા નિદ્ર છે અને દૃશ્ય હોવાથી સ્વપ્ન-
કાશ નથી એ પણ નિદ્ર થાય છે તેથી ચિત્તના પ્રકાશમાટે પુરપુરું
અગ્નિન્ય અગીકાર કરવું ઘટે

આપ્રમાને જે વિજ્ઞાનસદીઓ ચિત્તને સ્વપ્નપ્રકાશ માને છે તે-
ન મનમા એક દૃશ્ય એ આપ્યું કે જે ચિત્ત સ્વપ્નપ્રકાશ હોય તો તે
દૃશ્ય હોય નહિ હૃદય એ જ મતમા અન્ય દૃશ્ય આપણ કરે છે કે

મયસમય જ્યોત્સનાનયધારણમ્ ॥૨૦॥

મુનાર્થ — વિજ્ઞાનસદીના મતપ્રમાણે એકે કાળે ચિત્ત અને વિ-
ષયો અનન્ય ન થતાં જોઈએ

ઉમચ-ઉમચ એટલે ચિત્ત અને તેના વિષયો જે ચૈત્ય કહેવાય છે તે એ ચિત્ત અને ચૈત્ય મનેનું અવધારણ નામ જ્ઞાન તે ન થયું જોઈએ. આ સુત્રમાં એ કહ્યું કે વિજ્ઞાનનાદીના મતમાં સંપૂર્ણ પર્યં દાક્ષિણ્ય છે એટલે વિજ્ઞાનરૂપ ચિત્ત તથા તેના વિષયો સર્વ દાક્ષિણ્યના અસ્તિત્વમાં રહેનાર છે અને દાક્ષિણ્ય પછી એ નર્મ પદાર્થો નહીં થઈ જાય છે તો એ મતમાં એકે દાક્ષિણ્ય ચિત્ત અને તેના વિષય એ બંનેનો અનુભવ ન થયો જોઈએ. આપણને એવું સ્મરણ થાય છે કે એ ધર જોયો હતો એનો અર્થ એ છે કે પૂરે પૂરું ધરવિષય જ્ઞાન નથી હતો એ સ્મરણમાં ધર અને તદ્વિષયક જ્ઞાન એ બંને વિષય છે અમૃતિ અનુભવમૂલક હોય છે તેથી એ સ્મરણ થવામાં પૂરું થઈ અને ધરજ્ઞાન બંનેનો સાથે અનુભવ થયો જોઈએ તેમ જ દુઃખને જેકે હુ અર્થાત્ પદ્ધતિવિષયક જ્ઞાનમાં હુ હુ એ પ્રકારે ની નુજાર થયો પણ દેખાય છે એ વિજ્ઞાનરૂપ ચિત્ત અને ધરરૂપ ચૈત્યનો સાથે થયો અનુભવ વિજ્ઞાનનાદીના મતપ્રમાણે અવ્યુક્ત છે કારણ કે ચિત્ત જે દાક્ષિણ્ય ઉત્પન્ન થાય છે તે જ દાક્ષિણ્ય ચિત્ત અને ધર એ બંને બિન્ન બિન્ન પદાર્થો કે ઉત્પત્તિ કેવી રીતે થઈ શકે તે જોવાનું હું ત્યાં જો રીતે નહીં શકાય છે-(૧) કા તો ચિત્ત જ જાતે ઉત્પન્નરૂપ બધાંએ એટલે અર્થ ચિત્તથી ઉત્પન્ન થયો બધાંએ અર્થ પોતા (૨) ચિત્તથી ઉત્પન્ન થાય છે એમ ન બધાંએ પણ બંને જાતે મકાનિક છે એમ બધાંએ ત્યાં પ્રથમ પદાર્થ સુક્ત નથી કામ્ય કે વિજ્ઞાનરૂપમાં ચિત્ત અને અર્થ બંને દાક્ષિણ્ય દ્વારાથી ચિત્તથી જે દાક્ષિણ્ય અર્થની વપતિ થતી તે દાક્ષિણ્ય ચિત્ત નહીં જાય અને તેથી અર્થાનુભવમયે ચિત્ત અમત્ત રાધી તેનું મદ્ય જાય નહિ તેમ જ બીજો પદાર્થ અનુભવ છે અન્ય ૫ બંને સમકાનિક રાધે તમારો ચિત્ત અને અર્થનું જ્ઞાન નહિ થાય, કેમકે એ મત પ્રમાણે કામ્ય પણ પદાર્થનો ઉત્પત્તિથી અનિર્મિત અર્થમાં મને નથી ત્યાં કહ્યું છે કે મુતિયેવાં જિયાં જેવ કારક તેવ ચાલ્યો એ મત પદાર્થોની ઉત્પત્તિથી અનિર્મિત ક્રિયા તથા કામ્ય કેવ જ નથી તેથી જિન ઉત્પન્ન થયું એટલે પછી પેળને મદ્ય થઈ શિયા એ ચિત્તની યાત્રી નહિ તેથી એ દ્વિતીય પદાર્થમાં જુ ચિત્ત અને ચૈત્યનો અનુભવ થયો અમત્ત રાધે તેથી બંને રીતે એ મત કારિ છે અને તેથી એ જ નિર્દય થાય છે કે મદ્ય જે કદા ને ૬ મેલ એ ઉમચને અનુભવ થાય છે

અ રમણે આ નુચાથી જિન રાજમ નથી એ નિર્દય

અર્થાત્ પુરુષનું અગ્નિન તથા અપરિમિત અધાપિત કર્તુ તથાપિ ત્યા એ સદા આવે છે કે યર્થાપિ ચિત્ત સ્વાભાસ નદિ દોષ તથાપિ એ-
ટયાથી મુખ્યનું અગ્નિન નિદ્ર થાય નદિ કાગળ કે એક ચિત્ત જે
દામ્નિક છે તે નટ થાય છે અને તેથી એ ચિત્તને પોતાનો અનુભવ
બધે ન થાય તથાપિ દ્વિતીય ચિત્ત જે ઉત્પન્ન થાય છે તે ચિત્તાથી
એ ચિત્તાનું મદલ્યુ થઈ શકે એમ છે તો પછી સાક્ષી પુરુષની શુભરૂ
છે, અર્થાત્ સ્વાભાસનો અર્થ એવો ન લેવો કે પોતાના જ્ઞાનભાટે અ-
ન્ય કામની અપેક્ષા ન હોય તે સ્વાભાસ, પણ માત્ર એટલે જ કે
પોતાના સત્તાન (ત્રિતાક)થી જે આજ થાય તે સ્વાભાસ એ અ-
ર્થમા ચિત્ત સ્વાભાસ સદા રક્ષાય. કાગળ કે દર રોગો ચિત્તથી પૂર્વ દૂર્ય
ચિત્તાનું મદલ્યુ થઈ શકે તેથી પુરુષની આવસ્થાકલા નથી એનો
ઉત્તર આપના મુનશર કહે છે કે

ચિત્તાન્તરદદયે શુદ્ધિદુષ્ટિપ્રસંગઃ સ્મૃતિસકરશ્ચ ॥૨૧॥

મુતાર્થ — એક ચિત્તરૂપ વિજ્ઞાન અન્ય ચિત્તરૂપ વિજ્ઞાનથી દુષ્ટ
થાય છે એમ અગીકાં કરીએ તો જ્ઞાનનું જ્ઞાન, તેનું જ્ઞાન એમ અ-
નસ્થા આવે અને રગ્નિનો મહા થઈ જાય.

વિજ્ઞાન — એ વિજ્ઞાનમદીના મગમાં વૃત્તિરૂપ વિજ્ઞાનથી અતિગ્નિ
ધિર ચિત્ત કામ માન્યુ નથી તેથી ચિત્ત એટલે વૃત્તિરૂપ જ્ઞાન એ
વુ એક જ્ઞાન અન્ય જ્ઞાનથી દુષ્ટ થાય છે એમ માનીએ તો.

શુદ્ધિ — શુદ્ધિ એટલે જ્ઞાન એ જ્ઞાનના જ્ઞાનની અર્થાત્ જ્ઞાનરૂ-
પ ચિત્ત પ્રાપ્તી.

જ્ઞાતિપ્રવગ — એટલે અનવગ્થા આવે.

સ્મૃતિસકર — એટલે અનરૂપનું મિથ્યુ થઈ જાય.

આ સૂત્રથી એ કથુ કે જે વાદી કહે છે તેમ એક ચિત્તરૂપ
જ્ઞાનના પ્રકાશભાટે અન્ય ચિત્ત જાનીએ તો અનવગ્થારૂપ દોષ આવે છે
કાગળ કે પ્રથમ ધટાદિઆકરણથી જે ચિત્ત દોષ તે ચિત્તાનું જ્ઞાન ધ-
યામાટે અન્ય ચિત્ત (દ્વિતીય) જરૂર છે એ દ્વિતીય ચિત્ત પણ
પ્રથમ ચિત્તની માફક સ્વયંપ્રકાશ નદિ દોષથી એના જ્ઞાનભાટે તૃતી-
ય ચિત્ત જોઈએ એ તૃતીયના જ્ઞાનભાટે ચતુર્થ, ચતુર્થના જ્ઞાનભાટે
પંચમ એમ ચિત્તાનું આનંત્ય જ્ઞાનનું જોઈએ તેથી પણ અ-
ને કાંઈ સ્વયં પ્રકાશ ચિત્ત સિદ્ધ થાયું નહિ તેથી એક વસ્તુના જ્ઞા-
નભાટે અનન્ય ચિત્ત આરંભક દોષથી અને પ્રત્યેક ચિત્ત દાણમાત્ર
રહેનાર દોષથી તે વસ્તુના જ્ઞાનભાટે અનન્ય દાણ, અનન્ય માત્ર,
અનન્ય વર્તે જોઈએ, અર્થાત્ એક જ્ઞાન થઈ જ ન શકે, તેથી ચિત્તના

આનંદાર્થે અને સ્વચ્છા કે રાજા રોગરૂપ જ છે

આદિ એ કહેનું યોગ્ય નથી કે 'અનંત ચિત્ત ઝાનવાની વર-
ગ નથી કારણ કે જ્યાંથી ઘટકાગ ચિત્તનું જ્ઞાન અન્ય (દ્વિતીય) ચિ-
ત્તને થયું એટલે ઘટરૂપ અર્થનું જ્ઞાન થઈ ગયું અને જ્યાં એ દ્વિ-
તીય ચિત્તનું જ્ઞાન અન્ય તૃતીય ચિત્તને થયું એટલે ઘટજ્ઞાનનું પણ
જ્ઞાન થઈ ગયું. તાત્પર્ય એ કે એ પ્રમાણે અનંત ચિત્તમુખી જ ન જ
કરે જ નથી. બે ગણ ચિત્તોમુખી જ્યાંથી કાર્ય કરે છે' આમ ક-
હેનું યોગ્ય નથી કારણ કે જ્યાંથી આદરૂપે નિર્ભય ન થાય ત્યાં
મુખી આદરૂપે નિર્ભય ન જ થાય, એટલે તૃતીય ચિત્તનું જ્યાંથી
જ્ઞાન ન થાય ત્યાં મુખી દ્વિતીય ચિત્તનું જ્ઞાન જ ન હોય અને દ્વિતીયનું
જ્યાં જ્ઞાન નહિ હોય ત્યાં આદરૂપે અમાને આચરૂપ પ્રથમ ચિત્તનું અને
તેથી અર્થનું પણ જ્ઞાન ન જ હોય, તેથી અનંતરૂપ આચરૂપ આનંદની,
એટલું જ નહિ પણ આદરૂપે અમાને ચિત્ત છે એમ પણ ન કહેવાય
તત્ત્વરૂપ ચિત્તની અસાત્મિકતા ખાતરી છે, એટલે તે જોય અને અ-
જ્ઞાન રહે એમ ખાતરી છે તો પાત્રી પૂર્વે ધ્યાનની વ્યાખ્યામાં પ્રમા-
ણે મંદાય સદા રહે અને અનુપમ પ્રેમાણુ અપુરુષ રહે તેમ
જ્ઞાન વા તત્ત્વરૂપ ચિત્ત હોય તે અજ્ઞાન રહે એ જ અનંત છે એ
નિયમથી પણ તૃતીય ચિત્ત હોય તો તેનું જ્ઞાન અત્યંત થયું અને
તેથી અનુર્થ ચિત્ત અનંત અગ્રીકાર કરું જોએ તે જ પ્રમાણે
પાત્રમ, છઠું રીતે આ રીતે થયું એક અર્થના જ્ઞાનમાટે અનંત
ચિત્તની કમળતા રહેતી અનંતરૂપ છે તેથી અનંતરૂપ રૂપ છે એમ
કહી જ નહિ પણ જ્યાં એક મહત્તી પુરુષથી નિર્ભય થાય છે તે પ-
છી અનંત ચિત્ત અનંતમાં મોડા તો તત્ત્વરૂપમાત્રે જ પાત્રે છે

આ તો એક રોગ થોડો બીજો રોગ એ અજ્ઞાન એ આંતરે છે કે
રમુનિયો મકર સમ જાય છે. ત્યાં રમુનિયો એ રીતે પ્રતિપદા
કરે દેખાય છે —

તા એ પૂર થયે ॥ જનની સ્મૃતિના પૂર્વ દાણે ધારે કે પીતરિત્યમ્ જ્ઞાન થયુ તો એ પીતરિત્યમ્ જ્ઞાન, તેનુ જ્ઞાન, તેનુ જ્ઞાન, એમ એમ પ્રવાહ ચાલવાનો દરેક ધારા કે પૂર્વની નીતરિત્યમ્ સ્મૃતિ થઈ તો એ પ્રવાહ પણ ચાલવાનો તો એથી ૧ રિત્યનુ માથે જ્ઞાન થયુ પ્રાપ્ત થાય એ તો એમ દેવ આપ છે અને બીજે તો એ ૨ એ બે પ્રસાદમાં મા કથી ન્મતિ આ કો તે સમ્યક્ જ્ઞાનુભવ એ પણ નિર્ગુણ થઈ ૧ અર્થાત્ મને મિતિ થઈ જ્ઞાનના આ કિર્તીય દેવનુ નામ સ્મૃતિમાં છે

આપમાંથી આ સુત્રથી વિચારવધી ॥ અતઃ દ્રષ્ય આપી સુત્રમત્ એ મન માર્યા દ્વિત ૮ એ મિદ્ધ દ્યુ આ તેથી ચિત્ત ॥ જ્ઞાનમાત્ર માત્રી પુર ૧ ૧૧મ આલો નોંધો— એ જ્ઞાનના વિના વિચારવધી ॥ અતઃ નિર્સદ થઈ શકે એમ થી જે રિતિપદ્ધતિ થઈ તો એ પ્રશ્ન નિહ છે કે જે માત્રી પુર ૧ જ્ઞાન્યો છે તે તો નિર્સદ કાં નાપન્નિગ્રામી તથા કિયાન્દિત છે તો જે કિયાન્દિત તથા ન્ય મન્નિગ્રામી પુર ૧ ચિત્તમાથે કિયાપૂર્વ સંધ્યો અમાત્ર જ હારા તો નોપછી એ પુર ૧ ચિત્તો જ્ઞાન તથા જે તા કવી રીતે થઈ શકે ૧ ન જ થાય ૧૨ ૧ આપણે ચિત્તના સંધ્યો જ્ઞાન્યો એ છે ૧ જ્ઞાન્યે ચિત્તમા કિયા થાય છે તથા તેથી ચિત્તો વિચારમાથે ન્યથ થઈ ૧ યામાત્રિતિ થાય છે ત્યજ ચિત્તો જ્ઞાન થાય છે એ નિયમથી ૧૨ ૧ ચિત્તજ્ઞ ન દ્યારે થાય કે જ્ઞારે પુર ૧મા નિયા થાય તથા પુર ૨ ચિત્તમાત્ર પન્નિગ્રામને ૧મે ઘાટ—અર્થાત્ પુર ૧ નિરાસરો તથા પન્નિગ્રામી દ્વાર ત્યારે ૧૫ તેમ તો છે નહિ તો પછી એ પુર ૫ ચિત્તો જ્ઞાન તથા જ્ઞાન્યો ૨થી રીતે થઈ શકે ૧ આ રમતો ઉતાર આપણ તથા ૧૮ તા સુત્રમા પ્રતિરદન કરેના અર્થની ઉપપત્તિ કે ન સુત્રમા મે ૭

ચિત્તે પ્રતિસજ્જમાયાસ્તદાપારતાગસૌરવણ્ડિમ્બંદનમ્ ॥૨૨૦॥

સુતાર્ય—અતઃ જનન કમપન્નાથી દિત દશકેન પુર ૫ જ્ઞારે ભુતિરિતિના મદ્ય આ રને જલો પામો દોષ એમ થઈ રહે છે ત્યજે જે ભુતિરિતિ દ્રષ્ટો જ્ઞાન થાય છે

ચિત્—એમને ચિત્તિનુ ચિતિ શબ્દે કરી દક્ષગ્નિ વા ચૈતન્ય રૂપ પુર ૧નુ શદ્ધ થાય છે

અપ્રતિષ્ઠામયા—પ્રતિસક્રમ જો તા નથી તેની ચિતિ તે અતિયક્રમા ધારાદિવામાત્ર ચિત્તની જ્ઞતિનુ બદિરુ જનન થાય છે તે પ્રતિમક્રમ ના પ્રતિમ મન્તિ કહેવાય છે એ નકારતુ મે ૮ ॥ પ્રતિમ

મન ન થયું તે અપ્રતિમક્રમ છે

તદાકારતાપત્તો—શુદ્ધિવૃત્તિના આકારને પામવાથી—અમારે પામે છે
હારે ખરે જોના પુરુષ અપરિણામી હોવાથી શુદ્ધિવૃત્તિના આકારને એ
પામનો જ નથી તથાપિ શુદ્ધિવૃત્તિમા પુરુષનું પ્રતિબિંબ પડે છે અ-
ને એ પ્રતિબિંબ જેમ કાજમા ગડેયો અગ્નિ કાજાકર પ્રતીત થાય છે
તેમ શુદ્ધિવૃત્તિથી અવચ્છિન્ન થવાથી શુદ્ધિવૃત્તિના સમાન આમગ્વળુ
જાણે થયું હોય એવું પ્રતીત થાય છે, એ પ્રતિપાદન કરવા સૂત્રકારે
આવર્તિ સંબંધો ઉચ્ચાર કર્યો છે

સ્વશુદ્ધિમહેદનન્—દ્રશ્યની જે શુદ્ધિવૃત્તિ વા ચિત્ત તેનું જ્ઞાન.

આ સૂત્રમા એ કહ્યું કે પુરુષ નો અણિયામી તથા ક્રિયાકર્તા ન
થી જ અને તેથી જેમ ચિત્ત અર્થાકાર પરિણામને પામે છે તેમ પુ-
રુષનું ચિત્તપ્રતિ ગમન પણ થયું નથી તેમ જ વાસ્તવિક રીતે પુરુ-
ષો ચિત્તના પરિણામ પણ મનો નથી આમ છતાં ચિત્તનું જ્ઞાન પ્રી-
તીને થાય છે તેનો ઉત્તર આ પ્રમાણે ચિત્ત વા શુદ્ધિસત્ત્વ પ્રધાનપણે
સત્ત્વગુણનું કાર્ય છે તેથી ચેતન્યનું પ્રતિબિંબ અલ્પ ૧૨૫ સમર્પ છે
એમ હોવાથી ચિનિશકિત પુરુષનું એ ચિત્તમા પ્રતિબિંબ પડે છે એ
ચેતન્યના પ્રતિબિંબથી સ્વરૂપે અચેતન એવી જે શુદ્ધિ તે ચેતનસત્ત્વ
થાય છે ચેતનનું શુદ્ધિમા પ્રતિબિંબ પડ્યું એને સામ્યમા ચિત્ત
આવર્તિ કહી ૧૫૫ છે આ રીતે શુદ્ધિ ચેતનસત્ત્વ થાય છે તેથી તે સાતાદૃષ
થઈ રહે છે તથાપિ અરિધાદશામા શુદ્ધિસત્ત્વ અને પુરુષનો વિવેક હો-
તો નથી તેથી એ જ્ઞાતૃત્વનો પુરુષમા આરોપ થાય છે એ જ
પ્રમાણે ભોક્તૃત્વનો પણ પુરુષમા આરોપ થાય છે એ શુદ્ધિમત્ત્વની
જે વૃત્તિઓ નીકળે છે તે વૃત્તિઓ પણ પુરુષપ્રતિબિંબમાની દોષથી
જામે છે અર્થાત્ જ્ઞાનરૂપ થાય છે તાત્પર્ય એ કે પૂનઃ જ્ઞાતિતાલ્લભ્યમિતરત્ર
ષ્ટસાદિ સૂત્રમા પ્રતિપાદન કર્યાપ્રમાણે પુરુષમા પ્રતિબિંબથી શુદ્ધિનું
સંવેદન થાય છે પુરુષા શુદ્ધિ અને વૃત્તિમા પ્રતિબિંબ પડે છે એ
પ્રતિબિંબ શુદ્ધપરચ્છિન્ન તથા વૃક્ષરચ્છિન્ન પુરુષનું છે તેથી એ પ્રતિ-
બિંબ શુદ્ધિ અને વૃત્તિના સમાન આકારવાળું પ્રતીત થાય છે, અને
તેથી જ્ઞાન તથા ભોગ થાય છે

અહિં એ કહેવું યોગ્ય નથી કે શુદ્ધિમત્ત્વ પુરુષકર્તા એકાદૃષ
૨૭ હોવાથી તથા પુરુષ વિષુ હોવાથી તેનું પ્રતિબિંબ નહિ પડે શકે
કામ્ય કે આપણે જોઈએ જીએ કે મલિન જળરિપે રવ્યંચ સૂર્ય,
તાનગણવિગેરેનું પ્રતિબિંબ પડે છે, તેમ જ વિષુ આકાશનું પણ ન
ક્ષતમકિન જલમા પ્રતિબિંબ પડે છે. તેથી એવો કેલ્લ નિયમ નથી

કે ચેતનાથી અધિક મનિન પદાર્થમા પ્રતિનિબિજ ન પડે વા મોટા પદાર્થનું નાનામા પ્રતિનિબિજ ન પડે એટલું જ નહિ પણ જુદિસત્ત્વમા જે પુરુષનું પ્રતિનિબિજ અડે છે એમ કહ્યું છે તેનો અર્થ એવો નથી કે એ પ્રતિનિબિજ બ્રહ્મતિઃ પદાર્થના પ્રતિનિબિજજેતુ છે. એનો તો માત્ર એ જ અર્થ છે કે જુદિસત્ત્વમા જેથી જે ચિત્તશક્તિ તે પુરુષના સાનિધ્યથી અભિવ્યક્તિને પામે છે, પુરુષમા જે પ્રમાણી માનસકિતિ રહી છે તે માનસકિતિને પુરુષના સાનિધ્યથી જુદિસત્ત્વમા આપિના યાવ છે આ પ્રમાણે આ સૂત્રથી ચિત્તનું માન આપણિયાની તથા નિષ્ક્રિય પુરુષને કેવી રીતે થાય છે એ પ્રતિપાદન કર્યું હવે સમ્બાદિ અર્થનું જ્ઞાન કેવી રીતે થાય છે તથા જોગ મને થાય છે રિજેરે પ્રતિપાદન કરના કહે છે કે

દ્રષ્ટૃદૃશ્યોપરત્ત ચિત્ત સર્વાર્થમ્ ૥૨૩૥

સુત્રાર્થઃ—દ્રષ્ટા પુરુષ તથા સમ્બાદિ દ્રશ્યથી ઉપરત્ત થયેલું ચિત્ત સર્વે પાંચને રિચા કરે છે

દ્રષ્ટૃ—દ્રષ્ટા એટલે ચેતનરૂપ પુરુષ અને દ્રશ્ય એટલે સમ્બાદિ અચેતન પદાર્થો એ જેથી ઉપનકલ થયેલું એટલે પુરુષના પ્રતિનિબિજ થાણું, દશ્યરૂપ સમ્બાદિ આદ્યરે પરિણામ પામેલું ચિત્તનો પુરુષથી ઉપનગ થયો એ પુરુષના પ્રતિનિબિજ થાણા થતું ત છે, અને દશ્યથી ઉપનગ થયો તે દશ્યનું રૂપિમા આદ્ય થતું અર્થાત્ રૂપિનો અર્થમાત્ર પરિણામ થયો એ છે.

સર્વાર્થમ્—એટલે મને પદાર્થો છે અર્થ નામ વિષય જેના એવું

આ સૂત્રથી એ કહ્યું કે ચિત્તને જ્યારે દ્રષ્ટા પુરુષ અને દશ્ય સમ્બાદિનો ઉપનગ થાય છે ત્યારે ચિત્ત નેતનાચેતન સર્વે પદાર્થને રિચા કરે છે ત્યાં જ્ઞાના સાનિધ્યથી ચિત્તની દૃશ્યશક્તિ અભિવ્યક્ત થાય છે દૃશ્યકિત ના જ્ઞાનકિત એ પ્રમાણી છે (૧) નિત્યોદિતા અર્થે (૨) અભિવ્યક્તિ. જે દૃશ્યકિત જોતાના સ્વરૂપરૂપ છે તે નિત્યોદિતા છે અને જે અન્યના સનિધ્ધાનથી જ્ઞગતક થનાર છે તે અભિવ્યક્ત છે નિત્યોદિતા ચિત્તશક્તિ પુરુષરૂપ છે અને અભિવ્યક્ત ચિત્તશક્તિ ચિત્તમા છે એ શક્તિ પુરુષના સનિધ્ધાનથી જ્ઞગતક થાય છે તેથી જે રૂપરૂપે અચેતન છે તે ચેતનરૂપ થઈ રહે છે એ નિત્યસત્ત્વમા અભિવ્યક્ત થનાર પુરુષના પ્રતિનિબિજરૂપ જે અનિવ્યક્ત ચિત્તશક્તિ છે તે જ્યારે સુખાદિ સાર્થ્યને પામે છે ત્યારે નિત્યોદિતા ચિત્તશક્તિરૂપ પુરુષનો જોગ કહેવાય છે એ જોગને ચિદનમાનના જોગ વા પર જોગ કહે છે અર્થે સુખાદિ પરિણામ તે

ચિત્તાસ્માન વા અપર ભોમ કહેવાય છે આ મીને દ્રષ્ટાથી ઉપરકત
ચયેષુ ચિત્ત પુરુષમાક્ષાત્કાર કળ્યા સમર્થ થાય છે તથાપિ પુરુષનું
પ્રતિબિંબ મદ્યસુ ઝરનાનુ આમર્થ્ય ઝનેશુષુ તથા તમોશુષુમા છે ન
હિ, માત્ર સત્યમા છે તેથી પુરુષજ્ઞાન દદ રીતે ક્યારે થાય છે કે જ્યા
કે સત્યનો રજમ્ભતમાસુષો અભિભવ થનો નથી અર્થાત્ જ્યારે
નિશુશ્ચાત્મક ચિત્તમા ઝનમ અને તમસુના ધમા અત્યત અઝુટ થ-
ઇ જઈ માત્તિધર્મ ઝાનનો ઉપ થાય છે અર્થાત્ ચિત્ત શુદ્ધમાત્તિ
થાય છે, તારે ચિત્તની શુદ્ધમાત્તિ દગા મમરિમા જ થાય છે તેથી
પુરુષનો દદ અપરોક્ષ સાક્ષાત્કાર મમાધિમા જ થાય છે આથી એ
ધયુ કે ચિત્ત દ્રષ્ટા પુરુષથી ઉપરકત થાથી પુરુષો નાશ ॥ અમર્થ
છે જાને જ્યારે સંઘર્ષ દસ્ય પદ્યર્થથી ઉપરકત થય છે ત્યારે પુરુષ
થી અતિરિક્ત ને તે દસ્યને જાણ ॥ અમર્થ છે તેથી એ રપદ છે કે
દ્રષ્ટા પુરુષ અને દસ્ય વિદ્યા એ જોના ઉપનમથી ચિત્ત ચેત ॥ ચેત
નાત્મક સમગ્ર પદ્યર્થોને જાણી મટે છે

આપ્રમાણે ચિત્ત જે રાકે દસ્ય સમ્પ્રદિધી તથા દ્રષ્ટા પુરુષ
થી સદા ભિન્ન વસ્તુ છે તે ન ॥ અપરાણુ પતીત થાય છે જેમ રર
મિકની એક જાણુએ જાણુકુમ મુમ્મુ ટોય અને બીજી જાણુએ
હન્દનીય મણિ મુકનો ટોય તો એ રરટિક ત્રણ રપવગો મનીત થયા
નો, દારણ કે જાણુકુમ તથા હન્દનીયમણિ એ જાણુએ રરટિકમા
પ્રતિબિંબ પડાના તેથી એક તો રરટિકનો રનાર જે કનો તે તો
મુકનો જ જો નધીમમા જાણુકુમ તથા હન્દનીય એ જોના રર
આવગાઓ જે થાનો તે જ મનાએ ચિત્ત જે પુરુષ જો વિદ્યો
થી ભિન્ન છે તે પુરુષનું પ્રતિબિંબ મદ્યસુ કહે છે અને વિપાયાર પ
ગિણમને પામે છે તેથી પોતાના રરમારણુ, પુરુષ ॥ ધર્મ ॥ શુ ર
માત્ત ચેતનાવણુ તથા વિષય ॥ એમ નણુ રનારણુ પ્રતીત થા
ય છે આમ ત્રણે રરભાવણુ રનીત થાય છે હતા રણુ તો એ
ચિત્ત પોતાના રરમારણુ જ ખડે ખડ છે જો અન્યના રમાર
નો નો માત્ર એને ઉપર મથો છે આમ છે હતાં એ ચિત્તનો અને દ્રષ્ટા
અને દસ્યથી યથાર્થચિત્તેક મમ પિપ્રમથી જ થાય છે તેથી એ નમ પિપ્ર
મનો ન અનુભવ કળાર નગિતમાના કલારને ચિત્તથી અનિગિત પુ
રુષ નથી એનો જમ થાય છે અને અન્યો ચિત્તથી અનિગિત વિ
દ્યો નથી એવો જમ થાય છે એ જમ તેમનું અમુક લક્ષણ નો
રર નાના કે તેથી એ દોર ખડે જોના નેમના અરનાનો છે

અપ્રમાણે ૧૫મા મુદ્દાને આ મુતપર્વન દસ્ય વિદ્યો

ચિત્તથી સ્વર્ગન મત્તાવાળા છે એ તથા ચિત્તથી અતિરિક્ત પુરુષ એ-
કે મિત્ર તત્ત્વ છે એ વિરત્તથી દુષ્ક્રમભર્યનપૂર્વક મિદ્ધ કર્યુ. હવે
ચિત્તથી અનિરિક્ત દ્રશ્ય છે એ વિષયને અતિદૃઢ રીતે સિદ્ધ કરવાના
આશયથી અન્ય હેતુનું સૂત્રકાર પ્રતિપાદન કરે છે.

તદ્વસંરયેયઘાસનામિ^૧શ્ચિત્રમપિ પરાર્થે સંહત્યકારિત્વાત્ ॥૨૫॥

મૂનાર્થઃ—અર્થનું જે ચિત્ત તે કલેશકર્મોદ્ધિની અસખ્ય વાસનાઓએ
કરીને વિવિધરૂપવાળુ છે છતાં દેહ, ઇન્દ્રિયાદિ*સદ્ધકારીમાથે મળીને કા-
ર્ય કરનાર હોવાથી પુરુષના ભોગાપવર્ગરૂપ અર્થને સાધનાર છે અર્થા-
ત્ અન્યને અર્થે છે.

તદ્—એટલે દ્રશ્ય અને દરશથી ઉપરાગને પામનાર ચિત્ત.

અતેલંચયં—એટલે મળી ન શકાય એટલી કામકર્મોદ્ધિની વામનાવડે.

ચિત્રમ્—વિવિધરૂપવાળુ —નાનારૂપવાળુ છે.

પરાર્થમ્—પોતાથી અન્ય જે પુરુષને તેને અર્થે છે —તેનું ભોગ્ય છે

સંહત્યં—અન્ય મદકારિસાથે મળીને—સમૂહ—ક્રિયા કરનાર છે તેથી

આ મૂલમાં એ કહ્યું કે ચિત્તમા કલેશકર્મોદ્ધિની અસખ્ય વા-

સનાઓ હોય છે અને તેથી વાદીના મતપ્રમાણે ચિત્તનો સ્વતઃ અર્થા-
કાર પરિણામ થાય છે એમ માનીએ—એટલે ખરૂં જેતા તો પુરુષના
અનિધાનથી જ ચિત્તની પ્રકૃતિ થાય છે તથાપિ હાલ નકરની ખાતર
એમ પણ માનીએ કે એ અસખ્યવામનાવમાત્ર જ ચિત્તનો અર્થાકાર
પરિણામ થાય છે, તથાપિ એ ચિત્ત મદકારીની અપેક્ષા રાખી —સ-
દ્ધકારિસાથે એકદુ મળી—અર્થક્રિયા કરનાર હોય છે તેથી અન્યને મા-
ટે છે, અર્થાત્ પુરુષના ભોગ અને અપવર્ગરૂપ અર્થને સાધવા માટે
છે. આપણે જોઈએ છીએ કે જે જે પદાર્થો અન્ય મદકારીની અ-
પેક્ષાથી કાર્ય કરનાર હોય છે તે મરૂં અન્યના અર્થને જ સારનાર હોય
છે. જેમ કે શૂદ્ર, શૂદ્રસ્તંબ વિગેરે સદ્ધકારીની સદાયથી પોતાના કા-
ર્યરૂપ વસ્તુને કરે છે એ વસ્તુતરૂપ કાર્ય વિશ્લુભિત્રાદિનું છે, કઈ ધમનું
પોતાનું નથી. તેમ જ કૌશલ વિગેરે પદાર્થો પણ ભૂમિવિગેરે*સદ્ધકારીની
અપેક્ષા રાખી કાર્ય કરનાર છે તથા પોતાથી અન્ય પદાર્થોના ભોગ-
માટે છે. તે જ પ્રમાણે ચિત્તથી જ મત્તાદિ ત્રણ મુજોથી પોતાના
પરિણામદાગ મધાનાં કાર્ય જે ભોગ અને અપવર્ગ તે પો-
તાનાં નહિ હોવાં જોઈએ પણ પોતાથી અન્ય પ્રાણી હોવાં જો-
ઈએ એ સ્પષ્ટ છે. તેથી ચિત્તનો થનો અર્થાકાર પરિણામ વા જ્ઞાન
જ્ઞાનને માટે જ નથી પણ મુખદુઃખાદિઅર્થે છે. એ મુખદુઃખાદિ

૧ કેટલાક પુરુષમાં વિષ્ણુમીપ જોયે પાઠ જોવામાં આવે છે.

ચિત્તાવસાન વા અંપર બોગ કહેવાય છે. આ રીતે દ્રશ્યી ઉપરજીવ
 ધર્મેણું ચિત્ત પુરુષસાક્ષાત્કાર કરવા સમર્થ થાય છે. તથાપિ પુરુષ
 અનિર્બિંબ મદ્ય કરવાનું સામર્થ્ય રજોમુખ તથા તમોગુર્ભમાં છે ન
 દિ, માત્ર સત્ત્વમાં છે તેથી પુરુષમાત્ર દૃઢ રીતે ક્યારે થાય છે કે જ્યાં-
 કે સરખો સ્વસ્ત્યમુખથી અનિર્બિંબ થતો નથી અર્થાત્ જ્યાં
 ત્રિગુણમય ચિત્તમાં સ્વસ્ત્ય અને તમમૂના ધર્મો અત્યંત અપ્રકટ મ-
 મ વદ્ય માનિત્વધર્મ મળેલો હવે થાય છે અર્થાત્ ચિત્ત શુદ્ધરૂપિય
 થાય છે ત્યારે ચિત્તની શુદ્ધરૂપિય દશા મનાતિમાં જ થાય છે. તેથી
 પુરુષો દૃઢ અપરોક્ષ સાદાત્મ્યાર સમર્થિમાં જ થાય છે. આથી એ
 મયું કે ચિત્ત દ્રશ્ય પુરુષથી ઉપરજીવ થવાથી પુરુષને તાત્પર્ય સમર્થ
 છે અને જ્યાં સ્વસ્ત્ય દૃશ્ય પદાર્થોથી ઉપરજીવ થાય છે ત્યારે પુરુષ
 થી અનિર્બિંબ ને ને દૃશ્યને જાણવા સમર્થ છે. તેથી એ ૧૫૮ ને કે
 દ્રશ્ય પુરુષ અને દૃશ્ય વિષય કે જે બેના વ્યવસ્થાથી ચિત્ત ચેતનાચેત-
 નામક મમય પદાર્થોને જાણી શકે છે

ચિત્તથી રત્નત્ર સત્તાવાળા છે એ તથા ચિત્તથી અનિરિક્ત પુરુષ એ-
ક ભિન્ન તત્ત્વ છે એ વિચારથી દુષ્પ્રભુમયનપૂર્વક મિદ્ધ દમ્બુ. હવે
ચિત્તથી અનિરિક્ત દ્રશ્ય છે એ વિચારને અનિદદ રીતે મિદ્ધ કરવા ના
આશયથી અ-૧ તેનું સૂત્રકાર પ્રતિબદ્ધ કરે છે.

તદ્વસંસ્થયયામનામિ'ચિત્રમપિ પરાર્થમંદ્રત્યકારિત્વાત્ ॥૨૫॥

સુતાર્થ.--આત્મ જે ચિત્ત તે હંતેશકર્માદિની અમખ્ય વાસનાઓએ
કરીને વિવિધરૂપવાળું છે છતાં દેહ, ધન્દિયાદિ સદકારીમાયે મળીને કાર્ય
કરનાર દેહાથી પુરુષના બોનાપરગરૂપ અર્થને સાધનાર છે આર્થા-
ત્ અન્યને અર્થ છે.

તદ્--એટલે દ્રશ્ય અને દ્રશ્યથી ઉપરામને પામનાર ચિત્ત.

અગમ્યેયં--એટલે મળી ન સકાય એટલી કામકર્માદિની વામનાયકે.

ચિત્રમ્--વિવિધરૂપવાળું--નાનારૂપવાળું છે.

પારાર્થમ્--પોતાથી અન્ય જે પુરુષનેને અર્થ છે--તેનું બોમ્બ છે

સદ્ગુણં--અન્ય મદકારિમાયે મળીને-સબૂય-દિવા કરનાર છે તેથી

આ સૂત્રમાં એ કહ્યું કે ચિત્તમાં હંતેશકર્માદિની અમખ્ય વા-

મનાઓ હોય છે અને તેથી વાદીના મતાપમાણે ચિત્તનો આત અર્થા-

કાર પરિણામ થાય છે એમ માનીએ--એટલે ખરું જોતા તો પુરુષના

સુનિધાનથી જ ચિત્તની પ્રાપ્તિ થાય છે તથાપિ કાલ નકમગની ખાતર

એમ પણ માનીએ કે એ આમખ્યવામનાવગ્રાત્ જ ચિત્તનો અર્થાકાર

પરિણામ થાય છે, તથાપિ એ ચિત્ત મદકારીની અપેક્ષા મળી -સ-

દકારિમાયે એકદુ મળી-અર્થદિવા કરનાર દેહ છે તેથી અન્યને મા-

ટે છે, આર્થાત્ પુરુષના બોમ અને અપવગરૂપ અર્થને સાધવા માટે

છે આપણે જોઈએ છીએ કે જે જે પદાર્થો અન્ય મદકારીની અ-

પેક્ષાથી કાર્ય કરનાર દેહ છે તે મર્યાદાના અર્થને જ સાગનાર દેહ

છે. જેમ કે મદ, મદગ્રાજ વિગેરે મદકારીની મદાયથી પોતાના કાર્ય

પૂરૂપ વ્યવસ્થા કરે છે એ વ્યવસ્થા કાર્ય વિષ્ણુમિત્રાદિનું છે, કઈ ધનુ

પોતાનું નથી, તેમ જ કૌંસ વિગેરે પદાર્થો પણ જામિવિગેરે મદકારીની

અપેક્ષા મળી કાર્ય કરનાર છે તથા પોતાથી અન્ય પદાર્થોના બોમ-

માટે છે. તે જ પ્રમાણે ચિત્તથી વામત્ત્વદિ ત્રણ ગુણોથી પેતાના

પરિણામકાર મધ્યાનાં કાર્ય જે બોમ અને અપવગરૂપ તે પો-

તાના નદિ દેહનાં જોઈએ પણ પોતાથી અન્ય મદકારી દેહનાં જો-

ઈએ એ સ્પષ્ટ છે તેથી ચિત્તનો જનો અર્થાકાર પરિણામ વા માન

માનો માટે જ નથી પણ સુખદુઃખાદિઓ છે. એ સુખદુઃખાદિ

પણ પોતાને માટે નથી પણ જે અનુકૂળનીયપ્રતિકૂળનીય તત્ત્વ હોય તેને માટે છે. તેથી ચિત્તથી વા સત્તાદિ ગુણગુણી અતિરિક્ત કોઈ પદાર્થ અવશ્ય જાનવો જોઈએ એ સિદ્ધ થાય છે. એ પદાર્થ કયો લેવો તે વિચારવાનું છે ત્યાં એ સદજ જણાય છે, કે એ પદાર્થ સત્તાદિ ગુણોના સ્વભાવથી રહિત હોવો જોઈએ કારણ કે જે એ જ સ્વભાવનો હોય તો તે પણ અન્ય મદકારીની અપેક્ષા રાખી જ કાર્ય કરનાર હોવાનો, તેથી પદાર્થ હોવાનો અને એમ જતાં જતાં અનવશ્ય હોય આવવાનો. તેથી જેને માટે આ સમજા પરિણામો થાય છે અર્થાત્ સત્તાદિની પ્રવૃત્તિ થાય છે તે પદાર્થ એ સત્તાદિના ધર્મથી રહિત— એ સર્વથી વિવક્ષણ—હોવો જોઈએ એ જરૂરનું છે. સત્તાદિમા પરિણામિત્વ, જડત્વ, ક્રિયાકારિત્વ વિગેરે ધર્મો હોય છે તેથી એ પદાર્થમા એ ગુણોનો અભાવ હોવો જોઈએ એટલે એ પદાર્થ અપરિણામી, સિદ્ધ, નિષ્ક્રિય, કૃત્ય નિત્ય હોવો જોઈએ એવા પદાર્થને જ આ સાત પુરુષસદા આપે છે તેથી એક રીતે મિદ્ધ થાય છે કે ચિત્ત અમધ્યમાનનાવડે ચિત્રિત છે અને તેથી સત્તા પરિણામ પામનાર છે એમ લાગે તોપણ એ ચિત્ત પદાર્થ હોવાથી પુરુષ અવશ્ય અંગીકાર કરવો જોઈએ.

આપ્રમાણે આ સૂત્રથી પુરુષનું અસ્તિત્વ દૃઢ રીતે મિદ્ધ થયું તથા ચિત્ત પદાર્થ છે અને પુરુષ સ્વાર્થ છે એ પ્રકારનો જોનો વિવેક પણ અર્થાત્ સિદ્ધ થયો.

આ રીતે આ પાત્રનાં સૂત્રોથી પંચવિધ ચિત્તનું પ્રતિપાદન થયું, તેમાં દૈવધર્મ્યોઅ ચિત્તનો નિર્ણય કર્યો તથા વામનાદિના પ્રકારના તથા વિવેકપ્રમાણિના વિષયના પ્રતિપાદનદ્વારા પરશ્વોદ્ગાદિમા જૂનાર, ભોગાપવર્ગો પામનાર, ચિત્તથી અતિરિક્ત દ્રશ્ય પુગ્ગની સિદ્ધિ કરી હવે કૈવલ્યનું નિરૂપણ બરાબર થઈ શકે એમ છે તેથી તે કરવા મધ્યકાલ પ્રવ્રજ થાય છે. ત્યાં પ્રથમ તો દૈવધર્મ્યનો અધિકારી પુરુષ કોણ છે એ નિર્ણય કરે છે એટલે પૂર્વ સૂત્રોમાં વિષ્ણુરથી પ્રતિપાદન કરેલા વિવેકના સાક્ષાત્કારથી જે આપ મોક્ષ થાય છે—જેને પામેલો પુરુષ કૈવલ્યનો અધિકારી છે—ને પ્રતિપાદન કરે છે.

વિશેષદર્શન આત્મમાવમાયનાવિનિવૃત્તિઃપ્રાપ્તિઃ

સૂત્રાર્ય—ચિત્તથી અતિરિક્ત દૃશ્ય પુગ્ગ હું એ પ્રકારે ચિત્ત અને પુરુષના વિવેકપ્રાપ્તિનાને દૃશ્ય શ્રુ હત્યાદિ પ્રકારની આત્મવિષયક નિગ્રામ નિવૃત્ત થાય છે.

વિશેષ—પ્રમાણ, પ્રમેય અને પ્રમાણ એટલે પુરુષ, વિષયો

સૂત્ર ૨૫] એ ચિત્ત એ ત્રણે અવિવેકીને તથા નાસ્તિકને એકરૂપ બામે છે. તેમનો વિશેષ જાણનારની એટલે વિવેકથી ચિત્ત જૂદ છે તથા એ જાણેથી પોને દ્રશ્ય પુરુષ જૂદ છે એ પ્રકારના વિવેક સાક્ષાત્કારવાળાની.

આત્મા—આત્મા તે સું છે, હું કાણુ છું, ક્યાંથી છું ઇત્યાદિ પ્રકારની આત્માસંજ્ઞાથી જે જિજ્ઞાસા હોય છે તે નિવૃત્ત થાય છે.

આ સૂત્રમાં એ કહ્યું કે મનુષ્યમાં હજારે ક્રાંતિને અપાર પુણ્યના ઉદયથી વર્તમાન જન્મમાં હું કાણુ છું, હું મન છું, દેહ છું કે એથી મન અતિરિક્ત તત્ત્વ છું, હું ક્યાંથી આવ્યો છું, હવે પછી શું થનાર છું, હાલ શાથી સ્થિતિને પામી રહ્યો છું ઇત્યાદિ પ્રકારની આત્માસંજ્ઞાથી ઉત્કટ જિજ્ઞાસા ઉદય થાય છે જ્યારે મોક્ષમાર્ગના શ્રવણથી રોમાચ, હર્ષ, અશ્રુપાતવિગેરે થતાં જોવામાં આવે છે ત્યારે એ ઉપરથી આત્મવિવેક ઉત્કટ જિજ્ઞાસા તેને થઈ છે એમ કહેવાય છે એવી જિજ્ઞાસા જેને ઉદય થાય છે તે જ પુરુષ યોગનો અધિકારી છે અન્ય હુમાં પુણ્યવાળાં પ્રાણીને તથા નાસ્તિકને તો દેહ હું છું, મન હું છું ઇત્યાદિ પ્રકારનો જન્મ દૃઢ થઈ રહેલો હોય છે, તેથી તેના તો સત્ય શું તે જાણવામાટે પ્રયાન જ કરતા નથી તેથી એ માણસો તો કેવળ અનધિકારી જ છે યોગના અધિકારી પુરુષને જ્યારે દૃશ્યથી ચિત્ત અતિરિક્ત છે તથા ચિત્તથી પુરુષ અર્થાત્ પોતે અતિરિક્ત છે, એ સક્ષાત્કાર થાય છે ત્યારે બપ જોઈ રહેતેને આપનાર આત્મવિવેક મશય નિવૃત્ત થાય છે કામ્ય કે જિજ્ઞાસા પોતાના વિવેકના મનથી મર્દા નિવૃત્ત થાય છે એ નિયમ છે જો એ એક વખત વરવા ચિદ્ ને જોયો હોય તેને એ પાશો કેના હશે એ જાણવાની ઇચ્છા થાય છે, જે સમયે એ પદ્મચાનો સાક્ષાત્કાર તેને થાય છે તે સમયે જ એ જાણવાની ઇચ્છા નિવૃત્ત થઈ જાય છે આ જ પ્રમાણે જ્યારે દૃશ્ય વિવેક તથા ચિત્તથી અતિરિક્ત હું પુરુષ છું, સોકલોકાન્તના ગમનવિગેરે ચિત્તનું થાય છે, ચિત્તમાં જ અવિદ્યા રહેલી છે, સુખદુઃખાદિ પણ ચિત્તમાં જ છે ઇત્યાદિ પ્રકારનું વિશેષજ્ઞાન થાય છે એવો અપરોક્ષ સાક્ષાત્કાર થાય છે—ત્યારે હું કાણુ છું વિગેરે પ્રકારની આત્મવિવેક જિજ્ઞાસા કેવળ નિવૃત્ત થઈ જાય છે અને તેથી જ મોક્ષાદિની શક્તિ થાય છે. આ પ્રકારના વિશેષદર્શનરૂપ તત્ત્વજ્ઞાનથી થતી બયશોકાદિની નિરતિ તે પ્રથમ મોક્ષ છે જેને પામેલો પુરુષ કેવલનો અધિકારી છે.

આ પ્રમાણે તત્ત્વજિજ્ઞાસાને વિશેષદર્શનથી આવ મોક્ષ થાય છે એ પ્રતિપાદન કર્યું તથા એ મોક્ષને પામેલો પુરુષ કેવલનો અધિકારી છે.

આ સૂત્રથી એ મ્હુ કે જે યોગીને વિવેકમાક્ષાત્કાર ઉત્પન્ન થયો છે પણ જરૂરી એ વિવેકમાક્ષાત્કારમા દૃઢ સ્થિતિ યદ્ય નથી તેને એ મમધિયી વ્યુત્થાન કરનાર પ્રત્યો વચ્ચે વચ્ચે પૂર્વ ॥ વ્યુત્થાનસ રાગેથી થાય છે યોગીને જે સમયે વિવેકમાક્ષાત્કાર થાય છે તે સમયે અરિવાદિમ્તેશોની નિરૂત્તિ થાય છે તથાપિ અરિવાદિમ્તેશોના સરમરે એ સૂત્રથી દર અતા નથી તેમ જ વ્યુત્થાનનો બાધ સમાધિમ્તેશ થાય છે તથાપિ એ સરના થયેના એ વિવેકમાક્ષાત્કારથી વ્યુત્થાનના મ્તેશોનો દાદ થનો નથી આમ થવાથી એ યોગીનું એ વિવેકમાક્ષાત્કાર રૂપ મમાધિયી વ્યુત્થાન થાય છે તથા તે સમયે જેના બીજા લક્ષણે પામનાના ક્રમમા છે પણ જે ક્ષીણ થઈ ગયા નથી એવા સરમરેથી જે વિવેકમાક્ષાત્કારમા પુ કુ સુ જાણુ પુ ૧ ॥ ૬ જ નહિ હતા પ્રકારના વ્યુત્થાનનત્યો થાય છે તાત્પર્ય એ કે ઉપનમાત્ર વિવેકમાક્ષાત્કારથી અમાત્ર વિશેષશનથી વ્યુત્થાનનો બાધ થનો નથી તેથી યોગીએ એ માટે નર નરુ જરૂર છે

આમ્રમ જે આ સૂત્રથી એ કહ્યું કે ઉપનમાત્ર વિવેકમાક્ષાત્કાર રાગા યોગીને વ્યુત્થાનમસ્કોગેથી મ્તેશો સમયે વ્યુત્થાનનત્યો થાય છે તેથી તેનું દાન કરવું જરૂર છે હરે એ હા ॥ ૩વી રીતે થાય છે એ છે કે મત્ર ૨૮૧ સુધી એ પ્રત્યોનો સરમર ॥ બાધનામ બાધ થયો નથી ત્યાસુધી દેવ થવું નથી

શનમેવા કેશવદુષ્કમ્ ॥૨૮॥

સૂત્રાર્થ — જે ઉપાધથી રૂપનયુક્ત કોગોનું દાન થાય છે તે જ ઉપાધે આ મ્તેશોનું પણ દાન થાય છે એમ પૂજાર્થોએ કહ્યું છે
 ઉક્તમ્—મ્હુ છે અનાત્ર પૂજાર્થોએ

આ સૂત્રથી એ મ્હુ કે જ્ઞાનેષ્ટાસ્તદૃત્ય ॥ તે પ્રતિવ્રત્તવહેવા મૂખ્યા ॥ એ જે સૂત્રોમા નન્નજાનથી મ્તેશોનો દાદ થાય છે તથા ચિન્તા થાય છે ॥ ૧ થાય છે એમ મ્હુ છે અર્થાત્ એ જે સૂત્રમા કેશવ ॥ ૬ હમાટે તરજાન આ નાચમટે ચિત્તનો લય એ જે ઉપાધો જતાબા છે તે એ ઉપાધો અહિ પણ સમજી લવા આથી એ થયું કે જેમ વિવેકમાક્ષાત્કારથી અન અરિવાદિમ્તેશો નાચ પામે છે પણ તેના સરમરોનો દાદ તો વિવેકમાક્ષાત્કાર રૂપ સમજતોગમની પરપરથી થાય છે આ કેવન નહ તો ચિન્તા થયી જ થાય છે તેમ આ વ્યુત્થાનપ્રત્યો નિરૂત્તિ પણ વિવેકમાક્ષાત્કાર રૂપ અસ્તોતોગમથી થાય છે તથા એના જે સરમરે જેમથી એ વ્યુત્થાન રીતે પુન મો ૨૮૧ ઉપાધે કે નો દાદ તો અમ્રમની પર ૧૦ ॥

ત્યજ યથેલા દૃઢ જ્ઞાનમન્દારોનાં બલથી થાય છે, કેમકે એ જ્ઞાનસંસ્કારો વ્યુત્થાનપ્રત્યયને ક્રિપ્ત કરનાર વ્યુત્થાનસન્ધારોના વિરોધી છે. તથા એનો નાશ તો ચિત્તના લયથી જ થાય છે. આથી સૂત્રકારે એ સૂચ્યું કે મધ્યે મધ્યે જે વ્યુત્થાનપ્રત્યયો થાય છે તેને અટકાવતા એના દારણુજૂત જે વ્યુત્થાનમન્દારો તેનો દાદ થવો જાઇએ અને એ દાદ સપ્રજાતની પરપરાથી થાય છે તેથી યોગીએ વિવેકસાક્ષાત્કારરૂપ સપ્રજાતની પરંપરા અવરૂપ કરવી જોઇએ અર્થાત્ પુનઃ પુનઃ વિવેકસાક્ષાત્કારમાં મગ્ની રહેવું જોઇએ.

આ પ્રકારે જ્યારે યોગી મપ્રજાતની પરપરામાં મગ્ની રહે છે ત્યારે કાલે કરીને એ પરપરાથી ઉત્પન્ન થયેલા જ્ઞાનસન્ધારોથી વ્યુત્થાનમન્દારોનો જાધ થાય છે એ સન્ધારોનો જાધ થવાથી સુ થાય છે તે સૂત્રકાર દ્વે પ્રતિપાદન કરે છે

પ્રસંહયાનેડ્યજ્ઞાત્કારસ્ય સર્વથા વિવેકવ્યાતેર્મધમેષઃ સમાધિઃ ॥૨૧॥

સૂત્રાર્થ —વિવેકસાક્ષાત્કાર થયા છતાં પણ તેથી થતા સર્વજ્ઞાપાધિજાતુત્તરવિગેરે જે જ્ઞેયો તેની ઇચ્છાથી ગદ્ગત યોગી થાય ॥ ત્યારે તેને વિવેકસાક્ષાત્કારનો નિરતર ઉદય થાય છે જેથી ધર્મમેષ સમાધિ તેને પ્રાપ્ત થાય છે

પ્રસંહયાનેડયિ—સપૂર્ણ તત્ત્વોના વિવેકનો જે સાક્ષાત્કાર તે પ્રસંખ્યાન છે તે મિદ્ધ થયા છતાં પણ તેમા

અકુસીદસ્ય—એટલે એથી થતા જ્ઞેયોની ઇચ્છાથી ગદ્ગત યોગીને

ધર્મમેષ—જ્ઞેયકર્મકાંક્ષાનાં નિષેધેનામૂલક ધર્મ મેહતિ વર્વતીત ધર્મ-

મેષ—એટલે કલેશકર્મકાંક્ષાનું ઉન્મૂલન કરનાર જે ધર્મ તેને વર્ણવનાર તે ધર્મમેષ

આ સૂત્રથી એ કહ્યું કે મપ્રજાતયોગની પરંપરા થવાથી તે યોગીને એ પ્રસંખ્યાનવશાત્ સર્વજ્ઞાપાધિજાતુત્તરવિગેરે સિદ્ધિઓ આવી અભિભુજ થાય છે એ સિદ્ધિમા જો એ યોગી લેખાય ॥ તો એને વ્યુત્થાન પ્રાપ્ત થાય છે પણ જો નથી લેખાતો તો એને વ્યુત્થાન નાદ થવાથી સપ્રજાતયોગની પરાક્રાન્તરૂપ ધર્મમેષ સમાધિ પ્રાપ્ત થાય છે અર્થાત્ નિગતર વિવેકસાક્ષાત્કાર જન્યો રહે છે એ રિથિતિને જ યોગીએ ધર્મમેષ સમાધિ કહે છે કેમકે એ રિથિતિ પ્રાપ્ત થવાથી કનેરાકમનું નિશી ઉન્મૂલન થાય છે આ સૂત્રનું તા પર્વ એ થયું કે મપ્રજાતની પંપગના વખતે યોગીને જે મદાગિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત થાય તેમા તેજે યોગીનું નહિ પણ એ નિદ્ધિઓનો નિત્યાન કરવો એ થ

યાથી યોગીને બુદ્ધિધાનસસ્કારો દબાય છે જ્યાથી બુદ્ધિધાનપ્રતિભા થતા નથી અને તેથી નિગ્નતર સત્સંગ બન્યો ગહે છે

આપ્રમાણે આ સૂત્રથી મપ્રજ્ઞાતપર રમમયે પ્રાપ્ત થતી મહા સિદ્ધિઓ ॥ તિરસ્કારથી ધર્મમેધ સમાધિની પ્રાપ્તિ થાય છે એ વાત કહી એકમમાધિ થવાથી જનતમલ કેવલ થતું નથી પણ જોને શા અમા દ્વિતીય મોક્ષ કહે છે તે થાય છે એ દ્વિતીય મોક્ષનું સૂત્રકાર હવે પ્રતિપાદન કરે છે

તત્ત્વઃ ક્ષેત્રાકર્મનિવૃત્તિ ॥૩૦॥

સૂત્રાર્થ — એ ધર્મમેધ મમાધિ યજ્ઞથી ક્ષેત્રકર્મની નિવૃત્તિ થાય છે એટલે એનો પૂર્ણ આરો દાહ થાય છે

નિવૃત્તિ — એટલે દાહની મમાધિ

આ સૂત્રથી એ કહ્યું કે એ ધર્મમેધ સમાધિની પ્રાપ્તિ થવાથી ને યોગી ॥ અરિધાદિ ક્ષેત્રો તથા તેના મૂલરૂપ જે કનરામંરકારો તેની તેમ જ જે કમાચન તેની પણ નિવૃત્તિ થાય છે અર્થાત્ એ સર્વો દાહ જે વિરેન્સાક્ષાત્મગ્ના આરબથી આર ન થો હોતો તેની સમાપ્તિ થાય છે આ ક્ષેત્ર તથા કર્મની નિવૃત્તિ થવાથી તે પુરુષ જીવને હોતો મુક્ત થાય છે અર્થાત્ જીવ-મુક્ત થાય છે કમકે મોક્ષને અર્થ ત્રિવિધ હોતો આત્મન્તાભાવ છે અને તે આ પુરુષો એનું નિર્વાન જે ક્ષેત્રામરકારો તેનો ક્ષય થવાથી થયેલો છે

આ રીતે આ સૂત્રથી ધર્મમેધસમાધિથી જીવ-મુક્તિની પ્રાપ્તિ કહી તેથી એમા જે કર્મોનો દાહ કલા છે તે સપૂર્ણ કર્માશયનો દાહ નથી પણ પ્રારબ્ધથી અતિરિક્ત કર્માશયનો દાહ સેવો થાય છે આ જીવ-મુક્તિને દ્વિતીય મોક્ષ કહે છે આપચરિત્રાગાર્યે કહ્યું છે કે દ્વિતીયો રાગક્ષયાત્-તત્ત્વોપશક્તિ અવિધાદિનો દાહ થવાથી જીવ-મુક્તિ રૂપ દ્વિતીય મોક્ષ થાય છે આ મોક્ષ મયાપછી કેવલની પ્રાપ્તિ માટે પ્રારબ્ધનો ક્ષય માત્ર કરવો અવશિષ્ટ રહે છે તે કા તો જોગથી પોતાની મેલે થાય ॥ અથવા જો આધનથી કરવો હોય તો અમપ્રજ્ઞાતયોગથી પૂર્વે કલા પ્રમાણે થાય છે

આપ્રમાણે આ સૂત્રથી ધર્મમેધ સમાધિનું ફલ કહ્યું હવે એ અમાધિથી ચિત્ત કેવા પ્રકારનું થાય છે તે સૂત્રકાર કહે છે

તદ્વા સર્વાચરણમલોપેતસ્ય જ્ઞાનસ્યાનન્ત્યાત્ શેયમલ્લપમ્ ॥૩૧॥

સૂત્રાર્થ — એ જીવ-મુક્ત જ્ઞાના ચિત્તના સર્વ પ્રકારના અવરણરૂપ મલ દૂર થઈ જાય છે તેથી એ ચિત્ત વા એનું જ્ઞાન અનંત થાય છે એ અનંત થવાથી શેય વસ્તુ એ ॥ અપેન્થા . . .

તદા = શુવ-મુકતદશામાં.

સર્વોં — સંપૂર્ણ આવરણ કરનાર મળથી રહિત થયેલું જે ચિત્ત તેનું. ત્યાં ચિત્ત જે જાતે સંપૂર્ણ પદાર્થને ચકલ કરવા સમર્થ છે તેનું એ સામર્થ્ય હાંપી દેનાર કલેશ તથા કર્મ છે. એ કલેશ તથા કર્મ ક્ષીણ થઈ જાય છે ત્યારે ચિત્ત એ આવરણથી રહિત થાય છે. એ રહિત થયેલાંના.

જ્ઞાનરય — એટલે જ્ઞાન અથવા જ્ઞાયતાંને એ બ્યુત્પત્તિથી ચિત્તના.

જ્ઞાનન્યાહ — આનંત્ય થવાથી.

જેયમ્ — જેયદાટિમાં આવતા પદાર્થો.

અપ્યમ્ — ન્યૂન છે, ઓછું છે

આ સૂત્રથી એ હતુ કે ત્યારે ધર્મમેધસમાધિ થાય છે ત્યારે તે યોગીનાં કલેશકર્મો ક્ષીણ થઈ જાય છે. એ ક્ષીણ થવાથી ચિત્ત-સત્ત્વ પોતાના સ્વભાવસિદ્ધ સ્વરૂપે પ્રકાશે છે અર્થાત્ શુદ્ધ સાર્વિક થઈ રહે છે તેથી સંપૂર્ણ પદાર્થને જાણવા સમર્થ થાય છે. અર્થાત્ તે યોગીનું જ્ઞાન અમર્યાદ થાય છે. આ પોખ જ છે કારણ કે શુવ-દશામાં ચિત્તસત્ત્વને તમસનું આવરણ હોય છે તેથી એ દશામાં ત્યારે તમસનો અભિભવ કરી કાઢ વિપવરિતે એ રજસથી પ્રવૃત્ત દશાય છે ત્યારે તે વિપયાંકારપરિણામ એનો થાય છે જેથી સ્થગિત સત્ત્વ-શાત્ જ્ઞાન થાય છે. યોગીને ધર્મમેધસમાધિ થાય છે ત્યારે તમસ તથા રજસનો આચન અભિભવ થઈ જાય છે તથા કલેશ અને કર્મો ક્ષીણ થઈ જાય છે. તેથી એ ચિત્ત શુદ્ધ સાર્વિક થાય છે. ચિત્ત શુદ્ધ સાર્વિક થઈ એટલે સર્વજ્ઞ થાય છે અર્થાત્ એનું જ્ઞાન અમર્યાદ થાય છે. આગ - થવાથી પચીસ તત્ત્વથી અધિક તત્ત્વો હોય તેને પંચ એ ચિત્ત જાણી શકવા સમર્થ થાય છે અર્થાત્ આ પચીસ તત્ત્વને મર્યાદાવાળું છે તે આ અમર્યાદ જ્ઞાનઆગળ જેયરૂપે કરાવેલામાં નથી — અત્યંત ન્યૂન છે.

આ પ્રમાણે આ સૂત્રથી યોગીને શુદ્ધસાર્વિક ચિત્ત થાય છે તે સમયે સર્વજ્ઞતાની પ્રાપ્તિ થી. હવે જે કેવલ્ય તેનું પ્રતિપાદન કરવું પ્રાપ્ત થાય છે. કેમકે ધર્મમેધસમાધિ સિદ્ધ થવાથી એના ઉપર પરવેશબદ્ધ અસંપ્રજ્ઞા યોગીની સિદ્ધિ થાય છે જેથી અને કેવલ્ય થાય છે. તેમજ પ્રારબ્ધનો ભોગ થઈ રહ્યા પછી પચીસ કેવલ્ય થાય છે. તેથી હવે તત્ત્વ અને ચરમ-મેલકરૂપ જે કેવલ્ય તેનું પ્રતિપાદન કરે છે.

તતઃ કૃતાર્થાનાં પરિણામક્રમસમાપ્તિર્ગુણાનામ્ ॥૨૨॥

સૂત્રાર્થ — ધર્મમેધના કલેશથી કલેશકર્મોની નિરૂપિત થઈ જ્ઞાનનું અ-

નંત્ય યવાથી પછી પરૈશમ્ય થાય છે જેથી કૃતકૃત્ય થયેલા, પુરુષો
પ્રતિ સત્ત્વાદિ ગુણોનો પરિણામક્રમ મનાય થાય છે.

કૃતાર્પણાન્મ—એટલે (૧) જેના ભોગ અને અપવર્ગરૂપ અર્થ
સિદ્ધ થઈ ગયા છે અર્થાત્ જેને એની અપેક્ષા રહી નથી એવા કુ-
શલ પુરુષ પ્રતિ અને (૨) જેના ભોગ અને અપવર્ગ સિદ્ધ થયા છે
એવા બુદ્ધિમત્તરૂપ સત્ત્વાદિ ગુણોના. આ દ્વિતીય અર્થમાં આ, પદ
ગુણાનામ્નુ વિશેષણ છે. પ્રથમ અર્થમાં તેમ નથી.

પરિણામક્રમ—પરિણામક્રમની સમાપ્તિ. પરિણામ એટલે સત્ત્વાદિગુણો-
નો જે જગદ્ગરૂપ પરિણામ તે, અથવા સત્ત્વાદિનો બુદ્ધિસત્ત્વરૂપે થતો
પરિણામ. ક્રમભાટે ઉત્તર સૂત્રમાં કહેવાશે

ગુણાનામ્— એટલે મત્ત્વાદિ ત્રણ ગુણો અથવા બુદ્ધિમત્તરૂપ ત્રણ
ગુણો.

આ સૂત્રથી એ કશું કે ત્યારે ધર્મમેધસમાધિનો ઉદય થઈ એ-
શકર્મની ક્ષીણતા થઈ જાય છે ત્યારે બુદ્ધિરૂપ સત્ત્વાદિનાં ભોગ અને
અપવર્ગ અને પ્રયોજન નિર્દય થઈ જાય છે જેથી એની નિર્ધૃતિમાં આ
પુનરુપત્તિમાં કોઈ હેતુ નહિ રહેતાથી એ બુદ્ધિસત્ત્વ એક ક્ષણ પણ
સ્થિતિને પામી શકતું નથી, તેમ જ જલ થવા પછી પુનઃ એરૂપે જ
હય થતું નથી, અર્થાત્ એના પરિણામક્રમની સમાપ્તિ થાય છે. 'અ-
થવા તો કવેશકર્મો ક્ષીણ થવાથી પુરુષ કૃતકૃત્ય થાય છે જેથી એ
કુશલ થયેલા પુરુષપ્રતિ સત્ત્વાદિ ગુણોરૂપ પ્રકૃતિ-કોઈ હેતુ એને પરિ-
ણામ પામવાનો નહિ રહેતો હોવાથી-પરિણામને પામતી નથી અર્થાત્
એ પ્રકૃતિના એ પુરુષપ્રતિના પરિણામક્રમની સમાપ્તિ થાય છે આને
તૃતીય મોક્ષ પણ કહેવામાં આવે છે શ્રીપદશિખામાયે કહ્યું છે કે
કર્મભંડારાત્તૃતીયસ્તુ વ્યાસ્યાત મોક્ષલક્ષણમ્-કવેશકર્મોના ક્ષીણ થઈ જવાથી
તૃતીય અને ચરમ મોક્ષ થાય છે આપ્રમાણે વિવિધ મોક્ષનાં વ્યા-
ખ્યાનથી મોક્ષના સ્વરૂપનું સપૂર્ણ વ્યાખ્યાન થઈ રહ્યું.

આ રીતે આ સૂત્રથી તથા પૂર્વના સૂત્રથી એ પ્રતિપાદન કે-
ત્યું કે ધર્મમેધસમાધિથી મર્ચના થાય છે તથા ત્યાર પછી ગુણોના
પરિણામક્રમની સમાપ્તિ થાય છે તથાપિ એ નિવૃત્ત સર્વજનથી પણ
માધારણ છે. સાધાગ્ય રીતે મર્ચના પ્રાપ્ત થવાપછી ગુણોના પરિણા-
મક્રમની સમાપ્તિ થાય છે તથાપિ એ સમાપ્તિનું સાદ્યત્ કારણ પરૈશમ્ય
છે. એ પરૈશમ્ય પ્રાપ્ત થયો એટલે પછી સર્વગત્વિરોધે ધર્મો અર્થાત્
ધર્મત્વના ગુણો આઘ્યા હોય કે નહિ તોપણ એ ગુણોના પરિણામક્ર-
મની સમાપ્તિ થાય છે કોઈ પ્રમત્તે એનું પણ અને છે કે ધર્મત્વનો

રજુ આનિભાવ થયાનિના જરૂર પડેલાં યથા જો સમાપ્તિ થાય છે
આ જ આશય બાધ્યમાનો પણ દેખાય છે એમ સ્વપુરુષો શુદ્ધિ
મ્ય કેવલ્યન જો સૂત્રની વ્યાખ્યાના અટક કહ્યું છે કે ઇશ્વરવત્તાના
અતીશ્વરવત્તાના ગમે તેવા હોય તથાપિ ૫-૧૨૩ પ્રાપ્ત થયો એટલે
શુદ્ધોત્તો પ્રતિપ્રમવ થાય છે તેથી સત્કારે પણ આ વિષય મુખ્ય
હોવાથી જ અર્થાત્ માપરણ દોરાથી જ અન સર્વગતાર્થ ઇશ્વર
મોની પ્રાપ્તિઅનન્તર શુદ્ધોત્તો પ્રતિપ્રમવ કહેા છે.

આપ્રમાણે આ સૂત્રથી સૂત્રકારે કલેશકર્મના ક્ષય પછી શુદ્ધો
ના પરિણામક્રમની સમાપ્તિ થાય છે એમ કહ્યું તા ક્રમ એટલે શુ
એ પૂર્વ પતિપાદન પ્રત્યુ ન ડોરાથી પતિપાદ ૬ કહ્યું આવરણ છે તે
થી મરિપત જલિ બગાડાને ગે મ્હે છે

ક્ષણપ્રતિયોગી પરિણામાપરાત્તનિર્માણઃ ક્રમ ॥ ૧૨ ॥
સૂત્રાર્થ — પરિણામ ॥ આત્માનથી જેનું વિગ્રહ ગદ્ય થાય છે એ
તુ જે ક્ષણોનું આત્મતર્વ તે ક્રમ છે

ક્ષણપ્રતિ—એટલે ક્ષણ છે જેના પ્રતિયોગી જો પ્રતિયોગી
એટલે પ્રતિમબધી ક્રમ મેષ દિવસ એક પદાર્થના હોતો નથા પણ
જ્યારે અનેક પદાર્થો હોય છે ત્યારે જ તેના ક્રમ હોઈ શકે છે તેથી
ક્રમનું નિરૂપણ તેના પ્રતિયોગીરૂપ ક્રમશઃ પદાર્થોના નિરૂપણના અ
સર ૬ તેથી આ અથગ ક્ષણપ્રતિ ૦ કહ્યું છે એનો અર્થ એ છે કે
ક્ષણ જેનો પ્રતિયોગી છે

પરિણામ—એટલે પરિણામનું અપ્રમત એટલે આત્મા—અર્થાત્,
તેનાથી જે નિર્માણ છે અર્થાત્ જેનું નિમેષત મદ્ય થાય છે ક્રમનું
સ્વરૂપ બતાવનાર પદ તો માત્ર પ્રથમનું જ છે આ પદ એ ક્રમના
પ્રમાણ બતાવવા માટે સપરક છે

આ સૂત્રથી જો કહ્યું કે ક્ષણોનું આનન્તર અર્થાત્ પૂર્ણપરીબા-
(એક ક્ષણ પૂર્વ છે એક ક્ષણ ૬ એ ગદ્ય) તેક્રમ છે એ ક્રમનું નિર્માણ
મદ્ય વા અનુ ૧૧ પરિણામના અર્થથી થાય છે ત્યાં હતાનાયે
વસ્તુ સહજે એ વસ્તુ આરબમા તો નનુ દોષ છે તથા પદો મ્હે
કે કાળ વ્યતીત થવાથી પૂર્ણ થાય છે એ પુરુષના જ્યારે અ
પિએ પદોયે છે ત્યારે જ આપાત્તને નો જળાય છે તથાપિ એ ૫
રાજના એકાદ થયેલી નથી, પણ એની પણ સદ્ગતમ, મુદ્ગતર
મુદ્ગમ, રૂપ રૂપાત્મક અને અવગતમ અર્થથાએ દોર છે આપણો

૧ આ મબમેમા મગ્ગોના પ્રતિપાદનમ ૨ શુદ્ધો પીઞગિ
નીબાણ ચતુર્થામમ

જે પ્રતીત થાય છે તે યથાતમ અનુચિત, તથાજિ એટનાથી એ ની પૂર્વ પૂર્વ અનુચિત અનુમાન થાય છે તેથી એ પુરુષતા જે અવધિએ પહોંચનાથી આપણને મુકટ થાય છે તે એ વસ્તુની પ્રતિ ક્ષણે થતી ચાલી છે એ નિશ્ચય થાય છે એ પુરુષતાના આપ ક્ષણથી તે અવમાનના ક્ષણ મુકીના સર્વ ક્ષણોનું જે આનન્દતર્ક તે ક્રમ છે એ ક્રમનું સ્પષ્ટીકરણ તો પુરુષતાના અવમાનથી જ થાય છે એ તો અપરોક્ષે

આ રીતે આ મૂલથી ક્રમનું સ્વરૂપ બતાવ્યું તથા કહ્યું કે એ-
નું જ્ઞાન પરિણામના અસાનથી થાય છે ત્યાં પદાર્થો જાણ્યું પ્રમાણના હોય છે (૧) અનિત્ય જેવા કે મુદ્ધિ, મન નિગેરે, (૨) પરિણામિનિત્ય એટલે જે પદાર્થો પરિણામ પામે છે-એક ધર્મને લે છે આ અન્ય ને ત્યજે છે-હતા સ્વરૂપે વિષમાન હોનાથી વિનષ્ટ જતા નહિ હોનાથી નિત્ય છે આ (૩) કુરુચિનિત્ય એટલે જે મગ્ન સંસ્કાર એટલે જે નહેલે આ ત્રિવિધ પદાર્થોમાં જે પ્રથમ પ્રકારના પદાર્થો છે તેના તો ક્ષણપ્રતિભેદિ ક્રમનું ખાણ્યાગના અવમાનથી મહત્ત્વ થાય છે પણ દ્વિતીય તૃતીયમા તેમ થતું નથી દ્વિતીય પ્રકારના પદાર્થરૂપ પ્રધાન છે અને તૃતીય પ્રમાણના પદાર્થરૂપ પુરુષ છે એમા પ્રધાન નિત્ય તરૂપ હોનાથી એમાં અવધિ વા અવમાન છે જ નહિ તેથી પ્રધાન ક્ષણના ક્રમનું એના વિમારના ક્રમથી જ્ઞાન થાય છે તેથી એ ક્ષણ અ-
લમ્બપર્યવસાન કહેવાય છે પુરુષ તો નિત્ય તત્ત્વહોવાથી પરિણામ જ પામનાર નથી તેથી એમા વારતા ક્રમ છે જ નહિ હતા પુરુષ હાય છે તથા હવે પછી પણ રહેવાનો એવો અનુભવ થાય છે તેથી સત્તામા ન લાગતે જ એના ક્ષણે તો ક્રમ લેવો હોય તો અનુમાનથી લેવાય એમ છે બાકી જ્ઞાનવ ક્રમ તો છે જ નહિ

આપ્રમાણે આ મૂલથી તથા પૂર્વના સમથી એ મુદ્ધિ કે જે પુરુષો કુશલ થયા છે તે ॥ પ્રતિનો મત્ત્વાદિ મળેનો તથા મુદ્ધિમર-
ના પરિણામમ્મ સમાપ્ત થાય છે એ પ્રમાણે થયાથા કૈવલ્ય થાય છે એ હવે ભગવાન મનમગ્ન મટે છે તથા કૈવલ્યનું પ્રતિપાદન થઈ ગયું એટલે હવે મુદ્ધિ કહેવાનું અરોપ રહ્યું નહિ તેથી એ મુદ્ધિ આ પાદ તથા આપુ શાસ્ત્ર મમાપ કહે છે

પુરુષાર્થશુદ્ધ્યાના ગુણાના પ્રતિપ્રસવ કૈવલ્ય રત્નરૂપપ્રતિષ્ઠા
વા ચિત્તિશક્તિરિતિ ॥ ૩૪ ॥

મૂલાય — પુરુષથી રહિત થોડા મર્યાદિ સુતોના ના મુદ્ધિસ-
રના નુસોનો મોતાના મળ્યુમા આપ તમ નય થાય છે એ જ કે
રૂપ છે અથવા વિનિશ્ચિત્તરૂપ પુરુષનું રાત્રે અનુભવ થાય છે તે

કેવલ્ય છે પ્રતિ

પુરુષાર્થ—કૃતકૃત્ય થવાથી પુરુષાર્થથી રહિત થયેલા

ગુણાનામ—એટલે બુદ્ધિસત્ત્વનો અથવા પ્રધાનનો

પ્રતિપ્રસવ—એટલે પોતાના કારણમા આત્મતિક લય

કેવલ્ય—એટલે કેવલીભાવ વા ત્રિવિધ દુ ખોનો આત્મનિક અભાવ

જ્ઞાતિ—એ શબ્દ જ્ઞાતની મત્તામિ સૂચવે છે

આ સૂત્રથી એ કહ્યું કે શુભોના પરિણામક્રમની સમાપ્તિ થાય છે એટલે પછી એ શુભોની સ્થિતિમા કાંઈ તેવું નહોતું નવી નેથી એ પુરુષાર્થથી રહિત થયેલા શુભોનો પોતાના કારણમા આત્મતિક લય થાય છે તે જ એ શુભોનું કેવલ્ય છે ત્યાં શુભોથી જો બુદ્ધિસત્ત્વ હજીએ તો એ બુદ્ધિમત્ત્વ કૃતકૃત્ય થવાથી પોતાના મરણાર્થે આલોકારમા લીન થઈ જાય છે, તે મદતમા બને તે સામ્યાવસ્થામા પ્રકૃતિમા લીન થઈ જાય છે એ લય થવા પછી એ બુદ્ધિમત્ત્વનો પુનઃજન્મ થતો નથી તેથી એ લય આત્મતિક લય વા પ્રતિપ્રસવ કહેવાય છે એ પ્રતિપ્રસવ જ એ બુદ્ધિસત્ત્વનું કેવલ્ય છે શુભોથી જો પ્રકૃતિ તત્ત્વ હજીએ તો એ કુશલ થયેલા પુરુષપ્રતિ એ પ્રકૃતિનો આત્મતિક લય થઈ જાય છે અર્થાત્ એ પુરુષના કાંઈ પણ અંગને લઈને એ મત્તાદિ શુભોરૂપ પ્રકૃતિનો પુનઃ પરિણામ થતો નથી એ કુશલપુરુષપ્રતિનો પ્રકૃતિ વા પ્રધાનનો પ્રતિપ્રસવ તે જ પ્રધાનનું કેવલ્ય છે આ રીતે બુદ્ધિસત્ત્વ વા પ્રધાનનું કેવલ્ય થયું બીજું કેવલ્ય પુનઃજન્મ છે જ્યારે બુદ્ધિસત્ત્વ પુરુષને અર્થ અસ્થિતિમા આવતું હતું ત્યારે જો એનો અભેદભમ થઈ બુદ્ધિમત્ત્વના દુ ખાલિનો પુરુષમા ઉત્થાર થતો હતો અર્થ ત્ પુરુષને ઉપચરિત બધું હતો બુદ્ધિમત્ત્વ શુભોના પરિણામક્રમની સમાપ્તિ થવાથી આત્મતિક લયને પામી ના છે તેથી પુનઃ ઉદ્ભવ પામતું નથી, તેથી એનો પુરુષસાથે અનોખમ થવા વાગે પુનઃ આવતો નથી જેથી પુરુષને ઉપચરિત બધું પણ અભાવ થાય છે અર્થાત્ પુરુષમા બુદ્ધિસત્ત્વના ધર્મનો આરોપ થવાથી જે વિપરીત રચનાઓ અનિર્ણીત બામતો હતો તે અનિર્ણીત તથા તેના મનુષ્ય આત્મતિક ઉદ્ભવથી અરૂપે ગિયન થતો કહેવાય છે એ પુરુષનું રાજાવાચાન તે જ પુરુષનું કેવલ્ય છે

આપ્રમાણે આ સૂત્રથી બુદ્ધિમત્ત્વ પ્રધાન તથા પુનઃજન્મ ને ના કેવલ્યનું પ્રતિપ્રસવ કહ્યું તથા હવે હજી પણ પ્રતિપ્રસવ કહ્યું ના બંધિત નાદિ કહેવાથી આ જાદ તથા જ્ઞાત દર્શિ શબ્દ વપરી થી પત્તજ્ઞાતિ બગાડને અભાવ કહ્યું

१ मुच्यर्हन्ति परलोके यस्तद्विद्वान् धर्मधनं समाधिः ।
 द्रया च मुचि प्रतिपादिताऽस्मिन् पाद प्रसादादपि चास्तुतम् ॥

कैवल्यने योऽयं चित्, परलोके भावनाऽवनाऽचित्, दृश्य विषय
 यो तथा दृष्टो अ सर्वतो बोधनिष्ठे, धर्मधनसमाधि जने प्रकाशनी भूः
 सित तथा प्रमगप्राप्त अन्य सर्वतु प्रतिपादन कथ्यु

निदानं तापानामुदितमथ तापाश्च वृषिताः ।
 सहाङ्गैरष्टाभिर्विहितमिदं योगद्वयमपि ।
 कृतो मुक्तैरध्या गुणपुरुषभेद स्फुटतरो
 विविक्तं कैवल्य परिगणितपा चित्तिरसौ ॥^१

योगमवतद्वृत्तानो सर्वोपनिषदो तथा ।
 सता च यत्र तात्पर्यं सोऽयं व्यासेन भाषित ॥^२
 व्याख्यातश्च यथाशक्ति निर्मत्सराधिया मया ।
 तन प्रीतो भवेद्वा श्रीनृसिंहो महेश्वर ॥

॥ इति भीषातजलम्ब्याख्यायां कैवल्यपादश्चतुर्थः ॥

॥ समाप्तं च दं दर्शनम् ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

શ્રીત્રિભુવનવિજયીચંદ્રગ.

(પૂર્વ ધારા.)

આ અથે અંદ્રુત રસનો પરાવંધ છે. આકાશગંગા, લોક-
લોકાંતરમાં પ્રવેશ, જલ અંતે વ્યાધિયો મુક્તાવરણ, વિશ્વક્ષણ તેજ
બલ અને આનંદનો અનુભવ, અલિંગાદિ અંદ-સિદ્ધિની પ્રાપ્તિ-એ
આદિ વેદાન્ત તથા યોગના ગર્ભ એ-અથમાં એવી અનુપમ રીતે
વર્ણાયા છે કે “ હું, પૃથ્વીલોકમાં છું, કે અન્ય લોકમાં ” એવો
અંદ્રુત રસનો આનંદ વાંચનારને થયા વિના રહેતો નથી.

ગુજરાતી ભાષામાં આનંદ આપનારી વાર્તાઓના અનેક અંથો
છે, પરંતુ અંતઃકરણની ઉચ્ચ અવસ્થા કરનાર, સુદ્ધિને પ્રોત્સાહ કરી તે-
માં કેવળ સુખપ્રદ નિશ્ચયોને સુદેહ રચાવનાર, વ્યાવહારિક અને પાર-
માર્થિક સર્વોત્કૃષ્ટ ઉત્તિ અર્થે કેવા-પ્રકારનાં શુભલક્ષણો મનુષ્યે પ્રા-
પ્ત થાય છે અને તે કેવા વિચારદિધી પ્રાપ્ત થાય છે તેનું વૃત્તિને અત-
નંદ આપે એવી મનોરંજક કથાઓથી રચેલ બાન, કથાવનાર, રવ-
રપમાં ઉત્તિમાનનો આધાર એ અંતઃકરણ. તેની સર્વોત્તમ ઉચ્ચ
કથા કરવાનો વૃત્તિમાં ઉત્સાહ અને બલ આપનાર આ સદ્અથનો
મહિમા શબ્દથી વર્ણન થઈ શકે એ અસમ્ભવ હોવાથી એટલું જ વ-
ધી વિરમવું પડે છે કે આ અસમ્ભવ અર્થેના ધારણ કરનાર સાધકવી-
રો અને અભિવ્યક્તિ અને નિર્ભય મધ-અખંડ મુખનો સ્વાદ કરે એ.
મૂલ્ય-૩, ૧-૮-૦૧ ટ. ખ. ૦-૨-૦

મુધાસ્રોતસ્વિની.

શ્રીસદગુરુસ્તુતિ, શ્રીધર્મસ્તુતિ, વેદાન્ત, યોગ, તથા જ-
નિતાં સુધનોનું વર્ણન એમાં એવી ઉત્તમ રીતે કરવામાં આવ્યું
છે કે વાંચનાર તથા થવણ કરનારને રતબીમાત્ર થયા વિના રહેતો
નથી. મૂલ્ય. ૦-૫-૦, ટ. ખ. ૦-૧-૧.

દુન્દુભિનાદ.

જો તમારી આંખો શુદ્ધ પતિમર્મિ તથા ધર્મરમિતના સંસ્કારો દો-
ય અને તે સંસ્કારો પુર થઈ જંગમ હોઈ તમને મિરંતર આ-
નંદમય રૂપે એમ તમે હસવા દો,

- જો તમારી સ્ત્રીના કાંઈ મધુર અને મૃદુલ હતાં પતિવ્રતિના અને
શ્રદ્ધાના મુદ્દા પદો ન જાણવાથી તમારી વૃત્તિ મુજાતી હોય,
જો તમારી સ્ત્રી નિરંતર ધરમા કલહ કરતી હોય, તમને - સતાપતી
હોય, અને નેમાટે મર્વ કિપાયો કરી ચૂક્યા હો. પણ - તે દુષ્ટ
જવાથી તમને ખેદ રહેતો હોય,
જો તમ ગરીબ હો, અને તમારી સ્ત્રી તર્કદિવસ ધરેણાં માટે તમારું
માથુ એવું બનુ પડતી હોય કે પ્રેમજો તમને તમારી જાન
ઉપર ધિક્કાર તથા નિરંકાર આવે, અને તેથી તમારી સ્ત્રીને
મોતી માયા, પણ વાગતવ અમૂલ્ય ધરેણા આપી તમારી મ-
દાપી ને ફર કળા તમે છૂટ્યા હો,
જો તમારી સ્ત્રી મોગામોગા બોલવાના કિયા-વિવાની, વ્યવહારમા
આડાન તથા કુચની ધરમા કુચત હોય અને તે હોયો ત્ય-
જાવરા કરેતો તમારો બોધ નિષ્ફળ જવાથી તમે સતત રહેતા હો,
જો તમે તમારા સળધીઓ, સ્ત્રી, તથા ધૃષ્ટિરતિ તમારું કે
તંબ્ય જાણવાની છૂટાસાળા છતાં તે સર્વ એક રથે મધમા
ન મગાથી દગવગળા હો,
જો તમે વ્યવહાર અને પરમાર્થ એ બંનેને અતિ સરસપણે, થોડા
સમયમા અને અલ્પ શ્રમે સાધવાની છૂટાસાળા હો, છતાં જે
પુત્રપ્તિ આપનાર તેમા પરમાર્થ નહિ, અને જેમા પરમાર્થ તે-
મા વ્યવહાર નહિ-એવા શુદ્ધ પુત્રકો મળવાથી તમને નિરંતર
અરચિ-રલા કરતી હોય,
જો તમારા કુટુંબમા કોઈનો આભાસમરણો પણ રહે નહિ એથી ત
મારી છૂટા હોય, તથા
જો તમે તમારા કુટુંબમા નિરંતર સુમોધની કથા કરી પૃથ્વીકપર
રહીનું સુખ જોગવવા વનસતા હો, તો એ સર્વ છૂટાને એ-
શ્વરથી પરિપૂર્ણ કરનાર સંત્રે સદ્ગુણો, સજ્જનાર આનંદમદિ
ન જ્ઞાન આપનાર તથા હોતો હજારના નીનેવા અમૂલ્ય મધો
વાનો અને વચાવો —
- શ્રી મામિનીમૂળ્ય પ્રવેશ અઞ્કાર મૂલ્ય ૦-૧૨-૦ દર્શન મૂલ્ય ૦-૧-૦
શ્રી મામિનીમૂળ્ય દ્વિતીય અઞ્કાર ૧-૦-૦ ૦-૨-૦
શ્રી મામિનીમૂળ્ય તૃતીય અઞ્કાર ૧-૦-૦ ૦-૨-૦
શ્રી મામિનીમૂળ્ય ચતુર્થ અઞ્કાર ૧-૦-૦ ૦-૨-૬
શ્રી મામિનીમૂળ્ય પચમ અઞ્કાર ૧-૪-૦ ૦-૨-૬
શ્રીમદ્વાકાલિનાં પ્રકટ થયેલા દર્શન વર્ણનાં દર્શન રૂપિય ૨૦-૦ ૦
પ્રાચીન મુદ્રા રૂ. ૨-૦-૦

શ્રીશ્રેય સાધક અધિકારો વર્ગદ્વારા પ્રકટ થયેલા ગ્રંથો.

	મુલ્ય	ટ. ખ.
૧ શ્રીનૃસિંહવાણીવિદ્યાસ પ્રથમ પુસ્તક	૩ ૮-૮-૦	૦-૧-૦
૨ શ્રીનૃસિંહવાણીવિદ્યાસ દ્વિતીય પુસ્તક	૩ ૧-૦-૦	૦-૨-૦
૮ શ્રીનૃસિંહવાણીવિદ્યાસ તૃતીય પુસ્તક	૩ ૦-૬-૦	૦-૧-૦
૫ શ્રીભાગ્ય પ્રથમ મહત્ત્વા શ્રી નૃ વા નિ		
તૃતીય પુસ્તક (એકકુ)	૩ ૦-૧૨-૦	૦-૨-૦
૬ શ્રીમુરેશ્વરચિંત્ર (પૂર્વપા)	૩ ૧-૮-૦	૦-૩-૦
૭ શ્રીમિદાન્તસિન્ધુ (પ્રથમ રત્ન)	૩ ૧-૮-૦	૦-૨-૦
૮ શ્રીભાગિનીબૃહદ્ પ્રથમાનંદ	૩ ૦ ૧૨-૦	૦-૧-૦
૯ શ્રીભાગિનીબૃહદ્ દ્વિતીયાનંદ	૩ ૧-૦-૦	૦-૩-૦
૧૦ શ્રીભાગિનીબૃહદ્ તૃતીયાનંદ	૩ ૧-૦-૦	૦-૨-૦
૧૧ શ્રીભાગિનીબૃહદ્ ચતુર્થાનંદ	૩ ૧-૦-૦	૦-૨-૦
૧૨ શ્રીભાગિનીબૃહદ્ પચ્ચમાનંદ	૩ ૧ ૪-૦	૦-૨-૬
૧૩ શ્રીસદ્ગોષ્ઠપાગિજીતક પ્રથમ પદ્યવં	૩ ૦-૮-૦	૦-૮-૦
૧૪ સન્નિવૃત્તિ નિવૃત્તિ પત્ર	૩ ૦-૬-૦	૦-૧-૦
૧૫ શ્રીપદ્યાર રત્નાન્ત	૩ ૦-૧૨-૦	૦-૧-૬
૧૬ શ્રી ત્રિભુવનનિજથી ખડ્ગ (પૂર્વપા)	૩ ૧-૪-૦	૦-૨-૦
૧૭ શ્રીસતીસુચી (પૂર્વ નિર્માણ)	૩ ૦-૫-૦	૦-૦-૬
૧૮ શ્રીસુધાસ્રોત્તાની (પ્રથમ કંઠાસ)	૩ ૦-૫-૦	૦-૦-૬
૧૯ નિવાર્ધિનો સાચો નિવૃત્તિ	૩ ૦-૫-૦	૦-૧-૦
૨૦ શ્રીમગનવિચાર	૩ ૦-૪-૦	૦-૧-૦
૨૧ સદુપદેશશ્રેણી ભાગ ૧	૩ ૦-૧-૦	૦-૧-૦
૨૨ શ્રીપરતેજસગોષ્ઠચંદ્ર	૩ ૨-૦-૦	૦-૩-૦

૧૩ બંધકાસ અંગે દાખવાના સંદેશો ઉપાયે ૩ ૦-૧ ૬ ૦-૦-૬

ઉપર લખેલા ગ્રંથો નીચે લખેલો સ્થલે મળશે.

વડોદરા—વજ્રશાપક મહાકાલ, જોગીદાસ ચિત્રુનંદી પોળ

અમદાવાદ—રા. ન. હનનાન મનસુખરામ નવાવામમા દાણાપી

સુરત—રા. રા. નાથાભાઈ ફકીરભાઈ, કીનખાનવાળા

વાણીપારોરને નાકે મવીધપુત્ર

મુંબઈ—રા. ન. મોતીરામ મહાત્મા મારુતજી જોડુગદાસ તે

જાણી જોગોનનોકરુનર રૂપી જાણેશ્વર

પતિ જોગોરામ મુકુદ્ધ, કામમદેવીના સ્થાપક

વીરમગામ—રા. રા. હરિભાઈ જવાબાઈ સોન્ટ જોગદ

લાવનગર—રા. રા. જોગીદાસ જોગભાઈ જોગભાઈ જોગે,

સંગેતપ્રેક્ષિતર મામળામ કોનેજ